

L108

v. b. 125.

40

VII/688
1682

am.

1914.

1. füzet.

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

Megjelen évenként négy tizíves füzetben január,
március, június és október hónapokban.
Előfizetési ára egy évre 12 K, egy-egy füzet 3 K.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1914

Kéziratok és könyvek a szerkesztő lakására küldendők

(II. k., Retek-utca 37.).

TARTALOM.

	Lap
<i>Nagy Miklós</i> : A nemzeti állam kialakulása és a nemzetiségi kérdés	1
<i>Lukinich Imre</i> : Az avar-görög háborúk történetéhez (I.)	46
<i>Fraknói Vilmos</i> : Mátyás király és a Hohenzollernek diplomatai érintkezése (I.)	61

Kisebb közlemények.

<i>Fest Sándor</i> : Sydnam Poyntz angol katona kalandjai Magyarországon (1626)	100
---	-----

Irodalom.

U. v. Wilamowitz-Möllendorf und B. Niese: Staat- und Gesellschaft der Griechen und Römer. Ism. <i>Láng Margit</i>	104
Paul Monceaux: Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe. Ism. <i>Révay József</i>	107
Goldziher Ignác: Előadások az iszlámról. Ism. <i>Osztern Salamon Pál</i>	112
Raymond Crawford: The king's evil. Ism. <i>Kropf Lajos</i>	119
Loesche György: Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban. Fordította S. Szabó József. Ism. <i>Thury Étele</i>	123

Folyóiratok és könyvek.

<i>Elmélet</i> . Irták: <i>Madzsar Imre, Munkácsi Kálmán</i>	131
<i>Ókor</i> . Irták: <i>Gagyi Jenő, Heinlein István</i>	135
<i>Középkor</i> . Irták: <i>Aldásy Antal, Domanovszky Sándor</i>	138
<i>Ujkor</i> . Irták: <i>Divéky Adorján, Gagyi Jenő, Görög Imre, Holub József, Kropf Lajos, Lukács Károly</i>	142
<i>Magyar történet idegennyelvű folyóiratokban</i> . Irták: <i>Lukács Károly, Pekár Gyula</i>	152
<i>Könyvek jegyzéke</i> . Összeállították <i>Fóti Lajos és Mangold Lajos</i> (†)	134, 137, 139, 142, 145, 146, 151

Különfélék.

<i>Láng Margit</i> : Római ásatások	156
<i>Görög Imre</i> : Levél a szerkesztőnek	158
Szerkesztői jegyzet <i>Görög Imre</i> leveléhez	160
Sajtóhibák az 1913. októberi füzetben	160

Székelt. 125/p.

VII/1682

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

III. ÉVFOLYAM.

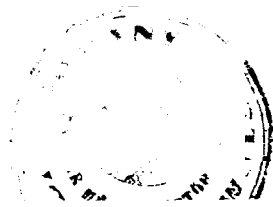
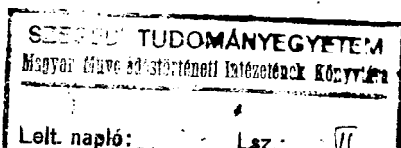
1914.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1914

A III. ÉVFOLYAM TARTALMA.

Értekezések.

	Lapsz.
BLEYER JAKAB: Metternich és Zichy Julia grófnő... ..	371
ERDÉLYI LÁSZLÓ: Anonymus korának társadalmi viszonyai... ..	191
ERDÉLYI LÁSZLÓ: Árpádkori társadalomörténetünk legkritikusabb kérdései (I.)... ..	517
FRAKNÓI VILMOS: Mátyás király és a Hohenzollernek diplomatai érintkezése... ..	61, 212
KÁLLAI BÉNI kiadatlan emlékirata Bosznia annexiójáról. Kiadja: <i>Wertheimer Ede</i>	257
KMOSKÓ MIHÁLY: Az a-ga-dé-i dynastia és a sémi uralom kezdete Mesopotámiában... ..	321
LUKINICH IMRE: Az avar-görög háborúk történetéhez... ..	46, 161
MOLDEN ERNŐ: Adalék a keleti kérdés történetéhez... ..	562
NAGY MIKLÓS: A nemzeti állam kialakulása és a nemzetiségi kérdés... ..	1
RÉVAY JÓZSEF: Ókeresztény symbolumok... ..	347, 481

Kisebb közlemények.

FEST SÁNDOR: Sydnam Poyntz angol katona kalandjai Magyarországon (1626)... ..	100
KÁROLYI ÁRPÁD Huber Alfonzról... ..	274
KROPF LAJOS: Kossuth Lajos és a szent korona... ..	376
WERTHEIMER EDE: Mária Antonia királynénak állítólagos levelei... ..	576
WERTNER MÓR: Megjegyzések a Habsburgok nemzedékrendjéhez... ..	267

Irodalom.

ARNOLD, T. W.: The Preaching of Islam, a History of the propagation of Muslim Faith. Ism. <i>Goldziher Ignác</i>	384
Die böhmischen Landtagsverhandlungen und Landtagsbeschlüsse vom Jahre 1526 an bis auf die Neuzeit. Herausg. vom königl. böhm. Landesarchive, XI. Die Landtage des J. 1605. Herausg. von Kamil Krofta. I. Teil. Ism. <i>Ernyei József</i>	581
CRAWFURD, Raymond: The king's evil. Ism. <i>Kropf Lajos</i>	119
DARKÓ Jenő: A magyarokra vonatkozó népvnek a byzanci Iróknál. Ism. <i>Miskolczy Gyula</i>	387
FOURNIER, August: Die Geheimpolizei auf dem Wiener Kongress, eine Auswahl aus ihren Papieren. Ism. <i>Molden Ernő</i>	284

P. FÜLÖP Cyrill: Királyi hercegnő a kolostorban. Ism. <i>Lukács Mihály</i>	592
GERDES: Geschichte des deutschen Bauernstandes. Ism. <i>Seltmann Rezső</i>	403
GOLDZIEHER Ignác: Előadások az iszlámról. Ism. <i>Ostern Salamon Pál</i>	112
HAUCK, D. Albert: Deutschland und die päpstliche Weltherrschaft. Ism. <i>Balanyi György</i>	279
JIREČEK, Konstantin: Geschichte der Serben. Ism. <i>Ivančić József</i>	282
JORDAN, E.: Les origines de la domination Angevin en Italie. Ism. <i>Áldásy Antal</i>	396
KASSOVITZ Tivadar Brunó: Szellemi áramlatok a XVI. század derekán. Ism. <i>Hóman Bálint</i>	277
LAMBROS, Sp. P.: Σελίδες ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ ἐν Οὐγγαρία καὶ Ἀστυρι μακεδονικοῦ ἑλληνισμοῦ (Lapok az ausztriai és magyarországi makedon görögység történetéből.) Ism. <i>Czebe Gyula</i>	588
LEZZE, Donado de: Historia Turchesca, publicatü de Dr. J. Ursu. Ism. <i>Kropf Lajos</i>	398
LINDNER, Theodor: Geschichtsphilosophie. Einleitung zu einer Welt- geschichte seit der Völkerwanderung. Ism. <i>Niklai Péter</i>	381
LOESCHE György: Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti orszá- gaiban. Fordította S. Szabó József. Ism. <i>Thury Etele</i>	123
MONCEAUX, Paul: Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe. Ism. <i>Révay József</i>	107
PFEIFFER, Nicolaus: Die ungarische Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung 1221. bis zur Tatarenverwüstung 1241—1242. Ism. <i>Lukcsics József</i>	579
PIVÁNY, Eugene: Hungarians in the American civil war. Ism. <i>Márki Sándor</i>	595
SZARKA Gyula: Váci domokos konvent története. Ism. <i>Patek Ferencz</i>	406
VELICS László S. J.: Vázlatok a magyar jezsuiták multjából. Ism. <i>Patek Ferencz</i>	585
WILAMOWITZ-MÖLLENDORF, U. v. und B. Niese: Staat und Gesellschaft der Griechen und Römer. Ism. <i>Láng Margit</i>	104

Folyóiratok és könyvek.

<i>Elmélet.</i> Irták: <i>Madzsar Imre, Munkácsi Kálmán</i>	131, 289, 408, 599
<i>Ókor.</i> Irták: <i>Gagyi Jenő, Heinlein István</i>	135, 292, 410, 600
<i>Középkor.</i> Irták <i>Áldásy Antal, Divéky Adorján, Domanovszky Sándor Munkácsi Kálmán</i>	138, 297, 412, 603
<i>Újkor.</i> Irták: <i>Borcsiczky Béla, Divéky Adorján, Gagyi Jenő, Görög Imre, Holub József, Krofta Kamil, Kropf Lajos, Lukács Károly, Munkácsi Kálmán</i>	142, 302, 416, 609
<i>Magyar történet idegennyelvű folyóiratokban.</i> Irták <i>Gagyi Jenő, Lukács Károly, Pekár Gyula, Pivány Jenő és Szkunzevics Kornél</i>	152, 313, 429, 616
<i>Könyvek jegyzéke.</i> Összeállították <i>Fóti Lajos és Mangold Lajos</i> (†)	134, 137, 139, 142, 145, 146, 151, 291, 296, 299, 302, 303, 307, 313, 410, 411, 413, 416, 419, 422, 423, 600, 603, 605, 609, 611, 614, 615
<i>Nyilatkozat</i> Szegfű könyve ügyében	424

Különfélék.

Lapsz.

Balogh Albin levele a királyoknak tulajdonított gyógyító erőről	451
Bauer Vilmos: Koser Reinhold †	640
Bellaagh Aladár: Voltak-e a magyarok a görögkeleti egyház hívei a X. században?	313
Divéky Adorján: A krakói Tudományos Akadémia működése 1912—1913-ban	638
Eckhart Ferencz bécsi felolvasása	320
Görög Imre: Levél a szerkesztőnek	158
—i. Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der Neueren Zeit	319
Kropf Lajos: A magyar királyok és a sárgaság gyógyítása	633
Láng Margit: Római ásatások	156
Láng Margit: Pergamoni ásatások	630
Márki Sándor: Szekfű úr újabb válaszára	634
Sajtóhibák az 1913. októberi füzetben	160
Szekfű Gyula: Újabb válasz bírálóimnak	452
Szekfű Gyula: Megjegyzések Márki nyilatkozatára	635
Szerkesztői jegyzet Görög Imre leveléhez	160
t.: Kassowitz Tivadar Bruno †	480
Tagányi Károly: Válasz Dr. Erdélyi László megjegyzéseire	435

Székely 125/1.

A NEMZETI ÁLLAMOK KIALAKULÁSA ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS.*

A közelmúlt évek történetpolitikai tárgyú irodalmi terméséből egy munka sem váltott ki oly szenvedélyes hangú és következtetéseiben annyira ellentétes kritikát, mint Jászi Oszkárnak a föntírt czímen megjelent, alább ismertetendő műve.

Azóta elcsendesült a nemzeti irány hívei és a radicalis nemzetközi tábor tollforgatói között lefolyt viaskodás és lejátszódott szemünk előtt a legújabbkori világtörténelem egyik legjelentékenyebb eseménye: a nagy balkáni tragédia is, vakító fényt vetve a szerző által feldolgozott problémára. Talán nem végzünk fölösleges munkát, ha e gazdag tanulságok felhasználásával most vesszük vizsgálat alá a tárgyilagosság mérlegén Jászi Oszkár művének valódi értékét.

Akár tárgyát tekintjük, akár kortörténeti hátterét, mindkét szempontból egyaránt figyelemre méltó. A nemzeti államok fejlődése és kialakulása egyúttal az emberiség története és ennek keretében a nemzetiségi kérdés nemcsak hazánkban, hanem Európaszerte egyike a legaktuálisabb és a legnehezebben megoldható problémáknak. Kortörténeti szempontból pedig a parlamentünk működésében, illetve egész közéletünkben évek hosszú során át tartó abnormis helyzet, a gazdasági pangás, társadalmi osztályaink megzavart harmóniája és mindezek nyomában a magyarság belső és kifelé ható súlyának némi meggyengülése egyfelől és nemzetiségeink egyre erősödő társadalmi, gazdasági és politikai

* Jászi Oszkár könyve. Budapest (Grill K.) 1912. 8°. XVI. + 544. l.

szervezkedése másfelől adják meg azt a milieut, melyben e mű megszületett. Hazánknak eme szomorú közállapotai mellett ugyanis, mikor egészséges fejlődés helyett nem egy vonalon stagnálást, sőt visszaesést látunk, mindinkább szaporodik azoknak száma, a kik nem találván meg a rendes munkaalkalmat, illetve a képességeiknek megfelelő működési teret, nem tudnak elhelyezkedni a nemzeti társadalomban. Nagyobb részük — a munkásság — a nemzetközi socialismus eszméire esküszik, illetve a mi még sokkal rosszabb, kivándorol, kisebb részük — az értelmiséghez tartozók — pedig részint nemzetiségeink felső rétegeiben helyezkednek el, vagy a mennyiben magyarok — akár frissen assimilálódtak, akár ősi családok sarjai, de történeti osztályukból kiestek — igazán jobb ügyhöz méltó buzgósággal használnak fel minden eszközt a történeti Magyarország és a magyar nemzet discreditálására, erkölcsi és politikai alapjainak megingatására, szétrombolására.

Ennek az iránynak, mely destructiv törekvéseinek tudományos megalapozásához a marxizmus ideológiájából hordja az építő anyagot, egyik legtevékenyebb és legkiválóbb készültségű tagja, mondhatjuk vezére Jászi Oszkár. Nem tévedünk tehát, ha munkáját nem csupán egy ember egyéni véleményének tekintjük, hanem egy egész iskola bibliájának.

De nemcsak ezért kell tudomást vennünk művéről, hanem azért is, mert senki sem foglalkozott még hazánkban a nemzet- és nemzetiségfejlődés kérdésével ily terjedelemben, sőt külföldön is alig, vagy igen kevesen. Közel hatodfélszáz lapon át tárgyalja történeti és sociológiai alapon a nemzeti gondolat szerepét a legrégibb időktől kezdve egészen napjainkig. Nagy apparatussal és gonddal igyekezett összehordani mindazt, a miben álláspontjának igazolását látta. Munkája azonban nem állja meg a helyét a tárgyilagos bírálat előtt. Nem pedig azért, mert nem a történeti igazságot kutatta, hanem — mint maga is megvallja előszavában — irányművet írt, melynek hivatása volna, hogy történeti háttérül szolgáljon politikai meggyőződéséhez. Egy-

oldalúságával, pártos, gyűlölködő elfogultságával és igazságtalan tendenciájával szemben hiábavaló nem közönséges dialektikája és nagy olvasottsága. Ítéletei és következtetései ingadozók, sőt igen gyakran önmaguknak is ellentmondanak.

És itt mindjárt rá is mutathatunk arra a kútforrásra, melyből összes tévedései folynak. Ez pedig egyoldalú materialismusa mellett az a tény, hogy nincs tisztában a nemzet lényegével és történeti fejlődési fokaival. Annál is inkább figyelemre méltó ez a körülmény, mert fogalmi meghatározásai, ha nem is egészen szabatosak, de nagyjából elfogadhatók. «A nemzet fogalma alatt — úgymond — ma egy oly nemzetiséget értünk, mely az állami hatalom felett rendelkezik» (2. l.), továbbá «a nemzetiség oly egyazon nyelvet beszélő nagyobb embertömeg, mely összetartozósága tudatára ébredt s magát külön személyiségnek tekinti» (9. l.). Ha e meghatározásokat a szerző végiggondolta, tovább elemezte volna, rá kellett volna jönnie, hogy a nemzetszemélyiség mint minden más egyéni vagy tömegszemélyiség nem csupán gazdálkodik és táplálkozik, hanem lelki, vallási és erkölcsi, tudományos, művészi, fajföntartó stb. életet is él és akaratának érvényesíthetése, a benne rejlő tehetségek kifejtetése végett külső, fizikai uralomra is törekszik, melynek eddig legtökéletesebb formája a nemzeti állam. Bizonyos földterület, a vallás, a jog, a tudomány, a művészet, a nyelv éppúgy hozzátartoznak a nemzet fogalmához, mint az államfő (uralkodó vagy köztársasági elnök), vagy más politikai intézmények, illetve a létfenntartás anyagi eszköze: a gazdálkodás.

Azonkívül mint minden személyiség, a nemzet is születik, fejlődik és elpusztul. Más képet mutat tehát a nemzet életének kezdő szakában, mikor még öntudatát fejedelme érzi és képviseli kizárólag, a kinek személye körül jegecedik ki lassanként az egész nemzet; más képet nyújt századokkal utóbb, mikor a fokozatos differenciálás létrehozza a kiváltságos rendeket, kik a fejedelemmel együtt osztoznak a politikai, gazdasági és szellemi javak birtokában és végül

ismét más képpel találkozunk a fejlődésnek abban a boldogabb korában, midőn a demokratikus egyenlőség a nemzet minden tagjára nézve lehetővé teszi a tehetségeinek megfelelő szabad érvényesülést. Ezekből folyik a nemzeti politika eszközeinek a fejlettség fokához mért megválogatása is. Más tehát a helyes nemzeti politika — akár öntudatos, akár öntudatlan — a primitívebb műveltségi fokon, mikor még a vallás gyakorolja az emberi lélekre a legnagyobb hatást és ismét más magasabb fejlettség mellett, mikor az értelem jut túlsúlyra, melynek kifejezője szóban vagy írásban a nemzeti nyelv.

Ez előzetes fejtegetéseket szükségeseeknek tartottuk azért, hogy rájuk hivatkozva az alább következő részletes tárgyalás során egyszerű utalásokkal megállapíthassuk az igazságot és feltüntethessük a szerző kirívóbb tévedéseit.

Könnyebb áttekinthetés végett helyénvalónak látjuk birálatunknak — a szerző tárgyalási sorrendjét követő — alábbi fejezetekre osztását. Az első fejezetben azokkal a fejtegetésekkel foglalkozunk, melyekben szerző vázolja a nemzeti gondolat szerepét a kezdetleges és az ókori népeknél, továbbá a középkori világ megdőlését és a modern nemzeti államok kialakulását. A második fejezetben a nemzetiségi kérdést és az assimiláció problémáját tárgyaljuk. A harmadikban a magyar nemzeti egység kialakulásáról szólnak. A negyedikben a hazai nemzetiségi törekvések főirányairól és a velük szemben alkalmazott politikáról írott fejtegetéseket vesszük vizsgálat alá. Végül a befejező részben a szerző záró következtetéseivel fogunk foglalkozni.

I.

A bevezetésben a nemzet és nemzetiség fogalmát adja. E meghatározásai ellen — mint már említettük — komolyabb kifogást nem tehetünk s elfogadhatjuk a modern nemzeti államnak általa nyújtott jellemzését is. De hogy a nemzetfejlődés multjával és törvényszerűségeivel nincs tisztában, már itt elárulja. «A vérbosszún alapuló törzs, az ősök

szellemét szolgáló városállam, a nagy istenhódítót uraló theokratikus absolutismus, a Jézust és Máriát szolgáló feudalismus, vagy az Isten kegyelméből való királyság ideológiája a nemzeti gondolkör teljes megtagadása.» (13. l.) Holott nyilvánvaló, hogy mindenik a nemzeti fejlődésnek csak egy-egy stadiuma, nem pedig a nemzeti gondolkör teljes megtagadása.

Különösen a feudalismus az, a mivel a szerző sehogy sem tud tisztába jönni. Egy helyt ugyan (26. l.) maga is «világtörténeti fejlődési foknak» nevezi, de úgy látszik, ezt a nyilatkozatát nem veszi komolyan, mert a feudalismusról mindenkor úgy ír; mint valami bomlasztó elemről, mely miatt szétesik Egyptom (22. l.), elpusztul Babylon, mert «a feudalismus végzete itt is beteljesedett» (23. l.), sőt a római birodalom bukásában is ott szerepel, mint egyik ható erő a feudalismus (43. és 47. l.), a mely «a nyugat-római birodalomban több mint kétszáz esztendővel a barbár hódítás előtt» megszületett. Elfogulatlanul vizsgálva: a hűbériség a primitív társadalmi állapotból való kiemelkedésnek egy étape-ja, melyben az alárendeltségi viszony már bizonyos előhaladást, társadalmi tagozódást jelent az előbbi teljes egyformaság állapotával szemben és így magánjogi függési elemeivel abban a korban, mikor még közjogokról egyáltalában nem beszélhetünk, mint átmeneti fejlődési fok, annyira a mennyire pótolja a tökéletesebb állami berendezéseket is.

Téves az a megállapítása is, hogy a görögök egységes államot alkotó képessége «egy életerős, mezőgazdasági alap hiányá»-n mult (29. l.). Az igazi ok inkább az volt, hogy nem akadt erőskezű dynastiája, hogy Nagy Sándornak nem támadtak méltó utódai.

Elfogadhatjuk ellenben azt a nézetét, hogy «Róma a kialakulófélben levő nemzeti állam első nagy világtörténeti példája» és hogy akkora benne a magasabb civilizatió egybeolvasztó ereje, minőt ma az Egyesült-Államokban látunk (37. l.). De a bomlás okainak megállapításában már nem ily szerencsés.

Nem a középkor töri meg a római birodalom egységsítőtendenciáit (40. l.), nem is a feudalizmus (45., 47. l.), még kevésbé a Méray-Horváth nyomán fölemlített börzehiány, mint a birodalmat sújtó gazdasági válság «mélyebb és rejtettebb» oka, melynek a földművelést és a szabad parasztságot tönkretévő latifundiális rabszolga-gazdaság és a belőle kinőtt Lumpenproletariátus is csak egyik okozata (45. l.).

A mi a börzét illeti, mindenekelőtt három tényt kell megállapítanunk. Először tény az, hogy Rómának voltak börzéi, ha nem is modern tőzsdék, de bizonyára olyanok, melyek az akkori gazdasági viszonyoknak megfeleltek.* Másodszer a tőzsdék árkiegyenlítő hatása csak gyors és pontos közlekedési viszonyok mellett lehetséges, minővel az akkori Róma még természetesen nem rendelkezhetett. És végül nagy túlzás a tőzsdéknek olyan hatást tulajdonítani, mintha azok villámhárítókul szolgálhatnának a gazdasági és politikai válságok ellen, miután a tőzsde csak egy szerve, még pedig rendkívül bonyolult és érzékeny szerve a gazdasági organismusnak. (Pl. az európai Törökországot sem védte meg a konstantinápolyi tőzsde a széteséstől.)

Szerény nézetünk szerint inkább az okozta a nagy gazdasági válságot, hogy a Rómába özönlő parasztproletariátus nem jutott munkához, mert hiányzott a megfelelő nagyipar és a kizárólag általa nyújtható munkaalkalom és ezt a kedvezőtlen helyzetet még fokozta a munkával szemben vallott lekicsinylő római felfogás. (L. Müller i. m. 850. l.) Így vál-

* «Auch in Rom wurden die Geschäfte auf einer Art Börse verhandelt. Als solche Versammlungsorte galten die Basiliken, die mit der Zeit, namentlich auch für den Gerichtsverkehr immer mehr Bedeutung gewonnen.» *Die hellenistisch-römische Kultur*. Dargestellt von Fritz Baumgarten, Franz Poland, Richard Wagner. Leipzig, 1913. 257. l. — Ugyanezt olvashatjuk a régebbi munkák közül pl. az Iwan Müller szerkesztésében megjelent *Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft* IV. Bd. 2. Hälfte. Nördlingen, 1887. 849. lapján: «Den römischen Kaufleuten selbst aber dienten in dieser Periode (Zweite Periode. Bis zu Ausgang der Republik) die Basiliken als Börse.»

tak tisztességes munka hiányában a világot hódító parasz-
tok utódai önérzet nélküli, panem et circenset kiabáló,
degenerálódott városi csőcselékké, mely gyökereiben támadta
meg a birodalmat összetartó belső erőket.

A szétzülésnek egyéb, politikai okait nem is kultatja
szerző. Pedig szerinte is «kétségtelen, hogy a Severusoktól
kezdve egyre inkább lehetetlenné lesz a birodalmat össze-
tartani. A provinciális és katonai elemek dictaturája egyre
érezhetőbbé válik» (43. l.). Holott nyilvánvaló az ok — hogy
csak a legfőbbet említsük — t. i. egyfelől a központi csá-
szári hatalom meggyöngyülése és másfelől a provinciák tö-
mérdek idegenajkú lakosságának tökéletlen assimilatiója.
Mihelyt gyöngye kezekbe jut a birodalom sorsának intézése,
szükségképen működésbe lépnek ezek a provinciális erők
s a hatalmas imperium szétesik a görög és az apró germán
uralmakra.

Szerfölött hiányos az a kép is, melyet szerző a közép-
kori világról nyújt. Igaz ugyan, hogy a kezdő középkor «a
nemzetiségi elv negatiója». De az az állítása, mely szerint
«a szélesebb néprétegek összetartozási érzése teljesen elenyé-
szik s helyébe az apró területi uralmak katonai birtokosa
iránti személyes hűség lép» (48. l.), már nem egészen felel
meg a valóságnak. Helyesebben itt tömérdek kisebb-nagyobb
törzs folytonos küzdelméről kell beszélnünk, a minőben
élnek ma is az exotikus világrészek egyes törzsei, melyek
azonban a keresztyén vallás fölvetelével lassanként az ősi
latin civilisatio és a római egyház befolyása alá kerülnek.
Ettől kezdve a vallás tölti be primitív lelki világukat, ez
szoritja korlátok közé durva ösztöneiket és ez teszi őket
idővel részeseivé a görög-római culturának. A keresztyén-
ségnek ez a különböző fajokat, népeket egyesítő ereje adja
meg az alapot a keresztes háborúkhöz s a pápaságnak, va-
lamint a német-római császárságnak világuralmi törekvései-
hez. (L. Bryce I.: *A római szent birodalom*. Ford. Balogh
Ármin. 97. és 325. l.)

Természetesen e törekvések nem járhattak tartós ered-
ményvel. A nyugati keresztyénség fictív politikai egységét

széttöri a vallás és az egyház nevelő hatása alatt lassanként kibontakozó nemzeti érzés, mely egyelőre mindenütt a fejedelmekben és a fejedelmek által válik politikai tényezővé; lelki egységét pedig meglazítja és megbontja a renaissance és a reformatió.

A világtörténetnek ezekről a phasisairól szerzünk mitsem tud. Azt sem veszi észre, hogy a reformatio lényegében éppúgy a germán népek differentiálása, mint a jóval korábban elvált keleti keresztyénség a görög birodalomé és culturáé a latintól. A reformatiót követő vallásháborúkat megemlíti ugyan, de csak az ő szűk látókörében veszi vizsgálat alá, mondván, hogy «a vallásháborúk köpenye alatt az ország feudális rétegei kapnak még egyszer életre» (62. l.). Valóságban pedig e háborúk általában a cujus regio, ejus religio elvnek tényleges megvalósítása érdekében folytatott harczok, mert abban a korban az egy valláshoz tartozás egyesítette leginkább a népet fejedelmével; ez adta meg azt az érzelmi egységet, melyet ma a közös nyelv biztosít. (Pl. Spanyolország küzdelmei a mórok és zsidók ellen; Franciaország hugenottaüldözései; legkiválóbb királyaink, köztük Nagy Lajos, Mátyás harczai a pogányok, patarénusok, a hussziták és a keleti vallásúak ellen, vagy az erdélyi fejedelmeknek az oláhok reformálására irányuló törekvései, stb.)

Lesz még alkalmunk alább ismételtelen is foglalkozni szerzőnek a vallás szerepéről hirdetett téves felfogásával. Ez okból, de meg azért is, hogy kövessük a munka fonalát, lássuk, miképpen rajzolja meg a nemzeti államok kialakulását. Ilyen irányú vizsgálódásait azzal a nagyhangú kijelentéssel kezdi, hogy «a mai történetírás még kevésbé van tisztában a nemzetfejlődés törvényszerűségeivel» (54. l.).

Azt hihetnők e fölényes kritika után, hogy most következni fog e törvényszerűségek szabatos megállapítása. (Az 520. lapon a nemzetfejlődésről írott vázlatával a megfelelő helyen fogunk foglalkozni.) E helyett közismert tényeket ad elő az általa ugyancsak lekicsinyelt történetírók műveiből — egyébként valljuk meg — ügyesen összeállított idézetek

alapján. Szinte plastikusan domborodik ki hasábról-hasábra a nemzetfejlődés folyamata. A legerősebb hűbérúr: a fejedelem és családja körül lassan kijegecedik a politikai, gazdasági, vallási, nyelvi, jogi stb. egység. Szóval: fokozatos intégratio a nemzetszemélyiség minden életnyilvánulásában egyfelől és fokozatos differentiálás a nemzet társadalmi összetételében másfelől. A fejedelem után a kiváltságos rendek jutnak szóhoz a nemzet sorsának intézésében, válnak a nemzeti öntudat részeseivé. Majd jön a harmadik rend: a polgárság, hogy aztán utóbb a parasztság és a proletariátus öntudatra ébredése és a nemzet testébe illeszkedése befejezhesse e folyamatot.

Mindezt önkéntelenül szemlélteti a szerző is. De hogy nincs vele tisztában, befejező következtetése is tanúsítja, melyben a természetszerűleg minden vonalon működő és harmonikus egység felé irányuló nemzeti erőkből fölfedezi «egyrészt a gazdasági-culturális, másrészt a dynastikus-katonai társadalmi működés lényegbeli ellentétét»-t. «Az egyik — úgymond — az alkotó, productiv; a másik a külső kereteket megadó, formáló, gyorsító, szabályozó működés. Nem látok semmi olyan tény, melylyel e két domináns tendenciát közös nevezőre lehetne hozni.» (74. l.)

Főntebbi fejtegetéseinkből és a bevezető részben a nemzetszemélyiség természetéről mondottakból önként következik, hogy a nemzetfejlődésben ilyen dualismus és ellentét nincs. Helyesen azt mondhatjuk róluk, hogy egy bonyolult fejlődési folyamatnak két fontos alkotó elemével állunk szemben.

Hogy a nemzetfejlődés törvényszerűségeit csakugyan nem ismeri szerző, arról meggyőződhetünk, ha végigolvassuk az angol és főleg a németalföldi, valamint a legújabbkori nemzeti államfejlődésről írott fejtegeteit. Ha a kérdéssel tisztában lett volna, egyszerűen csak azokat a tényeket, erőket kellett volna vázolnia, melyek a fejlődésben úgyszólván országról-országra feltalálható kisebb-nagyobb jelentőségű különbségeket előidéztek. Itt ismét egyoldalú materialismusának esik áldozatául, a mint a következő idézet is tanúsítja:

... «A németalföldi tartományok példája nyilvánvalóvá teszi a gazdasági egységesítés elsődleges fontosságát a katonai cenzuralizáció felett, valamint azt is bizonyítja, hogy miként alakulhat ki állami egység geográfiai határok és nyelvközösség nélkül . . . Még egy honi hatalmas cenzuralizáló dinasztia is hiányzik — ellentétben Angliával és Franciaországgal — s a németalföldi politikai egység mégis létrejön. Hogy és miért? A belgáknak mélyreható történése (t. i. Pirenne) gyönyörűen mutatja ki, hogy az élet szociális egységéből» (88. és k. l.). Majd sajátos logikával így folytatja: «A németalföldi államalakulás ezen magyarázatának látszólag ellentmond az a tény, hogy végül mégis két különálló állam képződött belőle . . . Ez a kettészakadás azonban mitsem vesz el Pirenne állítása értékéből.» (91. l.) Mintha azt mondanánk — bocsánat a triviális hasonlatért — hogy a házasság lényegén nem változtat a válás.

Egyébként hogy mily tévedés vitatni «a gazdasági egységesítés elsődleges fontosságát a katonai cenzuralizáció felett», ugyancsak a szerzőre hivatkozhatunk, ki 15 lappal előbb (73. l.), a jegyzetben sikeresen bebizonyítja ennek éppen az ellenkezőjét. «Alig van ország — írja — melynek történelmében a házasság, vagy a magánjellegű szerződések szerepet ne játszottak volna, a mi mind katonai-dinasztikus alapon történt . . . A ki az ilyen és hasonló tények egész sorát a történelmi materializmussal nem tudván összeegyeztetni, negligálni akarja, feledi, hogy a középkori világ lényege éppen az volt, hogy az emberek nem természetes csere-összeköttetéscik szerint — a mi minimális volt — szerveződtek, hanem egy katonai hatalom külső összetartó, mechanikai jellegű ereje alatt . . . Gyakori jelenség, hogy egy idegen katonai erő és udvar elég hatalmas volt arra, hogy gazdaságilag és geográfiailag össze nem tartozó vidékeket is egybe kényszerítsen, melyek azután a csereforgalom fejlődő szálai alatt egyre inkább összeolvadtak.» Ime a gazdasági egység elsődlegessége a katonai cenzuralizációval szemben a szerző megvilágításában!

Ilyen és hasonló következtetések elég sűrűn fordul-

nak elő a munkában. Okuk az, hogy szerző a maga egyoldalú álláspontjából vezeti le a történeti fejlődés törvényszerűségeit, melyeket lépten-nyomon keresztültör a szürke, de kérlelhetetlen valóság. — Még csak egy pár példával akarjuk a dynastiák jelentőségét illusztrálni. Külön dynastiájának köszöni létét Portugallia, éppúgy Szerbia és Montenegró. A külön dynastiák hiánya olvasztja egybe Angliát, Walest, Ir- és Skótországokat. Ugyanez a körülmény juttatja egyéb okok mellett szomorú sorsára Lengyelországot, valamint II. Lajos királyunk halála hozza politikai egységbe hazánkat a Habsburgok örökös tartományaival, melyeknek szintén kizárólag a dynastia az összekötő kapcsa. Erős politikai egység nélkül a gazdasági egység csak addig állhat fenn, a míg az egymáshoz kapcsolt különböző népekben ösztönszerűleg, vagy még inkább tudatosan felébred a vágy a külön személyiségüknek megfelelő önálló államiság elnyerése, megalkotása iránt. Ezért vált el Hollandiától Belgium, Svédországtól Norvégia és ezért omlott össze napjainkban az európai Törökország.

Érezhette ezt az ellenmondást szerző is, mert végül azt a tanulságot vonja le, hogy «bár az egységbe tömörülés a gazdasági fejlődés polgári rendjéből következik; maga az ideológia, mely ezen a kulturán nyugszik, hevét, színét, keménységét és fanatizmusát a dinasztikus-politikai elemből meríti». (93. l.)

II.

Mennyire tarthatatlan álláspont a gazdasági egység elsődlegessége, akarata ellenére is szépen bizonyítja be szerző a nemzetiségi kérdés alaptermészetéről írott fejezetében is. Míg egyfelől bizonyos fokig helyesen állítja, hogy a nemzetiségi törekvések «végső célja a nemzetiség fejlődésének szabad biztosítása, vagy a régi állam keretén belül, vagy új államiság alkotása által» (108. l.), (bizonyos fokig helyes csak, mert a nemzetiség fejlődésének szabad biztosítása mindig új államiságot jelent még a régi állam keretén belül is, a mennyiben az új nemzetszemélyiség új poli-

tikai tényezőt is jelent, a mi visszahat az állam politikai állapotára is), másfelől kénytelen constatálni, hogy «egy állami kereten belül a különböző nemzetiségek érintkezésének csak egyetlen formáját ismerjük, a harczot, a kulturális, politikai, gazdasági, sőt fegyveres harczok egész sorát a beolvasztásért az egyik, a nemzeti függetlenségért a másik oldalon» (109. l.). Még jellemzőbb a következő nyilatkozata: «Valóban furcsa látvány — t. i. ez a nemzetiségi harcz — annak részére, a ki a történelmi dolgokat raczionalista szemmel nézi! Mert mi lehet ostobább, embertelenebb, gazdaságtalanebb, mint az, hogy a hatalmas Német-, Angol-, Oroszország gazdasági és politikai erőit ily hálátlan és bagatel feladatra fecsérelje el, mint a velük szemben törpe minoritást képező népeknek erőszakos asszimilálása.» (111. l.)

Tisztelettel kérjük a szerzőtől, vajon hol van e harczokban a gazdasági egységesítés elsődlegessége?

Bizony nem csodálkozunk, ha e küzdelmek láttára megáll a raczionalista szerző esze és ostobának, embertelennek, gazdaságtalannak bélyegzi őket. Valóban a néplelek ismerete nélkül érthetetlen volna pl. a poroszországi lengyelség önvédelmi harcza, hiszen gazdasági, közigazgatási és culturális viszonyok tekintetében kétségtelenül sokkal jobb dolga van ma, mint volt saját független hazájában, vagy érthetetlen volna pl. a walesiek egyre erősödő mozgalma a külön kymri nyelvért és autonomiáért, holott az angol nyelvhez, nemzethez tartozás a világbirodalom hatalmában, culturájában való részességet is jelenti.

De ha ismerjük a néplelket, azonnal megoldódik előttünk a kérdés rejtélyessége. Mint minden személyiség, úgy a nemzet-, illetve nemzetiségi személyiség is feltétlen érvényesülésre s az ehhez szükséges szabadságra törekszik a maga körében. Ez a nemzeti és a nemzetiségi eszme ütköző pontja. És így válik a nemzeti törekvéseknek és politikának kerékkötőjévé a saját nemzetisége, a melylyel szemben, minthogy az értelmiség mai állapotában többé nem a válás, hanem elsősorban a nyelv a néptömegek legerősebb összekötő kapcsa, a francia forradalom — vagyis a modern

nemzeti eszme megszületése óta — csak egy politikát ismerünk: a beolvasztás politikáját. Barère volt az első, a ki ennek kifejezést adott, mondván: «cassons ces instruments de dommage et d'erreur», azaz szüntessük meg a nemzetiségek nyelvét. És véssük jól emlékezetünkbe, hogy Barère a breton, német, olasz és bask nyelvek ellen irányuló emez indítványát a második év pluviöse 8-án (1794 január) tette meg, alig pár évvel a szabadság, egyenlőség és a többi emberi alapjog törvénybe iktatása után. (L. Barère indítványát b. Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*. Bécs, 1851. I. k. 396. l.)

A nemzeti eszme mellett tehát megszületik a nemzetiségi eszme és a nemzet küzdelme az egyéniségének tudatára ébredt és külön politikai létre törekvő nemzetiségével megszüli a chauvinismust.

Még egy megjegyzést kell tennünk a Svájcra vonatkozó állításához. Szerinte ugyanis Svájc «sohasem ismert nemzetiségi és nyelvi kérdést» (110. l.). E megjegyzéssel nemcsak szerzőnek tartozunk, hanem mindazon nemzetiségi polgártársainknak is, a kik oly szívesen csinálnának hazánkból «Keleti Svájc»-ot. A valóság az, hogy a viszonyok ott sem oly rózsásak többé. Ezt constatálja újabban Buday László «*Az idegenek beözönlése s a nemzetiségi kérdés Svájcban*» cz., a Budapesti Szemle 1912 szeptemberi füzetében megjelent tanulmányában és ugyanerre az eredményre jut Robert Hoeniger nemrég megjelent «*Das Deutschtum im Ausland*» cz. művében (Leipzig, 1913), mondván: «Die Reibungen, die aus der Nationalitätenmischung sich ergeben, sind neuerdings auch dort stärker bemerkbar geworden» (12. l.).

Birálatos ismertetésünk következő szakaszában előbb szemügyre vesszük a nemzetiségi mozgalmak egy pár tanulságosabb példáját, majd áttérünk az assimilatio problémájára és végül a nemzetiségi politika természetére és irányaira.

Előrebocsátjuk, hogy a munkának ez a része ellentétben a többivel, némi maradandó értékkel is bír. Szerzőnek

a társadalom- és nemzetfejlődés törvényszerűségeiben való hiányos ismeretei, szélsőig menő elfogultsága és igazságtalan tendenciái itt, a hol a külföldi nemzetiségi viszonyok jelen stádiumának mintegy keresztmetszetét adja, jelenteknek legkevésbé. És viszont élénk tolla és journalista könyvedsége itt nyujthatott legtöbbet, hol igen gyakran közvetlen tapasztalatairól számolhatott be. Nagy kár azonban, hogy sorozatából kihagyta a bennünket is közelről érintő horvátországi és romániai nemzetiségi viszonyoknak és politikának ismertetését.

Mindössze kettőt emelünk ki a nemzetiségi mozgalmak hosszú sorozatából: az egyik az angliai keltakérdés, a másik, a belgiumi flamand—vallon ellentét. A nemzetiségi törekvések lélektanának megismeréséhez alig találhatnánk alkalmasabb példát.

«A keltakérdés — írja a szerző — ha a jelek nem csalnak, Angliát egyre inkább a föderalizmus irányába fogja terelni.» (149. l.) És itt nem csupán az amúgy is eléggé ismert és intenzitásában fokozatosan fejlődő ir. nationalista mozgalomról van szó, hanem az eddig figyelemre alig méltatott walesi nemzetiségi törekvésekről is. Évszázadok (1284, illetve 1536) óta él Wales teljes közösségben Angliával, egyik dynastiája: a Tudor-ház elnyerte Anglia koronáját is. «És ime 1867-től, a nagy parlamenti reformtól kezdve megfordul minden. Wales követői a Gladstone liberálisai sorában foglalnak helyet s innen kezdve lépésről-lépésre halad előre a walesi nép irodalmi és politikai szerveződése. Nemcsak a kelta tannyelvet viszik keresztül a kelta vidékek elemi iskoláiban (1893), nemcsak a középiskolákban ápolják hatékonyan a kymri nyelvet, hanem 1895-ben az állam kymri nyelvű egyetemet is létesít . . . Egyre nyomatókosabb hangok emelkednek a kelta népnyelvnek a bíróságban és közigazgatásban való részeltetése mellett. Sőt a mozgalom itt sem állott meg. Az ifjú Wales nemzeti uniója 1894-ben megalakul és programjába veszi Walesnek home-rule-ját is . . . És ezt az egész mozgalmat egy fiatal és türelmetlen nationalismus összes kísérő jelenségei követik: naiv lokál-

patriotismus, az angol idegen uralom gyűlölete, az ősi kymri dicsőség kultusza.» (152. és köv. l.)

Pár lappal alább (160. l.) mégis nyugodtan constatálja a szerző, hogy a kelta home-rule-törekvésekben: Irország, Wales és Skótország autonómiája iránt «nem a középkori partikuláris szellem feleledéséről van szó többé, hanem a modern demokrácia arról az életbevágó feladatáról, mely a központosítással szemben fokozni akarja a helyi közületek életét (!) . . . És ha majd a home-rule szabadabbá teendi mind-egyik országrész belügyeit; ha majd a népek régi nyelve a szükséghez képest méltányos figyelemben részesülend . . . akkor Anglia teljesen szabadabb lett népe könnyen kigyógyul a lokálpatriotizmusok szűkösségéből, át fogja látni a nemzetiségi alapon nyugvó politika tarthatatlanságát és még diadalmasabb erővel fog utat törni magának a hatalmas és fölényes angolszász kultúra.»

Már most mit higyjünk el inkább szerzőnek, vajon azt, hogy a keltakérdés a foederalismus, a politikai megosztás útjára viszi Angliát, vagy azt, hogy ebből csak az angolszász culturának lesz haszna? Mi inkább az első föllevéshez csatlakozunk a nemzetiségi kérdés története alapján. Hozzáteszszük azonban, hogy az uralkodó angol nemzet óriási politikai, culturális, anyagi és számbeli túlsúlya mellett és földrajzi fekvésénél fogva e tekintetben is szerencsésebb helyzetben van, mint pl. hazánk, hol a peripheriakon elhelyezkedett nemzetiségeink a határokon túl részben önálló állami életet élő fajtestvéreikre támaszkodhatnak.*

Nem kevésbé jellemző a belga-flamand kérdés, melyet szerző úgy mutat be, mint példáját annak, hogy «a közélet egyre növekedő demokratizálása miként veszi el a nemzetiségi kérdés akut élességét» (203. l.). Érdeemes e kérdéssel közelebbről is megismerkednünk. 1900-ban Belgium népességéből csak francziául beszélt 2.574,805, csak flamandul

* A kelta nyelveket beszélők száma az 1881-től 1901-ig terjedő 20 év alatt némi csökkenést mutat. Újabb adatok nincsenek. — *L. Statesman's Year-Book for the year 1913.* 13. l.

2 822,005 és végül mindkét nyelven 801,587. A valóságban tehát a flamandok száma jóval felülmulja a wallonokét.* Mindamellett — írja a szerző — «teljes egyenlőségről... itt sem lehet beszélni, mivel a wallon gazdasági és intellektuális erők tetemesen felülmulják a flamandokét» (207. l.). Ennek pedig az a következménye, hogy a többség nyelve «a flamand nyelv a népiskolákban — még — egyenrangú, a középoktatásban már nem élvezi teljes jogait, a felső oktatásban pedig egészen vissza van szorítva» (208. l.).

Ilyen körülmények között érthetőnek találjuk, ha e nagy egyenlőségtől és demokráciától a flamandok éppen nincsenek elragadtatva. Az érzelmi egységre pedig jellemző ugyan csak a szerző közlése, hogy «ha megkérdezzük egy belga állampolgárt hovatartozósága felől, sohasem halljuk azt a választ: Je suis belge, hanem mindig azt: Je suis flamand, Je suis wallon... Bátran lehet diskutálni nyilvánosan azt a kérdést, hogy hova volna jobb tartozni: Franciaországhoz, vagy Hollandiához» (93. l.).

Szerény véleményünk szerint itt is az in Vlaenderen vlaemisch és La Wallonie aux Wallons jelszava jelzi a fejlődés útját. Szerző szerint ugyan «a belga demokrácia joggal utasítja vissza ezt a megoldást, mely a flamand népet végleg az egyház szűk látókörű klerikalizmusának szolgálatná ki és csak azt eredményezné, hogy méginkább kifejleszse azt a templomtoronyszellemet, azt a helyi és tartományi partikulárizmust, mely máris minden progresszív haladásnak félelmetes akadályát Belgiumban.» (207. l. a mondat második felét Vanderveldetől idézi a szerző.)

Igazán őszinte bámulattal adózunk szerzőnek azért a merész tojástánczért, melyet a demokrácia és a nemzeti-ségi kérdés körül jár. Míg Angliában a home-rule mozgalmakban nem a középkori particuláris szellem feléledését, hanem a modern demokrácia életbevágó feladatának meg-

* Kár, hogy a két nép egymáshoz való viszonyának számbeli fejlődéséről újabb adatok nincsenek. Az *Annuaire statistique de la Belgique* 1912-ben megjelent legutolsó évfolyama még mindig csak a régi 1900-as adatokat közli. (94—95. l.)

oldását látja (160. l.), addig a belga demokratia szerinte joggal akadályozza meg a hasonló természetű flamand törekvéseket (207. l.). Kíváncsiak vagyunk, hogyan hozza közös nevezőre ezt a kétféle demokrátiát!

A nemzetiségi mozgalmakkal kapcsolatban foglalkoznunk kell most a különböző fajok, nemzetiségek keveredésének, egybeolvadásának, az ú. n. assimilatióknak problémájával is. A mit szerző az assimilatió törvényeiként megállapít, azt több-kevesebb megszorítással, illetve hozzáadással magunk is elfogadhatjuk. De nem hagyhatjuk szó nélkül azt az egyébként óvatos formában tett véleménynyilvánítását, hogy a culturák, vagy, mondjuk, civilizatiók — melyeknek közösségén belül végbemegy az assimilatió folyamata — között fenálló különbségek mint végső okra, a vallásra vezethetők vissza.

Kétségtelenül abban igaza van úgy neki, mint Méraynak, kitől a gondolatot átveszi, hogy «sem a gazdasági, sem a politikai jelenségsor nem alkalmas határozott elválasztó vonalak húzására» (229. l.), de «a vallási kapcsolat»-nak ez a jelentősége csak addig áll fenn, a míg a vallás képviseli a legmagasabb culturát. Ezt látjuk pl. a középkorban, az egyház fénykorában, mikor a világi hatalom, a jog, a tudomány és a művészet mind-mind az egyházból indult ki, hogy aztán ismét a vallásnak és egyháznak váljék javára, dicsőségére. Mihelyt azonban az emberiség, helyesebben Nyugat-Európa kinő az egyház által nyújtott civilizatio kereteiből és a renaissance-szal rálép a classikus ókori műveltség ösvényére, a cultura világi alapokon épül tovább és ettől kezdve tartalmát, megkülönböztető bélyegét a nemzeti erőttől nyeri. Az egyház pedig elveszti kiváltságos helyzetét s az addig egységes nyugati keresztyénség a reformatio által megosztva, nagyjában mint egyes nemzetek vallása fejlődik tovább. A protestáns nemzeti egyházak (anglikán, skót stb.) és másfelől a katholicizmus kebelében a gallikánizmus, a Febronianizmus, Jozefinizmus stb. hasonló törekvéseket jelentenek és világosan jelzik a vallásnak új szerepét. Nem uralkodó eszme többé, hanem csak egyik értékes

eleme, hajtó ereje a nemzeti életnek. És elenyésztek azok a sekták, melyek nem tudtak a nemzeti lélekből meríteni és ahhoz simulni.

Más szóval igaz ugyan, hogy a vallás nagy és kitörülhetetlen befolyást gyakorol az illető népre, de tény az is, hogy a nemzetszemélyiség is áthasonítja a maga egyéniségéhez a vallást. (Pl. a ker. házasságkötési cselekmények és szertartások a zsidók, görögök, rómaiak és a germán népek szokásaiból alakultak ki. L. Hanuy Ferencz: *A jegyeség- és házasságkötési forma kifejlődése* stb. 1912. 9. 1.) Ezért más a latin népek, a germán fajok, a szláv népek vagy akár az örmények, a koptok stb. keresztyénsége. Végső eredményben azt mondhatjuk tehát, hogy a civilisatio mai fokán a culturák (tudomány, művészet stb.) alapszinezetét, belső értékét és így elhatároló jegyeit nem a vallás, hanem a szerző által eléggé nem ismert és lekicsinyelt nemzeti genius adja meg.

Az assimilatióval kapcsolatban foglalkozik szerző a nemzetiségi politikával is. Két typusát különbözteti meg. Az egyik az erőszakos, a másik a békés, vagy az ő elnevezésével élve: a feudális és az industriális nemzetiségi politika. Amannak szembeötlő példái az orosz, vagy a porosz és a magyar nemzetiségi politika. Az utóbbinak példái pedig az Egyesült-Államok, Svájc, Belgium és az 1867-iki reform utáni Anglia.

Mennyire tarthatatlan ez a megkülönböztetés, azonnal világossá válik, ha alkalmazni próbáljuk konkrét esetekre. E szerint pl. kétségtelen volna, hogy Törökország, mely addig engedte nyakára nőni nemzetiségeit, míg ezek sorban önálló nemzetekké váltak, industriális politikát folytatott. Ellenben Német- és Franciaország feudális politikát üznek. Ha a magyar kormány megvonja valamelyik állam ellen izgató pópától a congruát, ez szintén feudális politika, míg Amerikának századokon át tartott indiángyilkolása és napjainkban is elég sűrű szerezsenlynchelése csak az industriális nemzetiségi politika egy különös esete! Vagy pl. hazánk városaiban industriális, a peripheriakon ellenben a feudális nemzetiségi politika híve.

Ezekből a kissé drastikus példákból is nyilvánvaló, hogy a feudális és industriális nemzetiségi politika között nincs különbség, mert mindkettőnek célja a beolvasztás. Helyesen tehát egyfelől a beolvasztó nemzetek vallási és kulturális, gazdasági és politikai fejlődési foka közötti különbségről beszélhetünk, mert természetesen sokkal több eszközzel rendelkezik a beolvasztásra egy gazdag, politikailag hatalmas és művelt nemzet, mint a még elmaradt és szinte kizárólag a földbirtokra támaszkodó nemzet. Másfelől pedig megszabja a nemzetiségi politika irányát és eszközeit a beolvasztandó nép gazdasági, kulturális stb. helyzete. Más beolvasztási politikát kell követni a kóbor népelemmel (cigányok, indiánok stb.) szemben, mást a conservatív földművelő néppel és ismét mást a gyorsabban simuló ipari munkássággal szemben.

A feudális és industriális nemzetiségi politika közötti megkülönböztetés felületes ténymegállapítás eredménye és éppen ezért nem alkalmas a jelenségek további elemzésére. Ha ellenben az általunk felállított különbségek alapján vizsgáljuk az egyes államok nemzetiségi politikáját, akkor azonnal megértjük azt a kiméletlen energiát, melylyel Amerika a színes fajokkal elbánik. És pedig nemcsak a kezdetleges műveltségi fokon álló indiánokkal és négerekkel, hanem az ugyancsak művelt japánokkal is. Gondoljunk csak a kaliforniai iskolatörvényekre, melyekkel évek előtt ki akarták zárni a japánokat az iskolákból, vagy gondoljunk ugyancsak Kaliforniának arra a legújabb intézkedésére, mely megtagadja a japánoktól a polgárjogot és ezzel a birtokvásárlás jogát.

És ha ezekkel együtt figyelembe vesszük az egyre szigorúbb bevándorlási törvényeket, melyekkel szinte eugénikus kiválasztást gyakorol, láthatjuk, hogy Amerika nem csupán ipari fölényét igyekszik továbbra is megőrizni a friss és olesó munkaerő bebocsátásával, hanem védi egyúttal az angolszász faj túlsúlyát, vezető szerepét is. Más szóval, hogy rövidek legyünk, az amerikai assimilatio óriási méreteken ugyanazt a képet tükrözteti vissza, a melyet kicsi-

ben nálunk Budapest, vagy általában városainknak magyarosodása mutat, melyekben a közös érintkezési nyelv és cultura a különböző zagyva és félig-meddig művelt népelemek közepette nem lehet más, mint a magasabb cultura képviselőjének, a hivatalos világnak, a társadalmilag is már szervezkedett vezető osztálynak és magának az életnek nyelve, t. i. a magyar, illetve ott az angol.

E megvilágítás után csak mosolyoghatunk a szerző «osztálylélektani szempont»-ján. «A nemzeti öntudatra ébredt történelmi osztályok — írja — gőgös és féktelen rendi ideológiájuknak minden szenvedélyességét és tekintetnélküliségét belevitték az új nemzeti kapcsolatba, mely új előnyök és kiváltságok forrása lett számukra. A dölyfös hűbérurak utódai egyenesen arczátlan merényletnek tekintik, ha a megvetett jobbágy- és szolganépek utódai: a nemzetiségek külön vérbeli eredetükre és kulturájukra hivatkoznak.» (232. l.)

Valóban csodálatos a szerző rövid emlékező tehetsége. A 109. oldalon még akként jellemzi a nemzetiségi harcot, hogy «természeti folyamattal állunk szemben itt is, mely minden raczionálista utópiát meghazudtol». Most pedig már úgy látja, hogy az egész küzdelem új előnyökért és kiváltságokért folyik.

«A hatalmi, vagyoni és kulturális hegemoniában veszélyeztetett osztályok — folytatja tovább — nem képesek a saját pozíciójuk sorsát a hazától elválasztani s megjelenik a nemzetiségi veszedelem réme, melynek elhárítása az állam politikájának főfeladata lesz, mert a «hazát» védve, biztosítja a történelmi osztályok gazdasági, hivatali és kultur monopóliumát.» (U. o.)

Annaira szenvedélyes és minden tekintet nélkül való ez a hang, hogy vele szemben kénytelenek vagyunk még egyszer recapitulálni a többszörösen is kifejezett történelmi igazságot. Az uralkodótól lefelé haladó nemzeti eszme számára a XVIII. század végétől kezdve Európaszerte szűk lett a kiváltságos rendek köre. Új elemeket kívánt a haladáshoz a nemzeti élet és ez a művelt, vagyonos polgárság volt,

melyet csak a kiváltságok, a rendiség megszüntetésével lehetett a nemzeti lét tényezői közé bevonni. A szabadság, egyenlőség és testvériség elve pedig nem volt megvalósítható másként, mint a többségi elv alapján. A *cujus regio ejus religio* most már a nyelv tekintetében keres érvényesülést. A régi politikai, gazdasági és vallási integrációs törekvések után most elkövetkezett a nyelvi egységesítés politikája. Az egyik nemzedék még a vallásért és a rendi kiváltságokért ontotta vérért, az újabb nemzedék pedig — a hol t. i. ezt még nem érte el — már a nyelvi egységért küzd. A történeti osztályoknak Jászi által gúnyosan említett «csaknem teljes nemzeti közönye» és jelenlegi viselkedésük, mikor «ők az erőszakos nemzetiségi politika főtámaszai» (233. l.), szintén ezt a történeti fejlődést bizonyítják.

De megértjük a szerző kicsinyes, csipkelődő hangját is. Mert nem látja a dolgok lényegét és összefüggését, éppúgy gúnyolódik rajta — *sit venia verbo* — mint az egyszeri debreczeni *civis* a német szó hallatára.

És itt végzi is világtörténeti vizsgálódásait, hogy — a mint mondja — azok tanulságainak fényében vehesse szemügyre nemzetünk történelét.

III.

Nunc venio ad fortissimum! Mig eddig a szerző tévedései jórészt a tények nem ismeréséből vagy hibás, egyoldalú felfogásából folytak, addig a következő részben, mely a magyar történetet tárgyalja, e gyöngéihez egy újabb járul, t. i. alig mérsékelt és lépten-nyomon kicsillanó rosszindulata, vagy enyhén szólva, igazságtalan tendenciája a magyar nemzet ellen. Ízelítővel már előbb is szolgál egy-egy közbevetett megjegyzés formájában. Pl. «A német-lengyel nemzetiségi kérdés» cz. fejezetben olvashatjuk, hogy «a magyar «liberális» hatóságok igen gyakran brutálisan eltiltják» az idegennyelvű czégfeliratokat. (167. l.) De hogy hol történtek ezek a brutalitások, azt elhallgatja, noha éppen erre volnánk kíváncsiak. Vagy pl. a «kihágási büntetéseket kutya,

kémény, szemétdomb stb. ügyekben természetesen csak az irredentista dánok ellen alkalmazzák. Tout comme chez nous!» (180. l.) Ilyen továbbá a flamand-vallon torzszalkodások ismertetése közben tett megjegyzése: «ki tudná megmondani, hogy hány igazságtalan ítéletet hoztak Magyarországon a vádlottak nyelvének nem tudása folytán!» (205. l.) Az esetekkel, a tényekkel ugyan itt is adós marad, de hát célját így is eléri, gondolván, hogy «aliquid semper hæret».

Ez a néhány idézet, azt hiszszük, eléggé jellemzi szerzőnek a magyarság iránti elfogulatlanságát. Kritikai mélységét pedig jellemzik a magyar történetírókról tett sértő, lebecsmérlő nyilatkozatai. (Pl. Marczaliról 246. l. és másutt is, Schönherről 256. l., Fraknóiról 258. l., Salamonról 266. l., Márkiról 280. l.)

És ha ezekhez még hozzáveszszük, hogy az általa is nagyrabecsült Acsádyn kívül épp ezek az írók azok, a kiknek műveit legsűrűbben használja fel, akkor láthatjuk, hogy ő nem annyira Jupiter tonans, ki lesujtja a vele ellentétes állást elfoglaló történettudósokat, — éppen ő, a kinek nemcsak történeti ismeretei hiányosak, de sociológiai alapon megvont következtetései, törvényszerűségei is telve vannak vaskos tévedésekkel és ellentmondásokkal, hanem inkább olyan méh, mely megsúrja a virágot, miután kelyhéből mézet gyűjtött.

Egyébként vezérgondolata a magyar történetre nézve is ugyanaz, hogy t. i. a XVIII. századig hiába keressük a nemzeti gondolatnak, politikának nyomait, annyira betölti a lelkeket a vallás (253. l.). Többszörösen rámutattunk már e felfogás helytelenségére és talán sikerült bebizonyítanunk, hogy a nemzetfejlődés kezdetleges szakában a vallásnak körülbelül ugyanaz a szerepe, a mi ma a nyelv, lévén abban a korban az egy valláshoz tartozás az érzelmi egységnek és így a fejedelmi hatalom erősségének alapja. E megvilágításban könnyen megérthetjük Szent István sokat magyarázott szavainak («nam unius linguæ uniusque moris regnum, imbecille et fragile est») igaz tartalmát is. Nem

egynyelvű, hanem egy vallású alattvalókra van szükség a nagy király szerint. Ezért mondja, hogy az eretnekeknek «se táplálást, se oltalmat ne adj... mert megrontják Isten országának mostan gyűjtött gyöngé nyáját»* (I. könyv I. fejj. 6. §.), noha máskülönben annyi melegséggel szól «a külföldiek betogadásáról és a vendégek tartásáról» (u. o. 6. fejj.). Valóban az idegenajkú keresztyén alattvalóinak segítsége nélkül aligha boldogult volna az új rend és vallás ellen küzdő véreivel.

Az egy vallásra törekvés legalább hatásában, eredményeiben, bárha öntudatlanul is, éppúgy nemzeti politika volt akkor, mint a városok és a külföldi jövevények felkarolása. A vallási térítések pedig nemcsak az érzelmi egységet akarták megvalósítani, hanem a keresztyénséget is megdönthetetlen erejűvé akarták tenni, a mely abban az időben egyúttal culturát és szellemi közösséget is jelentett a Nyugattal. Éppen a nyugati keresztyénséghez való csatlakozás mutatja az első Árpádok okos politikáját.

Még inkább áll ez az Anjoukra. Sajnos, a szerző ezt sem veszi észre. Sőt ellenkezőleg, így jellemzi uralkodásukat: «De az Anjouk czentralizáló és gazdaságilag fejlesztő politikája sem nemzeti politika: a vallási fanatismus lehetlenné tesz az idegen vallású népekkel szemben minden assimilatiót.» (256. l.) Szerző ugyanis csak nyelvi assimilatiót tud elképzelni, pedig hogy ez mennyire nem jelent érzelmi közösséget is, éppen az ő példája bizonyítja.

Nagyjából vallási és dynastikus, de csírájában már nemzeti politika volt tehát akkor a térítés, bár gyakran több kárt okozott, mint hasznot. Ilyen volt többek között a máramarosi oláhok esete is, a kik e miatt Moldvába menekültek. Szerző azonban — Acsádyval együtt — épp e térítési kísérleteknek tulajdonítja, hogy az oláhok már a XIV. században a békétlenség, «a forrongás eleme»-ként jelentkeznek. Majd így folytatja: «A román kérdés így vált a legsúlyosabb nemzetiségi kérdéssé, lévén az nem egyéb,

* Nagy Gyula fordítása szerint.

mint egy vallási üldözéssel súlyosbított jobbágykérdés: a magyar úr parasztiszonya, elmérgesítve egy idegen vallású, szokású, szertartású nép iránti gyűlölettel» stb. (256. l.)

Szerencsére, a czáfoláshoz az anyagért nem kell megszire mennünk. A következő lapon ugyanis maga constátálja, hogy «hasonló a nemzeti politika a magyar husszítákkal szemben is». Csak azon csodálkozunk, hogy a téritéseknek e legkülönbözőbb eseteiből nem tudja levonni a helyes következtetést.

De hogy az oláhok üldözése sem volt oly rettenetes, minőnek a föntebbi citatum festi, azt ugyancsak a szerző árulja el önkéntelenül is, 24 sorral alább e szavaival: «A földesurak szivesebben látták őket — t. i. az oláhokat — birtokaikon a nagyobb igényű magyar jobbágyok helyett». Mindenesetre tanulságos példája ez a «magyar úr parasztiszonyá»-nak, mikor saját földjén ad otthont, munkát és ezzel némi culturát is egy félvad, nomád népnek.

És hogy nemcsak mint jobbágyokat látták szivesen, hanem ha csatlakoztak a nyugati keresztyénséghez, megnyílt előttük az uralkodó fajnak minden kiváltsága és méltósága, mutatja egyfelől a Ilunyadiak esete, kiknek «románvérű családja — mint szerző írja — nem egészen ötven év alatt küzdötte fel magát Vojk őse ismeretlenségéből az ország legfélelmetesebb főúri nemzetségévé» (258. l.), másfelől pedig az a tömérdek oláh származású magyar nemes, kiknek jelentékeny része idővel teljesen beolvadt a magyarságba (l. Puscaru: *Date istorice privitorie la familiele nobile române*. Nagyszeben, 1895. Partea II.).

Nem ott kezdődik tehát a nemzeti eszme, a hol a szerző keresi, t. i. az idegengyűlöletben és a nemesi középosztálynak a jogrend és egység felé való gravitálásában, melyet az erőteljesebb királyok is felhasználnak uralmuk erősítésére (260 l.), hanem már akkor kezdődik, mikor az Árpádok dynastiájában szilárd kijegecedési alapja támad a nemzetté alakulás integratiós folyamatának. Ez a folyamat időről-időre gyöngye uralkodók alatt meg-meglankad, sőt II. Lajos halálával századokra is megszakad. Ezért nem

lát a felületes szemlélő egyebet e korban, mint féktelen oligarchiák kalózkodását, holott ez csak kiragadott részlet azon idők szövevényes mozaik-egészéből. Valóban e kinövései megvoltak a feudalismusnak, a naturalis gazdálkodásnak, de az is bizonyos, hogy abban a korban csöppet sem voltak az oligarchák rosszabbak a mai pénzgazdaság börzés feudalismusánál, vagy a modern demokratia demagógiájánál.

Igaz ugyan, hogy Albert óta állandó a panasz és tiltakozás a Corpus Juris-ban a méltóságoknak és birtokoknak az idegenek részére való adományozása ellen. De ez az idegengyűlölet már nem az a primitív, ösztönszerű lelkiállapot, mely minden leigázott fajban kifejlődik elnyomóival szemben, hanem öntudatos érzés, melyre nem kisebb ember hivatkozik, mint maga Mátyás, midőn a Garai, Újlaki és társaik által Németújvárt magyar királlyá választott Frigyes császárt — a velencei követ egykorú följegyzése szerint — «a magyar faj és magyar nyelv ellenségének» jelenti ki s «a magyar név» megoltalmazása végett közfelkelést hirdet. (l. Fraknói: *A Hunyadiak és a Jagellók kora* 196. l.)

Ez alapon teszszük magunkévá szerzővel szemben, kinek nézete szerint Mátyás királlyá választása «Hunyadi Jánosnének és Szilágyi Mihálynak Gara Lászlóval és nejével kötött teljesen magánjogi paktumán alapult» (259. l.), Fraknóinak véleményét, hogy i. i. «Mátyást a nemzet azon óhajlása emelte az ország trónjára, hogy a többi európai államok példájára Magyarország szintén nemzeti dinasztiát uraljon.» (i. m. 286. l.).

Ez utóbbi nézet helyességét igazolja az 1498. évi decretum 45. cikkelyének az a rendelkezése is, ha a király örökösök hátrahagyása nélkül elhalván, királyválasztó országgyűlésre kerülne a sor, erre «a külföldi követek közül, a minők az urak és a közönség eltántoritása céljából igen gyakran szoktak a királyok és fejedelmek részéről idejönni, senkit sem szabad bebocsátani». És ezt bizonyítja az 1505. évi rákosi végzés is, melyben a rendek az ország sülyedéseért nyíltan az idegen származású királyokat teszik felelősekké,

miért is kimondják, hogy trónürülés esetén «királyunkká külföldit egyszer sem választunk, hanem csakis magyart . . . fogadunk». (I. Fraknoi i. m. 378. l.).

A rendeknek e határozott állásfoglalása a nemzeti királyság mellett, folytonos tiltakozásuk az idegenek ellen, melyek között nem utolsó az 1486. évi decretum 32. cikkelyének az a meglehetősen modernül hangzó rendelkezése, mely megtiltja, hogy a velenceieknek és lengyeleknek bárki is fekvő jószágot vagy várat eladjon vagy ajándékozzon, valamint Mátyásnak fentebb idézett, a magyar fajra, nyelvre és névre hivatkozó csatakiáltása, vagy Verbőczinek, az Olaszországba küldött követség szónokának — «ámbár a latin nyelvben mesteri jártassága volt» — Velenczében magyar nyelven elmondott üdvözlő beszéde, melyet tolmácsal fordítottat latinra (Fraknoi i. m. 424. l.), világosan mutatják, hogy a nemzeti eszme némely mai elemének tekintetében (nemzeti dynastiához való ragaszkodás, faji, nyelvi, vallási exclusivításra való törekvés, a nemzeti földbirtok védelme stb.), mily fejlődést vágott kelté a mohácsi vész.

Szerinte ugyan «teljesen tarthatatlan, naiv vagy rossz-hiszemű a nemzeti eszme mai elemeinek bekeverése e távoli s a miénktől annyira elütő kor történetébe» (u. o.). Ez erős kifejezései azonban a tényekkel, t. i. a dynastiáknak szerepével szemben a nemzetfejlődésben, — melyet mint alább látni fogjuk, ő maga is elismer — teljesen hatástalanok és legfőlebb arra lehetnek jók, hogy megnyugtassák a folytonos ellentmondásokba keveredő szerző kétségesskedő lelkét. 11. lappal alább (271. l.) ugyanis a következőket mondja: A XVI., XVII. századtól kezdve «az általános kaosban és partikularismusban, mely a nemzeti élet merő negatívója, két erő működik állandóan az egység felé. Az egyik inkább a kereteket adja meg, a másik ezeket a kereteket élő kohézióval telíti. Az első a centralisatio munkáját végző királyság . . . A Habsburg-hatalom már e korban az őt környező rablóvilágban a territoriális s országos uralom egy magasabb alakját jelentette. Szükségkép folytatója lett az Árpádok és az Anjouk népvédő politikájának». A második pedig —

ha jól értjük — «az elnyomottak kohéziója». Miután ugyanis a királyi hatalom «a vele ellenszegülő oligarchákat, közjogi és politikai avagy pusztán katonai particularismusokat felborította, egyre nőtt vele szemben a gyűlölet és ellenszegülés tábora, mely először volt képes nagyobb tömegeket általánosabb érzelmekben összetartani» (271—272. l.).

Ez állításai többszörösen is kihívják a kritikát. Először a mennyiben maga is úgy tünteti fel a királyság intézményét, mint az egység felé működő erőt, hozzátévéen, hogy a Habsburgok folytatták az Árpádok és Anjouk népvédő vagyis nemzetfejlesztő politikáját. Más szóval a szerző maga is hirdeti a királyságnak, a nemzeti eszme egyik mai napig is működő elemének történeti hivatását már az Árpádoktól kezdve, úgy a mint ezt mi is nyíltan valljuk.

Nem szeretünk dobálózni a nagy és erős szavakkal és így a szerzőre bizzuk annak eldöntését, vajon ez állásfogalalma csak egyszerű feledékenység, vagy pedig az általa szellemesen csoportosított tarthatatlanság, naivság, vagy rosszhiszeműség hármass alternatívájába tartozik-e?

Másik megjegyzésünk azt az állítást illeti, mely szerint a Habsburgok dynastikus érdekek által irányított centralizáló munkájának kereteit az elnyomottak telítik meg élő cohaesióval. Ha jól értjük, ez körülbelül annyit jelent, mintha azt mondanók, hogy a kuruczok, az elnyomottak a habsburgi uralom dolgozó méhei. A valóságban tehát nem egymást kiegészítő két erőről van itt szó, hanem két, egymással teljesen ellentétes erőről. Az egyik a labancz, mely elfogadja a Habsburgokat a nemzet uralkodó családjául és támogatja politikájukat, mert nélkülök gyöngének tartja a magyarságot, illetve mert tőlük várja a nemzeti Magyarország megteremtését, a másik a kurucz, a mely eredetileg a jogaiban, vagyonában, vallásában elnyomott, üldözött magyarságnak védekezését jelenti s a mely a Habsburgokkal szemben magyar nemzeti fejedelemtől remélte a saját maga és a nemzete sorsának jobbra fordulását. Mindezt szerző nem veszi észre és ezért helyezi a kurucz-labancz világot hamis megvilágításba.

Ma már könnyen megérthetjük a kurucz-kor tragikus végét. A többi okot itt mellőzve, csak kettőt emelünk ki. Az egyik az anyagi szervezetlenség, a végtelen szegénység, a másik pedig az a körülmény, hogy hiányzott az a nagytekintélyű család, mely szervezni és maga körül hosszú időn át céltudatosan csoportosítani, egyesíteni tudta volna az egész magyarságot a hatalmas Habsburg-dynastiával szemben. Úgy Bethlen, mint I. Rákóczi György tisztában voltak azzal, hogy csak akkor érhetnek el tartós eredményt, ha megfelelő családi vagyon áll rendelkezésükre, melyből a hadviselés, közigazgatás és udvartartás költségeit fedezni tudják. Ezért kötnek ki a nikolsburgi, illetve a linzi békében annyi vagyoni előnyt a maguk és családjuk számára, «a mi mutatja — szerző szerint — hogy még ez a nagyobb arányú egyéniség (t. i. Bethlen, vagy akár I. Rákóczi György is) inkább volt a saját kiskirálysága, mint nagyobb körök ügyeinek védője» (274. l.). Ő tőlük tehát rossz néven veszi ezt a törekvésüket, ellenben egyetlen szava sincs az I. Lipót korabeli óriási méretű vagyonekborzásokhoz, melyek folyamánként a szatmári béke után «a király az országnak hasonlíthatatlanul leggazdagabb embere» (288. l.).

Még egy megjegyzéssel tartozunk itt az igazságnak. Szerző ugyanis, hogy kimutathassa Bethlen és Rákóczi kapzsi önzését, úgy válogatja össze az idézeteket Angyal Dávidnak «*Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig*» cz. művéből, hogy az olvasó Bethlen és Rákóczi fölkeleéseiben csak az egoista törekvéseket lássa. Hűségesen idézi tehát, hogy mi mindent kötött ki Bethlen magának a nikolsburgi békében, de, elhallgatja az ország, a nemzet javára kivívott eredményeit, melyeket Angyal a következőleg foglal össze: «Bethlen küzdelmei nélkül Ferdinánd hallgatagon mellőzte volna a bécsi békét s az 1608-iki törvényeket s Bethlen megmentette Bocskay művét» (i. m. 339. l.). Hasonlóképen a linzi békéről is csak annyit idéz, hogy «a császár temérdek vagyonnal gyarapította a Rákóczi-családot», ellenben hallgatással mellőzi, hogy e békében «III. Ferdinánd megerősítette az 1608-iki koronázás előtti I. t.-cikket s a

kir. hitlevél VI. cikkét. Biztosította a jobbágyok vallás-szabadságát» (499. l.) stb. Elhallgatja továbbá azt a tömerek áldozatot, melyet Bethlen az egyházra, oktatásra, építésre fordított (416. és köv. l.). Ezek nélkül pedig szerfölött egyoldalú a kép.

A II. Rákóczi Ferencz fölkelésének megítélésében sem szerencsés. Szerinte ez volt a feudalizmus végső fellobbanása. «A hálálosan sebzett rendi feudálizmus egy utolsó, kétségbeesett kísérletet tesz a régi territorialis felaprózottságú nemesi köztársaság helyreállítására» (280. l.). Két lappal alább pedig maga is constatalja, hogy Rákóczi táborában együtt van az ország minden rendje, nemzetisége, a jobbágy és az úr, a protestáns és a katolikus, szóval a Habsburgok centralisáló, absolutistikus törekvései által a magát létében megtámadottnak érző magyar nemzet. Igaz ugyan, hogy a rendi szabadságokért is folyt a harcz, de ez természetes is, mert a rendi intézmények korában e szabadságok éppúgy hozzátartoztak az egész nemzet szabadságához, miként pl. ma a sajtószabadság sem az újságírók szabadsága, hanem az egész nemzeté.

Miután fentebb már részletesen szoltunk azokról a történeti erőkről, melyek a kurucz-labancz világban összecsaptak, itt röviden még csak a feudális fölkelések lélektanára térünk át. Szerző ezt a «jobbágy munkából élő társadalom földbirtok-éhségé»-ből magyarázza, melyet nem takar el többé «a nemzeti szabadság rövid ingecskéje». (287. l.) Nyilván elfelejti szerző, hogy tíz lappal előbb már megmagyarázta e fölkelések gazdasági okait, mondván: a Wesselényi-összeesküvésnek . . . gyászos vége tette a Habsburg-dynastiát végleg úrrá Magyarországon, mert az ezt követő birtokelkobzások rendkívüli anyagi erőforrásokhoz juttatták. 1670 körül 2000 nemes s más tehetősebb úr ült fogságban s az elkobzott ingatlanok értékét három millióra becsülték» stb. (277. l.)

Ehhez igazán nem kell commentár: annyira kiri szerzőnek «rövid ingecskéje» alól a magyar úrral szemben lelkében élő ádáz gyűlölködés.

Most pedig áttérünk a magyar nemzeti egység főtényezőire. Szerinte «nyilvánvaló, csak a magyar nép széles rétegeiből indulhatott ki a modern nemzeti állam felé irányuló gravitatio. Minden más magyarázat képtelenség» (297. l.). Majd ehhez még hozzáteszi, hogy naiv és helytelen «a mai nemzeti gondolatkört, mint valami kezdettől fogva adottat és örökösét» tekinteni és «a középkor távoli századaiban is a nemzeti erővel és ideológiával . . . az eseményeket megmagyarázni» (298. l.). Továbbá «azt lehet mondani, hogy a nemzeti állam a szabad polgárok és parasztok állama. A nemzeti öntudat érzésének ezek a tulajdonképeni hordozói nem léteztek a középkori világban» (299. l.).

Sokkal szűkebbre szabja itt is — mint egyebütt is — a maga elvi álláspontját, semhogy követhetné azt a nemzetfejlődés vázolásánál. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a nép nagy tömege csak pigra massa, mely magától sehol sem alakulhat át nemzetté. Másfelől azonban szerző tagadja, hogy a nemzeti erő elemei a középkorban is működtek. Hogyan oldja meg hát ezt a problémát? Egyszerűen túlteszi magát főntebbi elvi korlátain s azt mondja, hogy két nagy feltétele van a nemzeti államnak: «az egyik a gazdasági, a másik a politikai egység . . . Az első nagyrészt a gazdasági életnek munkája volt. A másikat a királyi hatalom hozta létre évszázados harcokban a szűk territoriális közjogokkal szemben» (298. l.). Ime a király, mint a nemzeti eszme képviselője a középkorban!

De más szempontból is helytelen a nemzeti államot olyan képződménynek tekinteni, mely bárminő körülmények között is előáll, ha a két nagy feltétel: a gazdasági és politikai egység megvan. Mert ha a többi történeti erő, melyeket birálatunk elején részletesen ismertettünk, nem működik összhangzóan, hiábavaló a gazdasági és politikai egység. Hogy csak a legközelebbi példákra hivatkozzunk, a gazdasági és politikai egység mellett is, elválik Norvégia Svédországtól és úgyszólván nemzetiségi elemeire bomlik az európai Törökország.

Téves az az állítása is, hogy «a nemzeti állam a szabad

polgárok és parasztok állama». Ez a nyilatkozata egymagában is elég volna annak igazolására, hogy hiába tette meg az egész történetet felölelő fáradságos tanulmányát, mert a nemzetfejlődés multjával és még kevésbé jövőjével egyáltalán nem tudott tisztába jönni. A multa nézve téves ez az állítás, mert — mint már részletesen kifejtettük az eddigiekben — a nemzeti eszme a fejedelemtől a nemességen át — a mit a magyar nemességre maga is elismer (320. l.) — halad a polgársághoz és parasztsághoz. A jövőre vonatkozólag pedig szintén szűk, a további fejlődésre képtelen keret volna, a melyből ki volna zárva az intellectuelek és még inkább a proletárok nagy tömege. Ha ez valóban így volna, akkor meg tudnók érteni a szerzőnek, az intellectueleknek és a socialista proletariátusnak antipatriotismusát. Csakhogy szerencsére, még pedig az emberiség szerencséjére, a Jászi-féle nemzeti állam csak a jelen viszonyoknak adja képét. A munkásság bérharczai s az általános választójogért folytatott küzdelmei nemcsak a legalsóbb rétegek szervezkedésének, előnyomulásának jelenségei, hanem egyúttal a nemzeti eszme teljessé válásának fejezetei. Éppen ez a folyamat tárja elbénk leghívebben a nemzeti erő világtörténeti jelentőségét. A ki erre az eszmei magaslatra nem tud föl-emelkedni, az csak tapogatózva járhat a történelem birodalmában s a legnagyobb gonddal sem tudja elkerülni a folytonos ellenmondásokat.

Ezek után csak mosolyoghatunk, mikor nagyhangú, gúnyos támadását olvassuk «annak a mesének együgyűsége» ellen, «mely a még ma is csak a kezdetét élő magyar nemzeti állam ideológiáját, céljait és törekvéseit a rendi, feudális, vallási harcokat folytató Magyarországra alkalmazza.» (312. l.)

Ha elfogadjuk is szerző meghatározását a nemzeti államról «mint gőzvasutas, állami népiskolás és napilapos állam»-ról (302. l.), akkor is kétségtelen, hogy ez évszázados, sőt évezredek fejlődés eredménye, melyhez a rendi, feudális és vallási harcokon át jutott az emberiség.

Még egy megjegyzésünk van itt. Szerző összehasonlítja

a 16—17. századbeli Magyarország irodalmi képét az egykorú Franciaországgéval és Angliáéval és Rabelais-vel, Spenser-rel és Ronsard-ral Balassa Bálintot, Tinódit és Ilosvai Selymes Pétert, Shakespeare drámái alkotásaival a Zrinyiász «durva és primitív szépségeit» (ez utóbbi szót nyilván gúnyos szándékból idéző jelek közé teszi) állítja szembe stb. (314. l.)

Játéknak ez talán szellemes, de komoly munkába nem való. Nem pedig azért, mert az ilyen összehasonlítások legfőlebb arra jók, hogy az avatatlant megtévesszék. Hasonló joggal vonhatna párhuzamot az Augustus korabeli római császárság, valamint Anglia, Franciaország, Németország és hazánk I. századbeli irodalmi, politikai, gazdasági stb. viszonyai között és kérdezhetné, vajon hol legeltette lovát Arany János őse, mikor Vergilius már megírta Aeneis-ét!

Nincs tehát igaza szerzőnek, midőn a magyar nemzeti életnek «vagy két százados megkésését» hozza fel okul. Épp ily kevéssé áll az is, hogy «a mi ezeket a nagy szellemeket és lüktető culturéletet lehetővé tette a nyugaton és lehetlenné nálunk, nem valami biológiai különbség volt, hanem egyedül az élet ama gazdasági és politikai tényeinek gazdagsága ott és nem létezése nálunk, melyek magasabb és egyetemesebb problémákat és finom, gazdag, fejlett nyelvet hoznak létre» (315. l.).

Az ok nagyon egyszerű és lényegében élettani. Mint említettük már, a nemzetek is születnek, kifejlődnek és elenyésznek. Minél hosszabb egy nemzet élete, annál inkább áll módjában napvilágra hozni a benne szunnyadó kincseket. Hogy csak az ismertebb példákat említsük: a görög cultura megelőzi a latint, a latin a francziát, angolt, emezek ismét a németet, ez meg a magyart, a miénk az oláhot vagy a délszlávokét és így tovább. Végül nem szabad megfejeljkeznünk arról sem, hogy akár a francia, akár az angol, vagy a spanyol irodalom egy-egy hatalmas dynastiának védőszárnyai alatt, a politikai és gazdasági integrációval kapcsolatosan fejlődő culturális, nyelvi inte-

gratió eredményeként virágnak fel, nálunk pedig a Mátyás korabeli műveltséget elmosza a török hódítás s a magyar cultura századokon át szinte kizárólag csak az erdélyi fejedelmek udvarában talál menedéket. Majd Erdély önállóságának megszűntével elenyészik ez a tudományos és irodalmi középpont és Rákóczi fölkelésének leveretésével elhallgat a kuruczkor népies költészete is, hogy aztán 6—7 évtized multával a bécsi udvar légkörében keljen új életre a magyar irodalom.

IV.

Eddig kísérhetjük szerzőt a magyar nemzeti állam kialakulásáról írt fejtegetéseiben, melyeknek kiegészítői a hazai nemzetiségi törekvések főirányairól és a velük szemben alkalmazott politikáról szóló fejezetek. Sajnos, az objectivitás hiánya és az egyoldalú materialistikus felfogás, mely osztályharcokat keres a nemzetiségi kérdésben is, itt is megzavarja a szerző lisztárlását, józan ítéletét, a mire pedig annál nagyobb volna a szükség, mert e kérdések már napjaink politikájába is belejátszanak.

Az sem válik a munka előnyére, hogy figyelmen kívül hagyja a nemzetiségi mozgalmak általános fejlődésmenetéből levonható és részben — máshelyen — általa levont tanulságokat, sőt a hazai nemzetiségi törekvések 1848 előtti történetét is bizonyos irányban megrövidítve adja elő. És mindezt csupán azért, hogy a szabadságharc bukásáért a nemesi osztályérdek-politikát állithassa oda bűnbakul. «A magyar forradalom sorsa — úgymond — meg volt pecsételve abban a pillanatban, melyben ugyanaz a nemesség, mely pillanatnyi osztályérdekeit mulóan legyőzte, képtelen volt faji gőgjét fékezni és a nemzetiségek támogatását a magyar ügy mellett megnyerni. Mert a magyar nemzeti eszme nemcsak fejlesztőleg, de dezorganizálólag is hatott a fejlődő magyar államra: a magyar nemzeti államra való törekvés mellett természetesen megteremtette az országban élő többi nemzetiségek külön nemzetiségi törekvéseit» (320. l.).

Jegyezzük meg tehát jól, hogy szabadságharcunkat a

nemesi osztályérdek és faji gőg buktatta meg, a mi ha nem lett volna, következésképen megnyertük volna a nemzetiségek támogatását a magyar ügy mellett. Vagyis a nemzetiségek egyesültek volna a magyarsággal az 1849 április 14-iki függetlenségi nyilatkozat tényleges megvalósítására Ausztria és Oroszország ellen. Bárha ez állítások a hozzájuk fűzött következtetés nélkül is elég abszurdak — a mint az a szerző korábbi nyilatkozataiból (l. 297. l.) is kitetszik — mégsem találjuk fölöslegesnek a magyarság és nemzetiségeink egymáshoz való viszonya szempontjából hivatkozni szerzőnek arra a meghatározására, melyet a nemzeti törekvések általános természetéről a 108—109. lapokon nyujt. «Az egyik oldalról — az uralkodó nemzetiség oldaláról — a kérdés úgy jelentkezik, mint törekvés az alávetett nemzetiség teljes nyelvi és kulturális felszívására, assimilálására; a másik oldalon — az alávetett nemzetiség oldaláról — mint törekvés nemzetiségi egyénisége megóvására, melynek végső célja a nemzetiség fejlődésének szabad biztosítása, vagy a régi állam keretén belül, vagy új államiság alkotása által.» Mindebből következik szerinte is, hogy «a jelenlegi hatalmi erők mellett a nemzetiségi kérdés fejlődésének csak egy útja van: a harcz». Sőt munkája végén, tanulmányainak eredményeként levont záró következtetése szerint is «a nemzetiségi kérdés mindenütt a világon physikai szükségszerűséggel lép fel (520. l.).»

Íme a szerző álláspontja, mikor tisztánlátását, higgadságát nem zavarja meg elfogultsága! A hol egyetemes szempontokból bírálja a kérdést, ott az ő szavaival élve, «természeti folyamattal állunk szemben... mely minden raczionalista utópiát meghazudtol» (u. o.), mihelyt azonban a speciális magyar viszonyokról szól, azt a látszatot igyekszik kelteni az olvasóban, hogy a magyarországi nemzetiségi harcz kizárólag a magyar nemesi osztályérdek és a faji gőg következménye.

Miután azonban az ú. n. «osztálylélektani szempontok» helytelenségét, volt alkalmunk már föntebb is — bírálatunk II. szakaszának befejező részében — demonstrálni, most

röviden kifejtethetjük ama kifogásunkat, mely szerint túlságosan megcsonkítva veti papírra azokat a praemissákat, melyeknek conclusiója az 1848/49-iki szabadságharcz volt. Lássuk ezeket kissé közelebbről.

Az a hat évtized, mely 1790-től 1848-ig telelt, a nemzetiségek fölött sem haladt el nyomtalanul. Ugyanakkor, midőn a magyar nemzeti eszme bontogatni kezdte szárnyait, Klein Sámuel, Sinkai György és Maior Péter a mi Horvát Istvánunkéhoz hasonló lelkesedéssel és naivitással megírt munkáiban (1805—1812) megszületik Dákórománia eszméje; míg Dankovszky, Kollár, Herkel, Dobrovski stb. műveiben (1826—1829) és a délszláv törekvések, az illirismus szószólója: Gáj Lajos működése nyomán világra jön Pauslavia ábrándképe. És mert a magyarok választották el az északi szlávokat a déliektől, továbbá mert a magyarok ültek be Trajanus örökébe Daciában és miután mindkét nemzetiség érvényesülésének éppen a magyar nemzet állott első sorban útjában, mindkét nemzetiségi eszme már születésekor megtelek magyar gyűlölettel.*

Az összeütközések magva tehát el volt már vetve, mikor a rendek hozzáfogtak a magyar nemzeti állam kiépítéséhez. Az 1830: VIII. t.-cz. 4. §-a szerint pl. közhivatalt csak magyarul tudók nyerhetnek. Az 1840: II. t.-cz. 12. §-a kimondja, hogy «a magyar sor- és vég helyi ezredekben tisztek, következőképpen tábornagyok és stabalisok is született magyarok legyenek.» Az 1840: VI. t.-cz. 8. §-a elrendeli, hogy «ezen-től minden vallásbeli különbség nélkül plébánosoknak, egyházi szónokoknak . . . olyak alkalmaztassanak, kik a magyar nyelvet tudják.» Az 1844: II. t.-cz. 3. §-a az országgyűlés kizárólagos nyelvül a magyart állapítja meg, 8. §-a pedig intézkedik, hogy a magyar nyelv «a kapcsolt részekbeli fő- és középiskolában rendes tárgyként taníttassék»; végül a 9. §-a az ország határain belőli iskolákra a magyart rendeli közoktatási nyelvül.

* L. részletesen Jancsó Benedek *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota.* II. köt.

Mindezeket be akarták tetőzni Kossuthék a jobbágyfőlszabadítás, a törvény előtti egyenlőség, a modern népképviselő stb. stb. törvénybeiktatásával, szóval meg akarták teremteni a politikai, gazdasági, jogi, culturalis és nyelvi téren egyaránt az egységes magyar nemzeti államot akkor, midőn az anyaországban 44·2%, az erdélyi részekben pedig 26·9% volt a lakosságból magyar.

Ilyen előzmények és körülmények között ütközött össze a magyar nemzeti eszme az összbirodalmi gondolatokkal és a nemzetiségi törekvésekkel. De nem ezek buktatták meg, hanem első sorban a forradalom belső gyöngeségei és az orosz beavatkozás.

Ábból, a mit a szerző nyújt, a tárgyilagos olvasó előtt legérdekesebbek a jórésben általa is közölt nemzetiségi programok, — kár, hogy nem adja valamennyit — melyek nemcsak a nemzetiségi törekvések alakulásának becses okmányai, hanem élénk bizonyítékai a magyarság számbeli, culturalis és gazdasági fejlődésének is.

A nemzetiségi mozgalmak lélektanára is rendkívül jellemző a magyarság és a nemzetiségek erőmérkőzésének első documentuma; az 1791-ből való Supplex libellus Valachorum, mely éppúgy a nemzetiségek territorialis-közjogi elhatárolásával és nemzetekül való elismertetésével akarta a nemzetiségek helyzetét rendezni, mint a Kossuth emigratio-korabeli tervezete (ekkor süllyedt legmélyebbre a magyar nemzeti eszme a XIX. században), az 1863. évi birodalmi alkotmány föderalistikus kísérlete, valamint az 1861. évi tót (túróczenzmártoni szláv nemzetgyűlés) és szerb (1861. évi karloviczi congressus) és végül az 1881. évi oláh nemzetiségi programok. Ez álláspontjukból kifolyólag kívánják 1867-ben a vármegyéknek nemzetiségek szerint való kikerekítését, bennük hivatalos nyelvül a többség nyelvének megállapítását. De mivel az 1868: XLIV. t.-cz. (a nemzetiségi törvény) nem ment el e veszedelmes határokig, küzdöttek ellene, majd keveselve a részükre biztosított jogokat s a «magyar álláspontot szűkkeblűnek és türelmetlennek» declarálván, az oláhok passivitásba is léptek.

De — mondja a szerző — a lefolyt félszázad alatt a helyzet tökéletesen megfordult: «A magyar túlzók dühöngenek a nemzetiségi törvény ellen, nem hajtják végre, szellemét meghamisítják. A nemzetiségi képviselők durvaság és inzultus tárgyai, pedig a legmérsékeltebb és legbékülékenyebb nyelvet beszélők» (348. l.).

A nemzetiségi politika megváltozásának okait pedig következőleg állapítja meg:

Első ok «a nemesi tenyészpolitika, mely a más nemzetiségű középosztályt a hivataloktól és különösen a vármegyétől távol akarja tartani.» (349. l.)

Második ok: a hatvanhetes rendszernek «hazafias diadalokra nyújtott alkalmat... a nemzetiségi veszedelem.» (350. l.)

Harmadik ok: a kiegyezést követő erős assimilációs folyamat, köztük a renegátok, a megtért, vagy újonnan csatlakozott küzdők «kezdvé a Grünwald Bélák nagystilű idealismusától, át a Rákosi Jenők journalista szimatán, le egészen a Somogyi Aladárok akrobata tudatlanságáig és zsidó szertelenségéig (mily szellemes!)» (355—356. l.).

Végül negyedszer a magyarság javára eltolódott gazdasági, kulturális és hatalmi erők. (357. l.)

A tárgyilagos olvasó minden commentái nélkül is azonnal észreveheti, mennyi e megállapításokban az igazság és mennyi a túlzás. A tények megvilágítására mindössze egy pár statistikai adatot közlünk: 1850-ben a magyarság aránya még mindössze 44%, 1900-ban 51·4%, 1910-ben pedig 54·5%. A magyarul tudók arányszáma 1900-ban 59·6 1910-ban 64·7%. (1911. évi statisztikai évkönyv. Bpest, 1912. 24—25. lapok.) És hogy e folyamat mily régi, maga a szerző mutatja ki «A nemzetiségek számarányainak történelmi alakulása» című igen figyelemreméltó fejezetében, melynek conclusiója az, hogy «a legutolsó 120 év folyamán mintegy két millió idegenajkú ember olvadt be a magyarságba» (380. l.). Készséggel aláírjuk a következő idézetet is. «A nemzetiségek számarányainak ez a történelmi kialakulása, a magyarság javára történt ez a nagyméretű assimiláció már a priori nyilvánvalóvá teszi, hogy az merőben politikai, hatalmi ter-

mészetű okokkal nem magyarázható, hanem csakis a magyarság lényeges gazdasági és kulturális fölényének föltételezése mellett. A ki a magyarság hegemoniáját a pusztá erőszakból akarná levezetni, az valami olyant hisz, a mi ellenében áll a nemzetek fejlődésével.» (406. l.)

Igazán hálásak vagyunk iránta ez aranyigazságért. Ezt valljuk magunk is és ez igazolja kritikánk helyességét is. Ezért nem kezdünk polemikát vele az 1868 óta némileg megváltozott nemzetiségi politikánk újabb irányairól és ez irányváltozás okairól. Az ő megállapításaiból is önként következik, hogy nem a magyar túlzók hamisítják meg a nemzetiségi törvény szellemét, hanem az erőviszonyok változtak meg. Mint a Kossuth emigráció korabeli tervezete, éppúgy az 1868:XLIV. t.-cz. is mindenkor mérföldmutatója, határköve marad a magyarországi nemzetiségi kérdéseknek, de az is bizonyos, hogy a fejlődő, változó életet nem lehet egy törvény §-aival megkötni. A magyarságnak nagyobb számbeli, gazdasági és kulturális megerősödése előtt a törvényhozás sem haladhat el érzéketlenül és bünt követne el, ha, a mikor az ország egyetemes érdekeit ápolja, nem lenne első sorban az államföntartó magyarságra tekintettel. Ugyanaz az elv az egész államra vonatkoztatva, a mit 1870-ben Irányiék és másrészt Mocsonyi és Miletics kívántak a nemzetiségek szerint elkülönítendő kerületekre nézve, mondván: «minden kerületben a többségben levő nemzetiség részesül kedvezésben». (Idézve 353. l.) Csodáljuk, hogy ezen nem ütközik meg a Jászi igazságérzése!

Történeti fejlődéssel állunk tehát szemben és emellett éppúgy eltörpülnek az általunk is súlyosan elítélt magyar túlzások, administratív chicaneok*, mint a Vaida Sándor izetlenkedései.

Viszont azonban a közjog-politikai nemzetiségi törek-

* Hogy ez sem valami magyar specialitás, hanem két emberöltővel ezelőtt még megvoltak a messze előttünk járó Angliában is, Dickens regényeiből is tudjuk, kinek nagy része volt abban, hogy az általa pellengérré állított, a szegény emberek érdekeivel jogaival nem törődő «circumlocution office»-ok végleg megszűntek.

vések sikere a magyar állam végét jelentette volna, vagy jelentené. Végül figyelmébe ajánljuk szerzőnek, hogy vegye számításba a nemzetiségi törekvések fokozódó erejét is, melyekre óriási hatást gyakorol a szomszédos szerb és oláh nemzeti királyságoknak a balkáni háború óta még hatalmasabban lüktető nemzeti politikája, valamint Ausztriának föderalistikus fejlődése, a mely hatásokkal szemben a magyar nemzetiségi politika sem maradhat érzéketlen és tétlen.

Áttérve «A magyarországi nemzetiségi kérdés mai állapota» című rész ismertetésére, nem követjük szerzőt azoknak a nem ritkán erősen kiszínezett eseteknek felsorolásában, melyekből összcrakni igyekszik nemzetiségi politikánk mozaikját. Nem követjük e téren már csak azért sem, mert lehetően kerülni szeretnők az egykorú politikát. De könyvének bírálata hiányos volna, ha ezt a részt hallgatással mellőznők. Kijelentjük tehát, hogy — mint az imént is nyomatékosan hangoztattuk — magunk ítéljük el a legsúlyosabban azokat a fölösleges túsúrásokat, visszaéléseket, melyeket főként megyei közigazgatásunk egyes közegei itt-ott elkövetnek. Elitéljük nemcsak magasabb emberi szempontból, hanem azért is, mert a jó közigazgatás, a gyors és olcsó igazságszolgáltatás a magyar nemzeti államnak is eminens érdeke. Nem megnehezíteni, hanem megkönnyíteni kell az életviszonyokat, nem oktanul büntetni és elnyomni kell a népet, hanem szeretettel vezetni és fölemelni gazdasági és culturalis tekintetben egyaránt.

Ebből folyólag a kényszerassimilatióknak sem vagyunk hívei, mert kétségtelen, hogy a hol az élet nem támogatja az iskola munkáját, ott a nyelvtanítás a nagy tömegre nézve minden eredmény nélkül való. Az erőltetés pedig az érzelmi visszahatás következtében többet árt, mint használ. Egyébként a kényszerassimilatióról helyes és tanulságos észrevételei is vannak szerzőnek és csak azt sajnáljuk, hogy egyetlen elítélő szava sincs Románia nemzetiségi politikájára, mely a magyar gyermeket addig nem engedi az első elemi osztályból a másodikba, míg az oláh nyelvet a magyarul egy árva szót sem tudó tanítótól el nem sajátította.

Ezzel szemben igazán lekötelezne, ha megnevezné azt az oláhot, vagy lótot, a ki kényszerből lett magyarrá.

A nemzetiségi probléma megoldására vonatkozó programja valóban figyelmet érdemel. Némileg ugyan Bauerre (Otfo Bauer: *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. Wien, 1907.) emlékeztet,¹ azonban egyes pontjait (499. és köv. l.) mi is elfogadhatjuk. Így — bizonyos fentartással — magunkévá tehetjük az egyesületi és gyülekezési jog szabad gyakorlásáról, a nemzetiségi nyelveket is bíró tisztviselők alkalmazásáról, az államnyelvnek a nemzetiségi népiskolákban való oktatásáról vagy a hatóságok egymás közti érintkezési nyelvről szóló javaslatait. Ellenben nem járulhatunk hozzá főleg azon indítványához, hogy egységes nyelvű választókerületek alakíttassanak, részint célszerűségi szempontból,² de még inkább abból az okból, a miért a szerző visszautasítja a flamandok által kívánt «merev területiális beosztás»-t. Ez ugyanis szerinte «a népet végleg az egyház szűk látókörű klerikalismusának szolgáltatná ki és csak azt eredményezné, hogy még inkább

¹ «Minden nemzetiségnek szabadon, saját erejéből, önmagának kell culturszükségeit kielégítenie, önmagát kell kormányoznia; az államnak pedig a nemzetiségileg közömbös, minden nemzetiségre nézve közös érdeknek megóvására kell szorítkoznia» 319. l. és az 521. l. is.

² Minden további vitatkozás helyett egyszerűen idézzük itt b. Eötvös Józsefnek a nemzetiségi törvényjavaslat tárgyalása alkalmából elmondott beszédét, melyben kimutatja, hogy Mileticséknek hasonló természetű «a megyék s a hazánk más kerületei s törvényhatóságai nemzetiségek szerint» való kikerekítésére vonatkozó javaslata gyakorlatilag is mily képtelenség:

«Az indítvány nem szól arról, vajjon az egyes törvényhatóság ezen uralkodó nemzetisége egyszersmindenkorra, vagy csak bizonyos időre, öt vagy tíz évre határozottassék-e meg?

Igaz, hogy az első esetben azon anomáliába esnénk, hogy miután nemzetiségek az egyes megyékben változnak, a mint arra számtalan példát mutathatunk az országban: ha mindenkorra határozatlan meg a nemzetiség, könnyen azon helyzetbe juthatnánk, hogy valamely nemzetiségnek nyelve uralkodónak maradna oly tör-

kifejleszse azt a templomtorony-szellemet, azt a helyi és tartományi particularismust, mely... minden progressiv haladásnak félelmetes akadály» stb. (Némi kihagyásokkal l. a 207. lapot.) Vagy talán nem ismerné szerző a nemzeti-ségi papság félelmetes hatalmát?

Hiába garantálja tehát írásban is, hogy a nemzetiségek törekvéseiben nincs semmi államellenes (504. l.). Ezt főként a balkáni népek önérzetének erős megduzzadása és általában a szláv politika fokozódó aggressivitása mellett nem vehetjük készpénznek. A nemzetiségi kérdést a szemben álló történeti erők és nem a szép szavak fogják eldönteni, úgy szintén a Gross-Österreich problémáját is, melyről szerző igen tárgyilagos vitát folytat Bauerrel és oda concludes, hogy a dualismust a trialismus fogja felváltani.

V.

Végül meg kell még említenünk a nemzeti államról és a nemzeti kérdéstről írt záró következtetéseit. Igaz ugyan, hogy a nemzetfejlődést itt is egyoldalú materialistikus megvilágításban adja elő (a nemzeti állam egyetlen közös gazdasági terület, a többi mind csak ideológia, 521 l.), de van itt valami, a mi kellemesen lepi meg a személyeskedéseikhez már hozzászokott olvasót és ez tisztultabb hangja. Jól esik tőle hallanunk azt az igazságot, mely szerint «az emberiség úgy van alkotva, hogy a nemzetköziséghez a nemzetin, ehhez pedig a néptömegek anyanyelvén át vezet az út» (530. l.). Ezért kell — mint azt már Vörösmarty meg-

vényhatóságban, melyben az már régen megszűnt a többség nyelve lenni, és így tisztán csak történelmi jogánál fogva, mintegy neme a nyelvbeli nemesi praerogatívának maradna uralkodó egyes megyékben. A másik esetben talán még nagyobb nehézségek idéztetnének elő az által, hogy minden öt vagy tíz esztendőben az országok összes politikai és administratív felosztása újolag kérdésbe jöjjön». (1865—1868. orsz.-gy. cyclopus naptója : XI. köt. 31. l.).

mondta — az egyénnek nemzetinek és a nemzetnek világpolgáriásnak lennie, mert az egyes sohasem mint elszigetelt egyén, hanem csak mint egy nemzetnek tagja dolgozhatik az egyetemes emberiség javára. És minél magasabb célokat tűz ki és szolgál fia által valamely nemzet, annál előbbre jut az emberiség szolgálatában. Itt érintkezik a nemzeti nagyság az egyetemes emberivel és mi csak hálások lehetünk a szerző iránt, hogy maga is rámutatott arra a tátongó ürre, mely az éretlen nemzetellenes radicalismus és az egyetemes emberi között van.

Nem tehetjük azonban magunkévá azt az állítását, hogy «a nemzetiségi mozgalom végeredményében az egység, a szervezesebb gazdasági és culturális tömörülés mozgalma», mert lényegében minden nemzetiségi törekvés a saját személyiségének korlátlan érvényesüléseért folyik, mely politikai függetlenség nélkül mindig csonka és precarius értékű marad. Az sem áll, hogy majd a nemzetiségi culturminimum kivívása után «az egyes államokon belül a nemzetiségi solidaritást megtöri a mind közösebb gazdasági és cultuarlis érdekek solidaritása, melyek végül oly erősek lesznek, hogy az azonos culturájú államok merev határait is szétrepesztik» (533. l.). «A katonai — dynastikus szervezet — pedig az antimilitarismus és a föld teljes felszabadítása után részben kipusztul, részben néphadsereggé fog válni az Európai Egyesült-Államokban», melyeken belül «a nyelvkérdés jelentősége nem lesz nagyobb, mint ma a vallási hovátartozás» (u. o.). Az államok között pedig a legfejlettebb cultura nyelve fog «domináló szerephez jutni». És mindezek tetejébe ha egy évezred múltán létrejön a nyelvileg is egységes lársadalom, akkor «az agyonsanyargatott középkori emberiség misztikus álma, a szent római birodalom élő valósággá fog válni, többé nem egyházi s nem császári alapon, hanem a közös gazdasági szolidaritás erejéből» (534. l.).

Ez volna tehát a szerző végső conclusiója és tanulmányának koronája.

Nem vagyunk ugyan próféták, de az emberiség eddigi

történetének alapján nyugodt lelkiismerettel merjük állítani, hogy ez a Hervénél* is feltalálható gondolat testet ölteni sohasem fog, hanem marad továbbra is az, a mi volt eddig is már a stoikusok óta, t. i. gyönyörű álom.

Valamikor szétesett a vallás által ideig-óráig tényleg összetartott viláгурalom is, mert annak állandó egységéhez nem emberek, de félistenek kellenének, kikből hiányzik minden földi íz. És szétesnék, ha valaha sikerülne is közös gazdasági alapon egyesíteni az emberiséget, ez a gazdasági viláგállam és világtársadalom is, mely legfőlebb mint a gépek, vagy mint a jámbor és kizárólag a táplálékukkal és a fajfenntartással törődő állatok állama volna huzamosan fenntartható.

Az ember ugyanis nem csupán lelki üdvösségét munkálja e földön, de nem is csak azért él, hogy egyék és fájának fönmaradásáról gondoskodják, hanem azért is, hogy akaratát, szellemét, tudását érvényesítve, uralkodják a természet erői fölött, szóval, hogy szabad legyen. Az emberiség szabadsága pedig nem mint világszabadság, hanem csak mint nemzetek szabadsága valósítható meg. Mert valamint az egyéni szabadság közszabadság nélkül csak az erősek szabadsága a gyöngék fölött, éppúgy a világszabadság is a nemzetek szabadsága nélkül, a legerősebb elem uralma a többi fölött. Hiábavalók volnának a nemzetközi egyezmények is, ha nem volna, a ki végrehajtáná, a ki az engedetlenkedőt kényszerítené. De nemcsak lehetetlen, hanem káros is volna ez a világtársadalom az emberiség fejlődésére nézve. E teljes egyformaságban ugyanis, egyenlő jogok és egyenlő

* «A nemzetköziség nem más, mint a modern világnak ösztönserű vagy tudatos vágyakozása a jelenlegi országoknál tökéletesebb politikai formák iránt; az a törekvés, hogy elhagyassanak a történelem folyamán kifejlődött összes határok s a megbékült emberiség éljen egyetlen hazában, mely kiterjed az egész földkerekségre, a hol a mostani nemzetek nem lesznek egyebek, mint az általános nagy hazának tartományai és közigazgatási beosztásai.» G. Hervé: *L'internationalisme*. Páris, 1910. 5. 1.

köteleességek mellett, megakadna a haladás is, melynek a differenciálás útján előálló verseny a leghatalmasabb előmozdítója.

Lényegében ezzel azonos a Schücking álláspontja is. A jövő fejlődés szerinte is meg fogja hozni a nacionalizmus és internationalizmus közötti kiengesztelődést, anélkül azonban, hogy bele kellene esni a cosmopolitizmus hibájába. Sőt Spahnnal együtt vallja, hogy azért nem kell feláldozni a német nemzeti egységet, nem kell meggyöngíteni a német nemzeti öntudatot sem, mert éppen így jön el az az idő, mikor nem fog oly könnyen, mint jelenleg meghallgatásra találni a szomszéd nemzetek chauvinista gyűlölködése. (Walther Schücking: *Neue Ziele der staatlichen Entwicklung*. Marburg, 1913. 89. és k. lapok.)

Most pedig, a mikor már végig kísértük a nemzeti eszme útját kicsirázásától egészen a képzelhető végső kifejeletéig, egy kérdésre kell még felelnünk: vajon sikerült-e szerzőnek megoldania nagy feladatát. Sajnos, válaszuk csak tagadó lehet. Új nyomokon akart haladni, mert a mint előszavában kifejti. «az elavult és ma már őszinteség híján is való sovíniszta frazeológia... megrontja a leglényegesebb történeti összefüggéseket és tanulságokat.»* Kereste a «tények logikáját» «a hősök logikája» helyett s «a lélektani meg a gazdasági törvényszerűségeket» az «iskolai dogmák s elcsépett értékítéletek» helyett. És az eredmény az, hogy eltévedt a történelem rengetegében. Nem tudja áttekinteni az egész erdőt, csak egyes fákat lát meg benne. Nem hatol a történelem mélyére és ennek következtében csak azokat az eseményeket méltatja figyelmére, melyek beilleszthetők az ő materialistikus gondolkörébe. Éppen ezért igazságai csak féligazságok, törvényszerűségei csak féltörvényszerűségek, melyek nem bírják meg a tárgyilagos kritikát. Hiába hangoztatja, hogy bár irányművet, de azért «szigorúan tudományos munkát» írt. Nem «az üzleti hazafiság által proskribált gondolat»-ai miatt ellene forduló «szakemberek elfogult-

* Ez és a következő idézetek a munka előszavából valók.

sága és türelmetlensége» mondják ki a műre a leglesújtóbb bírálatot, hanem a saját folytonos ellentmondásai és következetlenségei.

Pedig kár érte. Ennyi munka árán, az ő tehetségével, ha szűk, egyoldalú látóköréből fel tudott volna emelkedni a tárgyilagos igazság tisztult körébe, igazán értékeset is alkothatott volna. Ez a mű tanulsága.

NAGY MIKLÓS.

AZ AVAR-GÖRÖG HÁBORÚK TÖRTÉNETÉHEZ.

I.

I. Justinianus uralkodása a kelet-római császárság hatalmi törekvéseinek történetében korszakot jelez. Főcélja a császárság régi fényének helyreállítása mellett a területben és nemzetközi jelentőségében aláhanyatlott görögség anyagi érdekeinek lehető megoltalmazása lévén, sajátosságoknak tetsző keleti politikája is érthetővé válik. A Fekete-tenger északi partvidékein feltűnedező barbár népek a császárság területi épségét állandóan veszélyeztették s így az ellenük való védekezés vagy rendszeres határvédelmi intézkedések foganatosításával, vagy ezzel ellentétben, szerződészerű békés megegyezéssel látszott lehetségesnek. A kelet-római császárságot jelentősebb gazdasági érdekek nem fűzték a Fekete-tenger északi partmellékéhez, viszont I. Justinianus felfogása szerint ugyanezen indító okok tették szükségessé a Földközi-tengert környező partvidékek megszerzését, mely területek a császárság földrajzi elhelyezkedése következtében a kelet-római birodalom terjeszkedési törekvéseinek mindenkor legtermészetesebb céljai voltak. A gót és a vandal háborúk sikeres befejezése — mint ismeretes — I. Justinianus fenhatóságát a Földközi-tengeren valóban túlsúlyra emelte, a nélkül azonban, hogy az elfoglalt új részeknek a császárság érdekkörébe való vonása s szerves kapcsolódásuk állandósulhatott volna.

A végeredményben meddőknek tekinthető hódító hadjáratok alatt a császárság északi határvidékei jóformán teljesen ki voltak szolgáltatva a délolaszországi síkságokon hullámzó népek támadásainak. Ennek oka abban keresendő, hogy a Justinianustól legcélszerűbbnek tartott s tőle rend-

szerré emelt védelmi politika, tudniillik az egyes barbár törzsek zsoldbafogadása és a különféle címeken részükre fizetett évi tartásdíjak, a következmények tanúsága szerint kétes értékű kísérletnek bizonyult. A birodalom területén kívül és belül meglelepült s a byzanczi udvartól tartáspénzt élvező népek számára ugyanis valósággal kiapadhatatlan pénzforrásnak kellett volna lennie, azonban a császárság anyagi erőforrásai ebben az időben már jelentékenyen megcsökkentek. Ezen politikának az ellenkező esetben sem lehetett volna egyéb eredménye a pénzügyi viszonyok teljes romlásánál és pedig az évdíjat nyert népek nagy száma, másrészt az évdíjak nagysága miatt. Például I. Justinianus a Chosrösszel kötött béke értelmében azonnal ötezer, azon túl évenként ötszáz font arany fizetésére kötelezte magát.¹ Évi tartásdíjat húztak egyidejűleg a sabirok, kuturgurok, longobardok, gepidák stb., kik azonban beütéseikkel állandóan zaklatták a császárság tartományait,² melyeket az aránytalan adóztatás és a császári tisztviselők zsarolásai egyébként is tönkre tettek. A kimerültség és elerőtlenedés nyilvánvaló jeleit már a császár uralkodása utolsó szakában sem lehetett leplezni³ s jól ismert tény volt ezen hanyatlás a barbár népek előtt is, úgy hogy nagyon megérthetjük Kandich avar követnek büszke beszédét, ki ajándékokat és évi tartásdíjat kért az avarok fegyverszövetsége fejében a byzanczi udvartól.

Az avarok őshazája némelyek szerint a Kaspi és az Aral tó, valamint az Ural hegység közt elterülő pusztaság volt,⁴ mások szerint viszont «Szibéria középső részeiben

¹ *Procopius*: De bello Persico. II. c. 10.

² *Procopius*: De bello Gothico. III. c. 34. IV. c. 5., 24, 33. De bello Persico. I. c. 19. stb.

³ V. ö. *Kurt Groh*: Die Kämpfe mit den Avaren und Langobarden. Halle. 1889. 7—9. ll. és *Diehl Ch.*: Justinien et la civilisation byzantine. Páris, 1901. (Ism. Hist. Zeitschrift. 1902. 81—85. ll.

⁴ *Munkácsi Bernát*: Az ugor népnévezet eredete. Ethnographia. VI. 378. l.

Jenissei vidékén, az Abakan völgyben»¹ keresendő, honnan őket az eredetileg az Altáji-hegység vidékén lakó turkok² terjeszkedése³ szorította nyugat felé.⁴ Ethnikai jellegök határozottan meg nem állapítható; valószínű azonban, hogy olyan népconglomeratúmról van szó, melyben a túlsúlyt hún- és ugor-féle török avar törzsek alkották.⁵ Abból,

¹ *Nagy Géza*: A honfoglalók. Ethnographia. XVIII. (1907. 263. l. és ugyancsak tőle: Archæolog. Értesítő. 1906. 393., 401. s köv. ll.

² «Ezek után . . . arra a helyre utazlak, a hol a chagán lakott, a tőlük Ektagnak nevezett hegyhez, melyet görögül aranyhegynek lehetne nevezni; ennek a völgyében lakott akkor Dizabulus.» *Menander* 20. tör. (KK. IV. 105.) Ez az Ektag *Kuún Géza* szerint (Relat. I. 19. 153.) tulajdonképen Ak-tagh (fehérhegy); *Kropf Lajos* azonban *Buryra* hivatkozva helyesnek találja a Menandernél olvasható adatot. (Erd. Múzeum, 1897. 526.) *Hunfalvy Pál* (Magyarország ethnograph. 131. l. 3. jegyzet) és *Sebestyén Gyula* (A magyar honfoglalás mondái. I. 110. l.) az Altáj hegységgel azonosítják.

³ *Nagy Géza*: Milenn. tört. I. CCCIII. l. jegyzet. Ugyanattól: A honfoglalás és a turkok. Ethnographia. XIX. 73—74. ll. *Darkó Jenő*: A magyarokra vonatkozó népnevek a bizanci íróknál. 1910. 42. l. (Érték. a nyelv- és széptud. köréből. XXI. 6.)

⁴ *Menander*: 18. tör. K. K. IV. 103. l.

⁵ *Theophylactus* Simocatta után (Hist. lib. VII. c. 7. és K. K. IV. 21—22. ll.) ismeretes azon névmagyarázat, melylyel a turkok elől menekülő avarok «várkún» nevét értelmezni megkísérli. *Otrokocsi* szerint a «várkún» név csupán megkülönböztető törzsi s nem külön népnevezés. (Origines Hungaricæ. Franequeræ. 1693. Pars. I. p. 167.) *Munkácsi* névmagyarázatból származó tudákos népetymológiának tartja, mely abból támadt, hogy a pannoniai Оѡар-ok, azaz pontosabb kiejtéssel uwërok (régebben talán owërok) nevét, mely nem más, mint az ogor vagy ugor változata, a hozzá igen hasonlatos ázsiai 'A βap-okéval azonosították. (Az ugor elnevezés eredete. Ethnograph. VI. 370.) *Nagy Géza* szerint: «a kheunnok nyilván hiungnuk; nem olyan bizonyos, minek felel meg az uar (оѡар ? Az ogor név vogulos, vagy hunn-bolgáros (csuvasos) változata-e, vagy pedig az avar, apar, purpurim névnek egy más alakja?» (Ethnogr. XIX. 75. l.) *Darkó Jenő* névösszetételt lát benne; szerinte a név nem más, mint ('A)βap + χουυ-οῶννοι. Darkó a névösszetételnek okát abban a keveredésben látja, melyet a már Kr. u. I. században a Kaspi-tó északi részén megjelenő hunok az ott talált ugor és avar törzsek közt előidézték; valószínűnek tartja, hogy valamely hún-törredék

hogy az összes egykorú írók egyértelműen megállapíthatónak vélik a hunokkal való azonosságot,* erre lehet következtetnünk.

A nyugat felé szorított avar törzsek 558 körül Kr. u.

egyik ugor vagy avar törzsszel bizonyos hadi célra egyesült s ezután a kedvező körülmények következtében együtt is maradt, mindegyik törzs megtartván külön törzsi elnevezését. (ld. értek. 19—20. II.) Darkó álláspontjára helyezkedtünk mi is.

* A nélkül, hogy teljességre törekednénk, néhány írot felemlítünk. Ilyen *Theophylactus*, ki az avarokat hún származásúaknak tartja (Hist. lib. I. c. 3. CBH. velencei kiadás. III. 142.) *Joannes Malalas*, ki az avarokat a hunok egyik törzséül tekinti. (Chronographia. Lib. XVIII. CBH. XXIII. p. 81.) *Georgius Kedrenos* szerint a hunokat avaroknak is nevezik. (CBH. VII. p. 327.) *Theophanes* Chronographiájában megjegyzi, hogy a hunokat turkoknak hívják (CBH. VI. p. 165.), kiktől az avarok ruházatban alig különböznek (U. o. VI. p. 165.), azért mondják szerinte a hunokat avaroknak is. (U. o. VI. p. 213.) Találunk olyan feljegyzést, mely az avarokról mondja, hogy turkok. (CBH. XXI. p. 244.) A hunok és avarok közt a nyugati írók sem tesznek különbséget, fajilag rokonoknak tartván őket. *Toursi Gergely* hunoknak nevezi az avarokat (Hist. Franc. IV. c. 29. M. G. H. SS. I. rer. Merovingic. 1.). *Paulus Diaconushoz* hasonlóan, ki szerint a hunokat később avaroknak nevezték. (De gest. Longobard. I. c. 27. V. ö. II. c. 7. 10.) Még a *Nagy Károly-korabeli annalisták* nagy része szintén vagy kizárólag hunoknak tartja s így is nevezi az avarokat (*Annal. Quedlinburg.* Pertz: M. G. H. SS. III. p. 39. Ugyanígy a Nagy Károlyt megéneklő szász poéta. M. G. H. SS. I. p. 247. S azonfelül még számtalan krónika; így M. G. H. SS. I. p. 14., 17., 18., 45., 47., 75., 87., 89., 92.; *Einhard* is a *Vita Caroli Magnib.* c. 20. M. G. H. SS. II. p. 454.), vagy legalább is felcseréli e kettőt. *Ann. Laureshaimenses* ad a. 791. M. G. H. SS. I. 34—37. *Annal. Laurissenses* minores. U. o. I. p. 119. *Annales Tiliari* ad a. 795—6. és ad a. 805. U. o. I. p. 222—23. *Einhard* Annalesei. Ad a. 788. I. p. 173. Ad a. 790—91. I. p. 177. Ad a. 795. p. 181. Ad a. 796. p. 183. Ad a. 811. p. 199. *Einhardi Fuldensis* Annales. Ad a. 788—91. U. o. I. p. 350. *Regino* krónikája szerint is «Huni qui et avaros.» U. o. I. p. 548., 552., 561., 563. stb. Épen így *Monachi Sangalli.*: *Gesta Caroli* lib. II. c. I. M. G. H. SS. II. p. 748. Az avarokra vonatkozó keleti és nyugati írók összefoglaló áttekintését I. Menander fordításom bevezetésében. *Középkori krónikák.* IV. 14—45. II.

a Kuma és Terek folyók vidékén tanyázó alánokhoz¹ érkezvén, arra kérték azok fejedelmét, Sarosiuat,² hogy ismertesse meg őket a rómaiakkal s szerezzék meg részükre barátságukat. Az alán fejedelem az avarok kívánságáról azonnal értesítette Justinust, a Lasicában táborozó görög csapatok vezérét, kinek közbenjárására I. Justinianus is hajlandó volt velök közvetlenül tárgyalni. Így jutott az avarok követsége Kándich vezetése alatt³ a császár elé, kit haladéktalanul szövetségekötésre szólítottak fel. «Itt vannak — úgymond — az avarok, ez a minden nép között a leghatalmasabb és legbátrabb, valósággal legyőzhetetlen nép», mely I. Justinianus valamennyi ellenségét földönfutóvá teheti, sőt teljesen ki is irthatja. A császár érdekeinek nagyon kedvezne, ha velök fegyverszövetségre lépne s ezeket a kitűnő segédcapatokat magának biztosítaná; az avarok azonban csakis azzal a feltétellel készek szolgálni a rómaiaknak, ha tőlük viszonzásképen értékes ajándékokat, évi segélypénzt, azonfelül termékeny földterületet is kapnának, hol letelepednének.⁴

¹ Ezen török-féle nép *Animianus Marcellinus* szerint (lib. XXXI. c. 2.) a massageták legrégebbi törzséből származott. *Sidonius Apollinarius* (epist. 4.) «Kaukasztlakók»-nak nevezi őket. A VI. sz. derekán a Kuma és Terek folyók vidékén tanyáztak. *Kuún G.*: Relat. I. 82. s köv. ll.

² *Menander* máshelyt Sarodiusnak nevezi. *Szabó Károly* (*Thierry*: Attila stb. s utódai története. II. 150. l. s egyebütt) e nevet Sárosra fordíti.

³ *Vámbéry* szerint (Magyarok eredete. 420. l.) ez török szó: «véres» jelentéssel. Kan = vér, dik melléknévképző. *Kuún Géza* benne a Kadicsa név változatát véli felismerni. (Hunyad vármegye tört. Budapest, 1902 I. 223. l.) *Sebestyén Gyula*: Az avar-székely kapcsolat emlékei. Ethnographia. X. 10. l. A követség idejét *Pray György* (Annales veteres Hunnorum etc. 1761. 202. l.) 557-re, *Valesius* ellenben (CBH. I. 140. velencei kiadás) 563-ra teszi. *Theophanes* szerint (Chronographia. Bonni kiadás. p. 359.) az avar követségről azt említi, hogy hátukra lecsüngő hajukat befonva viselték. Erre mutat *Corippus* megjegyzése is. (De laudibus Justini minoris. Praef. Bonni kiadás. p. 163.) *Bálint Gábor* szerint (A honfoglalás revíziója. 79. l.) a befont haj a török-mongol népektől származik.

⁴ *Menander*: 4. tör. K. K. IV. 61. l. E beszédre *Vámbéry*

Justinianusnak ugyan hosszú uralkodása alatt gyakran nyílt alkalma tapasztalni az efféle szövetségések értéktelenségét, a felajánlott szövetség elől senátusával egyetértően még sem tért ki s azt Valentinus császári testőrrel meg is köttette.¹ Földterület átengedésére azonban már nem volt hajlandó, sőt épen ellenkezőleg, az Alduna mellékének védelmére s az avarok nyugat felé nyomulásának meggátlására az antokat, a szlávok legharcziasabb törzsét a Dnjepr és Dnjestr folyók vidékéről² a Pruth és Szeret folyók mellé-kére telepítette.³ A császár ezen védelmi intézkedése a következmények tanúsága szerint eredménytelennek bizonyult. Az avarok ugyanis a terjeszkedő turkok elől, kik hatalmukat ugyanezen időben már a Don folyóig terjesztették,⁴ nyugat felé vonulni kényszerültek s a Fekete-tenger északi partvidékein lakó, jobbára hun-féle törzsekkel folytatott hosszas küzdelmek után⁵ az antok országát is elfoglalván,⁶ 562 körül a Délkeleti-Kárpátok körül elterülő síkságokat megszállták. Így a kelet-római császárságnak tőszomszédai lettek.

Győzelmeik után az avarok újból letelepülésre alkalmas földet kértek a byzanci udvartól; melynek azok kívánásával most már érdemlegesen kellett foglalkoznia. I. Justinianus kezdetben a Pannonia secunda név alatt ismert

megjegyzését: A magyarság keletkezése és gyarapodása. Budapest, 1895. 58. l.

¹ *Menander*: 5 töredék. K. K. IV. 61—62. II.

² *Jordanes*: Gót történet. 5. fej. K. K. III. 38. l.

³ *Marquart J.*: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. 147. l. Megjegyzendő, hogy Marquartnál a «régii Daciá»-ról van szó; ezen elnevezés azonban csak a Pruth és Szeret mellékére vonatkozhatik, mert Erdély akkor még a gepidák birtokában volt.

⁴ *Darkó J.*: Id. dolg. 42. l.

⁵ *Menander*: 5. tör. K. K. IV. 62. l. Menander azonban úgy tünteti fel e harcokat, mint a melyek I. Justinianus megbízásából történtek.

⁶ *Menander*: 6. tör. K. K. IV. 62—63. II. *Safařik*: Slav. Alterthümer. Leipzig, 1844. II. 58.

Dráva-Száva-közre akarta őket letelepíteni, hol legutóbb a herulok laktak.¹ Mivel azonban az avarok az elfoglalt részek, köztük Kis-Scythia birtoklásához feltétlenül ragaszkodtak, Justinianus a végleges válaszáért mesterségesen halogatta, az avar követeket sokáig visszatartotta udvarában, sőt azokat hazatérő útjukban — érthetetlen módon — katonáival tetteleg bántalmaztatta.² Az avarok a kelet-római politika kélességéről és rosszakaratáról így meggyőződtek s bár nemzetközi viszonyuk egyelőre változatlan maradt, az ellenségeskedés nyílt kitörése csupán idő kérdése volt.

Az avarok a byzanci udvarral folyt diplomatai tárgyalásokkal egyidejűleg nagy súlyt helyeztek joghatóságuk határainak észak és nyugat felé való kiterjesztésére is. A Bug mentén lakó dulebi szlávok leigázása után³ 562-ben már Galliába is beütöttek, hol azonban Chlothar (555—61) fia I. Siegebert (561—75), Austrasia királya megverte őket.⁴ Vereségüknek annyiban van jelentősége, hogy a dulebiakat Csehország déli részeiben letelepítvén, a frankok és az északi szlávok esetleges támadásainak elejét vették.⁵ Egyébként 565—66 körül ismét Thüringiában találjuk őket, hol az I. Siegeberttől ellenök vezetett frank sereget tönkre tettek s magát a királyt is elfogták, ki csak nagy ajándék és

¹ A herulok korábbi lakóhelye a Morva—Nyitra folyók közt elterülő vidék volt, (*Bachmann A.*: Die Völker an der Donau etc. Wien. 1880. 13. l.), honnan a longobardokkal vívott eredménytelen küzdelmek után egy részök (512. Kr. u.) az említett helyekre vontak magukat. V. ö. *Huber A.*: Ausztria tört. I. 36. l. *Procopius*: De bello Goth. II. 14. *Márki S.*: A longobardok hazánkban. Erd. Múzeum, 1899. 283—86. *Dahn F.*: Die Könige der Germanen. München, 1861. II. 8. s. köv. II.

² *Menander*: 9. tör. K. K. IV. 63—65. II.

³ V. ö. *Nestors*: Russische Annalen. Schlözer kiadása. Göttingen, 1802. II. c. 10. p. 112—13. Nestors älteste Jahrbücher der russischen Geschichte. J. B. Scherer, Leipzig. 1774. 29—36. II. *Safařik*: Slav. Alterthüm. II. 60. ki a dulebiak legyőzetését 563-ra teszi. *Marquart*: i. m. 125. l.

⁴ *Gregorii Turonensis*: Hist. Franc. IV. c. 23. Megjegyzendő, hogy Toursi Gergely hunokat említ.

⁵ Ezt *Marquart* is valószínűnek tartja (i. m. 127. l.).

szövetség árán tudta magát kimenteni.¹ Kétségtelennek látszik, hogy I. Justinianus halála (565 Kr. u.) idején az avarok hatalma már a Kárpátoktól északra és keletre fekvő síkságokra is kiterjedt. Ezt II. Justinusnak, az új császárnak annál kevésbé lett volna szabad figyelmen kívül hagynia, mivel az avar fejedelem, a magát khagánnak² nevező Baján³ személyében, néhány év óta tudatos hódító intézte az avar politikát.

Az avar követek II. Justinus trónralépése után már jelentkeztek a császári udvarban, hogy az I. Justinianustól kapott évi adót az utódtól is kérjék; egyelőre azonban eredménytelenül. A császár ugyanis, helyzetét teljesen egyoldalúan ítélvén meg, arra törekedett, hogy a szegényletes és e mellett nagy anyagi áldozattal járó tartásdíjakat megvonja. Azt hitte, hogy erre teljesen elegendő lesz az udvarában kifejtett fény és pompa, mely, számítása szerint, megfélemlíti s talán engedékenységre bírja az ahhoz nem szokott műveletlenebb avarokat. Mikor tehát a követek Targit⁴ vezetése alatt a császárhoz indultak, ragyogó fegyverzetű testőrök sorai közt haladt végig; ugyanakkor a császár a senatorok s egyéb előkelő hivatalnokok kíséretében indult a kihallgatási terembe. Az avar követeket maga az udvarmester vezette a terembe, hol a fényes udvarától

¹ *Paulus Diaconus*: De gestis Longobardorum. II. c. 10. *Gregorii Turonensis*: Hist. Franc. IV. c. 29. *Richter* (Annalen des fränkischen Reichs etc. 67. l.) az említett kalandozást 565—66-ra teszi. Erre vall *Menander* 14. tör. K. K. IV. 91. és 111. ll.

² A khagán névre olv. *Nagy Géza* megjegyzései: A honfoglalók Ethnogr., 1907. 323. l.

³ Baján nevét csak *Menander* említi. (9. tör. K. K. IV. 65. l.) A név *Vámbéry* szerint (Magyarok eredete. 416. l.) a keleti nomád törököknél ma is használt tulajdonnév: gazdag, hatalmas jelentéssel. *Bálint Gábor* szerint (A honfoglalás revíziója, 79. l.) a név előbb mongol, mint török-tatár, gazdag jelentéssel.

⁴ A név jelentése *Vámbéry* szerint (Magyarok eredete, 425. l.): elszélesztő, szétverő, a targit, tarkit igéből. A követ nevét *Corippus* tartotta fenn: De laudibus Justini minoris. lib. III. 231. s köv. ll. (C. S. H. Byzant. bonni kiadás.)

körülvett II. Justinus egy menyezet alatt ülve fogadta őket. Targitot azonban nem kápráztatta el a szokatlan pompa; térdhajlással üdvözölte ugyan a császárt,* de egyúttal követelte az évi tartáspénzt is. «Szükséges, oh császár — úgymond — hogy te, ki a birodalmat atyádtól örökölted, atyád barátainak jótevője légy, mint atyád volt. Abban kell leginkább megmutatnod, hogy utóda vagy atyádnak, hogy halála után sem változtatod meg intézkedéseit; ekkor azután az fog történni, hogy mi is megőrizzük irántad ugyanazt a jóindulatot; továbbá a jótevő nevet örökségképen átszár-mazzatjuk rád, mert az ő halála után téged nevezünk jótevőnknek.» Hivatkozik azokra a szolgálatokra, melyeket az avarok eddig is tettek s épen azért meg van arról győ-ződve, hogy II. Justinus sem fog ellentétbe helyezkedni atyja rendeleteivel, hacsak abban nem, hogy nálánál is bő-kezübb lesz, «a miért — úgymond — részünkről viszont nagyobb elismerésre és köszönetre számíthatsz. Megjelen-tünk tehát, hogy a szokásos ajándékokat átvegyük; de jól jegyezd meg, hogy fejedelmünk csakis úgy marad a római birodalom barátja, ha annyi ajándékot kap tőletek, hogy nem jut eszébe ellenetek hadat vezetni.» A beszédre maga II. Justinus válaszolt. «Ti ugyancsak gögösen adjátok elő alázatos kérésteket s úgy látszik, abban biztok, hogy ezen zagyva beszéd következtében majd könnyebben meg-kapjátok, a mit kértek. De előre kijelentem, hogy mind-kettőben csalatkoztok, mert sem hizelgéseitekkel nem fog-tok behálózni, sem fenyegetéseitekkel nem fogtok megfélé-lemlíteni. Azonban nagyobb ajándékkal foglak benneteket meglepni, mint atyám: azzal, hogy titeket, kik mód nélkül felfuvalkodtatok, józan belátásra tanítlak... Távozzatok tehát ti, kik azt a nagybecsű dolgot kapjátok tőlünk, hogy épségben tölthetitek élteteket s azon pénzösszeg helyett, melyet a rómaiaktól kapni akartatok, vigyétek magatokkal

* A fogadtatást részletesen ismerteti, erősen kiszínezve *Corippus*: III. 231—263. II. Ismertetem K. K. IV. 17—18. II. Jobbára *Corippust* használja *Kurt Groh* is: id. dolg. 10—11. II.

a tőlünk való félelmet, a mely javatokra válik. Mert sohasem fogunk segítségtekre szorulni s épen ezért csak annyit kaptok tőlünk, a mennyit adni jónak látunk; de azt is csak mint a szolgaság bérét és díját, nem pedig, mint tévesen hiszitek, az adó egy nemét». ¹

Bármennyire kiszínezték is Targit követsége hivatalos fogadtatásának leírását, igaz, hogy a császárság és az avarok közt eddig fennálló nemzetközi viszony II. Justinus trónralépése óta megváltozott. Baján támadását azonban az avaroktól megszállott területek kedvezőtlen földrajzi helyzete késleltette; arra csak a frankokkal ugyanazon időben kötött szövetség után gondolhatott volna, de a khagán be akarta várni azon küzdelem lefolyását is, mely a vázolt eseményekkel párhuzamosan a régi Pannonia és Dacia területén lakó longobardok és gepidák közt folyt.

A két nép ellenségeskedése régi keletű, ² de nyílt háborúra csak akkor került a sor, midőn 546-ban Audoin lett a longobard király, ki népét a Justinianustól felajánlott Pannoniába vezette. ³ A longobardok hatalmi törekvéseit kezdetben I. Justinianus is támogatta, utóbb azonban az ellenfeleket a kelet-római császárság túlhatalmától való félelem szövetségre készítette, mely jelentéktelenebb ellenségeskedéseket nem is említve, ⁵ Audoin haláláig (563 Kr. u.) tartott. Ekkor történt, hogy Alboin az új longobard király elrabolta Kunimund gepida király leányát, Rosamundát, ⁶ a mi háborúra adott alkalmat, melyben azonban a longobar-

¹ *Menander* : 14. tör. K. K. IV. 89—90. ll.

² *Paulus Diaconus* : I. c. 20—21.

³ *Procopius* : De bello Gothico. IV. c. 27.

⁴ A részletekre *Procopius* : De bello Goth. IV. c. 34. *Kurt Groh* : id. dolg. 12.—13. *Borovszky S.* : A longobardok vándorlása. Századok, 1885. 726. s köv. ll. *Márki S.* : A longobardok hazánkban. Erd. Múzeum. 1899. 354. s köv. ll. *Thierry* : Attila fiai és utódai tört. II. 101. s köv. ll. *Dahn* : Die Könige der Germanen. II. 20. s köv. ll.

⁵ *Procopius* : De bello Gothico. IV. c. 18., 27. *Paulus Diaconus* : Hist. Longob. I. c. 23.

⁶ *Theophylactus Simocatta* : Hist. lib. VI. c. 10.

dok győztek.¹ Kunimund most II. Justinushoz fordult segítségért, ki ez időtájban lépett trónra. A császár valóban hajlandónak mutatkozott a gepidák megsegítésére, mert már veszedelmesnek tartotta a longobardok hatalmának megerősödését, kik a gepidák felett római segítség nélkül is kétszer győzedelmeskedtek. Midőn Alboin megtudta, hogy II. Justinus Baduarius vezetése alatt tekintélyes haderőt küldött Kunimund támogatására, azonnal megkísérelte a békés megegyezést s késznek nyilatkozott a sérelmek orvoslására, sőt Rosamunda elvételére is; a gepida király azonban ellenfele teljes megalázására törekedett s Alboin ajánlatát visszautasította. A longobardokat 566-ban levervén, Alboint Rosamunda visszaadására és évi adó fizetésére kényszerítette.²

Alboin az események új alakulásában természetesen nem tudott megnyugodni, sőt «minden áron a gepidák hatalmának tönkretételére törekedett;»³ a legutóbbi eset azonban azt mutatta, hogy magára hagyatva döntő győzelmet alig remélhet s hogy ennek következtében feltétlenül valamely néppel kell szövethetnie. Így fordult figyelme a gepidákkal szomszédos avarokra, kik a frankokkal kötött béke után jelentékeny szövetségtársakul ígérkeztek. Követei csakhamar meg is jelentek az avar khagán udvarában. Mindezekelőtt arra kérték Bajánt, hogy a velük való szövethetést ne kicsinyelje, mert hiszen ők nem annyira a gepidákat akarják megtámadni, hanem inkább Justinus ellen akarnak hadakozni, a ki tudvalevőleg nagy ellensége az avaroknak is. Ha szövethetnek a longobardokkal, akkor legyőzhetetlenek lesznek s a gepidák hatalmának megtörése után azok javaiban és országán közösen osztozkodhatnak, sőt könnyen elfoglalhatják majd Scythiát s magát Thráciát is, minden nehézség nélkül becsaphatnak a rómaiak országába s Byzanczig mehetnek. A longobard követek felfogása szerint az

¹ *Theophylactus* : U. o. Ez a háború 565-ben volt. *Kurt Groh* : id. dolog. 15. *Márki Sándor* : id. ért. Erd. Múzeum. 1899. 434. l.

² *Theophylactus* : u. o. *Kurt Groh* : i. m. 15. l.

³ *Menander Protector* : 24. tör. K. K. IV. 111. l.

avaroknak érdekükben áll önként is megtámadni a rómaiakat, mert máskülönben azok fogják őket megelőzni.

A longobard követektől felhozott adatok valóságát Baján is kénytelen volt elismerni. A II. Justinusszal való háború csak idő kérdésének látszott, de számolnia kellett a turkok esetleges támadásával is,² mely népe kedvezőtlen földrajzi elhelyezkedése következtében könnyen végzetessé válhatott az avarságra nézve. Alboin ajánlataival mindamellett kezdetben érdemlegesen alig foglalkozhatott, mert a longobard követek is csak általánosságban emlékeztek meg a velük való szövötkedés előnyeiről; bizonyára azért, mert a byzanci udvarral párhuzamosan folyt tárgyalásokat³ akkor még nem fejezték be. Midőn azonban II. Justinus a longobardok kérését véglegesen visszautasította, azok az avarok szövetségét a legmesszebbmenő áldozatok árán is készek voltak megszerezni s Baján összes feltételeit elfogadták. Ennek értelmében Baján «az akkoriban a longobardok birtokában levő barmok tizedét azonnal megkapja, ha pedig győznének, a zsákmánynak fele s a gepidák egész földje az ő hatalmába jusson.»⁴

A longobard-avar tárgyalások hírére egyébként Kunimund is sürgette II. Justinus fegyveres támogatását és megígérte, hogy a segítség fejében a Dráva-Száva-közét Sirmiummal együtt⁵ átengedi. A császár azonban nem akart hitelt adni a gepida király ígéretének s bár Kunimund Sirmiumot csakugyan átadta,⁶ a kért segítőcsapatok elküldését különféle ürügyek alatt halogatta; így Kunimund a kitört háborúban magára hagyatva a longobardokkal

¹ *Menander* : 24. tör. K. K. IV. 111—12. II.

² *Menander* : 18. tör. K. K. IV. 103. I.

³ *Menander* : 25. tör. K. K. IV. 113. I.

⁴ *Menander* : 25. tör. K. K. IV. 112. I.

⁵ *Menander* : 25. tör. K. K. IV. 113. I.

⁶ *Salamon F.* : Alsó-Pannónia a góth és longobard megszállás alatt. Századok, 1882. 11—12. II. *Márki S.* : id. dolg. Erd. Múzeum 1899. 437. I. Sirmium nevezetes alsó-pannoniai város, mely huzamosabb ideig volt a gepidák birtokában (*Procopius* : De bello Goth. IV. c. 34.); a mai Mitrovicza helyén feküdt.

szemben is elvesztette az ütközetet, sőt maga is elesett a csataterén. Levágott fejéből Alboin ivóserleget csináltatott.¹ Gepidia területe ezzel az avarok birtokába jutott. (567 Kr. u.)

A kelet-római császárságra nézve a gepida-longobard háború annyiban jelentős, hogy újból visszaszerezte Sirmiumot és vidékét, mely a meghódított Itáliával való közvetlen érintkezést biztosította. De Sirmium birtokára az avarok is igényt tartottak azon a czímen, hogy a vár és környéke a tőlük elfoglalt Gepidia kiegészítő része; természetesen abban az esetben, ha a császárság és az avarok nemzetközi viszonya barátságos lett volna, a tényleges területi elhelyezkedésben az avarok is megnyugodtak volna, így azonban Sirmium birtoklásának kérdése alkalmas casus bellivé lett. Ezt a byzanczi udvar is felismervén, diplomatiailag úton kísérelte meg Sirmium biztosítását, de eredménytelenül, mert Baján a görög követeket fogságba vetette.² sőt a várost is ostrom alá fogta. A sirmiumbeliek azonban az avarok támadását visszaverték s mivel az ostrom lefolyása bizonyosságot tett arról, hogy a jól megerősített várost alig lesz erejük egyhamar elfoglalni, Baján azonnal alkudozni kezdett az őrség parancsnokával, Bonusszal, kitől az ostromzár megszüntetése fejében ajándékokat követelt. «Olyan császárunk van most, — hangzott Bonus válasza, — a ki könnyen megharagszik, miért is önként és saját belátásunk szerint nem merünk cselekedni olyan dolgokban, melyeket a császár nem ismer. Azonfelül, mivel táborban élünk, nincs fölösleges pénzünk, csak tábori ruháink vannak, a miket magunkon hordunk s fegyvereink.» Már pedig «az avarok fejedelmének azokból, a mikkel szerényen felszerelve idejöttünk, ajándékot adni valami elbizakodottság volna, mert semmink sincs, a mi ennek a méltóságnak megfelelőne.»³

¹ *Paulus Diaconus* : Hist. Longob. I. c. 27. *Dahn* : II. 27—28. *Márki* : i. h. 438—39. *Borovszky S.* : id. dolg. Századok. 1885. 734. l.

² *Menander* : 26. tör. K. K. IV. 113—14. II.

³ *Menander* : 27. tör. K. K. IV. 114—16. II.

Bajánt a kettős kudarcz felingerelvén, kuturgur szövetségeseivel végig pusztította a balkáni tartományokat¹ s — felfogása szerint — hatalmának félelmetes voltát ezzel eléggé igazolta. Követet küldött tehát II. Justinushoz és most már határozottan követelte, hogy «Sirmiumot és azt a pénzüsszeget, melyet a kuturgurok és uturgurok Justinianustól kapni szoktak, neki adják meg, mint a ki ezt a népet legyőzte». Mivel pedig valamennyi gepida az ő tulajdonába jutott, Usdibadust, Sirmium átadóját is kívánta. II. Justinus álláspontja azonban az avar követekkel szemben változatlanul elutasító volt, sőt a császár Bonusnak egyenesen meghagyta, hogy Sirmium ostroma kétségtelennek látszó megismérlődésére a szükséges intézkedéseket haladéktalanul tegye meg.²

A vár ostroma mindamellett késett. Bajánt ugyanis újabban Pannonia megszállásának eszméje foglalkoztatta, mely a longobardoknak Itáliába való készülődései kapcsán rövid idő kérdésének látszott. Mint ismeretes, a hagyomány Narsesnek tulajdonította a longobardok Itáliába való vándorlását,³ a mi nem fedi a valóságot.⁴ Sokkal több része lehetett abban Narses halálának (567); a longobardok előtt, kiknek már régebben is volt alkalmuk a termékeny, pannoniai hazájuknál mindenestre gazdagabb Itáliát megismerni,⁵ csak a nagy hódító lehetett számbaveendő akadály, ki csekély hadsereggel egy hatalmas nemzetet tett tönkre s Itáliát a görög császárság joghatósága alatt ellenmondás nélkül megőrizte. A római lakosság és a görög fenhatóság

¹ *Menander* : 27. tör. U. o. IV. 116—17. II. Megjegyzendő, hogy *Procopius* tudósítása szerint (*De bello Goth.* IV. c. 18.) a kuturgurok hatalma ekkor már meg volt törve. A népre magára I. *Marquart* : i. m. 503—504. II.

² *Menander* : 28. tör. K. K. IV. 117—20. II.

³ *Paulus Diaconus* : *Hist. Longobard.* II. c. 5.

⁴ Erre vonatkozólag lásd többek között *Kurt Groh* : id. ért. 18—19. II. *Márki S.* : id. ért. Erd. Múzeum, 1889. 441—42. II. *Borovszky S.* : id. dolg. Századok. 1885. 735. I.

⁵ *Procopius* : *De bello Gothico.* IV. c. 33.

közt lévő antagonizmus,¹ a pestis pusztításai,² a hadi, pénzügyi s közigazgatási bajok mellett a vallási buzgóság hanyatlása és a közelégedetlenség, mind kedvező körülmény volt egy új hazát kereső népnél. A világot mindenestre bámulatba ejthette a longobardok hirtelen fölkerekedése, de ez nem Narses árulását, hanem Alboin politikai bölcsességét mutatja, kinek éles érzéke volt a viszonyok megiléséhez és kihasználásához. Mielőtt azonban Alboin Itáliába indult volna, segítséget kért a szászoktól, kik közül állítólag húszezernél többen csatlakoztak a longobardokhoz.³ Alboin népe vándorlását⁴ tervszerűen intézte; az esetleges visszavonulás útját mindenütt biztosítani akarta s úgy látzik, ezért is lépett szerződésre az avarokkal. Paulus legalább arról tudósít, hogy «Alboin saját hazáját, tudniillik Pannoniát, barátainak, a hunoknak engedte át, de azon kikötéssel, hogy a longobardok, ha bármikor is kénytelenek volnának visszatérni, földjeiket bármikor visszakövetelhesék.»⁵ Bármilyen naiv volt ez a szerződés, az avarokat mégis ez juttatta ahhoz a területhez, melyen századokon át éltek. Ennek pedig az a világtörténeli jelentősége van, hogy az északi és déli szlávok⁶ egyesülését mindaddig megakadályozták, míg szerepüket egy másik keleti nép, a magyar át nem vette.

LUKINICH IMRE.

¹ *Paulus Diaconus*: Hist. Longobard. II. c. 5.

² *Paulus Diaconus*: Hist. Longobard. II. c. 4.

³ *Paulus Diaconus*: Hist. Longobard. II. c. 9.

⁴ 568 április 2. *Kurt Groh*: 21. l. *Márki S.*: id. dolog. Erd. Múzeum. 1899. 443—44. *Borovszky*: id. dolog. Századok. 1885. 736. l. *Salamon F.*: id. dolog. Századok. 1882. 15—16. ll.

⁵ *Paulus Diaconus*: Hist. Longobard. II. c. 6—7.

⁶ Ismeretes, hogy Heraklius telepítette a mai Bosznia és Dalmátia vidékére a horvátokat, kik azokról a területekről kiszorították ugyan az avarokat, de tovább nem terjeszkedhettek. Ugyanekkor alakultak ki a szerb és bosnyák tartományok is, az Alduna és Száva mentén. *Constantinus Porphyrogenitus*: De administ. imp. c. 29—30. és 32. (Bonni kiad. III. 131—143. és 152—53. ll.)

MÁTYÁS KIRÁLY ÉS A HOHENZOLLERNEK DIPLOMATIAI ÉRINTKEZÉSE.

Magyar királytól nyerte a választófejedelmi ranggal összekapcsolt brandenburgi örgrófságot adományul a Hohenzollern-ház (1417), és így lett a német birodalom jelentékeny hatalmasságává.

Magyar király ajkairól hallották először a Hohenzollernnek a csábító szavakat, melyek a Habsburgok ellen harczra hívták föl; de ezeknek meghallgatásától visszatartotta őket erős német érzésük és az a fölfogásuk, hogy a diadal gyümölcse, a németországi hegemonia nem nekik, hanem Hunyadi Mátyásnak jutna osztályrészül. Ez a körülmény az ő diplomatai érintkezésük tanulmányozásának kivételes érdekességet kölcsönöz.

I.

Mátyás trónralépte idejében a Hohenzollern-ház két fejedelemsége két testvér között volt megosztva. Az idősebb Frigyes Brandenburghan, az ifjabb Albert a frank tartományokban (Ansbach és Bayreut) uralkodott. Az utóbbi, egyéniségének és tevékenységének jelentősége tekintetében magasan túlszárnyalta bátyját.

Ifjú korában lovagias megjelenésével, harczyi téren és tornajátékokban kitüntetett hősi bátorságával II. Pius pápától «kora díszének» és «Németország Achillesének» elnevezését érdemelte ki. Mint államtérfiú, határozott jelleme, heves temperamentuma daczára soha el nem homályosodó bölcsesége és nagyarányú munkássága által vezérlő állást küzdött ki a német fejedelmek között, kiknek színvonalánál

magasabbra emelkedett, mert a háza hatalmának gyarapítására czélzó törekvés nem töltötte be egészen lelkét; a német faj, a birodalom és a császárság eszményeiért tudott lelkesedni és áldozatokat hozni. Műveltségében a humanismus kosmopolita szelleme nem emelkedett uralomra. Tömegesen fennmaradt német levelei, a nyelv tisztasága és a stylus erőteljessége szempontjából, Luther irataival is kiállják a versenyt.¹ Testestől-lelkestől német volt, a mit a faji öntudat büszke és bátor megnyilatkozásaival hirdetett.

Gyermekkorában Zsigmond király nejének, Czilli Borbálának udvarában nevelkedett.² Itt alkalma nyílt érintkezni magyar urakkal, kik hazájuk iránt érdeklődését keltették föl. Ezt ébren tartotta egyik tanácsosa, Monschidel Boldizsár zágrábi püspök, ki miután kísérlete, hogy V. László halála után ennek nővérét, Anna szász hercegnőt segíti a magyar trónra, kudarcot vallott, külföldön vállalt szolgálatot.³

Természetszerűen élénken foglalkoztatták Albertet a Magyarországon Zsigmond halála után beállott válságok, a melyek között a Habsburg V. Lászlónak trónját és a német befolyás uralmát előbb a lengyel vetélytárs, azután a nemzeti visszahatás győzedelmei veszélyeztették. Jellemző, hogy az a fejedelem, kit «a legnagyobb németnek» nevezhetnének, a magyar nemzeti törekvések iránt elfogulatlan jóakaratot tanúsított. Szükségesnek tartotta, hogy egyik előkelő diploma-

¹ Levelezése számos kiadványban szétszórva jelent meg. Összefoglaló gyűjteményét a porosz állami levéltárak igazgatósága adta ki, Pribatsch Felix szerkesztése mellett, 1894—8. három kötetben ily cím alatt: «Politische Correspondenz des Kurfürsten Albrecht Achilles». (A hol értekezésem idézeteiben más munka címe nem fordul elő, vagy P. C. jelzet áll, ebből a munkából merftek.) A magyarországi vonatkozások szempontjából mutatkozó hézagait a berlini és drezdai levéltárakban végzett kutatásaimmal pótoltam.

² Ezt maga említi 1477-ben. P. C. II. 292. V. ö. Kanter: Albrecht Achilles von Brandenburg. (Berlin 1911) I. 109.

³ Monschidel politikai tevékenységéről Albert szolgálatában Bachmann: Deutsche Reichsgeschichte im Zeitalter Friedrich III. und Max I. Első kötet. 74., 79., 80.

tája a magyar nyelvet elsajátítsa; ő maga írja Wallenroedei Sebestyénről, hogy magyarul épen olyan jól beszél, mint németül.¹ Éleslátásáról is tanuskodik egy másik tény. Noha Frigyes császár iránt valóságos hódolattal viseltetett, azt, hogy Magyarországon, pártütő urak felszólítására, trónkövetelő gyanánt lépett föl, nem helyeselte; sőt 1461 elején azt tanácsolta neki, hogy a fölött, a magyar trón kit illet meg, a döntést bízza a szentszékre; ámbár (vagy inkább mert) nem lehetett aziránt kétsége, hogy II. Pius pápa Mátyás javára döntene. Albert figyelmeztette a császárt arra, hogy egyik ellenségének, a cseh királynak kezéből a legerősebb fegyvert csavarná ki, ha a másikkal kibékül.²

Frigyes megfogadta a tanácsot; nem ugyan a pápa ítélete alapján, hanem közvetlen tárgyalások folyamán, a német-újhelyi békekötésben «az atya és fiú» viszonyába lépett Mátyáshoz. Ilyen előzmények után szívesen ragadta meg az alkalmat, a mely 1464 elején kínálkozott neki, hogy a magyar király és Albert között szintén családi kapcsolatot hozzon létre.

Mátyás ugyanis nejének, Podjebrád György cseh király leányának halála után újabb házasságra lépni szándékozván, császári «atyját» kérte föl, hogy ő szemeljen ki számára hitvest. Frigyes, kinek leánygyermeké nem volt, azt óhajtotta, hogy Albert egyik leánya legyen Magyarország királynéja. A hozzá intézett kérdésre az őgróf azt válaszolta, hogy egyik leányát kész a magyar királyhoz nőül adni, föltéve, hogy «sok pénzt» hozományul nem kíván. Kedvenczét, a tizennégyéves Orsolyát szánta neki, noha már korábban a cseh király fiának ígérte volt.

Majd erről értesülvén bátyja, Frigyes választófejedelem, maga számára vette igénybe a magyar házasság előnyeit,

¹ P. C. I. 516.

² Az 1461 márczius 15-én kelt előterjesztését kivonatossan ismerteti Bachmann. I. 50.

és saját leányának kezét ajánlotta föl, a király javára Albert visszavonult.¹

Azonban mivel a magyar tanácsosok az országra nézve a lengyel királyi házzal való rokoni kapcsolatot előnyösebbnek tekintették, Mátyás a német házassági tervet egyelőre elejtette;² csak öt év multával karolta föl újból.

Ugyanis miként a Habsburg-ház feje részéről történt örökbefogadás ténye, szintúgy a Hohenzollern-házasság is nagy politikai czél elérésére eszközül volt hivatva szolgálni.

Mátyás már uralkodásának első éveiben meggyőződött arról, hogy Magyarország, elszigetelten állva, az európai államrendszerben megillető helyét el nem foglalhatja, történeti hivatását nem teljesítheti. Szükségesnek ismerte föl, hogy a veszteséget, amit nemzete azzal szenvedett, hogy uralkodója most más országban nem uralkodik, pótolni igyekezék. Ezért figyelmét a császári trónra irányította, a melyet elfoglalva, a német birodalom erejét a nyugati kereszténység és a magyar korona azonos érdekeinek szolgálatába állíthatta. Úgy vélekedett, hogy mint a császár fogadott fia és a brandenburgi örgróf veje római királylyá megválasztatását kieszközölheti és így már Frigyes császár életében, mint helytartója a hatalmat kezeibe ragadhatja.

Tervének megvalósítására a kedvező időpontot elérkezettnek látta 1468 elején, a mikor a pápa és a császár követei fölhívták, hogy az egyházi átokkal sújtott Podjebrád György cseh királyt országától foszszá meg, és az ő nagyra-vágása czélpontját ismervén ígérték, hogy őt küldőik

¹ A gráci udvarban időző brandenburgi kancellárnak 1464 márczius 30-án Alberthez, ennek április 30-án és május 12-én a kancellarhoz írt levelei. Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen. VII. 26., 32. Albert egy dátum nélküli levele. Minutoli. Das Kaiserliche Buch. 482.

² Ezt a milanói herceg velencei követének 1465 deczember 23-án kelt jelentéséből tudjuk, a melynek hitelességét az a körülmény állapítja meg, hogy az olasz diplomata a Magyarországból visszatérő pápai követtől kapta információt. Diplomatai Emlékek Mátyás korából. I. 381.

római királylyá fogják megválasztatni.* Emellett kilátása nyílt a cseh koronára, a melylyel a választófejedelmi méltósága volt összekapcsolva, és így birtoka a császári trónra való följutást jelentékenyen megkönnyíthette.

Mátyás a feladatot elvállalta. Tavasz nyitásával a háborút megindította, Morvaországot rövid idő alatt elfoglalta és az 1469-ik év elején Csehországba nyomult. Február végén seregei élén szemközt állott György királylyal és döntő ütközetre készült. Ekkor meglepetésszerűen találkozást ajánlott ellenfelének, a végből, hogy békés kiegyenlítést kíséreljenek meg.

Az indító okot ezen elhatározásra a császár szolgálhatta, ki az ő sikereire féltékenykedve, a megfelelő segítséget adni elmulasztotta, sőt ellene Burgund hatalmas fejedelménél, Merész Károlynál támaszt keresett és ezt készült római királylyá megválasztatni. Ezzel arra készítette Mátyást, hogy nélküle és ellene igyekezzék céljához eljutni. A találkozás alkalmával késznek nyilatkozott az elfoglalt területet visszaadni, ha a cseh király közreműködésével a római királyságot elnyeri.

Podjebrád örömmel vállalta, hogy óhajását teljesíti. Igéretei nem voltak üres szavak. Biztosan számíthatott XI.

¹ A nagy király politikai irányát, indító okait és céljait «Mátyás király élete» című munkám magyar és német kiadásában fejtegettem. Bachmann az idézett nagybecsű munkában (II. 146., 7.) tüzetesen foglalkozik fölfogásommal, és azt vitatja, hogy Mátyást eszményi célokat nélkülöző hatalomvágy készítette a nyugaton hódításokra és a császári korona keresésére. Egyéni nézettel, melyet tények és adatok nem támogatnak, bármilyen tekintélyes írótól származik az, vitatkozni felesleges. Ugyanő (II. 208.) azt állítja, hogy római királylyá megválasztatása tekintetében Mátyás sem a pápától, sem a császártól ígéretet nem kapott. Azonban lehetetlen föltenni, hogy ilyen vakmerően hazug állítást akár Mátyás kockáztatott, akár ajkaira Podjebrád adott volna. Mivel pedig tagadását Bachmann bizonyítékokkal támogatni nem képes: azt, hogy Mátyás a császártól és a pápától ajánlatot kapott, most is való ténynek fogadom el, mely sem a belső, sem a külső valószínűség kellékeit nem nélkülözi.

Lajos francia királyra, ki a szomszéd burgundi fejedelemmel ellenséges viszonyban állván, hatalmi emelkedésének megakadályozására könnyen volt rábirható. Számított a Hohenzollernekre, kiknek nemzeti érzülete arra a föltevésre jogosította, hogy a francia jelölt ellen teljes erővel lépnek föl, és a francia uralom elhárítására magyar uralkodónak a birodalom élére jutásához segédkezet nyújtanak, főképen ha vele a császári trónt Hohenzollern-fejedelmő oszthatja meg.

Mindkét irányban haladék nélkül megindította az actiót. Követet küldött XI. Lajoshoz és Albert örgrófhhoz, kivel, mint vőtársával rokoni bizalmas összeköttetésben állott.¹

Az örgrófnak szóló izenetében azokat a húrokat pengette, a melyek rá leginkább hathattak. Azt fejtegette, hogy a burgundi herceg mint római király «a birodalom és a brandenburgi ház romlását» idézné elő és hogy a herceget éppen a Hohenzollernek vetélytársai, a bajor Wittelsbachok támogatják; minélfogva rájuk a magyar király fölemelése hasznosabb. Ezekután bátyjánál és a szász hercegeknél közbenjárását kérte ki.²

Az örgróf hidegen, bizalmatlanul fogadta a közlést. A császárhoz való ragaszkodása visszatartotta őt attól, hogy ellene irányuló fondorlatban résztvegyen. Emellett az ő szemében Mátyás olyan idegen volt, mint a burgundi fejedelem. «Azt hiszi — így hangzott a válasza — hogy a császár a birodalom kormányát másnak átengedni nem hajlandó, és a választófejedelmek nem-németet (einen Undeutschen) római királynak vagy császárnak nem szívesen fogadnának; ennélfogva a császárra való tekintettel illetlen dolognak tartaná, ha ő az izenetet a szász hercegekhez juttatná el; bátyjával közölni fogja, de előre tudja, hogy az

¹ Podjebrád másodszüzlött fia az örgrófnak egyik leányát birta nőül.

² Podjebrád követe, egy Barnsteini Span nevű egyházi férfiú, Albertet nem találván ott a hol kereste, megbízatásának két levélben tett eleget. Mindkettő dátumnélküli másolat után, Fontes rerum Austriacarum. Diplomataria. XLII. 485., 487.

a választófejedelmekkel fönnálló megállapodás értelmében az ő tudtuk nélkül ez ügyben semmit sem fog tenni.»¹

A választófejedelem Podjebrád propositiójára nem nagy súlyt fektetett. Öccséhez írt levelében azzal érdemlegesen nem foglalkozott, és arra a rövid megjegyzésre szorítkozott, hogy «mindezen ügyekre szívesen fog figyelmet fordítani.»²

Azonban nagyon komolyan vette a lépéseket, a miket ugyanakkor Mátyás közvetlenül tett nála.

A magyar király ugyanis, néhány nappal a Podjebráddal történt találkozás után, Grafenecker Ulrik császári főkapitány és a nagytekintélyű egi püspök, Beckensloer János testvére, Jeromos boroszlói kanonok tanácsára, abban állapodott meg hogy a választófejedellel tervezett személyes összeövetelen őt szövetség kötésére szólítja fel és leányát kéri nőül.

A boroszlói kanonok útján tudomására hozta, hogy «különböző nagy okok miatt, az összes német fejedelmek között leginkább ő vele óhajt barátságos érintkezésbe lépni», minélfogva kérdezi, vajon hajlandó volna-e magát hozzá «megalázni», a mikor ő Sziléziába vonul és csak kis távolság választja el Brandenburgtól, kijelentvén, hogy azután a látogatást «zarándokmódra» (pilgrams weise) viszonzni fogja.

Frigyes az nap, a mikor ezt az izenelet vette, azt válaszolta, hogy a mikor «ura és barátja, a király» kívánni fogja, őt Liegniczben vagy Boroszlóban fölkeresni, azután pedig saját országában fogadni és kísérni kész.³

Ezt mintegy mentegetődzve közli öccsével, előadván, hogy azért nem adott elutasító választ, mert nem tudja,

¹ Albert ezt a választ 1469 márczius 26-án kelt levelében közli Frigyessel. Riedels Codex Diplomaticus Brandenburgensis. Des dritten Haupttheils erster Band. 499.

² Április 5-én. Fontes. XLVI. 95.

³ Beckensloer Jeromos márczius 15-iki levelének eredetije és a választófejedelem márczius 26-iki válaszának egykorú másolata a berlini Königlich Haus-Archivban. Az előbbinek hézagosa kivonata Fontes, XLVI. 466.

mily ügyben kíván a király vele tárgyalni. Azt a véleményét nyilvánította, hogy Mátyás vagy a római királyság, vagy pedig a leányával kötendő házasság ügyét fogja vele megbeszélni. Tanácsát kérte ki arra nézve, vajon fölkeresse-e őt és ha igen, a tárgyalásokban milyen magatartást kövessen.¹ Egyúttal tudósította, hogy fiát az ifjú János örgróft magával vinni szándékozik.

Albert örgróf szokott nyugalmával és óvatosságával adta meg a kért tanácsot. Helyesnek találta, hogy bátyja Mátyással jöjjön össze, barátságosan értekezzék vele és ha zarándoknak öltözve Brandenburgban jelennék meg, diszesen fogadja. Ha leányának kezét kéri meg, nem szabad őt elutasítania, csak arról kell gondoskodnia, hogy jövőben a fejedelemségre sérelmes igényeket ne támaszthasson. Ha a római királyság ügyét hozza szőnyegre, becsületesen válaszolhatja, hogy a többi választófejedelem tudta és hozzájárulása nélkül kötelezettséget nem vállalhat; de erre nincs is semmi szükség, mert a házasság megkötése esetén az ő és leánya felmagasztalása érdekében természetesen minden megtesz, a mit becsülettel tehet. Ugyanígy nyilatkoznak, ha a cseh király ellen kérne segítséget.

Az örgróf azt az óhajtását fejezte ki, hogy Mátyás mielőbb láthassa az ő «hugocskáját», mert bízott benne, hogy «ez a jól nevelt, művelt és bájos hölgy» őt meg fogja hódítani. Egyszersmind remélte, hogy Mátyás a Hohenzollernház barátságának biztosítása végett, hajlandó lesz a cseh korona melléktartományainak egy részét, Sziléziát vagy Lausitzet átengedni; a miért nagy engedményeket lehetne neki tenni. Végre nem volt kifogása az ellen, hogy bátyja kíséretében legyen fia; de mivel ez mint apród és növendékgyermek tartózkodik udvaránál, nem szabad neki fejedelmi díszszel a magyar udvarnál megjelennie.²

Azon néhány nap alatt, míg ez a levél a frank tartományból a Spree partjára eljutott (április első felében), a

¹ A fentebb idézett márczius 26-iki levélben.

² Albert április 3-iki levele. Riedel i. m. 503.

politikai helyzet nagy átalakuláson ment keresztül. A pápai követek és a csehországi katolikus rendek erőfeszítéseinek hatása alatt, a két király között megindult tárgyalások megszakadtak, ellenben Mátyás április 3-án Olmüczben Csehország királyává megválasztatván, a felajánlott koronát elfogadta.

Most már mind a megújuló háborúra való tekintettel, mind a római királyságot illető terv megvalósítása érdekében, Mátyás a Hohenzollernekkel való szövetkezést még szükségesebbnek látta, mint ezelőtt.

Olmüczből április 25-én Frigyeshez levelet intézett, a melyben (Beckensloerhez írt válaszára utalva) tudomására adja, hogy «jóakarátát és barátságos ajánlatát» szívesen vette, viszont ő is iránta barátságát és jóakarátát minden módon be fogja bizonyítani; mivel pedig főképen avégből, hogy véle találkozzék és «őt lássa», Boroszlóba készül, oda hívja meg, a hol egymás iránt táplált szeretetüket és barátságukat kitüntethetik és «egyéb ügyekről» tárgyalhatnak.¹

Beckensloer Jeromos vitte meg a királyi iratot a Spree partján, Berlin közelében fekvő kölni udvarhoz, a hóvá május 9-én érkezett. Térden állva könyörgött, hogy a válaszó a meghívást fogadja el. Azon ügyekről, melyeket a király vele tárgyalni fog, csak annyit mondott, hogy nagy fontosságuk miatt azokat levélre vagy követre nem bízhatta, és csak személyesen fogja előadni. Azt nem hallgatta el, hogy hitvesül óhajtja megnyerni a választófejedelem leányát, a kinek hizelgő és enyelgő izeneteket hozott. Elmondotta egyebek között, hogy a király vele Krisztus vérért őrző kegyhelyre zarándokolva, tőle az imádkozásban oktatást kíván nyerni, mivel a német nyelvben nem elég jártas.²

¹ A király levelének és Beckensloer részére kiállított megbízó iratának eredeti példányai (eddig kiadatlanok) a berlini Königlich Hausarchivban.

² Frigyes május 9-én öccsének írja: «Auch lieber Bruder hat der König sonderlich unserer Tochter viel Gruss und Frundschaft entbieten und ihr sagen lassen, dass er zum heiligen Blut wolle, dass sie ihn solle beten lehren, er könne nicht viel deutsch». Kiadatlan levél a berlini Hausarchivban.

A királyi követ a pápai legatustól is hozott levelet, a melyben az a választófejedelmet értesítette, hogy a meghívást elfogadva, a szent-szék és a császár óhajításainak tesz eleget.¹

Frigyes habozás nélkül válaszolta, hogy «a pápának engedelmeskedni, a császárnak szolgálni és a királynak kedvében járni kívánván», Boroszlóban meg fog jelenni. El volt tökéelve, hogy leánya kezét a királynak felajánlja, és az eljegyzés ünnepélyeire haladék nélkül megtette az előkészületeket. «Reméljük és bizalommal várjuk — írja öccsének, — hogy házunk becsülete és hatalma jelentékeny gyarapodást fog nyerni».²

Elhatározását, melyről Frigyes a szász hercegeket is, mint szövetségeseit és rokonait, értesítette,³ Albert örgróf helyeslőleg vette tudomásul. Ezen alkalommal megpendítette azt, hogy Mátyásnak Dánia királyával, ki Hohenzollernfejedelmi hölgyet birt nőül, szintén szövetségre kellene lépnie; és kívánatosnak vélte, hogy a dániai uralkodó Holsteinben, Mátyás pedig Csehországban vagy Sziléziában állandóan tartózkodjék.⁴

Mátyás május 24-én tartotta mint megválasztott cseh király ünnepélyes bevonulását Szilézia fővárosába, Boroszlóba. Ugyanazon hónap utolsó napján fogadta a város határánál a választófejedelmet, ki János örgróf kíséretében érkezett. Meleg szavakkal köszönte neki, hogy hozzá fáradt és kérését teljesítette, a mit — úgymond — kellőképen meg fog szolgálni. Június elsején Úrnapját szemkápráztató fénynyel

¹ Ezt 1469 május 14-én kelt boroszlói levél említi. *Scriptores R. S. XIII. 6.*

² A fentebb idézett május 9-iki levélben. Öccséhez május 14-én írt későbbi levelét közli Riedel. *Supplement Band. 92.*

³ Május 16-án kelt levelét közli Riedel. *Zweiter Haupttheil, fünfter Band. 132.*

⁴ Május 20-án kelt levele ugyanott. Albert válaszolva fiának május 11-ki levelére, május 20-án intézkedik úti felszerelése költségeinek fedezéséről. A két levél Riedelnél. *Dritter Haupttheil, fünfter Band. 505., 6.*

ülte meg; a körmenetben a pápai követ és a választófejedelem között haladt, mintegy a császári méltóság díszét előlegezte magának.*

Ugyanakkor a személyes szeretetreméltóság varázsával hatott vendégére. «Sokkal barátságosabban mutatta be magát — írja a választófejedelem — mint követei által küldött izeneteiben.» Naponként vagy felkereste szállásán vagy udvarához hívta meg és lovagi játékokkal, tornákkal szórakoztatta. Nemes lovakat ajándékozott neki. Minden kérését teljesítette: az oppelni herczegnek visszaadta az uradalmat, a miket Podjebrád vett el tőle, a ligniczzi herczegnek Lignicz városát adományozta. Arra is ajánlkozott, hogy a császárt a Hohenzollern-ház többféle igényeinek kielégítésére birja.

Ezalatt Frigyesnek előadta, hogy örök szövetséget akar vele kötni; úgy, hogy semmiféle áldozatot nem vár tőle, csak barátságát biztosítsa neki. Azután leánya kezét kérte meg, de megjegyzé, hogy a háborúk miatt, a melyek elfoglalják, a menyegzőt csak két esztendő mulva tartaná meg.

Mátyás egyéniségétől Frigyes el volt ragadtatva. «Igazi király — írja róla — szavaiban, jóságosságában és minden más tekintetben.» Ennek daczára óvatos és tartózkodó volt kijelentéseiben. A szövetségre nézve, mondá, testvére hozzájárulását kell kikérnie, a mire a vele fennálló egyesség kötelezi; leányát már másnak ígérte ugyan, de szívesebben hozzá adja nőül; csakhogy két esztendő alatt a király könnyen megváltoztathatja szándékát, így tehát időelőtti dolog most határozni.

Mátyás a házasság ügyében ezzel a nyilatkozattal beérte; de a szövetség tekintetében halasztásról hallani nem akart; a jelenlevő pápai és császári követek útján is hatott a választófejedelemre, a ki azonban állhatatos maradt;

¹ Az ünnep leírását a jelenlevő Eschenloer Péter adja Geschichte der Stadt Breslau című kortörténeti munkájában, mely 1839-ben látott napvilágot.

«beteges, öreg ember vagyok, — mondá, — fiam nincs, országom testvéremre száll, az ő meghallgatása nélkül nem határozhatok».

A király ennek daczára nem érezte vele nehezteletét; sőt ellenkezőleg, a nagylelkűség tényével vélte őt elhatározásában megingathatni. «Kegye és barátsága jeléül» kétezer forintnyi évdíjt kínált neki, és önérzetét kimélve, kinyilatkoztatta, hogy csak tanácsával fog élni, nem szolgálataiba fogadja őt. Frigyes szabadkozott. «Évdíj nélkül, — így szólt, — barátságból szívesen fog neki tanácscsal szolgálni és már most is javasolja, hogy a választófejedelmek collegiumába vétesse föl magát». Három napon át védekezett a király ismételt ajánlata ellen, míg végre határozottan kijelenté, hogy «zsoldba nem szegődhetik».

Nyolcz napi együttlét után, a távozó fejedelmet egy darabig kísérve, Mátyás hízelt szavakkal vett tőle búcsút. Atyjának és barátjának szemelte ki őt, — úgymond — és ha általa bármikor felhivatik, akár tiz- vagy húszezer fegyverest fog a maga költségén segítségére küldeni. Ezzel sem érte be.

Néhány óra mulva a fejedelem után futárt küldött, a ki neki a kétezer forintról szóló utalványt és az első félévre járó ezer forint összeget átnyujtotta. Az utalványban a király kijelenti, hogy «különösen szeretett nagybátyjának és barátjának különös kegye, szeretete és barátsága jeléül az ő viszonszeretetében bízva» az évdíjat félévi részletekben fogja fizetni.

Frigyes a küldeményt nem utasította vissza, a mit nem restellett testvérével, szoros titoktartást követelve, tudatni; őt és önmagát azzal a közmondással, hogy «ajándék lónak ne nézd a fogát» nyugtatta meg.*

* Frigyes junius 17-én öccséhez írt leveléhez van mellékelve a junius 8-án kelt királyi okirat. Riedel. Dritter Haupttheil, erster Band. 507—9. Azonban ezen kiadványban hiányzik a levélhez tartozó a berlini királyházi levéltárban meglevő czédula, mely a császárra vonatkozó ajánlatot tartalmazza. Néhány nappal elválásuk után (junius 12.) Mátyás levelet ír Frigyesnek, kit főlkér, hogy orvosát

Albert szintén ebben a nézetben volt; a boroszlói összejövetel lefolyásával teljesen meg volt elégedve; kiválóan helyeselte bátyjának tartózkodó magatartását, és azt javasolta neki, hogy a szövetség ügyében állásfoglalását halaszsa el, míg tudomást nyernek afelől, hogy a császár és a lengyel király viszonya Podjebrádkhoz milyen alakulást nyer, a mihez alkalmazkodniok kell.¹

Mátyás nem sürgette a döntést. Egyelőre megelégedett azzal a hatással, a mit a sziléziai rendekre és Podjebrád alattvalóira a szomszéd hatalmas fejedelem hódoló megjelenése gyakorolni fog.

Albert örgróf, hogy a császár szándékai iránt tisztába jöjjön, Julius közepén személyesen a gráci udvarhoz ment. Frigyes ekkor el volt határozva arra, hogy a birodalom hadi erejét egyidőben a törökök ellen és Podjebrád megsemmisítésére használja föl oly módon, hogy azok a fejedelmek, kik a cseh királylyal korábban összekötetésben állottak, így Albert örgróf, a török hadjáratban, a többiek, így Frigyes választófejedelem is, a csehországi háborúban vegyenek részt. E végből értekezletet hívott össze, a melyről azonban távol tartották magukat a Hohenzollernek,² kik a két vetélytárs között semleges állást kívántak elfoglalni, a nélkül, hogy ezért a császár és a birodalom érdekeit elhanyagolnák. Ezt érdekes esetben bizonyították be.

Éger csehországi város tanácsa a pápai legatustól felhívást kapott, kiközösítéssel való fenyegetés mellett, hogy Mátyásnak hódoljon. Éger birodalmi város volt és zálogczímen került ideiglenesen a cseh koronához. Most a tanács Albert útján a császár pártfogásáért esedezett, hogy újból a birodalomhoz közvetlen kapcsolata visszaállíttassék. Az örgróf az ügyet melegen fölkarolta és a császárnak hathatósan ajánlotta, kiemelvén, hogy «a birodalomra» előnyö-

küldje hozzá. Mátyás király levelei. Külügyi Osztály. I. 239. Ezt a munkát MKL. jelzettel fogom idézni.

¹ Julius 1-én kelt levele ugyanott. 509—11.

² Bachmann II. 239.

sebb a várost visszacsatolni, mint «a magyar királynak engedni át».¹

Ezalatt Podjebrád mindent megmozgatott, hogy Mátyás ellen szövetséget szervezzen. Most a burgundi fejedelemnek tette az ajánlatot, a melylyel néhány hónap előtt a magyar királyt csábította, azt, hogy a császári trónra emeléséhez a választófejedelmek szavazatait megszerzi.²

Mátyás viszont mind a római királyság elérése, mind a birodalmi segítség kieszközlése végett a császárral igyekezett mind szorosabb viszonyba lépni. Az 1470-ik év február havában látogatást tett nála Bécsben, a hol a legfeltünőbb módon igyekezett kedvében járni és a három éves Kuni-gund főhercegnő kezét megkérve, kész volt családalapítási reményei megvalósítását messze időre kitolni és a Hohenzollern-házzal való rokoni összeköttetést fölláldozni. Azonban meggyőződött arról, hogy a császár őszinteségében nem bízhatik és felháborodva, búcsúzás nélkül távozott.

II.

Mátyás és a Hohenzollernek viszonyában az 1470-ik év tavaszán változás állott be. Frigyes választófejedelem (május 8-án) lemondott az uralkodásról és Brandenburgot öccsének adta át.

Albert választófejedelem a vele congenialis és sok tekintetben rokonjellemű magyar király egyéniségének vonzóerejét szükségképen még mélyebben érezte, mint elődje. Később egyik levelében azt írja, hogy a császár után őt tiszteli legjobban.³ Ezen nyilatkozata, melyet Mátyás alig tekintett bóknak, az ő részéről a leghizelgőbb és őszinte is volt. Azonban a király sikereiben, a miket a cseh korona melléktartományainak elfoglalásával elért és a császári korona megszerzésére irányuló törekvéseiben a német fajt és a

¹ 1469 október 29-én. Fontes. XLII. 476.

² Bachmann. 239., 281.

³ 1478 október 4-én.

német birodalmat fenyegető veszélyt látott, a melynek elhárítására kötelességérzete készítette.

Becsületes jelleme, a mikor a helyzet kényszerűsége nem követelte, a színleléstől és ármánytól visszatartotta. Ezért a választófejedelmi méltóság elfoglalása után nem közeledett Mátyáshoz, a ki szintén nem érezhette magát fölbátorítva arra, hogy vele összeköttetést keressen. Másfél esztendő mult el, a nélkül, hogy egymással érintkezésbe léptek volna.¹

Albert ezentúl is a császár szándékait és érdekeit tartotta politikájában irányadóknak. Vele összhangzásban, a Jagellokkal szoros viszonyba lépett és befolyását Podjebrád trónjának megmentése érdekében használta föl.² A cseh király, mint bizalmas leveleiből látjuk, abban a nézetben volt, hogy vőtársa Mátyásnak a magyar tróntól való megfosztását is szívesen látná.³

György király 1471 márczius 21-én bekövetkezett halála után a husszita cseh rendek Ulászló lengyel herceget választották meg királyukká, majd néhány hónap mulva az elégületlen magyar rendek Kázmér lengyel herceget hívták meg trónjukra. A Mátyás ellen irányuló törekvéseket, melyeket a császár titokban támogatott, Albert szívesen látta. Vejének, Podjebrád György fiának, azon kérdésére: vajon Mátyáshoz ragaszkodjék-e vagy a lengyel párthoz csatlakozzék, határozottan azt válaszolta, hogy a Jagellók részére álljon, sőt ezeknél közbenjárását ajánlotta föl neki.⁴

Mátyás mindezekről tudomással bírt. Mivel azonban az a küzdelem, a melyet a Habsburgok és Jagellók ellen ezentúl egyidőben kellett folytatnia, sikert csak úgy ígért, ha a Hohenzollern-házat a maga részére nyeri meg, vagy legalább ellenségeitől elvonja: ez irányban kísérletet kellett tennie,

¹ Az ismert diplomatiai iratokban ilyen érintkezésnek nyomára nem akadunk.

² 1471 márczius 20-ki levele. Fontes. XLII. 514.

³ Ezt különösen 1471 márczius 3-án kelt levele árulja el. Ugyanott 511.

⁴ P. C. II. 31., 295., 297.

bármennyire kétséges volt a kedvező eredmény. Ezzel biztatta őt egy kiváló diplomata, a ki imént lépett szolgálataiba: az osztrák Stein György. Előbb Podjebrád bizalmas tanácsosa volt, de könnyen cserélt urat és politikai irányt. A meggyőződésen sarkalló hűség hiányát ellensúlyozta Mátyás szemében gyűlölete a császár ellen, kivel néhány év előtt egyik birtokának oltalmára fegyveresen szembe szállani nem habozott. Benne vakmerő bátorsággal a behizelgő sima modor, a furfangos leleményesség előnyei egyesültek. Mint a cseh király tanácsosa Alberttel összeköttetésben állott volt és bizalmát megszerezte.¹ Így tehát alkalmasnak látszott arra, hogy őt új ura irányában kedvezően befolyásolja.

Mátyás az 1471-ik év karácsony estéjén, a Kázmér herceg párthíveinek kezeiben levő Nyitra vár ostroma alatt, bízta meg őt a küldetéssel.

A levélben, melyet Albert választófejedelemhez, az ő «különös barátjához» (unseren besunderlichen Freund) intézett, abból indul ki, hogy ő a csehországi háborút a pápa és a császár megbízásából indította meg, ennek daczára a lengyel király ő ellenében a husszitákat pártolja és a magyarországi támadással őt a törökök elleni háború viselésében akadályozza. Ezért, úgymond, segítséget a császártól kér és hozzá is mint a keresztény hit pártfogójához fordul. Egyszersmind fölkéri, hogy a mennyiben bárkitől ezen ügy felől eltérő tudósításokat kapna, tudósítsa őt, mire ő magát kellőképen igazolni fogja. Viszont barátságát ajánlotta neki.²

Stein azonos természetű megbízást nyervén Vilmos szász herceghez is, ezt kereste föl előbb weimari udvaránál, a hol előterjesztette, hogy vele és a brandenburgi örgróffal szövetséget óhajt kötni a király. Azt a választ kapta, tőle, hogy a szövetség föltételeinek megállapítása végett a király által küldendő megbizottakkal tárgyalásba bocsátkozni kész.

¹ Erről tanuskodik Stein levele Alberthez 1470 február 8-án.

² Az 1471 december 24-én kelt levél és Stein részére kiállított megbízó irat. MKL. I. 263—5.

Stein ezután, márczius első napjaiban, a választófejedelelemnél Königsbergben jelent meg és kilátást nyitott neki arra, hogy a szövetség árúul Lausitz örgrófságot kapja. Albert, noha bizalmatlansággal fogadta ezt az ajánlatot, szintén hajlandónak nyilatkozott a tárgyalásra és találkozási helyül a szászországi Zerbst várost jelölte ki.¹

Azonban a mikor a két fejedelem Mátyástól azt az értesítést nyerte, hogy teljes hatalommal fölrüházott megbízottai, Palóczy László főudvarmester és Stein György Zerbstben meg fognak jelenni,² lelkükben aggályok támadtak az iránt, vajon eljárásukkal nem sértik-e meg a császár iránt a hűség kötelességét, nem koczkáztatják-e becsületüket és érdekeiket, nem vonják-e magukra a Jagellók haragját. Mivel azonban Mátyással nyíltan szakítani nem mertek, félrendszabályokhoz nyúltak.

Vilmos rá akarta birni Albertet, hogy a magyar biztosokat magához Berlinbe hívja meg. Csakhogy a választófejedelem ragaszkodott ahhoz, hogy a kitűzött helyen történjék az összejövetel.³ Álláspontját, melyet a tárgyalásokban elfoglalandó volt, szabatosan megjelölte a szász herceghez írt levelében. Kifejti, hogy országa, a brandenburgi örgrófság harmincz mérföldnyi hosszú vonalban Lengyel- és Csehországgal határos, ellenben Magyarországtól száz mérföldnyire fekszik; így tehát a lengyel és a cseh királyokkal szövetkezve a tartós béke-előnyeit szerezheti meg, míg a magyar szövetség a háború folytonos veszélyének tenné ki, és a nagy távolság miatt a király segítségének kellő időben megérkezésére nem számíthatna; ebből azt a következtetést vonta le, hogy Mátyással csak olyan szövetséget köthet, a mely a Jagellókkal háborúba nem keverheti, és a császár irányában fennálló kötelezettségeivel nem ellenkezik.⁴

¹ Albert örgróf 1472 márczius 15-én és június 17-én Vilmoshoz írt levelei.

² 1472 május 2-án kelt levelei és 18-án kelt megbízó irata. M. K. L. I. 273—7.

³ Levelezésük P. C. I. 382. és k. I.

⁴ P. C. I. 409.

Mátyás biztosai, útközben arról értesülvén, hogy Zerbstben csak a két fejedelem tanácsosai várakoznak rájuk, előbb Albert örgrófhoz mentek. Junius 15-én a Spree mellett fekvő Kölnben átnyujtották neki Mátyás levelét, a mely már a császár ellen emelt vádat, mert annak daczára, hogy felhívta őt a csehek ellen a háború megindítására, hálátlanul cserbenhagyta, vetélytársát karolta föl és a lengyel udvarral szövetségzén, a magyar rendeket pártütésre buzdította; ezeknek kimerítő előadása után, Albertet, kit most «testvérének és barátjának» czímez, fölkéri, hogy más keresztény fejedelmekkel együtt, a törökök és hussziták leküzdésére nyujtson segítséget.¹

Noha eszerint Mátyás nem a császár ellen indítandó háború céljaira kereste a választófejedelem közreműködését, ez szükségkép előre látta, hogy vele szövetségzve, a császárral ellentétbe jut. Ennélfogva a magyar biztosokkal érintkezésében óvatosan viselte magát; annál inkább, mert meggyőződött arról, hogy a tervezett szövetségtől várt előnyökre, Lausitz átengedésére nem számíthat; bizalmatlanságát még az is élesztette, hogy Stein Györgynek négyszemközött és követtársa jelenlétében tett nyilatkozatai között eltérést talált; azt a benyomást nyerte, hogy céljuk: őt rászedni, a lengyelekkel háborúba bonyolítani. Ezen veszély elől kibúvó ajtót keresve, a magyar biztosoknak tudomására hozta, hogy Mátyással csak mint magyar királylyal köt olyan szerződést, melyben arra a kölcsönös kötelezettségre szorítkoznának, hogy egyik a másik ellen háborút nem visel.

Azonban Stein jól tudta, hogy uralkodója arra fekteti a fősúlyt, hogy a szövetségben mint Csehország királya szerepeljen. Őt kielégítendő, az örgróf leleményes ötlettel állott elő: kinyilatkoztatta, hogy mihelyt Mátyás cseh királylyá megkoronáztatik, továbbá Prága város és Karlstein vár birtokába lép, vele a Csehország és Brandenburg között fönnállott szövetséget megújítja. Ezzel Stein beérte.²

¹ M. K. L. I. 265.

² Albert 16-án és 17-én Vilmos herceghez és Zerbstben levő tanácsosaihoz írt levelei.

Zerbstben ezután néhány sorból álló szintelen okirat szerkesztetett, a melyben a szövetség kifejezés mellőzésével csak az mondatik, hogy Albert és Vilmos a magyar királylyal «barátságosan összeállottak» (freundlich zueinander gethan), és míg élnek, egyik a másiknak ellenségévé nem válik, mással olyan szövetséget, mely őket egymás ellen fegyvert fogni kényszerítené, nem kötnek, korábban megkötött szövetségeik pedig épségben maradnak.¹

Mátyás mikor ezt az okiratot megkapta, szövegében lényeges változtatást tett; beiktatta a szövetkezés (verbunden) kifejezést, ellenben a korábbi szövetségek föntartására vonatkozó pontot kihagyta, attól tartván, hogy a szövetségek között akadhat olyan, mely a két fejedelmet ellene segélynyújtásra kötelezi.²

Albert mikor az így átalakított okiratot szeptember végén megkapta, Vilmos herczeg döntésétől tette megerősítését függővé; nem hallgatván el sajnálkozását afölött, hogy «ingyen» teljesíti a magyar király óhajtását, noha ezért tőle «pénzt» kaphatott volna.³

Mindkét fejedelem az okirat példányait megpecsételte.⁴

Ezzel az eredménynyel Mátyás nem volt meglegedve. Évek multával is emlegette, hogy őt Albert kijátszotta, nevetség tárgyává tette. («Mit Gespött ausgericht.»)⁵

Mindazáltal értékes volt ránézve a szövetség még ebben a formában is; mert szükségkép lehangolta a cseh husszitákat az a tény, hogy az a fejedelem, kit úgy elhunyt, mint mostani uralkodójukhoz családi kötelékek fűznek, ellenségükhöz csatlakozott. Ulászló megdöbbenve kért magyará-

¹ A zerbsti tárgyalásokra vonatkozó iratok nem maradtak fön. A megállapodásokat a szövetségi okiratból és Albert szeptember 30-iki leveléből tudjuk meg.

² A Mátyás által kiállított okirat, mely a változtatások dacára Zerbstben július 15-én van keltezve: Archiv für Kunde österreicherischer Geschichtsquellen. VII. 74.

³ Szeptember 30-iki levele.

⁴ Ezt Albert november 29-iki leveléből tudjuk.

⁵ 1479 tavaszán. P. C. II. 498.

zatot a választófejedelemtől, a ki azonban megnyugtatta az iránt, hogy politikájában nem fog változás beállani.

Ezt egyelőre leplezni igyekezett. Az 1473-ik év nyarán Ulászló által meghivatván a troppai congressusra, mely a magyar, cseh és lengyel uralkodók között a béke helyreállítása végett volt megtartandó, ott nem képviseltette magát, a mit a császárhoz intézett levélben őszintén azzal okolt meg, hogy a magyar király bizalmatlanságát magára vonni nem akarja.¹

A császár irányában tanusított buzgó szolgálatkészségét is mérsékelni tudta eszélyessége. Az ugyanazon év tavaszán tartott augsburgi birodalmi gyűlésen hozott határozathoz, hogy a császár érdekében Mátyáshoz követség küldessék, hozzájárult, és abban három tanácsosa által képviseltette magát. Azonban azt kívánta, hogy a követség fenyegető nyilatkozatokra csak végső szükség esetén szánja el magát. (Drohworle sollen sie verziehen auf das längst.) Szónokuknak nemes szavakat sugalmazott: «A fejedelmek nem hagyhatják el a császárt, Ausztria nem utolsó tagja a birodalomnak, a király eljárása a török elleni háborúnak közös erővel megindítását gátolja, a mit a birodalom nem tűrhet.» E mellett Mátyás irányában a legszerényebb ígényeket támasztotta; meglegedett volna azzal az ígéréttel, hogy hadai a császár területét betörésektől, pusztításoktól megkímélik.²

Ugyanekkor azonban serényen fáradozott azon, hogy a császár Mátyás ellen a lengyel és cseh királyokkal szövetezzék. Ezeknek követeit udvaránál fogadta és a habozó császárt gyors elhatározásra ösztönzendő, azzal ijesztette, hogy Mátyás kibékülvén a Jagellókkal, egész seregét ellene fogja fordítani.³

Frigyes határozatlanságával csakugyan időt engedett

¹ Julius 17-én.

² 1473 július 17-én követi részére adott utasítása. Fontes. XLVI. 402.

³ 1473 július 16-án, október 29-én és november 15-én a császárhoz írt levelei.

Mátyásnak, hogy a lengyel királylyal (1474 február 21-én) három évre szóló fegyverszünetet kössön. Ekkor megijedt és Alberttől várta, hogy tőle «a fenyegető gyalázatot, romlást és végső veszedelmet» elhárítsa.¹

A választófejedelem nem hagyta őt el. Sokoldalú tevékenységet fejtett ki. Mátyástól szövetségesét, Lajos bajor herceget és hatalmas hűbéresét, a ligniczi herceget lengyel és cseh házassági tervekkel elvonni igyekezett. Kázmér és Ulászló királyokat a fegyverszünet megszegésével támadó föllépésre buzdította és miután ezek a háború megindítását elhatározták, a haditerv tekintetében tanácscsal támogatta. Szándékukat, Boroszlót vívni meg, helytelennek és veszedelmesnek tartotta. Azt javasolta, hogy hatvanezer ember élén Magyarországra nyomuljanak.

Nem hallgattak rá, saját tervükhöz ragaszkodtak, a mi végzetes következményeket vont maga után. Az őszi esőzések, élelmiszerek és takarmány hiánya ragályos betegségeket támasztottak, a melyek a két királyt arra kényszerítették, hogy Mátyástól békét kérjenek. Megkötését Albert a táborba küldött követei által sikertelenül igyekezett megakadályozni.²

III.

Mátyás tudomást szerzett Albert ellenséges magatartásáról. Megszakította vele az öszeköttetést,³ és (1474 őszén) a Lausitz területén fekvő hűbérbirtokait, azon a czímen hogy a megerősítést tőle nem eszközölte ki, Sternberg grófnak adományozta,⁴ sőt János örgróf az 1475-ik év ele-

¹ 1474 április 15-iki levele.

² P. C. II. 85., 631., 674., 698. Albert biztosnak vélte, hogy a két király az ő tanácsát követni fogja. Szeptember 19-én a dán királynak írja: «Polen und Behaim ziehen gewiszlich mit 60 m. Manen in die Cron zu Hungern.» Fontes. XLVI. 286.

³ 1473 elejétől 1475 végéig levelezésük szünetel.

⁴ P. C. I. 748., 979.

jén nyílt támadástól félt és ellenállásra készülvén a szász-hercegeknek keresett segítséget.¹

A támadás elmaradt ugyan, de a következő év elején a Hohenzollerneket válságos helyzetbe hozta a glogau örökösödési kérdés.

A glogau-kroszeni hercegség Sziléziában, jelentékeny jövedelmével, erős váraival, a brandenburgi határ mellett fekvésénél fogva is, nagy vonzóerőt gyakorolt Albertre, ki hogy azt házának megszerezze, leányát Borbálát (1474) tiz éves korában összeházasította az agg és gyermektelen Henrik herceggel, ezt pedig rávette, hogy nejét rendelje örökösül. Ezen intézkedése jogerőssé csak úgy válhatott, ha a cseh király hozzájárulását kieszközli. Ezt Henrik, ki Mátyást hűbérurának elismerte és hozzá hűségesen ragaszkodott, elnyerhette volna; de ettől visszatartotta Albert, ki Ulászlót tartván Csehország törvényes királyának, az ő hűbérúri hatósága alá kívánta helyezni leányát.²

Mátyás előrelátta, hogy Henrik halála után, a hercegséget az ő hozzájárulása nélkül Borbála részére fogja Albert elfoglalni. Ezt megakadályozandó, 1475-ik év elején a glogau rendektől ígéretet vett, hogy az öröklés tekintetében az ő rendelkezését fogják bevárni.³

Ily módon lehetővé akarta tenni, hogy a haláleset bekövetkeztekor nyomást gyakoroljon a Hohenzollernekre, őket a glogau hercegség megmentése végett meghódításra készítse.

Ezért mikor az év végén, Belgrádnál táborozva hírére vette, hogy Henrik herceg súlyos betegségbe esett, Stein Györgyöt, ki ekkor már Sziléziában egyik helytartója volt, Albert herceghez küldötte azzal az izennel, hogy leánya a hercegséget megtarthatja, ha a hűbéri megerősítést tőle

¹ 1475 január 25-én kelt levele.

² Ezt Albert maga adja elő 1476 márczius 17. és 31-én Ulászlónak.

³ Erre emlékeztetik a kroszeni rendeket Zápolyai István és Stein György, 1476 február 18-iki leveleikben.

kéri. és azzal a fölhatalmazással, hogy az átruházási okiratot mindjárt kiállíthassa.¹

Stein György és társa Zápolyai István a herceg halálát nem várták be, hogy uralkodójuk hűbérúri jogait biztosítsák. Négy nappal elhunytá előtt a hercegség rendeit emlékeztették az egy év előtt tett esküjökre, és felhívták, hogy a haláleset bekövetkezte után a hercegségre áhítozó fejedelmek egyikét se bocsássák a tartományba.² Ugyanis tudomásuk volt arról, hogy Henrik testvérének fia, János sagan herceg az örökségre szintén igényt tart.

Másfelől ugyancsak még a herceg életében, mikor orvosa a halál közeledését jelezte, brandenburgi hadak megszállották a hercegség várait,³ a halálnak február 22-ikén bekövetkezése után pedig a glogauai rendek Borbálának hűséget esküdtek, ellenben a Mátyás helytartóitól vett felhívást kitérő válaszzal intézték el.⁴

Albert választófejedelem akkor frankoniai birtokain tartózkodván, mivel a Sziléziában elfoglalt Stein nem járhatott el azonnal megbízatásában, Mátyás szándékai felől nem birt tudomással, és szintúgy mint fia, abban a meggyőződésben volt, hogy tőle leánya végrendeleti megerősítését nem várhatja.⁵ Ezért Ulászlóhoz követeket küldött Prágába és őt arra kérte, hogy leánya jogait «a magyar király ellen» vegye oltalmába, és mint a császártól elismert törvényes cseh király a hűbérúri átruházásról okiratot adjon. Arra hivatkozott, hogy a császárhoz való hű ragaszkodásáért jutott ellenséges viszonyba a magyar királyhoz, a kit törvényes cseh királynak nem ismer el.⁶

Két héttel utóbb (márczius utolsó napján) Branden-

¹ 1475. december 30-ikán kelt megbízólevele (MKL. I. 323.) az izenetet nem foglalja magában, tartalmát a későbbi iratok ismeretik meg.

² 1476 február 18-án kelt iratuk.

³ János őrgróf február 22-ikén kelt levele atyjához.

⁴ P. C. II. 202—4.

⁵ Ezt János őrgróf az idézett levélben világosan írja.

⁶ 1476 márczius 17-ikén kelt utasítása.

burgba visszaérkezvén, kapta meg a sziléziai helytartók üzenetét, a melyből megtudta, hogy leányát Mátyás a hercegség örökösének elismerni hajlandó és azt is, hogy Stein György az ügyet elintézni kész. Ezt Ulászlónak azonnal értésére adta, azzal a kijelentéssel, hogy a magyar király ajánlatait «megveti és jó cseh akar maradni.» (Veracht es noch alles und will gut Behmisch sein und bleiben.)¹

Ezen látszólag határozott állásfoglalása daczára kétszínű politikát követett. A magyar helytartókat ugyanis fölkérte, hassanak oda, hogy uralkodójuk Borbála irányában mint «kegyes ura viselje magát» és az ő jogait ismerje el.² Nagy óvatossággal válogatta meg a kifejezéseket, úgy hogy azokból a megerősítésért való folyamodás és Mátyás cseh királyi joghatóságának elismerése világosan kiolvasható nem volt.

A tárgyalások további folyamán szintén mesteri lelemenyesség tanújelét adta. Stein Györgytől Mátyás király nevében kiállítandó olyan okiratot kívánt, a mely másfél évvel korábban legyen keltezve és szövegében azt foglalja magában, hogy a király Henrik herceg kérésére nejét örökösnek és utódjának elismeri. Maga fogalmazta meg azt és küldötte a magyar biztosnak.³

Kétségtelenül az volt a célja, hogy így leánya a királyi megerősítés kedvezéseiben részesüljön, anélkül, hogy azért folyamodni és Mátyást cseh királynak elismerni tartozzék.

Stein könnyen fölismerte ezt a célzatot. Azt válaszolta, hogy ilyen okirat kiállítására nincs fölhatalmazva és a király sem lesz hajlandó arra. Mire Albert megnyugodott abban, hogy a kiállítandó okirat a kiállítás napjának keletét viselje. Ekkor kijelenté azt is, hogy leánya teljesíteni fogja azon kötelességeket, «a melyekkel Csehország királya és koronája

¹ Prágába küldött követének utasítása.

² Fontes. XLVI. 383.

³ A fogalmazat megvan a berlini házi levéltárban. Kivonata P. C. II. 216.

irányában a sziléziai hercegek tartoznak.»¹ Azonban ezen kifejezéseket is kétértelműen választotta meg, mert kétséget hagyott fenn aziránt, vajon kit tart Borbála cseh királynak és a korona törvényes birtokosának.

Stein most a döntő nyilatkozat megadását azzal kerülte el, hogy az elhatározást a királynak tartotta fenn és Budára utazott.

A válasz soká késett. Stein hat hét multával, Magyarországból Sziléziába visszatérvén, június 24-ikén kereste föl a választófejedelemet levéllel, a melyben csak annyit mond, hogy uralkodója «végleges határozatot» a glogauai ügyben nem hozott. De ehhez hozzáteszi: «Nem tudok hasznosabbat ajánlani fenségednek, mint azt, hogy személyesen jelenjék meg a királyi felség menyegzőjére; fenséged eredményeket érhetne el, a melyekre különben nem számíthat; ... hozza magával fiát János herceg önagyságát, fényes fegyverzetű kísérettel; mindketten tiszteletteljes fogadtatásban fognak részesülni».²

Eszerint Mátyás a glogauai ügy kedvező elintézését attól tette függővé, hogy a politikájához való csatlakozásukat és meghódolásukat a Hohenzollernek tüntető nyíltsággal juttassák kifejezésre.

Ugyanekkor Mátyás sziléziai helytartói Albertre és glogaui híveire a szentszék tekintélyének fölhasználásával is hatottak. Június végén Boroszlóban gyűlést tartottak, a melyen a glogauai rendek és a választófejedelem követei szintén megjelentek. Itt Pisciai Bertalan pápai követ kihirdette IV. Sixtus iratát, melyben Mátyást Csehország királyának ünnepélyesen elismeri; ennek alapján a glogauiakat fölhevítve, hogy főhűbéruruknak a hűségi esküt tegyék le. Ezek azt válaszolták, hogy Borbála irányában már levannak kötve hűségi esküjökkel, más esküre nem kötelezhetők; minélfogva a Mátyás és Ulászló között a cseh korona birtoka iránt fenforgó ellentét kiegyenlítéseig «hagyják őket béké-

¹ Stein május 2-ikán kelt levele és Albert május 23-iki válasza.

² P. C. II. 239.

ben». A pápai követ, a szentszék parancsai iránt tanúsított engedetlenségükért kemény szavakkal megróttá őket; de szavai hatástalanul hangzottak el. Rómába küldött jelentésében sajnálkozva vallja, hogy a szentszék tekintélye a cseh korona katolikus rendei körében is nagyon alacsony volt, és az egyházi büntetésekkel, melyeket alkalmazni fog, célt nem érhet.¹

Albert választófejedelem csakugyan, a pápa intelmeivel nem törődve, nyíltan Ulászlóhoz csatlakozott. Ez június 27-ikén kiállította Borbála javára a főhűbérúri átruházás okiratát és a Hohenzollernházzal még szorosabbra fűzendő kapcsolatát, július 4-ikén Podjebrád György fia által megkérte a csak tizenkét éves özvegy hercegnő kezét, melyet ez atyja hozzájárulásával örömmel nyújtott neki, és mindjárt a glogai rendeket utasította, hogy férjét «gyámjául» ismerjék el és ezentúl az ő parancsainak engedelmeskedjenek.²

A pápai legatus mind a házassági tervet, mind Albert szövetségét Ulászlóval, a szentszék iránti engedetlenség tényének bélyegezte, és megghiúsításukra mindent, a mi hatalmában állott, megtett; azonban nem volt kétsége az iránt, hogy igyekezetei eredménytelenek lesznek; megis jósolta, hogy Mátyás és Albert között háborúra kerül a dolog, a mi amant a törökök ellen tervezett vállalat elejtésére fogja bírni.³

Mátyás a történekről értesülén, felháborodásában a glogai hercegséget János sagani hercegnek adományozta;⁴ Albertnek pedig ő maga tudomására hozta, hogy a tőle szenvedett sérelmet fegyverrel torolja meg.

«Hogy testvériséged — írja neki — leányát a lengyel király elsőszülött fiának nőül adta, nem törődünk vele. Azt

¹ Pisciai Bertalannak 1476 szeptember 16-ikán Boroszlóbból a pápához írt jelentése. (Eredetije a velencei szent Márk könyvtárban. Classis X. codex 178. f. 35.)

² P. C. II. 345.

³ Az idézett jelentésben.

⁴ 1476 szeptember 12-én. Scriptores rerum Silesicarum. X. 108.

azonban, hogy az utóbbi, a mi hűbéresünk és alattvalónk, a néhai Henrik herceg tartományát elfoglalni készül és a rendeket ott meghódolásra kényszeríti, nem tűrhetjük... Pedig mi testvériségednek szeretetére, nem gyűlöletéreszereztünk jogcímet». Ezután kifejti, hogy Ulászló megsértette a vele kötött fegyverszünetet, a melyben arra kötelezte magát, hogy az ő alattvalóit magához vonni nem fogja. Mivel pedig saját jogainak megoltalmazása végett a háborút a törökök ellen abba kell hagynia, a kereszténység veszedelméért a felelősséget reá hárítja. Egyébiránt zárószóiban a választófejedelem «jóindulatát kérvén ki» a békés elintézés előtt az ajtót végképen nem zárta el.¹

Ugyanakkor panaszát és elhatározását a német fejedelmekkel is közölte.²

Albert úgy fogalmazta meg válaszát, mintha elhinné, hogy Mátyás a «házassággal nem törődik», az ellen kifogást nem emel; ezért köszönetet mondott. Arra nézve, a mit a király Ulászló ellen felhozott, a felelősséget magától elhárította.³ Az ügy békés elintézése tekintetében pedig ajánlatot nem tett; így tehát a fegyverre bízta a döntést.

Mátyás ezért fenyegetését beváltandó, sziléziai helytartóinak meghagyta, hogy a glogauai hercegséget János sági herceg javára foglalják el. A pápai legátust felhívta, hogy a két Hohenzollernt, mint a hussziták pártfogóit egyházi átokkal sújtsa; mire Pisciai Boldizsár egyelőre csak Kroszen várost, Ulászló érdekében kifejtett kiváló buzgalmaért interdictum alá vetette; János örgrótot pedig értesítette, hogy ha a háborúval Mátyás hűbérese ellen fel nem hagy, ki fogja közösíteni.⁴

A glogau. rendek, a szentszék és Mátyás boszújától félvén, december 7-én meghódoltak a sági hercegnek.

¹ 1476 október 1-én. M. K. L. I. 345.

² Október 2-ikán Vilmos szász herceghez írt levele. Ugyanott. 348.

³ November 12-ikén. P. C. II. 261.

⁴ Scriptores. X. 109. P. C. II. 276.

Borbála csak azokat a helyeket tudta megtartani, a melyeket brandenburgi őrség szállott meg.¹

Mátyás a Hohenzollernnek figyelmét és erejét a glogauai ügytől eltérítendő, az ő szokott sokoldalú diplomatiájával minden felől ellenségeket zuditott rájuk. Míg Nürnberg város, a melylyel szövetségelt és a schweiczi kantonok, a melylyekkel tárgyalásokat indított meg,² a frankóniai ősi birtokokat és Wratislaw pomeraniai herczeg, kit szolgálataiba fogadott, Brandenburgot fenyegették; szövetségese a német lovagrend a lengyel királyt tartotta vissza attól, hogy Albertnek segítséget nyújtson.

Ugyanakkor Albert arról a reménységről is kénytelen volt lemondani, hogy Ulászló támogatásában részesül. Ez ugyanis semmit sem tett az ő érdekében, sőt az egybekelést Borbálával különböző ürügyek alatt folytonosan halogatta.

Sziléziai és magyar hadak János örgrófot mindinkább visszaszorították és Frankfurtig üldözték, a melynek külvárosait, az Odera hídjával lángbaborították. «Gyászos háború volt ez, — írja egy hírneves porosz történetíró — János örgróf szégyennel borítva vonult el a háború színhelyéről». Fegyverszünetet kötött, a mely azonban a ságani herczeget nem tartotta vissza attól, hogy foglalásait és dúlásait folytassa.³

IV.

Ilyen helyzetben találta a Hohenzollern házat 1477 nyarán a nyílt háború kitörése Mátyás és a császár között. Az utóbbi most Albert segítségére szorult. A választófejedelem, érdeke és kötelessége által egyaránt ösztönözve, készséggel felelt volna meg a felhívásnak. Azonban a brandenburgi hadakat, saját országa védelmére nem nélkülöz-

¹ P. C. II. 261., 278.

² P. C. II. 361.

³ Droysen: Geschichte des Preussischen Politik. II. 314. Ezen eseményekre vonatkozó iratok, P. C. II. 271—333.

hette;¹ arra szorítkozott, hogy frankóniai birtokain felkelést rendelt el,² a mi csekély eredményt ígért. Megnyugvással értesült tehát arról, hogy a császár, kit a lengyel és cseh királyok magára hagytak volt, már ősz elején béketárgyalásokat indított meg. Tanácsosokat küldött hozzá e végből, hogy a békekötésbe ő is befoglaltassék és ez alkalommal a glogauai ügy elintézését nyerjen.

Mátyás e tekintetben nagy előzékenységet tanúsított a császár irányában. Beleegyezését adta ahhoz, hogy ő hozzon létre barátságos egyességet Borbála és a sagani herceg között, vagy pedig ha ez nem sikerül, bírói ítéletével döntse el, hogy a hercegség a vetélytársak között melyiket illeti meg.³

Ugyanis ekkor, magasabb politikai céljainak érdekében nemcsak a császárt lekötelezni igyekezett, hanem egyúttal a Hohenzollernekkel való szövetkezés tervét újból fölkarolta. Ez irányban több úton tett kísérletet.

Az 1478-ik év első napjaiban Stein György ismét előállott azzal a javaslattal, hogy Albert a Sziléziába készülő királynál személyesen jelenjék meg, a hol tapasztalni fogja — úgymond — hogy a magyar királynál «a kérelmező biztosabban ér czélt, mint a fenyegetődő.»⁴ Sőt Mátyás maga egyik titkárát egyenesen hozzá küldötte azzal az ajánlattal, hogy Boroszlóban találkozáva, a fenforgó kérdéseket személyesen oldják meg.⁵

Szokása szerint arról is gondoskodott, hogy ajánlatai elfogadását kényszerítő eszközökkel segítse elő. Szövetségesi a pomeraniai herceg 1478 elején Brandenburgba nyomult és több fontos végvárat hatalmába ejtett. Április végén pedig királyi zsoldos hadak Belicz várost foglalták el, és a vad rácz csapatok kegyetlen dúlást vittek véghez,

¹ Így mentegetődzik 1477 november 20-ikán.

² Geschichtsquellen der Provinz Sachsen. I. 551.

³ A császár 1478 január 5-ikén értesíti erről Albertet, azzal, hogy a feleknek a megjelenésre közelebb kitűzi a határidőt.

⁴ 1478 január 5-iki levelében.

⁵ Az izenet tartalmát Albert válaszából ismerjük.

a minek az volt a következménye, hogy Brandenburgban általánossá vált az elégtelenség a fejedelem politikája miatt, «mely súlyos bajokat hoz az országra olyan ügyért, amelyhez semmi köze nincs.»¹

Albert a királyi titkárnak adott válaszában megerőltette magát, erőteljes kifejezésekben bővelkedő szótárából a legédesebb szavakat kereste ki. Azt hangoztatta, hogy ő mindig igyekezett a király kívánságát teljesíteni és neki engedelmeskedni; most is Boroszlóban szívesen jelenik meg, csak arra kéri, hogy két hónappal előbb tűzze ki a határnapot, mert a távolság nagy, ő pedig beteges és vén ember; ha pedig személyesen nem jelenhetik meg, fiát küldi maga helyett; végre a királyt, lovagias és fejedelmi érzületére hivatkozva, arra kéri, hogy leányát, «a férjétől eltaszított szegény özvegyet,» karolja föl.²

Azonban a fiához írt bizalmas levelében nem hallgatta el azon aggodalmát, hogy Mátyáshoz, «ki köztudomás szerint ígéreteit nem szokta teljesíteni», csatlakozva, a Jagellók támadását vonhatja magára.³

Ezalatt János örgróf, ki mint brandenburgi helytartó, a Mátyással való jó viszony helyreállításának sürgető szükségességét még inkább érezte mint atyja, az ő tudta nélkül maga keresett módot, hogy a fenforgó ellentétek békés kiegyenlítését lehetővé tegye. Frigyes liegniczi herceget, ki a magyar király jóakaratával dicsekedhetett, kérte föl közbenjáróul. Ennek levelére válaszolva, Mátyás kijelentette, hogy méltányos egyezség kötésére mindig kész volt és noha ajánlatait az örgrófok «megvetették», most is kész, mivel szívesebben hadakoznék a hitetlenekkel, mint keresztény fejedelmekkel; ezért Stein Györgyöt utasítani fogja, hogy a herceg közreműködése mellett, tárgyalásba bocsátkozzék az örgrófokkal, föltéve, hogy ezek a sгани herceget békében hagyják.⁴

¹ P. C. II. 20., 23.

² 1478 február 25-én.

³ 1477 december 30-ikán.

⁴ A február 21-én kelt levél, melyet a P. B. II. 353. csak kivonatosan közöl, a berlini királyi állami levéltárban.

Ezt a választ be nem várva, János örgróf egy másik kísérletet is tett. Zollerni Eitel Fritz grófot küldötte a királyi udvarba, avégből, hogy az ott tartózkodó Kristóf bajor herceg útján fölhatalmazást eszközöljön ki a királytól, hogy hozzá az egyezség létrehozására teljhatalommal fölrüházott megbizottait küldhesse; ehhez azt a kérést csatolta, hogy a király időközben a sagani herceget ne segítse.

Mátyás ezt az izenetet is előzékenyen fogadta és a bajor herceg közvetítése mellett késznek nyilatkozott az örgróf küldötteivel tárgyalni; azonban a sagani herceg segélyezésének megszüntetését attól tette függővé, hogy vele az örgróf április 24-ig tartó fegyverszünetet köt.¹

János örgróf a föltételt elfogadta,² azonban attól a szándékától, hogy biztosait a királyi udvarhoz küldi, elállott és Stein Györggyel állapotodott meg abban, hogy május 11-én a Berlin és Boroszló között fekvő Guben városban tartják meg a békeértekezletet.

Sem ő, sem Borbála nem jelent meg ott személyesen. Közös megbizottakat küldöttek; azt a kötelezettséget is vállalták, hogy atyjuk a hozandó határozatokat elfogadja és a brandenburgi rendekkel megerősített. János sagani herceg személyesen érkezett Gubenbe. A tárgyalás rövid ideig tartott. A két Hohenzollern-fejedelem távolléte miatt a glogauai ügynek egyezség útján végleges rendezésére nem lehetett gondolni. Ezért az határoztatott, hogy Borbála és a sagani herceg között augusztus 24-ig fegyverszünet tartassék, és e határnapig a király, mint bíró hozzon ítéletet, továbbá mindkét fél a kezei között levő foglyokat, váltságdíj követelése nélkül bocsássa szabadon, az egyezséget a fejedelmek június 5-ig pecsételjék meg.³

E határozat Mátyásra nézve két irányban volt elő-

¹ A Zollern gróf előterjesztését és a királyi választ tartalmazó emlékirat a berlini állami levéltárban. Kivonata P. C. II. 367.

² Április 3-án a sagani herceghez írt levele ugyanott.

³ A gubeni egyezség szövegét nem ismerjük; a hozott határozatokról az érdekeltelek levelezése bőséges tudósításokat tartalmaz. P. C. II. 376—421.

nyös. A glogaui ügy elintézését a császártól, ki a feleknek ítélőszéke előtt megjelenését türelmetlenül várta volt,¹ elvonta, és a maga kezeibe helyezvén, politikai céljaira fölhasználását tette lehetővé; emellett cseh királyságának elismerését foglalta magában a határozat.²

Éppen azért Albert, ki ahhoz ragaszkodott volt, hogy a császár gyakorolja a bírói tisztet, a gubeni egyezséget «gyalázatosnak» bélyegezte és azon aggodalmát fejezte ki, hogy az egyezés lelkiismeretes megtartásával a lengyel és cseh királyok támadását, megszegésével a magyar király boszúját vonják magukra; szemrehányásokat tett János örgrófnak, hogy az ő hozzájárulását, Borbálának, hogy «férje» beleegyezését ki nem kérvén, fogadták el Stein propositióit, a ki ellen élesen kifakadt. «Ez a veszedelmes békeközvetítő — úgymond — mindig csalárdul járt el irányukban».³

Azonban János örgróf, még mielőtt atyja levele az ő kezeihez juthatott volna, oly magatartást foglalt el, a mely az egyezés végrehajtását kétségessé tette. Mivel a sagani herczeg a kezei között levő foglyoktól váltságdíjat követelve az egyezséget megsértette, ő is a saját foglyai szabadonbocsátását megtagadta, és az egyezés megpecsételt példányát a kitűzött határnapig be nem küldötte. Stein sürgető és fenyegető leveleivel nem törődött; a liegniczi herczeg tanácsát, hogy ha el akarja kerülni a háborút személyesen keresse föl a magyar király megbízottját, mellőzte. Határozott hangon kijelenté, hogy mivel az egyezséget a sagani herczeg megszegte, az önvédelem kényszerűsége alól nem tér ki, és a támadást vissza fogja utasítani.⁴

A sagani herczeg, támadó föllépéséhez biztosítandó

¹ Május 7-iki levele.

² Ezt különösen kiemeli Albert május 20-iki levelében.

³ Május 29-ikén fiához intézett hosszú levele és a császárhoz küldött emlékirata.

⁴ Stein György május 30., június 1., 7., a liegniczi herczeg június 14. és János örgróf június 21-iki levelei.

Mátyás segítségét, az ő udvarához utazott, a glogauai hercegségnek kezei között levő területét Stein oltalmára bízta.

Erre a hírré Albert herceg, ki örömmel üdvözölte volt fia erőteljes kijelentéseit, megdöbbsent; rendeletet adott ki, hogy gyorsfutár lóhalálában menjen Budára és a sagani herceget megelőzve, jelentse be, hogy mielőbb követei fognak érkezni a királyhoz. Ily módon megakadályozhatni vélte azt, hogy Mátyás a háborút ellenök megindítja.¹

Éppen ekkor, június végén érkezett vissza Albert Frankenburgba, azzal az elhatározással, hogy a pomeraniai herceg ellen vezeti seregét. Törhetetlen lelkét jellemzi az a kijelentése, hogy «vagy megfenyíti a hűtelen gonosztevőt, vagy belehal vállalatába.»² Abban a meggyőződésben, hogy Mátyástól nincs oka tartania, július második felében megindult, még fiát János örgrófot is magával vitte. Diadalmas hadjáratában az elvesztett várakat[] visszaszerezte.

V.

Mátyás csakugyan nem volt hajlandó Albert ellen fegyvert ragadni. Meghitt tanácsosa Veronai Gábor egri püspök a gráczi császári udvarnál időzvéen, a választófejedelem követével közölte, hogy Stein az uralkodójától kapott utasításoktól eltérve járt el; «valószínűleg — úgymond — fejét vesztette el.»³

¹ 1478 június 26-ikán fiához irt levele. A királyhoz küldött követek eljárásáról nincsenek adataink. Albert egy későbbi (november 3-iki) leveléből tudjuk, hogy azokat csakugyan útnak indította.

² 1478 május 28-ikán.

³ A választófejedelem követe júliusban irt jelentésében előadja, hogy a bibornok «entschuldigt seinen Herrn er wäre nie gerne gegen Euch gewest. Herr Jorg von Stein hätt wider seinen Willen gehandelt . . . Herr Jorg mocht den Kopf verloren haben.» Ez a jelentés még a következő részleteket tartalmazza: «Es wäre ein Bischof und ein Edelmann bei seinem Herrn gewest, die hätten sich grosser Ding berühmet, wenn nur sein Herr Feind wird und möcht leicht ein Zeug in die Schlesien schicken, so wär zu gericht, dass die Landschaft von Adel und den Stätten der merer Teil von Euch

Azonban Mátyás, amikor a pomeraniai hadjárat megindításáról értesült, szövetségesét nem akarta elhagyni. A sagani herceg biztatásainak hatását fokozták a Brandenburgból érkezett hírek, a melyek az ott uralkodó elégtelenségről szóltak. Ezt ugyanis élesztette volt az a körülmény, hogy a válságos körülmények között a választófejedelem az országból sok ideig távol volt. Fia maga nem habozott vele nyíltan közölni, hogy róla «vén napjában, becsületesen eltöltött élete alkonyán» alattvalói azt mondják, hogy «a mikor pénzre és katonákra van szüksége, megtalálja az utat az országba, de a mikor őket megoltalmazni kellene, künn marad.»¹

Mátyással elhitették, hogy Frankfurt kapui három éjszaka nyitva állottak, mert híre érkezett, hogy magyar sereg közeledik a város megszállására; ha tehát sereget küldene Brandenburgba, ott a rendek nagy része meghódol neki.²

Mátyás ekkor, augusztus 12-ikén a választófejedelemhez és fiához a következő levelet intézte: «Tudomástokra hozzuk — írja — hogy veletek békét, egyezséget, barátságot tartani mindenkor óhajtottunk és most is óhajtunk. Tanácsosaink, követeink és köldötteink által ismételten megkerestünk titeket arra nézve, hogy azon viszályban, mely köztetek és a mi hívünk, alattvalónk és hűbéresünk János sagani herceg között fönforog, ellenséges föllépéstől, országunkban kártételektől és sérelmek okozásától tartózkodni méltóztassatok, jogaitokat vele szemben törvényes úton oltalmazzatok. Ennek daczára a sagani herceg ellen a háborúval fölhagyni, hazánk ellen károk és sérelmek elkövetésétől tartózkodni, az elkövetettekért kártérítést nyújtani

schlagen. So wär die Kundschaft vorhanden, dass zwei oder drei Nacht ein Pfort geöffnet wurd zu Frankfurt, und wenn Ir nit selber darkommen Frankfurt wär verloren gewest.» Ez a jelentés, melyet a weimari levéltár néhai igazgatója, dr. Burkhart másolatban közölt velem, a P. C.-ben nincs kiadva.

¹ 1478 április 27-én.

² A föntebb idézett jelentésben.

vonakodtatok. Ezért tudjátok meg, hogy a jogtalanul megtámadott János herceget, mint alattvalónkat és hűbéresünket, becsületünk sérelme nélkül el nem hagyhatjuk, a rajtunk és hazánkon ejtett sérelmeket, becsületünk és hazánk kára nélkül nem tűrhetjük. Ha tehát a herceg támogatásában, vagy a sérelmek és károk megtorlásában, részünkről vagy híveink részéről bármi történik, ezért sem ti, sem mások minket nem vádolhattok. Isten és a világ előtt kijelentjük, hogy ezért minket felelősség nem terhel, és magunkat ártatlanoknak valljuk. Mi ugyanis veletek mindenkor békében, egyezségben, jó barátságban kívántunk élni; ti ellenben, a mi jogos és tisztességes felszólításainkat megvetettétek. híveinket fegyverrel megtámadni és sérelmekkel illetni nem áthatjátok.»¹

Ezt az iratot egyik későbbi levelében «hadizenetnek» nevezte, de inkább ultimatumnak kívánta tekinteni, a melynek még nagyobb nyomatékot kölcsönözött azzal, hogy a sagani herceget a választófejedelem ellen a háború megindítására fölhatalmazta, és zsoldos hadai egyik legfélelmesebb kapitányát, Schönauai Zeleni Jánost Brandenburg felé küldötte.

Azonban ugyanekkor, alig két héttel a hadizenet megírása után, nem restellette egyik titkárát Golden Jánost, a bécsi egyetem volt tanárát, a választófejedelemhez küldeni azzal a felhívással, hogy a gubeni egyezséget hajtsa végre, fiát az ellenséges föllépéstől tartsa vissza, mert ő a sagani herceget, mint hűbéresét, nem hagyhatja el.² A megelőző «hadizenetről» említést nem tett.

A választófejedelem élénk örömmel fogadta október első napjaiban a királyi izenetet. A király augusztus 12-iki hadizenetét — a futár késése miatt — még nem kapta ugyan meg; de szeptember 23-ikán vette a sagani hercegeét, és csakhamar azt a hírt is, hogy a herceg az ellenségeskedéseket mindjárt megkezdette, a minek következtében a pomeraniai herceggel fegyverszünetet kötött.

¹ M. K. L. I. 383.

² Az izenet tartalmát a választófejedelem válaszából ismerjük.

A királyi titkár küldetésének célját Albert világosan megérthette Stein György leveléből, a ki Zeleni közeledését jelentvén, barátságos tanácssal szolgált. «Ne engedje nagyságod — írja neki — hogy országára törjön a magyar sereg. Ha szavamra hallgat, egész életén át hálás lesz nekem. Bizzék királyomban!»¹

Albert tehát látta, hogy szabad választása van szövetség és háború között; de ezt úgy akarta elhárítani, hogy amazt elfogadnia ne kelljen.

Az Odera melletti Frankfurtban október 4-ikén fogadván a király emberét, élő szóval adott válaszában fia eljárását igazolni igyekezett, és azt hangoztatta, hogy a császár után legjobban a királyt tiszteli, a kinek ajánlja magát, fiát és leányát.

Levelét is írt Mátyásnak, kit «urának és testvérének» czímez. Újból kijelenti, hogy a fenyegető veszély eldöntését kész a császárra bízni. «Királyi méltóságod — ezek a záró-sorai — legyen leányom kegyes ura; a szegény nőt, a ki minden vagyonából ki van forgatva és az egyetlen várból, a mit megtartott, mindennapi kenyerét sem kaphatja meg, vegye oltalma alá. Ezért Istentől jutalmat, a világ előtt dicsőségét szerez magának; magunk is megszolgáljuk azt.»²

Tíz nappal utóbb kapta meg az augusztus 12-iki az ultimátumot. Noha ezt a később útnak indított királyi titkár közlése látszólag visszavonta és tárgytalanná tette, nem hagyta válasz nélkül. Ugyanis a királyi titkár elutazása és a hadizenet megérkezése között a háború koczkája az ő javára dőlt el. Október 9-ikén a sagani herczeg János örgróffal vívott ütközetben súlyos vereséget szenvedett, négyezer fegyvereséből a felét veszítette el.

A választófejedelem tehát maga is az ultimátum rideg hangján szóló válaszában, mely a néhány nap előtt használt barátságos czímezést is mellőzi. A levél így hangzik:

«Legfenségesebb fejedelem, Mátyás úr, Magyarország,

¹ Szeptember 21-ikén.

² Október 4-ikén. M. K. L. I. 409.

Dalmácia, Horvátország királya! Mikor ti nekünk, Albertnek, Isten kegyelméből Brandenburg örgrófjának, Budán augusztus 12-ikén kelt leveleteket megírtátok, mi pomerániai ellenségünkkel háborúskodtunk, nektek és János sгани hercegnek pedig sérelmet soha nem okoztunk, nem is terveztünk.» Az ellenségeskedés megújulásáért a felelősséget a hercegre háritván, így folytatja: «Legyen királyi méltóságod barátságos urunk, testvérünk; ha ellenünk panasza van, a római császárnak, mint rendes bíránknak hatalmában állunk. Mivel pedig kárt sem királyi méltóságodnak, sem örökös tartományainak nem okoztunk, hanem inkább szenvedtünk: óvást emelünk, Isten és a világ előtt hirdetvén, hogy haragjára okot nem adtunk, sőt ellenkezőleg, szívesen visel-nők magunkat királyi méltóságod iránt úgy mint urunk és testvérünk iránt illik. Fegyveres fellépésünkben, a mire János herceg kényszerített, mindenki az önvédelem tényét fogja látni. Bízunk benne, hogy királyi méltóságod János herceg gőgös magaviseletének jogtalanságát fölismerve, ezen és megelőző levelünk tartalmát megszívlevve, barátságos és szívélyes fölszólításunkat, Isten igazságosságát, a kitaszított özvegy állapotát és jogos ajánlatunkat tekintetbe veszi, ezentúl is barátságos urunk, testvérünk marad.»*

Mátyás ezalatt a választófejedelem október 4-iki levelét november 2-ikán vette, és erre a válaszát úgy fogalmazta, mintha augusztus 12-iki iratát nem küldötte volna el. Abból indul ki, hogy «Henrik herceg halála után a hűbéri hódolat bemutatására ismételten fölszólította Borbálát, ki kétségkívül atyjának utasítására nem engedelmeskedett, sőt a hercezséget az ő ellensége, Ulászló kezeire juttatta; majd János örgróf a sгани herceget, kinek ő a hercezséget mint hűbért adományozta, fegyverrel támadta meg, sőt a király országát és alattvalóit, hadizenet nélkül, rabolva és gyújtogatva károsította. A választófejedelem által tett ajánlatról, hogy a döntést a császárra bizza, így nyilatkozik: «IV. Károly arany bullája megállapítja annak a mód-

¹ M. K. L. I. 412.

ját, hogy a császár a cseh korona országaiban bírói hatóságát miképen gyakorolja; azonban jogainkat és a bíróságunk alá tartozó ügyeket magunknak tartjuk fönn, senki másra nem bizzuk; minélfogva néktek és mindenkinek fejedelemségünk szokásai szerint igazságot szolgáltatni készek vagyunk;... a császár előtt csak oly ügyekben, a mik az ő illetékességéhez tartoznak, állunk törvényt.»*

Míg a titkára által hozott október 4-iki levélre Mátyás már négy hét multával válaszolhatott, a tíz nappal később Frankfurtról elindított levél csak két hónap mulva jutott el a Kassán tartózkodó királyhoz, a ki arra december 18-ikán válaszolt, feltűnően rideg hangon, melyet czélzatosan használt és meg is magyarázott.

«Tudjuk — írja — miképen illik a fejedelmeknek egymással levelezni, de azoknak, a kiknek a színlelés mesterségük, nem akarunk alkalmat adni, hogy rólunk elmondhassák, hogy mi mások példáját követve, testvérünknek címezzük azt, a ki ellen háborút viselünk. A mi szokásunk az, hogy azt foglaljuk szavakba, a mit szívünkben érzünk; nem tartjuk illő dolognak szavakkal vitatkozni, a mikor tényekkel harczolni kell.»

Azután a választófejedelem minden egyes állítására gúnyosan válaszol. «Köztudomású dolog, hogy az, a ki jogainkat bitorolta és halálos ellenségünkre ruházta át, nem a sagani herczeg volt, hanem más valaki. . . . Azon állítástokra, hogy ti és fiatok nekünk és országunknak kárt nem okoztatok, elég a Lausitz területén lángba borított házakra mutatni. . . . A császári bíraskodást készek lettünk volna elfogadni, ha a császári felség által elismert választófejedelemi méltóságunk követeléseibe alkalmazkodtatok volna. Ti minket a testvéri egyetértés helyreállítására buzdítottatok, de nem rajtunk mult, hogy az most is fönnálljon.» Végre értesíté, hogy közelebb Olmüczben a cseh és lengyel királyokkal összejövetele lesz, onnan Sziléziába, a bran-

* M. K. L. I. 410.

denburgi örgrófság szomszédságába vonul, a hol az ő előterjesztéseit szívesen várja.

Egyébiránt tréfásan megjegyzi, hogy ha ez a levele oly soká lesz uton, mint az volt, a melyre válaszol, előbb éri meg a világnak, mint tárgyalásaiknak végét.¹

Föltevése nem bizonyult alaposnak. A királyi levélre már négy héttel keltezése után (1479) január 15-ikén válaszolhatott a fejedelem, ki azt a fontos, de a valóságnak meg nem felelő nyilatkozatot tette, hogy leánya mindig kész volt örökségének birtokbavételéhez a királyi megerősítést kérni, és hogy ő sem leányát, sem fiát nem tiltotta el attól, hogy a királyt személyesen felkeressék,² a mivel azt kívánta jelezni, hogy őt legközelebb sziléziai tartózkodása alatt fölkeresni készek.

FRAKNÓI VILMOS.

¹ M. K. L. I. 415.

² Ugyanott. 418.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Sydnam Poyntz angol katona kalandjai Magyarországon (1626).¹

A párisi Bibliothèque Nationale-ban őrzött kézirat alapján öt évvel ezelőtt A. T. S. Goodrick a harmincz éves háború egy szemtanújának elbeszélését adta ki, mely a mi érdeklődésünkre főleg magyar szempontból tarthat számot. Ez az elbeszélés az angol Sydnam Poyntz önéletrajzának egy töredéke.

A mikor Mansfeld 1624-ben elhagyta Angliát, sok angol zsoldos szegődött szolgálatába. Poyntz nem volt közöttük. Ő, mint önkéntes csak 1625-ben csatlakozott Mansfeldhez Hollandiában. Seregében részt vesz az 1626-iki hadjáratban, majd 1626-ban Mansfelddel Magyarországra jön, a hol különböző kalandon csik keresztül. Török fogságba kerül, kiszabadulása után pedig visszasiet Németországba, a hol három nagy csatában vesz részt: Breitenfeld, Lützen és Nördlingen mellett. Mind magasabb polczra emelkedik a hadseregben, a mit főleg bizalmas barátjának, Butlernek köszönhetett.

Poyntz tipikus katonája a harminc éves háborúnak. Lelkiismerete nem sokat háborgatta, a mikor politikai pártállást cserélt és hűtlenné lett ahhoz az ügyhöz, a melynek szolgálatába szegődött. Vallásában és politikai magatartásában egyaránt renegát. Ez érthetővé teszi ítélezését, a mely sokszor — pártállásának megfelelőleg — elfogult.²

Elbeszéléséből, mely az 1624—36-iki esztendőek eseményeiről szól, kiválogatjuk a Magyarországra vonatkozó részletet.

Mansfeld a szász-weimari herczeggel együtt Bethlennel (Bethlehem Gábor) akart találkozni, a ki a török segítségét is kérte

¹ The Relation of Sydnam Poyntz. (1624—1636). Ed. for the Royal Hist. Society by A. T. S. Goodrick-Camden. Third Series. Vol. XIV. London 1908.

² I. A. T. S. Goodrick bevezető sorait. Az id. kiad. 1—44. l.

a császár ellen. Mansfeld terve azonban nem sikerült úgy, a mint azt remélte.

Németországból magyar földre érkeztek és itt Pacaloco (Német-Próna?) mellett Bethlen Gábor 30,000-nyi seregével találkoztak. Az 50,000-nyi törökkel együtt Mansfeld zsoldosait beleszámítva a szövetségesekek serege kb. százezerre rúgott. A megijedt császár erre Bethlennel és a törökkel békét kötött két évre. «Gábor» két erdélyi várost követelt, a török pénzt kapott. Elbben a békekötésben meg sem említik Mansfeldet és a szászweimari hercezeget. A csalódott Mansfeld Troppauba és Jägerndorfba küld segédcapatokért, pénzt veret, a miért azután a császár kívánságára Wallenstein 40,000-nyi sereggel üldözőbe veszi.

Mansfeld nem bízik kisszámú seregében és a budai basát kéri, segítse meg. Hisz bízott a törökben, azért jött oly messzire, hogy a császár ellen harcoljon. De úgy látszik, titkos békét kötöttek, melyből őt is, a szász-weimari hercezeget is kizárták.

Kéri a basát, ne hagyja magára. Küldjön neki hatezer janicsárt, a kiket nem fog semminemű veszélynek kitenni. Csak arra kellene, hogy mint előcsapat ijeszték meg Wallenstein.

A janicsárok persze nem örültek meg ennek a meghívásnak, de haragudott a basa is, a mit később Mansfelddel éreztetett is.*

Wallenstein tovább üldözi Mansfeldet Levensig (Léváig), onnan három mérföldnyire Polamia-ig, (Drégely-Palánk) azután a novigrade-i vár felé, a hol Wallenstein serege már nagyon is közel van Mansfeld lovasságához. De a mint a császári hadvezér a janicsárokat észreveszi, felhagy az üldözéssel, nehogy a békét megszegje. Azt hiszi ugyanis, hogy a török védelmezi Mansfeldet.

A janicsárok visszatértek, miután Mansfeld seregéből is sok katonát elvittek rabszolgának. A szász-weimari herceg pedig, a ki a hosszadalmas hadjáratnak balsikerét elviselni nem tudta, meghalt bánatában.

Mansfeld pedig Velenceze felé készült. Azt mondják, pénze van ott. De az út veszedelmes, hisz mindenütt török földön kell utaznia. Csapatjával sietve Belgrád felé halad. A basa nagyszerűen fogadja. De kap is Mansfeldtől értékes ajándékot: 8 ágyut, lovat, ötven francia tüzemestert (ez örök szégyene!), a kik a törököt beavatják majd a keresztyén hadviselés módjába, az erődök ostromlási módjába, a melyben a török nem volt valami ügyes.

* A budai basáról van itt szó. De Poyntz szerint a belgrádi basa mérgeztette meg Mansfeldet.

Nagy köszönettel fogadta a basa Mansfeld ajándékát. Adott is neki útlevelet egészen Velenczéig. De rútul megcsalta az elutazása előtti estén. Nagy ünnepséget rendezett tiszteletére. Török módra a földön ültek. Éjszaka azonban fájdalomtól gyötörve vonaglott ott Mansfeld és nemsokára meg is halt. Azt mondják, a basa megmérgezte.

Kis csapatja csakhamar feloszlott. Sok katonát rabszolgának adtak el. Poyntzot is elfogták 6—7 társával együtt, a mikor egy kis falu felé igyekeztek, a hol állítólag jó magyar bort fehetett kapni. Belgrádban lenyírták hajukat, rabszolgaruhát adtak rájuk. Visegrádba és onnan még a 9 mérföldnyire eső Buda felé vitték őket. Poyntzot is eladták ott. Ura Bully basa, török tiszt és kereskedő volt. Nem tudott megmenekülni. Rabszolgaruhája tüstént elárulta volna. Mindenféle munkát végezettek vele, de a mikor már valamit értett a nyelvből, a városban vizet kellett eladnia. Bőrből készült kétszajú zsák lógott lova mindkét oldalán. Úgy árulta a vizet, a miről azután esténként beszámolt urának.

Egy év múlva ura meghalt. Poyntz azonnal szökésre gondolt. Kora reggel kötélén leereszkedett és Ó-Buda felé sietett, mely Budától egy mérföldnyire terült el. Átúszott a Dunán, Pestre ért és Magyarország felé, Novigrade-ba (Nógrád) igyekezett. De szabadsága nem tartott soká! Egre (Eger) városában ismét elfogta egy portyázó török csapat (előörsféle) és megkötözve «Uj-Buda» felé hajtották. Előbbi ura fiához szállították, a ki 300 ütést méretett talpára . . .

Bosnába viszik, a hol 125 koronáért egy basának eladják. Ura élelméről és lovairól kellett gondoskodnia. De itt sincs maradás. Tulajdonosának a fia aljas, «természetellenes» ajánlattal üldözi, úgyhogy Poyntz késsel védekezik. Megsebesíti a fiút, a ki azután beárulja a basának, hogy a rabszolgát együtt találta egy háremhölgygyel.

Az öreg basa eladja Poyntzot. Valami «Joseph Ogga nevű» belgrádi kereskedőtől 116 «Aspert» (piasztert) kap érte. Egy évig szolgált ennél. Egy holland rabszolgotársával menekül, de elfogják mindkettőjüket és gályarabságba hajtják őket. Egy évig raboskodik itt, a mikor azután kiszabadul és Davisha szolgálatába kerül. Uj urának Konstantinápolyba kell mennie és Poyntz ezt az alkalmat szökésre használja fel. Éjjel menekül lóháton és hat mérföldnyi út után a st. severine-i kolostorig jut. Lassanként Eger, majd Nógrád felé megy, a hol ismét elfogják. Egy

magyar embert szolgál, de csakhamar megszökik egy vasárnap, a mikor ura templomban volt. Polava, Leveny (Léva) és Pozsony, a magyar főváros, útjának főbb állomásai. De még mielőtt Ausztriába jutott volna, néhány hajdu elfogja, elveszik lovát, pénzecskéjét, és azután futni engedik . . .

Ezeken a kalandokon esett keresztül Sydnam Poyntz magyar földön 1626-ban és a rá következő esztendőkbén.

Adhatunk-e hitelt elbeszélésének? Goodrick nagy alaposággal kimutatta, hogy Poyntzot sokszor cserben hagyta a memóriája. Hiába hivatkozik jegyzeteire, a melyeket 16—17 év után elövelt, a mikor barátai unszolására útját, kalandjait megírta. Ezek a jegyzetek akárhányszor csak félrevezetik.

Számokat, évszámokat, földrajzi neveket — úgy látszik — nagyobbára emlékezetből idéz. Térképet bizonyára nem használt, a mikor elbeszélését megírta. Hisz a helységnevekre sokszor alig lehetett ráismerni (pl. Dessau-Treaso, Olmütz-Solmits, Göppingen-Keeping stb.) Mindenesetre figyelemreméltó, hogy a magyar városok neveit magyarul idézi. Eger-t ismételten megemlíti, Nagyobb földrajzi tévedéseket sem igen lehet találni leírásában és ez természetesen szavahihetősége mellett szól. Szavahihető, a mikor olyat beszél el, a minek szemtanuja volt. Akárhányszor azonban csakis mende-monda után indul. Sok mindent összetéveszt, úgyhogy azután különös állításokat kockáztat. (Mansfeld francia tüzéreket ad a belgrádi basának : a hatezer janicsár Mansfeld seregében ;* Mansfeld halála).

De ha van is sok történeti tévedés Poyntz elbeszélésében, ha van is érthető túlzás ott, a hol a maga magyarországi kalandjairól szól, ha hasonló kalandokról sűrűn olvashatunk is egykorú útleírásokban, műve mégis értékes a mi szempontunkból is. Az akkori Magyarországból látunk valamit az angol zsoldos katona megvilágításában.

FEST SÁNDOR.

* 1. Goodrick id. kiad. 16 l.

IRODALOM.

U. v. Wilamowitz-Möllendorf und B. Niese, Staat und Gesellschaft der Griechen und Römer. Berlin und Leipzig, 1910 B. G. Teubner. VI. u. 280 S. gr. 8. brosch. 8 M, in Leinwand geb. 10 M.

Paul Hinneberg «Die Kultur der Gegenwart, ihre Entwicklung und ihre Ziele» cz. gyűjteményes művének ezzel IV. 1. része kerül ki a sajtó alól. Ennek a nagyterjedelmű és nagyszabású, encyklopaedikus jellegű vállalatnak az a célja, hogy az egyes culturális jelenségeket azon jelentőségük szempontjából tárgyalja, melylyel a mai culturának irányát megszabták, fejlődését befolyásolták és evvel a jövő culturájának menetét is meghatározzák. Az ilyen mű természeténél fogva nem lehet más, mint összefoglaló jellegű; részletkutatásoknak nem adhat helyet. Nemcsak szaktudósoknak, hanem tágabb műveltségi köröknek van szánva, ehhez a célhoz alkalmazkodik az előadás módja, nyelve is. És mégis ezen sorozat mindegyik tagja magasan kiemelkedik az ú. n. művelt nagyközönség számára írott művek színvonala fölé. Kiváló szakemberek hosszú és alapos kutatásaik közben leszűrődött tudományos meggyőződéseiknek végeredményeit adják át kellemes, vonzó formában a művelt laikus közönségnek; de a szaktudós belát azokba a szellemi laboratóriumokba is, melyekből munkájának végeredményei elének tárulnak.

E sorozatban Wilamowitztól kapjuk a görög állam és társadalom életrajzát. (Ő írta meg ugyancs sorozatban az ókori görög irodalom történetét is, mely már II. kiadását érte meg.) Ez a kép nem a történeti és archæologiai kutatások és görög irodalmi feljegyzések aprólékos, sokszor ellenmondó adataiból összerakott mozaik, hanem az ezeken alapuló, mélyreható, széleskörű és egységes tudással megrajzolt, nagyszabású és merész vonású vázlat. A különböző külső és belső viszonyok közt kialakuló egyes hellen államok és társadalmak tarka, változatos és változékony életéből biztos, mesteri kézzel kiragadja azon jelenségeket, melyek a gö-

rög szellemre jellemzők. Ez a szellem az ugyanis, mely mai culturánk és az emberiség jövőjének szempontjából fontos, nem pedig azon maroknyi lét, melynek történetét a görögök irodalma számunkra fentartotta. Azon pár kis görög állam története, melyből úgyis csak néhány évszázadot ismerünk, az ókor hatalmas culturbirodalmainak évezredes fejlődésével és a római világbirodalom fontosságával szemben olyan alárendelt jelentőségű, hogy a világtörténetből akár ki is lehetne küszöbölni. A görögök belső politikai küzdelmei, ha azon heroikus-pathetikus jellegtől megfosztjuk, melylyel az ókori classicizmus felruházta és melyet a modern classicizmus tőle örökségképpen átvett, az objectiv történeti kritika megvilágításában nagyon kicsinyesek és szűkösek. De még elfajulásaiban, kinövéseiben is felismerhető az a fenséges alapeszme, melyen minden görög államforma felépül. Az állam ugyanis a szabad, független férfiak összessége. Azon hatalmas, független ember, ki családjának korlátlan ura és parancsolója, mint az államnak tagja is önálló, független, hatalmas. Az alkotmány fogalmát a polgár fogalma szabja meg. A görög államban egyik polgár a másinak ura nem lehet (a gyakorlatban előforduló visszaélések az elven mit sem változtatnak); az állam vezetői — akár királyoknak, akár archonoknak vagy másnak nevezik — csak egyszerű hivatalnokok, végrehajtó közegek. Az atheni demokratia a görög államforma legtökéletesebb megnyilvánulása, fejlődésének legmagasabb foka; az az első állam, mely a szabadság és polgári köteletség eszméjén épül fel. Ugyanezen az erkölcsi alapon áll a spártai állam is, csak hogy egy korábbi fejlődési fokozatot tüntet fel: a dór conservativismus a vándorlások és letelepülés korában kialakult államformát rögzíti meg, a fejlődés lehetősége nélkül. A spártai állam is a szabad, egyenlő és büszke polgárok összessége, de kiket az önkényt magukra vállalt, szigorú katonai fegyelem tart egybe. Spárta egy tisztán férfiakból álló, katonai állam, melyben a nőnek nincs helye. Az aszszony még csak gyönyörűségre sem való, csakis a fajfentartás szempontjából van reá szükség. Így kell értelmezni minden erkölcsüket, szokásukat; azt is, melyen a későbbi korok erkölcsi érzéke legtöbbször megütközött: a fiúszerelmet, mely a vándorlások, tábori élet, contubernium eredménye és mely a hagyományokhoz mereven ragaszkodó dóroknál a letelepülés után is megmarad.

A mű legmesteribb részei épen azok, melyekre nézve a görög

historiai feljegyzések cserbenhagynak és melyeket szerzője hatalmas divináló erővel, az ismertről, az ismeretlenre következtetve, construál meg. Ilyen a vándorlások kora, melyre nézve a historiai kritikát nélkülöző görög források teljesen megbízhatatlanok és melynek hatalmas kulturképét azon csekély nyomokból varázsolja elénk, melyek a későbbi intézményekben és szokásokban lappangnak. Ilyen a hellenistikus kor államszervezetének ismeretése, melyről a hivatalos feljegyzések csaknem teljesen hiányoznak, mivel az uralkodók souverain törvényhozó és végrehajtó hatalmukat semmiféle alkotmányos formák nem kötik és a hivatalnokoknak adott utasítások is csak kivételesen foglaltatnak írásba. Milyen tudós gonddal és lelkes szeretettel keresi meg azon finom szálakat, melyek ezen helyileg, fajilag ennyire különböző államok szervezetében a görög szellem befolyására vezethetők vissza! Pedig ezt a görög szellemet, melynek hordozóivá a makedonok és a világbirodalmukból kifejlődött államok lettek, épen az államszervezetben mennyire háttérbe szorítják a belevegyült különböző elemek.

A görög állameszme a maga tisztaságában csak kevés, félreeső zúgban marad meg, a kis várossá visszaszűlyedt görög városok autonómiájában él csak és némely philosophus gondolkodásában fejlődik tovább. A kötelességtudó, szabad görög állampolgár ideáljából a rhodosi philosophiai iskola világában egy felsőbbrendű és általánosabb jelentőségű emberi ideál fejlődik ki: az emberi kötelességérzet és az emberi szabadság ideálja. Nemcsak polgártársainkkal, hanem minden embertársunkkal szemben vannak kötelességeink; nem lehetünk senkinek sem urai, hanem uralkodjunk önmagunkon. A rhodosi Panaitios ennek az igazi görög gondolkodásnak utolsó képviselője, melynek szépsége még Cícero «De officiis» c. római ízü átiratában is fényesen tündöklök. Ez azon gondolat, mely a görög állam fejlődéséből leszűrődve az utókornak örökségképen jutott. A görög államszervezet nemcsak azért érdekelhet, mivel annak a népnek államéletét tünteti fel, melynek művészeti és irodalmi hatása alatt fejlődött makedon és római közvetítéssel a mi kulturánk is, hanem mivel a görög állam alapeszméjéből fejlődött a polgári és általános emberi szabadság eszméje. Ne sajnáljuk, hogy az újabb kutatások világában a görögök politikai életéből összeszedett pathetikus, erkölcsi, tanulságos vagy pikáns ízü anekdoták a classicismus szerkesztette koholmányoknak bizonyultak; a görökség eszménye ezektől

megtisztulva annál tisztább fényben ragyog; hiszen örök értékű eszméket kaptunk tőlük.

Wilamowitz hatalmas conceptiója mellett Niese műve a római állami és társadalmi életről nagyon szerény méretűnek tűnik fel. Terjedelme is jóval kisebb (az előbbinek csak ötöd-része); az egész úgyszólván csak rövid, ügyes áttekintése a rómaiak külső és belső politikai története nevezetesebb mozzanatainak; a társadalmi életről alig emlékszik meg; az általános consequentiákat sem vonja le. A római állami és társadalmi szervezet kulturális jelentőségének méltatását jobban megkapjuk Wilamowitz művéből, a mint a görög szervezettel és állam-eszmével összehasonlítja és mint a görög cultura recipienseit és fentartóit méltatja.

LÁNG MARGIT.

Paul Monceaux: Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu' à l'invasion arabe. Tome quatrième. *Le donatisme*. No. 8°, 517 l. Paris, Leroux, 1912.

Ennek a nagyszabású keresztyén latin irodalomtörténetnek — melynek előző kötetei (I. Tertullien et les origines; II. Saint Cyprien et son temps; III. Le IVme siècle D'Arnohe à Victorin) már réggen kiváló nevet biztosítottak szerzőjüknek — most megjelent, negyedik kötete főképen történeti érdekű forrásgyűjtemény, mely minden elképzelhető adat felhasználásával adja az Afrikában a IV. században oly nagy szerepet játszott donatizmus történetét és tárgyalja a rávonatkozó történeti documentumokat.

A donatizmus egy egyházi író meghatározása szerint (Vinc. Lirin. *Commonit.* 6. 11.) megegyezik az anabaptizmussal, hozzáadva ehhez még néhány sajátos nézetet az egyházzól és a szentségekről. Keletkezésének története nagyon érdekes. Mikor Cæcilianus archidiakonust 311/12-ben karthagói püspökké választották, egy Lucilla nevű gazdag özvegyasszony ösztönzésére a klerus egy része nem ismerte el őt püspöknek, mert Felix aptungai püspök, ki a megválasztottat felavatta, a Diocletianus-féle üldözésben állítólag traditor volt (=kiszolgáltatta a szent könyveket). Bár ez a vád a proconsul előtt alaptalannak bizonyult, az elégedetlenség Majorinus, Lucilla barátja személyében (qui altare contra altare in eadem civitate primus erexit, Augustin. *contra Crescon*, *Donat.* 2, 1, 2) más püspököt választottak, kit Donatus,

Case Nigræ püspöke felavatott. Augustinus ugyan ettől származtatja a donatizmust (de hæres. 69, retract. 1, 21, 3), de valószínűbb az a vélemény, hogy a Majorinus halála után karthagói püspökké választott agilis, erélyes, ú. n. «nagy» Donatus adta a sectának a nevet (Hieron. vir. ill. 93 Donatus a quo Donatiani pullulaverunt). Chapman (Rev. bénédictine 26, 1909, 13—23. lk.) a két Donatust egynek tartja (V. ö. Bardenhewer: Gesch. d. altkirch. Lit. III. Bd. 1912, 488. sk. lk.).

Ez a schisma sajtóságos polemikus irodalmat hozott létre, mely minden ízében afrikai: a donatista és antidonatista irodalmat, melynek óriási területét a modern kritika majdnem teljesen elhanyagolta. A philologusok úgy gondolkodtak, hogy ez az anyag a theológiához tartozik és legjobb esetben is éppen hogy megemlíti a donatizmust (kivéve: Schanz: Gesch. d. röm. Litt. IV. 1, 1904, 349—357. lk., hol részletesen beszél a donatizmusról, Tyconiusról és Optatusról). Az egyháztörténetírók, felismerve a donatizmus documentumainak elsőrangú történeti értékét, alaposabban foglalkoztak vele (különösen Tillemont), de módszerük hiányos volta miatt nem igen terjeszthették munkáik a donatista és antidonatista pamphletirodalom alaposabb ismeretét. Monceaux az első, ki önálló, nagyszabású munkában foglalkozik a donatizmusmal, mely sem történeti, sem irodalmi szempontból nincs érdekesség és eredetiség híján.

A donatizmus irodalmát bele kell helyeznünk a maga történeti keretébe, mert ezek a harczias munkák csak a történeti documentumok megvilágításában érthetők és értékelhetők. Okvetlenül szükséges ide az okoknak, feltételeknek, elveknek és tanoknak, ez egyházak és személyek versengésének, a főszereplők jellemének s a hívők lelki állapotának alapos ismerete. Lehetetlen tájékozódni a donatizmus irodalmában, ha nem ismerjük pontosan a schisma eredetét és fejlődését, elveit, szervezetét, valási és socialis szerepét.

A donatizmus tisztán afrikai schisma és az afrikai keresztyénség történetében nagyon fontos szerepe van. Karthagóban és Numidiában született, a vidék szenvedéseiből és panaszából, Afrikán kívül csak az afrikai gyarmatokon talált hívőkre. Sokszor provocalta a császárok beavatkozását, sokszor közbeléptek ügyében idegen egyházak, itáliai vagy galliai zsinatok és ez mindig az általa okozott erőszakosságok és rendzavarások következménye volt. Az európai keresztyénségbe ugyan nem tudott

behatolni, de Afrikában több generáción át rendkívüli sikereket aratott; mint valami új vallás, felizgatta a lelkeket és lángrobbantotta a népszennvedélyeket; majdnem mindenütt ellenpüspököt állított, külön egyházközséget alapított, független, messze kiterjedő, nagyhatalmú s épp oly sok hívővel és oly nagy vagyonnal bíró egyházzá lett, mint a katolikus egyház, sőt bizonyos időkben és helyeken sokkal hatalmasabb volt annál. Egy századon át állott harczban az orthodox egyházzal és a polgári hatalommal, ellenállva az üldözéseknek vagy kikerülve őket, alkalomadtán maga is üldözve ellenségeit, terrorizálva egész néptörzseket, kipróbálva a római császárok és kormányzók türelmét; végre Augustinus idejében legyőzve, titkon élt tovább néhány kerületben, különösen Numidiában, a hol még két századdal későbben is felemelte fejét a hivatalos egyház ellen. Ilyen hatalmas, élet-erős és merész secta nagyon erősen bekapcsolta magát az ország életébe, az afrikai népek legnagyobb részében igen sok hívőre tett szert, mert bennük alaptanaival és politikájával titkos aspirációkat tudott ébreszteni és ébren tartani. Szóval a donatizmus fontos történeti tényező nemcsak a helyi keresztyénség, hanem Afrika e korbéli történetében is.

A donatizmussal foglalkozó régibb irodalom nem tulságosan nagy és inkább csak részletkutatásokra szorítkozik. Egységes szempontok szerint, történeti módszerrel megírt összefoglaló munkát nem tud felmutatni. Mégis megvan az értékük e részlettanulmányoknak is, mert ezek jól előkészítették a talajt egy nagyszabású, összefoglaló munka megírására. Elősegítették ezt a schisma chronológiájáról folytatott sikeres új tanulmányok, az archæologiai és epigraphikai felfedezések, továbbá Optatus és Augustinus műveinek jó kritikai kiadásai. De főképp Monceaux jeles tanulmányai, — melyekkel a donatista irodalom tekintélyes részét sikerült restituálnia (*Comptes rendus de l'Acad. des Inscr.* 1906, 40, 226, 314 lk., 1907, 419 l., *Revue de Philol.* 1906, 218, 286 lk.; 1907, 28, 111, 241 lk.) — tették lehetővé a kérdésnek új alapokon és egészen alaposan való tárgyalását. Csak túlzott szerénység Monceauxtól, mikor azt mondja, hogy ez alapon sikerült megrajzolnia a donatizmus lényeges vonásait, szerepét s így rekonstruálnia a szükséges történeti keretet a donatizmus irodalmának tárgyalásához, de nem sikerült megírnia a donatizmus kimerítő történetét. Ezzel szemben úgy látom, hogy Monceaux könyvével végre kezünkben van a donatizmus végleges története,

melyben lehet ugyan még néhány bizonytalan adat, vagy elég szilárdan meg nem álló feltevés, de egészében véve szigorú módszerrel megvizsgált, megrostált és megbízható módon rendszerezett, egységes képbe foglalt adatgyűjteménye a donatizmus történetének.

Bár a donatizmus forrásaiból sok munka elveszett, még mindig elég bő adathalmazt nyújtanak a meglévők. Az anti-donatista irodalom két kimagasló alakja hagyott ránk sok becses adatot. Egyikük Optatus, ki elsőrangú forrás, kortárs, gyakran szem- és fültanúja az eseményeknek, mindig jóhiszemű, bár néha alapos kritikával kell használni. Főforrás Augustinus antidonatista íratának impozáns csoportja: tractatusok, sermók, levelek, költemények. Mind e munkák csodálatosan gazdagok bizonyítékokban és csalhatatlanul pontos tudósítások kincsesbányái a két egyház küzdelmének minden jelentékeny phasisáról.

Monceaux anyagának rendkívüli gazdagsága kiténik a történeti források egyszerű felsorolásából. Szerepelnek ezek közt: okmányok (eredeti szövegükben), töredékek, analysisek, allusiók; cancellariai darabok, törvények, rescriptumok, császári levelek Constantinustól Honoriusig és III. Valentinianusig, sőt a VI. századbéli byzanci írókig; kormányzók edictumai, császári funkcionáriusok levelei; egyházi documentumok: püspökök, klerikusok, hívők levelezése, zsinati acták; bírói documentumok: hivatalos processusok vagy értekezletek actái, keresetek, védekezések, tárgyalási jegyzőkönyvek; archæologiai és epigraphikai documentumok: csalhatatlan és egyidejű, csak nemrég felfedezett bizonyítékok, a bazilikák romjai, a beniani vagy numidiai donatista feliratok.

Minden forrás közt a legértékesebb adatokat maga a donatista irodalom szolgáltatja. A donatista egyház a hivatalos egyház és az államhatalom ellen való harczában nem hanyagolta el a polemikát; ennek termékei: könyvek, pamphletek, sermók, levelek, proclamatiók, népénekek, védőiratok, zsinati vitatkozások. A donatisták közt sok a kiváló polemikus, a hivatott ügyvéd, az erős szónok. Ez az irodalom, melyet sokáig elveszettnek hittek, jórészen ránk maradt, részben az okmányokban idézve, részben az orthodoxok czáfolataiban, részben a zsinati actákban. Így reconstituálni lehet az egyes donatista íratokat, melyek főképp: levelek, Tyconius egy tractatusa, Petilianus, Gaudentius, Fulgentius pamphletjei, a donatista püspökök rengeteg beszéde a

karthagói zsinatokon. Egyéb donatista munkáknak: Parmenianus, Tyconius, Petilianus, Cresconius, Emeritus, Vincentius és mások munkáinak legalább a tartalmát módunkban van rekonstruálni.

A donatizmus történetében négy nagy korszakot vehetünk fel: 1. Kezdetől a Constantinus által való megrendszabályozásig, 316. 2. Az első üldözéstől Augustinus felléptéig, 317—392. Ennek a korszaknak kimagasló eseményei: a donatisták libellusa 320-ban Constantinushoz és ennek következményeképp Constantinus türelmi rendelete 321-ben; Donatus kiméretlen fellépése Paulus és Macarius császári megbízottak ellen, valamint 336-ban Gregorius praefectus praetoris ellen, kit Donatus «macula senatus et dedecus praefectorum»-nak nevezett (Optat. III, 3), mindennek következménye Constans rendelete 347-ben a rivális egyházak haladéktalan egyesülésére vonatkozólag; erőszakos reactio Julianus alatt, ki 362-ben Pontius és más püspökök petíciója értelmében vallásszabadságot ad a donatistáknak, visszaadja bazilikáikat s visszahívja a régebben száműzötteket; 373 óta folyton megújuló szigorú edictumok a schisma ellen. 3. Döntő küzdelem Augustinus korában, 392—430; ide esik Augustinusnak hihetetlenül nagyarányú irodalmi működése a donatizmus ellen. 4. Hosszas agonia, a donatizmus minden offensiv kísérlete ellenére lassankint kipusztul a vandal, majd byzanci Afrikában.

Ezekben ismertettem nagy vonásokban és ott, a hol lehetett, Monceaux saját szavaival ennek a páratlan szorgalommal és különösen éles kritikával készült, elsőrangú fontosságú, valóságos történelmi forrásmunkának módszerét és főbb eredményeit. Dicséretére válik még Monceauxnak, hogy ilyen óriási adathőség és valóban aprólékos (de szükséges) részletesség mellett is élvezhető és egyenetlen előadásban nyújtja a nagy anyagot, pedig ha valahol, úgy itt fenyegetett a monotonná válás veszélye. Azt mondhatnám azonban, hogy Monceaux valódi francia módjára könnyedén túltette magát a veszélyen; könyve valósággal tipikus jelenség: rendkívül szerencsésen egyesíti magában a tudományos alaposságot a könnyed, élvezetes előadással.

Az «Appendice» (487—510. lk) kitűnő chronologiai táblázatban foglalja össze a donatizmus történetének eseményeit 303-tól 598-ig és igen jó kulcsa s egyuttal registere az egész munkának. A nagy és kitűnő munka következő kötete a donatista és anti-donatista irodalom történetét fogja adni és így természetesen

inkább számíthat majd philologus olvasóközönségre. Az itt ismertetett negyedik kötet tisztán történeti munka és ezután minden, a IV. századbéli afrikai keresztény egyház történetére vonatkozó kutatásnak ebből kell kiindulnia.

Késmárk.

RÉVAY JÓZSEF.

Előadások az iszlámról. Irta: Goldziher Ignác. Budapest, M. T. Akadémia kiadása. 1912. (M. T. Akadémia könyvkiadó vállalata. Uj Folyam, 1911—13. cyclus.)

Az egyetemes világtörténeti tárgyalásnak lépést kell tartania a történeti kutatás specialistáinak munkájával. S mivelhogy ez megbízhatóságának egyik legminimálisabb feltétele, legközelebről ama ellenőrzésnek van alárendelve, melyet a történeti kutatás egyes köreinek hivatott művelői eszközölnék rajta. A speciális körökben végzett kutatásokkal fentartott benső kapcsolatok nélkül lelkiismeretes, komoly, egyetemességének minden ágában pontos világtörténetírás elképzelhetetlen. E kapcsolatokra a világtörténetnek mindenkor nagy súlyt kellett helyeznie; hiszen az egyetemes világtörténet egyik főerejét eddig a közötte és a történeti kutatás speciális munkakörei között fenálló szoros benső viszony alkotta. Az iszlám kutatásának sem érdektelen, hogy a világtörténeti tárgyalás vele minő relatiókat tart fenn. Kielégíti-e a mindennapos történetírás az iszlám világtörténeti tárgyalása iránt érdeklődő orientalistát is? Eleget tesz-e az egyetemes világtörténet annak az elemi követelménynek, hogy számba vegye a mindenkori iszlámkutatás állását? Keresnek-e a világtörténeti tárgyalás képviselői érintkezést az iszlámkutatással is? Ilyen és hasonló kérdések támadnak az iszlám ismerőiben, valahányszor világtörténeteket lapozgatva, figyelmüket önkéntelenül az iszlámmal foglalkozó részekre fordítják. Nem hihetném, hogy volna az iszlámmal foglalkozó orientalista, a ki ilyenkor nem volna kénytelen meggyőződni róla, hogy a világtörténetnek egyik oly nagy és fontos köre, mint az iszlám, az egyetemes történetírásnak mindeddig egyik gyenge oldala volt és az iszlámra vonatkozó specialista kutatásoknak elhanyagolása következtében gyenge oldala maradt egészen a mai napig. A közkezen forgó világtörténeti compendiumokban — hazaiakban és külföldiekben egyaránt — az iszlámmal foglalkozó fejezetek az iszlámista tudományosság hivatott művelőjét csaknem mindig egé-

szen kielégítetlenül hagyják. Az iszlám ismerői tudják csak igazán, hogy eme compendiumok, akár tekintélyes kötetek, akár pedig szerény iskolakönyvek alakjában, az iszlámról mennyi ferdeséget, mennyi pontatlanságot, sőt mennyi absurdumot és falsumot adnak be ifjúnak, öregnek. Néha azt kell gondolnia az embernek, hogy a rossz értesültség, a kellő utánjárás hiánya — mihelyt az iszlámról van szó — polgárjogot nyert a történetírásban, hogy az iszlámismertetés terén a könyvírást autorizálja a «források» tudatlansága! De nem csupán a világtörténeti compendiumok! Olyan művek is, melyek azzal a praetensióval lépnek fel, hogy olvasóiknak «általános» vagy éppen «összehasonlító» vallástörténetet nyújtanak, tehát olyan könyvek is, melyeknek az iszlámhoz, mint vallástörténeti jelenséghez talán mégis valamelyes közük volna, az iszlámnak olyan tökéletlen, hamis, sőt nem ritkán megbotránkoztató ismeretét árulják el, mint például az a vallástörténeti mű, mely röviden a XI.-ik kiadást érte s amelyből napjainkban ezren és ezren merítik az iszlámról «ismereteiket» s a melynek szerzője pedig egyébként olyan jelentékeny tudós és komoly ember, Reinach Salamon*. Az ilyen művek tudós szerzői mindenféle berkekben sajátítják el iszlámismereteiket, csak éppen a ma mindenkinek könnyen hozzáférhető szakirodalomban nem, a mely pedig nem is arabul, perzsául vagy törökül hanem internacionális nyugati nyelveken: németül, francziául, angolul van megírva. Kézről-kézre adják egymásnak e kitűnő «művekben» a képtelenségeket az iszlámról, úgy a világhistória, mint a vallástörténet. Egyik sem igen látja szükségét annak, hogy régi compendiumoknak, szinte kiirthatatlan tévedéseit corrigálja a kutatás újabb eredményeivel, melyek a régi tudást egészen elavulttá tették. Tekintélyes és divatos compendiumok iszlámismereteik terén valahol XVI. Lajos-korabeli, excentrikus ismeretek kalandos útján kullognak, melyről letérni nem akarnak s a melyet következetesen újból és újból végigtaposnak.

A tanulni-nemakarásnak e különös szívóssága éppen az iszlám terén, nemcsak tudománytalan, ha elgondoljuk, hogy az iszlám mit jelent a civilisatio történetében a múltban; hanem praktikus szempontból is indokolatlan és czélszerűtlen, ha tekin-

* *Orpheus* című könyvét gondolom, melynek az iszlámmal foglalkozó fejezetét jobb el sem olvasni!

tetbe vesszük, hogy az iszlám minő mélyen és sokszorosan van beleszóve a politikai történetbe a jelenben. Történetének keleti nyelveken megírt forrásaiért, különleges culturájáért, *különb* habitusának a mienkétől eltérő sajátosságos typusáért, a szűkebb látókörű, régibb történeti szemlélet az iszlámot valami *exoticum* gyanánt kezelte, mely — leszámítva a közismert kapcsolatokat Nyugat történetével és culturájával. — a nyugati civilisatio körén valami teljesen kívülállónak tetszett. Nem így a nagyobb perspectivával dolgozó, a többet tudó, az alaposabb mai történetírás! Ma már ez legfelszínesebb tárgyalásában is concedálni kénytelen, hogy az iszlám, mint az *egységes hellén-orientális* cultura nagy körének *egyik tényezője* nyúlt bele a világtörténet folyásába, hogy beletartozik a középkori cultura egységébe. A «keresztyén» civilisatiót és az iszlámét sokkal több szál fűzi egymáshoz, mint a hogyan régen gondolták. A keresztyén civilisatio érdekeltsege az iszlám irányában a történet folyamán olyan bensőnek tűnik fel, mint a keresztyén culturáé a lehanyatló latin és görög culturával szemben. Emaz érdekeltség viszont *politikai és gazdasági* téren sohasem volt olyan nagy, mint a jelenben. A múltban, mint elsősorban vallásos ellentétek, mint egyivású hódítók állnak iszlám és keresztyénség egymással szemben. Hódító útra ma már csak a keresztyén Nyugat indul, a hódítók nem vallásos jelszavak jegyében, többnyire nem is egyedül fegyverek sikerében bízva kelnek útra. Az iszlám milliói ma behódolnak Nyugat *gazdasági* fölényének, mely a vallási ellentétek ütközőpontjait elkerüli. Ama nagy kört azonban, melyet a békés gazdasági hódítás — a *pénétration pacifique* — ölel fel, nemcsak anyagi érdekek töltik meg, hanem szellemiek is. Nyugat nagyobb gazdasági képessége Keletet ma lehetőleg a lelki világán keresztül hódítja meg. Valamiként politikai terjeszkedésének egyik legfőbb feltétele, hogy az érdeksphæráiba tartozó tájak *földrajzi* ismeretével biztos alapjait vesse meg, a politikával karöltve járó gazdasági hódításnak, de magának a nyugati érdekeltség politikai consolidálódásának is hasonlóképpen egyik nélkülözhetetlen feltétele, hogy el tudjon igazodni a mohammedán világ tagjainak vallásos viszonyai között. Az egyre szorosabbra fűződő relatióknak, melyek Európát összekötik a mohammedán világ népeivel, ezért mindig számolniok kell a mohammedán Kelet vallásos viszonyaival. Számolniok kell velük, mint a jelen exigentiáival, amelyeknek alapos megismerésén, úgy, a hogyan történeti fejlődésüknél fogva adva

vannak, a politikailag és gazdaságilag megszerzett területek megtartása fordul meg.¹

Az iszlám ekként — jóval nagyobb mértékben, mint a multban — nemcsak historiai, hanem mindennapi politikai és gazdasági problémáink körében helyezkedik el, ezzel pedig általános műveltségünk folyton táguló körének egyik negligálhatatlan tényezőjévé lett, melyet Nyugat műveltségtörténeli complexumának minden áttekintésében méltó figyelem illet meg.

A mondottakból önként következik, hogy az iszlám alapos ismeretét közvetítő publicatiókra Nyugat praktikus és theoretikus érdekeihez viszonyítva mekkora szükség van. Elvárható volna, hogy e positiv ismeretek után szomjazó érdeklődéshez képest, mely igen nagy és kétségtelenül megvan, az ilyen publicatiók száma és minősége némi arányosságot mutasson az érdekek ama nagyságával, melyeket Nyugat politikai és gazdasági fejlődésében az iszlám idézett fel. Ámde az ember az ilyen könyveket az ujjain számlálhatná meg; a megbízható könyvek megszámlálásához pedig az ember ujjai sem kellenének! *Goldziher* új könyve az iszlámmal foglalkozó emez utóbbi könyvek közé tartozik. Mindjárt hozzátehetjük, hogy a legjobb, a mit az iszlám-ismertetés terén eddig producált az iszlámhoz értő tudomány. Az iszlámtudomány kiváló magyar representative-man-je, ki úttörő monographiáinak hosszú sorával az orientalista szaktudást már régen lekötelezettjévé tette, e könyvével lerotta tartozását — a tudomány népszerűsítésének korában — a nem-orientalisták széles rétegei iránt. Az iszlám egyik legnagyobb ismerőjének tollából eredő ilyen mű régen valóságos desideratum volt a művelt nagyközönség számára. Tekintve az ilyenfajta könyveknek, mint már mondtam, nevetségesen csekély számát (Klein, Macdonald, és egy bizonyos határig Hartmann művei idevonatkozólag elég megbízhatók, a többi alig!) — és ez szemrehányásképpen is szólhat Goldzihernek, mint a megfelelő *német* mű² szerzőjének — ezt a könyvét már régebben kellett volna megírnia a nagy magyar orientalistának

¹ Bővebben fejtettem ezt ki a *Huszdik Század* cz. folyóirat 1912 októberi számában Coëtani Leone herczegnek *Az iszlám szerepe a civilizatio fejlődésében* című tanulmányához írt bevezetésben. 2—3. old.

² Emez igénytelen és szerény sorok a magyar mű *német eredetijének* megjelenése alkalmával íródtak. A német eredetinek

a németül tudók számára. A mennyire e szerény sorok írója tudja, a nem-magyar nyelvű közönség már régen éppen olyan szívesen várta Goldziherrel egy ilyenmő könyv megjelenését, a milyen örömmel fogadta annak idején a magyar közönség Goldzihernek hasonlótárgyú, magyar művét. Az iszlámnak egy nagyobb tableauját várta már régen, éppen Goldziherrel, legközelebről az orientalista világ, melynek a révén széles körök tudják, hogy az iszlám megbízható vallástörténeti képét adni ma Goldziher a leg-hívatottabb. Minden fiatalabb iszlámista, ki valaha külföldön járt, személyesen tapasztalhatta, hogy az orientalisták mily érdeklődéssel tudakozódtak Goldzihernek a nyolczvanas években az Akadémia kiadásában megjelent ama magyarnyelvű Iszlámja iránt. Akárhányszor fejezték ki abbeli kívánságukat, bárcsak e magyar könyv nyelve miatt kevésbé hozzáférhetetlen volna számukra. Élénken tudakozódtak tartalma, terjedelme, közérthetősége, lefordíttatásra alkalmas mivolta iránt, sejtve, hogy e magyar könyv a legjobb, a mit az iszlámról nyújthat a nyugati tudományosság. Goldziher előttünk fekvő, s német nyelven is megjelent művével a külföldi tudósainak és művelt nagyközönségének kívánsága — ha kissé későn is — de beteljesedett. Ámde van, a mi e műben a hosszú várakozásért kárpótolja őket. Az iszlámnak Goldziher tollából eredő első magyar és most ismertetett tableauját közel harmincz esztendő választja el egymástól. E harmincz esztendő iszlámista tudományosságát éppen Goldziher tehetsége és szorgalma emelte a kiforrott históriai kritika színvonalára. Iszlámismereteink e hosszú idő alatt az iszlám történetének újabb forrásai s a nyugati kritikai buvárlat eredményei révén jelentékenyen meggazdagodtak; a közben fellendült új disciplinák pedig, főként az összehasonlító vallástörténet, (mely az iszlámra vonatkozólag éppen Goldzihernek igen sokat köszönhet) az iszlám terén is sokkal járultak hozzá látóköriünk kitégítéséhez. Viszont Goldziher maga, ki főként *Mohammedanische Studien I—II*-jainak megjelenésétől fogva e buvárlatok középpontjában állott, e hosszú idő alatt szüntelenül tovább dolgozott, és — engedtessek

czíme: *Vorlesungen über den Islam* von Ignaz Goldziher o. ö. Prof. an d. Univ. Budapest. Heidelberg, 1910. Carl Winters Universitätsbuchhandlung. Religionswissenschaftliche Bibliothek. Herausgegeben von W. Streitherg u. R. Wunsch. I. Band. A német eredeti nyomán időközben a mű egy orosz fordítása jelent meg. Egy francia kiadás — mely most készül — Genthienél jelenik meg.

meg e sorok szerény írójának, hogy megállapítsa mesteréről — továbbdolgozott önmagán is. Psychológiája mélyebb, vallástörténeti apparatusa sokkal nagyobb, philosophiai látása még fogékonyabb lett s ennyivel mélyebbekké lesznek most új könyvében az iszlám vallástörténeti képe nyomán, melyet Goldziher ilyen intensivebb qualitasokkal oldott meg, a mi ismereteink is, különösen a hol (mint pl. könyvének az iszlám liberális theologusaival, a mutazilitákkal foglalkozó fejtegetéseiben, vagy pl. a szunnára vonatkozó részeiben) az iszlám vallástörténeti mozzanatait hol philosophia-történeti, hol pedig modern sociologiai ismereteink analogiáival és kapcsolataival hozza közelebb ismereteinkhez. Az iszlám tárgyalása Goldziher e művében főként az iszlám vallásos mozzanatait öleli fel. E mozzanatok kapcsolatait az iszlám *külső* történetének egészével kimerítően tárgyalnia, különösen az iszlám politikai történetében tájékoztatlanabbak érdekében ugyan kívánatosnak látszik; ámde egy par excellence vallástörténeti sorozatban a politikai történet evolutiójának kifejtése az ilyen sorozatok követelményein talán kissé túlmenő kívánság volna. Bárha ez a mű, másfelől az iszlám politikai történetének ismeretét — főbb vonalaiban legalább — kell, hogy supponálja, a vallástörténeti fejlődés hátterének, mégis kellő megvilágítása érdekében álló lett volna, ha az illustris orientalista néhol (pl. az iszlám történetének olyan fordulópontján, mint az 'Alí és Mu'avvijja közötti controversiában választott ítélőszék históriájánál stb.) a históriai vonatkozások recapitulálásában valamivel bőbeszédűbb lett volna, vagy ha az iszlám politikai története olyan mozzanatinak elég szűkszavú felemlítése nyomán, melyeken a vallástörténeti fejlődés kimagasló fejleményei fordulnak meg, az események filiatiójának feltüntetése során valamivel régibb időkbe nyult volna vissza. A *vallástörténeti* tárgyalás szempontjából ezek azonban csekélységek csupán; mert, bárha a történeti előzmények itt-ott, háttérbe szorulnak is, annyira soha sincsenek negligálva, hogy a vallástörténeti fejlődés valahol elvesztené az összefüggés fonalát a politikai történet folyásával. Sok új van Goldzihernek e popularisáló új művében, különösen az iszlámmal szakszerűen foglalkozók számára. Lépten-nyomon fontosabbnál fontosabb új adalékokra akad az ember, melyeket a mű szerzője mesteri módon sző bele népszerű előadásába új adataival. Helyenként egészen új perspectívát nyit az iszlám régibb törté-

netébe. (Idevonatkozólag különösen tanulságos a mű IV. nagy fejezete, melyben az eddigi felfogással ellentétben, behozonyítva átjuk a primitív iszlám nem askétikus, sőt néha *askéta-ellenes* tendenciáját). Különösen hálás lehet Goldziher iránt, elsősorban a téves információkon továbbinduló mindennapi történetírás, műve V.-ik fejezeteért (a műnek legnagyobb fejezete), a melyben Goldziher a *šij'a* és a *szunniták* közötti ellentétek *politikai* természetét energikusan hozza tisztába, rectificálva a sok tévedést, melyet a *šij'a*-ról az elavult, régi tudatlanság hozott forgalomba. A szakember e fejezetben fontos, új értesüléseket szerezhet a *šij'a* dogmatikájáról, rítusairól, jogfelfogásáról és eschatológiájáról. A finom distinctiókért, melyeket a *šij'a imd-matus* és a szunniták *chalifátusa* között von a szerző, örökké hálás lesz az iszlámista tudományosság. Az új adatok valóságos kincsesbányája különösen a sok jegyzet, melyet a jövőben semmiféle szakkutatás el nem mellőzhet. Rendkívül értékes idevonatkozólag az egyes fejezetek jegyzettárában a sok, új, tárgyi vonatkozású keleti forrás, mellyel először Goldziher révén ismerkedünk meg és a mely a jövőben pompás vezetőül fog szolgálni az eligazodást kereső orientalistáknak. A jegyzettár, az egyes fejezetekben érintett tárgyak keleti forrásainak és újabb irodalmának valóságos bibliographiája. Talán fölmerülhet a kívánság, hogy az illustis szerző, ki e művében az iszlám főbb vallásos mozzanatait kimerítő alaposággal tárgyalta az afrikai *marabútokat*, a *derviš-rendeket*, egy olyan nagy mozgalmat, mint a *paniszlám*, az orosz, a kínai, a maláji, az indiai iszlámot a generalis vallástörténeti tárgyalás keretén kívül ne hagyja. Irataikat, szervezetüket, históriájukat Goldzihernél jobban ma nem ismeri senki sem! Ámde ezek az iszlámnak csak másodlagos hajtásai, melynek vallástörténetét a kiváló orientalista ama *főbb* mozzanataiban kívánta nyújtani, melyek megjelölik politikai és vallásos evolutióját. Megbízhatóbb, jobb, vonzóbban megírt könyvet az iszlámról a művelt nagyközönség eddig még nem kapott. E könyv megjelenéseért a szerzőnek meleg köszönettel tartozik legközelebről az orientalista világ, mely az új műből sok új tanulságot merít, és a mindennapi történetírás, melyre remélhetőleg nem fogja eltéveszteni hatását.

OSZTERN SALAMON PÁL.

Dr. Raymond Crawford. The King's Evil. Oxford 1911.
188 lap.

Midón Szepesi Csombor Márton, «az kassai scholának igazgatója» a XVII-ik század első negyedében Franciaországban járt, elment Saint-Germainbe, hol a királynak szép «udvarháza» volt és látta mint gyógyította pünkösöd második napján XIII. Lajos «az golyvásokat, számszerint kilencz százat és tizenötöt». A mi igazgatónk meg is magyarázza, hogy e «dolog felől» mit kell érteni. Leírása szerint «az francia királynak oly tulajdonság adatott (Istentől vagy honnan, tégy ítéletet) nemzetségről-nemzetségre, avagy inkább successorrúl-successorra, hogy amaz embernek torkán támadt golyvákat, kezének csak illetésével meggyógyítja, minden orvosság nélkül, az mi nagyobb, amaz undok varokat, kikenél ember soha rútabbakat nem láthatott.»

Egy későbbi magyar utazó, Szathmári Király Ádám szintén tanuja volt ily szertartásnak, midőn II. Rákóczi Ferenczet Franciaországba kísérte 1713-ban. Szerinte «az király a templomból kijűvén, ment az várban, az holott az betegetek, kiknek az guga az nyakokon vagyon, egy hosszú tornácban térgyre állítván őket, két sorban rendre járta őket és kinek-kinek nyavalyáját megtapogatván, ezt mondotta: az király tapogat meg, de az Isten az, ki meggyógyít; és az idegeneknek ötven polturát, az francziáknak pedig huszonötöt adott».

Erre nézve megjegyezzük, hogy az a nyavalya, a mit a francia és angol királyok tapogatással gyógyítottak tulajdonképen skrofula volt, nem golyva,* s hogy mivel királyok kurálták, a nyavalyát angolul «king's evil»-nek (király bajának) nevezték el. A mit pedig a francia király mondott az eredetileg ez volt: «Le roi te touche, Dieu te guérit» és csak midőn kétely kezdett férni a király tapogatásának hathatosságához — állítólag XVI. Lajos idejében — a formulát «Dieu te guérisse»-re változtatták.

Az angol király rendszeren egy átlukasztott és zsinórra fűzött

* A stuttgarti (illetőleg tübingeni) *Morgenblatt* 1829 aug. 8-iki számában azonban, mint látom, Justinus Körner közölt egy cikket «Geschichte der Heilung der Kröpfe und Skropheln durch Berührung» stb.

pénzdarabot akasztott a beteg nyakába, a mint ezt már *Macbeth* ből is tudjuk :

«Csak egy arany érmet akaszt nyakokba (a király) szent
«Imák közt». (IV. fölvonás, 3. szín).

Dr. Raymond Crawford orvos a Royal College of Physicians-ben 1912-ben előadásokat tartott ez érdekes tárgyról és most könyv alakjában adta ki azokat tetemesen meg bővítve, számos képpel, az idevágó királyi proclamatiók, egyházi officiumok, szövegeivel, a betegek nyakába akasztott érmek (úgynevezett touch-pieces) fényképeivel és sűrű három lapra terjedő bibliographiával, de — fájdalom! — név- és tárgymutatók nélkül.

Magánforrásból értesültem, hogy még egy másik könyv is van — vagy talán már most csak volt — készülöben ugyanazon tárgyról, de az előttünk fekvő munka megelőzte.

Régente vita folyt a körül, vajon az angol királyok, mint ilyenek, bírták-e a gyógyító erőt, vagy pedig csak azóta, a midőn Franciaország nagy részét meghódították s fölvevették volt Franciaország királyának címét és a lilimokat címerükbe. Egy szerzetes krónikás már ájtatos Róbert (996—1031) francia királyról jegyezte föl, hogy gyógyító erővel volt megáldva, de a nyavalya nemét nem említi meg, hanem csak azt írja róla, hogy sok beteg ember, főleg bélpoklos volt országában, a kiket hajlékaikban fölkeresett Krisztus urunk példájára, pénzzel megajándékozott, kezüket megcsókolta és mindenben dicsérte az Istent. Kezével megtapogatta a fekélyes helyeket, keresztet vetett reájuk és ekkép megszabadította őket szenvedéseiktől. A következő író Gilbertus, nogenti apát volt (1053—1124), ki már egészen határozottan írja I. Fülöp (1061—1108) és VI. Lajos (1108—1137) francia királyokról, hogy tapintással gyógyítottak skrofulát (*scrophas circa iugulum*), de hozzá teszi, «aut uspiam in corpore».

A francziák részéről André Laurent, IV. Henrik orvosa, ki könyvet írt a tárgyról (*De mirabili vi strumas sanandi*, Paris, 1609) már Clodvignak gyógyító erejéről regél valamit ennek 496-ban történt koronázása alkalmával és Mézeray utána is meséli az egész dolgot, de maga sem hiszi el. Sem Toursi Gergely, sem Hincmar rheimsi érsek, ki közel négy évszázaddal a koronázás után halt meg, nem említenek róla semmit.

Az angolok részéről a legrégebbi adat Hitvalló Edward idejéből való, ki állítólag rövid idővel halála előtt egy skrofulás asszonyt gyógyított meg tapintással, tehát olyan időből, midőn

az angolok még nem gondoltak Franciaország meghódítására, sőt maguk is nemsokára ezután a normandiai Hódító Vilmos hatalma alá kerültek. Idők folyamán gyakrabban találkozunk egészen biztos adatokkal, melyekből félreérthetetlenül bebizonyúl, hogy a gyógyítási szertartások lassankint egészen meghonosultak Franciaországban és Angliában is.

Midőn pedig Erzsébet királynő halála után a skót kálvinista, I. Jakab került az angol trónra, eleintén lelkiismereti furdalásai voltak, mert maga sem hitt skrofula-gyógyító erejében, de tanácsosaira hallgatva, ildomosságból végre belenyugodott és maga is «tapintott». Fia I. Károly folytatta a gyakorlatot és midőn ennek második fia, II. Jakab az 1688-diki forradalom alkalmával megugrott országából, nem csak ő, hanem trónkövetelő utódai is, állítólag tovább gyakorolták a tapintást a külföldön is. Az illető officium még megvolt Anna királynő és I. György latin nyelvű liturgiáiban, de a XVIII. század folyamán a jobb neveléssel és a tudományos ismeretek elterjedésével a többi babonassággal együtt a «király bajának» tapintással és imával való gyógyítása is lassankint kihalt.

Az angol csatorna ellenkező oldalán XVI. Lajos még 1775-ben koronázása alkalmával is «tapogatott», de eljött «az ész kor» és a király részéről kezelt 2400 beteg közül csak ötre lehetett bebizonyítani, hogy csakugyan fölgyógyultak. Ennek ellenére X. Károly az ő koronázása alkalmával 1824-ben újra fölélesztette a régi szertartást és 121 beteget tapintott, kiket két híres orvos, Alibert és Dupuytren vezettek elébe.

Dr. Crawford nem említi ugyan, de tény, hogy nemcsak királyok, hanem más kiváltságos személyek is «tapintottak». Így példának okáért Justinus Körner fent idézett értekezésében idéz egy francia munkát. G. *Traité de la guérison des écroulles par l'attouchement des septenaires* (Aix, 1643), melynek példányát még nem volt alkalmam fölfedezni, de a czimből eléggé világos, hogy 70 éveseknek is tulajdonítottak oly gyógyító erőt, mint a királyoknak. Körner szerint továbbá egy apának hetedik fia is gyógyított, ha leánygyermek nem szakította meg a fiúk sorát. Erre azonban elmondhatjuk Mézeray-val, «Ne kérdezzétek tőlem, honnan vette ezt az adatot; nem tudok róla semmit». Dr. Thomas Garnett, kire hivatkozik (*Tour through the Highlands of Scotland* 1800. II. 269.) csak annyit ír, hogy Icolmkill (ma Iona) szigetén találkozott egy Iunis nevű egyénnel (1798

július havában), ki oly hírben állt, hogy pusztá tapintással skrofulát gyógyított. Ő apjáuk hetedik fia volt (leányról nincs említés), teljesen tanulatlan ember és maga sem tudta megmagyarázni, hogy a jó Isten hatalmán kívül mi gyógyította meg a nyavalyát. A sebes helyet megtapintotta, illetőleg megdörögölte kezével két egymást követő vasárnapon és csütörtökön. Fizetést nem kért, mert állítása szerint a pénz elfogadása megghiúsította volna a kúrát. Híre még szigetén túl is elhatolt és gyakran küldöttek érte máshonnan is gyógyítás céljából.

Van dr. Crawford könyvében egy bennünket magyarokat is érdeklő adat. Idéz André Laurent (Laurentius) munkájából egy passust, mely szerint: «Regibus Hungariæ arquati morbi (icterum vocant) curationem datam ferunt.»

Tehát szerinte «a magyar királyokról állítják, hogy a szivárvány betegséget (sárgaságnak nevezik) gyógyítják». Mert a Krisztus születése előtt élt Varro szerint «arquatus morbus dictus qui regibus dicitur, quod arcus sit color.» (*Nonius*, 35.).

Dr. Győry Tibor, ki elsőrangú tekintélyünk a hazai orvostudomány történetének terén, s kihez fölvilágosításért fordultam, nem tudja, Laurentius honnan merítette ez adatát. Eugen Holländer pedig, kinek egy művére utalt (*Die Medizin in der klassischen Malerei*. Stuttgart. 1903.), a 263. lapon Cassaneusnak (Barthelemy de Chasseneux) *Catalogus gloriae mundi* című munkáját tartja Laurentius forrásának. Nem olvastam el elejétől végig e vaskos és sűrűn tele nyomtatott kötetet, mely 1546-ban jelent meg, de gondosan keresgéltem benne és meg is találtam azt, a mit a spanyol királyokról ír, de a magyar királyok állítólagos gyógyító képességére vonatkozó passust nem.

Különben Mézeray szerint «les rois d'Hongrie disent qu'ils guérissent les pasles couleurs»; tehát szerinte a mi királyaink azt állították magukról, hogy a sápkórt (chlorosis) tudják gyógyítani, a mi egészen más nyavalya.

London.

KROPF LAJOS.

**Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országai-
ban.** Írta: *Dr. Loesche György*, a bécsi prot. theol. facultas tanára, magyarra fordította s függelékül *A helvét irányú reformáció elterjedésének Magyar- és Erdélyországban történetét* megírta *S. Szabó József* Debreczen, 1912. 198 lap. Hegedüs és Sándor kiadása. Ára 4 korona.

A Kálvin-jubileum esztendejéből ismerjük *dr. Loesche «Luther, Melanthon und Calvin in Österreich-Ungarn»* című művét, melynek utolsó fejezetét *S. Szabó József* nagybuzgóságú és hangyaszorgalmú debreczeni tanár, most szerző engedélyével magyarra fordította és így közelebről is hozzáférhetővé tette. Az eredeti forrásokon épült mű tárgyalja Kálvin hatását és a kálvinizmust: Ausztriában (5—14. l.), Csehországban (15—37. l.), Morvaországban (38—41. l.), Sziléziában (42. l.), Lengyelországban (43—104. l.), Magyar- és Erdélyországban (105—110. l.). Igaza van fordítónak, hogy becses ez azoknak az országoknak kálvinizmusára nézve, melyek körülöttünk fekszenek, s melyekkel a múltban több irányban össze voltunk, sőt még a jelenben is sokképen össze vagyunk kötve.

Szívesen elismerem, hogy *dr. Loesche* műve irodalmi színvonalon áll, és a hol forrásai voltak, mint Cseh- és Lengyelországnál, elég kimerítő is, de nem mondhatom teljesen tárgyilagosnak. Különösen áll ez Kálvin lengyelországi hatásának ismertetésénél. Köztudomású tény, hogy Kálvin egyházalkotmánya a legtisztább demokráciára vezet, és tanításából nem lehet igazolni azt az állítást, hogy «a presbyteriális egyházszervezetnek aristokratiko-republicanus jellege jobban illett a monarchiával takargatott oligarchia viszonyaihoz, mint a summus episcopatus és a consistorium. Kálvin mindig szívesebben csatlakozott a felső tizezerhez. Valósággal uralkodó az a tanácsa, hogy a népet folyvást szegénységben kell tartani, hogy engedelmes maradjon.» (47. l.). Szerző ezt *Kampschulte: Joh. Calvin I. 430.* lapjára való hivatkozással mondja. Ez merő valótlanosság. Mert az a Kálvin, a ki azt tanította, hogy az egyház feladatát különösen a szegények gondozása képezi, és ezen kívül az igehirdetés a sacramentumok kiszolgáltatásával és a bűnösök megfenyítése a célja, az soha nem írta, hogy a népet folyton szegénységben kell tartani, hogy engedelmes maradjon, és ez a széltére idézett

Kampschulte tárgyilagosságára is jellemző. Nem lehet czélom itt Loeschét bírálni, de fordító jól tette volna, ha a vonal alatt itt egy helyesbitő megjegyzést tesz, és nem enged így egyszerűen átmenni a magyar köztudatba egy olyan állítást, a mi Kálvin tanításával homlokegyenest ellenkezik.

Nem vall tárgyilagosságra az a hang, melylyel Kálvinnak Zsigmond Ágost lengyel királyhoz való viszonyát festi: «Megragadó ékesszólással lép a 40 éves férfi a 29 éves ifjú trónja elé, de nem retten vissza a legerősebb szavaktól sem, melyek nekünk nem valami finoman hangzanak.» (48. l.) Ám kellő kritikával azért nagyon értékes tanulmány ez a fejezet, melyről Ráth György és dr. Pruzsinszky Pál cikkeiből magyar ismertetésünk is van.

Az egy lapnyi forrásjegyzetek idézésével együtt, öt lapon tárgyalja szerző Kálvin hatását és a kálvinismust Magyar- és Erdélyországokban, és épen ez bírta fordítót arra, hogy a hiányt pótolja és a helvét irányú reformatio terjedését «ezt az érdekes tárgyat, az eddigi adatok alapján, lehetőleg kimerítően adja elő» (4. l.). Tárgyalja tehát: Zwingli, Oecolampadius és Bucer (113—123. l.). Kálvin és Bullinger (123—159.), Béza hatását (159—173. l.).

Magam részéről nem merném a helvét irányú reformatió itt nyújtott hatvan lapnyi feldolgozásáról azt mondani, hogy kimerítően adja elő a felőlelt tárgyat, nem azért, mintha a rövidebbre szabott munkában nem lehetne mindazt összefoglalni, a mit a források bővebb beszéltetésével esetleg nagyon is ki lehetne terjeszteni, vagy mintha valamely munka jóságát annak terjedelmétől tennem függővé, nem, hanem csak rámutatni óhajtok arra, hogy a nagyérdemű szerző, a ki egyháztörténetünk kútfőit jól ismeri és érti, még mélyebbre is vethette volna hálóját.

A Zwingli hatásáról igaz, alig lehet többet mondani. Ám kiégszitem fejtegetéseit egy gyűjteményemben meglevő 1534-ből való, eddig kiadatlan királyi rendelettel, mely szerint, miután arról értesült a király, hogy a birodalom sok helyein a Zwingli-féle eretnokség terjed, ez a hír nagyon nyugtalanítja, mert ha ennek a rossznak elejét nem veszi, attól kell tartani, hogy az a kegyes lelkek között a legszomorúbb szakadást, az egész egyháznak helyrehozhatatlan kárt és veszedelmet, a birodalmi rendek elpártolását, a hatóság ellenszegülését, lázadást és polgári meghasonlást idéz elő. Tehát, míg jobban el nem terjed és míg vér és a haza kára nélkül határok közé lehet szorítani, figyel-

meztet, hogy ezt a dögvészt birodalmaiban nem tűri meg, s ha mégis terjedne, meg kell szüntetni és ki kell irtani. Ha nincsenek Zwinglinek követői, nincs szükség ellenük szóló királyi rendelet kiadására, s hogy nagyobb eredményt még sem mutathattunk fel, oka az, hogy Kálvin-tanában látták és találták meg az általuk igaznak vallott irány továbbfejlesztését, ahhoz csatlakoztak, s nem esett többé szó az alapvető Zwingliről.

Másként nem lehet megérteni, hogyan tanít a Wittenbergben tanult, Melanthon és Luther lábainál ült Dévay 1538-ban Kálvin szellemében az úrvacsoráról. Itt ütött volna szerzőnk alaposan a szeg fejére, ha a Dévay 1538-ban kiadott munkájában kétségkívül feltalálható kálvini gondolatokból kiindulva, nem a régi járt uton halad, és nem azt mondja, hogy «hazánkban a kálvinismus kétségtelen nyomaival csak az 1550-es évek vége felé találkozunk» (123. l.), a mi Dévaynak már 1538-ból meghatározható hittani álláspontját leszámítva is tévedés, hanem, ha épen a Dévay 1538. hittani kézikönyvéből megállapítható tényre való hivatkozással, összefüggést keresett volna, az ő 1537. évi báseli tartózkodása, itt mindenesetre egy Kálvin Intitutió-hoz való jutása, a helvét reformátor tanításának reágyakorolt oly nagy átalakító erejével, hogy 1538-ban elsőként hirdette magyar nyelven a kálvini reformatiótant hazánkban. Mely műve, pártfogójának Serédy Gáspárnak jellemző szavai szerint,» rövid és kicsiny ugyan, de mégis olyan, a melyben rövidebben, de jobban feltaláljuk, mint nagy kötetekben mindazt, a mi üdvösségünkre szükséges.»

Kár, hogy nem terjesztette ki jobban figyelmét szerző az 1552. évben megtartott ladányi zsinatra, mely Kálmáncsehit, a helvétákhöz való irányáért excommunicálta, és tényként leszögezhetjük, hogy 1538 és 1552-ben határozott nyomaira találunk hazánkban a kálvini iránynak és ettől kezdve, a magyar ajkú vidékeken, mindjobban megszilárdul az. Felkellett volna említene a Hottinger egyháztörténetéből rég ismert tényt, hogy Bucer Márton strassburgi lelkész 1553-ban azt írta VI. Eduárd angol királynak, hogy Magyarországon — dicsőség Istennek. — már nem kevés egyház van, mely Krisztusnak minden fertőzéstől tiszta tudományát és annak igaz ismeretét bevette, lelkiismeretesen megőrzi és megtartja azt. Engedje a mi királyunk Krisztus, hogy ezeknek az egyházaknak a példáját minél többen kövessék.

Szikszai Hellopaeus Bálint és Thury Mátyásnak Wittenberg-

ből való 1566. évi távozására vonatkozólag, egy fontos adat elkerülte szerző figyelmét. A wittenbergi magyar bursa anyakönyvében ugyanis világosan olvassuk,* hogy Thury a coetus pénzéről 1566 aug. 7-én számot adó s Wittenbergből távozó Szikszait kíséri útjában és más iskolát választott tanulmányai folytatására. Az 1566. évi júl. 30-án Wittenbergben beiratkozott Thury Mátyásról tehát, már aug. 7-én tudták, hogy más helyre megy és így két hónapig sehogyan sem volt a wittenbergi iskola növendéke.

A háló mélyebbre vetését, különösen szerettem volna Béza hatásának ismertetésénél. Itt van mindjárt a 161. lapon említett, 1567 aug. 9-én kelt 20 lapos buzdító levele Bézának, melyről találon mondja, hogy az dióhéjban a reformatió története, és a melyből a Blandrata, Dávid Ferencz és az erdélyi vonatkozásokat, kár hogy bővebben nem érintette szerző. Minden kétségen felül van, hogy Béza levelei eljutottak hazánkba, hiszen báró Thelegdy Miklósnak ajánlotta azokat, midőn 1573-ban kinyomatta s kiról a hozzá intézett ajánló sorokban azt írja, hogy már öt évvel ezelőtt (tehát 1568.) vette Paksy Mihálytól küldött levelét, a ki egy másik kiváló magyar ifjúval Thury Mátyással jött hozzánk.

Hogy teljesebb legyen Béza hatásának ismertetése, álljon itt annak a három levélnek kivonata, melyeket megőrzött az enyészettől Genf egyik legelőkelőbb polgárának, Tronchin Henrik úrnak ritkaságokban és műkincsekben gazdag, a kies Collogni-ban, az úgynevezett Bessings kastélyban levő múzeuma, melyekről hű másolatokat vettem. Az elsőt Gönczről 1568 május 1-ről Károlyi Gáspár, Hevessi Mihály és Szikszai Gergely felsőmagyarországi esperesek írták Béza Tivadarhoz, s az egy ívnyi levél tartalma a következő:

Arra való hivatkozással kezdik, hogy most, midőn Paksi Mihály és Thury Mátyás magyar ifjak, kik előbb Wittenbergben voltak, de hogy az Isten egyházának minél hasznosabban szolgálhassanak s a tudományokban minél jobban előmehessenek, a genfi akadémiára akarnak menni, melynek hírneve már az egész földön elterjedt, nem mulaszthatják el, hogy erről a messze földről föl ne keressék, és ne értesítsék ama jótétemenyről, melyet világos irataival teljesített és még most is teljesít, ebben az elnyomott hazában. Hálát adnak azért mindenekelőtt az örökké-

* Iskotatörténeti Adattár, II. 51. lap.

való atyának, és az ő fiának, az Úr Jézus Krisztusnak, a ki ült az ő Atyjának jobbára és adott pásztorokat és tanítókat, megtartja a szolgálatot és felállította a maga eklézsiáját s azt kéri tőle, hogy a munkát, a mit közöttük elkezdett, erősítse meg s legyen egybegyűlésüknek valami emléke, mint volt kezdettől fogva. Hálát adnak azért, hogy az ő igéinek hirdetőiül Luthert, Melanthont, Ökolampadiust, Bucert, Zwinglit és a nagynevű Kálvint adta, kik már mindnyájan az égi hazában örvendeznek. *Magyarországban leginkább Kálvin tanítását fogadták el* az isteni gondviselésről, az eleve elrendelésről, a szabad akaratról, a sacramentumokról, a keresztség és úrvacsorájáról, és nem tudják eléggé hírül adni, mily nagyra becsülik itt ennek iratait és mily szorgalmasan olvassák és újra meg újra olvassák azokat. Ezért üdvözlük Bézát is, mert Kálvinnak a próféták és apostolok irataiból kifejtett tanítását védelmezi; ezért tartják becseseknek és olvassák folytonosan iratait, melyek közül az általa írt és már kétszer kiadott rövid hitvallást, egyértelemmel aláírták. Ettől némely pontozatokban eltér ugyan a zürichi egyház által a minap elfogadott és kiadott hitvallás. (a Bullinger által írt második helyét hitvallást értik) mellyel, mint a címlap bizonyítja, Bézák is egyetértenek, ezért azt Magyarországon is bevették s üdvözlük annak szerzőjét, Bullinger Henriket. Az Isten, annak angyalai, és az egész világ előtt kijelentik, hogy a genfi, zürichi, berni egyházak hitvallása nekik tetszik, mert az legvilágosabb, és mert az, a próféták és apostolok irataival legjobban megegyezik. De erről legyen elég ennyi.

Mit írjanak a haza sorsáról, melyet már húsz-harmincz év óta nem csupán a törökök, hanem a tatárok is kegyetlenül pusztítanak? Sok ezer embert elfognak és nyomorúságos rabságra hurcolják; elveszett két híres várunk, Sziget és Gyula, Német-, Cseh- és Morvaország védbástyája. A király és az erdélyi fejedelem nyolcz évi fegyverszünetet kötöttek. Svendi Lázár visszatért hazájába. De ha nem csekély a haza baja, ezt még fokozza az a nagy fájdalom, hogy most, midőn már csaknem az egész országban, a hosszas viaskodás után, a hitczikkekre nézve a keresztyének között a legszebb egyetértés létrejött, megirigyelte a Krisztus egyházának ezt a boldogságát az ördög és előhívta Blandratát, ezt az istentelen és gonosz embert, Árius, Sabellius, Photinus és mások követőjét, a ki már vagy ezer embert elfordított tőlük, köztük Dávid Ferencz, kolozsvári lelkész

udvari hitszónokot, egy nem annyira tudós, mint inkább vakmerő embert. Ezek néhányan felülkerekedtek, teljességgel összezavarodtak és folytonosan az Istent káromolják. Blandrata engedélyt nyert a fejedelemtől tételei vitatására. Tagadják Krisztus és a Szentlélek Istenségét, vitatják, hogy Krisztus ember volt, s tanításaikat Alsó-Magyarországban, kiváltképen Erdélyben terjesztik. Ezen a részen is támadt egy szörnyeteg, valami Egri Lukács nevű ember személyében, a ki még az erdélyiek véleményétől is eltér. Tanítja, hogy nem öröktől fogva való az istenség személyeinek megkülönböztetése. Egy és egyedüli igaz Isten az Atya, a ki maga a «Logosz», és a Szentlélek. Krisztus, Istennek nem öröktől fogva való fia. Ezen tanításaiért a minap az egyházból kirekesztették, és Svendi Lázár császári kapitányhoz küldték, a ki békóba verette és bebörtönöztette s még most is ugyanazon tévedésben van. Mivel pedig Magyarország minden jobbainak, különösen az erdélyi fejedelemnek és az egész anyaszentegyháznak a szemei reájuk, Genfre és Zürichre vannak szegezve, kérve-kéri őket, hogy mozdítsák elő mindazt, ami az Istennek dicsőséges és az egyháznak üdvös, s ezen istentelenségek között írjanak az erdélyi fejedelemnek, vagy legalább ezen ország egyházainak. Végül pártfogásukba ajánlják ifjaikat.

A másodikat 1568 szept. 14-én, Thury Mátyás magyar akadémikus tanuló Frankfurtról írta Bézának, melyben arról értesíti, hogy pártfogója, Thelegdy Miklósné, Losonczy Bánffy Borbála, meghagyta neki, miszerint a legelső alkalommal, azonnal térjen vissza Genfbe. Midőn ennek, csaknem kéthónappal ezelőtt eleget akart tenni, egy frankfurti kereskedő útját meghiusította, mert előbb Zürichbe vitte, a hol alig volt néhány napig s arról értesült, hogy Genfben pestis dühöng. Volt Bullinger Henriknél, a ki egy, Bézától már előbb kapott levelet mutatott, melyből a híresztelés, mintegy mennyei intézkedésre elterjedt. Ezért minden jóakarói intették, hogy várakozzanak legalább addig, míg ez a vész kitombolja magát. Visszatért tehát Heidelbergbe. Két földije van még vele, kiknek ugyanaz volt a szándékuk, hogy vele Genfbe menjenek. Mihelyt a veszélyt elfordítja az úr, azonnal hozzájuk utaznak. Kéri egykori tanárát, hogy értesitse. Végül tudatja, hogy pártfogója, Thelegdyné, tőle Béza nejeinek valami ajándékot küldött, melyet legközelebb odajuttat, de eddig nem volt rá alkalma. Addig is minden jót kíván neki és kedveseinek.

A harmadik levelet Károlyi Péter, váradi lelkész, tiszántúli

püspök küldte Bézának 1575 febr. 14-én, melyet azzal vezet be, hogy jóllehet iránta való jóindulatát, nem csupán barátainak leveleiből, és beszédeiből, hanem néhány megküldött iratából is tapasztalta, még sem írt neki levelet, s midőn ezért barátai féltékenységgel vádolták, az előtte legjobb emlékezetben levő, kiváló kegyességű férfiúnak azon áldott hatására gondol, melyet reá és a késő nemzedékre tett. Mivel most Thretius mintegy ráparancsolt, hogy írjon, hivatalos tisztéből folyó kötelességének ismerte, hogy ezt megtegye; ismételve kéri ezért Bézát, hogy levelét szokott barátsággal fogadja, és ha talán eddigi hallgatásával vétkezett, ezt csupán tartózkodásának tulajdonítsa. Thretius Kristóf már két levélben is figyelmeztette, hogy Thelegdy Miklóstól tudja meg, milyen lélekkel fogadta Béza könyvét, a theologiai leveleket, melyet Thelegdynek ajánlott? Mivel most Béza is ugyanezt kérte hozzáírt levelében, tehát örömmel tesz tanubizonyoságot arról, hogy ezen iratával is halhatatlanságot szerzett nevének. Valamely viszonyajándékot, tanusított jóindulatának bizonyosságául, mindez ideig nem küldhetett, mert egész nyáron izületi csúzos bántalmakban szenvedett. Thelegdy, Bézának egyik legbúzóbb tanítványa, a nagy távolság miatt késedelmeskedett a válaszszal. Ha leveleik egyszerűen vannak is kidolgozva, Paksi Mihálytól, a Krisztus országa dicsőségének ezeken a részekén való terjesztéséről bizonyára jól értesült. Most egy kéréssel fordul Bézához, melyet ha teljesít, jótéteményével örökre lekötelezi. Az unitáriusok ellen 1571-ben Wittenbergben kiadott könyvét újra átdolgozta és nagyon kibővítette, s lelkésztársai biztatására újra kiakarja azt adni. De mivel ma már mindenfelé szét vannak szórva azok a wittenbergi előkelőbb férfiak, a kiknek munkáit használta — Bezába veti minden reménységét, kiroi mindenki tudja, hogy az Isten dicsősége kiterjesztésének és az ő anyaszentegyházának ezen a részen való felépítése szerelmétől ég: ennek alapján őt kéri fel munkájának kiadására. Ha ezt neki kieszközli, talán ennek a világosságnak fényével, nemcsak a mi szorongatott magyarjaink szükségéről gondoskodik. Szívvelyesen és tisztelettel üdvözlük őt mindnyájan. különösen Thury Mátyás és Szikszai Hellowæus Bálint, aki Méliusz örökébe lépett. Az utóiratban kérdi, hol van és mit csinál Paksi Mihály, Gondolkodjék már a hazatérésről. Thelegdy Miklós tudni akarja sok vállalkozásait.

A három magyar levélből, Bézának az itteni vezetőkkel való

közvetlen érintkezése megállapítható. Tény, hogy a miéink kérték segélyét, az unitáriusokkal folytatott küzdelemben. Nem is tagadta meg, tanújele a magyar fordításban is közölt és Méliuszhoz írt két levele (190—194. l.). Ismétlem, szerettem volna, ha a szerző itt mélyebbre veti a hálóját, Bézának Thretiuszhoz írt 1568 nov. 22. és 1570 jún. 18. leveleiben is vannak magyar vonatkozások, előbbiben Thury Mátyás és társainak Genfbe leendő visszavételére vonatkozólag írja, hogy örömmel tett meg mindent, s előbbiben is érinti úgy ezeket, mint Méliuszt, s különösen óhajtottam volna, ha kiterjeszti figyelmét a Béza-, Dudics-, Méliusz levelezésre, melyet csak érint a 169. lapon.

Még egy bosszantó és következetes sajtó hibára kell rá mutatnom. Úgy a szövegben (131. l. kétszer, 132. l., 134. l.), mint a mellékletben (177.) a Corpus Reformatorum XXX., illetőleg XXXI. kötete van említve a XXXX., XXXXI. helyett. Az utóbbi két kötet leveleket, az előbbi két kötet Kálvin Institutióját tartalmazza.

Ne gondolja senki, hogy teljes elismeréssel és nagyrabecsüléssel ne emlegessem S. Szabó József nevét, ha mindezt elmondtam is, sőt hangsúlyozom, hogy nagy figyelemmel és élvezettel olvastam és forгатom könyvét s ajánlom azt jó lelkiismerettel minden érdeklődőnek, mert talál benne egy választékos, szép nyelvezettel megírt, mindenütt elsőrendű forrásokra hivatkozó, alapos, jól tájékozott, kedves olvasmányt és meggyőződik arról, hogy szerző ismeri és jól érti az összes idevonatkozó kútfőket, a tárgyról szóló irodalmat és műve értékének emelésére azokat szépen fel is használta. Eddigi babéraihoz egy újabb koszorút font szerző, ne ez legyen az utolsó.

A függelékben magyaroktól Kálvinhoz írt két, Méliusznak Bullingerhez írt egy, Bézának Méliuszhoz írt két levelének hű magyar fordítását olvashatjuk, Huszár Gál, Szegedi Gergely, Méliusz Péter névaláírásának hasonmásaival együtt.

Pápa.

THURY ETELE.

FOLYÓIRATOK ÉS KÖNYVEK.

1909—1912.

Elmélet.

Az idősebb Droysen életrajzával kapcsolatban, mely fia tollából, a szerző halála miatt csonkán jelent meg (G. Droysen: Joh. Gustav Droysen. I. Theil. Leipz. u. Berlin, 1910), érdekes és művészi tollal megrajzolt párhuzamot von *Diether Otto «Leopold von Ranke und Johann Gustav Droysen»* címen (Preussische Jahrbücher, 1910. 1. l.), a múlt század két nagy historicusa között. Számos analog vonást talál életük körülményeiben, tanulmányaikban és tudományos felfogásukban, sőt külső megjelenésükben is; majd rámutat a vérmérséklet azon nagy különbségére, mely a két tudós között érzelmi tekintetben válaszfalat emelt. Ranke szelidségét és szenvedélytelenségét, mely nála egy tiszta és zavartalan tudományos objectivizmus létfeltétele, Droysennél heves és ideges természet váltja fel, élénk aktivitásra, a kor liberális és nemzeti küzdelmeiben való tevékeny részvételre készítelve őt. Alapvető benső ellentétéről van szó, melyek azonban egy magasabb történeti összefüggésbe is beleilleszthetők: a tizenkét évvel idősebb Ranke még a XVIII. század intellectuális és æsthetikai törekvésekkel telített, politikai tekintetben meddő német szellemének, a «költők és gondolkodók» nemzedékének folytatója és gazdagítója, míg Droysen már ahhoz az újabb német typushoz tartozik, mely az előbbi tulajdonságokhoz politikai tevékenységet csatolva, a német egység megteremtésének hathatós tényezője lett.

Szépen megírt, emelkedett hangú emlékbeszédet szentel *Marczali Henrik Horváth Mihály emlékezetének* (Budapesti Szemle 141. kötetének 161. s köv. lapjain.) A szegedi emlékünnepen tartott felolvasás végigvezeti az olvasót a nagy történettudós életpályájának főbb mozzanatain. Egy-egy nagyobb vonással megállapítja műveinek értékét és jellemzi szerzőjüket mint történet-

író és politikus, mint kutatót és történelmi prózánk megteremtőjét, mint liberális szellemű, harmonikus és vonzó egyéniségű férfiút, egy «szent kornak hivatott történetíróját» és nemzeti újjászületésünknek buzgó munkását.

«*Objectivitás és a jelen történelme*» címen (Orsz. Középisk. Tanáregyesületi Közlöny 43. évf. 329. l.) dr. *Dékány István* voltaképen egy pædagogiai kérdést fejteget: azt a követelményt, mely szerint a legújabb idők, a közelmúlt történetét erősebben bele kell vinni a történettanításba, hogy az ilyen módon a jelenhez kapcsolódjék s annak felvilágosításául szolgáljon. Igyekeznek eloszlatni azokat az aggodalmakat, melyeket ezen anyag tárgyalásával szemben a történelmi objectivitás szempontjából felhoztak, másfelől pedig reámutat arra a mulasztásra is, mely történetírásunkat épen a legújabb idők tárgyalásában terheli.

Madzsar Imre «*Történet, történettanítás és szociologia*» cz. cikke (Magyar Pædagogia, 1910., 257. és 333. l.) részben történetelméleti, részben pædagogiai tartalmu. Az előbbi részben azt igyekeznek megvilágítani a szerző, hogy a történetírói előadás, főleg pszichológiai elemei révén, általános szempontokkal és tanulságokkal van átszőve. Téves tehát az a felfogás, mely a történetírásban pusztán singularis esetek foglalatát látja.

Az újabb történet-felfogás egyes vezető eszméit igyekeznek pædagogiai téren alkalmazni a Magyar Középiskola 1910. évfolyamának két értekezése (*Szentpétery Imre: A történettanítás anyaga*, 79., 154. l. és *Dékány István: A genetikus történelem technikája*, 335. l.). Szentpétery művészeti és socialis historicumoknak a történettanítás mai kereteibe való beviteléről szól. Dékány István, érdekes fejtegetések kíséretében, a korösszehasonlítások fontosságát fejtegeti. Valamely történelmi korszak sajátos jellemét nem érthetjük meg önmagából, hanem más korszakokkal való összevetés útján. Különösen czélszerű ezen összehasonlításokban a jelenkor alkalmazása.

A Századok 1910. évfolyamának 513. és 865. lapjain *Karácson Imre*, Konstantinápolyban nemrég elhunyt történettudósunk, értesített bennünket azon lépésekről, melyek az új szultán trónralépése óta az elődje idejében hivatalosan elfojtott török történetírás fölélesztésére történtek. A szultán költségén megindult egy nagyobb collectív munka kiadása, mely a török nemzet összefüggő történetet — török nyelven ezúttal először — nyugati mintára, lehetőleg tudományos módszerrel fogja előadni.

Megalakult továbbá az *Oszmán Történeti Társaság*, melynek kéthavi folyóiratáról K. részletesebben beszámol.

A németországi középkori és renaissancekori feliratok gyűjteményes kiadását a *Corpus inscr. Græcarum és Latinarum* mintájára sürgeti R. Weil (*Eine Aufgabe für die deutsche Geschwissenschaft*. Preuss. Jahrbücher, 1910. 351. l.).

Rankehez írt leveleket tesz közzé részletes commentár kíséretében *Varrentrapp C.* a *Hist. Zeitschrift* 9. köt. 1. füzetének 105. s köv. lapjain. (*Briefe an Ranke von älteren und gleichaltrigen deutschen und französischen Historikern.*) A levelek szerzői: Niebuhr, Heeren, Schlosser, Raumer, Stenzel, Voigt J., Michelet és Mignet. Niebuhr levele egyetlen fenmaradt emléke a két tudós írásbeli érintkezésének.

A lipcsei új művelődés- és világtörténeti intézetről Lamprecht és Götz W. legutóbbi polemiájával (*Archiv f. Kulturgeschichte*, Bd. 8.) kapcsolatban az alapító régi ellenfele, *Below G.* is megteszi a maga észrevételeit «*Kulturgeschichte u. kulturgeschichtlicher Unterricht*» czímen a *Hist. Zeitschrift* 10. köt. 1. füzetében (96. l.). Megvalljuk, kevésbé találunk újat e kis cikkben a czímben megjelölt kérdésekről, mint inkább a régi ellenszenvnek itt olykor kicsinyesnek is tetsző kicsengését. Érdemét tekintve, a Lamprecht-féle általános, a történeti élet egész körét felölelő történettudomány — inkább gyakorlati — lehetőségét támadja a cikk, másfelől pedig az új intézet szervezetét bírálja.

MADZSAR IMRE.

A *Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte* 1912. évi első számában (X. köt. I. és II. füzet) *Andreas Walther: Geldwert in der Geschichte* (Eine methodologischer Versuch) cz. értekezésében a pénz értékének történeti vizsgálatában felmerült gyakorlati nehézségek megoldására új eljárást hoz javaslatba. Az eljárás lényege — mivel az ércztartalomra való *reductio* nem adja a pénz használati s vásárló értékének kimutatását is, a mi a történetírót főképen érdeklí s mivel a pénz értékének állandó mérője nincs, az ennek megállapítására vonatkozó kísérletek eddig legalább sikerre nem vezettek — abban áll, hogy megállapítandó a szóban forgó korban egy család évi jövedelme, a minek megállapítására főkép a hivatalnokok fizetése a legalkalmasabb, mert a feljegyzésekből ez állapítható meg legkönnyebben s mivel a hivatalnokok sorában valamennyi társadalmi osz-

tály képviselve van; azután lehetőleg minden szükségleti cikkre kiterjeszkedve összeállítandó a szükségleti cikkek ára, — először a magánosok, azután a közületek (városok, államok) költségvetése alapján — a miből a pénz használati értéke tűnik ki. A közületek szükségleteinek megállapítása után a költségvetések egyes tételei városonként és államonként összehasonlíthatók. Így megkapjuk a különböző szükségleti cikkek egymásra való vonatkozását is (valamely korban s valamely helyen melyik a legfontosabb s legértékesebb szükségleti cikk). A numismatika és metrologia eredményeinek az előbbiekkal való egybevetése alapján pedig a pénz ércztartalmának s vásárlási abszolút értékének meghatározását érjük el.

Walther Tuckermann: Bedingt die deutsch-slavische Sprachgrenze eine Kulturgeographische Scheidung címen (u. o.) polemizál Erwin Hansliknak ugyanezen folyóirat 1910. évfolyamában megjelent cikkével s azt bizonyítja, hogy sem a természetes határok sem a gazdasági, vagy klimatikus viszonyok, sem a szellemi műveltség állása nem enged meg ilyen határ létére való következtetést.

Pozsony.

MUNKÁCSI KÁLMÁN.

Könyvek. *Lecky* W. E. H.: History of European morals from Augustus to Charlemagne. New and cheaper impression. London, 1911. In 8° 913 l. — *Barth* Paul: Geschichte der Erziehung in sociologischer u. geistesgeschichtlicher Beleuchtung. Leipzig, 1911. — *Schultze* Frd és *Szymank* Paul: Das deutsche Studentthum von der ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. Leipzig, 1910. — *Ribardièrè* M.: Etude historique sur la formalité de l'enregistrement et les impôts de mutation depuis l'antiquité jusqu'à la loi de 1790. Paris, 1911. in 8—194 l. — *Meunier* L.: Histoire de la médecine, depuis ses origines jusqu'à nos jours. Paris, 1911. In 8°—646 l. — *Alten* G.: Handbuch f. Heer u. Flotte. 9. Bd. Kriege vom Altertum bis zur Gegenwart. Berlin, 1912. XXIV—805: 69 térkép. — *Annuario bibliografico della storia d'Italia dal sec. IV. dell' era volgare ai giorni nostri.* Diretto da A. Crivelluci, F. Pintor, G. Coggiola. Anno VIII. Pavia, 1911. — *Lognon* (Auguste): Atlas historique de la France depuis Caesar jusqu'à nos jours. Texte explicatif des planches 1-re partie: De 58 an. J. C. à 1380. ap. J. C. Paris, 1907. VI—290. l. — *Legrand* Emile: Bibliographie Albanaise, description raisonnée

des ouvrages publiés en albanais ou relatifs à l'Albanie, du XVe siècle à l'année 1900. Paris, 1912. In 8., VIII—228 l.

Paris.

FÓTI LAJOS.

Ó-kor.

Dörpfeld Vilmos (Zu den altgriechischen Bestattungssitten. Neue Jahrbücher f. d. Klass. Altert. 29. köt. 1912. 1—26 l.) visszautasítja Rouge állításait és újból hangoztatja és bizonyítani igyekszik, hogy a régi görögök mindig egyféleképen temetkeztek, a halottakat először löbbé-kevésbé megégették, azután elföldelték. Hangoztatja a mykenæi és homerosi idők egységét. A mykenæi cultura idegen cultura volt úgy a krétaiak, mint az achaiok számára. Az achaiok sajátos culturája a geometriai stylus volt, ámde egyes helyeken, mint Mykenæben, a phoinikiai azt kiszorította.

Rouge Károly (Bestattungssitten im alten Griechenland. N. Jahrbücher f. d. kl. Altert. Gesch. u. d. Lit. 1910. 385—399. l.) Dörpfeldnek (Ath. Mitth. XXXII. 598.) azt az állítását czáfolgatja, hogy a régi Görögországban mindig ugyanaz volt a temetési szokás, t. i. a halottat először megégették, azután elföldelték. Szerinte a mykenæi korban a halottakat elföldelték; a geometriai stylus korában kezd elterjedni a halottégetés szokása, de azt a dipyloni korban az elföldelés ismét kiszorítja, míg a classikus korban a két szokás egymás mellett található. Rouge ebből fontos következtetéseket von le. Dörpfeld ugyanis a mykenæi kort a homerosival azonosnak tartja. Rouge szerint e két kor egymástól különbözik. A halottégetés szokását Hellasban az indogermán görögök honosították meg, még pedig a geometriai stylus korában; így tehát azelőtt, vagyis a mykenæi korszakban nem ők voltak Hellas lakói. A szokás eleinte csak a hódítók között dívott, míg a benszülöttek halottaikat azután is elföldelték. A classikus korban, midőn a hódítók és benszülöttek már egy néppé olvadtak össze, a két szokás is egymás mellett foglalhatott helyet.

Adam Rezső (Die Aufstellung der griechischen Flotte vor der Schlacht bei Salamis. Klio, 1910. 505—8. l.) azt vitatja, hogy a salamiszi ütközetben az atheneiek a görög hajóhad jobb szárnyán álltak szemben az ionokkal.

Gardthausen Viktor (Der Tod des Masistios bei Herodot. N. Jahrbücher f. d. kl. Altert. Gesch. u. d. Lit. 1910. 376 8. l.) valószínűtlennek tartja azt, hogy a Masistios-epizódra vonatkozólag Herodotos forrása Aischylos, a mint azt Wright Henrik állítja (Herodotus source for the opening skirmish at Plataea. Transactions of the Connecticut Academy of arts and science. 1909. 295 sk. l.). Gardthausen szerint Herodotos ezt az epizódot, a mint azt eddig is hitték, alighanem Lampontól hallotta, a ki Thurioi alapításában részt vett és a ki minden valószínűség szerint a plataiai ütközetben szerepelt Olympiodorosnak, Lampon fiának, fia volt. Arra is figyelmeztet, hogy Pausanias (I, 27. l.) Masistios pánczéliját és Mardonios kardját Athene Poliasnak atheni templomában látta.

Perdrizet Pál (Scaptésyle. Klio, 1910. 1—27. l.) az első, a ki felismerte azt a fontos szerepet, a melyet az ott található arany miatt valóságos Eldorádónak tekintett pangaioni hegyvidék és annak máskülönben is gazdag és termékeny környéke a görög történetben játszott. Ez a vidék régebben a thasosiak birtoka és Thasos jóllétének alapja volt. De csakhamar másoknak hódítási vágyát is felkeltette, első sorban az athéneieket, a kiknek Thasos és a déli Thrákia ellen intézett háborúinál követett politikát a szerző találóan jellemzi: «avoir la richesse, et par la richesse la force, et par la force l'hégémonie». Athene igyekezete azonban hiábavalónak bizonyult, mert a mikor 463-ban Thasost elfoglalta, a pangaioni hegyvidék már a thrákoké volt, a kikkel az athéniak nem boldogultak. Az aranybányák ezután hanyatlani kezdtek; 360 körül még volt ilyen Asyaban, de az is nemsokára kiapadt.

Menzel A. (Protagoras als Gesetzgeber von Thurii. Berichte ü. d. Verhandl. d. k. sächs. Ges. d. Wiss. z. Leipzig, 1910. 191—220. l.) szerint Thurioi alkotmánya Protagoras által athéni mintára szervezett demokratia.

Soltau Vilmos (Lucretia und Virginia. Preussische Jahrbücher, 1910. 299 306. l.) azt igyekszik bizonyítani, hogy a sokáig a római női erények mintaképének tekintett két hölgy története minden történeti alapot nélkülöző költői mese, sőt még csak nem is a római phantasia terméke. Lucretia meséje a tegeai szűz mondájának mintájára készült, a ki hogy Aristomelidas orchomenosi tyrannos ölelését kikerülje, öngyilkosságot követett el (Pausanias 8., 47., 6.). Virginia története pedig aetiologiai

mythos, melynek alapja Achilleus haragja Briseis miatt az Ilias első énekében.

Sadée Emil (Der Frühjahrsfeldzug des Jahres 217 und die Schlacht am trasimenischen See. Klio, 1909. 48–68. l.) szerint Polybios előadása hitelt érdemel. Flaminius volt a támadó és a csata helye Tuoro mellett volt. Ezzel szemben *Kromayer János (Die Schlacht am Trasimenischen See und die Methode der Schlachtfelderforschung. N. Jahrbücher f. d. kl. Alt. Gesch. u. d. Lit. 1910 185–200. l.)* azt állítja, hogy a trasimeni ütközet nem Tuorónál, hanem Montecolognolánál vívott. *Reuss Frigyes (Das Schlachtfeld am Trasimenersee. Rhein. Museum f. Phil. 1910. 352–358 l.)* Kromayerrel polemizál és a tuorói csatátér mellett foglal állást.

Nyári (Rabszolgamozgalmak Rómában. Huszadik Század. 1910. 287–289 l.) azt állítja, hogy Spartakos rabszolga hadában már volt némi osztálytudat.

HEINLEIN ISTVÁN.

A *Convorbiri Literare* 1910. évi októberi számában *T. Jordanescu* a Pietrosán talált híres gót ékszerlelettel foglalkozik. Ugyanis a tanügyi kormány Romániában az iskolák részére albumokat készíttetett e kincsekről; a magyarázatot az azóta elhunyt Odobescu írta, ki a karpereczre vésett rúnákat «Guthani owi hailag» szövegben fejté meg: Odinnak Scythia(tól) szentelve. *Jordanescu (Inscriptia gotică după brățara din tezaurul dela Pietroasa)* e megfejtést hamisnak és értelmetlennek találja; szerinte a helyes szöveg «Gutan iowi hailag» lenne. Az első szó a gót népnév, a második a Jupiter dativusa s így a «Gótok Jupiterének szentelve» lenne a helyes megfejtés. Hogy a római és germán istenek nevét összekeverték, arra van más példa is, midőn *Wotant «Mercurio Cimbrius»-nak* nevezik. Ez a megfejtés azért is fontos, mert a leletek készítésének korát teljes két évszázaddal előbbre teszi, az Odobescutól megállapított V. század helyett, midőn a gót nép már keresztyén volt, a III. századba, mikor még főistenét Jupiternek nevezhette.

GAGYI JENŐ.

Könyvek. *Gerche A. u. Norden E.:* Einleitung in die Altertumswissenschaft. III. Bd. Griechische und Römische Geschichte. Leipzig, 1911. VIII—428. és 16 ll. Register. — *Bury*

J. B.: A history of the Eastern Roman Empire: from the fall of Irene to the accession of Basil I. A. D. 802—66. London, 546 l. — *Seeck O.*: Geschichte des Untergangs der antiken Welt. IV. Bd. Berlin, 1911. V—371. — *Batsford G. W.*: History of the ancient world. London, 1911. — *Tauriens Ch. Gailly*: Les legions de Varus: Latins et Germains au siècle d'Auguste. Paris, 1911.

Paris.

FÓTI LAJOS.

Középkor a XIII. század közepéig.

A. Schreuer: *Über altfranzösische Krönungsordnungen* címen a VII., VIII. és IX. Lajos neve alatt szereplő koronázási rendeket szigorú kritika tárgyává tette (Zeitschrift für Rechtsgesch. Germ. Abt. 30. köt. 1909. 142—192. l.) Vizsgálatának eredménye, hogy a sorozat értékes documentuma VIII. Lajos koronázási rendje. Ez interpolált alakban maradt fenn, de az interpolációk kiválasztása után tényleg az 1223-iki koronázás rendjét tartalmazza, a mely hosszú fejlődés folyamánya. Az interpolatio talán az adott okot, hogy maga a koronázási rend nem terjed ki a részletekre, ezeket tehát utólag kellett megállapítani és így jutottak a korunkra maradt emlékebe német eredetű elemek. Ezzel a ceremóniával megállapodott a francia királyok koronázási szertartása. A IX. Lajos koronázási rendje csak a VIII. Lajosé-
nak átalakított variánsa, valószínűleg Blanka királynő 1226-diki rendelete. A VII. Lajos neve alatt szereplő rend azonban kétség-
telenül sokkal későbbi eredetű.

B. Schmeidler a Neues Archiv (1909.) hasábjain ismételtlen foglalkozott Luccai Tholomeus történeti följegyzéseivel. Ezt illető tanulmányait egészítette ki az 1909. évi folyamban két újabb értekezéssel. Az egyikben a Gesta Florentinorum helyreállításáról értekezett. Rámutatott, hogy a Gestákat a XIII. század végén és a XIV. században milyen sűrűn használták, többek között Tholomeus is és megszerkesztette különböző folytatásainak és a Gestákat használó íróknak elágazási rendjét. Külön foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy Giovanni Villani mennyiben használta őket (*Studien zu Tholomeus von Lucca*. XXXIV. 723—756. l.). Másik tanulmányában pedig szemelvényeket közölt a Cronica di Luccából. Ezek a szemelvények Tholomeus adatait kiegészítik vagy hitelességét bizonyítják. (*Aus der Cronica di Lucca des Codex Palatinus* 571. XXXIV. 175—192. l.)

Franz Bendel: (Mitteilungen des Instituts f. österr. Gesch.-forschung. 1909. 30. köt. 51—101. l.). Murei Konrádnak, a zürichi székeskáptalan első olvasó kanonokjának (1210—1281) és Habsburgi Rudolf bizalmas pártfogoltjának életrajzát közli. Különösen mint tanítómester volt nevezetes. Nagy irodalmi működést fejtett ki, sokoldalú volt, de semmiben sem kiváló. (*Konrad von Mure*).

G. Kentenich (Neues Archiv 1909. évfolyamában *Eine vergessene Schrift Gerts van der Schuren*. XXXIV. 503—520. l.) egy iratot közölt, a mely a német fejedelem ideális képét festi a XIV. század első feléből és Clevere és Burgundiára vonatkozó politikai adatokat tartalmaz. Kentenich annak a nézetének adott kifejezést, hogy a szerző Gert van der Schuren lehet, a mit azonban *W. Lewiton* (*Zur Beurteilung des neuen Gert van der Schuren zugeschriebenen Fürstenspiegels*. U. ott. 771—774. l.) mindjárt megczáfolt. A politikai részek Northofi Lewald krónikájából valók, a szerző ezek közé csak bibliai verseket és az egyházatyák műveiből vett helyeket toldott, tehát bizonyára pap volt.

DOMANOVSKY SÁNDOR.

Könyvek. *Jordan H.*: Geschichte der altchristlichen Literatur. Leipzig 1911. — *Wolfram E.*: Die germanischen Heldensagen als Entwicklungsgeschichte der Rasse. Leipzig, 1910. In 8°—248. ll. — *Schmidt Ludwig*: Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgange der Völkerwanderung. Berlin, 1910. (Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie 22. Heft.) — *Dahn* (Fel): Die Könige der Germanen. Das Wesen des ältesten Königthums der german. Stämmen u. seine Geschichte bis zur Auflösung des Karoling. Reiches. Nach den Quellen dargestellt. XII. Bd. Die Longobarden. Leipzig, 1909. — *Viard Paul*: Histoire de la dime ecclésiastique principalement en France jusqu'au Decret de Gratien. Dijon, in 8° XI—266. ll. — *Focherini Attilio*: Il contrabbando di guerra durante l'epopea delle Crociate. Pavia, 1911. in 8—30, ll. — *Achtnich Karl*: Der Bürgerstand in Strassburg bis zur Mitte des XIII. Jahrb. Leipzig, 1910. (Leipziger Historische Abhandlungen 19. Heft.)

Paris.

FÓTI LAJOS.

Középkor a XIII. század közepétől az újkorig.

M. Buchner (Die Entstehung des trierischen Erzkanzleramtes in Theorie und Wirklichkeit. Hist. Jahrbuch 1911. évf. 1-48. l.) A trieri érsekeknek Gallia feletti főkancellárságáról szól. A trieri érsekek e méltóságát legelőször Troppai Márton említi a «Chronicon pontificum et imperatorum» cz. munkájában. B. kimutathatónak véli, hogy a trieri érsek e méltóságát Troppai Márton koholta, a ki a hét választófejedelemet a «Quot sunt genera iudicum» cz. Bonizo sutrii püspök kánon-gyűjteményében reánk maradt iratban említett septem iudices palatii, qui ordinant imperatorem utódjaiul tekinti, és egyúttal ő az első, a ki a császár választását a birodalom főméltóságai, ez esetben a hét választófejedelem által eszközölteti. A trieri érsek galliai főkancellárságának tudata a XIII. és XIV. századok fordulóján elméletből átment a köztudatba, a mit aztán a gyakorlati téren való érvényesülés is követett, a mi Balduin érsek idejében történt; az legalább bizonyos, hogy Hollandiai Vilmos idejében a trieri főkancellárságról még nem volt szó. Lehet, hogy Boemund érsek alatt (1287—1299) már gyakorlatilag érvényesült e méltóság, de ez nem bizonyos. A Gesta Boemundiban ugyan már szó van erről a méltóságról, de a vonatkozó helyek B. szerint későbbi betoldások. Az első okleveles bizonyíték e cím használatára az 1308 nov. 27. oklevél, a melyben tudatják a pápával VII. Henrik megválasztását. Államjogi elismerését e méltóság aztán IV. Lajos alatt nyerte.

A burgundi hercegek könyvtárába tartozó két kézirat felfedezéséről ad hírt *Paul Durrieu (Découverte des deux importants manuscrits de la librairie des ducs de Bourgogne. Bibl. de l'école des Charles 1910. évf. 58—71.)*. Az egyik a Vengeance de notre Seigneur Jésus Christ, a melyre a Burlington Fine Arts Clubs által 1908-ban Londonban rendezett kiállításon bukkant, a másik a Boccaccio Decameronjának francia fordítása, a mely a vatikáni könyvtárban őriztetik.

Egy pápai formulakönyvet ismertet *F. Schillmann (Ein päpstliches Formelbuch des 14. Jahrhunderts. Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1910. évf. 283—300 ll.)*, a mely provisiós formulákat tartalmaz, legnagyobbbrészt püspöki provisiókat. A formulakönyv keletkezési ideje VI. Orbán idejére esik, valószínűleg a pápa pontificatusának két utolsó évére.

R. N. Sawage (Rouleau mortuaire de Marie abbesse de la Trinité de Caen) a Caeni Háromság zárda apátnője Mária által szerkesztett rotulus mortuorumot közöl. (Bibliothèque de l'école des Chartes 1910. évf. 48—57. l.) Az apátnő halála éve 1404-re esik.

Oddo de Varris, másképp de Barris pápai kincstárnok életéhez szolgáltat adalékokat *Paul Maria Baumgarten* közleménye. (*Oddo Potii de Varris de Genezzano päpstlicher Schatzmeister und sein Notar Laurentius Dominici de Rotellis*. Histor. Jahrbuch 1910. évf. 771—786 l.) Oddo de Varrist 1427-ben közvetlenül választása után nevezte ki V. Márton cubiculariussá és familiaris continuus commercialissá. 1426-ban kincstárnok lett. Személyes titkára Laurentius de Rotella volt, a ki később kamarai titkár lett. B. közleménye mindkettőre közöl néhány érdekes adatot, az általa közölt okmány még de Varris hatáskörére, továbbá mindkettőjük fizetésére és működési viszonyaikra is felvilágosítással szolgál.

Az *A. L. Veit* által a Historisches Jahrbuchban (1910. évf. 520—537. l.) közzétett *Avisamento in conventione provinciali Moguntinensi 1487* megdöntik azt az eddig általánosan vallott nézetet, hogy a Henneberg Berthold mainzi érsek által 1487-ben Mainzba összehívott tartományi zsinat a würzburgi és eichstädti püspökök rangja fölött támadt viszály elintézése végett ült volna össze. Már Hergenröther is gyanította azt, hogy a zsinatnak fontosabb feladatai voltak, s a most közzétett iratból tényleg kitűnik, hogy a zsinat a német nemzet ismert gravamina-inak (Gravamina nationis Germanicæ) felújítása végett gyűlt össze. A németországi reformtörekvések történetéhez ezek az Avisamentok rendkívül becses adalékokat nyújtanak és egyúttal a mainzi zsinatnak is kijelölik e reformtörekvések történetében a megfelelő helyet.

St. Ehses (Der Reformentwurf des Kardinals Nicolaus Cusanus). Histor. Jahrbuch 1911 évf. 274—297. l.) egy vatikáni kéziratból közli Cusa Miklós bibornok egy reformjavaslatát, a mely eddig csak egy müncheni kézirat után volt ismeretes. Az Ehses közölte szöveg egykorú és hivatalos jellegű másolata az eredeti munkának, a mely Piccolomini Todeschini, St. Eustach bibornoka részére készült, valószínűleg 1464—1465. körül. A másolat szövege mutatja, hogy az eredeti kézitról másoltatott, és valószínű, hogy a reformtervezet sem volt Cusa Miklós magánjellegű munkálata, hanem hogy azt II. Pius pápának megbízásából, hivatalos felszólításra készítette. Erre utal az is, hogy a

II. Pius által 1464-ben halála előtt kiadott nagy reformbulla a Cusa-féle javaslattal számos helyen találkozik, különösen abban a részben, a mely a bibornoki testület reformjáról szól.

Geiler von Kayzersberg halálának 400. évfordulója alkalmából *J. M. B. Claus* összeállítja és kritikailag méltatja a reávonatkozó irodalmat (*Histor. Jahrbuch* 1911. évf. 485—520 l.). Munkája két részre oszlik, az első részben az irodalommal, a Geilerről szóló életrajzokkal és a gyűjteményes munkáknak reávonatkozó részeivel foglalkozik, a második részben Geiler munkáit méltatja röviden. Geilertől aránylag kevés jelent meg nyomtatásban; egy kisebb munkáját — *ars moriendi* — A. Hock 1901-ben fedezte fel. Prédikációiban egyszerűsége és népiessége törekedett, nyelvezetükkel több munka foglalkozik, A. Stöher 496 általa használt példabeszédet és szólásmódot gyűjtött össze. Legteljesebb életrajza L. Dacheux tollából származik (Paris, 1876.), mellette K. Schmidt munkája számottevő (*Histoire littéraire de l'Alsace* stb. Paris 1879.).

ALDÁSY ANTAL.

Könyvek. *Albanès J. H. Fillet* L.: *Histoire des archevêchés, évêchés et abbayes de France, d'après les documents authentiques recueillis dans les registres du Vatican et les archives locales. Complétée, annotée et publiée par le chanoine Ulysse Chevalier.* Valence 1909. Nagy 4° XI—746 kettős columna. — *Mirlet* Carl: *Quellen zur Geschichte des Papsttums u. des römischen Katholizismus.* Tübingen 1911. — *Lacombe* M.: *La vie conjugale au XV siècle.* Paris 1911. in 8°—43 ll. — *Dorveaux* Paul: *Le sucre du moyen age.* Paris 1911. in 8°—40 ll. — *Struntz* Frz: *Geschichte der Naturwissenschaften im Mittelalter. Im Grundriss dargestellt.* Stuttgart 1910. VII—120 ll. — *Michael* Emil: *Geschichte des deutschen Volkes vom 13 Jahrh. bis zum Ausgang des Mittelalters.* 5. Bd. *Die bild. Künste in Deutschland, während des 13 Jahrh. (Kulturzustände des deutschen Volkes während des 13 Jahrh. 5. Buch.)* Freiburg 1911. XXX—493.

Paris.

FÓTI LAJOS.

Reformatio és ellenreformatio.

A hűbéresek részvételének kérdése a Jagellók választásában czímen *Zych* Wojciech a *Kwartalnik Historyczny*-ben (1911. 177—196 l.) érdekesen tárgyalja, résztvettek-e a lengyel

hűbéresek (a német lovagrend nagymestere, a mazóviai herceg és a moldvai fejedelem) a lengyel királyok koronázásán? Az 1466-iki thorni béke után a német lovagrend nagymestereit meghívták a lengyel királyválasztásokra, de ezek nem akarnak résztvenni azokon, mert nem akarják elismerni a thorni békét. Johann von Tiefen nagymesterré való választásakor 1489-ben bemutatja hódolatát Kázmér lengyel királynak s egészben igen békés és lojális volt a lengyel uralom iránt, mégsem vett részt az 1492-ik évi királyválasztáson, daczára annak, hogy Erzsébet özvegy királyné és fia, János Albert, kérték őt, hogy jelenjék meg s nem is képviseltette magát azon. Ez mintegy szenvedőleges tiltakozás volt a thorni határozatok ellen. Midőn 1501-ben János Albert lengyel király meghalt, a lengyelek meghívják a királyválasztó gyűlésre Frigyes szász herceget, a német lovagrend nagymesterét, de nem jelenik meg, távolmarad az 1506. évi királyválasztó gyűlésről is s hűségesküt sem tesz. Hasonlókép nem jelent meg Bohdán a moldvai vajda, bár kapott meghívót. Frigyes nagymester példáját követi a hűségeskű megtagadását illetőleg utóda, Brandenburgi Albert is, az utolsó nagymester. Megváltozik azonban a helyzet 1525-ben, a rendi tartománynak világtiasításával. Brandenburgi Albert most már mint porosz herceg szakított a császárral és a német birodalommal s mivel egyedül nem volt elég erős, a lengyel király oltalmát és támogatását kereste. Különösen akkor közeledett nagyon a lengyel királyhoz, midőn az 1530-ik évi augsburgi birodalmi gyűlés felszólította őt, hogy adja át a porosz rendtartományt Cronberg Walternek, az újonnan választott nagymesternek, vagy pedig 90 nap alatt jelenjék meg a birodalmi törvényszék előtt és igazolja magát. 1530 végén Albert herceg megjelent a petrikóvi országgyűlésen, a hol segítséget és támogatást kért a lengyel királytól s egyúttal kérte, hogy a királyválasztó gyűlésen is résztvehessen. Eleinte csak kitérő választ adtak, de az 1531 32-iki krakói országgyűlésen kereken megtagadták kérését. Mi volt ennek az oka? Attól tartottak, hogy a porosz hercegnek a lengyel királyválasztásokon való részvéte káros befolyást fog gyakorolni az ország sorsára. Ez elvet fentartották a Zsigmond Agost halálát követő királyválasztógyűlésen is s nem adtak szavazatot a porosz hercegnek.

A mazóviai hercegek nem vettek részt a királyválasztógyűlésen, nem mintha nem lett volna joguk, de «... quia Dux Masoviae nunquam voluit Regem Poloniae Dominum feudi agnoscere.»

DIVÉKY ADORJÁN.

A *Modern Language Review* 1911-iki április havi számában Robert Priebsch közli magyarázó jegyzetekkel egy egykorú vagy közel egykorú német történeli ének szövegét a schmalkaldi háborúról, melynek szövege eddig ismeretlen volt. Az ének annyiban érdekes, mert protestáns, tehát császár-ellenes szellemben van írva. Az eredeti szöveget a British Museumban találta meg.
London. KROPF LAJOS.

A vaucellesi fegyverszünet után elveszettek látszott a savoyai-ház ügye. I. Ferenc elfoglalta Piemontot, a mely 24 évig maradt a francia királyok uralma alatt, a kik mindent elkövettek, hogy megnyerjék az új alattvalókat maguknak; rendezték a pénzügyeket, a rossz közigazgatást s mind igen kiváló kormányzókat küldtek oda. I. Ferenc és II. Henrik egyes olaszországi politikájának a chateaucambrésisi szerződés (1559. ápr. 3.) vetett véget, a mely Piemontot visszatda a savoyai herczegnek. (*Lucien Romier: Les institutions françaises en Piemont sous Henri II.* Revue Historique 1911. 1. f.)

VIII. Kelemen felfogván azt a veszélyt, a melylyel direct örökös hiánya járt volna Franciaországra nézve, felbontotta IV. Henriknek és Margitnak házasságát. A király azonban Medici Mária helyett, a kit a pápa szánt neki, D'Estrées Gabriellát akarta nőül venni. 1598 júl. elején Gaillard de Cornac államtanácsos hosszú levelet intézett ez ügyben Anne d'Escars biboroshoz ez ügyben, a ki Rómában élt, a mi kétségtelenül IV. Henrik óhajlására történt. A király nem remélte, hogy a pápát megnyeri tervének, de legalább azt akarta elérni, hogy ne hozza őt kenyés helyzetbe esetleges időelőtti nyilatkozattal. 1599-ben hivatalos kérést intéztek Kelemenhez ez ügyben, de ő ügyesen húzta a választ, míg nem D'Estrées Gabriella váratlan halála megmentette őt nehéz helyzetéből. (*Eugène Saulnier: Le mariage de Henri IV. et de Gabrielle d'Estrées.* Etude critique sur une lettre de Gaillard de Cornac au cardinal de Givry. Revue Historique. 1911. 2. f.)

HOLUB JÓZSEF.

Könyvek. *Hauser* (Henri) Les sources de l'histoire de France au XVIe siècle. I—III. Les guerres de religion (1559—1589). Paris 1912. (XIII—334 ll.). — *Romier* L.: Les origines politiques des guerres de religion. Paris 1913. — *Guitard* E.: Colhent et Seignelay contre la Religion réformée. Paris 1912. (80—149 ll.). — *Noailles* (Vicomte de) Episodes de la guerre de 30 ans. Le maréchal de Guébriaut. (1602—1643) Paris 1913. (IX—553 ll.). — *Koepf* W.: Johann Arndt, eine Untersuchung über die Mystik im Lutherthum. Berlin 1912. — *Platzhoff* Walter; Frankreich und die deutsche Protestanten in den Jahren 1570—1573. München—Berlin. 1912. (Historische-Bibliothek T. XXVIII.) 8—XVIII—251 ll.

Paris.

FÓTI LAJOS.

Újkor, a harminczéves háborútól 1789-ig.

R. del Arco (Boletín de la Real Acad. de la Historia. 1910. IV.) egy tőle felfedezett értékes kézirat alapján, új világot vet Olivarez herczegnek. IV. Fülöp államminiszterének bukása történetére.

Hyrvoix de Landosle. (Revue des questions historiques.) 1910. I. két cikkben a nagy Vendôme rosszhírű öcscsének, Philippe-nek, a Grand prieur de France-nak a királyljal való összetűzését, elfogatását és külföldi bolyongásait adja elő.

M. Dubruel S. J. (Revue des questions historiques.) 1910. I. közli Favoriti és Casoni biborosok iratait a XI. Ince és XIV. Lajos közti regálepörre vonatkozólag. A pápa ugyanis egy külön congregatiót alakított ennek a tövises ügynek az intézésére, hogy neki tanácsosal szolgáljon a királyljal való anyagi viszonylatok tárgyában.

Delavaud. (Revue de Paris. 1910. márcz. 15.) Egy miniszter neveléséről. Colbert de Croissy levelei fiához, a későbbi de Torcy marquis külügyminiszterhez.

Ol. *Richardson* (The English Historical Review. 1910. I.: Vallási türelem a Nagy Választó alatt és ennek anyagi eredményei. A hugenotta menekültek befogadásáról, az általuk meghonosított iparágakról — sok érdekes új adattal.

W. C. Abboth. (U. ott) megállapítani igyekszik a Titus Oates-féle összeesküvés «borzalmas» történetének forrásait. Kimutatja, hogy ha az egész nem is inventio, de sok benne a

régebbi összeesküvések (lóporos, Habernfeld-féle stb.) vonásainak önkényes reászabása egy újabb hasonló eseményre.

Champlin Burrage: (The English Historical Review. 1910.) Az «ötödik királyság»-ért való lázadások. Leírja az 1657-iki és 1660-iki londoni felkeléseket Th. Wenner vezetése alatt, hogy kivívják «Jézus király» személyes uralmának eljövételét. (Egy millenaristikus hiedelem szerint ugyanis az asszír, perzsa, görög és római birodalom után ez lesz az ötödik, végleges uralom a földön.) A lázadást leverték és 1672-ben általános bűnbocsánatot hirdettek. Ettől kezdve megszűnt vagy legalább is lappangott ez a mozgalom.

H. Schoolcraft: (U. ott.) Anglia és Dánia 1660 és 1667 között. Kimutatja, hogyan hiúsult meg II. Károly ama terve, hogy a skandináv hatalmakkal egyesül a végből, hogy Hollandia kereskedelmi fölényére halálos csapást mérjen. A kudarcz okai: Dánia és Svédország vetélkedése, az angol diplomacia ingadozó, ügyetlen módszerei, a bergeni támadás meghiusulása és főleg XIV. Lajos ellenállása, a kinek III. Frigyesel való szövetekezése és reá gyakorolt suggestiv hatásae döntőleg hatott Dánia külpolitikájára.

Gerald B. Hertz: (U. ott.) Az angol selyemipar a tizen-nyolczadik században. Az angol ipari politika ezen a téren a tiszta mercantilismus, sőt olykor szinte a mértéktelen protectionismus jegyében mozgott. A kormány sűrűn beavatkozott úgy a munka és a munkabérek, mint a termelés és az árfolyam természetes alakulási processusába. Ez természetesen a selyemipar fogyasztóinak a kárára történt. De ez mind nem volt túlmagas ár egy új nagy iparágnek fellendüléseért olyan országban, hol az iparág nyersanyaga egyáltalán nem kapható.

Prof. Egerton. (U. ott) adatokat és leveleket közöl a saratogai Capitulatióra vonatkozólag Sir Howe védelmére, a ki — szerinte — csakis L. G. Germaine hibájából folyólag nem co-operálhatott Bourgoyne-nal.

Győr.

LUKÁCS KÁROLY.

Könyvek. *Balla Antal*, Hobbes és az újkori absolutismus. Budapest, Hornyánszky. 1910. 61 l. (Kül. leny. az Athenæumból). — *Boissier G.*, L'Académie française sous l'ancien régime. Paris, Hachette 1910. 270 l. — *Bossuet*, Correspondance. Nouvelle édit. augmentée par *Ch. Urbain* et *E. Levesque*. II. köt.

(1677—83). Paris, Hachette, 1910. 526 l. (Les grands écrivains de la France.) — *Lodge R.*, The history of England. From the restoration to the death of William III. (1660—1702.) London, Longmans, 1910. 538 l. (Political History of England. Vol. VIII.) — *Patek Béla*, II. Musztafa szultán 1697. évi hadjárata és a karlóczai béke. Nagykároly, Kölcsey-ny. 1910. 29 l. — *Hoffmann A.*, Das Heer des blauen Königs. Die Soldaten des Kurfürsten Max II. Emanuel von Bayern 1682—1726. München, Piloty 1910. 72 l. 58 tábla. (Budavár ostromához.) — *Bourgeois E.*, Le secret des Farnèse, Philippe V. et la politique d'Alberoni. Paris, Colin 1910. 402 l. 10 fr. — *Marczali H.*, Hungary in the 18-th. Century. (Angolra ford. *Arth. Yolland. Temperley H.* előszavával.) Cambridge. University Press. 1910. LXIV. 442 l. — *Briefe einer Kaiserin*. Maria Theresia an ihre Kinder und Freunde. Berlin, Curtius 1910. 173 l. 12 képpel. — *Scharfenort v.*, Quellenkunde der Kriegswissenschaften für den Zeitraum 1740—1910. Berlin, Mittler, 1910. 13. l. + 1463 hasáb. — *Lehndorff*, Reichsgraf E. A., 30 Jahre am Hofe Friedrichs des Grossen. Aus den Tagebüchern L.—s. Kammerherrn der Königin Elisabeth von Preussen. Mitgeteilt von *K. E. Schmidt*. I. Band. Gotha, Perthes 1910. — *Friedrich der Grosse*. Denkwürdigkeiten aus seinem Leben. Seine Schriften, Briefwechsel etc. II. kiad. Kiadja *Winter G.* Lipse, Grunow. 1910. 2 köt. 560 és 619 l. — *Murr Ch. G.*, Geschichte der Jesuiten in Portugal unter der Staatsverwaltung des Marquis von Pombal. Neue Ausgabe von *J. B. Hafkemeyer*. S. I. Freiburg im B. Herder 1910. — *Lavisse E.* Histoire de France. T. VIII., 2.: Le règne de Louis XV. 1715—74. par *H. Carré*. Paris, Hachette 1910. 428.

MANGOLD LAJOS. †

Legújabb kor.

P. Lacombe (a *Revue pol. et parlem.* 1910. 65—67. k.) teljes élességében állítja fel azt a tételt, hogy az 1792 aug.—1793. jun. közötti forradalmi időszak alatt, a mely a rémuralmat megalapozta, nem két országos párt küzdött a hatalomért, nem a Gironda és a jakobinusok vetélkedtek, hanem az ország és Páris képviselete. Nem a franciaországi jakobinuspárt jutott uralomra a conventben és nem ennek emberei lettek a rém-

uralom zsarnokai, hanem a forradalmi Commune lett urrá a nemzet törvényhozása fölött és dictálta erre akarátát és embereit. Végig kíséri az augustusi felkelés napjaiban erőszakosan hatalomra jutott Commune-kormányzat működését a szeptemberi megszárlásoktól kezdve, melyeknek felelősségét ő viselte s el se hártotta, egészen a girondisták kizárásáig és kivégzéséig. Bizonyos, hogy a törvényhozásban a hegypárt tagjai és olykor egyhangulag, állást foglaltak a Commune bitorlásai ellen, de nem tudtak kiszabadulni a párisi nép zsarnokságából. Lacombe tétele csak élességében új : Páris és a vidék ellentétét régen kiemelték a két forradalmi párt küzdelmében. Kevés, de fontos documentumok alapján új világitásban mutatja meg a válságos évek egyes tényeit. De fejtegetéseiben több a szenvedély és lendület, mint a meggyőző tudományos okfejtés. Beállításának túlzása nyilvánvaló.

G. *Renard* (a *Revue pol. et parlam.* 1910. 63. k.-ben) finom ötletességgel jellemzi a francia 1848 szellemét. Annak a «tavaszéji álomnak» lyrai, fellengős, romantikus lelkiállapotát, a mely pár hónap után belefulladt a véres osztályharczba. A februári forradalom első heteiben töltötte el a lelkeket az a hangulat, melynek legkiemelkedőbb sajátosságául két vonást emel ki R. Egyik a vallásos hajlandóság, mely a francia köztársaságiakat áthatotta és a népszabadság és világmegváltás gondolatkörét evangéliumi és prófétai igékkel töltötte meg. Rokon ezzel a másik vonás : a socialis és nemzetközi solidaritás optimista hite. Nem osztályharczot, nem hatalmi mérkőzéseket várnak, hanem békés, magasztos összeölekezést. Ez a hangulat veti felszínre a költőket államférfiakul és Lamartine e hetek hangulatának igazi megszemélyesítője. Az Európai-Egyesült-Államok tervével maga a *Moniteur*, a kormány organuma foglalkozik. Mélyebbre nem ereszkedik a szellemes tanulmány, mely a nagyközönség számára, előadásnak készült. Így nem tudjuk meg, hogy mit tart az előadó e hívő rajongás, világmegváltó optimismus jelenségeiben állandó forradalmi tünetnek, mert hiszen minden diadalmas forradalomnak megvannak ezek a mámoros hetei. És nem tudjuk meg, hogy mik a socialis okai, korszerű forrásai azoknak a gyönyörűen odavetett *sajátos* vonásoknak, az 1848. forradalom megkülönböztető tüneteinek, melyeket élénk rajzolt.

GÖRÖG IMRE.

A Kwartalnik Historycznyben (1911. 63—75. l.) *Kolischer Zsöfia* érdekes adatokat közöl arról, mikép került vesztegzár alá Kluczewski Péter, Czartoryski Ádám herceg titkára az osztrák határon s mikép szedték el papírjait, melyekben a herceg bizalmas levele volt I. Sándor csárhoz. E levélben Czartoryski ajánlatot tesz a csárnak, hogy egyesítse kezében a lengyel földet és állítsa vissza Lengyelországot, akár a saját jogára alatt, akár pedig valamelyik testvérének uralma alatt. Kluczewski 1813 elején járt Krasnopolban a csárnál s midőn Sieniawaba akart visszatérni, Brodynál az osztrák határon feltartóztatták és azon ürügy alatt, hogy Oroszországban kolera pusztít, háromheti vesztegzár alá vetették, iratait elvitték s elküldték Metternichnek, a ki azokat elolvasta s tartalmukat közölte Napoleonnal. Czartoryski herceg csak négy hét múlva került a neki címzett csári levelek birtokába.

Pawłowski Broniszláv. Adatok Ausztria politikájához az 1831-iki lengyel felkelés idején című tanulmányában (Preyczynki do polityki austriackiej w czasie powstania polskiego w r. 1831. Kwartalnik Historyczny, 1911. 197—227. l.) ismerteti Ausztria eljárását Dwernicki József lengyel tábornokkal és seregével szemben, midőn ez az oroszokkal való küzdelmek közepette 1831 április 27-én átlépte a galicziai határt. Az oroszok és a lengyel csapatok közt való összecsapást Galiczia földjén — tehát semleges területen — csak Fackh osztrák ezredesnek a két ellenséges sereg közé való hirtelen ékelése akadályozta meg. Az osztrák hatóságok zavarban voltak, mit csináljanak a lengyel csapattal. Oroszországnak kiszolgáltatni nem merték, mert féltek attól, hogy ez rossz vért fog szülni a galicziai lengyelek közt s tartottak az európai közvélemény fölháborodásától is, de különben sem volt elég katonaságuk s így nem léphettek fel nyomatékosan a fegyveres lengyel csapattal szemben. Végre elhatározták, hogy biztosítani fogják Dwernicki tábornokot, hogy nem adják ki Oroszországnak. Erre ő letette a fegyvert, a mit az osztrák hatóságok rögtön átadtak az oroszoknak. A tábornokot Steyrbe internálták, a tiszteket Morvaországban tartották, a legénységnek megmaradt részét pedig (több mint a fele megszökött) Erdélybe küldték. Úgy a tábornokot, mint a lengyel katonákat nagy rokonszenvvel fogadták nálunk, Dwernicki Galicziából hazánkön keresztül utazott Steyrbe, internálása helyére. Mindenütt nagy lelkesedés fogadta őt, de csak rövid ideig tartózkodott mindenütt, kivéve Trencsén-Tepliczet, a hol fürdőt vett, Nagyszombatot, a hol a katonai inté-

zetet tekintette meg és Pozsonyt, ahol néhány napig tartózkodott. A lengyel legénységet Bukovinán keresztül vezették Erdélybe, a hol igen szívesen fogadták őket, sőt Nagy-Enyeden nagy tüntetést rendeztek a lengyelek mellett, a mit azután a katonai hatóság széjjeloszlatott. Egyeseket elfogtak, többi közt báró Bánffy Dánielt s nem engedték meg, hogy a lengyelek részére gyűjtést rendezzenek.

Szent Pétervárt eleinte megütközéssel fogadták a hírt, hogy Ausztria nem akarja kiadni a lengyel foglyokat, de azután beletenyugodtak. A varsói lengyel nemzeti kormány lépéseket tett, hogy Ausztria bocsássa szabadon a Dwernicki-féle csapatokat teljes felfegyverzéssel együtt, a mit azonban a bécsi kormány visszautasított. A dologba beavatkozott Anglia is, kifogásolva azt, hogy Ausztria a lengyel csapatot lefegyverezte s nem bocsátotta szabadon. Lord Palmerston e kifogását Metternich éles szavakkal visszautasította s értesítette róla Nesselrode orosz minisztert. a mit Szent Pétervárt nagy meglepéssel vettek tudomásul.

DIVÉKY ADORJÁN.

Pamu Györgyről az érdeemes történetíróról és rettegett újságíróról közöl nekrológot a Convorbiri Literareban (1910. nov.) I. Negrussi. Ez a moldvai születésű (1848—1910) politikus már huszonnégyszéves korában ismertté tette nevét egy történeti munkájával, mely az oláh politika megnyilatkozását keresi a multban, rögtön utána hosszú tanulmányban mutatta ki Hasdeunak, az ünnepelt történetírónak tévedéseit az «Istoria critica a Românilor»-ban (Nálunk Hunfalvy bírálta. Századok 1876.) E munkája úgy megnyerte Maiorescu Titus miniszterelnök tetszését, hogy állami ösztöndíjjal külföldre küldötte. (Két történész: Tocilescu régész és ő, meg két nyelvész nyert ösztöndíjat.) Párisban azonban történelem helyett politikával, joggal és sociológiával foglalkozott és visszatérve megalapította a «Liberalul»-t, melyben a kormányt és a király személyét oly kíméletlenül támadta, hogy két évi fogházra ítélték. A teljes sajtószabadság hazájában, hol a király személyét sem védi semmi külön törvény, ő az egyetlen sajtóvétségért elítélt ember. A büntetés elől külföldre menekült; időközben szülővárosa, Jassy, képviselőnek választotta. Azóta minden politikai pártnak volt tagja, addig t. i. míg pártja kormánya nem jutott, akkor adáz tollharcot kezdett ellene.

Utolsó éveiben megint visszatért a történetíráshoz; megírta

emlékiratait a «Junimea» korából, mikor ennek az irodalmi és politikai társaságnak, mely az egész közélet újjáalkotását tette programjává, ő is működő tagja volt. Harmincz esztendő távolából írta meg ifjú emlékeit, majd közvetlenül halála előtt még könyvet írt Radu Rosetti ellen, a ki a moldvai jobbágyság és birtokviszonyok történetét ismerteti két hatalmas munkában. Az 1907. évi parasztlázadás okait fejtegeti Rosetti visszatekintve Moldva egész történetén, s mindenütt az elnyomott, kizsárolt parasztot védi; Pamu épen a conservatív párthoz tartozván akkor, természetesen a bojároknak fogja pártját. (Cercetări asupra, stării târanilor în veacurile trecute. 1909.)

Kár, hogy nagy tudását, éles eszét napi érdekű eseményekre pazarolta — véli Negrusi — ha a történet mellett marad nagyon sok maradandót alkothatott volna még.

GÁGYI JENŐ.

Könyvek: *Carré Henri*: La fin des Parlements (1788—1790). Paris 1912. — *Dodu Gaston*: Le parlementarisme et les parlementaires sous la Révolution (1789—1799.) Origines du régime représentatif en France. Paris 1911. — *Goetz-Bernstein H. A.* La diplomatie de la Gironde. Paris 1912. (XX—451 p.). — *Tuetey A.* Répertoire général des sources manuscrites de l'histoire de Paris pendant la Révolution française. T. X. *Convention nationale*. Paris 1912 (4°—853. ll.). — *Sicard A.*: Le clergé de France pendant la Révolution T. I. L'Effondrement. Paris 1912. (8°—604. ll.). — *Guillon E.*: Napoleon et la Suisse. (1803—1815.) Paris 1910. — *D'Ussel Jean* (Vicomte) L'Intervention de l'Autriche. Décembre 1812 mai. 1813. Paris 1912. — *Aulard A.*: Napoleon I. et le monopole universitaire. Paris 1911. (1X—385. p.). — *Guichen* (Vicomte de) La France morale et religieuse à la fin de la Restauration. Paris 1912. — *Charmatz Richard*: Oesterreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907. T. II. Der Kampf der Nationen. Leipzig—Berlin. 1912. (Aus Natur und Geisteswelt 243. k.) — *Aventino*: Le gouvernement de Pie X. Paris 1912. (120—444. ll.)

Paris.

FÓTI LAJOS.

Magyar történet idegen nyelvű folyóiratokban.

«*Beatrix de Aragon, Reina de Hungria, por Alberto de Berzeviczy. Traducción por Luis de Teran, profesor en el Ateneo de Madrid. Precio 7. pesetas.*» Ez a pár spanyol szó a magyar tudományosság szép és büszke diadalát jelenti; azt, hogy Berzeviczy Albert «*Beatrix királyné*»-ja megjelent kasztíliai nyelven, a madridi «La España Moderna» című tekintélyes folyóirat könyvkiadó vállalatának a könyvtárában. Az első magyar történeti mű ez, mely a Pyrenéken túl napvilágot lát; egy madridi egyetemi tanár Luis de Teran fordította le a mi érdemes Revue de Hongrienk Bibliothéque Hongroiseában megjelent francia kiadásból. (Hogy a Bibliothéque Hongroise nemzeti szempontból mennyire hasznos és fontos, ez a tény is igazolja!) Persze Spanyolországgal nem levén még irodalmi szerződésünk, Luis de Teran sem a szerzőt, sem a Bibliothéque Hongroise kiadóját Huszár Vilmos-t meg sem kérdezte. Mi, kik egészen véletlenül értesültünk a dologról, örömmel constatáltuk, hogy irodalmunk és tudományosságunk már ott tart, hogy így minden mesterkedés nélkül magától bekapcsolódik a nemzetközi gondolatvilágba. A «*Beatrix de Aragon*», mely előzőleg hónapról-hónapra az España Moderna lapjain jelent meg, könyvalakban 428 lapot tesz ki; fordítása *az összes magyar idézetekkel együtt*, nemcsak hű, hanem lendületes és classikusan szép. A minthogy az España Moderna, melynek lapjain Boissier, Bréal, Emerson, Garofalo, Ibsen, Macaulay, Mommsen, Ruskin, Sainte-Beuve, stb. szerepelnek, maga is teljesen classikus irodalmi forum. Gratulálunk a szerzőnek s a magyar tudományosságunknak!

PEKÁR GYULA.

A «Revue d'histoire diplomatique» 1911. évi 3. és 4. füzetében Gaëtan Guillot: «Léopold I. Les Hongrois, les Turcs. Le Siège de Vienne» czímen kiadatlan diplomatiái iratok alapján részletes ismertetését adja a magyarországi ügyeknek 1681-től 1684-ig.

Mióta I. Lipót megtagadta XIV. Lajostól a «Majesté» czímet, ez utóbbi visszahívtá bécsi követét és csak «rendkívüli küldött»-et tartott a császári udvarnál. Marquis de Sébeville, az «envoyé extraordinaire», azt a titkos megbízást kapta, hogy tanulmányozza a császárt irányító miniszterek hajlandóságát és készítse elő egy

végleges békeszerződés megkötését a két hatalom között. De ez sok nehézségbe ütközött. Mellőzve azt, hogy Sébeville-t nagyon kevésre becsülték és érzékenységét több etiquette-kérdésben megbántották, a spanyol követ minden erejével a francziákkal való megegyezés ellen dolgozott és olyan hangulatot teremtett Lipót környezetében, a mely attól sem riadt vissza, hogy francziával és törökkel egyszerre viseljenek háborút. Pedig ugyanakkor «*Tékéli*» felkelése is mind veszedelmesebb mérveket öltött és Kara Musztafa pusztító hadai már Ausztria területén is portyáztak. Borgomainero marquis, a spanyol követ, Bádeni Herrmann, Montecuccoli utódát is megnyerte a tervének s pártján voltak még Zinzendorf főmarsall, Hocker (sic!) és Emérick atya, a későbbi bécsi püspök is. A spanyol követ franciaellenes intrikája pedig komoly akadály volt Buonvisi pápai követ amaz üdvös actiója sikerének, hogy a császár minden erejét a török elleni keresztes hadjáratra egyesítse. A spanyol párt hajlandó lett volna a törökkel és Thökölyvel is békét kötni, csak hogy a francziákkal szemben szabad kezet nyerjen. A francia követet nagyon elkésértette az a figyelem és alázatosság, a melylyel a bécsi miniszterek Thököly követeit és követeléseit fogadták. Csak Bádeni Herrmann merete a szemükre lobbantani, milyen csúf árulás volt a keresztyenség érdekei ellen Thökölynek a törökkel való szövetkezése.

Volt ugyan pártja a bécsi udvarban a francziákkal való kibékülésnek is, de korántsem elég erős arra, hogy a spanyol-párt befolyását ellensúlyozhatta volna. Ide tartozott Schwarzenberg herczeg, Strattmann gróf, későbbi kancellár, Dietrichstein főkamrás és Königseck gróf. Schwarzenberg már a bécsi ostrom előtt kérte a császárt a francziákkal való békekötésre és mikor tagadó választ nyert, le akart köszönni hivataláról. Sőt állítólag halálát is ez okozta volna (gutaütésben halt meg), de «a császár mégsem okult és a franciaellenesek továbbra is uralmon maradtak».

Következik a soproni országgyűlésről szóló jelentések ismertetése 13 lapon. Sébeville jelen volt a gyűlésen és aprólékos tudósításokat küldött róla. Esterházy, *Baudiani*, Pálfi, Erdődi és *Rascowitz* grófok voltak a császárpárti magyar képviselők, a kik urok fogadására hallatlan pompát fejtettek ki. A császár rövid latin megnyitója után az esztergomi érseknek, mint helytartónak beszéde következett, azután kézcsókra járult (!) több mint ötszáz követ és a megnyitó ülés befejeződött. A nádorválasztás részletes, elég hű leírása következik. Szelepcsényi érsek eleintén tiltakozott a

nádorválasztás ellen, hatalmi féltékenységből, de mikor negyvenezer livre-nyi összeggel lekenyerezték, elállt az oppositiotól. Sébeville elküldötte királynak — bő magyarázatokkal kísérve — azt a 13 pontba foglalt sérelmi «cahier»-t is, melyet a magyar rendek új nádoruknak, Esterházy Pálnak átnyújtottak. E pontok a következők: Palatinatus auctoritas. — Militis nativi auctio. — Contributionis sublatio. — Officiorum nativis distributio. — Camerae Hungariae reformatio. — Militis extranei, ubi non est necessarius, eductio. — Bonorum fiscalium restitutio. (Serin, Nadasti, Frangipani.). — Religionis complanatio. — Amnistia generalis. — Regnae coronatio. — Captivorum liberatio. — Turcarum pax. (Sébeville szerint a magyar rendek félmillió tallért ajánlottak fel a töröknek, hogy csapatait hazavezesse; Caprara vitte az ajánlatot a portára, de visszautasították.) Végül: Dieta suo modo proxime promulganda.

Vitrynek írt levelében így foglalja össze Sébeville a diéta eredményét: «A császár majdnem mindent megadott a vallás és az elkobzott javak körüli sérelmek kérdésében és a mit rögtön nem teljesített, azt a kihirdetett pozsonyi diétára halasztotta. Azonkívül betöltötte a királyi méltóságokat.» Így Raskowitz gróf és testvére lettek a judices curiae és Sacquy (Csáky) gróf lett Felsőmagyarország generálisa. Ez a kinevezés tönkre tette Thökölynek reménységét, hogy a magyar hadsereg fővezére lesz. Szerző helyreigazítja Sébeville resuméjét avval a megjegyzésével, hogy valósággal az egész hathónapos gyűlés haszontalan időpocsékolás volt, mert a függő kérdések csak ideiglenes, senkit meg nem nyugtató megoldást nyertek.

Egy 1681-diki levelében Sébeville arról értesíti Vitryt, hogy Esterházy nádor kényteleniségből nőül vette Thököly nővérét, miután előbb súlyosan compromittálta. Thököly ugyanis birtokai felgyujtásával fenyegette meg a galáns nádort.

Következik Thököly 1681. és 1682. évi sikereinek leírása. Ekkor már a bányavárosoknak (le Bergstett) is ura volt és pénzt veregett a császár aranyán: Emericus dux Hungariae felírással. Követői, kiket fegyverszünetért a nádorhoz és az udvarba küldött, Emericus Tekeli, princeps et partium Hungariae dominus nevében beszéltek. A tárgyalások nem szüntették meg az ellenségeskedéseket. A felkelők már Morvarországban is pusztítottak. 1682 telén kitűnő helyzete volt Thökölynek, a magyarság fejének, egész Felsőmagyarország és főleg a pénzforrás, a bányavárosok urának.

(Tanulmányunk szerzője igen nagyra becsüli Thököly államférfiúi képességeit, ravaszságát és erélyét.) Mindamellett az év végén Thököly fegyverszünetet kötött, azzal az ígérettel, hogy a bányavárosokat visszaadja és a nagyvezért békére bírja. Január végére diaetát hívott össze Kassára, kikergette a jezsuitákat és elvett javaikat egy eperjesi egyetem alapítására szánta.

Ekkor, 1682 végén, bizonyos volt már, hogy a török Bécs ostromára készül és Caprara maga ajánlja a császárnak, hogy kössön békét a francziákkal. A császár, ministerei befolyására, még mindig habozott. Strassburg elfoglalása még fokozta gyűlöletét Lajos iránt, de tehetetlen volt, mert a fejedelmek, főleg a protestánsok, megtagadtak minden segítséget. Sébeville már-már csalódással constatálja, hogy a császár inkább lemond Magyarországról, hogysen a francziáknak engedje át a császárság néhány határvárosát.

De végre mégis beállt a fordulat: Buonvisi sürgetésére a császár hozzájárul a keresztes hadjárat hirdetéséhez. A franczia király maga is engedett a közóhajnak és megszűnt a magyar lázadókat segíyezni, kiket különben is mélyen lebecsült és a frondeurök tehetetlen epigonjainak tartott.

Következik az 1683. és 1684. évi hadjárat leírása. A keresztyén táborban, a mely fölött a császár Pozsonynál szemlét tartott, ötezer volt a magyar (csupa lovas) 36,000 közül. Az ellenséges seregben Thökölyvel 15,000 magyar volt, de Bécs alatt ebből csak egy tizedrész jelent meg.

Sébeville tanuja volt Bécs ostromának és még a következő hónapok eseményeiről is beszámol, de kevéssel utóbb visszahívatta magát, miután belátta, hogy küldetése célját (végleges békekötést királya és a császár között) el nem érheti.

Győr.

LUKÁCS KÁROLY.

KÜLÖNFÉLÉK.

Római ásatások.

A sajátos római helyi viszonyok miatt, melyek a város némely részén az ásatások terjeszkedését megnehezítik, néha hosszabb időre teljesen meg is akasztják, épen egyik fő ásatási területen, a forumon. az utóbbi évek munkálatai aránylag csekély eredménynyel jártak és inkább a már régebben kiásott részek újabb tudományos átvizsgálására és helyesebb értelmezésére szorítkoztak. A legrejtélyesebb pontja a forumnak ma is még a híres *lapis niger*, mely állítólag Romulus sírját takarja. A régi idők tudósítása szerint csakugyan fekete kő jelölte Romulus sírját. Horatius tizenhatodik epodosának azon közismert helye pedig, mely szerint Róma végromlása közelg, barbár ellenség vágat majd végig a város hamvain és a városalapító csontjait a szélrózsa minden irányában szétszórja, arra vall, hogy Horatius idején ismeretes volt az a hely, hová a közhit Romulus sírját helyezte. Valamint a görög városokban, pl. Alexandriában, az alapító sírjának tiszteletéhez fűződött a város szerencséje, úgy függött Rómában is bizonynyal az alapító sírjának épségétől a városnak jóléte és így kell a horatiusi sorokat értelmeznünk. A forumi fekete kő alatti sír lényegében megegyezik az ókori hősi sírok hagyományos formájával: benne van az alvilágiak cultusának szentelt oltár és az áldozati verem, melyben a halotti áldozatok maradványai is még megvoltak. Nagyon nagy volna tehát a valószínűség, hogy a forumi fekete kő fedte Romulus hamvait, ha egyéb zavaró körülmények, pl. a még mindig megfejthetlen archaikus felirat, a nagy talapzatok stb. nem volnának evvel ellentmondásban. Legtöbb eredménynyel jártak a forumi ásatások a tér közepén, hol több talapzat és fundamentum mivolta vált megállapíthatóvá. Körülbelül bizonyos most már a nagy szószéknek, a *rostra*-nak az alakja, melyhez a Capitolium felőli oldaláról lassan emelkedő, laposan elnyúló lépcső vezetett, továbbá a co-

lumna rostrata alakja, melyet a rómaiak első tengeri győzelmének emlékére emeltetett Duilius. A forumi nekropolis ásatásait a gyakori esőzések akadályozták. A Titus-ív közelében több császárkori magánépület maradványai, a mélyebb rétegekben köztársaságkori tuff-falak kerültek elő; egy freskókkal és bacchikus jelvényekkel díszített földalatti helyiség némelyek véleménye szerint a bacchanalia ünnepeinek volt színhelye. A Nero-féle *domus aurea* maradványait főleg a freskók szempontjából tanulmányozták újabban. Végül pontosabban meghatározták a *Basilica Aemilia* építészeti korszakait.

Sokkal gazdagabb eredménnyel jártak a palatinusi ásatások. A sok új, meglepő, egymásnak és a régibb meghatározásoknak gyakran ellenmondó lelet következtében azonban itt a helyzet olyan bonyodalmas lett, a tények összefüggésének megértése gyakran olyan nehéz, hogy a felmerült sok új problema megoldása évek munkájába fog kerülni. A hivatalos ásatási tudósítás épen ezen nehézségek miatt csak nagyon lassan és óvatosan haladhat előre és ennél fogva jóformán csak annyi tudható a palatinusi ásatásokról, a mennyi az olasz napisajtó révén kiszivárgott. A munkálatok főleg Domitius palotájában és az alatta fekvő rétegekben folynak. Közvetlen a palota trónterme alatt egy hasonló dispositiójú, Nero korabeli helyiség van; a *tablinum* alatti épület pedig, melyet finom plafond-díszek, az Iliásból vett falfestmények és díszes padozat ékesített, valószínűleg Tiberiusé volt. A *nymphaeum* alatti akna valószínűleg felvonó készülék (lift) ürege volt. Az alsóbb rétegekben, a trónterem és *lararium* alatt különböző dispositiójú és különböző korú republikánus épületek kerültek elő; a régiebbeknek falai II. pompéjii stílusú falfestményekkel, a többieké márványburkolattal voltak fedve. Mélyen lenn a sziklában ismeretlen rendeltetésű folyosók vannak; a bennök talált törmelékről ítélve a szigorú stílusú vörösalakos vázák idejéből, tehát körülbelül az V. század elejéről származnak.

A Caracalla-fürdő nagy épületcomplexumában egy jól conservált Mithras-szentélyt találtak. A bejáratnál szép márványküszöb látható, az ajtószárnyak maradványaival. Belseje a szokott hármastagoltságot mutatja; a két oldalhajó a középhajónál körülbelül egy méterrel magasabban fekszik és a fal felé kissé lejtősen ereszkedik. Ezen két oldalpodium oldalában van két-két kicsi félköralakú fülke, melyek mindegyikében három-három, egymás fölött lépcsőzetesen emelkedő négyszögletes kő van.

A középhajó padozatába a bejáráthoz közel nagy edény van beleeresztve, melynek gyűrűszerűen szegélyezett széle a padozatnál valamivel mélyebben fekszik: ez nyilván a megtisztulásra szolgáló víztartó-medence volt; beljebb pedig egy négyszögletes lyuk van a mozaikpadozatba mélyesztve; vízvezeteki csövek helye és maradványai mutatják azt a fontosságot, melylyel a víz a Mithras-szertartásokban birt. A szentély keskeny hátsó fala előtt kis emelvény van, melyhez néhány lépcső vezet; a falban pedig befalazott fülke, melyben valószínűleg a *Mithras tauroktonos* (bikaölő M.) reliefjét őrizték. Egyik sarokban rosszul conservált Mithras-ábrázolást találtak, továbbá egy nagy követ, melybe a sziklából született gyermek-Mithras (*M. petrogenitus*) van belefaragva: ez volt nyilván a *petra genatrix*, az életadó szikla symboluma. Ezek a részletek teljesen megegyeznek a Mithras-liturgiára vonatkozó ismereteinkkel. A legnevezetesebb szertartások ugyanis: a szeretetlakoma, melynél a hívők kétoldalt a lejtős, emelvényes oldalhajókon a római banquette-klinék módjára részütösen, sorjában feküdtek, mialatt a mélyebben fekvő középhajóban a templom papi és szolga személyzete a lakomát előkészítette; továbbá a vízben való megtisztulás és a különféle eskütételek. Mindezen szertartásoknak alapeszméje pedig a fokenkénti közeledés istenhez és végül a teljes egyesülés minden jónak kútfejével, az örök világosság forrásával, Mithrassal. A Mithras-liturgiára vonatkozó ismereteink újabban jelentékenyen bővültek egy rég ismert ókori varázslókönyv helyesebb megértése következtében, mely boszorkányos hočus-pocusát mellőzve, a Mithrassal egyesülni óhajtó, hívő lélek legfőbb esküjét tartalmazza.

LÁNG MARGIT.

Tisztelt Szerkesztő úr!

Az Eötvös és Kossuth nemzetiségi politikájáról szóló tanulmány valóban kizárólag történelmi szempontból kívánta megvilágítani állam és nemzetiség viszonyának fejlődését és megjelölni azt a helyet, a mely a két államférfi felfogását ebben a fejlődésben megilleti. Épen azért nyugodtam bele azokba a kihagyásokba és változtatásokba, a melyeket szerkesztő úr azért tartott szükségeseknek, hogy a politikai célzatosságnak még látszatát is elkerüljük. De csak félreértés következtében kerülhetett sajtó alá a cikk utolsó mondatának jelenlegi megváltoztatott alakja: «Ezt

a megoldást a magyarság és a vele együtt élő népek elfogadtak *eddig és csak egyes csoportok remélik*, hogy művelődésük megváltozott erői és a vezető culturák új constellatiói gyökeresebb elintézésre vezetnek». Ez így a cikk gondolati eredményével és alapérzésével ellentétben van. A tanulmány vizsgálta azokat a történeti viszonyokat és eszmeáramlatokat, a melyek hatása alatt Kossuth is, Eötvös is — egyik a «Dunai confoederatio, másik a Habsburgmonarchia keretei közt — az állam és nemzetiség különválasztását vallották a magyar államalkotás egyik feltételének. Vizsgálta másrészt azokat a történeti körülményeket, melyek közt az állam és nemzetiség szerves összekapcsolása diadalmas, parancsoló politikai alakzattá lett az európai culturkörben. Eredményünk az volt, hogy Eötvös és Kossuth gondolata és általában a nemzetiségi kérdés gyökeres megoldása nálunk a XIX. században épen olyan történeti lehetetlenség volt, mint pl. a vallásfelekezeti ellentét állambontó hatásának gyökeres kiküszöbölése a XVI—XVII. századi Európában. Ezért kellett a gyakorlati politikának szükségképen lemondani a kérdés teljes megoldásáról, kellett beérnie egy olyan megoldással, a mely bajok közt is lehetővé teszi fejlődésünket. Ilyen megoldást adott az a politikai gyakorlat, a mely a kiegyezési mű talapzatán épült fel egy új nemzedék szellemében. Ilyen értelemben mondtam, hogy cezt a megoldást a magyarság és a vele együtt élő népek elfogadták *addig, míg művelődésük megváltozott erői és a vezető culturák új constellatiói gyökeresebb elintézésre vezetnek*». A tanulmány utolsó szakasza eredetileg épen a vezető culturák azon újabb jelenségeivel foglalkozott, a melyek, szerintem, ismét közelebb visznek ahhoz a történeti lehetőséghez, hogy különböző «nyelvi nemzetiségek» önként és harmonikusan működjenek össze egy egyesítő «politikai nemzetiség» keretében. De meghajoltam szerkesztő úrnak azon felfogása előtt, hogy ilyen fejtegetések — bármennyire távol állnak is minden actuális politikai irányzattól — még sem valók szemlénkbe, minthogy jelen és jövő alakulásokat érintenek. Így a tanulmány ez utolsó szakasza elmaradt. De semmiképen sem mondhatom, hogy «csak egyes csoportok remélik» azt a lehetőséget, a melylyel eredetileg saját tanulmányom foglalkozott.

Szerkesztő úrnak tisztelő híve és készséges munkatársa

GÖRÖG IMRE.

Tisztelt dolgozótársunk cikkének utolsó mondata eredeti alakjában könnyen félreérthető. Félreérthető azért, mert oly cikknek conclusiója volt, mely a dunai conföderatiót elismerésnek vehető objectivitással fejtegette.

Sajnálom, hogy ez a mondat a közös megbeszélés alkalmával kikerülte figyelmemet és így kénytelen voltam azt az idő rövidsége miatt a szerző megkérdezése nélkül megváltoztatni. Jobb lett volna a mondatot egészen elhagynom, de attól tartottam, hogy ez a szerzőnek kevésbé lesz inyére, mint a módosítás. Oly irányban módosítottam tehát a mondatot, mely azt hiszem Eötvös felfogását híven fejezi ki. Eötvös ugyanis a nemzetiségi törvény tárgyalásakor elmondott 1868-iki beszédében ép a szabadság eszméjére és a kulturai fejlődésre hivatkozva szállt szembe a Miletics-Mocsonyi-féle «gyökeres elintézéssel». Egyáltalán, bár néha nem nyugodhatunk meg Eötvös fejtegetéseiben a nemzetiségi kérdéstről, nem kellene felejtenuk, hogy alapjában Eötvös együtt érzett e kérdésben is legbizalmasabb barátjával, Szalay Lászlóval. Már pedig Szalay 1861-diki országgyűlési beszédében gúnyolta azokat, kik «a dunai közbizodalom részének látják Magyarországot». Szalay kijefentette, hogy neki csak «Szent István Magyarország kell, ezerévi történelmének és jogéletének rámájában».

Módosításomnak tehát az volt a célja, hogy megóvjam a szerzőt oly félreértés ellen, mintha másnemű megoldásra gondolna, mikor a mait ideiglenesnek tartja és a fejlődéstől követelt «gyökeres elintézést» hangoztatja.

SZERK.

Sajtóhibák az 1913. októberi (4-ik) füzetben.

- A 605. lapon alulról a 17. sorban 1842 h. 1812,
- a 15. sorban Wegle h. Wegele,
- a 11. sorban Sourres h. Sources.
- a 8. sorban Gustane Lanson h. Gustave Lanson.
- a 6. sorban moderne h. moderne;
- a 608. lapon alulról a 12. sorban Gomama h. Gomara, Gouçalo
- Fernanda h. Gonzalez Fernandez ;
- a 609. lap legfelső sorában Regtus h. Beatus,
- alulról a 19. sorban Yibbon h. Gibbon,
- a 7. sorban sorozat h. szervezet ;
- a 610. lapon alulról a 14. sorban hatásuk h. határok,
- a 11. sorban más h. szíves,
- a 7. sorban is h. és ;
- a 612. lapon alulról a 3. sorban Seignobus h. Seignobos olvasandó.

A M. Tud. Akadémia kiadásában megjelentek:

Asbóth Oszkár dr. A hangsúly a szláv nyelvekben	1.60
Bálint Gábor. Jelentése Oroszország és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. Melléklet: 5 khálmik dana hangjegye	—40
— Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. 3 füzet. Egy-egy füzet	2.—
Ballagi Mór. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr	—40
— Baronyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai	—20
— Nyelvünk újabb fejlődése	—40
Brassai Samuel. A magyar bővített mondat	—60
— A mondat dualismusa	1.20
— A neo- és paleológia ügyében	—60
— Commentator commentatus. Tarlózatok Horatius szatíráinak magyarázói után	—80
— Paralepomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneise II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra	—80
— Szórend és accentus	—80
Budenz József. A németországi philologok és tanfériak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről	—30
— Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. Három füzet	4.80
— Egy kis viszhang Vámbéry Armin úr válaszára, vagyis «A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet» című II. értekezésére	—40
— Erdei- és hegyi-cseremiszt szótár. (Vocabularium cseremissicum utriusque dialecti.) Főleg Reguly cseremiszt szógyűjteményéből és az Ujtestamentom cseremiszt fordításából	1.—
— Magyar-ugor összehasonlító szótár. (Lexicon Linguae Hungaricae cum Linguis Ugriais comparate.) 3., 4. és 5. füzet. Egy-egy füzet	2.—
— Moksa- és Erza-mordvin nyelvtan	1.—
— Podhorszky Lajos magyar-sínai nyelvhasználtása	—20
Fábian István. Finn nyelvtan	1.—
Finály Henrik. A besztercei szöszedet. Latin-magyar nyelvmélek a XV. századból. — Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérté és teljes szömutatókat készített hozzá	4.—
— Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez	—40
Gedeon Alajos dr. Az alsó-metznzefi német nyelvjárás hangtana	1.50
Genetz Arwid dr. Orosz-lapp utazásomból	—40
Goldziher Ignác dr. A buddhismus hatása az iszlámra	—80
— A muhammedán jogtudomány eredetéről	—20
— A nemzetiségi kérdés az araboknál	—60
— A pogány arabok költészetének hagyománya	1.20
— A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval	1.—
— Jelentés a M. T. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdaviszonyokra keleten	—40
— Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben	—80
Halász Ignác. Svéd-lapp nyelv V: Népköltési gyűjtemény a pite lappmark arjepluigi egyházkerületéből. Gyűjtötte s magyar fordítással, jegyzetekkel ellátta	6.—
— Svéd-lapp nyelv VI: Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid keresandói lapp szöjgyezékekkel	3.20
Hunfalvy Pál. A kondai vogul nyelv. A P. von G. fordításának alapján	6.—
— A Kün- vagy Petrarca-codex és a künök	—60
— A M. T. Akadémia és a szuoími irodalmi társaság	—40
— A számlálás módja és az év hónapjai	—40
— Az orientálistáknak Londonban 1874-ben tartott nemzetközi gyűléséről	—30
Imre Sándor. Nyelvtörténelmi tanulások a nyelvújításra nézve	1.20
Joannovics György. Az ik-es igékről	—80
— Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez	—60
— Értsük meg egymást. (A neológia és orthológia ügyében)	—60
— Szórendi tanulmányok I. rész	—60
— Ugyanaz II. rész	—80
Kálczy Ferencz levelezései. Közéteszi dr. Váczy János I—XV. köt.: 1763—1818-ig. Minden kötet ára 10 korona. A II. kötet	12.—
Kéjfi Sándor dr. A perzsa népdal	—90
— Tanulmányok az újabbkori perzsa irodalom történetéből	3.—
Kunos Ignác dr. Három karagöz-játék	2.—
— Kis-Ázsia török dialektusairól	—90
— Nasreddin Hodsa tréfi. Török (kis-ázsiai szövegét gyűjtötte, fordítással és jegyzetekkel ellátta)	3.—
— Oszmán-török népköltési gyűjtemény. Két kötet	10.20
— és Munkácsi Bernát dr. A belviszonyragok használata a magyarban	1.—

Gróf Kun Géza. A künok nyelvéről és nemzetiségéről	80
— A sémi magánhangzókról	75
— Adatok Krim történetéhez	40
— Codex Cumanicus. Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum primum ex integro editit, prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit	10.—
Lindenschmidt Mihály. A verbászi német nyelvjárás	90
Lugossy József. Hangrendi párhuzam ezer példában	20
Mayr Aurel dr. A lány aspiraták kiejtéséről a zendben	20
— Az úgynevezett lány aspiraták phoneticus értékéről az ó-indben	120
Melich János. A gyöngyösi latin-magyar szótár-töredék. Veress Ignác másolata felhasználásával közrebocsátotta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta	5.—
— Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai. (A középfrank nyelvjárás tüképével)	120
— A brassói latin-magyar szótár-töredék	60
Molnár Albert. (Szenczi-) naplója, levelezése és irományai. Jegyzetekkel ellátta Dézsi Lajos, Hasonmással	9.—
Munkácsi Bernát. Arja- és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet: Magyar szójegyzék s bevezetésül: A kérdés története	12.—
— Budenz József emlékezete	120
— Vogul népköltési gyűjtemény I. kötet: Regék és énekek a világ tereméséről. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	3.—
Kiegészítő füzet	6.—
II. kötet: Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
III. kötet: Medveénekek. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	10.—
IV. kötet: Életképek. Sorsénekek, vitezi énekek, medveünnepi színjátékok, állaténekek, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzék. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
— Votják népköltészeti hagyományok	4.—
— Votják szótár. 4 füzet	16.—
Nyelvemlékek. Régi magyar — Kiadta a M. T. Társaság IV. kötet. Első osztály: Guary-codex	2.—
Második osztály: Egyházi vegyes könyv. (Winkler-codex)	3.—
V. kötet: A Jordánszky-codex bibliafordítása. Saját alá rendezte és kinyomatta Toldy Ferencz. A kész nyomtatványt az eredetivel összehasonlítta, a Csomez-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta Volf György	12.—
Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerkesztik: Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Aron. Közéteszi Volf György. Tartalma:	
I. kötet: Bécsi-codex. — Müncheni-codex	4.—
II. kötet: Veszprémi-codex. — Peer-codex. — Winkler-codex. — Sándor-codex. — Gyöngyösi-codex. — Thewrewk-codex. — Kriza-codex. — Bod-codex	4.—
III. kötet: Nagyszombati-codex. — Szent-Domokos-codex. — Virginia-codex. — Közéteszik: Komáromi I. és Király Pál	4.—
IV. és V. kötet: Érdy-codex. Egy-egy kötet	4.—
VI. kötet: Tihanyi-codex. — Kazinczy-codex. — Horvát-codex	4.—
VII. kötet: Ehrenfeld-codex. — Simor-codex. — Cornides-codex. — Szent-Krisztina élete. — Vitkovics-codex. — Lányi-codex	4.—
VIII. kötet: Szent Margit élete. — Példák könyve. — Könyvecské a szent apostoloknak méltóságáról. — Apor-codex. — Kulcsár-codex	4.—
IX. és X. kötet: Ersekújvári-codex. Egy-egy kötet	4.—
XI. kötet: Debreczeni-codex. — Gömori-codex	4.—
XII. kötet: Döbrentei-codex. — Teleki-codex	4.—
XIII. kötet: Festetics-codex. — Pozsonyi-codex. — Keszthelyi-codex. Miskolczi-töredék	4.—
XIV. kötet: Lobkovitz-codex. — Batthyányi-codex. — Czech-codex	4.—
XV. kötet: Székelyudvarhelyi codex. — Guary-codex. — Nádor-codex. — Lazár Zelma-codex. — Birk-codex. — Piry-hártya.	6.—

*Megrendelhetők a M. Tud. Akadémia könyvkiadóhivatalában
Budapest, V., Akadémia-utca 2. sz.*

MAGYAR MŰVELŐDES-
TÖRTÉNETI INTÉZET
Szeged.

L 109

v. l. 125.

m.

1914.

2. füzet.

VII/1682

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL.

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

Megjelen évenként négy tizíves füzetben január,
márczius, június és október hónapokban.
Előfizetési ára egy évre 12 K, egy-egy füzet 3 K.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1914

Kéziratok és könyvek a szerkesztő lakására küldendők

(II. k., Retek-utca 37.).

TARTALOM.

	Lap
<i>Lukinich Imre</i> : Az avar-görög háborúk történetéhez (II.)	161
<i>Erdélyi László</i> : Anonymus korának társadalmi viszonyai... ..	191
<i>Fraknói Vilmos</i> : Mátyás király és a Hohenzollernek diplomatiái érintkezése (II.)	212
<i>Kállay Béni</i> kiadatlan emlékirata Bosznia annexiójáról. Kiadja: <i>Wertheimer Ede</i>	257

Kisebb közlemények.

<i>Wertner Mór</i> : Megjegyzések a Habsburgok nemzedékrendjéhez	267
<i>Károlyi Árpád</i> Huber Alfonzról... ..	274

Irodalom.

Kassowitz Tivadar Bruno : Szellemi áramlatok a XVI. század derekán. Ism. <i>Hóman Bálint</i>	277
D. Albert Hauck : Deutschland und die päpstliche Weltherrschaft. Ism. <i>Balanyi György</i>	279
Konstantin Jireček : Geschichte der Serben. Ism. <i>Ivanic József</i>	282
August Fournier : Die Geheimpolizei auf dem Wiener Kongress, eine Auswahl aus ihren P. pieren. Ism. <i>Molden Ernő</i>	284

Folyóiratok és könyvek.

<i>Elmélet</i> . Irták: <i>Madzsar Imre, Munkácsi Kálmán</i>	289
<i>Ókor</i> . Irták: <i>Gagyi Jenő, Heinlein István</i>	292
<i>Középkor</i> . Irták: <i>Áldásy Antal, Domanovszky Sándor, Munkácsi Kálmán</i>	297
<i>Újkor</i> . Irták: <i>Gagyi Jenő, Görög Imre, Holub József, Krofta Kamil, Lukács Károly</i>	302
<i>Magyar történet idegennyelvű folyóiratokban</i> . Irták: <i>Gagyi Jenő, Lukács Károly</i>	313
<i>Könyvek jegyzéke</i> . Összeállították <i>Fóti Lajos és Mangold Lajos</i> (†) 291, 296, 299, 302, 303, 307, 313	

Különfélék.

Bellaagh Aladár : Voltak-e a magyarok a görögkeleti egyház hívei a X. században ?	313
i. Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der Neueren Zeit	319
Eckhart Ferencz bécsi felolvasása	320

Lehelté 125/1.

AZ AVAR-GÖRÖG II.ÁBORÚK TÖRTÉNETÉHEZ.

II.

Baján Pannonia birtokbavétele után azonnal felújította Sirmiumra vonatkozó jogigényeit. Targitot, a II. Justinusszal folytatott diplomáciai tárgyalások eddigi vezetőjét, nem sokkal a vázolt események után ismét Byzanczba küldte, nemcsak Sirmiumot és Usdibadust, hanem azt a pénzüsszeget is követelvén, melyet még Justinianus adott volt évenként a hún törzseknek. Minthogy pedig II. Justinus trónralépése óta a tartáspénzek megszűntek, Targit azt kívánta, hogy az összes hátralékot egyszerre fizessék meg Bajánnak, ki ekkor «a jövőben egy-egy évig érvényes szerződést fog kötni a rómaiakkal.» Bármennyire ellenszenves volt is a khagán követelése a császár előtt, kétségtelennek látszott, hogy a Dunamellékét hatalmukban tartó avarok kívánságai elől mereven elzárkózni nem lehet; ez az oka annak, hogy II. Justinus vezérét, Tiberiust, közvetlen tárgyalásokra utasította.¹

Tiberius tárgyalásai, — bizonyára utasítása korlátozottsága következtében — eredménytelenek voltak; ennek tulajdonítható, hogy a sirmiumbeliek és Baján közt nyílt összeütközésre került a sor, melyben az avarok maradtak főlányben.² A sirmiumi őrség vereségének hatása alatt természetesen a byzanczi udvarnak is enyhítenie kellett visszautasító álláspontján; innen van az, hogy Tiberius és az avar

¹ *Menander*: 29. töredék K. K. IV. 120. 1.

² *Menander* (31. töredék K. K. IV. 122. 1.) csupán a hadi készülődéseket említi; a Tiberius részéről mutatott engedékenységet (33. tör.) azonban arra enged következtetni, hogy valamiféle mérkőzésnek kellett történnie.

követ, Apsichus rövid időn belül abban állapotok meg, hogy a «rómaiak átadják az avaroknak azt a földet, melyen laknak, ha főnökeik fiait kezesekül kapják», mert felfogásuk szerint, ha a főnökök gyermekei lesznek a kezesek, megeshetik, hogy a rómaiaknál lévő kezesek atyái nem fogják megengedni a khagánnak a béke megszegését. II. Justinus azonban keveselte a javasolt biztosítékokat. Kijelentette, hogy csak úgy köt békét, ha magának az avar fejedelemnek gyermekei közül kap néhányat kezesül. Egyébként sem látta megokoltnak az avarokkal kötendő békés megegyezést; a sirmiumiak vereségét még korántsem tartotta annyira jelentősnek, hogy e miatt külpolitikája módosítása feltétlenül szükségessé vált volna, sőt ellenkezőleg, Tiberiust határozottan arra utasította, hogy a háborútól nem szabad vonakodnia. Meg kell mutatnia a barbároknak, hogy a római erkölcsök nem fajultak el s hogy katonái harcra vágyók és a fáradság elviselésében kitartók.¹ A diplomatai alkudozások erre azonnal megszakadtak, Tiberius azonban a megújult háborúban oly nagy vereséget szenvedett (570. körül Kr. u.),² hogy II. Justinus vezére sürgetésére haladéktalanul békére lépett az avarokkal,³ 80 ezer arany tartáspénz fejében;⁴ viszont azok Sirmiumra vonatkozó igényeikről lemondtak. Az avarok ezt a szövetségi viszonyt *Tiberius* (578—82.) trónraléptekor is megújították.⁵

Baján a byzanci udvarral kötött béke idejét elsősorban családi hatalmának kiterjesztésére és megerősítésére fordította, a mi, — bizonyára kemény küzdelmek árán — sikerre is vezetett, mert Baján ettől fogva korlátlan uralkodóként szerepel.⁶ De nem kerülte el figyelmét az sem, hogy

¹ *Menander* : 33. tör. (K. K. IV., 123. l.)

² Ezt a dátumot állapítja meg *Müller* : *Fragmenta historico-rum Græcorum*. Paris, 1868. IV. 237. *Evagrius* (*Hist. ecclesiastica*. lib. V. c. 11. Amsterdam, 1695. Valesius kiad.) Tiberius vereségét 574—75-re teszi; ugyanígy *Kurt Groh* is: id. *dolg.* 30. l.

³ *Menander* : 34. tör. (K. K. IV. 124. l.)

⁴ *Menander* : 63-ik töredékéből (K. K. IV. 169. l.) következik.

⁵ *Menander* : 48. töredék (K. K. IV. 149. l.)

⁶ *Menander*nél (33. tör. K. K. IV. 123. l.) még törzsfőnököket

szorosabban kapcsolja magához az Alduna és Erdély területén letelepült szlavin törzseket, melyek az utóbbi évek alatt az avar államhatalom hatásköre alól magokat kivonván, — az említett területeket jobbra függetlenítették. Hódoltató törekvése azonban kezdetben eredménytelen maradt; követeket ugyanis, kiket Daurentiushoz,¹ a szlavinok főnökéhez és a nép főbbjeihez küldött fenhatóságának elismeretése végett, a hagyomány szerint ekként válaszoltak: «Van-e olyan halandó, van-e olyan, kit napsugár melenget, ki bennünket alattvalóivá tegyen? Mert mi megszoktuk, hogy a mások országa felett való uralmat megszerezzük s ne mások szerezzenek uralmat mi rajtunk; erről mindaddig biztosak vagyunk, míg háború és kardunk lesz.» Az avar követek «a szlavinok büszke és elbizakodott szavaira . . . ép oly büszkén és elbizakodottan» válaszoltak, a mi aztán ezivakodást idézett elő, melyben a követeket megölték. Baján a nemzetközi jog ezen megsértését megtorlás nélkül nem hagyhatta ugyan, de tekintettel azon küzdelmekre, melyeket ezzel egyidőben a törzsfőnökkel folytatott, a hadjárat megindítását kénytelen volt elhalasztani. A szlavinok betörése a görög császárság területére 581-ben² nagy

találunk, a mi azt bizonyítja, hogy az avar államszervezet akkor még törzsszerkezeti volt. A főnökök valószínűleg tanácsot alkottak az eredetileg mindenesetre választott, de később örökölhetővé vált khagáni méltóság körül s mint ilyenek a khagánt az avarság egyetemére vonatkozó intézkedéseiben korlátozhatták. A monarchikus szervezetet feltételező khagánság és a törzsi autonomia közt lévő viszony ezen évek alatt változott meg a khagánság hatalomkörének széles kiterjesztésével, a mi abból is kitűnik, hogy a későbbi Priscus-féle hadjáratokban (*Thecphylactus Sim. Hist. lib. VI.*) nem a törzsfők, hanem Baján fiai vezették a seregeket. L. azonfelül: *Salamon F.*: A magyar hadi történethez a vezérek korában. Századok, 1876. 717. s köv. 11.

¹ *Schafařík* szerint (II. 60.) Lauritas, vagy Lovretas.

² «Tiberius Constantinus császár uralkodásának körülbelől negyedik esztendejében csaknem százezer szláv rontott be Thraciába.» *Menander*: 47. töredék (K. K. IV. 148. 1.) Ugyanígy *Rački (Margalits E.*: Horv. tört. repertorium. I. 48. 1.), *Schafařík*: II. 60. *Marquart*: i. m. 243—44. 11.

veszedelemmel fenyegetvén a Balkán-tartományokat, Tiberius Bajánhoz fordult segítségért, mert hadi erejét a Perzsiával folyó háború teljesen lekötötte.¹ Joannes byzanci követ a khagánt, természetesen, könnyen rávehette a fegyveres beavatkozásra. Baján mintegy hatvanezer lovassal haladéktalanul betört a szlavinok országába s azt teljesen elpusztította.²

Baján útja ezen hadjárat alkalmával a római provinciákon vezetvén keresztül,³ a khagán kétségkívül meggyőződhetett a császárság északi határvonala teljes védtelenségéről; a támadást megelőző diplomatai tárgyalások folyamán pedig bizonyára arról is tájékozódott, hogy Tiberius a császárság európai területének összes haderejét a perzsák ellensúlyozására a keleti határok mentén összpontosította. A khagán a keleti császárság zilált külpolitikai helyzetét kiaknázatlanul nem hagyhatta, már csak azért sem, mert Sirmiumra vonatkozó igényei megvalósításának most látta idejét. A nélkül tehát, hogy a szövetséget felmondta volna, a dunai teherszállító hajókat hadi hajókká alakíttatván át, a Száva torkolata mellett fekvő Singidunum (Belgrád) közelébe szállíttatta, maga pedig az avar deréksereggel Sirmium és Singidunum közt állapotott meg. Az avarok váratlan megjelenése és nyilvánvaló hadi készülődése meglepték e városok lakosságát. Sethus, a singidunumi praefectus, Bajántól azonnal megkérdezte, hogy «mivel békében és barátságban él a rómaiakkal, miért jött a Szávához?» Egyúttal figyelmeztette, hogy «ha a császár tudta nélkül a folyón hidat verni merészelne, azt nem fogja elnézni.» A khagán erre kijelentette, hogy «nem azért akar hidat építeni, hogy a rómaiaknak valami galibát akarna okozni, hanem, hogy a szlavinok ellen hadakozzék,» kik az adófizetést megtagadták, sőt követeit megölték.⁴ Kéri tehát

¹ *Menander* 50. s köv. töredékek (K. K. IV. 151. s köv. II.)

² *Menander* : 48. töredék (K. K. IV. 148—50. II.)

³ *Menander* : U. azon töredék. (U. ott IV. 149. I.)

⁴ *Stritter* : *Memoriae populorum. Petropoli. 1771. T. II. p. 1. p. 46—47. és Menander* : 63. tör. K. K. IV. 170. Nem tudni azonban, hogy a Daurentiushoz küldött követség sorsáról, vagy pedig egy újabb sérelemről van-e szó.

Sethust, fogadja követeit, kiket jelen vállalata alkalmából a császárhoz küldött azzal a kéréssel, hogy hajókat készítsen az Isteren való átkelésre.¹ Egyébként kész mindarra esküt tenni, a mit a rómaiak és az avarok egyaránt szentnek tartanak, hogy nincs szándékában károkat okozni a rómaiaknak, vagy Sirmium városának, hanem csakis azért veret hidat, hogy a szlavinokat megtámadhassa. Ila szavai igazságában kételkednének s ezért hídépítő katonáit munkájokban akadályozni kísérelnék, emlékezteti őket arra, hogy akkor ők sértik meg először a szövetséget s mivel így az avarokat behajtják a háborúba, ne merjenek panaszkodni, ha ezután valami kár éri a római államot.»

Sirmium és Singidunum lakossága ebben a kényszerhelyzetben természetesen elfogadta a felajánlott esküt, melyet Baján a singidunumiak felszólítására «avar szokás szerint» a következőképen tett le: «Kivonván kardját, átkot mondott magára és az egész avar népre, ha rosszat tervez a rómaiak ellen, midőn a Száva folyón át hidat készül verni; hogy őt magát és egész népét kard pusztítsa el s az ég onnan felülről és az égben lakó Isten² tüzet bocsás-

¹ Bajánnak *Menandernél* olvasható ezen kérését *Zonaras* — úgy látszik — komolyan vette. Ezért írja: «Chaganus a Tiberio fabros petiit, qui sibi balneas ædificarent; iis missis, pontem in Danubio struere cœgit artifices, ut flumen citra periculum trajicere et Romanas provincias populari posset.» (Annal. II. p. 73.) A tudósítás téves voltát az is mutatja, hogy az avarok nem a Dunán, hanem a Száván való átkelést kísérelték meg; különben az egykorúak erről mit sem tudnak.

² *Kandra Kabos* szerint (A magyar ősvallás többisten hivése. Kath. Szemle. 1894. 196—99. ll.) ez eredetileg a napra vonatkozhatott. A naptisztelet mellett szólnak a hún-avarkori leletek is, a mennyiben a holttest fekvésének iránya nyugat-keleti, olykép, hogy a fej nyugat, a láb kelet felé van helyezve azon szándékkal, hogy az elhunyt arca a felkelő napra legyen irányítva. *Munkácsi Bernádt*: A régi magyar lovas-temetkezés keleti változatai. Ethnographia, 1896. (VII.) 297. l. Azonfelül *Nagy Géza*: A hún, avar és magyar pogánykori leletek jellemzése. Arch. Értesítő. 1893. (XIII.) 313—23. ll. *Katona Lajos*: A magyar mythologia irodalma. Ethnographia. VIII. 63. l. *Kuün Géza*: Relations... I. 173. *Ipolyi Arnold*: Magyar mythologia, 187, I. V. ö. K. K. IV. 171. l. jegyzet.

son reájuk, az erdők és a hegyek szakadjanak reájuk s temessék el őket, a Száva vize csapjon ki s fulassza meg őket.» Együttal kijelentette, hogy nagyobb megnyugtatósukra «római módon» is kész esküt tenni; megkérdezte tehát a singidunumiakat, hogy «mit tartanak szentnek és kegyeletben, a mire megesküdve, hitők szerint Isten büntetését ki nem kerülhetik, ha esküjüket megszegik.» A város főpapja erre átadta neki a szent írást, melyet Baján nagy tiszteletet szinelve fogadott s «térdre borulván, megesküdött arra az Istenre, ki a szent könyvek mondásait kijelentette, hogy ő az előbb mondottakban nem hazudik.»¹

A singidunumi parancsnok Baján esküjének hatása alatt Tiberiushoz bocsátotta az avar követeket,² kik Byzanczba megérkezvén, arra kérték a császárt, hogy a khagán és az avar hadak számára hajókat csináltasson, hogy így az Isteren átkelvén, a szlavinokat megtámadhassák. A khagán, bizva a rómaiakkal fennálló barátságában, már különben is elhatározta, hogy a Száván hidat fog verni. A császárnak, ki ugyanakkor bizonyára arról is értesült, hogy Baján a Száva-hidat lázas gyorsasággal építteti,³ nem volt nehéz felismernie a khagánnak Sirmium megszerzésére irányuló törekvését, sőt világosan látta, hogy a híd felépítése egyértelmű a város körülzárolásával. Erre az ostromra egyáltalán nem volt felkészülve s a várost a folyó perzsa háború miatt védelmi állapotba sem helyezhette. Azzal akart tehát hatni a követekre, hogy a turkoknak, az avarok régi ellenségének előnyomulására figyelmeztette őket,

¹ *Thierry* (Attila stb. s utódai tört. II. 185. l.) nagy megbotráncozással írja le az esküjelenetet, melyet *Balics Lajos* egy cigányvajda hetvenkedésének nevez. (A kereszténység tört. hazánk mai területén. Budapest. 1901. 196. l.) Erre vonatkozólag azonban *Hunfalvy Pál* azt mondja: «A pógányság általában kizárólagos, egyedül idvezítő hitet nem ismer. Baján hamisan esküszik, de az akkori és későbbi keresztények közt is, keleten, nyugaton, gyakori a hamis esküvés, meg esküszegés.» Magyarország ethnographiája, 151. l. — *Vámbéry Á.*: A magyarság keletkezése és gyarapodása, 56. l.

² V. ö. a mondottakra *Menander*: 63. tör. K. K. IV. 169—72. II.

³ *Menander*: 63. tör. K. K. IV. 172—73.

kik «már Cherson körül tanyáznak» s így nem lehetetlen, hogy azok a szlavin hadjárat alkalmával országukat megtámadják; helyesebben cselekednének tehát, ha vállalatukat más időre halasztanák; a maga részéről megígéri, hogy a khagánt a turkok esetleges mozdulatairól értesíteni fogja.

A követtség vezetője Tiberius állításainak látszólag hített adott s «gazdag ajándékokban részesülvén», csakhamar elhagyta a császári udvart. Minthogy azonban a szlavinok a követeket hazatérő útjukban megölték s ennek következtében Baján küldetésök eredményéről tudomást nem szerezhettek, néhány nap mulva újabb követet küldött Tiberius-hoz, «valami Solachus nevűt»,* kivel hivatalosan bejelentette a Száva áthidalását, sőt leplezetlenül tudtára adta Sirmium körülzárolására irányuló törekvését is. «Annyi bizonyos, — úgymond Solachus — hogy a rómaiak Sirmium városát az ostromzár alól semmiképen sem tudják felmenteni s a folyón a városba sem élelmi szereket, sem egyebet nem szállíthatnak, a mi az ostromlottak könnyebbségére szolgál, hacsak oly nagy sokaságot nem küldenek oda, mely az avar sereget az ostromtól erővel és vitézséggel elűzheti s a hidat leronthatja. A császár okosabban cselekednék, ha egy ilyen fészek miatt, minő Sirmium, nem bonyolódnék háborúba az avarokkal, hanem beérné azzal, hogy onnan katonáit és a lakosokat ingóságaiikkal kiviteti s az elhagyott és puszta várost a khagánnak átengedné. Megjegyzendőnek tartja azonban, hogy Bajánt nem puszta hódítási vágy ösztönzi Sirmium megszerzésére. «Ez ugyanis attól fél, hogy a rómaiak csak addig szándékoznak a békefeltételek mellett maradni, míg a perzsákkal viselt háborújokat be nem végzik, de mihelyt azt befejezték, teljes erejükkel az avarokra fognak ütni: a mikor is ez a város a legjobb védőbástyául fog ellenök szolgálni.» A város birtoka tehát valósággal életkérdés az avarokra nézve s ezért

* A név jelentése *Vámbéry* szerint (Magyarok eredete, 424. l.) balga, ügyetlen; a szó ily értelemben még ma is használt tulajdonnév.

Bajánt «semmiféle ajándékkal, ígéretekkel és egyebekkel nem lehet arra bírni, hogy vállalatától elálljon.»

Solachus beszéde, még ha egészben véve költött is, találóan jellemezte az avarok és a császárság nemzetközi viszonyát, melynek békés jellegét tulajdonképen a birodalom külpolitikai bonyodalmai s nem a köztük tényleg fennálló szövetségi viszony biztosították. Különösebb politikai bölcsesség nélkül is felismerhető volt — mint azt kölömben Solachus ki is fejezte, — hogy «a rómaiak ezen a vidéken már sok népet édesgettek és csábítottak magukhoz ajándékokkal s ezeket idő multával leigázták és kiirtották, a miből a császársággal való szövetkezés értéktelenségénél egyéb nem következhetett. Tiberius nem is kísérelte meg ezen súlyos vádak czáfolgatását, hanem csak arra hivatkozott, hogy a «megsértett Isten bosszúja» majd utóléri a kha-gánt; egyúttal azonban a rendelkezésére álló csapatok vezéreit Sirmium felmentésére utasította. De az a csekély haderő, melyet Theognis vezérlete alatt Illyricumban és Dalmatiában összevonhatott, a már körülfárolt város sorsán nem könnyíthetett. A két vezér egyezkedési kísérletei is eredménytelenek voltak, a mennyiben Baján feltétlenül ragaszkodott Sirmium átadásához, mely város szerinte mindenkor készségesen befogadta az avar szökevényeket; viszont Theognis az ostrom haladéktalan megszüntetését követelte, mely nélkül az előbbi szövetségi viszonyt meg nem újíthatják. Így a döntést a fegyverekre bízták.

A küzdelem vége a mérkőző erők aránytalansága miatt alig lehetett kétséges. Theognis a város felmentését meg sem kísérelhette, a sirmiumi parancsnok pedig tehetetlen volt a nagyobb erővel szemben, mely a várost rendszeres ostromzár alá vétén, a lakosság kiéheztetésére törekedett. Az éhinség jelei csakhamar mutatkoztak is, de ezzel együtt a közelégületlenség is fokozódott. Tiberius tehát joggal tarthatott attól, hogy a várossal együtt a polgárok is avar kézre jutnak. Ha már Sirmium felmentésére nem gondolhatott, legalább a városi polgárság személyes szabadságát kívánta biztosítani.

Ezen felfogás következtében Theognist arra utasította, hogy «a háborút oly feltétellel hagyja abba, hogy a város lakosai sértetlenül eltávozhassanak s hogy életükön s egy szál ruhán kívül vagyonukból egyebet onnan ki ne vigyenek.» Baján a javaslatokat a maga részéről elfogadta, de kikötötte, hogy a legutóbbi három évről elmaradt adót is fizessék meg s a császárság területére szökött egyik alattvalóját szolgáltatassák ki. Ez utóbbi feltétel teljesítése igen nehéznek látszott, mert Theognis szerint «a római császár birodalma széltiben-hosszában óriási kiterjedésű, azért nagyon bajos volna ráakadni egy ott bolyongó száműzöttre, ki talán már el is pusztult.» A khagán erre esküt követelt a vezérektől, hogy keresni fogják s ha a szökevényt megfogják, azt előtte nem titkolják, hanem kiszolgáltatják, sőt arról is tudósítják, ha az illető esetleg már meghalt.¹

Sirmium átadása 582. nyarán még Tiberius halála előtt történt.² A császár halála szerencsétlenség volt a birodalomra nézve, mert Baján a sirmiumi békét csak személyes természetűnek tartotta, mely az elhalt császár utódára, *Mauriciusra* (582—603.) nem vonatkozik. A trónváltás különben is kedvező alkalomnak látszott nemcsak új követelések támasztására, hanem a Száva vonalát védelmező singidunumi vár megszerzésére is, mely az elfoglalt Sirmium lerombolása következtében³ a császárság északi határainak egyetlen végvára volt. Baján követei már 583. májusában⁴ megjelentek a byzanczi udvarban. Mauriciustól a béke fejében

¹ *Menander* : 66. tör. K. K. IV. 177—78. ll.

² *Tiberius* 582. aug. 14-én halt el. *Theophanes* : Chronographia. (Bonni kiadás. 1839.) I. p. 388. «Quam (t. i. urbem) prius ceperant, parvo admodum spatio, quam Mauricius curas Rom. una cum purpura indueret.» *Theophylactus Simocatta* : Hist. lib. I. c. 3.

³ *Salanon F* : Alsó Pannónia a góth és longobard megszállás alatt. Századok, 1882. 13—14. ll.

⁴ *Theophanes* a. m. 6057. (Kr. u. 582, hibásan 583 helyett) így ír: «Τῷ δ' αὐτῷ μῆνι (május) προσβέουσιν οἱ Ἄβαραι πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανρικίον, οἱ πρὸ ὀλίγου χρόνου τὸ Σέρμιον χειρωσάμενοι» etc. Boor-féle kiadás. Lipsce, 1883. I. 252. l. és bonni kiadás. I. 389. l.

különbféle ajándékokat kívántak,¹ majd pedig nyíltan követelték, hogy a nyolczvanezer arany évi adót százezer aranyra egészítse ki.² A császár a kincstár zilált viszonyai miatt erre természetesen nem gondolhatott s ezért Baján kívánságát visszautasította. A khagán erre Singidunumot 583. nyarán hadaival váratlanul meglepte és körülzárta. A városban katonaság nem tartózkodott, a lakosság nagyobb része pedig a környéken aratással volt elfoglalva.³ A megtámadott polgárság elkeseredett tusába elegyedett ugyan az avarokkal, kik közül sokan el is estek, a város megvédése mind a mellett nem sikerült.⁴ Singidunum elfoglalását nyomon követte Augusta és Viminacium, majd a pannoniai bolgárok szövetségében a Fekete-tenger partján fekvő Anchialus feldulása; ez utóbbi városok fürdőit azonban megkímélte, állítólag feleségei kérésére, kik azokat használták.⁵

Baján portyázó hadi műveleteinek a tél vetett véget, a nélkül, hogy a byzanczi udvarral valamely egyezés létesült volna. Abból azonban, hogy Baján táborával Anchialusban ütötte fel téli szállását, Mauricius jogosan következtethette, hogy a hadjárat tavasszal feltétlenül kiujul; s mivel a császárság a támadással szemben ez idő szerint nem védekezhetett, a khagánnal való békés megegyezés sürgősen szükséges volt. Baján a tél folyamán hozzá küldött görög követek:

¹ *Theophylactus* (Hist. lib. I. c. 3.), *Theophanes* (Chronogr. I. 389.) s utánok *Georgios Kedrenos*, *Zonaras* stb. indiai elefánt-ról és aranyágyról beszélnek; e kívánság Menander régebbi kiadásaiban is előfordul (pl. velencei kiadás, p. 79.); *Müller* azonban (Fragm. Hist. Græc. IV.) ezt a részt kihagyta. A *Boer-féle* Menander-kiadást nem sikerült megszereznem.

² *Theophylactus*: Hist. lib. I. c. 3.

³ *Marquart*: i. m. 244. l. jegyzet és 488. l.

⁴ *Theophylactus*: Hist. lib. I. c. 4. *Theophanes*: Chronographia, I. 389.

⁵ *Thierry* (II. 206—07. ll.) augustai fürdőkről beszél, a mi a szöveg (*Theophylactus*: I. c. 4.) félreértésén alapul. Mint ismeretes, Anchialus vidékén voltak az ú. n. aquæ calidæ. *Forbiger A.*: Handbuch der alten Geographie. Leipzig, 1848. III. 1084. l. Említi a fürdőket *Jordanes* és *Procopius* is. V. ö. *Marquart*, i. m. 484. l.

Elpidius senator és Comentiolus császári testőr előtt első találkozásuk alkalmával sem titkolta, hogy legközelebb a császárvárost védő «hosszúfal»* lerombolására törekszik. Elpidius ezen kijelentésre nem válaszolt, hogy a khagánt esetleges ellenmondásaival ne ingerelje, társa azonban, kit sértett Baján megalázó bánásmódja, váratlanul megszólalt: «Azt hitték a rómaiak, — mondá — hogy te, khagán, tiszteletben tartod hazai isteneidet s félsz azoktól, kire esküvel hivatkoztál; azt hitték, hogy a szerződéseket és szövetségeket annyira komolyan veszed, hogy a béke megzavarása, annál inkább megszegése, még csak eszedbe sem jut. Utóvégre fel is tételezhatték, hogy mindenkor emlékedben fogod tartani a császártól kapott ajándékokat, a rómaiak jószágát és kegyességét, melyet magad is, de őseid is tapasztaltak s épen azért nemcsak te fogsz örködni a jó viszony felett, de meg sem tűröd, hogy valaki a te népedből a rómaiaknak károkat okozzon. Mert tulajdonképen az volna a dolog rendje, hogy a fejedelmek mérsékeltebbek legyenek alattvalóiknál s a mennyire felettök állanak hatalomkörükre nézve, annyira múlják felül őket erényeikkel. A rómaiak a veletek kötött békeszövetség után elnézték azokat a károkat, melyekben neked — lehet — nem is volt részed s készakarva elfelejtették a rajtuk esett sérelmeket s mert — mint ismeretes — az emberiességben példányképül szolgálnak minden népnek, sérelmeiket fegyverrel megtorolni nem akarták. Az volt a hitök, hogy a rosszat nem kell rosszal viszonzniok; pedig erre volna okuk, ha a béke ellenére a még csak nem is olyan régen szenvedett károkra gondolnak. Mivel azt akarod, hogy a becsületesség iránt ne legyen érzéked, mivel szemeid vakok az igazságra s lábaid annyira sánták az elővigyázatra, hogy tetteid méltó jutalmát megadni nem tudják, s mivel szeszélyed valóságos isten előtted, mely téged erre vagy arra késztet, a rómaiak erővel elnyomják lelkök nemességét, ellened háborúra készülnek s

* A «longus murus»-ra nézve l. *Evagrius*: Hist. eccles. lib. c. 38. Amstelodami (Valesius kiadása.) 1695. p. 367—68. Corp. Byzant. Hist. III. (Velence, 1729.) 295. l.

tőlük bizonyára nagy vereséget fogsz szenvedni... A rómaiak ereje nagyon nagy, a császár buzgalma lankadatlan, az alattvalók segítő csapatai hatalmasak; mindehhez a teli kincstáron kívül a különböző szentségek és szertartások járulnak; nekünk tehát egyáltalában nem lehet ártani. S te mégis meg akarsz bennünket támadni, a nélkül, hogy meggondolnád, hogy milyen kétséges lenne rád nézve az eredmény. Oly gyalázatos tény volna a rómaiak ellen elkövetett minden méltatlanság, hogy az nevedet még a világ legutolsó népe előtt is hirhedtté tenné. De lehetséges volna-e tőled egyáltalában valami biztosítékot nyerni? Az isteneket semmibe sem veszed, az esküt megszeged, a szövetséget megbontod, jóért rosszal fizetsz s még az ajándékoknak sincs meg a kellő foganatjok. Világos mindenki előtt, hogy mi békében akarunk élni, azért ne élj vissza kedvező helyzetteddel azokkal szemben, kiknek egyedüli bűnük, hogy szomszédaitok. Ellenkezőleg, neked tisztelned kellene a római birodalmat, mely hasznodra volt, mely mint száműzöttet befogadott s neked, a hazátlannak, a bolyongónak, hazát adott akkor, midőn keletről, őshazátokból kivándorolva, mint afféle kis néptöredék, csaknem szétzüllöttetek. Óvakodjál tehát a vendégbarátság kötelékeit széttépni, mert különben nagyon el találna terjedni a te tisztességtudásod híre, mely arra fogja figyelmeztetni az embereket, hogy benned kell nyomorúságaik kútfejét átkozniok... Annyit mondhatok, hogy egy kis zivatar még nem árthat a hatalmas, magas és dús lombozatú fának, melynek törzse erős, gyökerei épek s lombozata kiterjedt s melyet az idő, a patak, vagy a felhők vize táplál és növel. A kik tehát országuk területét rossz szándékkal átlépik, bűnhődni fognak s ekkor, — habár elkésve is — be fogják látni, hogy a szenvedett csapásnál mégis csak nehezebben tűrhető a gyalázat.»*

Comentiolus tapintatlan s a körülményekkel épen nem számoló (fenmaradt alakjában azonban bizonyára költött)

* *Theophylactus Simocatta* : I. c. 5.

beszéde a khagánt nagyon felingerelte. Baján haragjában kipirult; szemei szikráztak s már attól lehetett tartani, hogy Comentiolust -- a népjog ellenére -- kivégezteti. Azonban megelégedett azzal, hogy a követet bilincsekbe verve, börtönbe záratta. Az avar törzsfőnökök a következő napon rávették a khagánt, hogy Comentiolust ki ne végeztesse, mert elég büntetés volt neki a fogság. Baján utóbb valóban szabadon is bocsátotta a követet. A kérdés ezzel természetesen korántsem volt megoldva; a háború valószínűsége még mindig fenforgott, miért is Mauricius Elpidiust újból visszaküldte az avar táborba, most már azzal az utasítással, hogy az évi adónak húszezer arannyal való felemelését is megígérheti. Ily alapon Baján sem vonakodott a szövetség megújításától, melyet Targit Byzanczban sikeresen megoldván, Baján elhagyta Anchialust (584. tavaszán).¹

Ugyanezen év nyarán a szlavinok pusztították a birodalom területét s a hosszú falig elkalandoztak, Comentiolus azonban több sikeres mérközés után visszaverte őket.² A szlavinok beütése nem először történt s most mégis azt hitték a byzanczi udvarban, hogy a betörés tulajdonképen Baján műve, ki ez alkalommal nem nyiltan, hanem alatto-mosan támadt.³ Ezt a véleményt főként az az avar szökevény pap (bocolavra)⁴ terjesztette, ki már a sirmiumi békepontok közt szerepelt⁵ s ennek tulajdonítható, hogy midőn Targit 584. őszén az évi adó átvétele végett az udvarban megjelent, Mauricius a követet a Chalcidice körül elterülő szigetek valamelyikére záratta és hat hónapon keresztül

¹ *Theophylactus*: I. c. 6. *Theophanes*: Chronographia I. p. 390.

² *Theophylactus*: I. c. 7. A szlávok beütését *Schafařík* (II. 156. l.) 583-ra teszi.

³ *Theophylactus*: I. c. 6. *Theophanes*: Chronographia, I. p. 301.

⁴ *Vámbéry* szerint (Magyarok eredete, 417. l.) varázsló papot jelentő szó.

⁵ Szökésének körülményeire *Theophylactus*: I. c. 8. *Thierry* (II. 212.) is hitelt ad azon véleménynek, hogy a szlavinok támadását Baján intézte.

kemény fogságban tartotta. Baján a követén esett méltatlanságot a szövetség megsértésének tartván, 585. tavaszán Mœsiába tört s annak több városát feldúlta.¹ A császár Comentiolust küldte ellene, ki a rendelkezésére álló csapatokkal Anchialus felé tartott, mivel értesülése szerint itt volt a khagán főhadiszállása. A görög hadvezér óvatosan intézte a támadást; a harczra kevésbé alkalmas elemeket a tartalékba, a málhák s a tábor őrizetére rendelte, a megmaradt részt pedig, mely mintegy hatezer emberből állott, három hadtestre osztotta. A balszárny vezére, Cartus, seregét Zaldapa város irányában a Hæmus aljáig vezette, ott egy kisebb avar csapatra bukkanván, harczba bocsátkozott és győzött, de a zsákmányt nem tudta megtartani. Ezalatt a jobbszárny Martinus vezetése alatt Nea város felé tartott s a khagán seregeit — úgy látszik — sikerült visszaszoritania. Comentiolus azonban időközben derékhadával télenül vesztegelt. Csak akkor határozta el magát a rendszeresen visszavonuló ellenség üldözésére, midőn a szárnycsapatokkal egyesülvén, Martianopolist visszavette. Az avar sereg körülrólása azonban meghiusult,² sőt Baján nem sokkal ezek után hadaival egész Thraciát elárasztotta és elpusztította,³ a nélkül, hogy Comentiolust döntő fellépésre bírhatta volna. A görög sereg különben is kimerült lévén, a hadjárat folytatásáért épen nem lelkesedett⁴ s csak akkor szánta el magát a Bajánnal való mérkőzésre, midőn arról értesült, hogy a khagán már a hosszú falaktól északra eső Astike körül ütötte fel táborát. A dél felé vonuló görög haderő főrekvéseinek az avarok megoszlása is kedvezett, a mennyiben ezek kisebb-nagyobb csapatokra szakadozva portyáztak s így az erről kellően tájékozott Comentiolus a khagán jelentéktelen számú avarságtól védett főhadiszál-

¹ Névleg felsorolva *Theophylactus*-nál: Hist. lib. I. c. 8.

² L. mindezekre *Theophylactus*: II. c. 10—12., bár nála az események erősen ki vannak színezve.

³ *Theophylactus*: II. c. 12.

⁴ A sereghez tartott különféle beszédek *Theophylactus*-nál: II. o. 13—14.

lásának meglátadását nem tarthatta kockázatosnak. Mint-hogy az avar tábor észrevétlen megközelítése sikerült, a görög vezérek éjjeli támadást terveztek. Ugy látszik, Baján egy völgyben tartózkodott, melyhez északról keskeny hegyi ösvényen lehetett hozzáférni. A sereg ezen az úton haladt előre, midőn menetelés közben az egyik teherhordó állat, talán a kimerültség miatt, összeesvén, az utat elzárta. Az így támadt torlódás okát a hátul jövők természetesen nem ismerhették fel s mert hirtelen lármát hallottak, ellenséges támadásra gondoltak. Az egész seregen csakhamar fejtelenség, majd nagy félelem vett erőt, úgy hogy rendetlen futásban kerestek menedéket. Az éj csendjét felverő nagy zaj az alvó ellenséget is felriasztotta: Baján meglepetésre gondolván, azonnal felkerekedett s járatlan utakon elmenekült; csak később vette észre mind a két fél, hogy tulajdonképen kölcsönösen megfutamodott.¹

Baján az astikei esetből azt a tanulságot mindenesetre levonhatta, hogy hadierejét nem tanácsos szétforgácsolnia s hogy jelentősebb sikerre csak akkor számíthat, ha csapatait összevonva támad. Az egységes haditerv szerint működő avarokkal szemben a görög haderőnek valóban alig volt súlya, mint ki is tünt az 585—86-iki hadakozás alkalmával, midőn több jelentékeny thrákiai város jutott Baján kezére. Apperia elfoglalását egy jellemző epizód előzte meg. A városban lakott ugyanis egy Busa (Βουσα) nevű katona,² ki szenvedélyes vadász lévén, idejének nagy részét a környéken elterülő mezőkön töltötte, itt fogták el a portyázó avarok is, kik azonnal meg akarták ölni. Busa kegyelmet kért, hiszen halálából semmi hasznuk sincsen, míg kiszabadításáért esetleg nagy váltságdíjat kaphatnak. Az avarok erre a város falai alá vitték s hírnökökkel a lakosságot értesítették Busa elfogatásáról. Szabadon bocsátatásáért meghatározott váltságdíjat követeltek; megizenték azonban azt is, hogy ha kérésüket nem teljesítik, a foglyot szemök

¹ *Theophylactus*: Hist. lib. II. c. 15.

² *Theophanes* szerint (Chronographia I. p. 398.) Busa Apperia parancsnoka volt.

láltára kivégzik. Busa a falakra gyűlt lakosságot maga is kérte, hogy tekintettel a hazának tett szolgálataira, adják meg a kért összeget; megmutatta azokat a sebeket is, melyeket érték küzdve kapott az ellenségtől. A lakosok már-már teljesítették kérését, egy apperabelinek azonban, ki- nek Busa feleségével viszonya volt, sikerült őket az ellen- kezőre rábeszélni. Busa e méltatlanságon felindulva, ki- jelentette az avaroknak, hogy csak türtőztessék magokat, mert ő a kezökre fogja játszani a várost. Az avarok ennek megörülvén, esküvel fogadták, hogy életének megkegyel- meznek. Mivel Busa őket mindenféle ostromló hadigép szerkesztésére és alkalmazására megtanította, Apperia rövid idő alatt valóban Baján birtokába jutott,¹ sőt a Busától tanult ostromgépek segítségével Thracia számos kisebb városának megszerzése is sikerült.² Beroë csak úgy menekült meg a végromlástól, hogy lakói váltságdíjat fizettek a khagánnak.³

Az aránylag könnyen szerzett diadalok Bajánt a na- gyobb erősségek ostromlásának megkísérlésére csábította; Diocletianopolis és Philippopolis bevétele ugyan nem sike- rült, Byzanczban azonban a nép hangulata Mauricius ellen fordult, a miért eddig is eltűrte az avarok pusztításait. Adrianopolis körülzárásának hírére végre a császár is kény- telen lévén engedni a nép követeléseinek, sereget szerve- zett, melynek vezéreivé Joannest és a longobard származású Droctot tette. Az avarok a görög haderő közeledésére fel- hagytak Adrianopolis ostromával, hogy teljes erővel támad- hassanak a császári csapatokra, de vereséget szenvedtek.¹ (587. Kr. u.)

¹ *Theophylactus*: Hist. lib. II. c. 16.

² «Doctis a se barbaris expugnatorum artificium, quo deinde pro fama primigenia et typo quodam usi, plurimas Romanorum urbes, nullo negotio subegerunt.» *Theophylactus*: Hist. lib. II. c. 16.

³ «Beroën agressi, cum longissimi jactura temporis magnisque laboribus voto ac præmio frustrati recesserunt, indigenis viriliter sese tuentibus, quibus modica pecunia pacem et amicitiam Chaganus vendidit.» *Theophylactus*: u. ott.

III.

Az avarok az adrianopolisi vereség után néhány évig nem háborgatták a császárság területét, hanem a helyett a longobardokkal hadakoztak; hogy miért, nem tudni.² Ezt a békét azonban nem tartotta fontosnak Mauricius, ki északról nem háboríttatván, az avarok esetleges támadásai ellen eddig lekötve tartott hadait felszabadíthatta. Teljes erővel fordult a perzsák ellen, kiket több évi kemény küzdelem után békére kényszerített. (591.)³ Baján különösebb államférfiúi bölcsesség nélkül is felismerhette, hogy a perzsa háború sikeres befejezése a keletrómai birodalomhoz való viszonyában is fordulópont, a mennyiben a császárság az északi límes mentén joghatóságának helyreállítását feltétlenül megkísérli, hogy az avarokat a Balkán-tartományoktól végkép elzárja. Baján a valószínű küzdelemre az egyesített szlávokkal való szorosabb szövetekezéssel készülődött, miről azonban Mauricius is értesült.

Az avarok mozgolódásairól szóló hírek ugyanis oly formában jutottak Byzanczba, hogy Baján Anchialus megtámadását tervezi; Mauricius a város védelmét hozzátartozói kéréseivel⁴ s a kedvezőtlen előjelekkel⁵ nem törődve, sze-

¹ «Adrianopolim ut venerunt, barbaros obsidione depellunt ac die altero secundo marte cum iisdem congressi vincunt.» *Theophylactus*: II. c. 17. Megemlítendő, hogy a görögök színlelt futással hozták zavarba az avarokat. Feltűnő, hogy Theophylactus mily szűkszavú az adrianopolisi győzelem elbeszélésében, holott máskor jelentéktelen epizódok előadásával fejezeteket tölt be. Valószínű, hogy nem döntő győzelemről, hanem legfeljebb az avarok visszaszorításáról lehet szó ez alkalommal.

² *Paulus Diaconus* (Hist. Longob. IV. c. 4.) csak annyiról tudósít, hogy Agilulf 591 körül békét kötött az avarokkal.

³ *Theophanes* szerint (Chronographia p. 412.) 6082-ben, vagyis 589-ben Kr. u.

⁴ *Theophylactus*: Hist. lib. V. c. 16.

⁵ *Theophylactus*: Hist. lib. VI. c. 1–2.

mélyesen kívánta vezetni. Hadaival 592-ben Anchialus felé indult tehát. Katonái menetközben három fegyvertelen lantosra bukkantak, kiket Mauricius faggatni kezdett származásuk s úljuk czélja felől. Ezek azt felelték, hogy ők szlávok s hogy az óceán mellett laknak; azt is elmondták, hogy az avarok khagánja követeket küldött gazdag ajándékokkal a szláv törzsfőnökökhöz, hogy ezek vele szövetségzenek, a kik az ajándékokat megtartották ugyan, de a kért segítséget megtagadták. Azt is elbeszélték, hogy tizenöt hónapig tartó hosszú és fáradságos út után jutottak el a khagánhoz, hogy neki a törzsfőnökök határozatát tudtul adják, a ki ezért őket erővel magánál tartotta. Midőn azonban tudomást szereztek a rómaiak nagy hatalmáról, a legelső alkalommal megszöktek Baján udvarából. Így jutottak Thraciába is, lanttal a kezökben, mert a fegyverforgatáshoz nem értenek; fegyvereik sincsenek s minden lázongás és viszálykodás nélkül békében és nyugalomban élnek.¹

A szláv kobzosoktól szerzett értesülések a Baján hadikészületeiről szóló híreket igazolták s így Anchialus megtámadtatása sem látszott lehetetlennek. A támadás azonban, melyre a császár tizenöt napig várakozott, késett; Mauricius tehát arra a hírre, hogy Byzanczba perzsa követek érkeztek, visszatért fővárosába, de seregét továbbra is Anchialus környékén hagyta. A perzsa követekkel egyidőben a frankok követsége is megjelent Byzanczban, hogy a császárral az avarok ellen szövetséget kössön s tőle a hadiköltségek fedezésére anyagi támogatást eszközöljön ki. Mauricius részben teljesítette is kérésüket.² A görög-frank szövetségés Bajánt nyílt fellépésre ösztönözte; a khagán nem akart a gepidák sorsára jutni, kiket a két oldalról jövő támadás ejtett zavarba, hanem ő lépett fel támadólag.

¹ *Theophylactus*: Hist. lib. VI. c. 2.

² *Theophylactus*: Hist. lib. VI. c. 3. Ez mindenesetre oly adat, melyből látható, hogy az utóbbi néhány év alatt az avar kalandozó hadjáratok nyugatot is rettegésbe hozták s elsősorban a frankoknak kellett tőlük sokat szenvedniök.

Urügyül használta az évi adó felemelésének követelését, melyet az udvar természetesen megtagadott.¹

Baján a Száván való átkelésre szolgáló hajóhíd elkészítésével a pannoniai szlávokat bizta meg, kik a hidépítést Singidunum közélében haladéktalanul meg is kezdték. Az időközben görög kézre jutott² város lakói azonban állandó nehézségeket gördítettek a munkálatok elé. A felingerelt szlávok Singidunumot hirtelen körülzárták s már-már megadásra kényszerítették, midőn Baján, ki idejét várak ostromával elfecsérelni nem akarta, az ostromot abbahagyta s a szlávokat Mirsium közélében új hajóhíd készítésére utasította.³ Baján a hidépítés befejezése után hadaival átkelvén, a Száva, illetőleg a Duna jobbpartján Bononia felé tartott, hogy a Haemus szorosain át az anchialusi táborni megközeletse. A Mauriciustól fővezérré kinevezett Priscus, a perzsa háborúk hőse, a szorosok védelmét Salvianus nevű alvezérré bizta. Salvianusnak sikerült is több ízben az avarok előcsapatait visszaszorítania,⁴ Baján derék hada elől azonban kénytelen volt Anchialus felé visszavonulni. Minthogy Priscus alvezére jelentései alapján a nagyobb ellenséges haderővel szemben a döntő mérkőzést kockázatosnak tartotta, Salvianussal való egyesülése után dél felé húzódott. Baján mindenütt nyomon követte a görög sereget; az Adrianopolistól délnyugatra eső Driziperánál azonban megállapodott, a várost körülzárta s különféle ostromgépek alkalmazásával csaknem megadásra kényszerítette.⁵ Ostrom közben értesül-

¹ *Theophylactus* : VI. c. 3.

² Erről azonban sem *Theophylactus*, sem *Theophanes* nem tudósítanak.

³ *Confectisque paresangis quinque, ad Mirsium castrametatur ac multitudini Sclavorum componendarum navicularum ad amnem Saum transeundum negotium injungit.* *Theophylactus* : VI. c. 4. Mirsium Singidunum és Sirmium közt lehetett, Mursával (Eszék) nem azonosítható, mint *Salamon* (i. ért. Századok, 1882. 57. l.) feltételelesen véli, mert *Theophylactus* határozottan a Száva mellé helyezi.

⁴ *Theophylactus* : Hist. lib. VI. c. 4. kissé színezve.

⁵ *Theophylactus* : Hist. lib. VI. c. 5. *Theophylactus* egy visionak tulajdonítja Drizipera felszabadulását, a mi természetesen alig hihető.

hetett arról, hogy Priscus serege a Driziperától délre fekvő Heraclea (v. Perinthus) közelében ütött tábort. Megszüntetésén tehát az ostromzárát, Priscust, ki Baján támadására egyáltalában nem számított, váratlanul meglepte és rövid küzdelem után¹ Tzurulos várába szorította. A vár hosszas és rendszeres ostromra előkészítve nem lévén, csak ideiglenes védelmet nyújthatott, a mi Mauriciust komolyan aggasztotta, mert a vár felmentésére kellő haderő híján nem gondolhatott. Végső szükségében cselhez folyamodott; magához hívatta egyik testőrét s meghagyta neki, fogassa el magát az avarokkal, kiknek aztán bizalmasan árulja el, hogy fontos levelet visz Priscusnak a császártól. Priscus ettől a levéltől várta szabadulását.

Az avarok Mauricius testőrét valóban el is fogták s nála a következő tartalmú levélre akadtak: «Üdv Priscusnak, Thráciában lévő mindkét seregünk kitünő vezérének! Az istentelen barbárok törekvései a mi nyugalmunkat nagyon meg nem zavarták, sőt ellenkezőleg, arra készítették, hogy megfélemezésükre végre megtegyük a kellő lépéseket. Tudja meg kiválóságod, hogy a khagánnak gyalázatosan, szégyenszemre s épen övéi kivánságára kell majd a rómaiaktól számokra kijelölt tartományba visszatérnie, akár akar, akár nem. Ezért minden lehető meg kell kísérelni, hogy Tzurulost a csapatok megvédjék s hogy egyúttal az avarok továbbra is a város környékén maradjanak. Egy hajóhadat küldtünk ugyanis a tengerre, mely majd megtámadja s rablánczra fűzi otthon maradt családjaikat, hogy így ez az átkozott avar vezér kénytelen legyen hazatakarodni.» A khagán a levélben foglaltaknak hitelt adott s elfogadván Priscus békeajánlatait, hadaival sietve elhagyta a császárság területét.²

¹ «Quem (t. i. Chaganum) Priscus ut inopinato conspexit, rei inceptandæ moras interponendas non censuit. Consorta igitur cum hostibus manu, eadem hora terga vertit, cum vim et impetum tam frequentis exercitus sustinere nullo modo posset.» *Theophylactus* : Hist. lib. VI. c. 5.

² *Theophylactus* : Hist. lib. VI. c. 5. *Theophanes* : Chronogr. p. 417.

A keletrómai birodalom északi határvonalának biztosítására irányuló törekvések a lefolyt év tanúsága szerint eredménytelenek voltak s Priscus felfogása szerint sikerre mindaddig nem vezethettek, míg az avarokkal szövetséges dunamenti szláv törzsek hatalmát meg nem törik. Baján támadásainak súlyt és jelentőséget sok tekintetben eddig is a szlávok támogatása adott, az udvar tehát a klagánnal kötött béke után Priscust azok megfélemezésére utasította, a nélkül, hogy az avarokkal fennálló szövetségi viszonyukról hivatalosan tudomást vett volna. A császári csapatok Priscus vezetése alatt 593 tavaszán már Durostorumban táboroztak s megérkezésük után azonnal hajóhíd építéséhez fogtak, midőn Baján követsége megérkezvén, Priscust tulajdonképeni célja felől kérdőre vonta. A rómaiak — úgymond a követ — megszegették a békét, megsértették a szövetséget, kijátszották a szerződést; ne csodálkozzanak tehát, ha a rómaiakkal kötött szerződéseiket mások sem tartják tiszteletben. «Ti tanítottátok meg a barbárokat mindenféle hitványságra: sohasem jutott volna eszünkbe a békeszegés, ha veletek, a hazugság mestereivel nem találkoztunk volna. Hadakozni nem tudtok ugyan, de azért békében sem maradtok. Háborúitok igazságtalanok, a veletek kötött béke szintén csak károkat okoz nekünk.» Priscus környezete felháborodva hallgatta végig az avar követ szemrehányásait, de maga a vezér mindössze annyit válaszolt, hogy a hadjárat a szlávok ellen irányul.¹

A hajóhíd tizenkét nap alatt elkészülvén, a görög sereg haladéktalanul átkelt a Dunán. Váratlanul megtámadta és szétszórta a környéken lakó szláv törzset, melynek főnöke Ardagastus² alig kerülhette ki a fogságot. A siker Priscust további előnyomulásra készítette s ez alkalommal egy áruló gepida vezetése mellett az Alduna vidéke egyike jelentékenyebb szláv törzsének főnökét, Musociust,³ élve ejtették

¹ *Theophylactus*: Hist. lib. VI. c. 6.

² *Schafarík* olvasása szerint (II. 157. l.) Radgort.

³ *Theophanes* szerint (*Chronographia* p. 418. Musogius. *Schafarík* értelmezése: Mužok (II. 157. l.).

fogságba.¹ Bajánt Priscus győzelmes előnyomulása rendkívül aggasztotta, nemcsak mert szövetségesei sorsáról volt szó, hanem azért is, mert teljesen tájékozatlan volt a görög sereg legközelebbi terveiről. Arra a hírré tehát, hogy Priscus a számára téli szálláshelyül kijelölt szláv földekről² Durostorbumba tért vissza,³ meglepetéscstől tartván, azonnal követeket küldött a fővezérhez, hogy megtudakolja, mi a célja visszavonulásának. Priscus nem mondta meg az igazat, hogy t. i. fél a szlávok esetleges támadásától, kik elvonulása után bizonyára szervezkedni kezdtek.⁴ Kitérőleg válaszolt s ezzel a khagánt megerősíteni látszott abban a feltevésében, hogy visszavonulása összefügg az ellene irányuló valamiféle vállalkozással. Minthogy Baján e miatt háborúra készülődött, Priscus az ellenségeskedések nyílt kitörésének megakadályozása végett hozzáküldötte Theodorust, azt az orvost, ki évekkel előbb Sirmiumban Bonusnál tartózkodott.⁵ A követnek sikerült is Baján bizalmát megnyernie és meggyőznie, hogy Priscus támadásától nem kell tartania.

«Figyelj rám khagán, majd elbeszélék neked egy érdekes és tanulságos történetet», mondá Theodorus találkozása alkalmából. «Élt egykor egy nagyon szerencsés ember, Sesostris, kinek, mint Aegyptus híres királyának, mérhetetlen kincsei voltak; hatalomra s erőre nézve pedig senkisémmé mérközhetett vele. Sesostris e miatt nagyon elbizakodott s midőn egyszer aranyos és drágakövekkel kirakott szekere hágott, az a vakmerő eszméje támadt, hogy lovak helyett a legyőzött királyokat fogja kocsija elé. Ezek természetesen kénytelenek voltak neki engedelmeskedni és pedig annyiszor, a hányszor a királynak tetszett. Egy nagy ünnep

¹ *Theophylactus*: Hist. lib. VI. c. 7—9.

² *Theophylactus*: Hist. lib. VI. c. 10.

³ «Priscus . . . cum copiis, quas in regione barbara haerere moleste ferret, amnem transit.» *Theophylactus*: Hist. lib. VI. c. 11. A «folyam» alatt kétségkívül a Duna értendő.

⁴ «Timebat enim, ne a barbaris de subito irruentibus diriperetur.» *Theophylactus*: Hist. lib. VI. c. 11.

⁵ V. ö. *Menander*: 27. tör. KK. IV. 114. 1.

alkalmával az egyik király vonakodott a szekérhúzástól s a helyett gyakran vissza-visszatekintett a kerekek forgására; ez fölkelte a király figyelmét, ki megkérdezte tőle: «Mi az, te jó ember, a mire annyiszor visszatekintgetsz? Mi néznivaló van azokon a kerekeken? Talán szabadulni szeretnél?» Az így felelt: «Csodálkozom a kerekek változatos mozgásán. Részei ugyanis egyszer a magasba emelkednek, másszor pedig a porban vannak.» Sesostris ezek hallatára alábbhagyott göggyével s többé nem fogott szekérébe lovak helyett királyokat. Ebből te is megtanulhatod, khagán, hogy a szerencse nem állhatatos.» Baján a hallottakon sokat gondolkozott, majd így válaszolt Theodorusnak: «Tudok uralkodni magamon, tudom fékezni haragomat a körülményekhez képest; nem haragszom Priscusra, de viszont ő is legyen velem szemben méltányos és igaz barát.» Ennek egyik bizonyágát abban látná, ha Priscus neki is juttatna a szlávoktól, az ő alattvalóitól szerzett zsákmányból. «A zsákmánynak — mondá — közösnek kell lennie.»¹

Theodorus ezek után visszatért a görög táborba s Baján kívánságáról azonnal jelentést tett Priscusnak, ki a khagánt a béke érdekében hajlandó is volt a zsákmányból részesíteni. A katonák azonban csak nagynehezen egyeztek abba, hogy Baján ötezer szláv foglyot nyerjen osztályrészül. A görög sereg ezután elhagyván a Duna vonalát, visszatért Driziperába (594.).²

Priscus engedékenysége sehogy sem tetszett a byzanci udvarnak, mely ezt teljesen oktalannak tartotta. Ennek tulajdonítható, hogy Mauricius Priscust a fővezérségtől is megfosztotta s helyébe öcscsét, Petrust tette, kit egyúttal a szlávok ellen intézendő hadjárat folytatására utasított.³ Mint a következmények mutatták, a fővezérváltoztatás nem tartozott Mauricius szerencsés elhatározásaihoz. Petrus, kinek

¹ *Theophylactus*: Hist. lib. VI. c. 11. *Theophanes*: Chronogr. p. 421—42.

² *Theophylactus*: Hist. lib. VI. c. 11.

³ *Theophylactus*: Hist. lib. VI. c. 11. és VII. c. 1.

tevékenységét a zsold miatt lázongó katonaság megnyugtatósa is lekötötte,¹ a szlávok és a bolgárok ellen sem tudott sikert felmutatni (594—95 körül),² minek következtében az udvar 596 tavaszán a fővezérséget újból Priscusra ruházta át.³ Priscus legközelebbi teendőjének az északi limes biztosítását tartotta, hol előde sikertelen hadjáratainak következtében ismét a szláv-bolgár törzsek jutottak túlsúlyra. Hadait haladéktalanul a Duna mellé vezette. Baján követői a görög vezért dunai táborában azonnal felkeresték s a khagán nevében megkérdezték tőle, hogy táborbaszállásának mi a tulajdonképeni célja? Priscus azt válaszolta, hogy csak vadászni és lovagolni jött az erre fölötté alkalmas területre, mely különben is a rómaiak tulajdona s nem a khagáné, mint követői állítják, a ki keletről ideszakadt szökevény.⁴

Baján a görög vezér válaszát hadüzenetnek vévén, meg-lepte Singidunumot. A város falait leromboltatta, lakóit pedig avar területekre telepítette. Priscus a hír vétele után seregével azonnal Singidunum alá nyomult. A két vezér személyesen is találkozott egymással, de az ez alkalommal tett kölcsönös szemrehányások az ellentéteket még inkább kiélesítették.⁵ A khagán azzal fenyegetőzött, hogy Singidunumon kívül más városokat is el fog pusztítani, de nem tudta megtartani Singidunumot sem, melyet a görögök Gudois vezérlete alatt visszafoglaltak s falait újból védelmi állapotba helyezték.⁶ Baján Priscus fegyveres beavatkozására nyílt hadüzenettel válaszolt s a nélkül, hogy a görög főhaderővel való mérkőzést megkísérelte volna, a dalmát tengerpart görög városait támadta meg, melyek közül

¹ *Theophylactus*: Hist. lib. VII. c. 1—2.

² *Theophylactus*: Hist. lib. VII. c. 2—5.

³ «Petro a barbaris debellato, Priscus dux renunciatur et Petrus abrogata sibi functione, Byzantium revenit.» *Theophylactus*: Hist. lib. VII. c. 5.

⁴ *Theophylactus*: Hist. lib. VII. c. 7.

⁵ *Theophylactus*: Hist. lib. VII. c. 10—11.

⁶ «Muros circum urbem reaedificant.» *Theophylactus*: Hist. lib. VII. c. 11.

596—97 telén és a következő nyáron mintegy negyvenet pusztított el.¹ Minthogy azonban Gudoisnak a hazatérő avaroktól a zsákmánynak jelentékeny részét sikerült visszavennie,² Baján hadaival hirtelen Moesiába rontott s Tomeát ostrom alá fogta. A város felmentését Priscus haladék nélkül megkísérelte, de sem az ostromló avar seregnek nem árthatott, sem Tomeát fel nem szabadíthatta. A helyzetben a tél beállta nem változtatott, mert Baján állhatatosan folytatta a vár ostromát, sőt — úgy látszik — portyázó csapataival Priscus táborának élelmezését is megnehezítette. A tavasz kezdetén itt már az éhinség jelei mutatkoztak, midőn Baján éppen husvét előtt azzal az ajánlattal lepte meg Priscust, hogy hajlandó vele ötnapos fegyverszünetre lépni s ez idő alatt a görög sereg élelmezését is magára vállalja. Bármennyire érthetetlen volt is ez a váratlan ajánlat, Priscus a fegyverszünetet vonakodás nélkül elfogadta s a khagántól viszonzásképen kért indiai illatszereket és fűszereket készségesen megküldte Bajánnak, ki az ellentábor, ígéretéhez képest, a szükségesekkel valóban el is látta. Az ellenségeskedések a fegyverszünet leteltével újból megkezdődtek ugyan,³ de mivel ugyanekkor Comentiolus vezetése alatt nagyobb görög haderő közeledett Tomea felé, Baján az ostromzárt megszüntette. A Nicopolis közelében tartózkodó Comentiolus ellen indult, ki előle a Jaterus (Jantra) folyó vonala mögé vonult vissza, hol azonban Bajántól vereséget szenvedett. Csak nagynehezen tudott az üldöző avarok elől Drizipera érintésével, — a mely város ugyanis nem fogadta be, — a hosszú falakig menekülni. Annyt

¹ Priscus 596 tavaszán jött a Dunához, de *Theophylactus* szerint: «Ad menses igitur decem et octo, atque etiam amplius Romanis ac barbaris apud Istrum versantibus, nihil scriptione dignum est actum.» (Hist. lib. VII. c. 12.) Baján dalmatiai hadivállalata tehát 597 nyarán érhetett véget. Megjegyzendő, hogy egyes írók 598-ra teszik e hadjáratot. *Margalits*: II. 412. l.

² *Theophylactus*: Hist. lib. VII. c. 12.

³ *Theophylactus*: Hist. lib. VII. c. 13.

mégis elért, hogy Tomea s azzal együtt Priscus serege is felszabadult.¹

Baján Comentiolust Driziperáig üldözte; itt azonban megállapodván, ostrom alá vette a várost, melyet készültsége miatt aránylag könnyen sikerült megszereznie. A várost Baján hadai teljesen feldúlták; többek között Alexander vértanu templomát is felgyújtották, ezüsttel ékesített síremlékét kifosztották, sőt magának a vértanunak testét is kidobták. Végül nagy áldomást csaptak. «Azonban a mi urunk Jézus, — írja Theophylactus — ki az atyától minden nép felett való hatalmat, a föld kerektségén s határain való uralmát nyerte, nem tűrte, hogy a khagán az ő országát megfertőztesse.» Azt a pestist tehát, mely a Driziperában tartózkodó avarok közt kiütött s mely egy éjjel magának a khagánnak hét fiát is elragadta, a közvélemény Isten büntetésének tartotta. Baján fájdalma leírhatatlan volt; «könnyeit és gyászát semmi sem tudta enyhíteni.»²

Byzancz lakossága Comentiolus megérkezése után az avarok pusztításairól szóló túlzott hírek hatása alatt közel állott a kétségbeeséshez, úgy hogy sokan már a városból való kiköltözés szükségét hangoztatták és vagy Ázsiába, vagy a Chalcedon-félszigetre akartak telepedni. Mauricius a nép megnyugtatása végett mindenekelőtt testőreit a hosszú falak védelmére rendelte, majd engedve a tanács sürgetéseinek, Harmaton vezetése alatt békeszövetséget is menesztett Baján táborába, gazdag ajándékokkal. A mély gyászba merült khagán eleinte hallani sem akart a követségről s azt csak tizenkét napi várakozás után bocsátotta maga elé. A fogadtatáskor Harmaton először is az ajándékokat mutatta be, hogy Bajánt felvidítsa; ez egyszer azonban hasztalanul, mert a khagán azt ismételtette előtte: «az ellenség ajándékai nem is ajándékok s nem is hasznosak.» Végre hosszas unszolás után mégis elfogadta azokat s békét kötött Mauriciussal. A béke értelmében a Duna lett a határ-

¹ *Theophylactus*: Hist. lib. VII. c. 14.

² *Theophylactus*: Hist. lib. VII. c. 15.

folyó a görögök és az avarok között, e folyamon azonban a görögök bármikor átkelhetnek, ha a szlávok ellen akarnak hadakozni; végül az eddigi 80 ezer arany évi adót még húszezerrel kiegészítették.¹

Az 599-ben megkötött béke már a joghatósági határok hiányos megállapítása miatt sem lehetett tartós. A béke csupán a Dunát jelöli meg határfolyóul, tehát az avar terület délkeleti határvonalára van tekintettel, hallgatással melőzi azonban a délnyugati határokat, hol ennek következtében az összeütközés lehetősége még mindig megmaradt. Baján maga is úgy értelmezte a békét, hogy a dalmát városokra nem vonatkozik és pedig annál kevésbé, mert a legutóbbi görög-avar háború alkalmával a dalmátok is támadólag léptek fel a Pannóniában visszamaradt avarság ellen. Fegyveres beavatkozásuk Bajánt már 600-ban támadásra készítette, ki ekkor, — bizonyára a pannóniai szlávokkal egyesülve — Dalmatiát Salonával együtt elfoglalta.² A béke ezzel természetesen felbomlott.

A Priscus vezetése alatt álló thraciai hadsereg az 599-iki békével különben sem volt megelégedve, mert azt a birodalom méltóságán ejtett sérelemnek tartotta. Innen van, hogy a béke megkötésének hírére Mauriciustól Comentiolus

¹ *Theophylactus*: Hist. lib. VII. c. 15.

² Az avarok Salona megtámadása alkalmával csellel éltek. Épen nagyszombat volt, midőn az avarok Salona alá értek; közülök mintegy ezren dalmata ruhában és fegyverzetben tartottak a kapuk felé, míg a többiek a közelben elrejtőzködtek; mikor a városbeliek meglátták azt a tömeget, melyet ruházatoknál és fegyverzetöknél fogva hozzájuk tartozóknak véltek, nagy örömmel, sietve kaput nyitottak előttük. Ezek akkor elfoglalták a kapukat, melyeken át a többi avar is benyomult a városba; a lakosokat kivégezték, Salonát pedig megtartották maguknak egész Dalmatiával együtt, néhány tengerparti város kivételével. V. ö. *Constantinus Porphyrogenitus*: De administr. imperio c. 30. (Bonni kiad. III. 141—43. ll.) Azonban Constantinus sem említi, hogy ez az esemény, mikor volt. Idejére vonatkozólag *Rački* dolgozata ad felvilágosítást, melynek alapján megállapítható, hogy Salona pusztulása 600-ban lehetett. *Margalits*: II. 412—13. ll.

vád alá helyezését kérte hazaárulás címén.¹ A felizgatott byzanci lakosság is vizsgálatot követelvén, a császár kénytelen volt bíróságot rendelni az ügy tisztázására, mely azonban Comentiolust a vád alól felmentette. Mauricius őt ekkor újból a dunai sereg fővezérévé tette, sőt a Dalmatia elpusztítása miatt kitört háborúban az avarok ellen intézett hadjárat vezetésével is megbízta. 601 nyarán Comentiolus és Priscus serege Singidunumnál egyesült² s a fővezér megérkezése után negyednapra tartott közös gyűlésen Priscus hivatalosan a katonák értésére adta, hogy az avarok ellen újból háborút indítanak, mert a velök kötött béke, Mauricius parancsa értelmében, érvénytelen.³ Baján minderről nem tudott, de midőn arról értesült, hogy Priscus Viminacium mellett seregét a Duna balpartjára akarja átszállítani, négy fia vezetése alatt azonnal csapatokat küldött a Dunához, hogy a görögök átkelését megakadályozzák. Törekvésük azonban sikertelen maradt, mert a tutajokon átkelt görögök az avarokat a partról elűzték,⁴ sőt a balparton esetleges támadásaik ellen földhányást is emeltek. Priscus mindamelllett a döntő mérkőzéstől egyelőre tartózkodott, mert vezértársa, Comentiolus, betegen feküdt; értesülvén azonban arról, hogy az avarok a balparti földhányás

¹ «Romanus exercitus in Thracia oratores ad Mauricium imperatorem mittit et Comentiolum ducem prodicionis accusat. Itaque gravi seditione Constantinopolij concitata, Imperator dat arbitros, constitutoque iudicio legatos impensius orat et exorat. Ita accusatio inhibetur et Comentiolus de integro dux deligitur.» *Theophylactus*: Hist. lib. VIII. c. 1.

² «Ubi æstas affuit, ex urbe discedit, Romanisque secum in gratiam reversis et delectibus habitis, ad Istrum contendit ac Singidone cum Prisco se conjungit.» *Theophylactus*: Hist. lib. VIII. c. 1.

³ Quarto die in concionem coacto exercitu et Prisco verba faciente, pax inter Romanos et Abares dissuitur, quod ut facerent, Mauricius imperiali mandato ducibus præceperat.» *Theophylactus*: VIII. c. 2.

⁴ «Romani navibus extemporaneis, sive ratibus consensu flumen transeunt. prælioque in ripa conserto, superiores abeunt.» *Theophylactus*: VIII. c. 2.

őrségét keményen szorongatják, kénytelen volt Comentiolus nélkül is katonái védelmére sietni. Az avarok másnap valóban támadást intéztek Priscus ellen, kinek nagy erőfeszítésébe került, hogy őket egy napi harcz után viaszorítsa.¹ A küzdelem a következő napokban megisméltődött. Priscus a kbagán négy fiától vezetett avar haderőt egy mocsárnak szorította, teljesen tönkre tette és ez alkalommal Baján fiai is elvesztek.² Baján ekkor a Duna vonalának védelmét feladta s észak felé vonult, hogy legalább a görög seregnek a Tiszán³ való átkelését akadályozza meg.

Priscus a visszavonuló Bajánt a Tiszáig követte s ott csatára kényszerítette. A mérkőzés előtt középkori szokás szerint közös megegyezéssel az ütközet napját is megállapították,⁴ de abban az avarok vereséget szenvedtek.⁵ Baján erejét a szenvedett vereségek nem törték meg, bár a szlávokkal egyesült serege ismételten kudarcot vallott⁶ Priscussal szemben, ki időközben a Tisza jobbpartjára átkelvény, három hékességben élő és a küzdelmekről nem tudó

¹ «Nec ante solis occubitum finis certamini est impositus.» *Theophylactus*: u. o.

² «Et quoniam stagnum locis illis suberat, in undas eos adigebat, quas cum oculis prospicerent et circum eas misere agitarentur, dira in ipsis morte suffocabantur. Plurimis igitur et simul chagani filiis tali modo summersis.» *Theophylactus*: Hist. lib. VIII. c. 3.

³ A Tissus név alatt a Tisza értendő, mely Pathissus vagy Tisia név alatt is előfordul. Goss: Studien zur Geographie u. Geschichte des Trajanischen Daciens. (Segesvári ág. ev. gymn. Értes. 1873—74.) 30. l. A Tiszával azonosítja *Ortvay* is: Magyarország vízrajza. II. 270. l. azonfelül a Tiszára vonatkozó ókori elnevezések összefoglalását *Riedl Frigyes*től: Századok. 1881. 511—16. II. Mindamellet feltűnő, hogy *Theophylactus Priscus* további előnyomulása alkalmával sem a Temest (Tibiscus), sem a Bégát nem említi.

⁴ «Ab utrisque communiter dies ad conflictum præstituitur.» *Theophylactus*: Hist. lib. VIII. c. 3.

⁵ «Romani . . . insistenses barbaros debellant, magnamque etiam tum multitudinem conficiunt, gloriosamque victoriam consequuntur.» *Theophylactus*: u. o.

⁶ «Barbari magna virtute victi et aquis submersi sunt, quibus-cum etiam Sclavorum pars maxima interiit.» *Theophylactus*: u. o.

gepida falut elpusztított.¹ Tekintélye még akkor is oly nagy volt Byzanczban, hogy Mauricius a khagántól visszakövetelt avar foglyokat vonakodás nélkül szabadon bocsátotta.²

Az elaggott Baján a következő években alig adott magáról életjelt.³ Valószínű, hogy a VII. század első néhány évének valamelyikében halt el. Egyéniségét a személyével alig foglalkozó ellenséges byzanci történétírók adatai alapján megrajzolni nem lehet. Ha azonban uralkodásának eredményét, az egymással lazán összefüggő törzsek szoros egyesítését, egy erős központi hatalom megeremtését és joghatóságának széles kiterjesztését tekintjük, felismerjük benne a nagy államszervezőt, ki aránylag csekély számú népét Kelet-Európa urává tette s annyira megerősítette, hogy hatalmuk a Közép-Duna medenczejében a Priscustól szenvedett bizonyára jelentékeny veszteségek, majd a nemsokára bekövetkező belvillongások után is,⁴ évszázadokra állandósult. Kétségtelen, hogy byzanci politikája megbízhatatlan és két színű volt, de politikai magatartását a byzanci külpolitika hasonló jellemvonásai irányították. Tény az is, hogy nem voltak olyan tulajdonságai, a minők Attilát hagyományainkban valóságos félistenné tették ; ellenfeleiben sem tudta felkelteni azt a rokonszenvhöz már annyira közelálló, rettegéssel s mégis elragadtatással vegyes benyomást, melyet a nagy hún király egy Priscus Rhetorra s általában a vele érintkező népekre gyakorolt. Baján egy kialakuló félben levő nemzet, a műveltség kisebb fokán álló népcsoportnak volt szervezője. Csak utódain múlt, hogy politikája nagyobb nyomokat nem hagyott népe és Európa történetében.

LUKINICH IMRE.

¹ Ezen tény jelentőségének fejtegetését l. *Hunfalvy Páltól*: Az oláhok története. I. 166. l.

² «Chaganus . . . per legatos recuperare captivos studet. Mauricius barbari minis territus et verbis in fraudem inductus Prisco mandat, ut captivos Abares reddat.» *Theophylactus*: VIII. c. 4.

³ *Theophylactus*: VIII. c. 4—5.

⁴ *Marquart*: i. m. 126. s köv. ll. *Hunfalvy P.*: I. 166—69. ll.

ANONYMUS KORÁNAK TÁRSADALMI VISZONYAI.

Mikor «A tihanyi apátság kritikus oklevelei» czímen értekezve igyekeztem a magyarországi hamis oklevelek általános természetrajzát tapasztalataim alapján vázolni, akkor azon korábbi szélsőséges felfogásokkal szemben, a melyek a hamis okleveleket az erkölcsi fölháborodás hangján akarták a semmiségbe lökni, kifejeztem azt a meggyőződésemet, hogy «a hamis okleveleket ridegen elvetni nagy hiba volna, mert sok becses földrajzi, birtoktörténeti adatot, s a kor felfogására, törekvéseire jellemző vonást őriztek meg... Az ily oklevelek úgy tekinthetők, mint keltezetlen emlékiratok, a melyek, bár megtévesztő formában, mégis értékesekké válnak, ha sikerül igazi keletkezésök idejét, körülményeit s irányzatosságuk okait megállapítani».*

Hasonlóan vagyunk Anonymusszal is. Volt idő, a mikor túlságosan megbecsülték s nagyon értékes forrásnak tartották a honfoglalás korára nézve. Majd a másik szélsőségbe tévedt a történelmi kritika akkor, a mikor Anonymus korát a legkésőbbi Béla király idejébe helyezve, minden forrásértékétől meg akarta fosztani annyira, hogy kárba-vesztett munkának ítélte azt a sok fáradságot, a melyet történetíróink Anonymus korának és kilétének megállapítására fordítottak. Az igazság azonban itt is a középen van. A semmitmondó általánosságokban mozgó rövid, üres plira-

* Akadémiai Értekezések. Tört. XXI. köt. 293. l. (1906). Mégis *Eckhart Ferencz* hét évvel utóbb jónak látja, hogy kioktasson engem, mennyire nem szabad a hamis okleveleket, mint használhatatlanokat elvetni. (Tört. Szemle 1913. 440. l.) Megjegyzendő azonban, hogy vannak igazán semmitmondó, üres hamisítványok is.

sisokkal szóló hamis okleveleket én sem becsülöm sokra; de a terjedelmes, sokról beszélő, konkrét adatokat tartalmazó hamis okleveleket keresve-keresem s gyönyörködve elemzem, gyűjtöm azon érdekes elszólásaikat, a melyek a hamis keltezés idejére nézve ugyan értéktelenek, de annál jobban rávilágítanak a hamis oklevél írójának rejtett célzatára, felfogására és kora társadalmi viszonyaira, tudására stb. Éppen így vagyok Anonymusszal. Sőt az ő bőbeszédősége, a melyhez semmiféle hamis oklevél terjedelme nem hasonlítható, magasan kiemeli néhai Béla király jegyzőjének munkáját a hamis oklevelek történeti forrásértéke fölé.

De valamint a hamis oklevelek és keltezetlen emlékiratok történeti forrásértéke főképen attól függ, hogy mennyire tudjuk keletkezésök idejét, célzatát, készítőjük viszonyait földeríteni, épp úgy Anonymus forrásértékének megállapításában főjelentőségű annak a biztos meghatározása, hogy melyik Béla királynak a jegyzője írta meg a maga és kora tudományos felfogását a honfoglalás lefolyásáról, s hogy ki volt ez az Anonymus, minők voltak az élete viszonyai.

Túlzott jelentőséget nem akarunk tulajdonítani e megállapításokra irányuló fáradozásoknak és eredményeknek sem, de azért értéktelennek legkevésbé sem tartjuk, ha sikerül e téren valami biztosat elérni. Eredményt azonban leginkább a magyar társadalom- és művelődéstörténelem Árpádkori forrásainak, főleg okleveleinek nyugodt, tüzetes átvizsgálásától és feldolgozásától remélhetünk. Kiválóan nagyra kell becsülnünk már eddig is az Anonymus-irodalomnak azt a szép, szellemes, és sok részében egészen a meggyőződésünkig ható feldolgozását és továbbépítését, a melyet Sebestyén Gyula nyújtott «Ki volt Anonymus?» cz. tanulmányában.*

Vele szemben Marczali Henrik érvelésének IV. Béla király Pős mester nevű jegyzője mellett még mindig oly tekintélye van, hogy az Árpádkori források irodalmának

* A szerző saját kiadása. 1898. 119 + 97 lap.

legavatottabb ismerői és művelői nem mernek határozott állást foglalni III. Béla kora mellett.¹ Ezt az ingadozást az okozza, hogy Sebestyén Gyula érvelése bármennyire sokoldalú és meggyőző is a kor kérdésében, de Anonymus nevének és személyének megállapításában határozottan nem sikerült. Ez annál bizonyosabb, mennél inkább meggyőződéssé válik, a mire magam is rámutattam, hogy Anonymus munkájának kezdő szava nem P(re)dictus magister, hanem P. dictus magister.² Most is vallom és szilárd meggyőződésemként hirdetem, ámbár nagy szaktekintélyekkel jutok ellenkezésbe, hogy Anonymus neve P betűvel kezdődött épp úgy, mint ugyanott jelzett kedves barátjéé X betűvel. Anonymus neve tehát nem lehetett sem Hadrianus, sem Adrianus, és barátja nem lehetett Jacobus, mint a hogy Sebestyén Gyula érdemes munkája végső következtetéseiben föl-tételezte.

A mi Anonymus korának a meghatározását illeti, ebben Sebestyén Gyula érvelése annyira meggyőző, hogy Anonymust határozottan III. Béla király jegyzői közt kell keresnünk, azok közt, a kik ezen királyt túléltek, s hozzátehetjük: a kiknek neve P betűvel kezdődött.

Sebestyén érvei közt leghatásosabbnak tartom azt, hogy Anonymus a *konstantinápolyi görög császár* hatalmát a Duna-Tisza vidékéig terjedőnek képzeli s *Bulgária élén még duxot* szerepeltet, holott 1204-ben a görög császárságot Konstantinápolyban a *latin császárság* váltotta föl és ugyanazon évben a pápa koronát küldött a bolgárok urának, hercegének királylyá, császárrá való fölavatására. A «bolgár király», «*rex Bulgarie*» czímet Sebestyén szerint

¹ *Mangold Lajos*: Magyarország oknyomozó tört. 1903. 35. l. «Jelenleg kiválóbb történelemszencink kivétel nélkül abban egyeznek meg, hogy Anonymus III. (vagy talán IV.) Bélának kortársa és jegyzője volt.» *Dománovszky Sándor* a Csánki Dezső szerkesztette «Árpád és az Árpádok» cz. díszes emlékmű (1907) 7. lapján objective bemutatja röviden a két utolsó Béla kora mellett harczoló fő tekintélyeket, de határozott álláspontot nem fejez ki.

² Turul 1907. 151. l.

először Imre magyar király vette föl s az ezt említő egyetlen oklevél hitelét Fejérpataky kétségei ellenében is fönn lehet tartani.¹ Egyébként ez oklevél hitele nem döntő fontosságú. Bizonyos, hogy Anonymus előtt nem a konstantinápolyi latin császárság és az ennek bukása után visszaállított görög császárság, hanem a Komnenoszok és főleg Mánuel görög császársága volt az irányadó, mikor a görög császár befolyását a honfoglaláskori viszonyokra elképzelte.

Megemlíti Sebestyén Gyula Mátyás Flóriánnak azt a «diplomatikai» érvét, hogy az Anonymusnál «principes, primates» jelentésű *jobagio* fogalmát csak Imre király kancelláriája kezdi alkalmazni.² Ezt a leginkább 1200 körüli időre valló érvet kiegészíti a IV. Béla korát kizáró az az érv, hogy Anonymusnál a *tatárdulásnak nincs semmi nyoma*, noha a Sajóról és vidékéről sokszor szól,³ és hogy a *cs* hangnak *s* betűs *orthographiája*, valamint a szóvégi *kihangozó*k a XIII. század elején kezdenek megszűnni okleveleinkben.⁴

Sebestyén sok érve közül ezeket emelem ki legszivelebben, ezek mondanak előttem legtöbbet. A többinek bizonyító erejét könnyebb meglazítani.

Újabb időkben ismételten fejtegettem az Árpádkori magyar társadalom rendszerét és nagy átalakulását a XIII. század folyamán. E téren szerzett tapasztalataimmal neki vágtam most Anonymusnak, mert nagyon érdekelt, vajon vannak-e társadalomtörténeti vonatkozásai, főleg olyanok, a melyekből határozottan fölismerhetnők Anonymus korát. Szinte lehetetlennek tartom, hogy bőbeszédű és sok közvetlenséggel mesélő Névtelenünk e téren valamiképen el ne árulja a maga korát.

Már Mátyás Flóriánnak a *principes, primates* = *jobagio* jelentéséből vett érve is e körbe tartozik, de ez az érv egyelőre

¹ *Sebestyén* id. m. II. 19—21. l. V. ö. Századok 1913. 191. l.

² U. o. 22. l.

³ U. o. 30. l.

⁴ U. o. 33—39. l.

csak azt állapítja meg, a minek igazolására nagyon kevés okleveles bizonyítékunk van, hogy t. i. a királyi főembereknek, főtisztviselőknek principes, primates vagy iobagio neve, úgy a hogy ezek előfordulnak Anonymusnál, az aranybulla korában szokásos az oklevelekben, s hogy e név használata visszamenőleg Imre királyig mutatható ki. Más kérdés az, hogy nem mondták-e magyarul jobbágyoknak a főtisztviselőket már régebben is. Mert abból, hogy a korábbi néhány oklevél csak latinul jelzi a királyi főtisztviselők állását s nem nevezi meg magyarul is, nem következik, hogy a jobbágy név a főurak, főtisztvezetők nevéként nem élt magyar ajkon. Sőt igen valószínű a föltevés, hogy a magyar nép eredetileg a tiszteket általában jobbágyoknak nevezte, s csak utóbb ment át ez a cím családjukra, rokonságukra, s még később a vezetésük alatt álló szabados, lovas, fegyveres ministerekre, végül pedig 1300 körül az úrbéres társadalmi osztályok összes tagjaira.*

Annál, hogy Anonymus és kora felfogása szerint a principes, primates című főemberek egyszersmind a jobbágy címet is viselik, fontosabb annak a megállapítása, hogy Anonymus munkájában a nobilis ugyanazon jelentésben fordul elő, s hogy a «serviensek, kiket most civiliseknek mondanak», a nemeseknél alsóbbrendű társadalmi osztályt képeznek egy sorban a parasztokkal.

principes = nobiles!

Hogy e megállapításunknak a jelentőségét megértessük, fölhívjuk a figyelmet az aranybulla fejlődésére.

Az aranybullát II. András kétszer adta ki, mindkét ízben az ő nemeseknek (nobiles nostri) sok panaszára, sok keserűség után, sok könyörgésre és követelődzésre. Az aranybulla kimondott célja az, hogy reformálja vagyis visszaállítsa a Szent István királytól rendelt szabadságot úgy a nemesek, mint más emberek részére (1222). Ezt az aranybulla második kiadása úgy fejezte ki: «úgy nekik — t. i. a nemeseknek — mint másoknak, országunk jobbágyainak és servienseinek» (1231). *η különbség van!! L. Fejérv. emlék. 83*

* Erdélyi L.: Magyarország társadalmi XI. századi törvényeiben. 65–68. l. Religio 1910. 2–5. l.

Nobilis és serviens tehát itt még különbözik egymástól. Az aranybulla sok pontja nem a nemeseknek szól, hanem a servienseknek, t. i. azon szegény szabad magyaroknak (liberi), a kik beállottak a király szolgálatába s ennek fejében kaptak várföldeket a szabados, helyhez kötött várőrök (cives) között, a várőrök vagyis polgárok falvaiban. Ezek a királynak fegyveresen szolgáló szegény szabadok, mondjuk kishübéresek, noha a király várföldjein éltek, a XIII. század tizes éveiben valahogy fejökbé vették, kialakult náluk az az elmélet, hogy őket ugyanoly jogok illetik meg, mint a nemeseket, vagyis a saját birtokukon élő, legalább középbirtokú szabadokat. Nem akarom itt megismételni azt a bizonyítást, a melyben kifejtettem az aranybulla serviensekre vonatkozó pontjainak igazi értelmét, s a melyből kitűnik, hogy az aranybulla első két kiadása még világos különbséget tesz ugyan *nobilis* és *serviens* között, de egyszersmind megkezdi e két társadalmi osztály egybeolvasztását, még pedig azon föltevés, azon egykorú történeti elmélet alapján, amely szerint *nobilis* és *serviens* eredetileg egyenlők voltak és csak a későbbi királyok haragja, rossz tanácsadói és kapzsiságuk idézték elő a nagy egyenlőtlenséget.¹

A társadalmi összeolvadás az 1222. évi aranybullával megkezdődött és húsz évvel később Rogerius a tatárjárásról írt Carmenjében, emlékiratában már ugyanazt hangoztatja, a mit a nagy küzdelem után kibékült apa és fiú, IV. Béla király és István ifjabb király 1267-ben törvénybe iktatnak, hogy t. i. *nobilis* és *serviens* egyenlő, sőt azonos. A törvénynek mindjárt a kezdetén olvassuk: «*nobiles Hungarie universi, qui servientes regales dicuntur*», vagyis hogy ez alkalommal, azok az összes magyarországi nemesek, a kiket királyi servienseknek mondanak, kérték meg a királyt és két fiát, hogy erősítsék meg számukra Szent Istvántól nyert szabadságukat.²

¹ Erdélyi L.: Az első állami egyenes adó elmélete. 1912. 38—43. l.

² Endlicher: Monumenta Arpadiana 512. l.

L. első áll. adó.

1267
Itt már nincs
különbség.

Noha serviensek még a XIV. században is szerepelnek,* de arról többé semmi kétség, hogy a serviensek egy része, sőt nagy része nemes ember, nobilis. IV. Béla uralkodása végén vagy utána már elképzelhetetlen, hogy valaki oly rangkülönbséget lásson nobilis és serviens között, a milyen Anonymusnál van, s hogy ezt éppen a nobilis és serviens szóval fejezze ki.

Az 1267. évi törvény a király főembereit báróknak nevezi. Ez a cím az 1222. évi aranybullában egyáltalán nem fordul elő, az 1231. évben pedig csupán egyszer a korábbi iobagio helyett. Mikor az 1291. évi oklevél felsorolja az előző évi székesfehérvári országgyűlés tagjait, azt mondja: «consensu venerabilium patrum archiepiscoporum, episcoporum, baronum, procerum et omnium nobilium regni nostri . . .» A világi társadalom osztályai tehát e rangsorban: a bárók, vagyis a királyi főtisztviselők, továbbá az urak vagyis a nagybirtokosok és a nemesek, értve a nemeseken — mint huszonnégy évvel előbb a törvényben világosan kifejezték — különösen a királyi serviensek nagy tömegeit, a kik már úgy élnek az egykori királyi falvakban a régi várteleken, mintha a saját ősi földjükön élénének.

Anonymus és Kézai közt nagy különbséget kell tennünk a korukat jellemző elnevezések, kifejezések dolgában. Kézai ugyanis aránylag keveset mond önállóan, mert többnyire régibb forrást kivonatol, a mely megint régibb forrásokat használt föl. Így tehát Kézai kevésbé keverhetett a régibb korok jellemző elnevezései közé az ő későbbi korára valló kifejezéseket. És mégis kevert. Körülbelül Kézainál találjuk meg Magyarországon legelőször a *banerium* kifejezést, még pedig elég gyakran, megkülönböztetve az egyes hadak zászlait (elevatis baneriis, 7.) és a király zászlaját (banerium regis, 9, 36, 46.). Nagyon érdekes és különös Kézainál az, a mit Sabaria-ról mond, hogy a velenceiek némelyek szerint innen származtak, hogy itt egykor longo-

nob = sero.

* *Szegfű Gyula*: Serviensek és familiarisok. 1912. 19, 25—37. Akadémiai Értekezések, Tört. XXIII. köt. 3. füz.).

bardok laktak s volt itt egyetem, *generalis schola* a földkerekség (minden) nemzete számára, mely iskolában kiválóan fejtegették a költői muzsákat, a bölseleti dogmákat és a káprázatokból eredő különféle tévedéseket (12). Az Árpádkorban okleveleink a clericus nevet használták a deák szó kifejezésére, az Anjoukorban pedig ugyanerre a *literatus* kifejezés divatos. Kézainál már jelentkezik ez a kifejezés, a mikor azt mondja, hogy Szent István király s úgyszintén fia Emrik is diák volt, vagyis elsajátította a diák műveltséget (erat enim B. rex Stephanus literatus... similiter et Emricus, 24). Megtaláljuk Kézainál a morvamezei csatából hozott legkiválóbb foglyok czimeként a *baro* kifejezést is (46). Ismétellen beszél Kézai hűbérekről, *pseudum*-okról, a miket szerinte bőségesen kaptak a jövevény urak, kis méretekben, de nagy számmal a serviensek és a várjobbágyok (61, 64, 67.). A jövevényekről szóló függelék végén cseh, lengyel, görög, besenyő, örmény és egyéb jövevény *serviensek*-et említ, a kik királyoktól és az ország egyéb uraitól hűbéreket kaptak s idővel a nemességet is elnyerték. Kézainak második függeléke csaknem teljesen elhibázott és a maga kései korára valló történeti okoskodás várjobbágyokról, udvarnokokról, condicionariusokról és az uhegekről. A várjobbágyokat egyenesen szegény nemeseknek mondja, holott e jobbágyok (ministri) eredetileg szolgák, szabadok (servi, libertini) és csak idővel álltak be közéjük jobbágyi vagyis tiszti állások elnyerése reményében szegény szabadok (liberi), kiket aztán az aranybullák korától kezdve lassankint elismertek nemeseknek.* A *condicionariusok*

¹ Erdélyi: Magyarország társadalma XI. századi törvényeiben. 65-68. l. a ministerekről vagyis jobbágyokról; 59. l. az udvarnokokról; 77. l. az uheg-ekről. Ez utóbbiakról és velök kapcsolatban az wzbegekről Melich nyelvtörténeti fejtegetést írt a Nyelvtudományi Közlemények 1913. évfolyamába (239. l.). Ebből elfogadhatjuk véglegesen az *ühügy*, *ühégy* kiejtést. Hogy ennek jelentését Melich még most nem tudja pontosan megállapítani, hát ez fölösleges okoskodás, mert hiszen korai biztos oklevéli adatunk (1135 kör. Pannonh. Rendtört. I. 595. l.) megadja e szó jelentését: «*libertos, quos vulgo vhsy vocant*», az *ühügy* jelentése tehát *annyi, mint*

12M.
kez d.

neve szintén korjellemző Kézainál, mert a jobbágyokon és udvarnokokon kívül eső *ürbéres néposztályok*nak ez a közös neve csak 1211-től kezdve, sőt jobbra csak a tatárjárás után lesz divatossa.*

Mindezek *Anonymusnál* vagy teljesen ismeretlenek, mint a banerium vagy banderium, a baro, a pheidum, a condicionarius, nem is szólva a litteratus névről, vagy pedig sokkal régi:sebb felfogással vannak említve, a mi lehetetlen, ha Anonymus Kézainak a kortársa. Ha Névtelenünk IV. Béla királynak lett volna a jegyzője, ki ránk maradt történeti munkáját oly időben írta meg, a mikor Béla király már régen nem élt (*quondam bone memorie gloriosissimi Bele regis Hungarie notarius*): akkor Anonymus jóval IV. Béla halála után, talán csak 1275 táján írta volna meg a magyarok eredetét, honfoglalását és kalandozását, a mikor a női kegyenczek váltakozó párturalma teljes fölfordulást idézett elő Magyarország közállapotaiban. A társadalmi osztályok helyzete már előbb is homladozóban volt. Körülbelül akkor, a mikor néhai IV. Béla király jegyzője megszülethetett, az aranybulla létrehozatalában már oly felfogások érvényesültek, a melyek az ősi egyenlőség alapján

szabados. Az wzbeg-nek pedig *üzbég* alakban való oly megfejtése, mintha ez X—XI. századi cseh-morva menekülteket jelentene, egyáltalán nem illik bele Szent László II. törvényének összefüggésébe, mely a tulajdonjog helyreállítását célozza minden dologban, nevezetesen a *szökevény szolyák*, szökevény *polgárok vagy örök* (vár- és határörök) és szökevény *egyéb szabadosok* (= wzbeg = uhég) visszadása dolgában. A törvény megértése mellett csak ez a megoldás lehetséges. Nem muszáj okvetlenül minden régi szavunkat szláv értelmezéssel megfejtteni. A cseh-morva menekültek nálunk szabad vendégekként élhettek. Ezeket nem volt joga senkinek huszonnégy évre visszamenőleg visszakövetelni attól, a kihez önké t csatlakoztak (adhserint). Ily visszakövetelés csak rabszolgákra és szabadosokra érhető, kik helyhez, illetőleg urokhöz kötve maradnak s az ő akarata nélkül el nem idegeníthetők. Az wzbeg sem mint a szabad menekültek, sem mint a szökevények közneve nem ad megfelelő értelmet az egyetlen idézhető törvényben, a hol más szökevények külön neveken szerepelnek.

* Religio, 1910. 4. 1.

követelték a serviensek számára a nobilesok jogait. IV. Béla királynak az a jegyzője, a ki ezt a sokáig uralkodó fejedelmet túlélte, még pedig nem is előregedve, az a jegyző egész életét, főleg azon időtől kezdve, a mikor már megfigyelhette a közállapotokat, benne töltötte abban a korban, abban a légkörben, a mely a servienst és várjobbágyot eredetileg elszegényedett nemesnek tartotta, a mely a királyt környező főurakat báróknak czimezte, sokat beszélt pheudumokról, stb. És Anonymus mindezekről mélységesen hallgat. Pedig tömérdek alkalma lett volna baneriumokról és Árpád sok földadományainál pheudumokról is beszélni, vagy legalább elejteni ezt a szót ott, a hol a jövevények betelepődését emlegeti.

De Anonymus egész más világban élt. Hallani III. Béla jegyzője is hallhatott már bárókról, baneriumokról, pheudumokról, de ezek még idegenek voltak a magyar ember előtt, nem úgy, mint Kézai korában. III. Béla jegyzője ilyesmiket nem keverhetett bele nemzete ősi multjába. Anonymus sem keverte bele még az idegen nemzetek multjába sem, sőt ő úgy képzelte, hogy a ladaméri herceget épp úgy «jobbágyok» veszik körül (11. f.), mint Árpád herceget.

Legyen szabad itt pontosan idéznem azokat a gyakorta ismétlődő kifejezéseket, a hogyan Anonymus a magyar vezért, duxot főembereivel együtt emlegeti:

- Almum ducem et suos *nobiles* (11),
 Arpad dux et sui *nobiles* . . . dux Arpad et omnes sui *primates* (17),
 dux . . . Arpad . . . *accepto suorum nobilium consilio* (19),
 duci Arpad et suis *primatibus* . . . duci Arpad et suis *yobagionibus* (22),
 dux et sui *nobiles* (30),
 dux et sui *principes* (31),
 fercula, pocula portabantur *duci et nobilibus in vasis aureis, servientibus et rusticis in vasis argenteis* . . . Et vivebant large ac splendide cum omnibus *hoepitibus* ad se venientibus (46),
 dux vero Arpad et sui *yobagiones* . . . dux vero Arpad *accepto iuramento*

primatum et militum Hungarie, filium suum Zultam ducem cum magno honore elevare fecit (52),
dux Zulta . . . accepit *iuramento suorum nobilium* et filium suum Tocsun fecit ducem . . . multi *hospites* confluebant . . . de terra Bular (57).

Az Anonymus munkájából vett fentebbi idézetekben mindenekelőtt megállapítjuk azt a már említett tényt, hogy a királyi jegyző történeti felfogásában a magyar fejedelem nemesei, primásai, jobbágysai, princepsai tökéletesen egyjelentésű, egyértékű kifejezések. S főleg arra helyezük a súlyt, hogy itt a nemesek, a nobilisok is főembereket jelentenek. Anonymus felfogása e részben tökéletesen beleillik a XII. századi oklevelek stílusába, a melyben a legelőkelőbb tanukat ily közös nevekkkel czimezzik:

- 1137: assignatis testibus veritatis *nostris principibus*, quorum . . . nomina . . . archiepiscopus . . . episcopus . . . palatinus comes . . . comes . . . *aliique quamplures ministri* (= iobagiones) *nostris*.
- 1146: huius *regni primates* . . . presentibus *nobilissimis regni testibus*,
- 1146: sub testimonio *procerum*,
- 1152: coram omnium *nobilium* (!) consentientibus, scilicet . . . archiepiscopo . . . bano . . . comite . . . curiali comite sic ordinavi,
- 1157: archiepiscopus . . . banus et comes palatinus . . . comes . . . curialis comes regis *et alii primates regni*,
- 1172: *eiusque (regis) primatibus* in presentia eiusdem regis existentibus, videlicet archiepiscopo . . . episcopo . . . palatino comite . . . curiali comite . . . comite . . . comite . . . comite predicti *regis iobagio*,
- 1173–85: comites isti . . . *et alii quamplures ministeriales regis* viciniore et remoti.*

A másik dolog, a mit Anonymus felfogásában különösen ki kell emelnünk, az a rangkülönbség, a mely a nobilisok és serviensek nagy áldomásán, a 46. fejezetben szembe-tűnő. Árpád hercegnek, vezérnek és nemeseinek arany edényekben szolgálják föl az ételeket és italokat, a ser-

* Pannonh. Rendtört. I. 596–599, 604, 603–605. 1.

*viensek*nek és parasztlóknak pedig ezüst edényekben. IV. Béla jegyzője, ki kiskorától fogva benne élt abban az országszerte hangzó és a királyi udvarnál is elfogadott fel-fogásban, hogy a *serviens* is *nobilis*, mert így volt ez már Szent István idejében, az a jegyző nem állíthatott fel köztük oly rangkülönbséget, a milyent az Attila városában lefolyt áldomáson Anonymus elképzelt.

Azok a *serviensek*, a kiket Anonymus említ, még sokkal közelebb állnak a Kálmánkori *civisek* közé letelepült vendégekhez és szabadokhoz, a Kálmánkori törvényekben jelzett állapothoz, mint azon nagyratörő, önérzetes *serviens* osztlályhoz, a mely a XIII. század törvényeiben elnyerte, sőt IV. Béla és fiainak harczaiban kivívta a nemesekkel való egyenlőséget.

Hogy itt világosan lássunk, állítsuk egymásmellé Anonymus legrokonabb adatait:

ab Hungu omnes sui (sc. Arpad ducis) *militēs vocati sunt Hunguari* (13).
40. —

Oluptulma... castrum construxit... Camarun... *ad servitium cuius castrī tam de populo secum ducto, quam etiam a duce acquisito duas partes condonavit* (15).

Borsu... *collecta multitudine rusticorum iuxta fluvium Buldua castrum construxit*... Borsod (18).

Zobolsu... *congregacione facta civium, fecit fossatam magnam et castrum fortissimum edificavit de terra, quod nunc castrum Zobolsu nuncupatur. Tunc Zobolsu et socii sui de incolis terre ad castrum illud multos ordinaverunt servientes, qui nunc civiles vocantur. Et dimissis ibi militibus sub quodam nobilissimo milite nomine Eculsu se longius ire preparaverunt... castrum (Tosu... Saruuar)... militibus plenum dimiserunt* (21).

Et statim *congregata multitudine civium in vertice unius altioris montis castrum fortissimum construxit... castrum Borsu* (34).

...ad fluvium Wag... omnia castra... ceperunt... et *ordinatis custodibus castrorum iverunt usque ad fluvium Moroa. Et firmatis obstaculis constituerunt terminos regni Hungarorum usque ad Borsnam et usque ad Saruuar* (37).

Ethe filius Oundu *congregata multitudine Sclavorum fecit... castrum fortissimum de terra... Surungrad... castrum* (40).

[Anonymus korának a történettudománya tehát olyképpen reconstruálta a legrégebb magyar várak keletkezését, hogy az egyes vidékek honfoglaló hőse szabad magyar vitézeivel megjelent a várépítésre legalkalmasabb helyeken s miután tisztársai is helyeselték a terep megválasztását, összegyűjtött sok parasztot, civist vagyis polgárt, tótot, nagy árkot ásatott, fölépítette az erős várat, földvárat; e vár szolgálataira odaajándékozta a magával hozott és a magyar fejedelemtől kapott nép kétharmadát, vagy az illető föld népéből rendelt sokat a várhoz servienssé, a kiket most civiliseknek mondanak; végül megtöltötte a várat vitézekkel, várőrökkel s az ország szélén levő gyepüket megerősítette.

Szó van itt a vitézekről (militēs), mint mezei hadakról, aztán mint várőrökről (custodes castrorum 37.). Árpád vezérei voltak azok, a kiket Anonymus szerint Hungvárról (Ungvár) mind «hungvári»-nak neveztek el. E vitézek mind szabad magyarok voltak, a miből az következne, hogy szabad magyarok voltak a várőrök is. A másik érdekesség itt az, hogy Anonymus ismerte a várőr nevet. Nemcsak határőrök voltak tehát az Árpádkorban, hanem várőrök is, latinul custodes confiniorum és custodes castrorum. Ezt constatatni kell, Tagányival szemben. Arra a királyi jegyző mindenestre hiteles tanu, hogy a custodes castrorum nevet ismerték a magyarországi diákságban, s ebből bizony következtelhetjük, hogy ezt a diáknak leírt nevet magyarul várőröknek mondták.*

* Magyar Nyelv. 1913, 101. l. *Tagányi* velem szemben hangsúlyozza, hogy «csakis egyes-egyedül a határőröket hívják az oklevelek és helynevek *örök*nek, strázsáknak, ellenben a várszolgákat soha ! sem *örök*nek, sem *várőrök*nek.» A várőr nevet én nem a várszolgákra (castrenses) alkalmaztam, hanem a *civis* és *civilis* nevű eredetileg egységes néposztályra. Erre utalt az ország XI. századi törvényeinek számos helye, főleg azok, a hol a *civis* nyilvánvalóan a várakban tartózkodó katonaságot jelenti, a melynek magyar neve is háromszor adva van Szent László III. törvényében (1, 2.). Itt csupán az *ewri*, *ewrii* és *ewrek* vagy *ewri* és *eurek* = *örök*, *örök* adnak helyes olvasást, nem pedig a turci, turi és ewnek. A Turóczy-codexben a *turci*, *turi* írás nyilvánvalóan helytelenül cserélte föl az

A várőrök már úgy tunket föl Anonymus korában, mint szabad emberek. Már megvolt itt is az az elmélet, a melyet Kézainál látunk, hogy t. i. a várjobbágyok eredetileg szegény magyar nemesek. Anonymus ugyan nem emliti a *várjobbágyokat*, de alig lehet kétség az iránt, hogy a hon-

eredeti *e* betüt *t*-vel s az *i* betüt *c*-vel; az Hossay-codex másolója pedig az *ewnek* szóban hibásan írt *n*-et *r* helyett. Az *ewnek* szót nagyon rosszul kapták föl történettelődsaink a pannonhalmi udvarnok-szabályzatra támaszkodva (Pannonh. Rendtört. I. 679, 791. l. 1226. 1240. 21.), a melyben egy éppen megfordított szó, az *eneu*, közös szántást, közmunkát jelent. Ezzel hozták összefüggésbe az *inas* szót és az *ewnek* nevű szolgálakat, mint *ineket* (?). Logikusan biztos következtetés folyik Szent László III. l. törvényczikkelyéből, a mely szerint a király követe elment minden civitásban, várba s mindenütt összehívatta azoknak száznagyait és tíznagyait, a kiket közönségesen öröknek mondanak. Hát nem voltak ezek várőrök? civisek minden civitásban? — *Tagányi* még azt is kemény pontokba kategorikus imperativusokba szedi, hogy a határőrök soha határszéli várakat nem őriztek, hogy a határvédelem régibb a váraknál, hogy a várőrökre nem is lehetett volna rábízni a határvédelmet, hogy a határőrök kiváltságokat élvező szabad emberek voltak, hogy ég és föld nem különböznek jobban, mint a hogyan a határőrök különböztek a várőröktől, a kiket Tagányi civilis, castrensis névvel magyarul várszolgáknak nevezget. Kénytelen vagyok ezen szertelen állításoknak az egész vonalon minden pontban ellenmondani. A várőrök éppen úgy, mint a határőrök eredetileg szabadosok, de később a várőrök és a határőrök közé is telepedtek szabadok és vendégek, vagy letelepültek a határszéleken épp úgy, mint az üresebb belső részekben is egész szabad népesoportok. A honfoglaláskor itt talált várak, a melyek később is ispáni székhelyek, legalább oly régiek, mint a határvédelem (Tört. Szemle 1913. 349. l.). A határőrök szintén ispánok alatt élnek a végeken (in confinio, in marchia). Ha a törvény az állatcsempészésben részes határört szabadságvesztéssel vagyis szolgálással, szolgálásra való eladással fenyegeti, föltéve, hogy szegénysége miatt a törvényszegők szokásos birságát, az 55 pensát vagy tinót nem bírja megfizetni (Sz. László II. 17. III. 15), ez nem annyit jelent, hogy a határőr szabad ember, mert hiszen a szabados embereknek is van bizonyos fokú libertas-uk és vagyonuk, marhájuk, sőt a törvények néha rabszolga marhájáról és eladásáról is szólnak. (Sz. István II. 26., Sz. László II. 11., l. zsinat 63.). A szabados emberre nagy büntetés volt, ha újra rabszolgává tették, eladták.

foglaláskori új várakban hagyott vitézek, ezek az állítólagos szabad magyarok, sőt nemesek nem egyebek, mint az 1200 körüli várjobbágyok képzelt ősei. Az aranybulla szabadságmozgalmas korának oklevelei sok, akkor divatos történeti elméletet vetnek fölszínre, különösen a várjobbágyok szabadságának különböző fokairól. A XI. századi törvények világánál látjuk, hogy a jobbágyok, latinul ministerek, éppen ezen nevékből s a ministerek, ministerialisok külföldi helyzetéből következően * nem egyebek, mint szabados tisztek, tágabb értelemben családjukra és rokonságukra is kiterjedő jelentésben: tiszti osztály, a kikből kinevezik a fegyveres szabadosok száznagyait, tiznagyait s általában az udvari és várakbeli tiszti állásokat betöltik. Igen érthető, hogy ezen eredetileg szolgálai, szabados tiszti osztály tagjai közé korán beállottak elszegényedett szabad magyarok és külföldről jött vendégek is, hogy tiszti állásokhoz juthassanak.

A várjobbágyoknak vagyis tiszteknek alárendelt fegyveres szabadosok voltak a XI. századi törvényekben úgynevezett milesek vagy civisek. Ezek a milesek szabadosok, mert csak egy bizonyos szolgálattal, a katonáskodással tartoznak uroknak s el nem idegeníthetők uroktól, a ki visszakövetelheti a szökevény milest (Sz. István II. 23). Ilyen milese lehet minden birtokosnak, minden úrnak (Sz. István II. 21.), s vannak milesei a királynak, az ő ispánjainak parancsa alatt, mint olyanok, kiket a királytól elidegeníteni — természetesen az ő adománya nélkül — nem szabad (Sz. Ist. II. 6.). Ugyanezen mileseknek, a mennyiben civitast, várat őriznek, ispánjuk királyi várában hetenkint váltakozva helyőrségi szolgálatot végeznek, civis, várőr vagy egyszerűen őr, később németesen burger, burgar, purgar, polgár a nevek. A civis név ily értelemben, a várispán vitézeinek nevéként előfordul már Sz. István törvényében (II. 7.) és gyakorivá lesz Szent László s Kálmán törvényeiben. Minden várban laknak örök országszerte, nemcsak a hatá-

* V. ö. *Szegfü Gyula*: Servienssek és familiarisok. 10—11. l.

rokon. Mikor a tolvajokat országszerte, minden faluban, hivatalból tüzesvasítéttel (iudicium ferri candentis) nyomozták, akkor a király követei bejárták az összes várakat, összes civitasokat és ott először az örök tisztjeit kérdezték ki, aztán magukat az öröket is kivallatták és tizenkint tüzesvasítéttel kipróbálták az iránt, hogy nincs-e köztük tolvaj (Szent László II. 1.). Hogy ezen várörök vagyis diákul civisek nem szabad emberek, következik abból, hogy tisztjeik is ministerek, ministerialisok, tehát eredetileg szolgák; de következik abból is, hogy a zavaros időkben, I. András király és Béla herceg trónviszályában, háborújában (1060) s az azóta megszökött szolgákkal és szabadosokkal (wehwg, wzbeg) együtt országszerte visszakövetelték a civiseket, az öröket is. Ez világosan rámutat arra, hogy a civisek épp úgy, mint általában a milesek (Sz. Istv. II. 6, 23), uraságuk tulajdonaként elidegeníthetlenség, vagyis uraságuk akarata nélkül sem maguk el nem távozhatnak, sem más uraság be nem fogadhatja őket. Ebből megdönthetetlenül következik, hogy a civisek a XI. században nem szabad emberek, hanem a szolganem szabados csoportjához tartoznak.¹

Kálmán törvényeiben a civis és civilis fölcserélve változtatja egymást. E két szó oly viszonyban van egymással, mint a minister és ministerialis, servus és servicialis, magyarul, mint a polgár és polgári, jobbágy és jobbágyi, szolgálta és szolgálai. Ezt bizonyítani akarom Kálmán I. törvényének 35. és 45. cikkelyéből:

<p>Si quis hospitum accola <i>civium</i> cohabitavit, aut iuxta medietatem substantie <i>civilium</i> expeditionem faciat, aut VII (Turóczy-codexben</p>	<p><i>Ha valamely vendég, mint a civisek telepése köztük lakik, az vagy teljessé a civilesek hadjáratát² vagy gyonának (civisektől kapott</i></p>
--	--

¹ Ezt erősen kell hangsúlyoznunk *Hómannal és Tagányival* szemben. Tört. Szemle 1913. 324—354, 510—541. I. Tagányi itt Szent István és Kálmán vagyoni jogi törvényeit is félreérti. V. ö. *Erdélyi: Az egyházi vagyon eredete és jellege Magyarországon.* (Magyar Kultúra 1913.)

² Megjegyzendő, hogy a királynak, illetőleg országának telje-

helyesen VIII) denarios solvat.

De *civilibus hebdomadariis* VIII denarios precipimus colligi, inter quos scilicet quis liber non a rege, sed ab ipsis (Tur. cod. ipsius) *civibus*;

si autem liberi, qui regi per fines eorum transmigranti equos, currus subductorios et *servitia stipendiaria* suppeditabant, IV denarios persolvant.

földjének, egy civisteleknek *feléért*, (a másik feléért pedig fizessen négy dénárt), *vagy fizessen* (az egész civistelek használatáért) 8 dénárt.

A *hetes civilesektől* 8 dénárt szedetünk, *t. i. azoktól, a kik közt valamely szabad ember nem a királytól, hanem maguktól a civilesektől* (a király civileseitől, vannak letelepítve); *

ha pedig oly szabadok (ezek a civilesek közé települtek), *a kik a határukon áthaladó királynak lovakat, társzekereket és katonai szolgálásokat szoktak nyújtani*, (azok éppen úgy, mint a civilesek közé telepedett s a civilesek katonai terhében osztozó vendégek vagyunk egyik feléért ne fizessenek bért, hanem csak a másik feléért) *fizessenek 4 dénárt*.

A Kálmán-féle fentelbi törvényekből itt főképpen azt emelem ki, hogy a *civisek* közt lakó idegen, más nemzeti-ségű vendég, vagy szabad magyar, mint szabad telepes, a civis-föld haszonélvezetéért fizetendő nyolcz dénárt felerészen leszolgálhatja azzal, ha osztozik a civilesek katonai terheiben, a *civilisek hadjáratában*. Minden józan logika

sített lovas szolgálat, a lovas követség is, egy hadjárat kötelezettségnek számítatik. Kálmán I. 36. pro una via exercituali deputetur.

* Ez a kiegészítés a törvény rokon rendelkezéseinek összefüggő megértéséből folyik. A hiányzó állítmány nem lehet az, hogy «vannak *főlszabadítva*», mert először is a civilesek maguk is szabadok, ők tehát nem tehetnek senkit liberré, szabad emberré; másodsor a főlszabadítás a szolgát nem liberré teszi, hanem rendszeren csak szabadossá, libertus vagy libertinussá. Ezen a ponton hiábavaló *Tagányi* és *Hóman* minden ellenkező okoskodása.

ebből csak azt a következtetést vonhatja le, hogy *civis* = *civilis*. Mert nem lehet föltenni, hogy a civisek vagyis a várak milesei, ezek a szabados katonák, várőrök, a maguk katonai szolgálatát, a hadjáratot átháríthassák egy még alsóbbrendű néposztályra, a milyeneknek Tagányi és Hóman a civiliseket képzeli.

Van igazság Illés Józsefnek azon vádjában, hogy tudósaink eddig a XIII. század adatainak segítségével akarták megismerni Szent István vármegyéjének lényegét, szervezetét. Ez ellen Tagányi tiltakozik ugyan, de, mikor nagy buzgalommal meg akarja mutatni, hogy a XI. század törvényeiből nagyon tartalmasan meg lehet rajzolni a Szent István-kori vármegye állapotát, szervezetét, a mint ezt már magam is megtettem «Magyarország társadalma XI. századi törvényeiben» cz. munkámmal, a későbbi források, elméletek szándékos és lehető teljes mellőzésével, sajnos, ugyanakkor nem tud szabadulni azon elfogultságából, a melyet korábbi teoriáiban már megszeretett, de voltaképpen századokkal későbbi forrásokból szívott magába.

A gyepükre egy krónikásunk sem hívta föl annyira a figyelmet, mint Anonymus. Ugyanez a forrás egyebekben is erősen hathatott Tagányira. Nevezetesen a miket Tagányi a *civis* és *civilis* különbségéről elgondol és visszalántál a XI. századba, az körülbelül Anonymus korában és könyvében alakult ki 1200 táján. Azokban az idézetekben, a melyeket föntebb Anonymus munkájából röviden kiírtam, feltűnő lehet, hogy a *civilisnek* már egészen más a jelentése, mint a XI. században, s hogy ez különbözik a *civis* jelentésétől.

Anonymus felfogásában, kora viszonyaihoz mérten, a *civis* már maga sem igazi katona, hanem régi katonai eredetéből kifolyóan több szabadságot élvező paraszt, mint a milyen volt a várnép, a várnak szolgáló *civilis*. Ezt a helyzetet érezzük ki abból, a mit Anonymus a várak építésénél róluk elmond. Azt mondja t. i., hogy a vár építése előtt összehívta a vezér a civiseket, majd megint hogy összehívta a parasztok sokaságát s ismét hogy összehívta a tótok

sokaságát és aztán ásatta meg az árkokat, építtette föl a várat, a földvárat. Miért hívta össze e civiseket, parasztokat, tótokat a vezér, körülvéve mileseitől, a kikből őrséggel tölti meg majd a kész várat? Kétségtől azért, hogy ők végezzék a földmunkát és a várépítést.

A XI. századi civilis expeditio tehát 1200 körül már csak vár körüli közmunka alakjában jelentkezik. A várak régi őrei, civisei a várak falvaiban szétszóródva, hosszas békeidőkben katonailag nem gyakorolva, épp úgy elparasztosodtak és elszoktak eredeti szolgálatuktól, mint a hogy a pannonhalmi apátság XIII. századi sütőinél, szakácsainál, szücsseinél s általában összes iparosainál, kik a falvakban tömegesen együtt laktak, látni való volt és érezni kellett, hogy nem értenek mesterségükhöz, s hogy pl. az a szakács, a ki az uraság konyháján egy egész év alatt csak egy hónapot tölt, máskülönben pedig falujában szánt, vet, arat, uraságánál legföllebb konyhai szolga lehet, de nem szakács.* Ilyen katonák lettek a falusi civisek is. Helyettök a várakban a korábbi tisztek, jobbbágyok ivadécai fejlődtek igazi lovas vitézekké, várjobbágyokká, míg a falusi civisek adtak a hadjáratához fogatokat, társzekereket, útvágókat, várjavító munkásokat.

A civisek nevét civilis alakban fölvetették azok a várszolgák, a kiket Anonymus szerint a honfoglaló vezérek a váraknak ajándékoztak a föld népéből, vagy a saját szolgáljaikból. Ezeket a civilis servienseket talán meg lehet különböztetni azoktól a serviensektől, a kik Árpád táborában mulattak Attila városánál a fejedelemmel és nemeseivel, tehát mintegy a sereghöz tartoztak. Igaz, hogy a serviensek a parasztokkal külön étkeztek és ittak ezüst edényekből, poharakból. A parasztok társasága itt, a seregnél talán a civiseket jelenti s ebben a társaságban a civilisek, akár mint a civisek földjére települt szabadok és vendégek ivadécai, akár mint civisek nyomába törekvő későbbi szolgák elfogadhatók volnának.

¹ Erdélyi L.: Egyházi földesúr és szolgálói a középkorban. 15. l.
Történeti Szemle. III.

De az is lehetséges, hogy *civis* és *civilis* 1200 körül sem különbözik egymástól lényegesen, csak kezd egymástól a két név elválni, s Anonymus keresi ennek a honfoglalás kori eredetét. A *civis* mindinkább városi polgárrá lesz, a régi falusi *civisen* pedig rajta marad a *civilis* név. A *civilis* földön egykor letelepült vendég és szabad magyar ivadéka egyrészt összevegyült a *civilisekkel* és fölvévén a királyi *serviens* nevet, szolgai viszonyban tűnt föl a várral szemben; másrészt megőrizte egykori szabadsága tudatát s ennek elismerését követelte az aranybullában, sőt kivívta annak elismerését, hogy a királyi *serviensek* részét teszik a nemességnek. S mialatt a *serviensek* megnemesedése végbe ment, ugyanazon korszakban lassankint nyoma vész a falusi *civilisnek* és *civisnek* is, úgy hogy Kézainak már eszébe sem jutnak a várak egykori falusi *civisei* és *civilisei*.

Anonymusnál a magyar hadak előtt nem banériumokat visznek, hanem *exilumokat* az alpári csatában (39), Bolgárfehérvárnál (Belgrád 41), Barancsnál és Veszprém elfoglalása előtt (45, 48).

Mielőtt befejezném Anonymus kora társadalmi viszonyainak fejtegetését, nem mehetek el szó nélkül a sokszor tárgyalt *vérszerződés* mellett. Nekem itt főképpen az ötlík fel, hogy Árpád a *vérszerződést* csupán a hét főszemélylyel köti. Ezek kikötik, hogy ők és fiaik soha a fejedelem tanácsából ki ne zárassanak. Ilyesmire az aranybullák korában már senki sem gondolt volna. Ekkor már nem is emlegettek principális személyeket, hanem bárókat. A fejedelem tanácsából annyira nem zárták ki őket, hogy már a *serviensekből* megszaporított köznemesség képviselőjét is kötelezték a megjelenésre (1267. 8).

A királyi jegyző annyi optimizmussal írja krónikáját, hogy bizonyára nem akarta éreztetni a *vérszerződés* megszegését, kivált a fejedelem részéről. Az az idő pedig, a mikor csak a princepsok jártak a király tanácsába, az a XIII. század elejéig tartott.

A *vérszerződés* 4-ik pontja, hogy ha a főszemélyek valamelyik ivadéka hűtlen lenne a fejedelem személyéhez és

viszályt szítva közte és rokonai közt, akkor a bűnösnek vére ontassék, úgy tűnik föl, mint az aradi véres nap igazolása II. Béla családjának uralma alatt, az ő hasonlónevű ivadékának jegyzőjétől a honfoglalás koráig régiesítve.

A vérszerződés 5-ik pontjában levő anathema egyrészt benne volt már Szent István (II. 51, 53) és Kálmán törvényeiben (II. 6), másrészt szóban foroghatott a királyok koronázásakor esküjökben. Zulta és Taksony fejedelemmé avatása (52, 57 f.) atyjok életében nagyon szépen igazolta azt a feltűnő cselekedetet, hogy Imre király egészen kis fiát királylyá koronáztatta, éppen akkor, a mikor Anonymus krónikája készült. Érdekes, hogy Anonymus, Zulta és Taksony felavatásánál nem a fejedelem esküjét, hanem a nemesek, a főemberek és vitézek esküjét örökítette meg.

Kolozsvár.

ERDÉLYI LÁSZLÓ.

MÁTYÁS KIRÁLY ÉS A HOHENZOLLERNEK DIPLOMATIAI ÉRINTKEZÉSE.

VI.

Mialatt az egymáshoz méltó fejedelmi ellenfelek gyakorlott tollukkal — mert ilyen esetekben nem idegen tollal szoktak élni — mintegy párbajt vívtak: a küzdelem más fegyverekkel is folyt.

Zeleni János október közepén ezer fegyveres élén megjelent Glogauban, hadüzenetet küldött a választófejedelemnek.¹ A sagani herczeg kilenczszáz emberrel csatlakozott hozzá.

Albert azt hitte, hogy a félelmes kapitányt az uralkodójával folyamatban lévő tárgyalásokról felvilágosítva, az ellenségeskedés megindításától visszatarthatja. November elején meghívta őt udvarához és útlevelet küldött neki; de azt a választ kapta tőle, hogy nem jöhet. Ekkor feltűnően naiv kísérletet tett. Megküldötte neki a királyhoz intézett igazoló iratát, azzal a kéréssel, hogy azt tisztjei előtt olvastassa föl, a mely kívánságának Zeleni eleget tett.² Azonban nem engedte magát megzavartatni. Brandenburgi területre nyomult, több várat megvívott és pusztításokat vitt véghez, a miben rácz zsoldosai — mint Albert panaszoja — kegyetlenségükkel a törököt is túlszárnyalták.³

Mátyás nem elégedett meg azzal, hogy Brandenburgban rémületet terjeszsen. A Hohenzollernek frankoniai birtokait fenyegette. Ansbachi helytartóik november végén

¹ 1478 október 19-ikén.

² Albert november 3. és 6-ikán, Zeleni november 6. és 7-ikén kelt levelei.

³ Deczember 6-iki levelében.

magyar-cseh csapat közeledéséről értesültek és támadását várták. Ijedten segítségért folyamodtak a szomszéd fejedelmekhez; de kitérő, határozatlan ígéretekkel kaptak; sőt egyik azzal mentette ki magát, hogy az udvaránál tervezett torna miatt fegyvereseit nem nélkülözheti.¹

A támadás elmaradt. De Mátyás nagyarányú diplomatiái tevékenységet fejtett ki a végből, hogy a mikor az alkalmas időpontot elérkezettnek látja, az ansbachi és baireuthi tartományokat minden oldalról körülkerithesse. Ügynökei bejárták a dél-németországi udvarokat, hogy szövetségeseiket szerezzenek: megnyerték Ottó bajor és Ulrik württembergi hercegeket; a waldsasseni apát kész volt várát megnyitni: több csehországi főúr szolgálatait ajánlotta föl.

Nürnberg város katonákat toborzott; az a gyanu merült föl, hogy a vele barátságos viszonyban álló magyar király érdekében teszi ezt.

Azokhoz a német fejedelmekhez, kik a cseh korona területén hűbéreket birtak, Lajos öttingeni grófhoz, Ulrik württembergi grófhoz és a szász hercegekhez Mátyás fölhívást intézett, hogy neki Albert ellen segítséget nyújtsanak.²

A szász hercegekhez szóló levélben terjedelmesen adja elő a viszály keletkezését és azt, hogy jogos önvédelem kötelessége készteti fegyvert fogni; de egyúttal irányukban is hangoztatja azt, hogy a brandenburgi örgrófokkal, ha ezek a glogaui ügyben a döntést az ő birói ítéletére bizzák, egyességre lépni kész.

Ebben a hercegek felszólítást láttak arra, hogy a választófejedelemnek közbenjárásukat ajánlják föl. Tanácsosaik november második felében találkoztak, de Albert ragaszkodott ahhoz az elhatározásához, hogy birónak csak a császárt fogadja el. Mindazonáltal maga sem remélhette, hogy

¹ Az ansbachi és plässenburgi helytartók november 30., december 7. és 25-iki jelentései.

² Az 1478 október 30-ikán a szász hercegekhez az öttingeni grófhoz írt levél M. K. L. I. 396. és 401. Ulrik gróf a hozzá intézett fölhívásról 1479 február 24-ikén értesíti Albert választófejedelemet.

ezen az alapon az egyességet létrehozhatja, ezért más közbenjárást vett igénybe.

Deczember második felében a választófejedelem udvarmestere Frankfurthba hívta meg Stein Györgyöt. Ez nem volt hajlandó megjelenni, és azt kívánta, hogy Fürstenbergben a sagani herczeg jelenlétében találkozzanak vele a választófejedelem megbizottai. Egyszersmind az utóbbival bizalmas úton közölte a feltételeket, a melyeknek elfogadása a kibontakozást meghozhatná. Nemesak azt kívánta, hogy a glogauai ügy Mátyás döntésére bízassék, hanem szükségesnek látta, hogy Mátyás és a Hohenzollern-ház között szoros szövetség köttessék, a melynek biztosítéka gyanánt szolgálna az, hogy János őrgróf a király szolgálatába lépne, tőle zsoldot fogadna el, Szilézia oltalmazását elvállalná, és kötelezné magát, hogy a király fölhívására táborában ezer lovassal jelenik meg; végre az Odera folyó túlsó partján fekvő várakat meg kellene nyitnia a király előtt azon esetre, ha ez a vele szövetségben álló német lovagrend érdekében hadi műveletei céljaira kívánni fogja.

A brandenburi tanácsos, kihez ezen föltételeket eljuttatta, azt válaszolta, hogy a választófejedelemmel közölni nem merte.*

Ennek daczára a fürstenbergi értekezlet deczember 29-én megtartott. Stein, a király lausitzi helytartójának kíséretében jelent meg; a választófejedelem hat, a sagani herczeg két tanácsosát küldötte oda. A szövetségről nem volt szó, csak a glogauai kérdés megoldásának módozatairól folyt tanácskozás. Stein most is azt kívánta, hogy uralkodója vagy barátságos egyezség útján, vagy birói ítéletével intézze el az ügyet. A választófejedelem küldöttei erre kinyilatkoztatták, hogy Borbála herczegnő, mivel Mátyás eddig ellenséges érzületet tanusított iránta, az ő biráskodásának csak úgy veheti magát alá, ha ő előbb javára a férje által tett végrendeleti hagyományozást megerősíti. Ezt a javaslatot,

* Stein 1478 deczember 23. és Liborius von Schlieben 25-iki levelei.

mivel a megerősítés már a döntést magában foglalta volna, sem Stein, sem a sagani herceg megbízottai nem fogadták el. Eredmény nélkül osztak szét.¹

Azonban már egy hét múlva, 1479 január 6-án Zeleni kapitány Mátyás rendeletéből megjelent Frankfurtban, a hol megkezdette a tárgyalásokat, a melyekbe később Steint is bevonta, majd folytatásukat egészen ő rá bízta. Mindkét részről a kiegyenlítési formuláknak sokféle változataival tettek kísérletet. Végre január 24-én találtak egyet, a melyben megegyeztek. E szerint Albert megnyugodott abban, hogy Mátyás a saját udvarába idézi meg Borbálát és a sagani herceget, a kiket barátságos egyezség kötésére hív fel és ha ezt létesíteni nem bírja, köztük mint bíró ítél; Stein pedig elfogadta azt, hogy a király a Henrik herceg által Borbála javára kiállított végrendeleti intézkedést megerősíti, a mihez azonban egy záradékot csatolt («was sein Königliche Maiestät daran zu bestätten hat»), a mely a megerősítés formájára nézve a királynak szabad kezet engedett.²

Mindketten abban a hitben voltak, hogy az egyezség bevégzett ténynyé lett és megerősítése Mátyás részéről nehézségekkel találkozni nem fog, Albert értesítette a szász hercegeket, hogy «a királyi felséggel kiegyezett»; Stein pedig a király nevében egy hónapi fegyverszünetet rendelt el, és utasította Zelenit, hogy mivel az egyezség megkötött, a hadi műveletekkel és dúlásokkal hagyjon föl.³

Azonban számításaikban megfélemedeztek a sagani hercegről, ki az egyezségben meg nem nyugodott. Stein a királyhoz utasította őt; Albert herceghez intézett levelében azt a reménységét fejezte ki ugyan, hogy Mátyás őt az egyezség elfogadására rá fogja bírni; de nem hallgatta el azon aggodalmát, hogy az ő személye ellen irányuló vádakkal fog a herceg a királyi udvarnál előállani, minélfogva

¹ Emlékirat az értekezlet lefolyásáról. P. C. II. 449.

² Zeleni és Stein levelezése, úgyszintén az előterjesztett formulák és az azokra a másik fél által tett megjegyzések. P. C. II. 453—468.

³ Albert és Stein január 26-án kelt levelei.

kivánatosnak tartotta, hogy azoknak hatását János őrgróf a királyhoz intézendő levéllel ellensúlyozza.¹

A míg a király elhatározásának megérkezésére vára-koztak, Stein a fegyverszünetet két ízben meghosszabbította, de Zeleni magatartása a béke fennállását veszélyeztette.

Albert azon volt, hogy figyelmességével a kapitányt le-kötelezze és második fiának lengyel hercegnővel tartandó egybekelésének ünnepélyére meghívta. A zord kapitány erre azt válaszolta, hogy «királya ügyeiben el lévén foglalva», meg nem jelenhetik és ugyanezen levélben három ló ellopá-sáért panaszt emelt.

A választófejedelem sértett önérzete sugallatára meg-írta Zeleninek, hogy csak azért hívta meg őt, mert arról értesült, hogy az ünnepélyeken jelen lenni óhajt. Értesítette, hogy a lovak visszaszolgáltatása iránt intézkedett, de vi-szont a Zeleni emberei által okozott károk megtérítését kívánta.²

VII.

Mátyás, mikor február 9-én Esztergomban a frankfurti megállapodás felől Stein jelentését megkapta, azonnal érte-sítette őt, hogy az tetszésével találkozott (bene nobis placet), de elhatározását ez ügyben csak Budára visszatérése és Veronai Gábor bibornok meghallgatása után fogja vele kö-zölni.³

Itt a fővárosban eléje járultak a sagani herczeg kül-döttei, kik azon voltak, hogy őt Stein ellen felingereljék; ezt azzal gyanusították, hogy a választófejedelem által meg-vesztegettetni hagyta magát, az egri bibornokot pedig meg-győzték arról, hogy a frankfurti megállapodás lényeges fo-gyatközásokban szenved; ugyanis Borbálát cseh királynénak czimezte, a királyt kötelezte, hogy a glogauai herczegséget

¹ Január 30-án.

² Albert február 6., 8., 16-án, Zeleni február 8. és 12-én kelt levelei.

³ M. K. L. I. 435.

Borbálának adományozza és a sagani herceget az egység elfogadására szükség esetén kényszerítse, míg a választófejedelemtől leánya irányában ilyen kényszer alkalmazását nem követeli. Ennek következtében Mátyás a megállapodást elvetette és előbb a szász hercegeket kérte föl a közvetítésre, majd később a boroszlói püspököt és a Sziléziában működő pápai követet bizta meg, hogy az egységre új alapot és formát keressenek.*

A két főpap április 20-án Frankfurtban tárgyalt Albert megbizottaival. Előterjesztésük lényege az volt, hogy Borbála május 17-ig személyesen vagy képviselője által mutassa be hűbéri hódolatát a királynak, a ki azután a hercegnét az «öt megillető jogokba beiktatja», közte és a sagani herceg között egységet hoz létre és ha ez tizenöt nap alatt nem sikerül, további három nap alatt bírói ítéletet hoz; egyszersmind a választófejedelem és fia a kezek között levő cseli hűbérekre a főhűbérúri megerősítésért folyamodnak. E mellett előadták, hogy a választófejedelem, ha a király bizalmát, melyet az 1472. évi tárgyalások folyamán elvesztett, vissza akarja szerezni, vele szövetséget kötjön, a mely utódaikat is kötelezze, János örgróf pedig Mátyás szolgálatába lépjen.

Albert megbizottai föltűnőnek találták ugyan, hogy Borbálának «az öt megillető jogokba» és nem «örökségébe» behelyezéséről volt szó, a mi által igényeinek érvényesülése kétségessé vált; mindazonáltal ezt nem tették vita tárgyává. Válaszukban azt hangoztatták, hogy a választófejedelem hűségesen szolgálván a császárnak, ezzel a király iránt hűtelen eljárást nem követett el; olyan szövetségbe, mely segélynyújtásra kötelezné, beteges állapotánál fogva nem bocsátkozhatik, de fiai szívesen lépnek a király szolgálatába; a lausitzi hűbérekre a megerősítést kérni fogja. A glogaui ügy iránt a választófejedelem most új nyilatko-

* Stein márczius 16. és 27-én, Otto bajor hercegnek április 5-én és Mátyás királynak márczius 16-án kelt levelei. Az utolsó M. K. L. I. 438.

zatot tett, hogy t. i. Borbála aláveti magát a király ítéletének, ha biztosítatik a felől, hogy az ítéletet a sagani hercege elfogadja; végre fölkérte a két főpapot, hassanak oda, hogy iránta a király barátságosabb érzelmeket tápláljon és az ügy mielőbb elintézését nyerjen.

A királyi biztosok az általuk előterjesztett formulától eltérni vonakodtak, de mivel az egyesség megkötésének csak előkészítésére voltak hivatva, a választófejedelmet fölhívták, hogy megbízottait mielőbb Budára küldje.¹

Albert haladéktalanul útnak indította oda két tanácsosát, Pfofel János jogtudort és Rothenburgi Zsigmondot. Együttal mind ő maga, mind neje leveleket írtak nemcsak a királynak, hanem a királynénak is; Ulászló eltaszított nejét annak ajánlották a kegyeibe, ki tizenkét évvel utóbb ugyanazon király elutasított második hitvese lesz.²

A választófejedelem Veronai Gáborhoz is fordult levelével, a melyben figyelmeztette, hogy tőle értékesebb szolgálatokat várhat, mint a sagani hercegtől.³

Követei három hélig tartó utazás után, május 13-án érkeztek Budára. Szerényen vonultak be, és mert érkezésüket nem jelentették, vendéglő házba szállottak. A király, a mint erről értesült, udvari embere által kimentette magát, hogy illő elszállásolásukról nem gondoskodott, de arra szorítkozott, hogy a vendéglősnek harmincz forintot küldött azzal az utasítással, hogy vendégei semmiben se szenvedjenek hiányt.

A német urak legelsőbben az egri bibornoknál tisztelgették, a ki meglepő szíveséggel fogadta és biztosította őket, hogy őszintén fáradozott uralkodója és a választófejedelem között a viszály kiegyenlítésén, az ő igyekezeteiben tehát most sem lesz fogyatkozás.

Harmadnap fogadta őket a király a trónon ülve, udva-

¹ Az április 20–23. napokon folyt tárgyalásokat ismertető emlékirat és Albert április 26-án a szász hercegekhez írt levele.

² Albertnek április 26-án Mátyáshoz írt levele. M. K. L. I. 432. A Beatrixhoz írt levelek a nürnbergi Kreis-Archivban.

³ Április 30-án.

rától környezve, ünnepélyes audientián, és belépésükkor föl-emelkedve, kezét nyújtott nekik. Azután a többieket elbocsátotta és csak a bibornokot, Schomberg pozsonyi prépostot és Dóczi István titkárt tartotta magánál. Átvette a választófejedelem április 26-án kelt levelét és felolvastatta.

Ebben a választófejedelem hideg és méltóságteljes hangon válaszol arra a vádra, a mit Mátyás ellene három hónap előtt a szász hercegekhez írt levelében emelt, hogy hadizenet nélkül hadat küldött Lausitzba és ott károkat okozott. Kijelenti, hogy ő hadizenet nélkül soha senkit meg nem támadott és Lausitzba is csak azután küldött sereget, miután Mátyás (augusztus 12-iki) hadizenő iratát megkapta; egyébiránt nem akar «disputatióba» bocsátkozni, leánya ügyében a döntést a királyra hagyja és elvárja tőle, hogy királyi méltóságából folyó kötelességéhez képest «a nyomorult özvegynek» (Elenden Witwen) igazságot szolgáltasson.*

A levél tartalmának meghallgatása után Mátyás az ő éles, gyors felfogásával mindjárt fölismerte az egyetlen mondatot, a mely ellen kifogást emelhetett. A választófejedelem ugyanis elismerte, hogy a hadizenet után seregei benyomultak Lausitzba.

«Ime — mondá Mátyás a követekhez fordulva — a választófejedelem a mit eddig tagadott, most bevallja, hogy országunk területén károkat okozott!» Pfofel bátran válaszolta, hogy ennek a sagani herczeg volt az okozója, ő kezdette meg az ellenségeskedéseket. Mivel pedig a király figyelmeztette, hogy urának hozzá kellett volna fordulnia, ő majd rendet csinált volna; a német doktor arra utalt, hogy a fejedelem a király helytartójánál tett panaszt. Ezzel a kihallgatás véget ért.

Május 16-án a bibornok magához kérte a brandenburgi diplomatákat és a glogaui ügyet kezdette tárgyalni. Előrebocsátotta, hogy Mátyás fegyveres föllépésre a sagani herczegnek, nem iránta táplált barátságból, hanem a viszonok által kényszerítve adott felhatalmazást. «Jól tudjuk —

* M. K. L. 432.

mondá — hogy ő felsége a választófejedelemtől jelentékeny szolgálatoakat várhat, a melyekkel szemközt az a mire a sagani herczeg képes, számításba nem jöhet.

A követek ezután uruk eljárását a Borbála és Ulászló között létesített házasság tekintetében igyekeztek igazolni Mire a bibornok azzal a közléssel lepte meg őket, hogy a csehek állítása szerint a választófejedelem kényszerítette Ulászlót a házasságra, mely a glogauai herczegséget a cseh király kezeire juttatván, súlyos következményeket vonhatott volna maga után.

Pfotel fölháborodva tiltakozott a csehek «hazugsága» ellen; elmondotta, hogy Ulászló fényes követség által kérte meg Borbála kezét, ellenben a választófejedelem négy hétig habozott, elfogadlja-e az ajánlatot.

A vitának azzal vetett végét a bibornok, hogy jelentést tesz a királynak.

A következő napon a bibornok, a pozsonyi prépost és Csernahorai Boskovicz Jaroslaw — tehát egy olasz, egy német és egy cseh tanácsos — tüzetesen megvizsgálták a brandenburgiakkal a frankfurti értekezlet pontozatait. Veronai Gábor határozottan kijelentette, hogy a király Henrik herczeg végrendeletét meg nem erősítheti, mert azt még be nem mutatták neki, és mert a megerősítés tényével, mely a sagani herczegre nézve jogsérelmet foglalna magában, becsstelenséget követne el.

A német urak mentegetődztek, hogy a végrendeletet nem hozták el Budára, ígérték, hogy később bemutatják, de ragaszkodtak kívánságukhoz. Erre a királyi tanácsosok a királyhoz mentek, hogy elhatározását kérjék ki. Rövid idő múlva ketten visszatérvén, közölték, hogy uralkodójuk nagy haragra lobbant és kifakadt, hogy becsstelenséget követelnek tőle, és azt mondotta: «a választófejedelem bölcs ember, de ne próbálja ki rajtam az ő bölcsességét oly dolgok követelésével, a melyek a becsülettel ellenkeznek.»

Május 18-án Gábor bibornok ismét szelídebb hírokat pengtetett. Előadta, hogy a király a választófejedelemmel barátságban kívánna élni, ezért új megoldási módozatot ajánl. Esze-

rint Olmützben, a hol közelebb Ulászló cseh király és több német fejedelem látogatását fogja fogadni, Albert szász és Otto bajor hercegeket megbízza, hogy mint békebírák (frundliche Verrichter) a glogau-i ügyet barátságosan igyekezzenek elintézni, ha pedig ez szeptember végéig nem sikerül, bírói ítéletet hozzanak és a mennyiben erre nézve megegyezni nem tudnak, Fülöp rajnai pfalzgróf mint elnök döntsön.

A brandenburgi követek meglepetve fogadták ezt az előterjesztést. «Ők azt hitték — mondották — hogy a frankfurti pontozatok alapján fognak tárgyalni s erre kaptak meghatalmazást; most az új javaslatot a választófejedelem elé kell terjeszteniök, kinek elhatározását Olmützben mutatják be.»

Ebben a hibornok megnyugodott. A követek is, noha semmit sem végeztek, meglegedetten távoztak, mert a király egy egész esztendőre terjedő fegyverszünetet engedett, és békés hajlamait, a Hohenzollernek iránti jóakarátát más képen is kitüntette. Ugyanis a sagan-i herczeg követeivel, kik ugyanakkor szintén Budán voltak, rosszul bánt. Mikor ezek egy ízben a pomerániai hercegek levelét mutatták be, azt Mátyás elolvasni nem akarta és a legmegvetőbb (reprodukálhatatlan) kifejezést használva, jelentette ki, hogy a hazug leveleket semmibe sem veszi, mert a hercegek soha sem írnak igazat; egyébiránt — mondá önérzetesen — «ha valamikor háborút kellene viselnem a választófejedelem ellen, az ő segítségükre bizonyosan nem szorulnék».*

Mátyás gondoskodott arról, hogy nyilatkozata a brandenburgiak tudomására jusson. Ily módon értésükre adta, hogy ha az ő urukkal szövetséget köthet, kedvéért korábbi szövetségeseit szívesen föláldozza. Ezt Stein György egészen világosan megírta Albertnek. Előrebocsátván levelében, hogy a pomerániai hercegek viszonyukat Mátyáshoz még szorosabbra akarják fűzni, így folytatja: «Nagyságod fon-

* A brandenburgi követek május 26-án Pozsonyból küldötték jelentésüket a választófejedelemnek.

tolja meg jól, hogy családjára néhai Henrik herceg tartományából csekély állandó haszon háramolhat, ellenben ha ő felségétől a pomerániak ellen jelentékeny haderőt eszközölné ki, az a mit így szerezhetne, a brandenburgi ház örök tulajdona maradna.¹

VIII.

Albert a budai tárgyalások eredménytelensége miatt elégtelen volt. Biztosaihoz írt levelében élesen kifakadt Mátyás azon felfogása ellen, hogy ő a végrendelet megerősítését kérve, becstelenség elkövetését várja tőle. A két német fejedelmet békebírákul elfogadta ugyan; de ítéletök elé aggódva nézett; attól tartott, hogy a Henrik halála után Borbála kezeire jutott foglyok és zsákmány visszaidadására és a sági hercegnek adandó kártérítésre fogják elmarasztalni. «Inkább — így ír biztosainak — háborút viselek egész életemen át, és gyermekeimet úgy nevelem, hogy azt halálom után folytassák. A király, a bíbornok, a sági herceg bolondnak tartanak, vagy azt hiszik, hogy háború viseléséhez nem értek. Mielőtt választófejedelemmé lettem, tizenhét fejedelemmel háborúskodtam, és Isten megsegített. Az öreg Isten még él és nem hagyja el az igazságot».²

Azonban a bölcs fejedelem csakhamar leküzdve felindulását teljhatalommal ruházta fel biztosait, és türelmesen várta be az olmücsi tárgyalások végét.

Türelmét Mátyás kemény próbára tette. A német biztosokat három hétnél tovább váraztatta, míg a morvaországi fővárosba megjött, és azután még négy hétig, míg velök végezett.³

Ekkor a kiegyezésnek, az eddigi kísérletektől teljesen eltérő formáját eszelte ki és fogadtatta el augusztus 10-ikén.

¹ 1479 június 24-én.

² Június 8-án.

³ A biztosoknak Mátyás megérkezését megelőző időből két jelentése van közölve. A többi jelentések, sajnos, nem maradtak fenn.

Eszerint Borbálától a jogokat, melyek saját véleménye szerint őt a glogauai hercegségre megilletik (Gerechtigkeit vermeint zu haben), ötvenezer forintért megvásárolja. Azon viszályban, a mely ezen jogokra nézve Borbála és a sagani herceg között fönnforog, ezek megbízásából ő fog dönteni, és e végből a két fél meghatalmazottait november első napjára maga elé idézi. A döntés után nyolcz hét alatt az ötvenezer forint felerészét a ligniczi és münsterbergi hercegek kezeihez helyezi el, kik ezen összeget Borbálának kifizetik, miután tőle Kroszen várat és városát átvették. Ezen várat és várost a hercegek mindaddig maguk kezelik, míg a király az ötvenezer forint másik felerészét szintén lefizeti, a minek két esztendő alatt kell megtörténnie. Ha a király ezen kötelezettségének meg nem felel, Borbála visszakapja a hercegektől Kroszent, melyet zálogjog czímen, mint a cseh korona hűbérét megtart.* •

Mátyás néhány nappal utóbb a brandenburgi tanácsosokat arra is rábirta, hogy egy évtized óta ápolt óhaját kielégítve, szövetséget kössenek vele. Az erről augusztus 15-ikén kiállított oklevélben így szól:

«Mint a római szent birodalom főpinczemestere és legfőbb választófejedelme, kötelesek vagyunk kedves testvéreink az egyházi és világi választófejedelmek irányában szeretetet és jóakaratot tanúsítani; de Albert választófejedelemhez különös baráti szeretettel és testvéri érzéssel viseltetünk. Ezért és a végett, hogy mindkettőnk országai békében és egyetértésben maradjanak, szövetségre léptünk egymással a következő módon:»

«Köztünk tiszta, őszinte, tökéletes baráti és testvéri viszony álljon fenn; az ellenséges érzést és neheztelést, a melyet eddig tápláltunk, szívünk mélyéből kiküszöbölván,

* Ezen megállapodás okirata nincs közzétéve. Tartalmát egész terjedelmében átveszi Borbála 1479. szeptember 15-ikén kiállított megerősítő okiratába. Publicationen aus dem K. Preussischen Staatsarchive. VII. 227. (1479 augusztus 10-iki keltezéssel a Scriptorum rerum Silesicarum X. 128. egy más okirat van közölve, de ez az 1482-ik évi megállapodásokat tartalmazza.)

egymást szeretni tartozunk és kívánjuk ; egyik a másiknak becsületét és javát előmozdítja, személye és országa ellen semmit sem visz véghez, alattvalóit ellenséges föllépéstől visszatartja ; ha egyik a másiktól vagy alattvalóik sérelmet szenvednek, törvény útján keresnek elégtételt ; egyik fél sem engedi meg, hogy területéről gyilkosok, rablók, tolvajok a másik fél alattvalóit károsítsák ; ellenkezőleg ezek garázdálkodásainak megtorlásáról kölcsönösen gondoskodni fognak.»

«Egyik a másik félnek, ellenség által megtámadtatása esetén, kétszáz jól felfegyverzett lovast tartozik segítségül küldeni, annak kockázatával a ki a segítségét nyújtja és annak a költségén, a ki azt kapja ; de ha az egyik fél maga lép föl támadlólag, a másik a segélynyújtás kötelezettségétől föl van mentve ; hasonlóképen egyik fél sem köteles a másiknak segítséget nyújtani, ha a pápával, a császárral, az aragoniai és nápolyi királyokkal, a választófejedelmekkel, a bambergi püspökkel és a svájcz kantonok szövetségével bonyolódik háborúba. Az a fél, a mely háború után békét köt, ebbe a másik félt befoglalni köteles.*»

A szövetség Mátyásra nézve látszólag csekély előnyt nyújtott ; a kétszáz lovast számbavehető segítségnek nem lehetett tekinteni. Azonban erkölcsi értéke jelentékeny volt ; mert biztosította a felől, hogy ellene a Hohenzollern-ház a császárt támogatásban nem részesíti.

Albert a glogau-i ügyben történt megállapodással nem volt megelégedve. Igazságtalannak tartotta, hogy az ő családja azt a területet, a melyet tényleg birt, a két herczeg kezelése alá helyezni köteleztetett, míg a sagani herczegre ez a kötelezettség ki nem mondatott. E mellett azt óhajtotta volna, hogy az ötvenezer forint összeg felét a sagani herczeg kifizesse és másik feléért Borbála Kroszent zálogjog címén megtarthassa. Azonban belenyugodott a történetekbe és az egyességet megerősíteni kész volt. Azt a merész reményt táplálta, hogy az ötvenezer forint kifizetése után a leányával kötött házassági frigyét Ulászló cseh király végre

* Riedel i. m. Zweiter Haupttheil. V. 311. 3.

fogja hajtani. (Jetzt mit fünfzigtausend Gulden Heiratsgut werde König Wladislaw wohl Barbara zu sich nehmen).¹

IX.

Fontos okoktól indítva intézte el Mátyás a glogauai ügyet Albert választófejedelem megnyugtatóásával, és kötötte meg vele szövetségét. Ugyanakkor tette ezt, a mikor az ol мү czi kongressuson Ulászló cseh királyhoz benső baráti viszonyba lépett.¹

A Jagellókat és a Hohenzollerneket a maga oldala mellett kívánta látni most, a mikor a Habsburg-házzal újból mérkőzésre készült. A remények ugyanis, a miket a gmundeni békekötéshez csatolt, nem mentek teljese d s be. A császár egészen Beckensloer János, a megszökött esztergomi érsek befolyása alá jutott, a kit a salzburgi érsekségbe kívánt beerőszakolni, a mit a király nemcsak személyes gyűlölet, hanem politikai érdeke sugalmazására nem engedhetett meg, mivel az érsek Magyarországhoz közel fekvő váraiból fenyegető állást foglalhatott el; ennél fogva Rohr érseket, kit lemondásra akartak kényszeríteni, pártfogása alá fogadta. Előre látta, hogy rövid idő alatt háborúra kerül a dolog.

Ezért a glogauai ügy további fejleményeit arra használta föl, hogy Albert választófejedelmet mind jobban lekösse. Ennek követeit, kik november első napjaiban érkeztek Budára, a legnagyobb kitüntetésekkel halmozta el; most már maga fogadta őket vendégül és kincstárnoka gondoskodott ellátásukról. Mikor Aragoniai János bibornokot várta, az ünnepélyes menetben való részvételre nekik meghívót küldvén, mindegyiknek bíborszínű bársony takaróval ékeskedő paripát állított rendelkezésre és a menetben közvetlenül maga előtt jelölt ki nekik helyet. A bibornok tiszte-

¹ 1479 szeptember 15-ikén a brandenburgi kancellárhoz irt levele. P. C. II. 555.

² Albert levelezéséből tudjuk meg, hogy Ulászló számára Mátyás a nejével rokon francia és aragóniai uralkodóházaknál feleséget keresett. P. C. II. 599.

letére rendezett estebéden a követek egyike, Landbergi Schenk Ottó, szerény köznemes létére, a baloldalon az első helyet kapta és ebéd után társával együtt az első tánczot lejtette. «A király, jelentik küldőjüknök, nagyon megbecsül minket és kegyelmesen viselkedik irántunk».¹

Deczember 13-ikán ült a király törvényt a glogauai ügyben; sok főpap, főúr és jogtudós (Gelehrte) környezte.

Legelsőbben a brandenbúrgiak adták elő a vádat János saganai herczeg ellen, mint a ki a glogauai herczegséget, mely Borbála örgrófnőt férjének végrendelete értelmében megilleti, erőszakosan magához ragadta; mivel pedig Olmüczben mindkét fél a királyra bízta a döntést, őt föl-kérték, hogy mint legfőbb hűbérúr az örgrófnőt, jogaiban oltalmazza meg.

A saganai herczeg megbizottai erre azt felelték, hogy az ő ősei és az utolsó herczeg ősei közösen bírlák a glogauai herczegséget, mely e szerint az utolsó herczeg gyermektelenül következett halála után órá szállott; de ha Borbála örgrófnőnek a herczegségre lett volna is joga, ettől elesett azzal, hogy a cseh királynak, a ki abban az időben a magyar király főellensége volt, hitvese lett; végre utalnak arra, hogy küldőjük a herczegséget a magyar király parancsára foglalta el.

A brandenbúrgi követek a felhozottak érdemleges tárgyalásába nem bocsátkoztak. Mindez, — mondották — nem tartozik a dologhoz, de ha arra kerülne a sor, az örgrófnő alaposan válaszolhatna.

A saganiak a zárszóban röviden ismételték, hogy a herczegség atyai örökség czimén illeti meg urukat, a ki a mit tett, a király parancsára cselekedte.²

Mátyás a helyett, hogy a tőle várt döntő végzést meghozná, ezt közbeneső itélettel (sententia interlocutoria) elhalasztotta. Erre meglepő formát választott. Deczember

¹ 1479 deczember 15-iki jelentésük. Riedel. Dritter Haupttheil. II. 262—4. (Tévesen 1480-ra téve.)

² Riedl i. h. 239—44.

22-ikén elrendelte, hogy a ligniczi herceg a glogauai hercegség egész területét, mind a sagani herceg, mind az őrgrofő kezei között levő részét, zár alá helyezze, azaz saját kezelése alá vegye.

Ezen intézkedést a brandenburgi megbizottak tudtával és hozzájárulásával tette; meghallgatta azon kívánságukat, hogy ne bízta a zárgondnokságot a boroszlói püspökre és az őlzi hercegre, mert a sagani herceg szövetségesei voltak; a ligniczi herceget pedig utasította, hogy a brandenburgi megbizottak által közlendő módon járjon el; Albert választófejdelmet megnyugtatta az iránt, hogy az olmüci megállapodások minden pontja érvényben marad és hogy a zárgondnokság rá nézve hátránnyal nem fog jární.¹

Ugyanakkor Mátyás a János őrgrof által birt lausitzi hűbérekre a főhűbérúri beruházást szintén elhalasztotta; de okiratokban biztosította őt arról, hogy a halasztásból reá jogsérelem nem háramlik.²

Ezekután Albert a király intézkedését szívesen fogadta és úgy értelmezte, mintha ez a «per megnyerésével» egyértelmű volna.³

Ellenben a sagani herceg az intézkedést magára nézve hátrányosnak tekintette. minélfogva kijelentette, hogy a kezei között levő területet zárgondnokság alá nem bocsájta.⁴

Mátyás márczius 15-ikén, az udvaránál levő külföldi diplomaták és magyar főrendek népes gyülekezetében fogadta a brandenburgi követeket. Vezetőjük előadta, hogy uralkodójuk a zárgondnokság elrendelésében megnyugodott, ellenben a sagani herceg a zárgondnokságot nem fogadván el, az olmüci megállapodás értelmében jogvesztes lett és

¹ A brandenburgi követek deczember 22-iki jelentése, Mátyásnak 1480 január 13-ikán Alberthez és a ligniczi hercegehez irt levelei. P. C. II. 578. M. K. L. II. 4.

² 1480 január 13-án. P. C. II. 578.

³ 1480 január 18-ikán kelt levele fiához. Riedel. Dritter Haupttheil. II. 242.

⁴ A brandenburgi megbizottak 1480 február 29-iki jelentése. Ugyanott. 245.

elmarasztalandó. «Felkérjük tehát felségedet — úgymond — hogy nagyságos asszonyunkat immár érvényre emelkedett jogaiban tartsa meg, védje és oltalmazza, János herceg további erőszakos eljárásának állja útját; ezzel tartozik felséged a mi nagyságos asszonyunknak; a királyok dicséretes kötelessége lévén az özvegyeket, árvákat és elnyomottakat megvédeni.»

A király nevében a kalocsai érsek kijelentette, hogy az olmücsi megállapodás értelmében «az engedetlen fél» jogvesztessé lett és a megszabott büntetést vonta magára; de ennek daczára «a béke föntartása kedvéért ő felsége az ő barátjához és testvéréhez Albert örgrófhhoz tanácsosokat küld, kik vele tovább tárgyaljanak.»

A brandenburiak így válaszoltak: «Az ügy be van fejezve; a megállapodás értelmében az ő nagyságos asszonyuk jognyertes lett, ehhez ragaszkodnak, e mellett maradnak; de ő felsége tetszésétől függ követeket küldeni az ő nagyságos urukhoz.»¹

Mátyás ekkor a kapitányai által ejtett brandenburi foglyokat szabadon bocsátotta.² Egyúttal ajánlatot tett Albertnek, hogy a glogau hercegség átengedése fejében huszonötezer forintot készpénzben lefizet és harmincezer forint értékű uradalmat enged át; a mit Albert szintén szívesen vett tudomásul.³

Ezalatt a sagani herceg a tescheni hercegnőt, ki a glogau hercegség egy részét élethossziglan haszonélvezetül bírta, fegyveresen megtámadta. Ebben a tényben Mátyás lázadást látott és Proszniczi János váradi püspököt sereg élén küldötte megfékezésére. A herceg ekkor megijedt és békét kért. A püspök (augusztus 14-én) egy évre fegyverszünetet kötött vele, melyhez János örgróf szintén hozzájárult.⁴

*

¹ A brandenburi követek jelentése márczius második felében. P. C. II. 596.

² 1480 márczius 23-iki okirata. Ugyanott 597.

³ 1480 április 16-ikán kelt levele. Ugyanott 597.

⁴ Erre vonatkozó levelezése. Riedel. Dritter Haupttheil. V. 353—66. P. C. II. 621., 835. Scriptor R. S. XIV. 30, 31.

A császár által augusztus 25-re Nürnbergbe hirdetett birodalmi gyűlés előzményei Mátyás figyelmét a glogauai ügytől eltérítették. Tudomása volt afelől, hogy Frigyes birodalmi sereg kiállítását szándékozik kieszközölni, hogy azt azután ő ellene használja föl. Ezért oda irányozta igyekezetét, hogy a hadisegély megszavazását meggátolja. Most leginkább János brandenburgi örgróf közreműködésére számított, a ki mindent megtett, hogy bizalmát és jóakarátát kiküzdje.

Vele közölték a budai udvarnál levő brandenburgi tanácsosok a király azon nyilatkozatát, hogy Borbála a kilátásba helyezett ötvenezer forintra ne számítson, ha atyja a császárt segíti, mert «senki sem várhatja tőle, hogy pénzt adjon annak, a ki torkába kardot készül döfni.» (Der ihm sein Gurgel abstechen wollt.) Az örgróf közölte ezt atyjával, kinek óvatos, tartózkodó magatartást ajánlott, és azt javasolta, hogy újból küldjön Mátyáshoz követeket.¹

Albert tanácsra nem szorult. Az ő éles szeme tisztán látta a helyzet követeléseit. «Ne aggódjál — írja fiának —; úgy fogunk eljárni, hogy a királyt ne ingereljük magunk ellen és a császári felség ellen se vétsünk.» Ennek a nehéz problémának szerencsés megoldását könnyűnek képzelte. A Mátyással kötött szövetség a segélynyújtás kötelezettségétől a császárral szemben fölmentette; így tehát arra, hogy Mátyás mellett kelljen fegyvert fognia, nem kerülhetett sor. Másrészről megnyugtathatta lelkiismeretét azzal, hogy a császár maga sem kívánja, hogy «miatta kárt szenvedjen;» hivatkozott arra az izenetére, hogy «neki széles válla van, a mely sok csapást elbir, a nélkül, hogy nagy baj érje.»²

A császár azonban, noha tekintettel volt a kényes viszonyokra, attól tartott, hogy Albert a tartózkodó politikában kelleténél tovább fog menni és azzal az indítvánnyal lép föl, hogy a birodalmi gyűlés kiküldendő követi által a béke közvetítését vállalja el és csak ezen kísérlet megghiú-

¹ Szeptember végén. P. C. II. 645.

² 1480 október 21-én kelt levele fiához.

sulása esetén egy következő gyűlésen tárgyalja a hadisegély megajánlásának ügyét.

A gyűlésre rendelt biztosának, gróf Werdenbergnek meghagyta, akadályozza meg, hogy «választófejedelem vagy más valaki» ilyen indítványt tegyen. Albertnek magának is írt; közlé vele, hogy György bajor herceget fölhatalmazta ugyan Mátyással tárgyalások folytatására, de mivel ezektől eredményt nem várhat, ne engedje, hogy a birodalmi gyűlés a segélynyújtást elhalasztja.¹

Albert november 27-én érkezett Nürnbergbe, hol állásánál és koránál fogva az elnöki tisztet foglalta el. A császári biztos az előterjesztésben nemcsak a törökök részéről fenyegető veszélyre hívta föl a gyűlés figyelmét, hanem súlyos kifejezéseket használva adta elő a sérelmeket, a miket a császár a magyar királytól szenved, ki várait foglalja el és tartományait dúlja. Így tehát sejtetni engedte, hogy ezen sérelmek megtorlására és tartományai megoltalmazására is kéri a császár a segítséget.

A szász hercegek a segélyhad helyett birodalmi adó megszavazását javasolták, a mi által a birodalomnak Mátyás elleni állásfoglalását leplezni lehetett volna. Azonban a városok küldöttei elleneztek ezt és Albert hozzájuk csatlakozván, a többséget megszerezte.²

A segélyhad megajánlását a választófejedelem nem ellemezhetette; de a részletes tárgyalásnál többször ellentétbe helyezkedett a császári biztossal. Ez ő rá czélozott, mikor kifakadt azok ellen, kik «a magyar király kegyét keresvén, a hadisegélyt meg akarják hiúsítani.»³

Albert azt a furfangos gondolatát, hogy a segélyhadat a törökök ellen «a császárnak és a magyar királynak» együttesen szavazzák meg, csak fiával közölte bizalmasan,⁴ nyíltan előterjeszteni nem merte.

¹ 1480 július 24-én és augusztus 3-án kelt levelei.

² Droysen. Geschichte der preussischen Politik. II. 33.

³ Bachmann, II. 695.

⁴ Riedel, II. 261.

Azonban a császártól vett fölszólítás ellenére, előállott azon indítványnyal, hogy a gyűlés küldjön követséget a császárhoz és a királyhoz, békeközvetítés céljából. A császári biztos fölszólalt ellene, arra utalván, hogy ilyen kísérletek már ismételten meghiúsultak és a várható kudarcz a birodalomra szégyent hoz. Egyik szász herczeg és a kölni érsek támogatták. Azonban a többség elfogadta az indítványt, azzal a módosító hozzáadással, hogy a követség előbb a császárt keresse föl és ő döntse el, vajon a magyar királyhoz is menjen-e.

A tizenöt ezer fegyveres kiállítását elrendelő végzéshez Albert hozzájárult.¹

Mikor azután a császári biztos a birodalom rendeit fölhívta, hogy a rájuk kivetett létszámban fegyvereseiket mielőbb Bécsbe küldjék, Albert intézkedéseket tett, hogy kötelezettségének eleget tegyen; azonban sokféle nehézségekkel találkozott és mint kevés kivétellel a legtöbb fejedelem, segélycsapatot nem küldött.²

A birodalmi gyűlés követsége a császár fölhatalmazásával megjelent Mátyás előtt; azonban igyekezetei a béke létesítésére meghiúsultak. A háború tovább folyt. Mátyás ezért azon volt, hogy a függőben lévő sziléziai ügyeket rendezze és mind a merész sagani herczeget, mind az óvatos brandenburgi választót kielégítse,

Megbizásából Stein György mindenekelőtt a sagani herczeggel lépett egységre (junius 7), a ki a glogauai herczegséghez tartozó Kroszen, Schwiebus és Zülichau területeiről lemondott.³

Ekkor azután Stein (junius második felében) Ansbachban Albert választófejedelemnek adta elő a király izenetét, a melyben mentegetődzik, hogy nagy kiadásai miatt pénzt nem adhat, de az 50,000 forint fejében zálogjogczímen Kro-

¹ Albert magatartásáról Bachmann lesújtó ítéletet mond. «Markgraf Albrecht erlitt so die schwerste politische Niederlage seines Lebens.» Archiv, LXXVII. 579.

² Bachmann, II. 706.

³ Publicationen aus den K. Preussischen Staatsarchiven. VII. 232.

szen, Schwiebus, Züllichau területeit ajánlja föl. Elhallgatva a sagani herczeggel máris létrejött megállapodást, igéri, hogy a herczeg hozzájárulását ki fogja eszközölni.

Azután elmondotta, hogy uralkodója egyességre kíván lépni a sagani herczeggel, mert segítségére szüksége van.

Albert ebből megérthette, hogy Mátyás a fölajánlott területektől eltekintve, a glogau herczegséget a sagani herczegnek akarja átengedni, de tudván, hogy tőle a fenforgó viszonyok között nagyobb előnyöket eszközölhet ki, úgy viselte magát, mint a kit nagy csalódás ér és súlyos áldozatra hívnak föl. Arra az álláspontra helyezkedett, a mit megbizottai Budán egy esztendő előtt foglaltak el; a sagani herczeg, mivel a király ítélete előtt meg nem hajolt és ellene föllázadt, jogvesztessé lett és a jogok, a miket netán birt, Borbála örgrófnőre szállottak.

Stein nem bocsátkozott jogi fejtegetésekbe, hanem megfenyegette a fejedelmet. A király — úgymond — a sagani herczeggel ki fog egyezni és «a háború megújul». Erre Albert azt válaszolta, hogy nem hisz a háború kitörésében; de ha a sagani herczeg fegyvert fogna, bízik benne, hogy a királytól a fönnálló szövetség értelmében segítséget fog kapni.

A magyar követ erre, minden átmenet nélkül, azt a kérdést vetette föl, hogy hajlandó volna-e Albert meglátogatni a királyt, ha ezt «egy napi járásnyira» találhatná. «Sokkal nagyobb távolságban is — felelé a választófejedelem — felkeresné őt, a mennyiben egészségi állapota engedi.» Három nap mulva Stein újból jelentkezett és a választófejedelem véleményét kérte ki arra nézve, hogy miképen lehetne a fenforgó ügyet elintézni. Albert nem mutatkozott engedékenyebbnek. Kijelenté, hogy «ezen tárgyalás által nem engedi magát kitárgyaltatni a fennálló egyezségből és szerződésből, melyeket mint vallásos választófejedelem meg akar tartani, és bizonyára ő felsége is, mint vallásos király, meg fog tartani.»*

* Ezen tárgyalás felől csakis Albertnek 1481 június 22-ikén Mátyáshoz írt leveléből van tudomásunk. Stein később (1488 július

A magyarországi diplomata iránt táplált régi bizalmatlanságánál fogva, a vele folytatott eszmecseréről kimerítő jelentést küldött a királynak, mert — írja — «nem teszi föl, hogy az ő akaratát híven tolmácsolta követe; kezei között van a király megpecsételt okirata, a melytől bizonyára nem fog eltérni és nem fogja követelni tőle, hogy miután (leánya ügyében) sokat szenvedett, áldozott és elvesztett, még lelke üdvösségét is kockáztassa.»¹

Albert ezen levélben nagy ügyességgel aranyhidat nyitott meg Mátyásnak, a ki nem késett követét meghazudtolni. «Ne kételkedjék benne, — úgymond — hogy ilyen tárgyalásra neki megbizást nem adtunk, és higgye el, hogy testvériségedet a közöttünk fennálló egyezségtől és szerződéstől eltéríteni vagy kötelezettségeink elöl kitérni nem volt szándékunk. Az általunk megjelölt úton a béke állandóságát kívántuk biztosítani, föltéve, hogy testvériséged velünk egy véleményben van. Mivel azonban testvériséged erre bizonyos okoknál fogva nem hajlandó, mi pedig testvériséged szándékát nem ismerjük: tisztelendő János váradi püspököt és hívünket Csernahorai Boskowitz Jaroslavot, kiket a nürnbergi birodalmi gyűlésre küldünk, megbiztuk, hogy testvériségeddel ezen ügyben értekezzenek és akaratunkat megismertessék.»²

Ez a találkozás nem történt meg, mivel a császár a követektől az útlevelet megtagadta.³

22-én) azt írja, hogy Albert elfogadta volna Kroszent (hätte er zu erb haben wollen), ha azt mint örökösödési jogon Borbálára szállott birtokot káphatta volna meg; de ehhez a király hozzá nem járulhatott. *Scriptores*, X. 147.

¹ Nem egészen világos, mit ért azalatt: «Nun kommen wir also um die Seele auch mit dem, dass Ihr uns machet zu einem Wucherer.» 1481 június 22-én.

² 1481 július 18-án. A váradi püspök augusztus 13-án értesíti Boroszlóbból János örgrófot, hogy atyjához utazik. *Riedel*, V. 374.

³ Ezt Albert augusztus 24-én fiának írja. Ebben a levélben megvetéssel nyilatkozik Stein eljárása felől. *War Bescheiszerei*, als alle seine Händel.»

X.

Az 1481-ik év augusztus 13-án Nürnbergben újabb birodalmi gyűlés nyílt meg. Az előterjesztésben gróf Werdenberg elpanaszolta a súlyos károkat, miket a magyar király a császárnak okoz. Majd az eichstädti püspök, jelentést tett arról, hogy a császár a béke helyreállítását teljesen a birodalmi gyűlés döntésére bizza, ellenben a magyar király azt nyilatkoztatta ki, hogy a birodalmi fejedelmeket, mivel pártatlanságukban nem bízhatik, bírakul el nem fogadhatja; minélfogva a vele megindított tárgyalások eredménytelenül végződtek.

Ezen előterjesztés hatása alatt Mátyás iránt nagy ingerültség nyilvánult meg, úgy hogy Mátyás követeit, a gyűlés fogadni és meghallgatni nem akarta. Általánossá lett körében a készség, hogy a császárnak most végre tényleges segítséget nyújt; sőt a múlt évben a birodalmi haderőnek tizenöt-ezerben megszabott létszámát huszonegyezerre emelte föl.

Albert választófejedelem, a ki ez alkalommal is személyesen jött Nürnbergbe, hozzájárult a megállapodáshoz; azonban midőn a hadak kiállításán felül még adó kivetése indítványoztatott, ezt határozottan és sikeresen ellenezte, a miben inkább saját érdeke mint a Mátyásra való tekintet vezérelte.¹

Mindazáltal módot keresett arra, hogy szolgálatkésztségét a magyar király irányában bebizonyítsa, egyúttal a birodalom és Magyarország között a hidak fölégetését megakadályozza. Az ő fölhívására és rábeszéléseinek engedve az eichstädti püspök a magyarországi követeket, levélben megnyugtatóan igyekezett az iránt, hogy a gyűlés csakis «a hitetlenek elleni háború és a birodalom fölntartása» érdekeit fogja szem előtt tartani.²

¹ Bachmann, II. 713.

² Az augusztus 20-án kelt levél a drezdai főlevéltárban. Albert szeptember 21-én a császárhoz írt levelében maga említi, hogy az eichstädti püspök őt befolyásolta. Minutoli. 15.

Albert még tovább ment. Hogy a szenvedett kudarcz hatását Mátyásra nézve enyhítse, indítványozta, hogy a gyűlés hozza tudomására, hogy a hadisegélyt a császárnak megajánlotta, de egyúttal a háború elhárítása végett még egyszer intézzen hozzá felhívást. Ezt az indítványt augusztus 21-én a többség elfogadta.¹

Albert még az nap elutazott Nürnbergből és a frankoniai Kadolzburg várába vonult el; a további tárgyalások eredményeiért, névszerint a hadisegély tárgyában hozandó további végzésekkért a felelősséget magától elhárította.

Azonban a szász hercegek, kik Nürnbergben maradtak, fontos ügyekben az ő tanácsát és közreműködését kikérni el nem mulasztották. Így a Mátyáshoz intézendő levél szövegezésénél kérdést tettek, vajon a «hadizenő vagy tiltakozó» iratba (Fehde- oder Verwarungsbrief) befoglalják-e azt a záradékot, hogy «a barátságos egyességet, melyet vele, mint cseh királylyal kötöttek» ezentúl is sértetlenül fönnt akarják tartani.²

Albert nagyérdekű választ adott, a melynek élén elégtelensége által sugalmazott gúnnyal utal arra, hogy a mennyiben az ő «butasága» (Thorheit) a dolgot megitélni képes, hadizenetre vagy tiltakozásra szükség nincs; azon jelentésre kell szorítkozniok, hogy a császárt segíteni fogják; miután a császár és a király között sem áll fönnt háború, miképen jutnának ők, a segélyezők ahhoz, hogy hadizenetről beszéljenek? Továbbá nem tartja helyesnek azt a kijelentést, hogy ők Mátyással mint cseh királylyal kívánják a vele kötött szövetséget fönntartani. A magyar király és a cseh király — úgymond — «ugyanazon egy kabátot viselik». Azonban remélte, hogy háborúra nem kerül sor és Mátyás a birodalom szózatát meg fogja szívlelni, ha mindazáltal csalódnék, úgy ők a császárnak nyújtandó segélylyel

¹ Hogy az indítványt ő tette, arra utal az imént idézett levél; hogy pedig az indítvány tárgyában a gyűlés határozatot hozott (beschlossen), azt Albert írja augusztus 24-én a szász hercegeknek.

² 1481 augusztus 25-én

kötelességüket teljesítik, a mit a magyar király nem vehet rossz néven; a mennyiben a király vagy szövetségesei a német fejedelmek ellen intéznének támadást, ezek az önvédelemre fel lesznek jogosítva; ellenben, ha a német fejedelmek, a nélkül, hogy megtámadtatnak, a király országaira támadnának, a jogos önvédelem határain túllépő eljárásuk igazolhatatlan volna.»¹

Erélyes megjegyzéseit a birodalmi gyűlésen figyelemre méltatták. A Mátyáshoz intézett levél csakugyan nem hadizenet formájában fogalmaztatott meg; ellenkezőleg, újabb békeajánlatot tartalmazott. A birodalmi rendek fájalmukat fejezik ki afölött, hogy előbbi ajánlatukat «megvetette» és őket elfogultaknak bélyegezte bejelentik, hogy kötelesek «a birodalom további károsodásának megelőzése és a kereszténységnek a hietlenek ellen megoltalmazása végett» a császárt segítségben részesíteni. Azután fölhívják a királyt, hogy a császárral fönforgó vitás kérdéseket bizza az ő döntésükre, a salzburgi egyház és az osztrák ház elfoglalt várait pedig a döntésig nekik adja át. Az aláírások között Albert neve is helyet foglalt.²

A választófejedelem ez alkalommal mind frankoniai tartományaiából, mind Brandenburgból küldött a császári táborba egy csapatot, mely a nagyobb számban megjelent szászok parancsnokának vezérlete alatt részt vett a hadi munkálatokban, a nélkül azonban, hogy eredményt elérni birt volna.³

¹ Augusztus 27-én.

² Minutoli, 12—14. A levél augusztus 21-én van keltezve, a mi a hozott határozat napját jelzi. Mint a szövegben elmondottakból látjuk, a levél csak augusztus végén készült el. Az aláírások kétségtelessé teszik, hogy a levél a birodalmi gyűlés nevében iratott és küldetett el: nemcsak (mint Bachmann II. 715. hiszi) az aláírásban megnevezett fejedelmek által.

³ A szász parancsnok 1482 április 12-én tesz említést a brandenburgi csapatról és a választófejedelem 1482 november 16-án említi, hogy a császár a brandenburgi csapatot hazabocsátotta. P. C. III. 181., 225. A csapat létszámát nem ismerjük. A Politische Correspondenz szerkesztője a bevezetésben elbeszéli, hogy Mátyás a vá-

Maga Albert is kicsinylőleg szól a segélyről, melyet ő nyújtott a császárnak, arról a «húsz vagy harmincz» forint-ról», a mit Ausztriában hadakozó zsoldosok számára küldözgetett és a melynek behajtása egyházi és világi alattvalói körében nagy elégtelenséget támasztott.¹

Mindazáltal Mátyás felhasználta az alkalmat, hogy a választófejedelemre nyomást gyakoroljon. Noha jól tudta és maga hirdette, hogy a szász herczegek sürgették leghatározottabban a birodalmi hadisegély megajánlását,² Stein György által János örgróf előtt panaszolta, hogy atyja volt abban a főtényező; és ugyanakkor (október végén) a pozsonyi prépost útján újból szóba hozta a glogauai kérdés megoldásának azt a módozatát, a mit Stein junius havában terjesztett volt elő.

Albert tiszta lelkiismerettel tiltakozott a király vádja ellen; kijelentette, hogy ő rá gyakoroltak a birodalmi rendek nyomást. Azzal kérkedett fia előtt, hogy a császár és a király irányában egyaránt mint becsületes ember (Biedermann) cselekedett, semmiféle kötelességet nem hanyagolt el, így tehát mint egy vallásos fejedelem becsülésre tarthat számot.³

Kevéssel utóbb Mátyás újabb előnyösebb ajánlatokat tett Jánosnak. Albert bizalmatlansággal vett azokról tudomást. Attól tart — írja fiának — hogy rá akarják őket szedni, úgy hogy ők a császár jóakarátát elveszítenék, a nélkül, hogy a magyar királyét maguknak biztosíthatnák; a császártól, a kinek mindenüket köszönhetik, elszakadni nem tanácsos; másrészt azt hiszi, hogy a német birodalmi gyűlés határozatainak meghódolva, nem lett a magyar király ellenségévé; bízik a király «bölcsességében», a mely vissza-

lasztófejedelem segélynyújtását megtorolta és hogy ekkor intézte volna fiához azt a fenyegető nyilatkozatot, hogy az, a ki az ő torkát metszi el, ne várjon tőle pénzt. (II. 34.) Azonban ezt a nyilatkozatot Mátyás már egy évvel előbb tette. (II. 645.)

¹ 1482 július 22-én.

² M. K. L. II. 189.

³ 1481 november 5-én.

tartja attól, hogy a császárral háborúskodván, Szászország és Brandenburg ellen támadjon; azonban az ő támadásától sem fél; mert Szászország és a császár támogatására számíthat.¹

XI.

Mátyás azt az eljárást szokta politikai actióiban követni, hogy mikor ellenfelét megnyerni vagy megfélemlíteni akarta, egyidőben vagy sebes egymásutánban a legkülönbözőbb eszközökhöz nyúlt. «Verte a vasat, a míg meleg volt.»

Most is, az 1481-ik év december második felében útnak indította Brandenburgba titkárát Guldin Jánost, ki a karácsonyi ünnepeken sem pihenve, gyorsított menetben éppen újév napján érkezett János őrgróf Berlin közelében fekvő kastélyába. Izenetet hozott a királytól, ki a császári táborba küldött segélycsapat miatt szemrehányásokat tett neki, a semlegesség megóvását kérte, és jelezte, hogy ügye igazságának előterjesztése végett a birodalom fejedelmeitől meghallgatását fogja kérni.²

Az őrgróf a válasznak, a mit a király tőle várt, olyan nagy fontosságot tulajdonított, hogy haladéktalanul meghívta magához a brandenburgi tartomány rendeit. Atyjától gyorsfutárral utasítást kért ugyan; de úgy intézte a dolgot, hogy azt bevárnia ne kelljen.

A rendek határozottan kinyilatkoztatták, hogy a magyar királylyal háborúba bonyolódni kedvük nincs. Ezért tanácsukra János őrgróf, az Alberthez küldött futár visszaérkezését be nem várván, 1482 január 13-ikán a királyi titkárnak előszóval és írásban a következő választ adatta:

«A királyi méltóság barátságos izenetét nagyságos urunk hálásan fogadta és szívesen hallgatta meg. Attól fogva, hogy ifjú korában a királyi méltósággal megismerkedett, iránta kiválóan kedvező és barátságos érzelmeket táplált. Az élő-

¹ 1482 december elsején.

² Az izenet tartalmát a válaszból és Albertnek 1481 márczius 2-ikán a szász hercegekhöz írt leveléből tudjuk meg.

szóval és írásban hozott izenetre nagyságos urunk azt válaszolja, hogy lelkében a királyi méltóság iránt csak barátság lakik; ő nagysága mindent, a mivel a királyi méltóságnak kedvére és szolgálatára lehet, szívesen megtesz, az egyességet és keresztény békességet, a mit a királyi méltósággal eddig föntartott, ezentúl is őszintén föntartja; tehetőségéhez képest azon lesz, hogy a királyi méltóság, a mint izenetében és írásában kívánja, (a birodalmi gyűlésen) meghallgattassék; a mennyiben pedig ezt el nem érhetné, ő nagysága és ezen ország a királyi méltóság ellen semmiféle ellenséges cselekedetet nem visz végbe, föltéve, hogy viszont a királyi méltóság is országaival, alattvalóival és szövetségeseivel ő nagysága az ő országai és alattvalói ellen nem lép föl; minderről a maga, alattvalói és szövetségesei nevében ő nagyságát, alattvalóit és szövetségeseit biztosítja; hogy így mindkét fél között barátságos egyesség, szeretetteljes összetartozás és jóakarát állandósuljon.»*

Ezzel az irattal bevégzett tényt teremtven, most már csak arra nézve kért atyjától tanácsot, hogy elvállalt kötelezettségeinek megfelelően. «a keresztény vér ontását és országának tüzzel-vassal pusztítását» miképen hárithatja el, «a hitetlenek ellen való háborút miképen mozdíthatja elő, hogy így Istentől jutalmat, az embereknél dicsőséget érdemelhessen ki.»

Ezen kenetes zárósorokkal és a felelősségnek a brandenburgi rendekre háritásával jelezte, hogy fél atyja megrovásától.

Albert rossz néven vette, hogy Mátyás nem ő hozzá fordult. Az ügy érdemleges részére nézve, Mátyás felháborodását a segélynyújtás fölött jogosulatlannak tekintette; ezzel szemben egészen eredeti sophismával élt.

«A (császár és a király között dülő) háborúhoz — úgy mond — semmi közünk; a császárnak csakis a birodalmi gyűlésen ránk rótt segélyt nyújtjuk és a birodalom károsítói

* Egykorú másolata a nürnbergi kerületi levéltárban. Ansbacher Herrschaftsbuch. N. 45. S. 142.

ellen néhány zsoldost küldünk. Mi a magyar király szövetségesei vagyunk, ellenségeivé nem leszünk. Miután ő sem a mi országunkat, sem a szász hercegeket meg nem támadja, miképen gondolhatja, hogy mi az ő országai ellen támadólag lépünk föl? Mi örökös országainkból az ő örökös országai ellen semmit sem fogunk cselekedni.» Ezen fejtegetések után azt kívánta fiától, hogy ilyen módon válaszoljon :

«A fenforgó üggyhöz neki semmi köze nincs; eddig is a királynak kedvében járni igyekezett, ezentúl szintén így fog eljárni; atyjától és a szász hercegektől, ha hozzájuk fordul, a király hasonló nyilatkozatokat kap: és a mennyiben a birodalom fejedelmétől meghallgatást kér, barátságos válaszra számíthat.»¹

Ezek után nagy haragra lobbant, a mikor arról értesült, hogy utasítását be nem várva és hatalomkörén túllépve, fia a király levelére érdemlegesen válaszolt és magát igérettel lekötötte. Éles szemrehányások özönét bocsátotta rá; mert «becstelenné, hűtelenné és szerződészegővé teszi őt.» «Pedig — úgymond — egész életünk folyamán a becsületet többre tartottuk, mint a vagyont. Isten segítségével sirunkig e mellett maradunk. Bár ne kellett volna megélnünk, hogy ok nélkül magadat a birodalomtól elszakíttatni engeded; mert senki sem fogja hinni, hogy beleegyezésünk nélkül cselekedtél és így minket fognak hűtelennek és esküszegőnek bélyegezni.»²

Keményen megróttá a brandenburgi kancellárt, mert a fiatal és tapasztalatlan örgrófnak megengedte, hogy saját feje után induljon; inkább vaddisznókra vadászni küldötte volna őt. Előadta neki, hogy most már elvesztik a császár, a német birodalom, Lengyel- és Csehország jóakarátát, a nélkül, hogy viszont Magyarországot megnyerték volna; mert Mátyás nem szokta ígéreteit megtartani, a ki egyéb-iránt mostani helyzetében Brandenburg és Szászország ellen

¹ 1482 január 20-ikán.

² 1480 január 30. és 31-ikén kelt levelek.

fellépni nem is lett volna képes. Közli vele az ő tervét, a mely arra czélozott, hogy alkalmas időben mint közbenjáró a császárt és a királyt kibékíti, a mi a saját dynastiájára hasznos lett volna, Meghagyta neki, hogy igyekezzen Stein György útján és más módokon is az ügyet alkalmas mederbe vezetni.¹

Erre nézve maga jelölte meg a követendő két utat.

Szükségesnek látta, hogy a német birodalom fejedelmei előtt elhárítsa magát az elszakadás vágyának gyanuját. Ezt pedig csak az őrgróf által tett lépés elpalástolásával lehetett elérni. Nem bizván fia tanácsosaiban, a szász hercegekhez irandó levelet ő maga fogalmazta meg.

Ebben János őrgróf jelenti, hogy a magyar király által a semlegesség föntartására szólított föl, a mely kívánságot sem teljesíteni, sem megtagadni nincs följogosítva. Mivel pedig fölteszi, hogy atyjához és a szász hercegekhez azonos tartalmú levelek fognak érkezni, a teendők megbeszélése végett fölkéri a hercegeket, hogy márczius 17-én Schleiz városban jelenjenek meg, a hova atyja is eljön.²

Ez a levél hivatva volt a szász hercegekkel elhítenni, hogy János herceg a király levelére még nem válaszolt.

Ugyanakkor a brandenburgi kancellár Stein Györgyöz fordult olyan módon, mintha János őrgróf és Mátyás között levélváltás egyáltalán nem történt volna. Azt javasolta neki, hogy uralkodója, a magyar király, János őrgróf útján, a brandenburgi és szászországi választófejedelmeket a béke közvetítésére kérje föl.³

A dús tapasztalással ékeskedő eszes diplomata azt válaszolta, hogy uralkodójának büszke önérzetét ismervén, nem merészkedik azzal az előterjesztéssel járulni eléje, hogy békeközvetítőknak azokat a fejedelmeket fogadja el, a kik

¹ 1482 január 31-ikén. Riedel. II. 276.

² 1482 február 12-ikén. Albert sajátkezű fogalmazata a berlini titkos állami levéltárban. A P. C. (III. 150.) a levélnek kivonatát közli, a mely azonban nem hű. Így a levélben nem fordul elő az, hogy János «habe Aufschub der Antwort verlangl.»

³ A levelet nem bírjuk; tartalmát a válasz ismerteti meg.

ellenségeit segítik; ilyen ajánlat elfogadására csak úgy volna kilátás, ha a fejedelmek segélycsapataikat a császártól rögtön visszahívják.¹

Ugyanakkor Stein gondoskodott arról, hogy a brandenburgi és szász fejedelmekre nyomást gyakoroljon. Márczius közepe táján a saganai herceghez utazott; föltűnő módon tette ezt, a herceg által elébe küldött nyolczvan lovas kísérettel. Útközben a szász hercegek egyik tanácsosával találkozáván, közlé, hogy Mátyás inkább gyűlöli a brandenburgi választófejedelmet, mint a szász hercegeket; és hogy ő föl van hatalmazva, János örgróffal és a brandenburgi tartománynyal egyességre lépni, de megbízása Albert választófejedelemeire és a szász hercegekre nem terjed ki.²

Ezen közlés hatása alatt állottak a brandenburgi és szászországi fejedelmek, mikor márczius 22-ikén Schleizban találkoztak, minélfogva a háború eshetőségével kellett foglalkozniok. Elhatározták, hogy ha az egyik dynastia a magyar királytól megtámadtatik, segítségére siet a másik. Együttal megegyeztek abban, hogy ha János örgróf levelére Mátyás előzékenyen válaszol, a béke helyreállítására szolgálatukat felajánlják.³

Mátyás nem válaszolt János örgróf levelére. Ezért a brandenburgi kancellár módot keresett, hogy a királyt szolgálatkészségükről újból értesitse. Stein Györggyel közölte, hogy a schleizi értekezleten a háború elkerülésének vágya nyilatkozott meg; továbbá megjegyezte, hogy a brandenburgi és szászországi fejedelmek a császár érdekében nem tettek többet, mint a mennyit a kötelesség követelt és a becsület megengedett; végre János örgrófnak a király iránt táplált barátságos érzelmeit és azon óhaját, hogy szolgálatára állhasson, hangoztatta.⁴

Stein azon gondolatát, hogy a brandenburgi és szász-

¹ 1482 február 27-ikén.

² 1482 márczius 14-ikén Miltitz Henrik jelentése Saganból. *Scriptores*. X. 141.

³ P. C. III. 164.

⁴ 1482 április 18. Riedel. V. 378.

országi fejedelmeknek, ha csapataikat visszahívják, a békeközvetítést engedje meg, Mátyással közölte. Ez ebben az időben más úton, a császárt vezető Beckensloer érsek által tett kísérletet a béke helyreállítására. Mivel azonban Stein levele éppen jó hangulatban találta, komoly megróvás helyett tréfás hangon gúnyos megleczkéztetésben részesítette diplomatáját, kit — úgymond — «furfangosabbnak és okosabbnak tartott», míg most arról győződik meg, hogy iskola padján kellene még helyet foglalnia. Egyebek között, mivel Stein gyűlöletessé teendő Albert választófejedelmet, azzal vádolta, hogy a nürnbergi gyűlésen a szászországi hercegeket a hadisegély megajánlására ő kényszerítette, és Schleinitz szász udvarnagy tanuságtételére hivatkozott; hiszékenységit neveltségessé tette. Egyébiránt a német fejedelmek közbenjárását határozottsággal elutasította.¹

Albert választófejedelem és fia soká kínos bizonytalanságban voltak arra nézve, hogy irányukban Mátyás milyen magatartást fog követni. Május elején aggasztó tünetnek tekinthették azt, hogy régi ellenségük, a sagani herceg ürügyet keres a béke felbontására; az első kísérletet mulatságos formában tette meg.

Május elsején a Hohenzollernek kroszeni kapitányánál panaszt emelt a bobersbergi uradalom területén elkövetett kártételek miatt. A kapitány erre álmélkodva azt feleli-e, hogy a bobersbergi uradalom az ő várának tartozéka és ő követel elégtételt a saganiak által ott elkövetett sérelmekért. Ellenben János herceg sommerfeldi kapitánya azt vitatja, hogy az uradalom az ő urának tulajdona.²

Majd fenyegetőbb jelleget ölt a kölcsönös vádaskodások összeütközése. Május végén Stein György szólal meg és uralkodójának tekintélyét veti a mérleg serpenyőjébe. A szász hercegekhez és közvetlenül János őrgrofhoz is intéz panaszokat az erőszak tényei miatt, a melyeket a

¹ 1482 június 3. Zeitschrift des Vereines für Geschichte Schlesiens. XXXI. 237.

² Riedel. V. 379—381.

kroszeni kapitány és hadinépe a sagani herceg területén elkövetnek, sőt az ő zoseni uradalmát sem kímélik, a honnan «néhány marhát hajtottak el»; fenyegető hangon utal az önvédelem jogára és arra, hogy kénytelen lesz a magyar királyt a történekről értesíteni.¹

Mialatt ezen ügyben a levélváltás folyt, Stein utasítást kapott a királytól, hogy ismétlje az egy év előtt tett azon ajánlatát, hogy ötvenezer forint fejében a Hohenzollernek Kroszen várat és városát, a schwibusi és zülichau uradalmakkal, zálogjog czímen, mint a cseh korona hűbéreit fogadják el.

Stein nem tartotta illőnek, hogy ő maga, hirtelen fordulattal, a sérelmekért az elégtétel követelését elejtve, békeajánlatot tegyen. A lausitzi örgrótság rendeit vette rá, hogy körükből János örgrófhhoz két urat küldjenek. Ezek junius második felében előterjesztették az ajánlatot; mire az örgróf azt válaszolta, hogy atyja és nőtestvére utasítását kell kikérnie. Azonban kérésükre július 14-ig tartó fegyverszünet megtartásában állapodott meg velök.²

Albert választófejedelem most kész volt hozzájárulni ahhoz, hogy az ajánlatot fia fogadja el. Azonban bizalmatlanságát nem tudta leküzdeni. «Meg fogod látni, — írja neki — hogy az egész dolog csalárdság, és az egyezségből semmi sem lesz. . . Tudod, hogy János herceg, Stein György és mindezek a népek szavukat sohasem tartják meg; a király sem különb.» Ezért azt az utasítást adta Jánosnak, hogy a szász hercegekkel értekezzen és mindenben az ő tanácsuk szerint járjon el.³

János örgróf megelőzve atyja ezen rendelkezését, július

¹ Stein levelezése ugyanott. 381—389.

² A két küldött jelentése tárgyalásaik eredményéről. P. C. III. 191. Az irat dátumot nélkülöz. De egy junius 30-ikán kelt levél (Riedel. V. 390.) arra utal, hogy több nappal előbb jártak a lausitzi küldöttel az örgróf udvaránál. Hogy Stein megbízásából jártak, egy augusztus 12-iki okirat jelzi. Riedel. V. 394.

³ 1482 július 3-ikán.

9-ikén összejött a szász hercegekkel, kik ott Mátyás javaslatának elfogadását javasolták.*

János örgróf kész volt tanácsuk szerint járni el, és Stein Györggyel megállapodásra jutott az iránt, hogy augusztus 10-ikén Gubenben értekezlet tartassék, a melyre a szász hercegek és a sagani herceg is meghivassanak.

A kitűzött napon az örgróf, a szász hercegek és a sagani herceg megbízottai egybegyültek a kis lausitzi városban, hol Stein Györgynek, mint Mátyás király képviselőjének elnöklete alatt másnap megindultak a tárgyalások.

Itt azonban csakhamar ellentétek merültek föl. A brandenburgi urak abból indultak ki, hogy a lausitzi követek által uruknak előterjesztett ajánlat a királyt és a sagani herceget kötelezvé, elfogadásával, a mire föl vannak hatalmazva, az ügy el van intézve és a tárgyalásban az ajánlat végrehajtásának részleteire kell szorítkozniok; mindenekelőtt azon kérdés eldöntését kívánták, hogy a bobersbergi uradalom, a mely miatt az örgróf és a sagani herceg között viszályok támadtak, Kroszen várához tartozik-e vagy nem?

Stein a lausitziak által tett ajánlat kötelező erejét tagadta és a glogaui ügynek egész terjedelmében rendezését tekintette az értekezlet feladatául; mindazáltal nem ellemezte, hogy mindjárt a bobersbergi kérdés vétessék tárgyalás alá. Erre nézve hosszú vita indult meg, a melyből kitűnt, hogy a felek megegyezésre jutni nem birnak. János örgróf küldöttei uruk jogigényeinek védelmében arra a nyilatkozatra ragadtatták magukat, hogy szükség esetén fegyver hatalmával fogják a sagani herceget a bobersbergi uradalomhoz tartozó falvaktól kiűzni.

A következő napon Stein hosszú előterjesztésben mindenekelőtt utalt a veszélyre, mely ezen vitás kérdésből származhatik, mert Mátyás a sagani herceget el nem hagyhatja. Azután nyíltan kijelentette, hogy a brandenburgi ház álláspontja teljesen jogtalan; mert az olműczi egyességben a néhai Henrik glogaui herceg tartományaira, tehát Kro-

* P. C. III. 191.

szenre is jogigényeiről lemondott; ellenben a magyar király ötvenezer forint lefizetésére kötelezte magát.

«Azért jelentem meg itt, — így folytatá — hogy az ország és lakóinak békességét, nyugalmát biztosítsam, és ajánlkozom, hogy Albert örgrófot ötvenezer forint erejéig kielégítem, a mi ha megtörténik, Albert örgróf a királyi felség és a sagani herceg irányában többé semmiféle követelést nem támaszthat. Mivel pedig az egyházi, császári és természetes jog szerint, ha az adós készpénzzel nem rendelkezik, a hitelező más megfelelő értékkel beérni köteles; most a királyi felség nevében a brandenburgi háznak, az ötvenezer forintért megfelelő értékű zálog gyanánt felajánlom Kroszent, a vitás falvak nélkül, továbbá Schwibust és Zülichaut, oly módon, hogy viszont az örgróf a sagani herceg ellen viselt háborúban ejtett foglyokat szabadon bocsássa. Mihelyt ez megtörtént, az olműczi egyeség végrehajtottnak tekinthető és nem kell többé a béke megzavarásától tartani. A mennyiben az örgróf készpénzt követelne és a zálogot nem fogadná el, ő nagyságaikra a szászországi hercegekre hagyom a döntést a fölött, vajon az örgróf a felajánlott záloggal beérni köteles-e. A mennyiben az örgróf abban a nézetben volna, hogy a felajánlott zálog az ötvenezer forint értéket el nem éri, ő nagyságaikra a szász hercegekre hagyom a fölajánlott zálog értékének megbecsülését és ha a vitás falvak nélkül az értéket megfelelőnek nem tartják, igyekezni fogok a királyi felségnél a zálog javítását kieszközölni, azon reményben, hogy méltányos ajánlatával az örgróf meg fog elégedni... Azonban ha a brandenburgi ház ezen barátságos ajánlatokat visszautasítván, a királyi felség és alattvalói ellen az erőszakoskodással fel nem hagyna, remélem, hogy a szászországi hercegek a brandenburgi háznak a királyi felség ellen segítséget nem nyújtanak, és ebben az esetben képes leszek a gondjaimra bízott tartományt a brandenburgi ház támadásától megóvni mindaddig, a míg a királyi felség hadai megérkeznek.»

Ezen fenyegető zárszavak meg nem ijesztették az ör-

gróf megbízottait, a kik azt válaszolták, hogy a törtétekről uruknak jelentést fognak tenni.¹

Azonban János örgróf néhány falu miatt nem akarta magára vonni Mátyás haragját. Ennek következtében a bobersbergi vitás kérdés eldöntésére és az egyesség föltételeinek megállapítására teljhatalommal ruházta föl a szász hercegeket, kik szeptember 16-ikára újabb értekezletet hívtak össze Kamenzbe.²

E közben a sagani herceg részéről merült föl nehézség. Kijelentette, hogy Schwiebus várost és területét át nem engedheti, mivel lakói a brandenburgi ház uralma alá helyezkedni vonakodnak. A szász hercegek igyekezetei, hogy őt engedékenységre bírják, eredménytelenek maradtak.³

A kamenzi értekezleten, a melyen Stein György jelenlétében a szászországi, brandenburgi és sagani megbízottak vettek részt, sikerült mindkét nehézséget elhárítania. A sagani herceg lemondott a bobersbergi falvokról és megtartotta Schwiebus, a mely helyett a brandenburgi ház Sommerfeld várát és uradalmát kapta meg.

Az egyességben megállapított, hogy Kroszen, Züllichau és Sommerfeld várakat területeikkel Borbála örgrófnő, atyja és litestvérei, az ötvenezer forintért zálogjog czímen, mint a cseh korona hűbérét megkapják, oly módon, hogy azok örököseikre is átszállanak; viszont Mátyás és örökösei mint cseh királyok föl vannak jogosítva, hogy azokat ötvenezer forint lefizetésével visszaválthassák.⁴

Az egyesség alapján Mátyás október 25-ikén kiállította az adományozási okiratot.⁵

¹ A gubeni gyűlésről jegyzőkönyvszerű emlékirat. Riedel. V. 394—400.

² Az örgróf augusztus 22-iki levele és a szász hercegnek augusztus 23-iki meghívó irata ugyanott, 402.

³ A szász hercegek megbízottjának augusztus 27-ikén kelt jelentése. *Scriptores*. X. 149.

⁴ Az 1482 szeptember 16-ikán kelt okirat ugyanott. 304—7.

⁵ U. o. 409.

XII.

A glogaui ügy elintézését Albert választófejedelem megnyugvással fogadta,¹ és néhány hónappal utóbb megróttá fiát, a ki a megerősítő királyi okirat kieszközlésével késett, mert a költséget a mit követének Magyarországra küldése okozott volna, sajnálta. «Mi — írja neki — szintén szeretünk takarékoskodni; de egy fillért szívesen adunk ki, ha azzal ezer forintot nyerhetünk.»²

Mátyás pedig ekkor újabb kísérletet tett, hogy az olműczi szövetséget szorosabbra fűzze és a császár ellen értékesítse. Ez alkalommal is Albert mellőzésével, János örgrófhhoz fordult, a ki azonban atyja tanácsát kérte ki és a tőle kapott fogalmazat értelmében küldötte meg válaszát. Ebben kijelenti, hogy atyja az olműczi szövetséghez híven ragaszkodik, és annak azon megállapodásától, mely a pápa, a császár és a szász hercegek ellen a segélynyújtástól telmenti, becsülete sérelme nélkül el nem térhet.³

A választófejedelem azt is szükségesnek látta, hogy fia mind Mátyás megkeresése, mind az arra adott válasz felől szövetségeseit, a szász hercegeket tudósítsa. «A magyar királyban — írja — nem lehet megbízunk; és így az ő kedvéért másokat elidegeníteni nem tanácsos, a becsület is tiltja, hogy a törtéteket eltitkoljuk. Azt, a mit őseinktől örököltünk, becsületünket szeplőtlenül megőrizve akarjuk megtartani és gyarapítani.»

Stein György, ki ezen alkalommal is mint Mátyás megbízottja szerepelt, most szolgálataiért a Hohenzollernektől jutalmul egy brandenburgi hűbér adományozását várta; kérését a király Alberthez írt levelében támogatta. A választófejedelem fölhatalmazta fiát, hogy a kívánságot teljesítse, noha fölfogása az ő jelleméről nem változott; gonosztevőnek

¹ 1482 november 16-ikán fiához írt levele.

² 1483 február 16-ikán.

³ 1483 márczius 11-ikén kelt fogalmazat a nürnbergi Kreisarchivban.

(Bösewicht) nevezte őt, a kinek hűbéri hűségesküjében sem lehet biztosítékot látni.¹

Mátyás az örgróf válaszának vétele után a szövetség szorosabbra fűzéséről lemondott, de más módozatot keresett, hogy célját elérje. Albert választófejedelmet fölszólította, hogy a törökök ellen nyujtson neki segítséget. Levelében súlyos vádakot emelt a császár ellen, a ki — úgymond — a velencei köztársaságot és a török szultánt Magyarország megtámadására serkenti és nyíltan hirdeti, hogy a kereszténységet csak a magyar faj kiirtásával lehet megmenteni; utalt arra a sérelemre, a mit követeinek elutasításával a német birodalmi gyűlés ejtett rajta; fenyegetődött, hogy ha magára hagyatják, a törökkel egyességre lépni lesz kénytelen.²

Albert a válaszirat fogalmazásában eddig elfoglalt álláspontjától nem tért el. A császárt védelmezte, de kiméletesen; föltűnően rövid kijelentéssel tette ezt. «Kétségtelennek tartjuk, — úgymond — hogy a császári felség keresztény uralkodóhoz illő, dicséretes módon viseli magát. «A nürnbergi gyűlés igazolására fölhozta, hogy a királyhoz intézett levelében barátságos érzelmeiről tanúságot tett. A felszólításra tagadó volt válasza, de ezt olyan kifejezésekbe burkolta, a melyek biztatón hangzottak. «A hitetlenek ellen — így ír — királyi méltóságodnak segítséget nyujtani nem áll hatalmunkban; de ha ez ügyben a császári felség birodalmi gyűlést hív össze, ott személyesen megjelenünk, vagy ha ezt egészségi állapotunk nem engedí, oda meghatalmazott biztosokat küldünk, és azon leszünk, hogy a segélynyujtás tárgyában alkotandó végzés Isten dicsőségére, a kereszténység vigasztalására és a hitetlenek romlására szolgáljon.» Fenyegető nyilatkozatával szemközt azt a meggyőződését fejezi ki, hogy

¹ A választófejedelelem 1483 márczius 11-iki levele. A királynak Stein érdekében írt levelét lölkutatnom nem sikerült.

² A király ezen, 1483 ápril 11-ikén kelt levelét nem bírjuk, — tartalmát a választófejedelelem alább idézendő válaszában ismerteti; a miből tudjuk, hogy az a levél Mátyásnak ugyanazon napon a regensburgi püspökhöz intézett levelével (M. K. L. II. 249.) nem azonos.

a király a kereszténység védőpajzsa marad és betölti azt a hivatást, melyet «az isteni gondviselés tűzött ki neki és Magyarország dicsőséges koronájával ősi hagyomány kapcsol egybe.»¹

Éppen akkor, a mikor ezt a levelet útnak indította, jelent meg nála Beckensloer érsek, ki Mátyás ellen a császár részére kért segílyt. Ugyanazon módon, mint a királyhoz intézett levélben, hártotta el magától ezt a fölszólítást; a segélynyújtást a birodalmi gyűlés határozatától tette függővé.²

Ettől az elhatározásától Beckensloer a következő év nyarán második látogatása alkalmával sem téríthette el.³

Mikor azután Mátyás Ausztria legnagyobb részét elfoglalta és Bécsset fenyegette, a császár úgy akart Albertre hatni, hogy az ő nemzeti érzéséhez szólott és családi érdekeire figyelmeztette. «Ha az osztrák ház tartományai — írja neki — a magyar király vagy egy más idegen nemzetiségű uralkodó hatalma alá kerülnek, ebből súlyos veszteség háramlik nemcsak a római szent birodalomra és a német nemzetre, hanem a választófejedelemre és örökösére is, a kik annak idején az osztrák fejedelemségeket örökösödési jogon elnyerhetnék.»⁴

Albert hidegen válaszolt. Megütközését fejezte ki afölött, hogy oly későn fordul hozzá a császár; azután azzal mentegetődzött, hogy a brandenburgi rendek országuk határain túl csak akkor kötelesek táborba szállani, ha uralkodójuk személyesen áll élükre, ő pedig ezt kora és betegeskedése miatt nem teheti. Azon ajánlatra szorítkozott, hogy hétszáz fegyverest küld a császári táborba és a hadi költségekre ezer forintot utalványoz Nürnberg város' pénztáránál.⁵

¹ «Als dem der dem durch göttlich Verhängnisz gewidmet ist und alten Herkommen nach der löblichen Kron zu Ungarn ziemt zu üben.» A junius 13-ikán kelt levél egykorú másolata a bécsi titkos levéltár Fridericana osztályában.

² Beckensloer 1483 junius 15-iki jelentése ugyanott. P. C. III. 259.

³ Albert 1484 augusztus 3-ikán az augsburgi püspökhöz írt levelében szól erről a látogatásról.

⁴ P. C. III. 422.

⁵ 1484 november 16-ikán a császárhoz írt levele.

Ezen jelentéktelen ajánlatot hálásan fogadta a császár, de kínos csalódás várakozott rá, mert mikor az ezer forintot föl akarta venni, azon értesítést kapta, hogy a választófejedelemnek Nürnberg pénztárában letétje nincs.¹

Ugyanakkor Mátyás újból fölkereste levelével Albertet, kitől «mint kiválóan kedves barátjától mindennemű barátságot és szolgálatot várha»; fölkerlte, hogy a császár által ellene emelt vádaknak ne adjon hitelt és neki segítséget ne nyújtson.²

A császár ellenben, hogy a segítséget a birodalom fejedelmétől és rendeitől kiezközölje, 1485 január 20-ikán Frankfurtba birodalmi gyűlést hívott össze.

Albert személyesen megjelent a kitűzött határidőre, de mivel a császári biztosokat nem találta ott, néhány nap múlva hazatért, megbizottakat hagyván hátra, részletes emlékirattal, melyben tizenötezernyi segélyhad kiállítását javasolta, és azon reményét fejezte ki, hogy azzal a császár Bécsset megmentheti, sőt azt, a mit már elvesztett, visszaszerezheti.³

A császár ezen reménységben nem osztozott. Őszintén föltárta előtte, hogy a birodalmi sereg kiállítására nem várakozhatik, mert ha rögtön segítséget nem kap, a magyar király őt «minden országból elkergeti». (Aller unser Lande vertrieben werden müssen.) Emellett, hogy a választófejedelmet Mátyás ellen haragra lobbantsa. közlé, hogy az a törököket a német tartományokba készül behívni és «a kereszténység legérdemesebb országát szegény hajadontól született törvénytelen fiára» átszállítani szándékozik.⁴

Azonban mindez hatástalan maradt. Albert a birodalom elé terjesztett javaslatára utalt; a gyűlés pedig a jelenlevők csekély száma miatt határozathozatal nélkül oszlott szét.

Mátyás ezekután meg lehetett nyugtatva aziránt, hogy a

¹ P. C. III. 324, 332.

² 1484 november 16-ikán. Minutoli. 32. Albert válaszát nem ismerjük.

³ 1485 február 11-ikén a császárhoz írt levele.

⁴ 1485 márczius 7-ikén.

Hohenzollernek a császár érdekében áldozatokat hozni nem fognak. Mindazáltal mégis visszatért ahhoz a tervéhez, hogy őket szorosabban magához csatolja. Erre új érdek sarkalta. Fia számára Sziléziában több herczegséget készült megszerezni és ehhez hatalmas szomszédjának támogatására szüksége volt. Stein György által János örgrófit személyes találkozásra hívta meg, és azzal biztatta, hogy előzékenységét területi engedménnyel fogja jutalmazni.

Azonban Albert a meghívást nem fogadta el, a mit államférfiúi bölcseségéről tanuskodó érveléssel okolt meg. «Én — írja fiához intézett levelében — mindig a császárhoz ragaszkodtam és hiva akarok maradni ezentúl. Nehogy tehát ő előtte és a birodalomban gyanussá tegyék magunkat, nem tanácsolhatom, hogy fiam a császár tudta nélkül kis előnyért (klein Genäsch) a magyar királylyal összejöjjön; azért sem, mert a saját betegségem és aggkorom miatt, fiam nemsokára kénytelen lesz a birodalmi beiktatásért a császárhoz folyamodni . . . Azonban másfelől a királyt sem tanácsos elidegeníteni. Ezért a középutat kell keresnünk, nehogy vagy az egyik oldalon sziklába ütközzünk, vagy a másikon örvénybe bukjunk.»

Fiával őszintén megíratta a királynak, ne kívánja tőle, hogy a császár bizalmát kockáztassa, mert ezzel a nélkül, hogy neki használna, magának és atyjának ártana; biztosította afelől, hogy a mennyire a becsület engedi, kedvében fog járni és hogy atyja sohasem «fogja elkövetni azt, a mitől tartózkodnia illik, és elmulasztani azt, a mit a kötelesség követel tőle.»³

Úgy vélekedett, hogy kötelességet teljesít, mikor Mátyás kísérletéről a császárt értesítette. Azonban bizonyára tovább ment, mint a kötelesség követelte, a mikor a császár előtt azt az óhajtást tolmácsolta, hogy Isten a császárt veszedelmes ellenségétől, Mátyás halálával mielőbb szabadítsa meg.²

¹ 1485 márczius 17-ikén.

² 1485 július 8 és október 4-iki leveleiben.

Az 1486-ik év elején Albert jelentékeny szolgálatot tett a császárnak azzal, hogy Miksa főhercegnek római királylyá megválasztatását lehetővé tette, így a császári koronát a Habsburg-ház részére biztosította.

Az ő közreműködésével jött létre a végzés, mely harmincnyolcezer fegyveresből álló birodalmi sereg kiállítása iránt intézkedett. Azonban Albert, az ő eddigi törekvéseihez híven, kieszközölte azt a határozatot, hogy a gyűlés követei Mátyást a császár ellen viselt háború megszüntetésére még egyszer fölszólítják.¹

Néhány nappal utóbb, márczius 11-én bekövetkezett halála után ezen határozat végrehajtására senki sem gondolt.

XIII.

Albert a császárhoz írt egyik levelében megemlékezvén Mátyás igyekezeteiről, hogy János örgrófot a maga politikájának szolgálatába vonja, aggódva sóhajtott föl: «Mi fog majd akkor történni, a mikor nem leszek többé életben!»

Aggodalma alaptalannak bizonyult. János örgróf, atyja helyét a választófejedelmek sorában elfoglalva, azon volt, hogy a császárt hűségének és ragaszkodásának őszinteségéről meggyőzze; ezért az ő legbizalmasabb tanácsosával, ki egyszersmind Mátyás legelkeseredettebb ellensége volt, Beckensloer érsekkel benső baráti viszonyba lépett, a miben testvéröccse Zsigmond örgróf szintén vele tartott.²

Ellenben Mátyással összeköttetését megszakította, és feszült viszonyba jutott.

A magyar király Miksa főhercegnek római királylyá megválasztatását magára nézve súlyos csapásnak tekintette,

¹ P. C. III. 514.

² Erről tanuskodik Beckensloer. 1486 augusztus 11-ikén Zsigmond tiroli főherceghez írt levele, a melyben említi, hogy az őt Mátyás részéről fenyegető veszedelmekből, «mit Hilf, Förderung und Geleit unserer . . . Freunde beider Markgrafen zu Brandenburg und Graf Eberhard von Württemberg bisher sicher durchkommen sein.» Eredetije a bécsi titkos levéltárban.

mely a császári korona megszerzésére irányuló törekvéseit megghiúsíthatta. Ezért a választás megsemmisítésének és a saját megválasztatásának kierőszakolását tűzte ki céljául. a melynek elérése végett a Jagellókkal, Franciaországgal és az olaszországi államokkal a Habsburgok ellen nagy európai szövetség létesítésén fáradozott.¹

Törekvéseinek támogatására és igazolására kizsákmányolta azt a körülményt, hogy a frankfurti választás a IV. Károly aranybullájában megállapított föltételeknek nem felelt meg, a mennyiben arra a választófejedelmek egyike Ulászló cseh király meg nem hívatott. És mivel ez a szenvedett sérelemért elégtételt követelt, Mátyás felkarolta az ügyet és támogatására leveleket intézett a hat választófejedelemhez, köztük a brandenburgihoz is.²

János őrgróf arra az álláspontra helyezkedett, hogy atyja politikai tényeiért ő felelősséggel nem tartozik. Mindazáltal a helyett, hogy ezzel magát kimentette és Mátyásnak mindjárt válaszolt volna, a többi választófejedelmekkel való megbeszélés után velök összhangzó módon intézte el az ügyet; Ulászló meghívásának elmulasztását a választás megejtésének sürgősségével igazolta.³

Nem használta föl tehát a kínálkozó alkalmat, hogy régebben ismételve kifejezett barátságos érzelmeiről Mátyás irányában tanuságot tegyen.

Ekkor rokonai a szász hercegek és sógora Podjebrad Henrik münsterbergi herceg, noha ez a magyar király hűbérese volt, amazok pedig szövetségi viszonyban állottak hozzá, fegyvert ragadtak a császár mellett, sőt Albert szász herceg a birodalmi segélyhad fővezérletét vállalta el.

Ennek daczára János választófejedelem tartózkodó állást foglalt el. Azonban az 1488-ik év folyamán még erősebb kísértésnek volt kitéve.

¹ Diplomatai actiójának, mely ezen értekezés keretén kívül esik, ismertetését más dolgozatom számára kell fenntartanom.

² 1446 szeptember 10-ikén M. K. L. II. 306.

³ Ez ügyben folytatott levelezése. Minutoli 232—239.

Mátyás azon törekvésével, hogy a sziléziai hercegségeket Corvin János részére szerezzé meg, fegyveres föllépésre készítette hűbéresét és védenczét János sagani herceget, a kihez a münsterbergi herceg is csatlakozott; mire Mátyás sereget küldött ellenök.

A brandenburgi őgróf Mátyást biztosította ugyan a felől, hogy vele a békét és barátságos viszonyt fönn kívánja tartani, azonban kroszeni várnagya támogatásban részesítette a sagani herceget, ő maga is titokban a cseh királyt Mátyás ellen szövetség kötésére szólította föl.¹

Attól tartván, hogy a király boszúját nem fogja kikerülhetni, szeptember elején a szász hercegekkel és a magdeburgi érsekkel, a kölcsönösen egymásnak nyújtandó segély tárgyában egyességre lépett.²

Mátyás az 1489-ik év márczius 1-én megizente neki a háborút, azzal a kijelentéssel, hogy őt nem a német birodalomhoz tartozó országaiban fogja megtámadni, hanem a cseh koronát uraló hűbérei területén fog a szenvedett sérelmekért elégtételt szerezni.³

A király a sagani és münsterbergi hercegek területét elárasztva, ezeket arra kényszerítette, hogy kegyelmet kérjenek, és súlyos föltételek alatt békét kössenek. Ellenben Haugwitz királyi kapitány Brandenburgba nyomulva, a választófejedelem és a münsterbergi herceg egyesült csapataitól vereséget szenvedett.⁴

Mátyás nem szívesen bocsátkozott volt ezen háborúba, és a hadizenettel egyidőben bizalmas tanácsosait a váradi püspököt és Stein Györgyöt megbízta, hogy a brandenburgi és szász fejedelmekkel békét kössenek. Ezek márczius 24-ikén Lipszében találkozáván, elhatározták, hogy meghatalmazással

¹ Ezt Mátyásnak 1489 márczius 1-én az anhalti grófhoz írt leveléből tudjuk. *Scriptores*. XIV. 184.

² A Nürnbergben 1488 szeptember 8-ikán tartott értekezletről az 1489 január 6-ikán tartott értekezlet jegyzőkönyve szól. A drezdai állami főlevéltár 9132. számú iratesomójában.

³ *Scriptores*. XIV. 184.

⁴ Palacky. *Geschichte Böhmens*. V. A. 320.

ellátott tanácsosaikat Luckauba küldik, a hol Mátyás tanácsosaival találkozni és értekezni fognak.¹

Stein György ápril első napjaiban a kitűzött hely felé már útban volt, a mikor a váradi püspöktől vett fölszólításra az értekezletet elhalasztotta.²

Néhány héttel utóbb, a váradi püspök Stein Györgyöt mellőzván, maga bocsátkozott János választófejedelemmel tárgyalásba, és őt magát a szász hercegek nélkül hívta meg május 3-ikán Luckauba.³

Ez a találkozás létrejött. Május 11-ikén János okiratot állított ki, melyben «az ő kedves urával és testvérével (unseren lieben Herrn und Bruder) a magyar királylyal, hogy iránta táplált különös barátságát és hajlandóságát bebizonyítsa és országa lakóinak békét és nyugalmat biztosítson,» szövetséget köt. A föltételek az olmücsi megállapodásokkal azonosak voltak.⁴

Mátyás ezen eredménynyel meg volt elégedve, és az udvaránál levő pápai követ előtt dicsekedve említette, hogy az egyességet magára nézve «előnyösnek és dicsőségesnek» tekinti.⁵

Azonban reménysége, hogy a Hohenzollern-házat Corvin János trónöröklésének támogatására bírhatja, nem ment teljesedésbe. Halála után János választófejedelem lelkesen karolta föl a Habsburg-ház igényeit, és öccse, az ifju Zsigmond örgróf részt vett Miksa római király magyarországi hadjáratában.

FRAKNÓI VILMOS.

¹ A lipcsei értekezlet jegyzőkönyve a drezdai iratok közt.

² Stein György márczius 25-iki útlevele és ápril 3-ikán György szász herceghez írt levele ugyanott.

³ A váradi püspöknek ápril 24-ikén a brandenburgi választófejedelemhez írt levele ugyanott.

⁴ Riedel. V. 462—464.

⁵ A pápai követ 1489 június 25-iki jelentése Theiner II. 528.

KALLAY BÉNI KIADATLAN EMLÉKIRATA BOSZNIA ANNEXIÓJÁRÓL.

Az osztrák-magyar monarchiában alig volt államférfiú, ki a keletet jobban ismerte volna, mint néhai Kállay Béni, a volt közös pénzügyminiszter. Senki sem volt illetékesebb arra, hogy ítéljen a boszniai kérdésről. Gróf Andrássy Gyula Kállayt politikai éleslátása és a keleti viszonyokban való tájékozottsága miatt ajánlotta belgrádi főconsulnak és noha a consuli szolgálatban nem volt alkalmazva az előtt, 1868 január 27-én kinevezték főconsulnak. Belgrádban, nagyon természetesen Kállay figyelme Bosznia felé fordult. Ugyanekkor Bécsben is e provincia birtokát, a monarchia életbevágó érdekének tekintették. Kállay azonban egyetértve gróf Andrássyval, az akkori magyar miniszterelnökkel, Bosznia és Hercegovina egy részének más rendeltetést szánt: e tartományokat az orosz-szerb egyetértés felbontására alkalmas éknek tekintette. A két török tartomány egyes részeinek átengedésével a szerb fejedelemség és monarchiánk közt barátságos viszonyt akart teremteni. És így akarta a szomszédos Szerbiát az oroszoktól elválasztani.*

Ma már nem kételkedhetünk abban, hogy e messzeágazó politikának valósulása végzetes hiba lett volna és megfosztotta volna monarchiánkat a Dalmatiára nézve oly szükséges szárazföldi kapcsolattól. Egyetértőleg Andrássyval Kállay is tanácsosnak vélte, hogy az egész dolog akkorra halasztassék, a mikor majd kedvezőbb viszonyok állanak be. Bizonyos, hogy többé soha sem tért arra vissza, hanem határozottan pártolta az annexio politikáját, mikor Törökország

* L. *Wertheimer Ede*: Gróf Andrássy Gyula élete I. k. 558—9. II.

felbomlása közel eső lehetőségnek tűnt fel. Kállay sokkal realisabb államférfiú, sem hogy át ne látta volna, hogy ha már a török birodalom felbomlik, csak a mi monarchiánk lehet örököse a két tartománynak. Azért szívvvel lélekkel csatlakozott Andrássyhoz, ki bizonyára beavatta keleti politikája végső céljaiba. Innen érthető határozott pártfoglalása Andrássy mellett a magyar parlamentben, hol mint képviselő foglalt helyet, miután Belgrádot elhagyta. A parlamentben tartotta 1877 június 26-án feltűnést keltő beszédét, melyben kiméretlenül támadta a magyar közvéleménynek török-barát lelkesedését és nem átalotta kimondani, hogy az ozmánok birodalma feloszlásnak indult. E beszédnek jelentősége még jobban kiemelkedik, ha meggondoljuk, hogy Kállay már a mondott évben április 10-én szerkesztette azt az emlékiratot Bosznia annexiójáról, melyet itt közlünk. Ebben oly szempontból indul ki, mintha az annexio már bevégzett tény volna. Bizonyára nem csalódnunk abban a feltevésben, hogy az emlékirat gróf Andrássy, az akkori külügyminiszter számára készült, kivel Kállay folytonosan érintkezett. Tudomásunk szerint ez emlékirat foglalkozik legelőször Boszniának rendezésével és az osztrák-magyar közigazgatás ottani szervezésével. Gondoljuk meg: ez emlékirat akkor keletkezett, mikor a berlini congressuson még nem dőlt el a koczka Bosznia sorsa felett és a mikor csapataink még nem indultak el az occupatióra. Az emlékirat fényes bizonyítéka Kállay politikai előrelátásának, mely képessé tette arra, hogy mint közös pénzügyminiszter, maga kormányozza a két tartományt és sikerrel szervezze közigazgatását. Kállay fölött mondott kitünő emlékbeszédében Thallóczy Lajos röviden említi az 1877 április 10-iki emlékiratot.* Kállay azt magyarul fogalmazta és maga írta le az egészet.

* Budapesti Szemle 138. k. 342. l.

Memorandum Bosznia annexióját illetőleg.

Budapest 1877 április 10-én.

«Az osztrák-magyar monarchia nyelvire, történelmi fejlődésre s még jelenlegi intézményeikre nézve is oly különböző népeinek gyakran ellentétes érdekei egyedül a dynastikus elv hatása által egyenlíthetők ki s hozhatók összhangba, miután a birodalomban egységes, az államlét összes viszonyait átható közszellem nem tudott meghonosodni. A dynastikus elv, vagy tulajdonképen maga a dynastia képezi tehát azon megingathatlan szirtet, mely az osztrák-magyar államszervezet egyedül biztos alapjául szolgál a további egységes fennállhatásra.

A legfőbb állami érdek követeli tehát, hogy a dynastikus elv ne csak sértetlenül fenntartassék, hanem hogy mind nagyobb mérvben érvényre jutván, külső nyilvánulásaiban is mindinkább láthatólag előtérbe nyomuljon.

Minden területi nagyobbodás, legyen az bár valamely győzelmes hadjárat, vagy ügyesen előkészített alkudozások és szerződések eredménye, mindenkor a dynastikus elv nagyobb mérvű megszilárdítására vezet. Mert még a legconstitutionálisabb államban is, minden az állam határain kívül elért siker, mint az uralkodó legsajátosabb ténye tűnik fel. A fejedelem hatalmának ily erélyes nyilvánulása azonban csak növeli azon jótékony hatást, melyet a dynastikus elv minden irányban gyakorolhat.

Ezen legfőbb érdek szempontjából ítélendő meg Bosznia annectálásának kérdése. Nem lehet a memorandum feladata, az annexio kiviteli módozataival foglalkozni, az annexio már megtörtént gyanánt tekintendő. Itt tehát csak azon általános nézponatok jöhetnek szóba, a melyek az újonnan nyert tartomány kormányzatának berendezésénél zsinórmértékül szolgálhatnak.

I. Bosznia nem lenne a monarchia egyik feléhez sem csatolandó, hanem a monarchia közvetlen tartományát képezné, teljesen különálló kormányzással. Nem szükséges azon nehézségekre, sőt talán legyőzhetetlen viszálykodásokra

utalni, melyek azon esetben támadnának, ha a tartományra akár Cis-, akár Translajthánia közvetlen befolyást és rendelkezési jogot nyernének. E surlódások csakis azáltal kerülhetnek el, ha Bosznia közvetlen birodalmi tartománnyá declaráltatik. Mint ilyen csakis a közös összministerium hatósága alatt állhat. (És ennyiben a monarchia két fele is érvényesítheti befolyását, a mennyiben általában ily befolyással bír a közös ministerium tényeire.)

Ezen állapot mindenesetre csak provisorius lenne, de e provisorium a barbárságból a civilisatióba való átmenet hosszadalmasságánál fogva, Boszniát illetőleg egyelőre definitivum gyanánt tekinthető, és pedig olyannyira, hogy jelenleg nem látszanék szükségesnek az esetleges későbbi alakulásokra is kiterjeszteni a figyelmet.

Annyi bizonyosnak látszik, hogy Bosznia nem lenne bevonható az osztrák-magyar monarchiában fennálló alkotmányos rendszerek bármelyikének keretébe is. Sőt például az ottani viszonyok jelenlegi fejlettségi stadiumában veszélyes lenne a képviseleti rendszert akármily alakban is e tartományra kiterjeszteni. Egyedül a szigorúan, de igazságosan kezelt centralistikus közigazgatási formák között fejlődhetnének ki kellően a Boszniában most még szunnyadó természeti és erkölcsi erők.

II. A kormányzás külső alakzatát illetőleg annak inkább polgárinak, mint katonainak kellene lennie.

Az új tartományban a katonai kormányzás meghonosítása úgy Cis- mint Translajthániában kétségkívül erős ellenzésre találna, mivel egy újonnan teremtendő katonai határőrvidék fogalmát költené fel. De különben is óhajtandónak látszik, hogy Bosznia ne nyerjen külön katonai szervezetet, hanem hogy minél előbb teljesen bevonassék a cs. kir. közös hadsereg keretébe. Hogy e mellett létesíttessék-e egy bennszülöttekből álló hadi vagy inkább védelmi szervezet (akár az osztrák Landwehr, akár a magyar honvédség mintájára) e kérdés megvitatása kívül esik e memorandum körén.

III. A jelenleg létező török közigazgatási rendszer oly

silány s annyira hasznavehetetlen, hogy azonnal más intézkedéseket és intézményeket kellene életbeléptetni. Csakhogy e részben gondosan kerülni kell minden elméleti doctrinarismust. Eleinte a legszükségesebb változtatásokra szorítkozva, csak lassanként s mindenkor a fennálló szokások és gyakorlatok figyelembevételével alakítandók át a közigazgatási, jogi és pénzügyi viszonyok. Felette hibás eljárás volna tehát, ha valamely a monarchia bármely részében érvényes bíró s különben talán kitűnő törvénykönyv egyszerre minden átmenet nélkül honosíttassék meg Boszniában. Az ily eljárásnak szomorú következményei leginkább észlelhetők a szomszéd Szerbiában, hol az 1838-iki usztáv* kihirdetése után, egyszerre elkezdtek osztrák, porosz és francia törvényeket egyszerűen lefordítani és kihirdetni, melyek még mai nap sem hatottak be a nép szellemébe, sőt nagy mérvben előmozdítják a jogi állapotok zavaros voltát.

IV. Egyike a legnagyobb nehézségeknek, de egyszerűsmind a legnagyobb előnyöknek is azon ellentétben rejlik, mely a kereszténység és az iszlám között létezik. A mohamedán elem (ha eredetre és nyelvre nem különbözik a keresztényektől) mindaddig az egyedül uralkodó osztályt képezte. E kiváltságos állás természetesen nem volna fenntartható, sőt mindjárt az annexio után ki kellene mondani Bosznia összes lakosságának egyenjogosultságát. Mivel azonban a mohamedán elem látszik arra hivatva lenni, hogy a leghatalmasabb gátul szolgáljon az esetleg felmerülhető panslavistikus törekvéseknek, czélszerűnek látszik ezen elemet nemcsak elsatnyolni nem engedni, hanem épen ellenkezőleg annak tovább fennmaradhatását és lételét biztosítani. Erre nézve szükséges, hogy az eddig uralkodó mohamedán hit ne sülyedjen az annexio után a túrt vallások sorába, hanem hogy legalább is egyenlő jogokat élvezzen a keresztény hitfelekezetekkel. A vakuf, vagyis mohamedán egyházi birtokokat (melyeknek jövedelme eddig a mecsetek

* A Diwan Szerbiára nézve az 1838-iki organikus statutumot usztáv néven tette közzé.

fenntartására, hodzsák [a mecsetekben alkalmazott tanítók] fizetésére, iskolákra stb. fordítottatott, meg kellene hagyni a mohamedánoknál és szabad rendelkezést biztosítani nekik azok felett.

A vallási viszonyok mellett nem csekélyebb figyelmet érdemelnek a birtokviszonyok. Jelenleg a mohamedán bégek és agák az egyedüli földbirtokosok, a keresztények pedig mint e földesurak bérlői művelik a földet, terhes adózást teljesítvén attól úgy a birtokosnak, mint az államnak.

Nem szenved kétséget, hogy az annexio után azonnal ki kellene mondani a keresztények teljesen szabad birtokolhatási jogát és egyszersmind oda hatni, hogy a jog mellett valóban tulajdon földbirtokhoz is jussanak. Nem volna méltányos a jelenlegi mohamedán földesurakkal szemben, de czélszerű sem volna, ha egyszerűen az dekretáltatnék, hogy minden keresztény bérlő az általa művelt földet jövőre sajátja gyanánt tekintheti. Mindenesetre kárpótolni kellene a földesurakat, a mi által a keresztények saját földbirtokhoz jutnak, a mohamedánok pedig megmaradnának nagybirtokosoknak. A kárpótlás pedig vagy a monarchia által történhetné egyszerre, földtehermentesítési kötvények alakjában; vagy pedig — s ez a mód talán mint sokkal olcsóbb és az ottani viszonyoknak megfelelőbb, alighanem czélszerűbb lenne — oly formán, hogy a volt keresztény bérlők bizonyos meghatározott időn át megszabott mennyiségű munkát teljesítsenek földesuraiknak ingyen, mintegy a kapott földek fejében. Ez a megváltási módozat már azért is czélszerűnek látszik, mert a mohamedán földbirtokosok, midőn keresztény bérlőik saját földbirtokhoz jutnak, részint azon animositásnál fogva, mely mohamedánok és keresztények között létezik, részint a népesség gyér volta miatt, részint pedig mert a sok tehertől megszabadult keresztény lakosság alighanem saját, felszabadított birtokának megművelésével lenne elfoglalva, különösen eleinte munkásokat nem kapnának és csakhamar nyomorba süllyednének.

V. A mi már a keresztény hitfelekezeteket illeti, természetesen, hogy ezek között az állam, legalább szembetűnőleg

különbséget nem tehet. Mindazáltal felette szükségesnek látszik, hogy a katolikusok feltűnés nélkül ugyan, de mégis érezhetőleg pártoltassanak. A katolikusok között soha sem fog tért nyerni a panslavistikus propaganda, a mi fájdalom nem áll egyszersmind a görög nem-egyesültekről is. A katolikusok ezen bár nem hivatalos, de azért tényleges pártolásának olyannak kellene lennie, hogy mindenestre előnynek tűnjék fel a katolikus egyházhoz tartozni. Alig valószínű ugyan, hogy a görög nem-egyesültek közül sokan áttérnének ennek következtében; de annyi legalább biztosnak látszik, hogy a mohamedánok, midőn az iszlámot el fogják hagyni, a mi előbb-utóbb önként bekövetkezik, a katolikus hitet veendik fel, a mi által Boszniában a catholicismus túlsúlyra emelkednék.

VI. A mi fentebb az újonnan behozandó jogi és közigazgatási intézményekre nézve mondatott, ugyanaz áll az adózási rendszerre nézve is. Ezt sem lehet egyszerre akként átídomítani, hogy az a monarchia többi részében uralkodó rendszernek teljesen megfeleljen. Az egyetlen újítás, melynek azonnal foganatosíttatnia kellene az volna, hogy az eddig természetben teljesített adózás pénzfizetésre változtassék s hogy az adózás kötelessége valláskülönbség nélkül az összes lakosságra kiterjesztessék. Hogy mi kules szerint történjék az adóknak pénzben való fizetése, azt természetesen csak a helyszínen gyűjtött adatok alapján lehetne meghatározni. Egyéb financiaiis reformok csak későn, a tartomány összes viszonyainak fejlődöttével lennének a szükség mérvéhez és a helyi viszonyokhoz képest életbeléptetendők.

VII. Az igazságszolgáltatásban az egyenlőségi elv teljes keresztülvitele nem látszik azonnal czélszerűnek. A mohamedán és keresztény elem között oly nagyok az ellentétek, hogy ennek következtében végnélküli surlódások és legyőzhetetlen ellenszenvék támadnának. A mohamedánok és mohamedánok között fennforgó ügyekre nézve tehát, legalább ideiglenesen meg kellene hagyni a külön törvénykezést a Koran értelmében. Ha azonban mohamedánok és keresztények között fordulnak elő pörös kérdések, ezek már

természetesen a rendes törvénykezési közegek elébe kerül-
nének, valamint a keresztények egymásközi ügyei is. Ezen
engedmény a mohamedánok javára jó hatással lenne s való-
színűleg nem sokáig vételnék igénybe, miután a moha-
medánizmus a civilisatio által nem sokára háttérbe fog
szoríttatni.

A felállítandó törvényszékeket és a törvénykezési el-
járást illetőleg általában csak annyi jegyezhető meg, hogy
a három instantia helyett a primitív viszonyoknak meg-
felelőleg talán csak kettő volna létesítendő s hogy egy-két
főtörvényszék mellett a kerületekben az egyes bírák s leg-
feljebb három ülnökből álló kollégiális bíróságok vegyes rend-
szere volna behozandó.

VIII. Több szempontból fontosnak látszik, hogy ne csak
eleinte az annexio keresztülvitelének megkönnyítése és bizto-
sítása végett, hanem még huzamosabb ideig nagyobb számú
közös hadseregbeli csapatok helyeztessenek el állandóan
Boszniában, nem ugyan folyvást ugyanazon csapatok, a mi
a védtörvény értelmében kivihetetlen volna, hanem legalább
három évig mindig ugyanazok. Szükségesnek látszik e
rendszer szabály, nem is véve a tartomány biztonságát figye-
lembe, különösen két okból. Először az általános hadkötele-
zettség elve könnyebben és sikeresebben keresztülvihető,
ha a bosznyák ujonczok hazájukban maradva soroltatnak
be a rendes ezredékbe, de mégis úgy, hogy együtt com-
pactabb tömeget ne képezzenek, a mi épen azáltal érhető
el, ha nagyobb számú csapatok állomásoznak Boszniában.
De másodszer a monarchia többi részeiből Boszniába helye-
zett csapatok által némileg a tartomány kolonizációjára is
lehetne hatni, ha ugyanis a három évet kiszolgált katonák
megtelepedés esetében előnyös feltételek mellett földet kap-
nának. Ha mindjárt nem sokan vállalkoznának is ily meg-
telepedésre, némi előny már ekként is elérhető lenne úgy
a munkáskezek szaporodásának szempontjából, mint azon
tekintetben is, hogy az idegen elem növekednék, a tisztán
délsláv bosznyákok között. Erre nézve természetesen el-
utasíthatatlan feltétel, hogy a Boszniába küldött cs. kir. közös

csapatok kizárólagosan németekből és magyarokból, de semmiesetre sem szlávokból álljanak.

* * *

Ezen szempontok előrebocsátása után röviden megemlíthető még, miként volna a tartomány kormányzata berendezendő.

A tartomány élén áll egy Ő Felsége által kinevezett kormányzó vagy helytartó, ki a közös ministeriumnak van alárendelve, attól veszi utasításait, annak tesz jelentéseket. Az általa létesítendő reformok, változtatások és új intézmények a közös ministerium sanctióját igénylik. Ezen korlátok között azonban a kormányzónak vagy helytartónak kiterjedt tevékenységi körrel kell bírnia. Mellette van négy tanácsos, kiket a közös ministerium nevez ki. Ezek vezetik négy szakra osztva, az egész tartomány kormányzatát. E négy szak a következő: 1. Belügyek, t. i. administratio és rendőrség. 2. Igazságügyi osztály, mely felügyel a törvénykezésre és törvényszékekre s bírákra. 3. Az egyházi és iskolai ügyeket intéző osztály, melyhez tartoznak valláskülönbség nélkül minden ilyenmű ügyek. 4. Anyagi ügyek osztálya, mely az adó-, közlekedési- és pénzügyekkel foglalkoznék.

Az alsóbbrangú administratio, törvénykezési és pénzügyi hivatalnokok számáról, kategoriáiról, tevékenységi köréről itt bővebben szólni alig lehet, miután mindezek a helyi viszonyok szerint rendezendők be. Ezen alsóbbrangú hivatalnokokat szintén közös ministerium nevezné ki a kormányzó előterjesztésére, vagy pedig maga a kormányzó tanácsosainak meghallgatása után; de mindenesetre államhivatalnokok lennének és nyugdíjképesek.

Azon magasabb rangú tábornok, ki mint tartományi katonai parancsnok szerepelne, természetesen a kormányzótól teljesen függetlenül intézné a katonai ügyeket a közös hadügyministerium vezetése alatt; de nem avatkozhatnék az administratio ügyeibe s általában a kormányzó s a katonai parancsnok egymást támogatni kötelesek.

Boszniában jelenleg mintegy négymillió forint folyik be

az adókból, ide nem számítva a vámoknak különben is csekély jövedelmét, mely az annexio után úgyszólván eslenék, miután a vámsorompóknak le kellene hullaniok. Ezen négy millió túlságos teher a jelen viszonyok között. De az bizonyos, hogy ha még az le is szállíthatnák, a tartomány által fizethető adóösszeg mindenesetre elegendő az eleinte igen egyszerűen berendezendő kormányzás költségeinek fedezésére. A civilisált viszonyok megteremtésének következtében azonban csakhamar növekedni fog a tartomány fizetési képessége is, úgy hogy helyes igazgatás mellett már néhány év múlva bizonyos fölösleg fog mutatkozni, mely a szükséges beruházásokra fordítható.

Általában nem kellene sietni a nagyobb mérvű beruházásokkal (utak, vasutak, bányák stb.) melyek a monarchiára túlságos terhet rónának meg nem felelő jövedelmezés nélkül. Hanem bevárva a természetes fejlődés megindulását, annak segítségével és azt lassanként támogatva vonni be Boszniát a teljes civilisatio keretébe.»

Pozsony.

Kiadja WERTHEIMER EDE.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Megjegyzések a Habsburgok nemzedékrendjéhez.

Vízünk forrásai nem folynak mindig tisztán és az idő folyamán annyira vegyülnek össze a legkülönfélébb idegen, szennyes és ártalmas alkatrészekkel, hogy hébe-korba alapos tisztításukra van szükség. Úgy járunk frott történeti forrásainkkal is, legyenek azok krónikák, okiratok vagy levelek is. Mindennemű történeti forrásnak elengedhetetlen kelléke a megbízhatóság és abból kiviláglik, hogy a legcsekélyebbnek látszó hiba vagy hiány olyasvalamit csempészhet a történeti kutatás területébe, mit csak hosszú évekig tartó küzdelem útján lehet véglegesen kiirtani. Bizonyos tévedések azonban, a mint ezt még e perczben is tapasztalom, egyáltalában ki nem irthatók.

Az írott források helytelenségei, hibái s hiányai kétféleképen keletkeznek. Először már a forrás születésekor, midőn maga a kibocsátó, fogalmazó és másoló bármily néven nevezendő oknál fogva valami hibát elkövet; de ez a legtöbb esetben, ha az eredeti példányt a bonczkés kritikája alá vehetjük, valahogy még helyreigazítható. Sokkal nagyobb kárt és zavart okoznak azonban a későbbi átírók (transsumptorok), másolók, közzétévők és — a mi leggyakrabban történik — a nyomdák, a melyek azon sarkelvet nem becsülik, hogy a legjobb corrector maga a szerző. Guttenberg találmánya magával hozta, hogy a legtöbb ember még a legvalószínűtlenebb dolgot is elhiszi, mert ki van nyomva s azért felette szükséges, hogy a nyomtatott forrásokat csak a legnagyobb lelkiismeretes összehasonlítás útján — persze csak ott, a hol ez lehetséges — használjuk és minden e téren észlelt rendellenességre a kutatók figyelmét felhívjuk.

Hogy alig hihető hibák még a legmegbízhatóbb forrásokban is szerepelnek, arra elég példánk van. A régibb időből csak az Országos Levéltárban DL. 26. alatt őrzött okiratot akarom kiemelni, a melyet a pécsi káptalan bocsátott ki s a melyet általában

hamisítatlannak tartunk és a melyben világosnál világosabban az 1191. évi keltezetet olvassuk, — pedig nem 1191-ben írták, hanem 1251-ben! Ki hinné pl., hogy a bécsi udvari s várplébánia anyakönyveiben a következő hiba található. A halálozási anyakönyvekben csak azon adatokat olvashatjuk, melyek az uralkodó család tagjaira vonatkoznak. Ezen anyakönyvek egyik kötetében találjuk a következő bejegyzést: «Anno 1780 die 29. Octobris. Maria Theresia Walburga Amalia Christina Caes. Reg. Apostolica Majestas Imperatrix vidua, omnibus sacramentis moribundorum provisa, ante horam nonam vespertinam pie in Deo obiit et tertia X-bris vesperi hora 5 ma ad Capucinos et ad tumultum aulicum ibidem deposita fuit!» Ez tehát Maria Theresia királynőre vonatkozik, pedig tudjuk, hogy nem október 29-én, hanem egy hónappal később, azaz *november 29-én* halt meg.¹ A legtöbb hiba tehát a családtörténet kronológiai terén észlelhető. De ez nem az egyedüli.

Ha valamely szűkebb téren szerepelt családról, vagy egyes emberről van szó, kinek multja még nincsen minden tekintetben kellőleg felderítve, azon nem csodálkozunk; de uralkodó családok multjáról azt szeretjük feltételezni, hogy abban már ne találjunk hézagokat és kiderítetlen kérdéseket. Pedig nem úgy van. Akárhányan vannak, mindegyiknél marad még egy ismeretlen évszám, hónap, nap, vagy valamely még ismeretlen életrajzi mozzanat hátra, mely a későbbi kutatót foglalkoztatja. Az egyes helyeken közzétett közlemények fogvatkozásairól ne is beszéljünk.

Az eléggé ismert és hatalmas Habsburg-család nemzedékrendjén és családi történetében is vannak egyes pontok, melyek bővebb megvilágításra szorulnak és ez nemcsak a család kezdetére, hanem későbbi korszakára is vonatkozik. Ezekből legyenek a következők kiemelve, melyek részint kronológiai meghatározást adnak, részint pedig sajtóhibát igazítanak.

I.

Albert királyunk egybekelésének ideje.

A «Századok» 1913-ik évf. 254-ik lapján olvassuk, hogy Zsigmond király leánya Erzsébet 1421-ben tizenkettedik esztendejét töltötte be s az egyházi törvények értelmében a házasság meg-

¹ Jahrbuch des «Adler» (Wien) 1902. évf. 3-ik lap.

kötésére képessé vált. *«Ekkor, a nyár végén, frigye Alberttel Pozsonyban az egyház áldását nyerte el.»* Ha az évszám itt nem sajtóhiba, akkor ezen állítást el nem fogadhatjuk. Az évszám téves és az egybekelés hónapjáról és napjáról nincs említés téve.

Hogy V. Albert osztrák herceg, a későbbi magyar király, Zsigmond leányát, Erzsébetet *1422-ben* nőül vette, közismert dolog. Hübnertől kezdve egészen Voigtel-Cohn és Lorenz Ottokárig helybenhagyja ezt minden genealogiai mű; ennek részletes bebizonyítása tehát felesleges. De nem így áll a dolog az egybekelés napjára nézve. A rendelkezésemre álló legnagyobb genealogiai táblákon nem találjuk; igaz ugyan, hogy a legújabb keltűeket nem vettem figyelembe, de nem hiszem, hogy e napot közlik. De még azon esetre is, ha már valami ismert dologról írnék, mégis czélszerűnek találom, hogy az egybekelés *helyére s napjára* vonatkozólag a következő hazai adatot kiemeljem.

Sopron város levéltárában ¹ Albertnek egy, a városhoz intézett levele őriztetik, mely kérdésünkre teljesen kielégítő világosságot vet. Azt írja a város tanácsának, hogy Zsigmond király leányával, Erzsébettel *a mai napon egybekelt* ² és hogy a menyegző alkalmából Retzi Péter (osztrák ember), Krayg Lipót tisztviselője neki sok jó szolgálatot tett. Megbízva tehát őt e levél átnyújtásával és ajánlja őt a város jóindulatába. A levél keltezése a következő: *«Geben zu Wienn, an des heiligen Kreuzstags Inuencionis. Anno etc. vicesimo secundo.»* E levélből már most kitűnik, hogy a menyegzőt *Bécsben 1422 május 3-án* ülték meg. Megjegyzendő azonban, hogy Zsigmondnak 1422 máj. 3-án kelt oklevelei Pozsonyban vannak kiállítva, a mi nem zárja ki, hogy e napon a Pozsonytól nem távol eső Bécsben időzhetett.

¹ K. IV. 210 alatt. Kiadva a Hazai Okmánytár V. 219-ik lapján.

² *«Wann wir mit der durchleuchtigen Fürstin Frawn Elzbeten des Aller durchleichigisten Fürsten vnsers lieben genedigen hern Swehers, vnd Vaters hern Sigmunds Römischen etc. Kunigs Tochter, vnsrer lieben Gemaheln, an heutigem tag, Hochzeit gehabt haben.»*

II.

Albert király öregebb leánya születésének ideje.

Albert királynak Zsigmond leányával, Erzsébettel kötött házasságából Anna nevű leánya született, kiról tudjuk, hogy 1446 jún. 20-án (III.) Vilmos thüringiai tartományi grófhhoz (+ 1482 decz. 17-én) ment férjhez és 1462 nov. 13-án meghalt. Születési idejéről csak azt találjuk, hogy 1432-ben született, de sem születési napját, sem hónapját, illetve a születési év felét nem ismerjük. Erre nézve egy megközelítő adatunk mégis található.

Bertrandon de la Broquiére, Vieux-Chateau ura, II. Fülöp burgundi herceg tanácsosa (+ 1459 máj. 9-én), ki 1432-ben a Szentföldre utazott, 1433-ban Magyarországra s innen Ausztriába is jött. Pesti tartózkodása alatt történt, hogy Albert osztrák herceggel, ki nejével, Erzsébettel együtt éppen ott tartózkodott, megismerkedett. Elutazása előtt a hercegné elé vitték *«qui estoit tres belle dame et grande et fille heritier de l'empereur du Royaulme de Honguerie et de Behaigne et des autres Seigneueries qui en dependent, et n'avoit que vng peu quelle estoit relevee d'une belle fille, et plus nen avoit eu encoires etc.»** Ezen utóbbi passusból kitűnik, hogy akkor *kevéssel azelőtt a hercegné egy szép leánygyermeket szült és hogy ugyanakkor több leánya még nem volt.* Albertnek Annán kívül még csak egy Erzsébet nevű leánya volt, ki 1438-ban született. 1454-ben IV. Kázmér lengyel királyhoz ment férjhez és 1503 aug. 3-án meghalt; ebből tehát határozottan következtethetünk arra, hogy az utazónktól említett kis hercegnő csak az 1432-ben született Anna lehetett, ha csak fel nem tételezzük, hogy Erzsébet hercegné 1433-ban is szült és hogy ez esetben egy eddig ismeretlen leánnyal van dolgunk.

Kérdés már most, hogy Anna 1432 melyik részében született. Hogy 1433-ban mikor tartózkodott Broquiére Pesten, nem tudjuk, de azt mondja, hogy az osztrák herceg *«A celle heure»*, tehát egyidejűleg az ő pesti tartózkodásával *«avoit ja conquis tout les pays de Morave et avoit des confy les Houltz par deux fois»*, vagyis, hogy már megszerezte az összes morva tartományokat és hogy a huszitákat kétszer legyőzte. Az utóbbi adat némi

* Brüsszeli Magyar Okmánytár IV. 317.

világosságot vet kérdésünkre. A husziták elleni hadjáratokat az okiratok 1432 végén és 1433 kezdetén említik. Ha már most fontolóra vesszük, hogy utazónkat 1433-ban úgy értesítették, hogy Anna hercegleány nem sokkal azelőtt született és hogy Albert közvetlenül az ő pesti tartózkodása alatt a huszitákat már másodszer legyőzte, akkor Broquiére adatából kiviláglik, *hogy Anna születése 1432 deczemberére esik.*

Kiemelendő az is, hogy utazónk, ki magyarországi tartózkodása alatt nem éppen a legkellemesebb benyomásokat nyerte, egyéb adataiban elég megbízhatónak látszik és hogy közleményeit az első forrásokból merítette.

III.

Mikor halt meg Eleonora császárné?

IV. Frigyes császár és osztrák herceg nejéről, Eduárd portugál király leányáról van szó, kinek elhalálzási évét különféle forrás különféleképen határozza meg. Hübner szerint ¹ 1467-ben halt volna meg. Moréri Grand Dictionnaire-je ² ugyanezt mondja. A Pierer-féle Universallexicon ³ szerint 1467 szept. 1-én halt meg. Mindezek alapján tehát azt kellene hinnünk, hogy a nevezett évszám minden kétséget kizárólag meg van állapítva. De vannak ettől eltérő állítások is. A nemzedéki táblákat tárgyaló összes újabb művekben (Voigtel-Cohn, Lorenz Ottokár és másokban) úgy találjuk, hogy Eleonora *1476 szept. 3-án* halt meg.

Nézzük már mostan, hogy mit szólnak mindehhez az osztrák források.⁴

A bécsujhelyi czisztercita templomban levő síremléken ez a felirat olvasható: «Divi Friderici Cæsaris Augusti conthoralis Leonora Augusta rege Portugalie genita augustalem regiam hac urna commutavit III. Non. Septembr. 1467».⁵ Eszerint Eleonora 1467 szept. 3-án hunyt el. *Okirati bizonyítékokkal a halálzási*

¹ 1725. évi kiadás 31-ik tábl.

² 1740. évi kiadás VII. 319.

³ 1858. évi kiadás V. 630.

⁴ Az osztrák adatokat dr. Károlyi Árpád úr különös szivességének köszönöm. Fogadja érte, valamint dr. Goldmann A. levéltáros úr itt is hálás köszönetemet.

⁵ Kirchl. Topogr. XIII. 145.

adatra vonatkozólag az osztrák kutatók nem bírnak. Némi eltérés csak abban található, hogy Hinderbach János egykorú történetíró 1467 aug. 28-át jelöli meg az elhalálozás napjául («V. Kal. Sept. obiit serenissima domina Eleonora imperatrix 1467».)¹ Ha ez adatot elfogadjuk, úgy a sírfelirat eme kifejezése «augustalem regiam hac urna commutavit» (= a fenséges királyi várat ezzel a hamvederrel cserélte fel) dr. Károlyi Árpád úr véleménye szerint az eltemetés napjául is volna tekinthető, tehát az egyszerű «sepulta est» költői körülírásként, mint az sírköveken oly gyakran található.

Tekintettel már most arra, hogy osztrák okirati adatok e kérdésre vonatkozólag ismeretlenek és hogy a sírfelirat és a történetíró között az elhalálozás napjára vonatkozólag eltérés észlelhető, továbbá azon feltűnő körülményre, hogy az újabb genealogiai művek 1476 mellett foglalnak állást, már több mint érdekes, ha az egésze nézve egy feltétlenül megbízható okirati adattal rendelkezhetünk és ezt a következőben találtam:

Gerardus de Collis, a milánói udvarnak Velenczén megbízott követe 1467 szept. 21-én levelet küld a milánói hercegi párnak — Blanka özvegy hercegnének és fiának, Galeazzo Mária hercegnék, — melyben egyebek közt a következőt is írja: «*La Imperatrice he morta in Eustot per advise sia de la terra quanto ala pesta etc. Venetia die XXI. Septembris 1467*».² Hogy a császárné alatt IV. Frigyes neje értendő, világos. Eustot annyi, mint *Wiener-Neustadt* (= Bécsújhely); igaz az is, hogy a császárné valamely járványos, illetve fertőző betegségnek esett áldozatul, melyet az akkori tudósítók a «pestitis» gyűjtő néven jelöltek. Hogy Gerardus de Collis 1467-ben tényleg mint a milánói fejedelmi párnak Velenczén működő követe kimutatható, bizonyítják az idézett forrás 52., 61. és 72. lapjai. Tény az is, hogy Blanka Mária, fia Galeazzo Mária helyett, illetve nevében, 1467-ben Milánóban uralkodott.

Miután 1467 és 1476 között a számjegyekre nézve különbség nincs, azt is lehetne feltételezni, hogy a 6 és 7 jegyek valamely közlés alkalmával kicseréltek, illetve helytelen egymásutánban közzététtek. De miután tudjuk, hogy Blanka hercegnő 1468 okt. 23-án már meghalt, a követ levele pedig

¹ Cod. Vindob. 8206 fol. II.

² Mátyáskori dipl. emlékek II. 68.

neki is szól, ki van zárva annak lehetősége, hogy a levél 1476-ban iratott.

Mindezek alapján tehát megeczáfolhatatlanul be van bizonyítva, hogy Eleonora császárné nem 1476-ban, hanem *1467-ben* halt meg. A mi pedig elhalálozása napját illeti, erre nézve is kapunk a követtől felvilágosítást. A sírfelirat szerint szept. 3-án halt volna meg; akkori időben még nem volt sem vasút, sem távírás, szóval valamely hír továbbítása csak a nehézkes és hosszadalmas küldönczözés útján volt lehetséges. Így tehát könnyen belátható, hogy de Collis Gellért Velenczében a halál híret csak tizennyolcz nappal később, azaz szept. 21-én vette s ezzel — azt hiszem — elfogadhatjuk a sírfelirat azon adatát, melynek értelmében a halál szeptember 3-ára — tehető.

IV.

Károly steyer herceg elhalálozásának éve.

Illésházi István Bazinból *1593 jul. 19-én* levelet fr Majtényi Lászlóhoz, melyben a következőket mondja: «Semmi hírt nem írhatok: Carol herceg hertelenséggel meghalt. Bécsbe vígan lakott, haza ment, hogy ő az körösztyényeket kiűzze Geréczből, az jezsuiták indították volt fel, és im Isten ötet küldte ki onnan. Ernestus herceg urunk és francia királyné asszony oda mentek Geréczben. . . . Datum in Bozyn 19 die Julii anno 1593».*

Itt I. Ferdinándnak Károly nevű fiáról van szó, ki 1540 jún. 3-án született, 1564-ben Steyerországot kapta és *1590 jul. 10-én* meghalt, a mint ezt a családtörténeti művek egybehangzólag mondják. Fia Ferdinánd örökölte, mint e néven a második, a német császári s a magyar királyi koronát. Itt határozottan mondhatjuk, hogy vagy a levélíró szórakozottságával, vagy valamely közlési hibával van dolgunk, a mit a következő érveléssel támogatunk.

Azt mondja a levél, hogy Ernő herceg és a francia királyné oda mentek Graczba. Ernő alatt a steyer Károly unokaöcscse, Rudolf királyunk öcscse értendő, ki 1595 febr. 20-án meghalt és így Károly halálakor esetleg még 1593-ban is mehetett volna Graczba, de nem így áll ez a francia királynéira vonatkozólag. Itt Ernő főherceg nővéréről, Erzsébetről van szó, ki 1554 jún.

* Történelmi Tár 1897. évf. 59.

5-én született, 1570-ben IX. Károly francia királyhoz (+ 1574) férjhez ment és egy tőle Bécsben alapított zárdában 1592 január 22-én meghalt, mely utóbbi körülmény megczáfolhatlanul tartathatatlanná teszi fenti levél állítását. Károly 1590 júl. 10-én halt meg, a levél júl. 19-én íratott, a nap tehát sehogysem gyanús.

Mindamellett azonban, hogy az évszám el van hibázva, a levél mégis oly részleteket tartalmaz Károly elhalálozására vonatkozólag, melyekről talán a különkutatóknak sincsen tudomása.

Párkány.

WERTNER MÓR.

Károlyi Árpád Huber Alfonzról.*

Mintha csak mesét hallanánk... Volt egyszer egy kis parasztfiú, a ki nagy hegyeken, virágos havasi legelőkön apjának kecskéit őrizte. A mesében az ilyen boldog kis pásztorgyerekekből királyok lesznek. Huber Alfonz története azonban még a mesevilág tág valóságosága határain is túllépett. A zillertthali fiúcska tizenhárom éves koráig őrizte földhöz ragadt szegény atyjának kecskéit, a míg a legközelebbi falu jólelkű plébánosától el nem sajátította az írás és olvasás művészetét. A plébános iskolába adta, az innsbrucki gymnasium után az ottani egyetemen tanult s a kecskeőrzésre újabb tizenhárom esztendővel, huszonhat éves korában Julius Ficker, e talán legmélyebben járó német jogtörténész, katedrája mellett magántanárrá lett. Első dolgozatában a hamisított osztrák hercegi privilegiumok eredetét vizsgálta meg, s a bécsi előkelő történelmi tekintélyek hyperloyalis elrémülésére megdönthetetlenül hebizonyította, hogy a hamisító egy osztrák herceg, a bécsi egyetem alapítója volt. — Ezen utóbbi tizenhárom évnek csodálatos fejlődését nem tudnók másként megérteni, minthogy felveszszük: a történelmi kritikai szellem azon a magas fokon, a melyen Hubernek világos, egyszerű és megdönthetetlen okoskodásában nyilvánul, ép úgy veleszületik az emberrel, mint akár a művészi alkotó képesség. A kis parasztfiú ép úgy magában hordott valamiféle isteni szikrát, akárcsak a Muzsától homlokon csókolt költők és művészek.

Nem szabad azonban elhallgatnunk, hogy Huber az ember-

* Emlékbeszéd *Huber Alfonz* kültag felett *Károlyi Árpád* r. tagtól. Felolvasta a M. Tudományos Akadémia 1911 decz. 18-án tartott összes ülésén. Emlékbeszédék X. kötet, 9. szám.

feletti nehéz kezdet után szinte irígylésreméltóan kedvező viszonyok közé került. Tanára, Ficker — mint a kezünkben levő emlékbeszéd mondja, — abszolút tiszta idealismustól volt eltelve hivatása és szaktudománya iránt és komolyan törekvő tanítványát testvéri és atyai jóindulattal vette körül. Az egykori kecskepásztor életébe még egyszer belényúlt a mesebeli kéz. A bécsi cultusministeriumot akkoriban olyan ember vezette, a milyen egy állam életében szinte csak egyszer születhetik. Gróf Thun-Hohenstein, a magyar középiskolaügynek is megalapítója, ezernyi gondja, államférfiúi elfoglaltsága, politikusokkal és cardinálisokkal való tárgyalásai közben állandóan elolvasta Ficker jelentéseit történeti seminariuma haladásáról s főként a Hubertól elért eredményekről. Joggal irigyli Károlyi Árpád a tanítványt, a kinek ily mestert juttatott a sors és a tanárt, a ki ilyen minister támogatását élvezhette. Ficker kérésére Thun intézkedett, hogy Huber a tudományos pályán megmaradhasson és a kenyérkeresés gondjaitól szabadon egész életét a történettudománynak szentelhesse.

Ezt az életpályát kíséri végig Károlyi Árpád. A docensnek és egyetemi tanárnak életében a csomópontokat természetesen az irodalmi munkák, könyvek és értekezések teszik. Felesleges említenünk, hogy ezek megírtésében Károlyi nemcsak a legmegbízhatóbb, de congenialis kritikus. Nemcsak mivel Huberrel évek óta tartó személyes érintkezésben volt, — közelről a műhelybe pillantva látta, hogyan készülnek újabb munkái, — de a két történetíró, a tiroli születésű osztrák és a magyar, faji és egyéb áthidalhatatlan eltérések ellenére is történeti anyagkritikájukban igen is hasonlítanak egymáshoz. Huber könyveiben lépten-nyomon láthatjuk, mennyire megbecsülte és felhasználta Károlyi munkásságának eredményeit. A mit itt Károlyi Árpád Huber munkáiról, s főként magyar tárgyú munkásságáról mond, a legnagyobb figyelemre érdemes, mert ez nem csupán máról-holnapra eltűnő irodalmi kritika, hanem a kérdések történetének összefoglalása és nem egyszer előbbrevitele — művésziösen rövid, velős előadásban. Legyen szabad itt csak Nagy Lajos és Hollós Mátyás túlbecsülése kérdésére utalnunk (15. l.), valamint annak említésére, hogy Szent-István idejében a tulajdonképeni magyarság zöme, a törzsszerkezetben élő szabadok tömege, a királyi alkotmány keretein kívül állott — a mint ezt Huber és Hajnik sejtették, Pauler tagadta (11. l.), az emlékbeszéd szerzője egy alig ismert classicus essay-ben kimondta és legutóbb Tagányi e folyó-

irat hasábjain a Szent István korabeli vármegye rajzában kétségbevonhatatlanul, világosan bebizonyította.

Hasonlóképen mély meggondolásra ösztönöz az a finoman mérlegelt, tapintatos, de meg nem alkuvó igazságszeretetet bizonyító megjegyzés, melylyel a magyarul tudó, a magyarságot megbecsülő Huber emlékét bevezeti: «... a legújabb időkben, olyformán, mint a mult század ötvenes éveiben volt, úgy látszik divattá lesz Ausztria, Németország, sőt a Svájc némely köreiben is, történetirodalmunknak csakugyan nem tagadható fogyatkozásait nem azzal a tárgyilagossággal bírálni, a mely a föltétlen tiszteletet parancsoló német szaktudományhoz egyedül méltó volna; hanem a megfogyatkozott jóakarát olyan egyoldalúságával, mely még az őszinte törekvést is alig ismeri el, a hibákat ellenben kiszínezi; ocsút és tiszta szemet egyaránt kiforgat hát a kritika rostájából.» Megszívlelni való szavak ezek mindkét félnek: a német szaktudománynak, mely tárgyilagosságával együtt a tudományosság mezét is leveti, ha néha rólunk beszél, de szívleljék meg azok a magyar körök is, melyeknek hatalmában volna «történetirodalmunknak csakugyan nem tagadható fogyatkozásait» komoly akarattal megszüntetni.

Mindezek az összesűrített megjegyzések, melyek hozzáértő előtt évtizedes kritikai rendszerező munkásság és nyíltszemű meglátás eredményének tűnnek fel, abban a jóleső, világos színű magyar köntösben, zamatos stylusban jelennek meg, a melyben Gyulai Pál Budapesti Szemléjének lapjain, Károlyi Árpád essay-i olvasása közben gyönyörködhetünk. Az egész emlékbeszéd pedig, a belőle meríthető tudós haszon és művészi élvezet mellett, még valamit felkelt az olvasóban: egy pontosabban nem körvonalozható érzelmet, mely akkor melegíti fel a napi kicsinyességekben kimerült lelket, ha igaz embert hall igaz emberről beszélni.

IRODALOM.

Kassowitz Tivadar Bruno. Szellemi áramlatok a XVI. század derekán különös tekintettel az ellenreforma-tióra. Budapest, 1912. Rényi Károly bizománya. 126. lap.

Az ellenreformatio, melynek szellemi iránya a trienti zsinat határozataiban jut kifejezésre, heterogén természetű szellemi mozgalmak eredményeképp jött létre. Az egyéni önállóságot hirdető humanista világnézet térhódításával szemben a rinascimento erkölcsileg súlyodt és a szellemi fegyverek híjával levő clerusa tehetetlennek látszott. A classikus műveltség újjászületését követő szellemi megújhódás romlás szélére juttatta minden idők legnagyobb hatalmi szervezetét, a középkor universalis egyházát. A nép ebben a korban a vallásos életrendet nem nélkülözhetette s mind érezhetőbbé vált a siralmas állapotban levő egyház «in capite et membris» reformálásának elodázhatatlan szüksége. A katolikus egyház kebelében már jóval az egyházszakadás előtt voltak reformmozgalmak, melyek azonban csak a német és svájci egyházszakadással jutottak igazi jelentőségükhöz. Főpapok, bibornokok, mind hallhatóbban hangoztatják a reform szükségét; a közvélemény egyetemes zsinatot követel; egyes társulatok, szerzetesrendek alakulnak az újítások tettleges keresztülvitelére; maguk a pápák bizottságokat küldenek ki a követelések egybefoglalása és végrehajtása céljából.

A reformmozgalmak folyamán hovatovább két irányzat alakul ki. A mérsékelték, kiknek legkimagaslóbb képviselője Contarini és Pole bibornokok voltak, a humanista világnézet értékes elemeit s a hitújítók tanaiban foglalt, dogmákba nem ütköző követeléseket figyelembe véve a békés egyeztetés, az egyházi tanok új elemekkel való felfrissítése mellett foglaltak állást. Idealista lelkiüket az elszakadtaknak, a megtért bárányoknak, a «javított» akolba való visszatérése tartotta izgalomban. Velük szemben a Gianpetro Carafa (később IV. Pál pápa) szellemi veze-

tése alatt álló reakciók és intransigens katolikusok — reális gondolkozással tényként fogva fel a megtörténeteket — az erőszak alkalmazását hitték egyedüli fegyvernek a szakadókkal szemben. Az egyházban nem újításokra törekedtek, hanem a szigorú orthodoxia elvi alapjára helyezkedve az elfeledett, de érvényt nem veszített fegyelmi szabályok újult erővel való végrehajtását tűzték célul.

A mérsékelt irány békéltető kísérleteinek egyetlen kézzelfogható eredménye abban található, hogy a hitvitákon a szakadás véglegessége, a kibékülés lehetetlensége és e viták meddőssége napnál fényesebben bebizonyult. Az orthodox irány rohamosan közeledik uralma felé. A curián Carafa befolyása mindnagjobbá vált s a mérsékelt irány bukása meg volt pecsételve.

Az intransigens, harczos katholicizmust egyrészt Carafa és a római curialisták, másrészt a megalkuvást nem ismerő spanyol papság, elsősorban Loyola Ignác rendjének képviselői teljes érvényre juttatták a trienti zsinaton. A zsinati ülések első idejében felhangzó békülékeny szavak és a császár-király reformtervei hatástalanul hangzottak el. A zsinat határozatai a protestáns tanokkal szemben a legmerevebb negatív álláspontjára helyezkedtek, dogmatikus sánczokkal véve körül sok addig — magában az egyház vezető köreiből is — szabadon magyarázott tételt. Az egyház belső szervezetének reformjában Giberti veronai püspök rendeleteit véve alapul, súlyhelyezve a helyesebb papnevelésre, az egyházi fegyelmet szigorították, a püspöki hatalmat kiterjesztették, de viszont a kötelességeket szigorúbban körvonalozták régi törvények alapján. A tridentinumon diadalra jutott a Loyola követői által már korábban hirdetett pápai omnipotentia tana.

A nemzeti egyházak keletkezése, az államérdeknek a közös keresztény egyház érdekei fölé emelése hozta magával az universalismus eszméjének bukását s az ezek nyomán keletkezett mozgalom a trienti zsinaton megteremtette a katolikus egyház további életének létalapját az egyházi hatalom központosításával. Az universalismus helyébe lépő centralisatio és a zsinati törvényhozásnak a curialis főhatalom alá rendelése, vagyis a mi ezzel egyértelmű, a pápai omnipotentia elvi elismerése adja meg a XVI—XVII. század politikai katholicismusának és az ellenreformatio aggressivitásának szellemi irányát.

Kassowitz már német nyelven megjelent s a külföld előtt is

előnyösen ismert művével (*Die Reformvorschläge Kaiser Ferdinands I. auf dem Konzil von Trient*. Wien, 1906.) jelét adta alapos képzettségének, eredeti felfogásának és történetírói készségének. Új művében, melynek gondolatmenetét vázoltuk, éles szemmel látja meg az ellenreformatio mozgalmát eredményező szellemi erők irányát, lényegét, ütközőpontjait. Élénk színekkel rajzolja a XVI. században a katolikus egyház kebelében dúló belső válságot. Tudományos biztossággal uralkodik tárgyának széleskörű irodalma felett.

Legsikerültebbek könyvének a Contarini és Carafa, valamint Luther és Loyola parallel jellemzését, Giberti tevékenységét és az egyházi centralisatio érvényesülését rajzoló fejezetei. A jezsuiták szereplésének karakterét és jelentőségét érdekesen és eredeti felfogással, bár nagyon is kifogásolható elfogultsággal magyarázza. Sympathiája határozottan a mérsékelt irány hívei felé hajlítja s e sympathia megnyilvánulása néhol korlátozza és megteveszti megfigyeléseiben.

A négy részre osztott anyag feldolgozásában némi egyenetlenség vehető észre. Az utolsó rész mintha kevesebbet nyújtana címénél (*IV. Az ellenreformatio szelleme.*) s az előző fejezetek után kissé színtelen. Az író — úgy látszik — nem akart ismétlésekbe bocsátkozni és mellőzte az előző részek eredményeinek az utolsó részben — már a cím alapján is joggal várható — összefoglalását. Az ügyes bevezető soroknak — úgy érezzük — kissé kibővítvé, itt, az utolsó részben volna helyük.

Kassowitz jeles, szépen írt műve figyelemreméltó terméke világtörténeti irodalmunknak és jogos reményeket támaszt bennünk, hogy írója még sok jelentékeny munkával fogja gyarapítani a szűkebb tanulmányai köréül választott ellenreformatio irodalmát.

HÓMAN BÁLINT.

Hauck, D. Albert: Deutschland und die päpstliche Weltherrschaft. Leipzig, 1910. Druck und Verlag A. Edelmann.

4°—51. l.

III. Incze pápa 1202 márcziusában a német trónért folyó versengésből kifolyólag egy levelet intézett Karinthia hercegéhez. Rendkívül nevezetes és sokatmondó történeti okmány e levél; ékesen szóló bizonyítéka a középkori hierokratikus törekvések-

nek. Nem ok nélkül vették fel a Corpus Iuris Canonici-ba. A középkor leghatalmasabb pápája a német birodalomra vonatkozóan az őt jellemző határozottsággal és szabatosséggal formulázza benne az egyház szabadságáért vívott harcokból kisarjadt világhatalmi törekvéseket. «Elismerjük — úgymond — a fejedelmek abbéli jogát és hatalmát, hogy a királyt, a ki azután császárrá lesz, megválaszszák; el kell ismernünk e jogukat, mivel régi szokáson alapszik és főleg mivel az apostoli szentszék ruházta rájuk, midőn a római császárságot a fölséges Károly személyében a görögöktől a németekre származtatta át. De viszont a fejedelmeknek is el kell ismerniök, a minthogy tényleg el is ismerik, hogy a királylyá választott és császári méltóságra emelendő egyén megvizsgálásának joga bennünket illet, a kik őt felkenjük, megáldjuk és megkoronázzuk. Mert a személy megvizsgálásának joga rendszerint ahhoz tartozik, a kit a kézfeltevés joga illet. Avagy vegyük azt az esetet, hogy a fejedelmek egyértelműleg valami szentségtöröt vagy kiközösített, zsarnokot vagy együgyüt, pogányt vagy eretneket választanak, vajon akkor is kötelesek volnának a választottat felkenni, megáldani és megkoronázni? Bizonyára nem. Vagy ha a fejedelmek minden intés daczára sem tudnának vagy nem akarnának megegyezésre jutni, vajon az apostoli szék védő és oltalmazó nélkül maradjon és kárt valljon-e a német fejedelmek bűne miatt?» (Can. 34. «Venerabilem» I. 6. de elect.)

III. Incze tehát nem csinál titkot belőle, hogy szemében a pápaság világi tekintetben is felette áll a császárságnak, sőt végső forrása a császárság világi hatalmának is. Következteti ezt abból a hármassal, hogy 1. a császári méltóságot a pápa szállította át a görögökről a németekre; 2. ő ruházta át a császár-választás jogát az illetékes fejedelmekre; 3. övé a felkenés és koronázás joga, mely jogából kifolyólag a megválasztottat a felkenés előtt vizsgálatnak veheti alá, vele szemben *vetot* gyakorolhat. Sőt tovább megy: kimondja, hogy kétes választások esetében döntése független a maioritás akarától; ha a kisebbség jelöltjét alkalmasabbnak találja, azt erősíti meg. (Reg. super neg. Rom. imperii 29.) Vagyis végelemzésben a pápa az egyetlen teljes jogú választó, míg a fejedelmek csak egyszerű meghatalmazottak. kiknek választói ténye a pápai megerősítés hozzájárulásával emelkedik törvényerőre. És mindezt úgy adja elő III. Incze, mint tényleges, a köztudatba régen átment és meggyökeresedett

jogállapotot. De nemcsak elméletben fejti ki a hierokratikus világhatalom elveit, hanem a gyakorlatban is érvényesíti őket és másfélszázad tartamára hivatalos politikai hitvallásává teszi a római curiának. Utódai, a XIII. sz. és a XIV. sz. első felének pápai a birodalommal szemben több-kevesebb határozottsággal mind az ő álláspontjára helyezkednek.

De bármily nagy III. Incze tekintélye, bármily buzgó utódainak elvei megvalósításában tanúsított igyekezete, ahhoz egyik sem elég hatalmas, hogy egy decretummal máról-holnapra átalakítsa a századok folyásában kialakult és mélyen meggyökerezedett jogrendet. A királyválasztásnál elsősorban érdekelt német fejedelmek mit sem akarnak tudni legsarkalatosabb joguk megszorításáról és nem hajlandók a curia világhatalmi törekvéseiért feláldozni a hagyományos német jogi felfogást. A választásoknál következetesen kerülnek minden oly mozzanatot, írásban, szóban minden oly kifejezést, melyet csak távolról is a pápai igények jogosultságának elismerésére lehetne magyarázni. Az egymást kizáró és feltétlenül érvényesülni akaró ellentéteknek: az egész keresztény világot átfogó hierokratikus uralomnak és a mind öntudatosabbá váló souverain államhatalomnak tehát szükségképen szembe kell kerülniök egymással, küzdelmet kell előidézniök. Ez a küzdelem — igaz — nélkülözi VIII. Bonifác és Szép Fülöp viszályának drámai menetét, tragikus fordulatait, nem érezteti a czéljukért önfelédtt szenvedélylyel küzdő hősök egyéniségének közvetlen erejét, de jelentőségre nem igen áll mögötte. Mert a mozgató eszmék ugyanazok itt is, ott is, a különbség csak az, hogy itt nem hirtelen és erőszakosan bukkannak elő, hanem szerényen meghúzódznak az évtizedekig elhúzódó diplomatai tárgyalások irott emlékeinek sorai mögött. Sőt a német harc bizonyos tekintetben még tanulságosabb, mint a francia, mert világosabban láttatja a küzdelem végső célját, jobban feltünteti a győzelem ingadozását. Eleinte a curia van fölényben; időnkint, mint az interregnum, X. Alfonz és Cornwallis Richárd trónkövetelése korában vagy Habsburgi Rudolf alatt már-már azon ponton van, hogy teljes diadalra juttatja elveit, de a régi joghoz szívósan ragaszkodó német választók mindannyiszor meghiusítják ideiglenes sikereihez fűzött várakozásait Így hullámszik a homlokegyenest ellenkező érdekek diplomatai harcza közel másfél századon keresztül, míg nem az ismeretes *rensei határozat* (1338.) radicalis módon végét szakítja és ünnepélyes határozatban ki-

mondja a birodalom feltétlen souverainitását és a császári hatalom teljes függetlenségét a szentszéktől.

E másfélszázados küzdelemnek legkiemelkedőbb eseményeit foglalja össze az az ünnepi előadás, melyet Hauck Albert, az ismert német protestáns egyháztörténetirő a leipzig-i egyetem 1909-iki reformatió-ünnepélyén «Deutschland und die päpstliche Weltherrschaft» czimen tartott. A szerző neve elég kezesség reá, hogy munkája csekély terjedelme mellett is figyelmet érdemel és okulást nyújt. Az első tekintetre meglátszik rajta, hogy oly ember keze alól került ki, kinek hosszas gyakorlásban megedződött szeme egy pillanatra sem téved el az események tömkelegében, rögtön felfedezi és külön tudja benne választani a lényegét. Bár előadásának szűk keretei erősen korlátozzák, még sem szorítkozik a kész eredmények egyszerű összefoglalására, hanem parkodik mindenütt a maga lábán járni és önálló itéleteket formálni az előadott tényekről. Új eredményekkel, eredeti megállapításokkal nem járul ugyan a tudomány előbbreviteléhez, de igen tanulságos gerinczét és fejlődéstörténetét nyújtja egy rendkívül érdekes és a középkori történet szempontjából elsőrendű fontosságú gondolatkörnek s ez okból teljes elismerést és méltánylást érdemel.

Szeged.

BALANYI GYÖRGY.

Jireček, Konstantin. Geschichte der Serben. I. Bd. Bis 1371. (Gotha, Friedr. Perthes 1911. XX + 442 lap; a «Geschichte der europäischen Staaten» cz. gyűjtemény 38. száma.)

Midőn az «Allgemeine Staatengeschichte» szerkesztősége felkérte Jirečeket, hogy a nyugati olvasóközönség részére írja meg a szerbek egyetemes történetét, hiányozván a modern követelményeket kielégítő ilyen munka: igazán közszükségletet tolmácsol. Engel műve (Geschichte von Serbien und Bosnien, Halle 1801) már elavúlt, Ranke és Kállay művei pedig sok jelességük ellenére is nem egészen kielégítők.

Az bizonyos, hogy nem könnyű feladat a szerbek történetéről forrásokon alapuló tanulmányt nyújtani. Szerbia helyzete s különösen a szerb birodalom középkori jelentősége és nagy kiterjedése miatt az idetartozó anyag egyfelől nagyon is bő, másfelől a korai középkorra vonatkozólag meglehetősen töredékesen és egyenlőtlenül maradt ránk. Ehhez járult az, hogy a szerző ren-

delkezésére nem állottak oklevéltárak és történeti bibliographiák. A szerbek ugyan honi történetük terén — különösen a XIX. században — részletfeldolgozásokban sokat termeltek, s az orosz Majkov (A szerbek története. 1857.) munkájának fordításán kívül a Stanojević könyve is egész nemzeti történetüket bemutatja, általában azonban meg kell jegyeznünk, hogy a modern történeti kritika elvei csak legújabb időben találtak ott méltánylásra és felhasználásra (Ruvarac Harion, † 1905).

A vállalt munkát Jirečeknél, ennél «A bolgárok történeté»-vel (1876) feltűnt és a Balkán történeti földrajzáról, a balkáni kereskedelemről írt műveiről, valamint számtalan e tárgyba vágó dolgozatról híres szerzőnél megkönnyítette az, hogy 1874 óta a balkáni kutatás élén áll, hogy szakképzettségén kívül az itt különösen tekintetbe jövő raguzai, cattarói és velencei levéltárakat jól ismeri és alapos nyelvismeretekkel rendelkezik.

A kitűzött célt, hogy «forrásokon alapuló, hiteles, összefüggő, tárgyilagos képet nyújtson» a szerb történet fontosabb eseményeiről, teljesen el is érte a szerző előbb említett beható tanulmányai alapján és műve a különböző európai irodalmakban osztatlan elismerésre talált.

Az előttünk fekvő I. kötet az 1371. évig, a Marica melletti ütközetig terjed s szerző négy könyvre osztja, az egyes könyveket változó számú fejezetekre. Az I. könyv három fejezetben a szlávok előtti kort tárgyalja: az ország természeti viszonyait, a rómaiak előtti és a római kort. A második könyv tárgya a szlávok Illyriába telepedése, még pedig: 1. fejezet: a szlávok őstörténete, a szláv törzsek a mai Magyarország és Románia területén a VI—VII. században, lakhelyeik, állapotuk, alkotmányuk, nyelvük, hadirendszerük; 2. fejezet: a szlávok letelepedése a Hämusvidéken és a byzanci uralom alá jutása.

A III. könyvvel kezdődik a tulajdonképeni szerb történelem; az első fejezet a VII—X. századot tartalmazza: a területi beosztást, fejedelmeket, a törzs- és családszerkezetet; a második fejezet a Dalmatián át jövő keresztényiség elterjedését, Cyrill és Methodius térítő munkásságát; a harmadik fejezet a byzanci uralmat és a bolgárokkal való harczokat a IX—X. században; a negyedik fejezet a diokletiai királyokat, a rasi fősupánok hadviseléseit Byzancz ellen a XI—XII. században; az ötödik fejezet Nemanja István fősupán uralkodását és lemondását.

A IV. könyv Szerbiát, mint a félsziget nagyhatalmát mutatja

be Nemanja utódai alatt 1196—1371, még pedig az első fejezetben I. István megszerzi a királyi koronát és megalapítja a szerb nemzeti egyházat (1196—1228); utódja I. Uros István 1243—1276; a második fejezet Szerbia fellendülését tárgyalja Dragutin István (1276—1282), II. Uros Milutin István (1282—1321) és III. Uros István (1321—1331) alatt; a harmadik fejezetben Szerbia Dusan István (1331—1355) alatt, ki előbb királyi, 1346-tól kezdve császári címet visel, a félsziget legnagyobb hatalmassága. Elfoglalja Macedoniát, Albániát, Thesszáliát és Epirust; a negyedik fejezet tárgya a szerb birodalom hanyatlása Uros császár alatt (1355—1371) és bukása a Marica melletti török-szerb ütközetben 1371-ben.

Az I. kötet tartalomjegyzékkel kezdődik; a számtalan jegyzet a használt forrásokról és a tárgy irodalmáról számol be kritikai megjegyzések kíséretében.

A készülő második kötet mellett, mely a szerbeknek török korbéli történetét fogja tartalmazni, lesz a tárgymutató.

Bécs.

IVANIC JÓZSEF.

August Fournier. Die Geheimpolizei auf dem Wiener Kongress, eine Auswahl aus ihren Papieren. Tempsky u. Freytag, Wien u. Leipzig. 1913.

Mintegy a századforduló óta lett «historicum» a komoly kutató előtt is nagyapáink kora, a forradalom előtti idők. Amidőn a nagy állami levéltárak állományukat egészen azon napokig rendelkezésünkre bocsátották, hozzáférhetővé tették a tizenkilencedik század történetét, legalább is az első felét, az aktákon nyugvó kutatás számára is. S ez nem is vonakodott az anyagot hatalmába keríteni — legbővebben merített abból Stern «Európa történeté»-nek első hat kötetében — azonban az idő sokkal rövidebb volt, semhogy a legújabb kor kutatásának módszere már egészen kialakulhatott és megállapodhatott volna. Külömben is az újkorra nézve a történeti methodus általában még sokkal inkább ki van téve individualis ingadozásoknak, mint a középkoré a maga szűkebb és pontosabban körülírt anyagával. Így a legújabb kor kutatásának methodikájában gazdagodás még nagyon is lehetséges. A methodikus tudás és kutatási technika ilyen gazdagodását jelenti Fourniernek, a bécsi egyetem kitűnő historicusának legutóbbi műve. A bécsi congressus történetének előmunkálatai közben, melynek hivatalos

jelzését nagy örömmel vesszük tudomásul, nem riadt vissza Fournier attól a nagy fáradságtól, hogy kiadja külön kötetben a bécsi belügyministeriumi levéltárból azt az értékes, új anyagot, mely művéhez alapul fog szolgálni. Ez a tekintélyes kötet megtanít bennünket a történeti források egy egészen új fajtájának ismeretére, melyet a tizenkilencedik század történetírója a jövőben többé nem nélkülözhet, megtanít bennünket annak használatára, s így methodikailag sok és fontos tanulsággal szolgál. Roppant nagy az az anyag, melyet Fournier a titkosrendőrség actáiból kikeresett, s amely elrendezve előttünk fekszik.

A bevezetés, mely e gazdag választék elé van bocsátva, csak tájékoztatás akar lenni. Megtaláljuk benne az osztrák titkosrendőrség keletkezésének és fejlődésének legfontosabb datumait, hallunk róla, hogy hogyan lesz itt is ép úgy, mint egész Európában, az előbb rendi rendőrség a tizennyolczadik században, a legélesebb absolutizmus századában, államivá, hogyan akart az absolut monarcha — II. József formulázza ezt így — a közvélemény, hivatalnokai, tisztjei és a klerus felől pontos tájékozást szerezni és hogy az idegen diplomatákra is mint ügyeltek fel különös figyelemmel. Az eszközök, melyeket a titkos hivatal ezekben az első időkben használ, már ugyanazok, a melyeket később is használatban fogunk találni. A feljelentések, a szolganép felhasználása, agensek bevivése a megfigyelendők szolgálai közé, s végül és mindenekelőtt a «chiffrencabinet». S már meg is van határozva a titkosrendőrség egész működése, amikor gróf Johann Anton von Pergen, Ausztria első rendőrministere — e miniszteriség az 1793-ik évben, mint az önálló rendőrség feje, udvari hivattallá lesz, — II. József halála után úgy referál az új uralkodónak ressortja céljairól, hogy az «minden, az államra nézve gyanús és veszélyes személy felkutatására, a követségek egymásközött való érintkezésének és az állami hivatalnokokkal való bizalmas közlekedésének megfigyelésére, minden, a nép körébe belopódzó elégedetlenség, rossz érzület, vagy esetleg felcsirázdó lázongás felfedezésére» szolgál. Mert, mint egykor vallásos, most politikai revolutio volt, melylyel szemben védekezni kellett, s valamint egykor alattvalóinak vallási, most azoknak politikai érzületét vette gondjaiba az állam. S ezt annál nagyobb buzgalommal tette meg, minél jobban megfelelt ez az ellenőrzés I. Ferencz jellemének, kinek uralkodása alatt két decenniumon keresztül a legsúlyosabb katastrófák rémes sora sujtotta a birodalmat.

Ami Franciaországban már a királyság alatt érvényben volt — Figaró szemére hányja az államnak, hogy kémeket tart, árulókat fizet, feltöri a pecsétet és elsikkasztja a leveléket, amellett mindig azon fáradozik, hogy az eszközök nyomorult voltát a cél fontosságával mentegesse — a mit még kimélettelebbről kezeltek a forradalom vezető emberei, s kezelt az empire. az érvényesült most Austriában is. Amikor gróf Pergen 1803-ban nyolczvan éves korában visszalépett hivatalától, a titkos rendőrség berendezése főbb vonásokban be volt fejezve. A legszigorubb censura koronázta meg az egész felügyeletet; az egész posta be volt vonva a titkos hivatalba, a leveleket «intercipiálták» és «perlustrálták;» — a hogy ezeket a szép foglalkozásokat nevezték. Óvatosság volt ez, mint Humboldt Vilmos gondolja, aki azt írja Párisból Schillernek, hogy az ember nem veheti rossz néven a kormányoktól ezt az eljárást?! Nos hát, ebben az óvatosságban mindig tovább mentek. Csakhamar nem volt elég a bécsi rendőrségnek a belföld ellenőrzése, az állam határain kívül is lizetett bizalmas levelezőket. «Fenyegtet már most a nagy kísértet. — mondja Fournier, — amely aztán évtizedeken át a francia forradalmi empire bukása után is gondot fog okozni a bécsi udvarnak és tanácsosainak, majd a szabadkőműves, philanthrop és illuminatus, majd a tugendbündler és carbonaro, a burschenschaft és mazzinista álarcza alatt, s az ellene való küzdelem a legfontosabb államczélok közé fog tartozni.» A titkos hivatal budgetje, csak az ordinarium, II. József óta ötszörösére 10,000 forintról 50,000 forintra emelkedett. Mindig nagyobb lett az apparatus, mind jobban növekedett a bizalmi emberek száma, akiket a követségi hotelekben, vendéglőkben és magánlakásokban tartottak zsoldjukban a szolgaszemélyzet között. Mindig nagyobb lett a «magasabbrendű bizalmasok» száma is, akik a művelt körökből, elég gyakran a birodalom első családjaiból származtak, bejáratosok voltak a szűkebb és legszűkebb körökbe is és jutalom fejében, vagy akár jutalom nélkül is, tettek jelentéseket. Ezek egyenesen a rendőrministernek referáltak, vagy helyettesének, s anonymitásukat szigoruan megőrizték. Amellett a postahivatalokban is dolgoztak a hivatalnokok a «logeok»-ban — amint az elolvasási irodákat nevezték, — s folyton növekvő művészettel nyitottak fel és vizsgáltak át mindent, ami csak valami kis érdekességet ígért.

Igy volt berendezve a titkos rendőrség, amikor azt az 1814-ik évben a nagy háborúk befejezése után, a nemzetközi

«congressus, mely Bécsben volt tartandó, nehéz feladat elé állította. Egész Európa legelőkelőbb méltóságai találkoztak ez ősszel a császári székvárosban, az orosz, porosz, dán, bajor és württembergi felségek, az összes német fejedelmi személyek mellett, megjelentek a nagyobb és kisebb államok ministerei és diplomatái, minden lehető hivatású osztály szószólói hozzá «egész legio kíváncsi, kóborló és szerencselovag, s nem szabad megfélemlkezni a lazább erkölcsű női elemekről sem a nagyvilági, méltóságos intrigánsoktól lefelé a közönséges ledér személyekig.» Nehéz volt a rendőrhivatal munkája, s a szövetségesek czivakodása — újév körül csaknem európai háborút idéztek elő — csak sokszorozta még a nehézségeket. Hager bárónak, a rendőrministernek, nem könnyű feladatot kellett megoldania, mivel mindennap át kellett néznie és fel kellett dolgoznia a közlemények és megfigyelések egész sorát. Mily nagy volt csak az előkelő bizalmi emberek száma, kik gyakran naponta eljöttek jelentést tenni! Közöttük meg lehet találni a birodalom legelső neveit, egy Herbersteint, egy Sinzendorfort, egy Khevenhüllert; sőt egyet «Hochdieselben»-nek szólítanak, s a legfontosabb személyi ügyekben kéri ki tanácsát. Budán, hová 1814. okt. végén jönnek látogatóba a monarchák, egy gróf Majláth vezeti a felügyelő hivatalt. «Mindenki mámoros az örömtől»; jelenti egyszer, mikor a souverainek magyar nemzeti öltözetben jelentek meg. Máskor arról referál, hogy mennyire emelkedett a publicum tisztelete a cár iránt, mikor az egész éjszakán át egy pesti gyógyszerész leányával tánczolt a redoutban. De a czár gróf Sándornak egy bálját udvariatlanul rögtön otthagya, a mi érthető módon megfosztotta a nemesség sympathiájától. A névtelenül maradt, alkalmi híradók között is vannak igen előkelő arisztokraták, a souverainek díszkiséretéhez tartozó lovagok. Nem kevésbbé dolgoztak maguk a vendégek, főleg az oroszok, akikről tudták, hogy egész csomó bizalmi embert ültettek be a bécsi salonokba. Bagration Katalin hercegnő teljesített nekik értékes szolgálatokat, s úgy látszik, hogy «az erkölcstelen nőket» is politikai érdekeik szolgálatába szegődttették. Végül a papirkosarakból és a kandallókból a szolgálatszemet között elhelyezett bizalmi emberek és ágensek gazdag anyagot szolgáltatnak a rendőrministeriumnak. Gondosan és nagy ügyességgel rakosgatták azután össze az összes talált és beszolgáltatott czédulácskákat kis pecsétviasz darabocskákkal úgynevezett chiffonokká. Nem kevésbbé szorgalmasan működött a levélcensura, még pedig

olyan pontossággal, hogy még a császári család tagjainak levelezését sem kimélték. Ez természetesen elég hamar közismert lett és különösen a diplomaták, elkerülve a postát, levelezésüket saját courierjaikra bízta, mások ismét chiffrizott írással írtak, láthatatlan tintát használtak, vagy elváltoztatták a neveket, mint pl. Therese szász hercegnő, aki sógorához, Miksa herceghez intézett leveleiben Ferencz császár helyébe Venust tesz, Metternich helyébe Krautfeldet, és i. t.

Ily módon a különféle jelentések halom számra gyarapodtak a bécsi rendőrségi irodában: a bizalmas emberek jelentéseiből a postai logek zsákmányából és azokból a chiffonokból, melyek Dalberg papírkosarát, Stein kandallóját bőven termő aknáknak dícsérték. Ennek a csaknem beláthatatlan anyagnak a tömegéből, mely ily módon gyűlt össze, kiválogatták aztán a legérdekesebb darabokat s kézbesítették magának a császárnak. Magától értetődik, hogy az államkancellárnak is referáltak, s bizonyos, hogy sok itt található intés és sok hir becses és felhasználható volt. Ha más tekintetben nem is, legalább is mint adatok azon emberek jellemzéséhez, akik mint egész Európa képviselői özönlöttek össze Bécsbe és itt politikailag vagy társadalmilag szerepet játszottak, vagy legalább is játszani akartak.

Ugyanaz az anyag fekszik most a historicus előtt, amelyből akkor az állam igazgatója merítette politikai információit, s bizonyos tekintetben historiai becsé fedni fogja a politikait, sőt túl is szárnyalja azt. Mert éppen ott, ahol a jellemzésekhez szolgáltatnak anyagot, sokkal több lesz ez új források jelentősége a mai történetkutatók előtt, mint a mennyit az akkori államférfiú előtt nyomtak. Hogy mily sokat olvashatunk ki belőlük, azt mutatják azok a portraitvázlatok, melyek segítségével Fournier rámutat új forrásainak becsére. A bécsi congressus legérdekesebb egyéniségeinek e kitünő vázlatain sok új vonást találunk megrajzolva, sok már ismert arcz élesebb és erősebb vonalakkal van feltüntetve. Pedig azok között a férfiak között, akik azokban a napokban Bécsben állami vagy egyéni érdeket képviseltek, megvannak csaknem mindazok a nevek, a melyekkel a XIX. századnak ebben az egész első felében találkozunk. Így ez idők történetírója számára Fournier könyve gazdag kincsesbánya lesz, s nagy türelmetlenséggel fogja várni ez a történetíró a bécsi congressusról ígért munkát.

Bécs.

MOLDEN ERNŐ.

FOLYÓIRATOK ÉS KÖNYVEK.

1909—1913.

Elmélet.

Taine erkölcsi jellemét és ennek kialakulását levelezése alapján világítja meg *Nagy József* tanulmánya (*Taine egyénisége*, Budapesti Szemle, 1911. III. 393. l.). Fordításban közli egy Bourget-hez intézett érdekes és jellemző levelét.

Ranke-hoz írt levelek közlését folytatja *Varrentrapp K.* (*Historische Zeitschrift* 1911. 12. kötetének 1. füzetében 44. l.). Ezúttal fiatalabb tanítványok (Sybel, Carlson, Hermann, Pauli és Norden) levelei kerülnek sorra *Ranke* hagyatékából, melyek az «isten kegyelméből való mester»-t, mint egy egész történetírói nemzedék középpontját mutatják be.

Ez a cikk egyébként utolsó közlemény a szerző tollából. A folyóirat következő füzete már nekrológot közöl róla (344. l.) *Gosaris v. d. Ropp*-tól. *Varrentrapp Konrád* (1844—1911.) elsősorban Sybel-t vallotta mesterének. Egyetemi tanári pályáját Marburgban kezdte meg, egyideig Strassburgban tanított, majd ismét visszatért Marburgba. Középkori tanulmányokból indult ki, melyeknek azonban csakhamar búcsút mondott s az újkori történelem nagy alakjai (Luther, Hermann von Wied, Gneisenau, a nagy választó, Pufendorf stb), valamint az újabbkori történetírás fejlődése felé fordult figyelmével. A német történetírás történetéről tervezett munkája befejezetlen maradt.

Lánczy Gyula tudományos egyéniségének néhány kiragadott oldalát világítják meg *Lánczi Jenő* megemlékező sorai (*Huszadik Század* 1911-i évfolyamában I. k. 206. l.).

Nem egészen fedi a címet *dr. Balla Antal* «*Guizot, mint történetíró*» (Uránia, 1911. 452. l.) cz. cikkének tartalma. G. történetírói műveiről, kritikájáról, a forrásokhoz való viszonyáról, subiectivismusának mértékéről stb. kellene hallanunk. Ehelyett inkább a történetphilosophusról van szó, illetve két fő művelődéstörténeti művének alap gondolatairól. Az ismertetést bevezető és követő megjegyzésekhez volna nem egy szavunk. Kategorikus

formájuk ép úgy kihívja a kritikát, mint a hogy azt a cikk rövidsége és kisebb igényei indokolatlanná teszik. Így csak a szerzőnek azt a véleményét idézem, mely szerint «az egyes ember cselekvésének törvényszerűségei kipuhathatatlanok. A történelem azonban tömegek akaratainak realisálódása». Ez az első megfontolásra is merésznek tetsző állítás, közvetve vagy közvetlenül, nyilván Lamprechtre vezetendő vissza. Ő alkalmazza az «individuum est ineffabile» mondást a történelemre, hogy ennek kapcsán a tömegjelenségeket állíthassa oda, mint a történelmi törvényszerűségek kutatásának egyedül alkalmas tárgyait. Pedig tévedés azt hinni, mintha az egyéni jelenségekkel szemben a pusztá megállapítással és leírással kellene beérnünk. Minden igazi történetíró az egyéni cselekvéseknek *megértésére* törekszik s ez nem jelent egyebet, mint általános, tipikus összefüggések, lelki törvényszerűségek felfedezését. Törvények, vagy kissé szerényebben kifejezve: tipikus összefüggések kutatásában tehát a történettudomány nem tehet elvi különbséget egyéni és tömegjelenségek között. A 453. lapon a februári és júliusi forradalmak föl vannak cserélve egymással.

Kevesen tudják, hogy a történetphilosophiai irodalomnak, sőt az újabb történetelméleti polemiáknak is egyik legjobb ismerője Kautz Gyula volt nálunk. Még 1905-ben azt reméli, hogy nemsokára sajtó alá adhatja «A történetbölcsélet alapvonalai» cz. munkáját, melyről most azt olvassuk hátrahagyott följegyzéseiben, (*Földes Béla: Kautz Gyula emlékezete. Budapesti Szemle* 1911. II. 320. és k. l.), hogy élete főművének, tudományos munkássága betetőzésének szánta. E nagyobb dolgozaton kívül még több kisebb-nagyobb történet- és társadalom-bölcséleti töredék maradt fenn Kautz hátrahagyott kéziratai között, mint pl. «A forradalmak a történetphilosophia világában», «A sociologia nevezetű tudomány elleni kritikai észrevételek» stb. Mielőbbi közlésük elé jogos várakozással tekinthetünk.

MADZSAR IMRE.

A Zeitschrift für Socialwissenschaft 1912. évi folyamában *Alfred Vierkandt: Das Wesen des historischen Kausalität I. II.* cikkében azt bizonyítja, hogy sem az a felfogás, mely bizonyos lelki folyamatokban látja a történelmi események döntő okát, sem az a mely a collectiv szükségletekből vezeti le az események okait, nem helyes. Valóságban sokkal bonyolódottabb a tényállás a történelmi okság sociológiai s azért lélektanilag nem magyaráz-

ható meg kellőképen. Psychologiai okságról csak akkor lehetne szó, ha a történeti események oka kizárólag lélektani volna, a külső események legfőbb megindítói volnának a történeti eseményeknek. Pedig a külső, és a belső okozó lelkiesemények közt sem minőségileg, sem mennyiségileg meg nem határozható az arányosság. De azért egy törzs culturája még sem nyújthat olyant, mely végeredményében lélektanilag megokolt nem lenne, a mi a lelkiélet tulajdonságainak meg nem felelne. De valamely cultura kifejlődésének magyarázatában csak az e culturán belül uralkodó állapotok s a lelki élet általános törvényei, a mint a megfelelő culturafokon uralkodnak, jönnek tekintetbe. Ugyanezen állapotokból kell a beálló változásoknak magukat megadni. Majd azt fejtegeti, hogy mily kevés szerepe van a véletlennek a lelki és történeti eseményekben. Végül a sociologia feladatául tűzi ki a történeti-társadalmi események egész mekhanismusának megvilágítását.

Andreas Voigt: Die Untauglichkeit der historischen Methode zur Lösung volkswirtschaftlicher Probleme cz. cikkében azt bizonyítja, hogy a nemzetgazdaságtannak az elemi fogalmakból kell kiindulni, mint a classikus nemzetgazdaságtan megalapítói tették s nem a fejlődés ismeretéből, mint a történeti iskola hívei csinálják. Oksági összefüggéseket kimutatni, amit Schmoller a történeti kutatás főfeladatául jelöl ki, nem tud a gazdaságtörténet, mert az a gazdasági elmélet kizárólagos feladata. A történeti iskola igyekszik ugyan azt a látszatot kelteni, mintha deductív úton nyert következtetései történeti kutatás eredményei lennének, holott azok voltaképen historiai öltönybe bujtatott deductió eredményei.

Pozsony

MUNKÁCSI KÁLMÁN.

Könyvek: *Saito-Hisho: Geschichte Japans.* Berlin, E. Dummler, 1912. (8°X—262). — *Beuchat H. : Manuel d'Archeologie américaine.* Paris 1913. — *Healdem Cecil: Oxford and its story,* London, 1912. (4° 378 l). — *Gerland E.: Geschichte der Physik. Von den ältesten Zeiten bis zum Ausgang des 18 Jahrh. (I. Abt.)* Oldenburg, 1913. — *Loisel Gustave: Histoire des ménageries de l'antiquité à nos jours.* Paris, 1912. (I—III. K).

Paris.

FÓTI LAJOS.

Ó-kor.

Schjött P. O. (Die Herkunft der Etrusker und ihre Einwanderung in Italien. Skrifter udgivne af Videnskabs—Selskabet i Christiania. Historisk-filosofisk Klasse 1910. évf. I. sz.) a pelasg-etrusk kérdéshez szól hozzá történelmi szempontból. Szerinte e két rokon nép valamikor mint culturnép lakott Előázsziában és innen került később a Balkán-félszigetre és Itáliába. Amint a klasszikus történetírók az etrusk vándorlásról mesélnek, hitelt érdemel. E híradások nem mondanak ellen egymásnak, hanem csak kiegészítik egymást. Ha őket egyesítjük, az etrusk vándorlás 3 etappját különböztethetjük meg. 1. Thessaliában telepedett pelasgok innen kivándorolván Hellanikos szerint a Pó torkolatához jutnak, hol Spinat és Kortonat alapítják. 2. Lydiából kivándorolt pelasgok később ugyanott telepednek meg. Erről szól Herodotos. 3. A Kisázsziából származó albanok és latinok Aeneas vezérlete alatt jutnak Latiumba, hol később Rómát alapítják. Róma tehát eredetileg etrusk város. Herodotosnál Chreston olvasandó. Dionysios Hal. tévedt, mikor ezt a Chrestont Kortonával azonosította és mivel Herodotosban azt olvasta, hogy Chreston lakói pelasgok voltak, de a környék lakói nem, ebből azt következtette, hogy az etruskok a pelasgoktól etérő nép voltak.

Ferguson, Scott William (The Athenian Phratries. Classical Philology. 1910. évf. 257—284. l.) az athéni phratriáknak és genosoknak eredetéről és egymáshoz való viszonyáról értekezik. Az athéni phratriák már Drakon előtt léteztek és Kleisthenesig minden állampolgárnak valamely phratría tagjának kellett lennie. Kleisthenes a phratriáknak ezt a politikai jelentőségét megszüntette. A polgárság többsége ugyan valószínűleg azután is valamelyik phratría kötelékébe tartozott, ámde sokan voltak az olyan állampolgárok is, a kiknek neve a phratriák névjegyzékén nem szerepelt, mert az állampolgári jogok gyakorlásának feltétele többé nem az volt, hogy az illető valamely phratriának, hanem az, hogy valamely demosnak névjegyzékébe legyen felvéve, és a phratriák névjegyzékéi inkább csak örökösödési pereknél szolgáltak bizonyítékul. A phratriák valószínűleg bizonyos tekintetben helyi kapcsolatok voltak és vonatkozásban álltak a 12 városhoz, melynek egyesüléséből az athéni állam keletkezett. Így a Demotionidai phratriájának központja Dekeleia volt, a 12 város egyike,

egy másik közelebbről ismert phratríaé meg valószínűleg Agrai, a mely alighanem ugyancsak a 12 város közé tartozott. Ennek az utóbbi phratriának összes tagjai a Hymettos környéki demosokban laktak. A phatriák alsztályait thiasoinak nevezték. Egyegy thiasos többnyire 15—20 tagból állt. Rendszerint csak rokonokat vettek fel beléje. A K. e. 4-ik század folyamán a thiasosok csaknem teljesen a phatriák helyébe léptek. A phatriák és genosok között semmi kapcsolat sem volt. A phatriákba nemcsak a genosok tagjai tartoztak, hanem az orgeones is. Voltak olyan thiasosok, melyeknek tagjai gennetai és olyanok melyekéi orgeones voltak. Még csak egy-egy genos tagjai sem tartoztak mindig ugyanahhoz az egy phatriához, hanem voltak olyan genosok, a melyeknek tagjai több, sőt olyanok is, a melyeknek tagjai valamennyi phatriában voltak fellelhetők. A genos ugyanis nem mint olyan volt alkotó része valamelyik phatriának, hanem csakis a genos egyes tagjai, mint egyének. A genosok csakis a királyság utáni időben keletkeztek, mert élükön archonok álltak, míg pl. a phylék élén phylobasileusokat találunk. Egyes esetekben a genosok eredetileg talán czéhekhez hasonló szervezetek voltak és ilyenkor a genos arról a foglalkozásról nyerte elnevezését, melyet tagjai űztek. Így keletkezett a Kerykes genosa. Más genosok megint eredetileg valószínűleg egyszerűen különféle vidékekről származó hippeis hetaireiái, voltak, melyek aztán a köztük legelőkelőbb családról nevezték el magukat. Tehát eredetileg egy-egy genos tagjai is különféle családokból származtak és a közös származás csak fictio volt, de később az egyes genosokba csak az olyanokat vették fel, a kik ezekből a kezdettől fogva a genosokhoz tartozó családokból származtak. A genosokhoz hasonló szervezetek voltak a későbbi időben alakult orgeones is, a melyekben kevésbé előkelő polgárok foglaltak helyet. Ilyenek még római időben is keletkeztek újak.

Swoboda Henrik (Studien zur Verfassung Boiotiens. Klio 1910. évf. 315—334. l.) igen érdekesen világítja meg és egészíti ki a Hellenica Oxyrhynchiában közölt adatokat a boiot szövetségnek és a szövetséghez tartozó egyes városoknak alkotmányáról. A Hellenica szerzője ugyanis, kit Swoboda Theopomposnak tart, a szövetség közös buléjének szervezetéről semmit sem szól. Swoboda a Thukydidesnél az V. k. 36-ik és k. fejezeteiben elmondott tárgyalásokból megállapítja, hogy ez a közös bulé is, ép úgy mint az egyes szövetséges államok buléi, négy részből állt, és

ezek a sectiók valószínűleg negyedévenként váltották fel egymást a szövetséges ügyek elintézésében. Ámde eme sectiók határozatai még nem voltak végérvényesek, hanem csupán probuleumák, melyek csak a többi 3 sectio hozzájárulása váltak végérvényes határozatokká. Theopompos azt mondja, hogy a közös ügyekben való arányos részvétel végett a szövetséghez tartozó 10 város 11 kerületre volt felosztva: Thebai a neki alávetett városokkal együtt alkotott 4 kerületet, Orchomenos és Thespiái kettőt-kettőt; Tanagra egyet, míg Haliartos, Lebadeia és Koroneia együttesen képezett egy kerületet és hasonlóképen Akraiphia, Kopai és Chai- roneia is. Swoboda azt hiszi, hogy a közös bulé tagjait nem az egyes választókerületek küldték ki, hanem a szövetséget alkotó 10 államnak buléi az egyes államokra eső kerületek száma szerint, úgy hogy Thebai 240-et, Orchomenos és Thespiái 120-at, Tanagra 60-at, a többiek pedig húszat-húszat küldtek. A buleuteseket valószínűleg nem választották, hanem kisorsolták. Buléje csak a 10 szövetséges államnak volt, az emez államoknak alávetett községeknek (*σύμμοροι* vagy *συντελεῖς*) nem volt buléjük. A szövetséges államokban az állampolgári jog mérsékelt census-hoz volt kötve: valószínűleg az összes *δπλα παρεχόμενοι* voltak állampolgárok. Az egyes szövetséges városokban lakó összes állampolgárok, talán bizonyos korhatártól kezdve, esetleg a harmincz évnél idősebbek, alkották az illető állam buléjét. Ez is, miként a közös bulé négy sectióra oszlott, ezek a sectiók egymást negyedévenként felváltva intézték el a folyó ügyeket, hoztak probuleumakat, a melyekből a többi 3 sectio hozzájárulása után néphatározatok vagy törvények lettek, az utóbbi 3 sectio tehát úgy szerepelt, mint másutt a népgyűlések, az eklesiák. Miként a közös bulé tagjait, úgy valószínűleg a közös törvényszék tagjait is, a kik az egész szövetséget illető ügyekben és a szövetségeseknek egymásközi czivódásaikban ítélkeztek, az egyes államok buléi állították a kerületek számaránya szerint. Ők választották a boiotarchokat is, még pedig annyit, a hány kerületből álltak; ott pedig a hol három állam egyetlen kerületet alkot, az egyes államok háromévenként felváltva gyakorolták a boiotarchok választásának jogát. Hivataloskodásuk ideje ép úgy, mint a buleuteseké és a közös törvényszék tagjaié egy-egy évig tartott. A boiot államok szövetsége tehát a szövetségesek egyenlőségének elvén alapult, Thebai hegemoniája csak tényleges volt, jogilag talán csak az volt a kiváltsága, hogy pénzt veretett. Czik-

kének második részében Swoboda a K. e. 146-ban a boiot szövetség feloszlása után a rómaiak által az egyes boiot államok alkotmányán eszközölt változtatásokról szól, a mint az különösen az akraiphiai psephismákból megállapítható. Régi véleményétől némileg eltérőleg azt vallja, hogy már 146 előtt is gyakran a magistratusok együttesen terjesztették elő a javaslatokat, ámde csak 146 óta vált ez kötelezővé és azóta más javaslat nem került napirendre, mint a melyet a magistratusok synarchiája előterjesztett.

Bonner Robert J. (*The Bœotian Federal Constitution*. Classical Philology. 1910. évf. 405–417. l.) Swobodával egykorúlag értekezvén a boiot szövetségről, vele körülbelül azonos eredményekhez jut. Különösen azt hangsúlyozza, hogy a boiot szövetség alkotmánya a képviseleti rendszeren alapult, a mire nézve azonban megjegyzendő, hogy ez csak akkor volna így, ha a közös bulé tagjait választották és nem mint Swoboda hiszi, kisorsolták volna. Különben Bonner véleménye szerint a közös bulének a boiotarchok mellett csak csekély jelentősége volt, miként a szövetséges bíróság is csak ritkán ítélkezett.

Bonner Robert J. (*The Name «Ten Thousand»*. Classical Philology. 1910. évf. 97–99. l.) szerint Xenophon harczeit azért nevezik a tízezreknek, mert körülbelül ennyien voltak, mikor a kunaxai ütközet után a Fekete-tengerhez érkeztek.

Leuze Oszkár (*Die Kämpfe um Sardinien und Korsika im ersten punischen Krieg*. Klio. 1910. évf. 406–444 l.) kimutatja, hogy a Zonarasnál nem található részletek Scipio harczeitől is egytől-egyig hitelt érdemelnek, vagyis, hogy Scipio Olbinál legyőzte Hannot, Hanno elesett, Scipio elfoglalta Olbiát, Sardinianak több városát és triumphust tartott. Leuze azután ezeket az eseményeket beleillesztve az akkori idők történetébe megállapítja a 259-iki és 258-iki év eseményeinek egymásutánját.

Frank, Tenney (*The Diplomacy of Q. Marcius in 169*. b. C. Classical Philology. 1910. évf. 358–361. l.) azt hangoztatja, hogy M. Marcius nem cselszövésből, hanem őszinte szándékkal szőlította fel a rhodosi követeket a béke megteremtése érdekében való közreműködésre Polybios csak azért állítja az ellenkezőt, mert Marciusnak személyes ellenele volt.

Láng Margit (*Uj vallások térfoglalása az ó-kori Rómában*. Uránia 1910 évf. 22–25. l.) a keleti vallások térfoglalását vizsgálja a császárság korában, különösen a Janiculus mellett ta-

lált templommal foglalkozik, mely Jupiter Heliopolisnak volt szentelve és az Ostiában talált Mithras-szentélylyel.

HEINLEIN ISTVÁN.

Auner Károly, kinek a moldvai csángokról szóló munkája magyarul is megjelent, a *Revista Catolica* cz. új bucuresti folyóiratban «*Predicat-a un apostol in România*» cz. dolgozatában a keresztyén hit balkáni terjedésével foglalkozik. András, Fülöp és Pál apostolt emlegetik, mint a kik a mai Románia területén térítettek volna; az elsőről Eusebius egyházi atya tudósításából terjedt el ez a hír. Auner a Strabo, Pomponius Melas, Ovidius, Ptolemeus, Epiphánias és a Pseudo-Szofronius feljegyzéseinek gondos összevetéséből megállapítja, hogy András tényleg térített Scythia minorban, a Fekete-tenger északnyugati partján, a mai Dobrudzsában, de valószínűleg csak a tengerparti görög városokban. Fülöpről későbbi latin források azt emlegetik, hogy 20 évig térített Scythiában, de minthogy görög források nem tudnak róla, ezt a IX. századi latin életrajzot nem lehet hitelesnek tartani. Pál apostolról csak a bogumilok hiesztették, hogy Dacia Ripensishen térített; első irodalmi nyoma csak egy 1780-ban Kolozsvárt megjelent jezsuita-könyv, mely szerint ez szájhagyomány. Másik — hasonlóképen nagyon megbízhatatlan — forrás a magyar (Auner szerint szász) közmondás: «Úgy ott hagyta, mint szent Pál az oláhokat». Grama, Dumitrescu ezt bizonyítéknak vették, Auner azonban nem hajlandó elfogadni s a Pseudo-Szofroniusnál említett szakákat sem tekinti dákoknak és tagadja, hogy bármely apostol valaha a mai oláh föld belsejében járt volna.

GAGYI JENŐ.

Könyvek *Dannhäuser E.*, Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Probus. 276—282. (Diss.) Jena, 1909. 91 l. — *Niemann G.*, Der Palast Diokletians in Spalato. Im Auftrag des K. u. K. Minister für Kultus u. Unterricht aufgenommen u. beschrieben. Bécs, Hölder. 23 tábla, 115. l. és 162. ábra. 140 M. — *Szegő Ernő*, Róma közgazdasága Diocletianus korában. (Az Edictum Diocletiani de pretiis ismertetése sat.) Pályanyertes munka. Bpest. Pesti könyvny. 1909. 31. l. (Külön leny. a Közgazd. Szemle 1909. évf.-ból.). — *Cree I. H. E.*, Claudian as a historical authority. (Cambridge Historical Essays). New-York, Putnam 16,260 l. Sh. 1:50. — *Bugiani C.*, L'imperatore Avito. Opera postuma, publicata a

cura di F. *Bugiani*. Pistoia Cini, 1909. 123 l. lira 3. -- *Preuschen* E., *Analecta. Kürzere Texte zur Geschichte der alten Kirche und des Kanons. II. átdolg. kiadás. I. rész. Staat und Christentum bis auf Konstantin.* Tübingen, Mohr, 1909 VIII. 154. l. M. 2. — *Boissier* Gaston, *La fin du paganisme. Vols I—II.* 6e édit. Paris, Hachette 1909. 399. és 456. l. 7. M. — *Conybeare* F. C., *Orpheus. Myth, magic and morals. A study of christian origins.* London, 1909. XXVIII. 382. l. — *Schneider Hermann*, *Kultur und Denken der Babylonier und Juden.* Lipsee, Heinrichs 1910. 665 l. 13 M 50 Pf. — *Maspero* G., *Ruines et paysages d'Égypte.* Paris, 1910. 6 fr. 50 c. — *Preisigke Friedrich*, *Girowesen im griechischen Aegypten.* Strassburg, Schlesier 1910. 575 l. 20 M. — *Ermoni* V., *La religion de l'Égypte ancienne.* Paris. Lethielleux. 1910. 449. l. — *Arnim* H. von. *Die politischen Theorien des Altertums. 6. Vorträge.* Bécs, Heller 1910. 1.50 kor. — *Neumann Karl*, *Entwicklung und Aufgaben der alten Geschichte. Rektoratsrede.* Strassburg, Heitz 1910. 103 l. 3. M.

MANGOLD LAJOS. (+)

Középkor a XIII. század közepéig.

Paul Allard a *Revue des questions historiques* 91. kötetében (1912.) folytatja a jobbágyság keletkezéséről szóló tanulmányát (*Les origines du servage*, 5—35.). Ez alkalommal azt a kérdést veti fel: igaz-e, hogy az egyház szolgái nehezebben érték el a szabadságot, mint a világi uraké és felszabadítva is rosszabb helyzetben voltak? Kutatása a Meroving korszakra vonatkozik. Eredménykép megállapítja, hogy az egyház a fölszabadítást, mint kegyes esekedetet mindig ajánlotta és erre a példát is megadta. A fölszabadítottak helyzete pedig az egyházi birtokon nem volt mostohább, mint egyebütt, a különbség csak az volt, hogy az egyház szabadosai nagyobb védelemben részesültek.

Wilhelm Levison a *Historische Zeitschrift* 109-ik kötetében (1912.) (*Die Iren und die Fränkische Kirche*, S. 1—22.) arról a hatásról értekezik, a melyet az irek gyakoroltak a frank egyházi viszonyok fejlődésére. Hatásuk nem volt olyan fontos, mint az angolszászoké, csak muló episod, de így is jelentékeny. Szent Columban nyomában sok ír szerzetes tűnt föl a frank birodalomban, sőt frankok is meglátogatták az ír egyházakat. Az ír egyház a szerzetesi életen nyugodott. Frank területen is több

monostor ireknek köszöni alapítását. Egy időben Columban vaszigorúságú szabályzata is elterjedt, de utóbb helyet adott Szent Benedek szabályainak. Az egyházjogi fejlődésre is nagy hatásal volt a 700 körül keletkezett «Collectio canonum Hibernensis»-nek. Legmélyebben hatottak a bőjt és búcsú fejlődésére; ők honosították meg azt a szokást, a mely ezt a két eszközt a kisebb bűnök büntetésében is alkalmazta és a búcsúnak valóságos tarifáját fejlesztette ki. Egy időben szerzeteseik a frank földön is kivonták magukat a püspökök főnhatósága alól, a minek csak Bonifatius vetett véget. Igen élénk volt a hatásuk az irodalmi élet föllendítésére; a görög nyelvű irodalom egészen ír hatás alatt állott.

Georges de Beaurepaire a *Revue des questions historiques* 91. kötetében ismerteti azokat a történeti kiadványokat, a melyek a Normandiában lezajlott milleniumi ünnepségek alkalmából jelentek meg (*Les publications du millénaire normand* 193—201).

Albert Braskmann a *Hist. Vierteljahrschrift* 15. kötetében IV. Henrik politikájáról értekezik a triburi gyűlést véve vizsgálódásai alá (*Heinrich IV. und der Fürstentag zu Tribur. S. 153—193.*). Azzal a nézettel szemben, hogy a triburi gyűlésen IV. Henrik vereséget szenvedett, azt bizonyítja, hogy ellenkezőleg a birodalmat a legnagyobb veszedelemtől mentette meg. Canossa és Tribur ugyan külső tekintélyén csorbát ejtettek, de a német királyság csak neki köszönheti, hogy később ismét megerősödött. VII. Gergelyt viszont eljárását sokszor változtató, kapkodó politikusnak festi, a mi a belé vetett bizalmat megingatta; ebben látja a pápa salernoí száműzetésének okát is.

DOMANOVSZKY SÁNDOR.

A *Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte* 1912. évi első számában (X. kötet I. és II. füzet) *Dr. Johannes Klinkel: Die altrussische Volkswirtschaft nach den ältesten literarischen und Rechtsquellen Altrusslands* (von 6. bis 14. Jahrhundert) I. cz. értekezésében Oroszország legrégebb gazdasági szervezetét s ebből folyó társadalmi kialakulását vázolja s ennek nagy fontosságot tulajdonít, mert Oroszországban mindkét folyamat legkezdetlegesebb stádiuma történeti időben folyt le; míg Európa többi részében a történeti idők előtt történt a kialakulás. Tehát az orosz állapotokból következtetést lehet vonni Európa történet előtti állapotára. E cikkében a szláv települést tár-

gyalja Klinkel s arra az eredményre jut, hogy a vadásztörzsek társadalmi szervezete — mindenütt — a legszigorubb communismus alapján álló «zadruga».

Pozsony.

MUNKÁCSI KÁLMÁN.

Könyvek. *Bovis* R. d.: Du Rôle joué par le Danube dans les invasions d'origine scythique. Reims, 1911. (8°—60 l). — *Regné* Jean: Etude sur la condition des juifs de Narbonne du Ve au XVe siècle, Narbonne, 1912. (8° XIX—268 l) — *Prohaska* Dragutin: Das Kroatisch-Serbische Schrifttum in Bosnien u. der Herzegowina von den Anfängen im II. bis zur nationalen Wiedergeburt im XIX. Jahrh. Agram, 1911. — *Schmied* W. M.: Das Grab der Königin Gisela v. Ungarn, Gemahlin Stephans I. des Heiligen. München 1912. in fol. 35 M 16 ábra. — *Krzyżánowski* Stanislaus: Monumenta Poloniae palaeographica. (Sumptibus Academiae Litterarum). Cracoviae 1910. — *Dungern* Otto: Die Entstehung der Landeshoheit in Oesterreich. Wien, 1910. — *Novotný* Václav: Česhe dějiny. (Csehország története a legrégebb időktől Ulrik haláláig.) Weinburg, 1912. in 8° XIV—784. — *Bertoni* Giulio: Il duecento. Milano, 1911. X—309.

Paris.

FÓTI LAJOS.

Középkor a XIII. század közepétől az újkorig.

Paul Maria Baumgarten a középkori pápai kancellariai praxis alapos ismerője *Miscellanea diplomatica* I. czímen (Römische Quartalschrift, 1913. évf. 85—128.) apró adalékokat közöl a pápai diplomatikához főleg a XIII. század első feléig. Közleményének különösen becses az a része, a melyben összeállítja az V. Coelestin pápától fenmaradt 46 eredeti oklevelet. — Ezzel kezére jár a Monumenta Coelestiniana kiadójának. V. Coelestin pápa regesta-könyve elveszett, tudvalévőleg utódja VIII. Bonifác bekérte az elődje által kiállított bullákat és azokat újabb vizsgálat alá véve vagy megsemmisítette vagy újból megerősítette. Összesen mintegy 106 bulláját ismerjük Coelestin pápának, a melynek tehát mintegy fele maradt reánk eredetiben, de ezek között csak 7 olyan van, a melyen a registratura jegy látható.

Az annaták intézményének történetére fontos adatot közöl *J. P. Kirsch* (*Die Annatenbulle Klemens V. für England, Schottland und Irland vom 1. Febr. 1306.* Römische Quartalschrift 1913. évf. 202—207.). Az annaták beszédését első ízben V.

Kelemen rendelte el általánosan, de erre a tényre eddig csak közvetett adatok állottak rendelkezésre. *W. G. Lunt* (*American Historical Review*. 1912. évf. okt. füzet) első ízben közzétette V. Kelemennek erre vonatkozó bulláját terjedelmes magyarázó szöveggel. Az annaták beszédésével mint főmegbízott Tesla Vilmos. arrasi lőesperes foglalkozott, a kinek beszámoló jelentései is fennmaradtak. Az első beszámolás 9480 márka 9 sh. és 2 dénár bevételt tüntet fel, a mivel szemben 7030 márka 17 sh. küntlévő követelés áll szemben. Lunt a pápai bullát a salisburyi püspöki levéltárban őrzött egyik registrum alapján közli, melynek szövegéhez, miután annak másolója több hibát követett el, kisebb helyreigazító megjegyzéseket ad, lenyomatva az így helyesbített szöveget.

H. Kalbfuss: Urkunden und Regesten zur Reichsgeschichte Oberitaliens (Quellen und Forschungen hrsg. vom Preuss. Histor. Institut 1913. évf. 55—92. ll.) folytatja a már régebben megkezdett oklevélközleményt Felsőolaszország birodalmi történetéhez. Összesen 107 oklevélnek kivonatát közli, a melyek a 880—1393. terjedő időszakra oszlanak meg. Túlnyomó részük a XIV. századra esik.

A brandenburgi dominikánus rendi tartománynak 1400-ban tartott tartományi zsinatának végzéseiről ad hírt *dr. Fritz Bürger (Ein Dominikaner-Provinzialkapitel in Luckau 1400. Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 1913. évf. 74—88. ll.), a melyek sajnos csak töredékben jutottak reánk a lipcei egyetemi könyvtár egyik kéziratában. A zsinati végzések tárgyait a rendes ügyek képezik, liturgikus szabályrendeletek, vagy káptalani és tartományi zsinatok végzéseinek végrehajtása, reformkérdések stb. E mellett az 1400-iki zsinati végzések becsé abban rejlik, hogy a tudományos téren működő rendtagokat is felsorolja. Ezeknek száma igen tekintélyes és mutatja, hogy a rend kebelében akkoriban a tudományok gondos művelésben részesültek.

A német lovagrend elsass-sváb-burgundi balliatusának történetéhez értékes adatokat tesz közzé *Karl Ottó Müller: Das Finanzwesen der Deutschordensballeis Elsass-Schwaben-Burgund im Jahre 1414.* (*Histor. Jahrbuch*. 1913. 781—823. ll.). A német lovagrend e vidéki balliatusának legrégebb számadásai eddig a XVII. századra mentek vissza és így annál értékesebb az 1912-ben a véletlen folytán napfényre került számadáskönyv, a mely a ludwigsburgi állami levéltárban őriztetik. Müller csak az Elsassra vonatkozó részt teszi közzé, a többiek közzétételét egyes tartománytörténeti folyóiratok részére tartja fenn. A német lovag-

rend elsassi balliatusa 16 kommandájának számadásai maradtak fenn a jelzett kéziratban. A kérdéses időben Königseggi Markward volt a tartományi komtor (1411–1437) és megbízotta Wernher János végezte, mint látszik a kommandákat körülutazva, a leszámolást. A leszámolás különösen becses azért, mert nemcsak a pénzügyi helyzettel, hanem az egyes kommandákban tartózkodó rendtestvérek és paptársaik számával is megismertet. Részletezve össze vannak állítva táblázatokban a bevételek, kiadások, a természetbeni szolgáltatások, borkészlet, adósságok stb. Külön tárgyalja Müller a kommandák pénz- és mértékviszonyait, összeállítja a gabona és a bor árait, valamint az évi számadások finanziaális eredményeit. Számításokat végez továbbá az egyes kommandák évi jövedelmeinek végösszegére nézve is és arra az eredményre jut, hogy a mai pénzérték szerint az altshauseni kommanda jövedelme volt a legnagyobb 376,470 márka bevétellel és a kaisersbergié a legkisebb 7250 márkával. Közli továbbá a kommandák ezüstkincsének jegyzékét 1414-ből a számadások alapján, a mely nem túlnagy terjedelmű; érdekes, hogy ezüst kés és villa egy kommandában sem találtatott. A számadások a kor gazdasági, pénzügyi és kulturális viszonyainak megismeréséhez a német lovagrend kebelén belül nagybecsű adalékkal szolgálnak.

A konstanzi zsinat történetéhez nyújt adatokat *H. E. Rohde* értekezése *Verfasser und Entstehungszeit der «Capita agendorum.»* (Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1913. évf. 163–187. ll.) A *Capita agendorum* a konstanzi zsinat idejében keletkezett reformjavaslatok és tractatusuk egyik legjelentősebb darabja. Tartalma különböző, az egyháznak in capite et membris reformját és a zsinat ez irányú tárgyalásait és végzéseit nagy mértékben befolyásolták. A *Capita agendorum* szerzőjének kilétével, forrásaikkal és keletkezési idejével többen foglalkoztak. Két nézet áll egymással szemben, az egyik Ailly Péter bibornokot tartja a *Capita* szerzőjének, a másik ezt elveti és a *Capita*-t compilációnak tartja, mely a francia zsinati párt körében keletkezett és anyaggyűjtemény, tisztán gyakorlati célokra. Az első nézetet Tschackert és Finke vallják, a másodíknak Kehrman a szerzője. Rohde most beható vizsgálat után arra az eredményre jut, hogy a *Capita* szerzője tényleg Ailly Péter bibornok, a ki azt saját, különböző évekből származó reformjavaslatáiból 1414-ben szerkesztette össze.

ÁLDÁSY ANTAL.

Könyvek. *Brepohl* (F. W.): Die Zigeuner im byzantinischen Reich. Wiesbaden 1911. In fol. 8 ll. — *Cessi* Rob.: L'invasione degli Ungari e lo studio di Padova 1411—1413. Padova. 1911. — *Eubel* Conrad: Hierarchia catholica medii aevi, sive summarum pontificum S. R. E. cardinalium ecclesiarum antistitum series ab a 1198 usque ad 1431 perducta. E documentis tabularii praesertim Vaticani collecta, digesta, edita (vol. I.). Ed. H. Münster. Regensburg 1913. — *Abram* Annie: English life and manners in the later middle ages. London 1912. (8° XV—352 ll.). — *Bär* Fritz: Studien zur Geschichte der Juden im Königr. Aragonien während des 13. u. 14. Jahrh. Berlin 1913.

Paris.

FÓTI LAJOS.

Reformatio és ellenreformatio.

Folyóiratunk 1912. évi I. számában jelent weg Krollmann tanulmánya a német lovagrend porosz államának bukásáról. Fejtegeti benne a lengyel királyság szerepét is s ehhez érdekes adalékokat olvasunk *J. Kolberg*-nek a *Hist-Jahrb.* 1912. évfolyamában megjelent cikkében: *Die Tätigkeit des Joh. Dantiscus für das Herzogtum Preussen auf dem Reichstage zu Augsburg 1530.* J. Dantiscus — Joh. von Höfe — mint I. Zsigmond lengyel király követe tartózkodott Spanyolországban a császári udvarban s bár eleinte megdöbbenette Brandenburg Albert örgróf eljárása, de később azonosította magát ura nézetével s sokat fáradozott V. Károlynál és Ferdinándnál Albert örgróf érdekében.

A Bibliothèque de l'école des chartes 1911. évfolyamában (V., VI. f.) *E. Frémy* azokat a kísérleteket vázolja, a melyeket a francia királyok a közvetett adók szétágazó rendszerének központosítása céljából tettek. Bevezetésül elmondja az indirect adók behajtását III. Henrik uralkodása előtt, majd III. Henrik intézkedéseiről szól, a kinek mindenkép javítani kellett országa pénzügyi helyzetén, mert 1583-ban tetemes deficit mutatkozott s nagy kiadásokkal kellett számolnia a közel jövőben is. Ő egyesítette a legfőbb indirect adókat s centralizálta kezelésüket (*Les cinq grosses fermes*), a melyen IV. Henrik javított s a melyet Sully 1599-ben teljesen újjászervezett. (*Premières tentatives de centralisation des impôts indirectes. (1584—1614.) Les cinq Grosses fermes.*)

Bár régóta áll az érdeklődés középpontjában az inquisitio s számos mű jelent meg róla, mégis elég kevésbé ismerjük lényegét, történetét és berendezését ennek a római középponti hivatalnak. Mikor *L. v. Pastor* hatalmas munkájában III. Pál pápához ért, a ki ezt az intézményt újjászervezte, engedélyt kért az inquisitio congregatiója levéltárának átkutatására, de ezt a congregatio megtagadta. Másfelé kellett tehát kutatnia és sikerült is érdekes idevágó anyagot találnia a római állami levéltárban s a Barberni-családnak a Vatikánba bekebelezett kéziratgyűjteményében. Ezekből közli az inquisitio általános határozatait az 1555—1597. évekből a *Historisches Jahrbuch* 1912. évfolyamában. (*L. v. Pastor: Allg. Dekrete der röm. Inquisition aus den Jahren 1555—1597. Nach dem Notariatsprotocoll des S. Ufficio zum Erstenmale veröffentlicht.* Hist. Jahrb. 1912. III. f.)

E. Saulnier kimutatja, hogy az az első dispensatio, a melyet Henri de Bourbon és Marguerite de France 1572-iki házasságánál az egykorú történetírók említenek s a mely állítólag Károly bibornoknak, a roueni érseknek nem volt elég világos s újabb intézkedést kért Rómából, nem létezett. Valószínűleg összezavarták a pápa júl. 7-iki brevéjével, a melyben a bibornokot unokaöccse és keresztfia megtérítésére buzdította (*Une prétendue dispense du mariage de Henri de Bourbon et de Marguerite de France en août 1572.* — *Bibl. de l'école des chartes.* 1910. III—IV. f.)

HOLUB JÓZSEF.

Könyvek. *Paulus* Nikolaus: Protestantismus und Toleranz im 16. Jahrhundert. Freiburg in Br., 1911. — *Nistor*: Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des 16. Jahrh. Czernowitz, 1912. — *Hermelink* H.: Reformation und Gegenreformation. Tübingen, 1911. XIII—328. (Handbuch der Kirchengeschichte.) — *Mc. Giffert* A. C.: Martin Luther, the man and his work. London, 1911.

Paris.

FÓTI LAJOS.

Újkori történet a harminczéves háború végétől 1789-ig.

H. Diferee (Amsterdam) a *Vierteljahrschrift für Soz.- u. Wirtsch.-gesch.* IX. kötetében igen tanulságos cikkben ismerteti a *Németalföld és Anglia közti gazdasági versengést*, a XVII. században.

A század elején a hollandok tartották kezükben az Angol-

országgal való kereskedés szálait, mert az ő hajóik szállították Angliába az összes külföldi árukat, nyersterményeket, iparczikkeket egyaránt. Még a Franciaországból Angliába irányított fuvar is holland hajók kiváltsága volt. Az angol gyapjút nyersen Hollandiába küldték: itt színezték és csinosították azt kelmévé, posztóvá. Halszükségletét is majdnem egészben Hollandiából szerezte be Anglia. Ennek a gazdasági fejletlenségnek okait a következőkben találjuk: 1. Anglia ekkor a monopoliumpok országa; 2. nincs elég tőkeereje; 3. az adó- és vámszedés a király szeszélyétől függ; 4. a kereskedelmi flotta számba se vehetően csekély. Így nem csoda, hogy versengés keletkezett Anglia és Hollandia közt és hogy ez a vetélkedés hamarosan háborúban ütött ki. A közvélemény nyomása alatt már I. Jakab védő intézkedéseket tett. 1623-ban megtiltotta a festetlen posztók kivitelét, mire H. avval felelt, hogy nemcsak a másutt kikészített árúk behozatalát, hanem a nyers gyapjú kivitelét is eltiltotta. I. Károly halálakor még mindig hatszor több holland hajó jött angol kikötőbe, mint viszont.

Cromwell volt az angol kereskedelmi hatalom igazi megalapítója. A *Navigation act* szerint: 1. más világrészi árut csak angol hajóknak szabad behozni; 2. angol gyarmatokban csak angolok kereskedhetnek; 3. európai árukat is csak angol hajókon vagy a termelő ország hajóin szabad behozni; végül 4. halat is csak angol hajón szabad be- vagy kivinni. Eleinte az angoloknak is ártott ez a törvény, mert nem volt elégséges hajó a fuvarok eszközlésére, az angol kereskedők protestáltak is, de Cromwell nem sokat törődött evvel. A háború az angolok javára dőlt el és a westminsteri béke fentartotta a N. A.-ot. Az angolok 1600 hajót vettek el 3 év alatt a hollandoktól. De a törvényt nem lehetett szorosán végrehajtani maguknak az angoloknak érzékeny károsodása nélkül. A holland halászatot nem nélkülözhatték, ép úgy mint — főleg a Németországgal való kereskedelemben — a holland hajókat sem. De később Anglia mégis új meg új korlátozásokat adott ki, a melyek még kétszer vezettek háborúra, 1664—67 és 1672—74 között. A második háború után, Ruyter szép győzelmei folytán, de Witt pensionnaire előnyös feltételeket vívott ki, a melyek nagyjában a harmadik háború után is érvényben maradtak.

E háborúk fontosabb következményei ezek voltak: Hollandia elvesztette az angol gyarmatok némely árúinak (czukor, dohány, gyapot, indigó, festékfák) szállítási jogát, a mi azonban arra indította őt, hogy a saját gyarmatain a fenti culturákat annál inkább

elősegítse s így a saját kereskedelme szükségleteit kielégíthesse. Végeredményben Hollandia nem absolute, hanem csak relative vesztett, mert a kereskedelmi mozgalom általánosan bővült, de H. fejlődése evvel nem tarthatott lépést. Ehhez kicsi volt az ország s kevés a lakosság.

Edinburgh Review 1910 ápr.: *A Protektorátus utolsó évei* (1656—58). Egy hasonló című kétkötetes új munka (*Firth* oxfordi tanártól) és Cromwell leveleinek és beszédeinek új kiadása alapján.

Az American Historical Review 1911. évi januári és áprilisi számaiban Carl Becker: *Horace Walpole's Memoirs of George the Third* címen beható szövegkritika alá veszi ez emlékiratokat, melyek 1760-tól 1772-ig terjednek. Az emlékirat első szerkesztése egykorú a tárgyalt eseményekkel, de később, az amerikai háború után, mikor W.-nek már egész más volt a politikai magatartása, a szöveg új átdolgozást nyert. Az első szerkesztés idején W. még «old fashioned whig» volt, a ki azt tartotta, hogy az állam biztonságát az alkotmány három tényezője: a király, lordok és alsóháziak helyes egyensúlyától függ. Akármelyiknek aránytalan hatalmát veszedelmesnek tartotta. A veszedelem a király részéről volt a legkisebb, mert a királyt inkább sajnálták gyengesége miatt, mintsem félték volna tőle; sokkal jobban félték az ó-whigek a nagy családok pártütő hajlamától és a csöcselék erőszakától. Walpole politikai meggyőződését egyéni érdekei is nagyban befolyásolták. Az az egyén vagy párt, mely bármely érdekének útjában állt, rögtön veszedelmessé vált az alkotmányra nézve és viszont. Az amerikai háborúk után nagy fordulat áll be W. nézeteiben és magatartásában. Ez kifejezést nyer a 1784-iki revízióban. Ettől fogva W. úgy tünteti fel III. György uralkodását, mintha őt kezdettől fogva despotikus tendenciák vezérelték volna s mintha őt a királyi előjogok kiterjesztését célzó törekvésében a toryk és a skótok támogatták volna. A király ilyen szándékaiból folyt volna a gyarmatok leigázásának a terve, a mely terv csak az angol és amerikai whigek testvéri szövetségén szenvedett hajótörést.

Az American Historical Review 1911. évi 3. számában H. van Houtte okleveleket közöl a bécsi Staatsarchivból és a bruxellesi Archives Générales-ból *Északamerikának Ausztriával való kereskedelmi összeköttetéseire* vonatkozólag, kiegészítéséül Schlitler idevágó munkájának. Legérdekesebb okmány a bruxellesi, mely Kaunitz kancellárnak II. József sajátkezű jegyzeteivel ellátott javaslatát tartalmazza 1786-ból s a mely felelet Franklin aján-

latára. Reánk, magyarokra nézve főleg azért érdekes, mert jellemző adalék a császár törekvésére, hogy az összlírodalmi jellemet minden vonatkozásban kidomborítsa. «J'approuve entièrement ce que vous proposés (sic!) et le Cte de Mercy peut être autorisé en conséquence. Mais comme je suis décidé à faire adopter le Pavillon d'Autriche dans tous les ports de la Hongrie, du Littoral, des Provinces Beligiques, ainsi que de la Toscana, il convient d'exprimer particulièrement, que formant ce traité de Commerce uniquement comme chef de ma maison, tous les avantages ne seront censés stipulés qu'en faveur du Pavillon d'Autriche qui est blanc et rouge. Vous chargerés en même tems le Gouvernement des Pais Bas pour que dès à présent ce Pavillon soit généralement introduit dans les ports flamands à l'exclusion de tout autre, la chancellerie de Bohème et d'Autriche ainsi que celle d'Hongrie recevant les mêmes ordres à l'égard des Ports respectifs». (Teljes mértékben helyeslem az ön javaslatát és gróf Mercy ez irányban kaphat utasítást. De mivel elhatároztam, hogy az osztrák lobogót Magyarország, a Tengerpart és a belga tartományok összes kikötőiben kötelezővé tegyem, külön hangsúlyozandónak tartom, hogy minekutána ezt a kereskedelmi szerződést csakis mint uralkodóházam feje kötöm meg, ennek előnyei csakis a fehér-piros osztrák lobogó javára állapíttassanak meg. Egyidejűleg gondoskodjék Ön, hogy a németalföldi kormány ezt a lobogót már most kizárólagosan bevezesse a flamand kikötőkbe, továbbá, hogy a cseh, osztrák valamint magyar kancelláriák hasonló intézkedésre utasíttassanak az illető kikötőkre nézve.)

Edinburgh Review 1910 jan.: *Pitt és a hármas szövetség* (1788—91). Újabb adatok alapján ismerteti Pittnek diplomaiiai lépéseit Poroszország, Hollandia és mindazon államok érdekében, melyeket II. Katalin és II. József nagy tervei léteükben fenyegettek. T. i. Katalin a török kiűzésén kívül Lengyel- és Svédország bekebelezését tervezte, II. József pedig Bajorországot akarta annectálni és a bajor választót az osztrák Németalfölddel kárpótolni.

The American Historical Review 1910. II. G. *Stauton Ford* ismerteti Wöllnernek, II. Frigyes Vilmos vallásminiszterének híres «vallási edictumát» 1788-ból, a mely a Nagy Frigyes alatti vallásszabadságot eltörölte. Jellemzését adja W.-nek és nem talál semmit a védelmére. Rendeletét különben a nemeslelkű és mélyelméjű III. Frigyes Vilmos 1797-ben visszavonta és Wöllnert eltávolította.

Győr.

LUKÁCS KÁROLY.

Könyvek. *Gnau Hermann*: Die Zensur unter Joseph II. Strassburg i. E., 1911. (8°—313 p.) — *Waddington A*: Histoire de Prusse. II. Des origines à la mort du Grand-Electeur. (1688.) Paris, 1911. — *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France*. Tome XVIII. Diète germanique. Avec Introduction et notes de M. Auerbach. Paris, 1912. (8°—XCVIII—400 ll.) — *Karéiev M.*: Bibliographie raisonnée de l'histoire des ouvriers en France à la veille de la Révolution. Paris, 1911.

Paris.

FÓTI LAJOS.

Legújabb kor.

Kármán Mór (Budapesti Szemle 1911. 415—16—17. sz.) a *nemzeti nevelés eszméjének kialakulását* vizsgálja hazánkban 1790-től 1848-ig. Az 1790. 91. országgyűlés, az első, amely a közoktatásnak addig kizárólag felekezeti és királyi intézésébe beleszólt, országos bizottságot küldött ki törvényjavaslat szerkesztésére. Ez a bizottság Ürményi József személyes elnöke alatt olyan Projectumot dolgozott ki, amely a rendeket és felekezeteket egységbe foglaló nemzeti nevelésnek messzi időkre való programját adta meg. A reakció évtizedei ezt a munkát is eltemették és az 1806. ratio nem fejlesztette tovább az 1777-it, hanem sok tekintetben a mögött maradt. Az egységes nemzeti nevelés gondolata ekkor még inkább a két protestáns egyház iskoláinak újabb tanterveiben jelenik meg. Csak az 1825. 27-el kezdődő reformországgyűlések vették fel itt is a fonalat és a gr. Cziráky országbíró vezette új tanulmányi bizottság ugyanolyan szellemben fűzte tovább a nemzeti köznevelés törekvését, mint az 1790-iki. De, mint Deák Ferenc keserűen állapította meg, a kormány mind az 1832. 6-i, mind az 1839. 40. országgyűlés felterjesztéseit a közoktatás átalakításáról elhárította és visszautasította és 1845-ben is annak megkerülésével osztrák mintára, saját körében és elégtelenül eszközölt változtatásokat. A nemzeti egyesítő nevelés gondolata 1848-ban *egyetemes* tanítógyűlésen, valamint az 1848-i törvények oktatásügyi rendelkezéseiben nyilatkozott meg és együtt szorult vissza 1849 után a magyarság egyéb törekvéseivel.

G. Weill (Rev. de synthése hist. 1911. II. k.) áttekintését adja a *frapczia protestantismus XIX. századi fejlődésének* és irodalmának. Főként a református egyházat tekinti, a lutheránust,

mely Elsass elvesztése után igen kevés hívőre reducálódott és a kisebb szabad protestáns szervezeteket röviden érintve. A reformátusokat az 1787-i türelmi rendelet megszabadította az üldözésektől, melyeket a nantesi edictum visszavonása után el kellett viselniök, Napoleon kormányzata alatt teljesen egyenlő elbánáshoz juttottak az államban és örömmel üdvözölték azt. De hitéletük a XVIII. század a forradalom és császárság alatt külsőleges és jelentőség nélkül való. A XIX. század itt is meghozta a vallási újjáébredést, a Reveil-t. Svájczból és Angliából jöttek az impulzusok, a francia protestantismus jelentékeny tevékenységet fejtett ki. És ellentétekre is vezetett. Az orthodoxok, a *Monod* testvérek, *Cuizot* körül csoportosulva, a XVI. sz.-i calvinismus szellemét, fegyelmét, kötelező hitvallását követelték. A liberálisok, Samuel *Vincent*, *Coquerel*, a német biblia-kritika és vallástörténet hívei, E. *Scherer*, *Réville* protestantismus alatt a szabad lelkiismeret és igazság kutatás minden vallásos megnyilatkozását akarták érteni. Az ellentétek az 1872 3-i nemzeti zsinaton szakadásra vezettek, bár arról az állam nem vett tudomást. Az 1905. törvény, mely az egyházakat elválasztotta az államtól, utat engedett a különválásnak. Három református egyesülés keletkezett ekkor, de erkölcsi és társadalmi téren való összműködésüket egy ötvenként választott közös testület biztosítja. Számuk mintegy 700.000, pontos adataink nincsenek róla, mert a francia népszámlálási ív régóta nem kérdi a francia polgár hitét.

Ed. *Delléau* (Revue de synthèse historique 1910-1913. 9.) a *chartizmus fejlődését vizsgálja az 1837-39-es* években, az egykorú nyomtatott források alapján. Főszempontja, hogy rámutasson azokra a tömeglélektani okokra, amelyek a békésen induló mozgalmat az erőszak útjára terelték. A «Working Men's Association» és a «Birmingham Political Union», a szervezett munkásság és a radicalis polgárság küzdő csoportjai eleinte a békés sajtó-agitáció és gyűlésezés, és a parlamenthez intézendő *monstre-petition* által akarták kivívni az 1832-i választóreform folytatását, a prolektárság politikai egyenlősítését. A Charta csak a férfilakosságnak követelte ezt, de a radicalis munkásmozgalom lapja, a Northern Star, a kereső, önálló nőkre is ki akarta terjeszteni. Megalakult a Female Pol. Union is. A munkásság londoni Nemzeti conventjében W. *Lovett* önzetlen, nemes, bölcs egyénisége igyekezett megtartani a mérséklet, a béke alapját, míg Feargus, O'Connor, Harney, Brouterre, O'Brien s mások, a munkásclubok hangulatához alkalmaz-

kodva, csakhamar az általános strike és a fegyverkezés felé hajoltak. A parlament elutasító magatartása után itt-ott kitérő utcai harcok eredménytelensége igazolták Lovett álláspontját.

H. *Friedjung* (Hist. Zschr. 1911. 107. k. 540 l.) a *német egység* alakulásának, Ausztria és Poroszország mérkőzésének 1848—50-i fejezetéhez szolgáltat adalékokat. A szerző azóta megjelent könyve (Oesterreich von 1848—60, II. k.) új levéltári anyag felhasználásával világította meg az akkori mérkőzést, amely a magyar honvédség diadalainak idején Poroszországot majdnem diadalra juttatta. Radowitz tábornok bátor kezdeményezése már elérte azt, hogy a 35 német állam közül 27 hozzájárult a porosz vezetés alatti német szövetségállam szervezéséhez. De Schwarzenberg hg. energiája, az orosz segítség, meg a porosz király és conservatív tanácsosainak húzódozása attól, hogy a forradalom leverőtől, Ausztriától és Oroszországtól elszakadjanak, meghozta az olmtüzi diplomatiái megaláztatást. E válságos idő alatt gr. *Bernstorff* volt a bécsi porosz nagykövet. Az ő szerepét és egyéniségét világítja meg az idézett tanulmány. Bernstorff, mint telivér porosz és conservatív, nem helyeselte Radowitz merész egységterveit, inkább Ausztriával kezelt fogva, a német szövetségben belül szeretne volna megalkotva látni a porosz királyságtól vezetett szűkebb észak-német Bundot. Fél-akarattal, fogyatékos diplomatiái egyéniségével nem tudta megállni a helyét az osztrák miniszterelnök kvalitásaival szemben.

Délanne tábornok (Revue des deux mondes 1911. 6. k., 287.) összehasonlítja az 1870-i német és francia hadseregeket. Tanulmányát G. *Bapst* művéhez fűzi, ki Canrobert maréchalról s a XIX. század haditörténetéről szólva IV. és V. könyvében a német francia háborút tárgyalja és a sokszorosan megvilágított tényekről főként lélektani megfigyelése, jellemzése által tud újat mondani. D. megjegyzései abban csúcsosodnak ki, hogy 1815 után a francia hadiszervezet, katonai elmélet és oktatás teljesen szakított a forradalmi és császársági hagyományokkal és visszatért a XVIII. század geometrikus, kis egységekkel dolgozó, minden vezetést a főparancsnokokban koncentráló módszereihez. Ellenben a porosz hadsereg a napoleoni háborúk tanúságai alapján szerveződött és működött. *Carnoté* az érdem, hogy a nagy vereség után a francia katonai elméletet és oktatást helyes útra terelte.

GÖRÖG IMRE.

A Revista Católica (Bucurest 1912. II. számában) *M. Theodorian-Carada*: «*Răpirea Basarabiei*» cz. tartalmas értekezése Bessarabia Oroszországhoz csatolásának történetét ismerteti a 100 éves évforduló alkalmával, mely országos gyászünnep volt Romániában. Már II. Katalin czár.ő szövetkezni akar II. Józseffel a török végleges kiűzésére Európából; a felszabaduló területen fiának akart egy keleti görög-szláv császárságot állítani Oroszországgal és a Habsburgokkal szövetségben. Ausztria kapná Kis-Oláhországot s az oroszsal együtt protectora lenne az egyesítendő Dunai-fejedelemségnek, mely Dácia néven a Dniester—Lengyelország—Feketetenger—Olt-Kárpát közti területet foglalná magában. Ez új állam uralkodójául állítólag Potemkint szemelte ki a czár.ő.

E tervet is felhasználta nyomatéku a szultánnál I. Napoleon, midőn 1806-ban oroszellenes szövetségbe akarta vonni Törökországot, de az orosz vesztegetés akkora volt a Portán, hogy a francia követ minden fáradozását meghiusította. Annyit azonban mégis elért III. Szelimnél, hogy az oroszpárti Ipsilanti oláh- és Moruzzi moldvai vajdát letette és helyükbe Sutzut és Kallimachot nevezte ki; de Oroszország és Anglia fenyegetésére visszavonta ez intézködését is. A meghunyászkodás hiába volt mégis, mert a francia-porosz háború kitörésekor az orosz csak bevonult Moldvába, szokás szerint «a keresztyén nép védelmére». De Napoleon győz és a tilisiti békepontok elrendelik az orosz csapatok kivonulását a fejedelemségekből.

E béketárgyalások alkalmával hr. Hardenberg, a porosz követ újra felveti Törökország felosztásának eszméjét: ajánlata szerint Oroszországnak jutna a mai Románia Oltig terjedő része, Bulgária, Rumélia és Kisázsia; Ausztriának Dalmatia, Bosznia, Szerbia, Kis-Oláhországot; Poroszországot Szászországgal növelnék, a szász királyt pedig a visszacsatolandó Galicziával növelt Lengyelország trónjával kárpótolnák. Napoleon azonban nem fogadta el ezt a tervet, valamint már előbb — 1805-ben — Talleyrand javaslatát sem, hogy csatolják az oláh fejedelemségeket Ausztriához, melyet ezzel össze lehetne veszíteni végleg Oroszországgal, valamint erejét azzal is megosztanák, hogy kénytelen lenne a görög-keleti s így a Nyugatot gyűlölő lakosság miatt állandóan tekintélyes hadsereget tartani az occupált területen.

1806. febr. 26-án aláírta a czár a Porta integritásáról szóló pontot, de csapatait azért nem vonta ki a fejedelemségekből, sőt arra hivatkozva, hogy török bandák beütése fenyegeti a lakosságot,

Bucurestet is elfoglalta «chitrokonai védelmére», Napoleont pedig orosz-francia szövetség kecségetetésével akarja megnyerni az annexiónak. Ez hajlandó is ebbe belenyugodni, ha ő viszont Poroszországtól elfoglalhatja Sziléziát, a mibe azonban az orosz nem akar beleegyezni. 1807. nov. 26-án végre a párisi orosz követ azt az utasítást kapja, hogy jelentse be Napoleonnak, miszerint ha «egy kis földdarabot», (Bessarabiát) annectálhat a czár, kivonja seregét a fejedelemségekből. A francziáknak — úgy látszik — akkor sem volt erős oldala a földrajz, mert hosszú húza-vona után belementek e megoldásba, s így vesztette el Moldva legtermékenyebb területét, melyen azóta az orosz kormány atyai keze a templomokból és iskolákból is kiűzte az oláh nyelvet.

Az Archiva 1910. márcziusi számában *Gh. Ghibănescu* két okmányt közöl Moldvának a Hetaira utáni idejéből. Az első 1827. év január havára szóló költségvetés az állami és udvari alkalmazottak fizetésére. A tételek végösszege 56,837 lei, a mi egy évre 682,044 leit tesz ki. Legtöbb fizetése a főudvarnagynak van (vel postelnic): 1000 lei egy hónapra, a kerületi főnökök. (15) u. n. ispravnic, fizetése 300—800 lei közt változik, a négy fővorniké csak a 600-at éri el, a diván tíz tagja a 140 leit kap stb. Az állások neve török, kisebb részben szláv, van azonban a «bán»-on kívül két egészen magyar is: aprod és viziteu (vezető). A vornic, a csausz és vataw *de aprozi* (többsz szám) egyenkint 100 -100 lei fizetést hűz. A viziteu = kocsis, ez a még középkori magyar kölcsönszó maig is használatos Moldvában; a fenti költségvetés szerint a két udvari kocsis 118 lei bért kapott 70 és 48 arányban. Legnagyobb tétel a konstantinápolyi kapitihájának járó havi 10,000 lei, legkisebb a börtönőr 3 lei zsoldja, nem sok juthatott egyre abból a 8 leiből sem, a mit a fejedelmi udvar sepregető asszonyai együttvéve kaptak. Úgy a költségvetést, mint a következő okmányt, mely az adós-ügy rendezése, hitelezők kielégítése, kamatláb és pénzfolyam megállapítása ügyében Sturza vajdához 1827. decz. 19-én benyújtott javaslat az államtanács (sfatul terii) készítette a metropolita elnöklete alatt, s az első harmincznégy, a másodikat ötvenhat tanácsstag — a moldvai bojárság színe-java — aláírása hitelesíti.

Ugyanezen folyóirat szept. számában *A. Gorovei* a moldvai igazságügyi szervezettel foglalkozik, melyről az orosz invasió, tehát a Regulamentul Organic előtti időből meglehetősen keveset tudunk. A «*Din trecutul nostru judicătoresc*» cz. cikkben el-

mondja Gorovei, a mit Cantemir Demeter a «*Descriptio Moldaviae*»-ben tud e tárgyról, hogy: a fejedelmi Divánon kívül az udvari tanácsosok (sfetnic) és a Diván bojárjai ítélkezettek egész Moldvában, de -- amennyiben nekik többnyire a fővárosban kellett tartózkodni, az egyes vidéki városokba és mezővárosokba (oraş, trg) külön igazságszolgáltatási közegeket nevezett ki a fejedelem, ezeket néhol porkolábnak, másutt vornicnak, a sóbánya-helyeken kamarásnak nevezték; (pîrcalab, vornic, cămăras). A nagyobb helyeken kettő, a kisebbeken egy volt. Hatáskörük csak kisebb ügyekre terjedt ki, a nagyobbakat a kerületi főnökhöz vagy a Divánhoz terjesztették fel, a felekkel előbb tekintélyes összegű pénzbiztosítékot tétetvén le; hogy mit tekintettek kis ügynek és mit nagynek, arra nézve utasítást nem ismerünk. Szerző azt hiszi, hogy az a bíró belátásától függött. Úgy látszik, Cantemir († 1723) óta itt is változott a helyzet, mert a közölt bírói kinevezésben, melylyel Sutzu Constantin Sándor vajda Pascal Miklóst 1803, decz. 1-én Htrlău bírói székébe ülteti, arra utasítja Pascalt, hogy minden elébe kerülő «panaszt és törvényes ügyet» elintézzon, sőt a közigazgatási tisztviselőket is ellenőrzése alá helyezi. Egy másik közölt okmányból pedig (Sturza Sandü János vajda Gorovei János szerdárt 1825-ben bíróvá nevezi ki) az tűnik ki, hogy a bojárrok bíraskodási jogukat időközben elvesztették.

GAGYI JENŐ.

A *Česky časopis historický* (XVI. évf. 1910) cz. folyóiratban *Praha a Čechy roku 1813* (Prága és Csehország 1813-ban) című értekezés jelent meg. Ez értekezés szerzője *Rezek Antal*, a néhai osztrák minster és történétíró. Maga az értekezés tulajdonkép egy 1813-ban tartott felolvasásnak fogalmazványa, melyet Rezek hagyatékában találtak. Rezek élénken rajzolja az 1813-ban Prágában és keleti Csehországban végbement diplomatai tárgyalásokat. Ezeknek az eredménye volt az, hogy Ausztria a lipesei csata előtt Poroszországhoz és Oroszországhoz csatlakozott. Rezek értekezése egyszersmind Metternich és Ausztria apologiájának tekinthető.

Prága.

KROFTA KAMIL.

Könyvek. *Weutzke P:* Kritische Bibliographie der Flugschriften zur deutschen Verfassungsfrage. 1848—1851. Halle, 1911. XX—313. — *Brandenburg E:* Die deutsche Revolution 1848. Leipzig, 1911. VIII—133. — *Boehn (Max v.):* Biedermayer Deutschland

von 1815—1847. Berlin 1911. (4° XII—615 l.) — *Pflugk—Harttung* (J.): Das preussische Heer und die norddeutschen Bundestruppen unter General v. Kleist 1815. Gotha, 1911. (8° X—275 l.) — *Instruments de travail*. Les ministères français. 1789—1911. Edition de la Societé d'histoire moderne. Paris 1911. (8°—79 l.) (A francia ministerek kronologikus és betűrendes névsora.)

Páris.

FÓTI LAJOS.

Magyar történet idegennyelvű folyóiratokban.

A magyar történetírás keveset foglalkozott a reformatiónak a hazai oláhok közt való terjesztésével és terjedésével, s annak a görög keleti egyház szervezetében maig megmaradt nyomaival. Már ezért is figyelemreméltó a balázsfalvi *Cultura Crestină* cz. egyházi folyóiratban az a különféle címeken megjelenő cikksorozat, mely épen a fenti kérdések tisztázását célozza. A szerző, *Păclișan Zenobius*, az 1911. évi 2—3. számban a XVI. és XVII. századi oláh kálvinista papok névsorát állítja össze, a 4—5. számban a máramarosi orthodox püspökség vitás kérdéséhez szól a *Cziplé* Sándor könyvét (A máramarosi püspökség kérdése, 1910.) bírálva és czáfolva. A 9. számban a fogarasi ref. egyház levéltárából *Pokoly* Józseftől kiadott, s a fogarasvidéki református papi felügyelet alatt álló oláh egyház szervezetére vonatkozó okleveleket magyarázza.

Új eredményre jut a 11. és 13. számban megjelent «*Marun țiguri istorice*» cz. dolgozatában; kutatásai nyomán megállapítja, hogy az oláh történetíróktól fanatikus hévvel vitatott gyulafehérvári XVII—XVIII. századbéli oláh iskola sohasem állt fenn; a cikksorozat második felében a gyulafehérvár-fogarasi (ma balázsfalvi) g.-kath. püspökség időnkénti területi változásait kutatja.

A 12. számban *J. Mateiü*: «Preotimea românească ardeleană in veacul al XVII-lea» (Az erdélyi oláh papság a XVII-ik században) cz. meglehetősen gyenge értekezését bírálja.

Ugyanezen folyóirat 1912. évi 5. sz.-ban *Jorest* Illéssel foglalkozik. Ez az erdélyi görög-keleti püspök (1640—1643), a kit I. Rákóczi György fejedelem püspöki székétől megfosztott és elzárattott, meglehetősen rejtélyes történeti alak, kinek szerepéről több történész állított fel más és más hypothezist. Legújabb a Bunea Ágosté, ki szerint *Jorest* a calvinismust terjesztette, börtönbe pedig erkölestelen életmódja miatt került. *Păclișan* sorra

czáfolja Bunea bizonyítékait, mint hitelt nem érdemlő okmányokat, melyek alapján Jorest orthodox hitét nincs jogunk kétségbe vonni.

A 4. számban a jezsuiták Erdélybe telepedését írta meg a Fontes rerum Trans.-ban közzétett levelek alapján. E kisebb dolgozatok mellett egy hosszabb értekezése húzódik végig Pächősnak a folyóirat 1911/2. évfolyamain: «*Legăturile Românilor ardeleni cu reformatiunea in s. al. XVI. și XVII.*» Tárgyát, az erdélyi oláhoknak a reformatióval való összeköttetését, hét fejezetben adja elő, külön foglalkozva a lutheránus és református térítéssel a XVI. században, fordulópontnak vevén fel János Zsigmond halálát, mivel az ezután uralkodó katolikus Báthoryak alatt a sikeresen megindult térítés megakad, sőt visszafejlődik. Újabb fordulópont, de már csak a calvinisták javára, Bethlen Gábor trónralépte; e fejedelem egyházreformáló törekvéseinek külön fejezetet is szentel. A következő fejezet Bethlen utódaival foglalkozik az unióig s a befejezésben értékes adatokat hoz fel arra, hogy a moldvai és havaseli oláhok hogy segítették erdélyi fujrokonaikat a protestantismus elleni védekezésben.

GAGYI JENŐ.

Az Archivio storico italiano 1911. évi harmadik füzetében R. P. jegy alatt ismerteti valaki *Acsády* Ignácznak «A Magyar Birodalom története» cz. munkája egyik fejezetét (41. lap), amely olasz nyelven is megjelent s Magyarországnak és Bécsnek a török járom alól való felszabadulását tárgyalja. Nem annyira történeti tanulmány ez, mint inkább védőirat Benedetto Odescalchi, XI. Inceze pápa mellett, akinek diplomatai actióját éles világításba helyezi. Érdekes, világos és pontos munka, de nem elég objectiv, mert a pápa iránti túlságos symaphiája mellett mintha szintügy túlzott előítéletei volnának Lipót és XIV. Lajossal szemben. Nincsenek eléggé tisztázva azok a benső indokok, a melyeknél fogva a pápa a legnagyobb érdekeket, főleg a pénzügyi szempontokat is háttérbe akarja szorítani Magyarország felszabadítása érdekében. A kritikus azt óhajtaná, hogy Acsádynak és más magyar történetíróknak, pl. Károlyi Árpádnak teljes műveit is lefordítanák olaszra, mint a hogy Fraknói XI. Inczéről szóló monographiájával tették.

Győr.

LUKÁCS KÁROLY.

KÜLÖNFÉLÉK.

Voltak-e a magyarok a görög keleti egyház hívei a X. században ?

Taksony vezér kormányzásának idejében, 948-ban, Bulcsu vezér és nemsokára Gyula vezér is, Konstantinápolyban, a római egyháztól, Photius konstantinápolyi patriarcha idejében, 867-ben, elszakadt görög egyház patriarchájának székhelyén, megkeresztelkedett. Bulcsu, mikor visszatért hazájába, csakhamar visszatért a pogányságra is; ellenben Gyula — ki, mikor hazatért, magával vitt egy Hierotheus nevű, ájtatosságáról híres szerzetest, kit Theophylaktos konstantinápolyi patriarcha Magyarország püspökének szánt — állhatatosan megmaradt új vallásában, melynek Hierotheus, Gyula hazájában, sok hívőt szerzett.

Ennyit tudunk, nem többet, a görög keleti egyháznak a magyarok között való térítéseiről.

Tudjuk pedig ezt a keveset három byzanci történetíró, Kedrenos (élt a XI. század közepén), Szkylizész (élt ugyanakkor) és Zonaras (élt 1120 körül) följegyzéseiből, melyekre következő észrevételeket kell tennünk. Igaz ugyan, hogy Gyula, ki Erdélyben lakott, mikor hazájába visszatért, családját, egynéhány főurat és alattvalóinak egy részét Hierotheus-szal megkereszteltette; de később, mikor már leánya, Sarolta, Gejza vezér felesége volt, a keresztény hitet ő is, mint Bulcsu, elhagyta. Így tett, Sarolta kivételével, családja, a megkeresztelkedett egynéhány főúr és keresztényné lett alattvalóinak nagy része. Alighanem ez volt oka annak, hogy Hierotheus — kiről nem tudjuk, vajon volt-e Magyarországon, és térített-e s fölállította-e püspöki székét itt — nemsokára visszatért Konstantinápolyba. Gyula öcscsének, Zombornak ugyancsak Gyula nevű fia, a mint tudjuk, Szent István uralkodásának idejében a pogányság fentartásáért küzd. Noha Sarolta, a ki Gejza első felesége s Szent István anyja volt, haláláig keresztény volt, de nem ő bírta reá Gejzát, hogy keresztényné legyen, hanem második felesége, Adelhaid, Mieczisláv lengyel fejedelem huga, a ki mindig a római katolikus vallás híve volt.

Fraknoi így vélekedik : «Én Katonával (t. i. a jeles magyar történetíróval) azt tartom, hogy Hierotheus nem is jött Magyarországra, mert Gyula magyar vezér volt ugyan, de Erdélyben lakott ; és ha Hierotheus térítési működésének Erdélyben volt sikere, . . . ezt valószínűleg nem a magyarok, hanem az ottani oláhok között aratta, kiknél a görög szertartás napjainkig teljes virágzásban fönmaradt ; hogy pedig Erdélynek, midőn azt Töhötöm birtokába vette, lakói oláhok voltak, kiket ő nem űzött ki, hanem a hegyekbe szoritott, a Névtelenből tudjuk. Miért is nem lehet csodálnunk, hogy Hierotheus működésének és személyének hazánkban legkisebb emléke, nyoma sem maradt fön.» (A magyar nemzet műveltsége az első fejedelmek korában, 330—1. l.)

Hunfalvi Pál nem ad hitelt az említett byzanci történetírók állításainak. (Magyarország ethnographiája, 311—2., 322—4. l.)

Horváth Mihály ezt írja : «Ha, mint hihető, Gejza tanácsában íjjának, az élemedett, tapasztalatokban gazdag, keresztény Gyulának volt legnagyobb tekintélye, valószínű, hogy Gejza — mikor a kereszténység fölvetelének szükségességéről értekezett Gyulával — fölvetette előtte a kérdést, hogy melyik egyházhoz, a keletihez, vagy a nyugotihoz csatlakozzék-e a magyar nemzet? . . . A nemzet függetlenség megőrzése tekintetéből kétségkívül tanácsosnak tűnhetett fel a keleti, mint a nyugati egyházhoz való csatlakozás ; attól lehetvén tartani, hogy — mint Cseh- és Lengyelországban — a német térítők majd a német császár beavatkozásainak is utat törnek. Másrészről azonban fölmerülhetett az a kérdés is, vajon nem fogná-e épen a keleti egyházhoz való csatlakozás erősebben fölingerelni a német császárok féltékenységet, és ürügyet szolgáltatni azoknak ellenséges föllépésre? . . . Kétségtelen tény, hogy Gejza . . . kísérletet sem tett a keleti kereszténységgel, hanem eleitől fogva a nyugatinak határozta megnyitni országát . . . Ha elfogadjuk is Gyula megtértét és Hierotheus bejöttét, abból még nem következik, hogy ők nagyobb sikerrel is terjesztették volna az ó-hitű kereszténységet . . . Az «ó-hitű» nevezet sem bizonyítja azt, mint talán látszhatnék, hogy a római előtt a görög szertartású kereszténység volt legyen elfogadva a magyarok egy része által. E nevezet, valószínűleg, csak azóta jött divatba nyelvünkben, mióta XIII. Gergely pápa, az időszámítást kiigazítván, új naptárt hozott be a római katolikus valláson levők közt, míg a görög szertartású keresztények azután is, mind maiglan, az ő naptárt tartották fön ; és innen ment át

magára a vallásra is az «ó-hit» elnevezés.» (A kereszténység első százada Magyarországon, 50—2. l. a 2. kiad. szer.)

Thallóczy, a «Századok» 1896. évfolyamában «Adalék az ó-hit történetéhez Magyarországon») egy XIV. századbéli szláv kézirat magyar fordítását közli, melyből az tűnik ki, hogy a görög keleti egyház meg sem kísértette hazánkban a térítést.

Karácsonyi «Mi köze a görög egyháznak a magyarok megtérésehez?» című értekezésében «Katholikus Szemle» 1900. évf.) szól hozzá a szóban forgó kérdéshez. Értekezése végén azt írja, hogy arra a kérdésre: «Ezen rövid, de velős, sérteni nem akaró, csak a valóságot kifejező szóval válaszolhatunk: semmi.»

Pauler Gyula erre (a «Századok» 1900. évf. 363. lapján) ezt mondja: «E válasz körülbelül helyes.»

A Szent Gellért életéről szóló munkának — melynek írója Könyves Kálmán királyunk korában élt — 10. cikkelyében azt olvassuk, hogy Ajton (latinosan Achtum, mely névről Melich a «Magyar Nyelvtudományi Társ.» 1913 október 21. ülésén való felolvasásában, azt mondja, hogy besenyő-török eredetű, s az aranyat jelentő török Altin személynév mása) magyar főúr, Szent István kortársa, Bodony (Viddin) városában (Bolgárországban). görög szertartás szerint vette fel a keresztiséget, és azután Maros városában görög kolostort alapított, melybe Bodonyból telepített szerzeteseket (a hazánkban akkoriban fennálló görög kolostorokról lásd: Balics, A r. k. egyház története Magyarországon. I. k. 472—80. l. és II. k. 2., 189., 214., 217., 297. és 595—8. l.)

Ezek ugyan hitelt érdemlő dolgok; de korántsem bizonyítják, hogy a magyarok akkoriban a görög keleti egyház hívei voltak.

Ha igaz volna, hogy a magyarok egykor a görög keleti egyházhoz tartoztak, és azután a római egyházba tértek: ennek volna legalább némi nyoma nyelvünkben, mert a görög nyelvből bizonyára több szó került volna bele, de nem került bele egyetlenegy sem; a keresztény fogalmakat jelölő szláv szók pedig — mint a hogy Melich («Szláv jövevény szavaink» című munkájában) kimutatta — nem a görög keleti egyházhoz tartozó szláv (bolgár, orosz és rácz) népek nyelveiből, sem az istentiszteleti nyelvékké vált ó-szlávból kerültek nyelvünkbe, hanem a római egyházhoz tartozó szláv (cseh, morva, szlovén és tót) népeikéből. Melich

(említett munkájának 88. lapján) helyesen mondja: «A ki... azt tanítja, hogy a magyar nyelv keresztény kifejezéseinek szláv része Cyrill és Method keresztény terminológiájából való, annak okvetlen azt kell vallania, hogy a magyarság előbb görög keleti keresztény volt. Erre azonban, Karácsonyi Jánossal együtt, én is azt kérdezem: «Mi köze a görög egyháznak a magyarok megtérítéséhez?» A felelet azonban nálam nem az, hogy semmi, hanem, hogy majdnem semmi. Helyesen mondja (eml. munk. 425. lapj.) ezt is: «A magyarok más európai betűsort, mint a latint, nem használtak; nem volt náluk se görög, se glagolita, se cyrill írás.»

Ha igaz volna, hogy a magyarok egykor a görög keleti egyházhoz tartoztak, és azután a római egyházba tértek: ennek volna legalább némi nyoma törvényeinkben, okleveleinkben, a hazai s a külföldi krónikákban, de nincs bennök semmi nyoma.

A görög egyházból a rómaiba való áttérés szó- és tollharczok és fegyveres erőszakoskodások nélkül nem eshetett meg. Minderről azonban mit sem tudunk; de azt tudjuk, hogy nem lehet valamely népet — úgyszólván — észrevétlenül vallásának elhagyására, s egy másiknak felvételére reábirni.

Ámbár a görög keleti egyház térítéseinek — a mint a fennebbiekből látható — a magyarok közt alig, vagy épenséggel nem volt foganatja, mindazáltal vannak, a kiknek mintegy kedvök telik benne konokul állítani, hogy a magyaroknak a kereszttyén vallásra való térítése a görög keleti egyház munkája volt.

A XVIII. században, többek közt, a hazájából, Magyarországból, Németországba szakadt Schwartz Gottfried — «Initia religionis christianæ inter hungaros ecclesie orientali adserta» című. Halleban, 1739-ben megjelent értekezésében — állította, de kellő okokkal nem bizonyította, mert nem bizonyithatta. Ilyen okokat hoz fel: minthogy Sarolta a görög keleti vallásban neveltetett, kétségkívül fiát is ebben nevelte, tehát Szent István görög keleti hitű volt; Szent István a veszprémi völgyben Szent Vazul görög szertartású apáczáinak kolostort alapított, melynek alapítólevelét görög nyelven írta; a magyarok a görög keletieket óhitűeknek hívják, a miből az következik, hogy hazánkban előbb a görög keleti vallás terjedt el és azután a római katolikus; hazánkban, a kereszténység elterjedésekor, a papok, a görög egyház szokása szerint, házasodhattak; hazánkban a római katolikusok sokáig a görög egyház szokása szerint tartották a nagyböjtöt stb.

A XVIII. században Katona (Hist. crit. ducum és Hist. reg.), Kollár (Hist. diplom. juris patronat. r. Hung.), Pray (Annales veteres hunn., avar. et hung. és De s. dextra S. Steph.), Salagius (t. i. Szalágyi, Status eccl. Pannon.) és Stilling (Vita S. Stephani) és a XIX. században Fejér (Religionis et ecclesiae christianae apud hungaros initia) és Lányi (Magy. egyháztörténelem, átdolgozta Knauz, I. k. 154—9. l.) Schwartzot sikeresen megczáfolták s megdönthetetlen okokkal kimutatták, hogy őseinknek a keresztény vallásra való térését a latin, és nem a görög egyháznak köszönhetjük.

Nemrég két fővárosi ujságunk (a «Budapesti Hirlap» az 1913. évi július 27-iki s a «Pesti Hirlap» ugyancsak az évi szeptember 12-iki számában) újra elmondta, a miket Schwartz mondott.

Ezért tartottuk szükségesnek erről a kérdéstről szólni, melyet bizvást eldöntöttnek tekinthetünk.

A történeti valóság az, hogy a magyarok a X. században nem tartoztak a görög keleti egyházhoz, és hogy a kereszténységre a római egyház térítette őket.

«A görög szertartáson levő híveknek — mondja Hodinka — végre is... el kell fogadniuk a felekezeti szempontoktól és érdekektől nem vezetett tudomány ez eredményét.» (A munkácsi görög katolikus püspökség története, 6. l.)

Hogy van az mégis, hogy hazánkban szép számmal vannak magyarajkú görög keletiek és görög katolikusok?

Csak úgy, hogy ezek hazánkba vándorolt idegenek (oláhok, oroszok és rácok) megmagyarosodott ivadékai, a minék minden igaz magyar örülhet; valamint örülhetne annak is, ha a magyar ajkú görög keletieknek és görög katolikusoknak magyarnyelvű istentiszteletök volna, s ha a görög keletieknek is volna magyar püspökségök, mint a hogy a görög katolikusoknak már van.

BELLAAGH ALADÁR.

Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der Neuere Zeit. Az akadémia 1913. május havában Szentpétervárott tartott gyűlésén leszámolt Paul Marc azon munkálatairól melyeket a közép- és újkori görög oklevelek kiadására nyert megbízatásuk alapján ő és munkatársai kifejtettek. Elsősorban a császár-oklevelek kiadásán dolgoznak s több irányban

végeztek fontos előmunkákat. Így elkészítették az összes fennmaradt császári oklevelek kiállítóinak és elfogadóinak repertoriumát, repertorium készült az oklevelek mai megőrzési helyéről és a róluk szóló irodalomról. Amellett megkezdették a regesták készítését és a constitutiók és novellák hagyományozási történetének kutatását. Különben elsősorban arra irányult a törekvés, hogy az anyagot a kiadás számára photographice lehetőleg teljesen beszerzzék. Ebből a célból készített felvételeket Paul Marc Velenczében és Pathmoson s sikerült több Athos-oklevélgyűjteményhez hozzáférniök. Tervbe vettek egy facsimile-kiadást is és mindjárt közlik az első füzet tartalmát; ez 20 táblát tartalmazna, melyek anyag és írás tekintetében a legjellemzetesebbek.

—i.

A bécsi *Historische Gesellschaft* I. évi február 17-iki gyűlésén Dr. Eckhart Ferencz, a cs. és kir. közös pénzügyministeri levéltár allevéltárnoka felolvasta a «Magyarországi hiteles helyek keletkezése és jelentősége» című értekezést. Az értekezést az elnöklő Redlich tanár és a társaság tagjai nagy elismeréssel fogadták.

Gróf Kuun Géza. A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről	— 80
— A sémi magánhangzókról	— 75
— Adatok Krim történetéhez	— 40
— Codex Cumanicus. Bibliotheca ad Templum Divi Marci Venetiarum primura ex integro edidit, prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit	10.—
Lindenschmidt Mihály. A verbázi német nyelvjárás	— 90
Lugossy József. Hangrendi párhuzam ezer példában	— 20
Mayr Aurél dr. A lágy aspiraták kiejtéséről a z-ndben	— 20
— Az úgynvezett lágy aspiraták phoneticus értékéről az ó-ndben	1.20
Melich János. A gyöngyösi latin-magyar szótár-törödéek. Veress Ignác másolata felhasználásával közrebocsátotta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta	5.—
— Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai. (A középfrank nyelvjárás terképevel)	1.20
— A brassói latin-magyar szótár-törödéek	— 60
Molnár Albert. (Szenczi-) naplója, levelezése és irományai. Jegyzetekkel ellátta Dézsi Lajos, Hasonmással	9.—
Munkácsi Bernát. Árja- és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet: Magyar szójegyzék s bevezetésül: A kérdés története	12.—
— Budenz József emlékezete	1.20
— Vogul népköltési gyűjtemény. I. kötet: Regék és énekek a világ teremtéséről. Első füzét. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	3.—
Kiegészítő füzét	6.—
II. kötet: Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi. Első füzét. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
III. kötet: Medveénekek. Első füzét. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	10.—
IV. kötet: Életképek. Sorsénekek, vitézi énekek, medveünnepi színjátékok, állaténekek, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzék. Első füzét. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
— Votják népköltészeti hagyományok	4.—
— Votják szótár. 4 füzét	16.—
Nyelvemlékek. Régi magyar — Kiadta a M. T. Társaság IV. kötet. Első osztály: Guary-codex	2.—
Második osztály: Egyházi vegyes könyv. (Winkler-codex)	3.—
V. kötet: A Jordánszky-codex bibliafordítása. Sajtó alá rendezte és kinyomatta Toldy Ferencz. A kész nyomtatványt az eredetivel összevetette, a Csemez-törödéek szövegével kiegészítette és előszóval ellátta Volf György	12.—
Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerkesztik: Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Aron. Közzéteszi Volf György. Tartalma:	
I. kötet: Bécsi-codex. — Müncheni-codex	4.—
II. kötet: Veszprémi-codex. — Peer-codex. — Winkler-codex. — Sándor-codex. — Gyöngyösi-codex. — Thewrewk-codex. — Kriza-codex. — Bod-codex	4.—
III. kötet: Nagyszombati-codex. — Szent-Domokos-codex. — Virginia-codex. — Közzéteszik: Komáromi L. és Király Pál	4.—
IV. és V. kötet: Erdy-codex. Egy-egy kötet	4.—
VI. kötet: Tihanyi-codex. — Kazinczy-codex. — Horvát-codex	4.—
VII. kötet: Ehrenfeld-codex. — Simor-codex. — Cornides-codex. — Szent-Krisztina élete. — Vitkovics-codex. — Lányi-codex	4.—
VIII. kötet: Szent Margit élete. — Példák könyve. — Könyvecske a szent apostoloknak méltóságáról. — Apor-codex. — Kulcsár-codex	4.—
IX. és X. kötet: Ersekúvári-codex. Egy-egy kötet	4.—
XI. kötet: Debreczeni-codex. — Gömöri-codex	4.—
XII. kötet: Döbrentei-codex. — Teleki-codex	4.—
XIII. kötet: Festetics-codex. — Pozsonyi-codex. — Keszthelyi-codex. Miskolci-törödéek	4.—
XIV. kötet: Lobkovitz-codex. — Batthyányi-codex. — Czech-codex	4.—
XV. kötet: Székelyudvarhelyi codex. — Guary-codex. — Nádor-codex. — Lázár Zelma-codex. — Birk-codex. — Piry-hártya.	6.—

*Megrendelhetők a M. Tud. Akadémia könyvkiadóhivatalában
Budapest, V., Akadémia-utca 2. sz.*

L717

vi. b. 125.

am.

1914.

3. füzet.

VII/1682

TORTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL.

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

Megjelen évenként négy tizíves füzetben január,
márczius, június és október hónapokban.
Előfizetési ára egy évre 12 K, egy-egy füzet 3 K.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1914

Kéziratok és könyvek a szerkesztő lakására küldendők

(II. k., Retek-utca 37.).

TARTALOM.

	Lap
<i>Kmoskó Mihály</i> : Az a-ga-dé-i dynastia és a sémi uralom kezdete Mesopotamiában	321
<i>Révay József</i> : Ókeresztény symbolumok. I.	347
<i>Bleyer Jakab</i> : Metternich és Zichy Julia grófnő	371
Kisebb közlemények.	
<i>Kropf Lajos</i> : Kossuth Lajos és a szent korona	376

Irodalom.

Theodor Lindner: Geschichtsphilosophie. Einleitung zu einer Weltgeschichte seit der Völkerwanderung. Ism. <i>Niklai Péter</i>	381
T. W. Arnold: The Preaching of Islam, a History of the propagation of Muslim Faith. Ism. <i>Goldziher Ignác</i>	384
Darkó Jenő: A magyarokra vonatkozó népvnek a bizánczi írónál. Ism. <i>Miskotczy Gyula</i>	387
E. Jordan: Les origines de la domination Angevin en Italie. Ism. <i>Áldásy Antal</i>	396
Donado da Lezze: Historia Turchesca, publicatü de Dr. J. Ursu. Ism. <i>Kropf Lajos</i>	398
Gerdes: Geschichte des deutschen Bauernstandes. Ism. <i>Seltmann Rezső</i>	403
Szarka Gyula: Váczi domokos konvent története. Ism. <i>Putek Ferencz</i>	406

Folyóiratok és könyvek.

<i>Elmélet</i> . Irta: <i>Madzsar Imre</i>	408
<i>Ókor</i> . Irta: <i>Heinlein István</i>	410
<i>Középkor</i> . Irták: <i>Áldásy Antal, Domanovszky Sándor</i>	412
<i>Ujkor</i> . Irták: <i>Borcsiczky Béla, Görög Imre, Krofta Kamil, Lukács Károly, Munkácsi Kálmán</i>	416
Nyilatkozat Szekfü könyve ügyében	424
<i>Magyar történet idegennyelvű folyóiratokban</i> . Irta: <i>Pivány Jenő</i>	429
<i>Könyvek</i> . Irták: <i>Föti Lajos és Mangold Lajos</i> (†) 410, 411, 413, 416, 419, 422, 423	

Különfélék.

Tagányi Károly: Válasz Dr. Erdélyi László megjegyzéseire	435
Balogh Albin levele a királyoknak tulajdonított gyógyító erőről	451
Szekfü Gyula: Ujabb válasz bírálóimnak	452
t.: Kassowitz Tivadar Bruno †	480

125/1

AZ A-GA-DÉ-I DYNASTIA ÉS A SEMI URALOM KEZDETE MESOPOTÁMIÁBAN.

Nitimur in vetitum semper cupimusque negata. E bölcs mondás nem csak erkölcsi, hanem szellemi téren is egyaránt igaznak bizonyul. Cupimus negata. Az emberi ész problémák izgatják, még akkor is, ha nyilvánvaló, hogy sisyphusi a munka, a melyet czélul tűzött ki maga elé. A keleti történelem valóságos temetője az ilyen hiábavaló erőlködéseknek és minden újabb felfedezés tragikus fejfája hibás általánosításoknak, téves következtetéseknek és könynyelmű feltevéseknek, valamint szépen és gondosan megírt tudós munkáknak. Szinte megdöbbentő, hogy azok a tudományos művek, a melyek Babylonia legrégebb történetét tárgyalják, milyen hamar évülnek el. *Radau* valamivel több mint tízéves műve ma már alig jelent valamit; *King*-nek a sumirek és az akkadok történetéről 1910-ben megjelent könyve javarészből szintén elévültnek mondható, *Hall*-nak pedig a közeli Kelet történetét ecsetelő kézikönyvében azok a fejezetek, a melyek Babylonia őstörténetét tárgyalták, már a mű közzétételekor (1913 február havában) teljesen téves álláspontot képviseltek. Kár, határozottan kár, ezekről a dolgokról nagy könyveket írni. A dolog igen sok esetben már magában véve non liquet, ehhez járulnak a folyton folyvást előkerülő újabb és újabb szövegek, a melyek az ilyen bőbeszédű tudós írásoknak valóságos «megőelő betűi».

Jelen értekezés is egy ilyen fontos felfedezést méltat és a vele kapcsolatban felmerülő problémákkal foglalkozik.*

* Rövidítve idézett művek: HSA = *King*. A History of Sumer and Akkad, London 1910. *King* Chron. = *Chronicles Concerning*

Tudvalevő dolog, hogy a múlt században a keleti történelem alapvető problémáját az ú. n. sumir-kérdés képezte. Ez a problema ma már a múlté. Az öreg *Halévy*-t kivéve mostanában alig akad többé számbavehető, komoly történész, avagy philologus, a ki a sumirek létezésében kételkedni merne. Az orientalistákat immár az a kérdés foglalkoztatja, melyik nép telepedett le előbb Mesopotamia alföldjén: a sémi akkadok-e északon, avagy a turániakkal rokon sumirek Babylonia déli részén. Első tekintetre ez a kérdés talán hiábavaló tudós nagyképűsködésnek tűnik fel. A valóságban a reá adandó felelettől függ annak eldöntése, kiknek köszöni a babylon cultura a maga létét, az a cultura, a melyen nemcsak Előázsia, hanem a classicus népek cultura is épült.

E kérdést illetőleg anézetek maínap is erősen megoszlanak. Azt ugyan még a legsovénebb semitisták is elismerik, hogy a történeti idők kezdetén a sémi akkadok mellett sumirek is laktak az Eufrát alsó folyása mentén; ez a tény immár teljesen tisztán áll minden hozzáértő szemében; csak az vitás kérdés még, mi volt az ország ethnographiai állapota a legrégebb időkben, a praehistoria kódös napjaiban. Egyesek a sumireket tartják¹ Mesopotamia legrégebb lakóinak, mások az akkadokat²; van olyan vélemény is, mely szerint a két nép egyszerre telepedett meg a folyamköz alföldjén: az akkadok északon, a sumirek délen.³ Mielőtt ezeket a véleményeket bírálat tárgyává tennők, előbb egy fontos kérdést kell tisztáznunk: lehet-e szó Mesopotamiában őslakókról.

Early Balylonian Kings, London 1907. 2 kötet. OL = Orientalistische Literaturzeitung. — RA = Revue d'Assyriologie. — SAK = *Thureau-Dangin*, Sumerische und Akkadische Königsinschriften, Leipzig 1907. — WZKM = Wiener Zeitung für die Kunde des Morgenlandes.

¹ Így *Unghad*, Sumerer und Akkader OL 1908, 62—67 ll. de Morgan, Les premières civilisations, Paris 1909, 195. l.

² Így legújabban *Hall*, The Ancient History of the Near East, London, 1913, 171. köv. l.

³ E. *Meyer*, Geschichte des Altertums³, Stuttgart u. Berlin, 404. l.

autochthonokról? A történészek ezen a kérdésen könnyelműen átsiklanak, már pedig e kérdés beható tárgyalása nélkül zöldre nem igen tudunk jutni.

Ismeretes dolog, hogy Mesopotamia déli része a leg-tökéletesebb alluviális lapály, a mely eredetileg tengerből volt és mint ilyen a Perzsa-öböl északi folytatását képezte. Ez a lapály éppenséggel nem olyan nagyon régi geológiai formatio. Régi feljegyzésekből és modern megfigyelésekből tudjuk, hogy a mesopotamiai alföld a Tigris és Eufrat iszapjának felhalmozódásából keletkezett, a mely a sekély Perzsa-öböl vizét kérérlhetetlenül lejjebb szorítja. E lassú, de folytonos geológiai folyamat a jégkorszak idejében jóval hatalmasabb mérveket öltött, mint mai napság. Ha tekintetbe vesszük, hogy akkortájt a Holt-tenger szintje a mainál több mint száz méterrel magasabban állott,¹ vagy azt kell felténnünk, hogy a csapadékmennyiség a jégkorszakban a mostanit jelentékenyen felülmúlta, vagy pedig azt a feltevést kell kockáztatnunk, hogy a medrébe szállított vízmennyiségből jóval kevesebb párolgott el, mint azt ma tapasztaljuk.² Mind a két feltevés mellett föltétlenül bizonyos, hogy a vele körülbelül egy szélességi vonal alatt hömpölygő két nagy mesopotamiai ikerfolyó, a Tigris és Eufrat, sokkal több vizet, következésképp sokkal nagyobb mennyiségű üledéket szállított a tengerbe, mint a történeti idők folyamán. A tengerből eliszaporodását lényegesen siettette az a jelenség is, a melyet a geographusok Baer-féle folyamtörvény néven szoktak emlegetni. A mint északról, kisebb peripheriális sebességgel bíró földrajzi helyekről, dél felé, magasabb peripheriális sebességgel forgó helyek felé igyekvő passat-szelek irányukat megváltoztatva, keleti, illetve északkeleti szelekké lesznek és megfordítva, az egyenlítő vidékéről a sarkok felé tóduló légáramlatok nagyobb peripheriális sebességüket megtartva, nyugati szelekké vedlenek át, ugyanez történik az alföld-

¹ *Blanckenhorn*, Das Tote Meer, Berlin, 1898, 34. köv. II.

² V. ö. *Walther*, Das Gesetz der Wüstenbildung, Leipzig, 1912, 313. l.

dekre érő hegyi folyók vizével is, ha folyásuk irányát semmi sem akadályozza. Az északról déli irányban folyó vizek irányukat megváltoztatva nyugat, a délről északfelé törtetők kelet, vagy mondjuk rövidesen, mindkét esetben jobbkéz felé igyekeznek kitérni. Ilyenformán tehát az e fajta folyók jobbpartja soha sem állandó, mert a víz folyton alámossa, viszont a balpart a folyó kitérését követve egyre szaporodik. Az Amudarja pl. Walther szerint évszázadonként öt kilométerrel tér ki kelet felé¹ s a Nilus is keleti partját mossa alá állandóan!

Ha már most ilyen iszapdús folyam sekély tengeröbölbe ér, mint a milyen volt a Perzsa-öböl északi része, üledéke a balpart mentén rakódik le állandóan s az a folyó kitérését követve egyre szaporodik. Lagunák képződnek a jobbpart mentén is, de már ezek örökké vándorolnak, mert minden újabb áradás az előző év üledékét elmossa s a tengeröböl fenekére sodorja. Így azután a tengeröböl kiszáradása lassan, de biztosan halad előre.

E lassú száradási folyamatban két fokot különböztetünk meg. A beiszaposodott területen kezdetben növénydús lápok támadnak. Ezek szintje részben az évi áradások iszapja, részben pedig a rajta díszlő vízi növények korhadása következtében egyre emelkedik, míg végre oly magas lesz, hogy az évi árvizek többé nem öntözik. Subtropikus klíma alatt, mint a milyen Mesopotámiáé is, az ilyen alluviális talaj rohamosan elszikesedik és csakhamar tökéletes sivataggá lesz. A forró nyári nap sugarainak hatása alatt a talaj nedvessége a föld felszíne felé áramlik és elpárologva, vékony sőrétteget hagy a föld felületén, a mely a vegetatio további fenmaradását egyszerűen lehetetlenné teszi.² Gondoljunk csak az alföldi vadszikre! Ez sem más, mint az Alföld elsivatagosodásának egyik tünete.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az imént vázolt száradási folyamat lefolyásának módja függ az eliszaposo-

¹ I. m. 27. l. Az Eufrátot illetőleg l. HSA 8—10. ll.

² I. m. 50. köv. ll.

dást okozó folyók sebességétől is. Ez különösen Mesopotamiáról áll, a melynek alluviumát a sebes Tigris és a lassan hömpölygő Eufrat iszapja szülte. A Tigris sebes habjai ugyanazon idő alatt jóval kevesebb üledéket hagynak hátra, mint a másik ikerfolyóéi; ennek következtében medre mélyebb és áradása gyorsan zajlik le. Az Eufrat lassú folyásánál fogva ugyanakkor jobban párolog, iszaptartalma koncentrálódik, több üledéket hagy hátra, a mely a folyó medrét annyira feltölti, hogy nemcsak partjai lesznek észrevehetően magasabbak, mint a szomszédos lapály, hanem vízszintje is.¹ Csatornázás szempontjából az Eufrat ez a tulajdonsága végtelenül értékes, mert lehetővé teszi a folyó vizének tetszésszerű elvezetését és még a tőle távolabb eső földterületek öntözését, illetve megművelését is, a melyek más körülmények között terméketlen sivatagok maradnának. Ezek után nem nehéz megérteni, hogy van az, hogy *Keó* (*Opis*) kivételével Mesopotamia összes helységei nem a Tigris, hanem az Eufrat, illetve a belőle elágazó csatornák mentén létesültek.

A mint már említettük, a Kr. e. III. évezred közepe táján Babyloniát két nép lakta: északon az akkadok, délen a sumirek. A mondottak alapján nyilvánvaló, hogy a két nép egyike sem lehet autochthon; mind a kettő akkor vándorolt be az országba, midőn talaja lakhatóvá vált: a diluviális korszak lezajlása után, a neolithikus korszak elején. Melyik nép telepei régibbek, oly kérdés, a melyet tisztára írott emlékek alapján megoldani alig lehet,² ha azonban Babylonia ősrégi írásainak tanúságát művelődéstörténeti alapon vizsgáljuk, arra az eredményre jutunk, hogy a prioritas nem a sémi akkadokat, hanem a turáni eredetű sumireket illeti meg.

¹ *Koldewey*, Das wieder erstehende Babylon, Leipzig, 1913, 17. l.

² A kérdés irodalmához: E. *Meyer*, Sumerier u. Semiten in Babylonien, Berlin, 1906.; Untersuchungen zur ältesten Geschichte Babyloniens (Sitzungsber. d. k. Pr. Ak. d. Wissensch. 1912, 1069. köv. II.). *Dhorme*, Les origines Babyloniennes (Conférences de St. Étienne, Paris, 1910). *Hrozný*, WZKM XXVI. (1912.) 159. köv. II.

Ez az állítás kissé meglepőnek tűnik fel, ha meggondoljuk, hogy az akkadok őshazája, Keletarábia, közvetlenül Babylonia határán terült el, a honnan szabad volt az út a gazdátlan földterület felé. Nézetem szerint azonban éppen a sémi népek közelsége szól leginkább az akkad telepek prioritása ellen.

Mesopotamia földjének csak oly nép vehette hasznát, a mely a talaj csatornázásához és megműveléséhez értett. A semitáknak azonban ilyen ismereteket nem tulajdoníthatunk. Óshazájuk, a nagy Arab-félsziget, vagy tökéletes sivatag, mint a minő a *Nefüd* és a *Ruba'el hāli* «a puszta negyed», vagy steppeszerű felföld, mint a félsziget közepén elterülő *Neğd*. Lakosságát ősrégi időkől kezdve földönfutó nomádok képezték, a kik földműveléssel már csak azért sem foglalkozhattak, mert hozzávaló talajuk nem volt. Azaz talán mégis csak volt; mert hiszen tudjuk, hogy Jemen hegyei között virágzó ültetvények, sőt csatornázott területek is akadtak; gondoljunk csak a maribi nagy vízmedenczére, a melynek gátszakadása egy ízben óriási katastróphát okozott és Délarábia lakói között egész népvándorlást idézett elő. Hát ez igaz. Azonban az összehasonlító sémi philologia tanítása értelmében ép az akkadok voltak azok, a kik a sémi nemzetek nagy testéről legelőször leváltak;¹ nyelvük oly távol esik a délsémi tájszólásoktól, hogy semmi okunk sincs e nemzetek között bármínemű összefüggést feltételezni.

Igaz ugyan, hogy a sémi népek ősnomád állapotával szemben *Caetani* desiccatiós elméletére lehetne hivatkozni, miszerint Arábia a jégkorszakban dús folyóktól öntözött, földművelésre alkalmas terület lett volna, a melynek fokozatos kiszáradása kényszeríté lakóit a hazai rög elhagyására és új otthon keresésére. Ez az elmélet azonban mindenkép valószínűtlen.² Nem is tekintve azt, hogy az alapját ké-

¹ *Hommel*, Grundriss der Geographie und Geschichte des Alten Orients, München, 1904. 78. 1.

² Erről bővebben I. *Kmoskó*, Sémi tanulmányok, Religio 1913. évf. 696. köv. II.

pező középázsiai megfigyeléseket már is megczáfolták, ne felejtjük el, hogy Arábia már csak azért sem lehetett soha csapadékdús terület, mert az oldalait szegélyző magas párkányhegyek (*Madian, Hedáz, Asir, Jemen, Dóebel Ahdar*) a tenger felől jövő páradús légáramlatokat visszatartják és páratartalmától megfosztják. E világos tényállással szemben minden feltevés hiábavaló. Nyilvánvaló tehát, hogy ha a semiták Babylonia földjének hasznát tudták volna venni, a sumireket minden bizonnyal megelőzték volna és az ország talajának legjavát maguk foglalták volna le. Ezzel szemben azt látjuk, hogy az ország legértékesebb, legkönnyebben művelhető részét, az Eufrat déli folyását a sumireknek engedték át, ők maguk pedig Babylon mocsaras vidékén húzódtak meg, a melynek termőképessége a sumirek földjével össze sem hasonlítható.

Kérdés azonban, hogy kerültek a sumirek Babyloniába és hol tanulták a csatornázás nehéz, fáradságos munkáját? Magában Mesopotamiában aligha; összes leleteink arról tanuskodnak, hogy Babylonia földjén nem keletkezően levő, hanem kész culturával van dolgunk, a melynek gyökereit a sumirek régiebb hazájában kell keresnünk. Hol lehetett ez a régiebb haza? Erről persze semmi biztosat sem tudunk. A legjózanabb és a legtermészetesebb feltevés az volna, hogy a turániakkal rokon sumirek a többi turáni népek közelében, Közép-ázsiaiban laktak és onnan szakadtak dél felé.* *Sven Hedin, Stein Aurél* és más bátor utazók Közép-ázsia sivatagos belsejében szakasztott olyan mesterséges oázisokat találtak, mint a minőknek Egyiptom és Babylonia földjét kell tekintenünk. Ezeknek az oázisoknak éltető eleme a területükön áthúzódó folyóvíz, a mely a föld megműveléséhez szükséges vizet adja. A mint Egyiptom és Babylonia földjén autochthon cultura virágzott, ép úgy lehetséges, hogy Középázsia sivatagjainak vízszegény folyói mentén már a jégkorszak vége felé hasonló kulturális központok kelet-

* *Hall* i. m. 174. l. a sumirek őshazáját Indiában keresi, mint a mely az emberi civilisatio bölcsője lett volna.

keztek, a hol a természet mostolhasága kényszerítette az embert a talaj fáradságos megmivelésére, a folyók csatornázására, a hol az embernek művelődnie, civilizálódnia kellett, ha a természet ellenséges elemeivel a harcot sikerrel fel akarta venni. Északszibéria óriási mammuttemetőinek bizonyosága szerint Ázsia klimája a mainál jóval enyhébb volt és földje művelésre bizonyára alkalmasabb volt, mint mai napság. A jégkorszak lezajlása után Európa fagyos klimája megenyhült, Ázsiáé ellenben tetemesen lehült. A klimatikus zónák eltolódása nagy népvándorlási mozgalmakat idézett elő, mert arra kényszerítette az embert és állatot egyaránt, hogy régi lakóhelyét elhagyva, melegebb hazát keressen.¹ Nem lehetetlen, hogy a sumirek is így vetődtek az Iráni fensíkon át későbbi hazájukba. *De Morgan* az elamiták kulturáját is a sumirektől származtatja² *King* már tovább megy, a midőn a *Pumpelly*-féle Carnegie-küldöttség transcaspiai ásatásainak præhistorikus leleteire hivatkozva, annak a reményének ad kifejezést, hogy a további kutatás esetleg pontosabban meg fogja tudni jelölni azt a helyet, a mely a sumirek legrégebb lakóhelyét képezte.³

* * *

¹ Ki tudja, nem kell-e Ázsia éghajlatának rosszabbodásával összefüggésbe hoznunk azt a már régen constatált tényt, hogy a jégkorszak lezajlása után Európa vidékein egyszerre új népek jelennek meg, a kik már a követ művészi módon tudják csiszolni és magasabb műveltségük erejénél fogva a régi, palæolithikus lakosságot mindennünen kiszorítják? Az átmenet a palæolithikus és a neolithikus kor között oly hirtelen, hogy a csiszolt kőfegyverek Európába történt behozatalát a legegyszerűbben egy nagyszabású népvándorlási mozgalommal magyarázhatjuk meg.

² *Les premières civilisations*, Paris, 1909, 195. I: C'est aux Sumeriens qu'on doit attribuer les premiers établissements fixes dans la Mésopotamie: ce sont eux qui ont laissé les couches profondes dans les tels de Suse de l'Élam, de la Chaldée et dans les vallées du Zagros et du Poucht à Kouh, du Sirdjar, de l'Anti-Liban ouvertes sur la plaine. Leur première industrie est néolithique peut-être même pré-néolithique, elle se fait remarquer par l'exiguité des instruments.

³ HSA 357. *King* a sumirek vándorlását Ázsia desiccatiójának tulajdonítja. Azonban az ilyen sæcularis geologiai folyamat hirtelen

A mit az imént elmondottunk, nem egyszerű feltevés. Babylonia írott történeti hagyománya határozottan a sumir település elsőbbsége mellett tanuskodik. Igaz ugyan, hogy azok, a kik a sumir és akkad település synchronismusát, vagy éppen az akkad település elsőbbségét vitatták, ugyan-ezen történeti hagyományra hivatkoztak, de mint látni fogjuk, minden józan alap nélkül. Itt egy nagy félreértéssel van dolgunk, a melylyel kíméletlenül le kell számolnunk.

Hogy ezt a félreértést megértsük, tudnunk kell, hogy Babylonia őskorára vonatkozó történeti hagyományunk három főhelyről való. Az írott emlékek egy része *Lagaš* romjai alól került elő. E város az Eufrat egyik ága mellett terült el. Fejedelmei Ningirszu isten búzgó hívei voltak, a kinek tiszteletére sokat építkeztek. A város politikai tekintetben csak Ur-nina dynastiája idejében játszott vezérszerpet, utóbb jelentéktelen duodez fejedelemség rangjára süllyedt, a melynek uralkodói más hatalmasabb királyok hűbéresei voltak.¹

Okmányaink második lelhelye *Nippur* városa, Enlil isten cultushelye a sumir föld északi határán. Ennek az istennek temploma a tengerpart mellett fekvő eridui Ea-templommal együtt a sumirek nemzeti szentélye és közös tulajdona volt, a melyet Babylonia fejedelmei vetekedve építettek és mindenféle felírással votivtárgyakkal bőkezűen

népvándorlásokat nem idézhet elő, mert ezt az ember alig veszi észre és az így támadó lassú változásokhoz fokozatosan alkalmazkodik. Jóval valószínűbbnek látszik az a legújabb elmélet, a mely a jégkorszak okát a földkéreg horizontális mozgásában s a sarkok eltolódásában keresi. Ezen elmélet szerint a jégkorszak idején a föld északi sarka Izland-szigete közelében feküdt; mivel pedig ilyenformán a Skandináv-Félsziget és Észak-Amerika a sarkpontokhoz sokkal közelebb voltak mint ma, természetes, hogy ép úgy el voltak jegesedve, mint mai napság Grönland szigete. V. ö. *Eckhardt*. Paläo-klimatologie, Lp. 1910 (Göschel 482) 110 köv. II. *Walther*, Das Ges. d. Wüstenbildung² 309. II.

¹ Ezeket az okmányokat kiadta *Heuzey*, a *Decouvertes en Chaldée* cz. mű epigraphikus részében.

megraktak. Ezek a feliratok mind megannyi forrása az ország legrégebb történetének.¹

Újabb időben *Szusza* városában, az elamiták fővárosában is több babyloniai eredetű feliratos oszlop került elő. Ezeket Elam királyai hadizsákmány gyanánt hurczolták el és királyi várukban trophæumok gyanánt állították fel. A szuszai leletek rendkívül értékesek, mert hiszen elképzelhetjük, hogy a gögös hódítók nem zsákmányoltak értéktelen lim-lomot, hanem elleneik legszebb feliratos emlékeit hurczolták magukkal. Gondoljunk csak az 1890-ben felfedezett Hammurapi oszlopra, a melynek csaknem egyenrangú versenytársai Maništusunak és testvérének Narám-Sin-nek gyönyörű oszlopai.²

Feliratok akadtak másutt is, de ezek tárgyunkat kevésbé érdeklik.

Magától értetődik, hogy az a történeti hagyomány, a melyet ezekről a feliratokról leolvashatunk, természeténél fogva nagyon hézagos és mód felett összefüggéstelen. Aránylag legtöbbet Lagaš fejedelmeiről tudunk; egyik dynastiájának összes tagjait, a már említett Ur-Nináét hiány nélkül ismerjük. (Úgyancsak a lagaši feliratokból tudjuk azt is, hogy Ur-Nina előtt Lagaš fejedelmei az akkadok földjén elterülő *Kiš* (Tell-Oheimir) egyik királyának, *Me-silim*-nek voltak hűbéresei.)³ *Ur-Niná* dynastiájának bukása után Uru-ka-gina küzdötte fel magát Lagaš trónjára, a kinek rövid uralma tragikusan végződött. *Lugal-zaggisi* ugyanis, Uruk királya, Lagašt elfoglalta, felgyújtotta⁴ és egy időben egész Mesopotamiát egyesítette jogara alatt.⁵ Ural-

¹ Közzétéve a *Babylonian Expedition of the University Pennsylvania* cz. gyűjteményes sorozatban.

² A szuszai leleteket *De Morgan* és *P. Scheil* tették közzé; az utóbbi adta ki *Textes élamites-sémitiques* cz. alatt az ott felfedezett szövegeket.

³ V. ö. E-anna-tum E j. határköfel. 1₆ SAK 24; Entemena Kúpfel. 1₆ 2₇ SAK 36. 38.

⁴ SAK 56.

⁵ Nippuri vázafel. 1.₃₈— 2.₁₁ SAK 155.

mát a sémi akkadok döntötték meg. Ezek első királya *Šarrukín*, a Perzsa-öböltől egészen a Földközi-tengerig, minden közbeeső királyságot letepert és az északmesopotamiai Szubartu országára is kiterjeszté hatalmát. Utódai közül különösen *Narám-Sin* ismeretes, a ki *Mannu-dannu*-t, az arábiai *Má-gán* királyát is legyőzte. Narám-Sin után több emlék maradt; ezek közül a legimpozánsabb a Szuszában felfedezett stele, a mely egy magas, édig nyúló s a csillagokat érintő hegyet ábrázol; a hegy alján Narám-Sin áll harczosaival, s a hegy megmászására készül.¹ Culturtörténeti szempontból fontos Telloh-ban talált művészi vázája, a mely az akkad ipar fejlettségéről tesz tanúságot.² Akkad egy harmadik királya, *Šar-ga-li-šar-ri* után szintén több kisebb-nagyobb felirat maradt.³

Babylonia további történetéről egy Nippurban talált és *Hilprecht* által közzétett királyjegyzék nyújt áttekintést, a mely két dynastia uralkodóinak neveit sorolja elő.⁴ Ezek régebbike Ur királyainak jegyzéke öt névvel és 117 esztendővel, az újabbak Isin királyainak listája 16 névvel és 309 évvel.

Tudva már most, hogy *Kiš* városának egyik régi királya *Me-silim*, Lagaš fejedelmeinek souverainje volt és ehhez hozzávéve azt a fontos körülményt, hogy *Kiš* városa akkad területen feküdt, önkénytelenül felmerült az a feltevés, hogy a lagasi sumireket az északon lakó semiták igazták le, a minek természetes folyománya volt az a nézet, hogy a semiták ősrégi idők óta lakták Északbabyloniát, a sumirekkel egyidőben, sőt talán már előttük. E feltevés mellett szólt az is, hogy a legrégebb, akkad nyelven írt ékiratos szövegek egy *Ri-muš* nevű uralkodótól erednek, a ki

¹ *Handcock*, Mesopotamian Archæology, London, 1912, 192. köv. II.

² I. m. 328. l.

³ SAK. 162. köv. II.

⁴ Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania; XX. 1: Mathematical, metrological and chronological texts from the temple library of Nippur, by Hilprecht, 1906, pl. 30. Nr. 47.

magát LUGAL KIS-nek czimezi. Amde KIS^{ki} = Kis városa, a miből azt következtették, hogy *Ki* királyai is semiták voltak, hogy a semiták bevándorlása az agadei. sőt alkalmasint Ur-Nina dynastiájánál is régibb.¹ Ugyanazt a címet használja *Maništusu* is, a kinek Szuszában talált, mind a négy oldalán teleirt és összesen 76 oszlopot kitevő obeliszkje a régi akkad nyelvtermékek leghosszabbika.² E szerint *Maništusu* oszlopa is az akkad telepek ősrégi volta mellett tanuskodnék.

E vélekedéssel szemben *Ungnad* a sumirek prioritása mellett tört lándzsát, a midőn arra a fontos körülményre mutatott rá, hogy a babyloniai szemiták nyelvüket A-ga-dé városa után akkadnak nevezték el, a mit aligha tehettek volna meg, ha legrégebbi telepeik fővárosa Kis lett volna.³ Ungnaddal egy időben *Hrozný* bécsi assyriológus arra figyelmeztetett, hogy *Maništusu* nagy oszlopfeliratának több helye után ítélve birodalma főhelye nem Kis, hanem *A-ga-dé* volt és hogy úgy Rimuš mint *Maništusu* czimében a KIS ideogrammmal nem városnév — mert a helyneveket követő KI determinativum nélkül íródik — hanem a *kiššatu* (összeség) rövidítése.⁴ E szerint LUGAL KIS = *šar kiššatim* a mindenség királya, a nagyzási hóbortban szenvedő sémi királyok kedvelt címe.

Sok meddő vita után a döntést P. V. *Scheil* dominikánus a párisi akadémia *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres* cz. kiadv. 1911. évf. 606. köv. II. közzétett tanulmánya hozta meg. P. *Scheil* ez alkalommal egy Hammurapi korából eredő királyjegyzéket adott ki, a melyet jelen értekezés függeléképen magyar fordítás kíséretében mi is közlünk.

¹ *Dhorme*, Les origines babyloniennes (Conférences de St. Étienne, Paris 1910.) 32 köv. II. A király nevét illetőleg l. *Hrozný* WZKM. XXIII. (1909.) 191. I. I. j.

² *Scheil*, Textes élamites-sémitiques I, 1—52; v. ö. *Hrozný*, Der Obelisk Maništusu's, WZKM, 1907, 32. I.

³ OL 1908, 63. o.

⁴ *Hrozný*, WZKM. XXIII. 196 köv. I.

A jegyzék tanúsága szerint a semiták *a-ga-dé-i* dinastiáját három uralkodóház előzte meg. Ezek közül a legrégebb a keš-i (Ullki = Opis?)¹ hat királylyal 99 esztendővel. A következőnek alapítója egy *Azag-Bau* nevű korcsmárosné volt, a ki *Kiš* városának alapjait megvetve, 100 esztendeig uralkodott. A jegyzék hét utódjáról tesz említést. Ezek a királyliszta detailszámait értelmében 192 esztendeig uralkodtak csupán, a jegyzék azonban a dynastia nyolcz királya uralmának végösszegét 586 esztendőre teszi. Scheil, a szöveg magyarázója² és az ő nyomán *Peiser*³ a jegyzék végösszegét hibásnak tartják és 106-ra igazítják ki. Ezzel szemben *Hrozný*⁴ az eredeti számhoz ragaszkodik. Szerinte a liszta csak azokat a királyokat említi, a kik tényleg egész Babylonia fölött uralkodtak, ellenben mellőzi azokat a jelentéktelen királyokat, a kiknek hatalma kizárólag *Kiš* városára, vagy pedig egy-két szomszédos városra terjedt ki csupán.

Ebben *Hrozný*-nak teljesen igaza is lehet, mert tényleg több kiši királyról van tudomásunk, a kikről a *Scheil*-féle jegyzék konokul hallgat (*Ú-tug*,⁵ *Me-silim*,⁶ *Lugal-tar-zi*,⁷ *Ur-zag-e*⁸ *En-bi-dIstar*,⁹ *Lugal-ki-gub-ni-du-du*,¹⁰ *Lugal-kisal-si*.¹¹ *E-anna-tum* lagaši patesi is felvette *Kiš* királyának czímét,¹² pedig a jegyzékben ő róla sem esik említés. Minden esetre érthetetlen, miként állíthatja a felirat határozottan, hogy a «8 király évei 586-ot tesznek ki,» de ez *Hrozný* feltevését semmiesetre sem dönti meg.

¹ SAK XV. j.; O. L. 1909, 205 o. Weissbach.

² I. m. 620. l.

³ OL 1912, 126.

⁴ WZKM 1912, 156.

⁵ Nippuri vázafel. SAK 160.

⁶ Buzogányfel. SAK 160; *E-anna-tum* E jelzetű határköfel. 1, SAK 24; Entemena kúpfel. 1, 2, SAK 36, 38.

⁷ Kékkőfel. SAK 160.

⁸ Nippuri vázafel. SAK 160.

⁹ Nippuri vázafel. SAK 152.

¹⁰ SAK 156 a)–c).

¹¹ Vázafelirat SAK 156 d); Gudea A j. Cyl. 23.

¹² A j. határkö 6, 5 SAK 23.

Ez különben nagyon mellékes. Jóval fontosabb körülmény, hogy a két első dynastia összes királyainak nevei nem sémi, hanem sumir nevek. *Hrozný* ugyan I-sú-il és ŠU^dEN. ZU (= *Gimil-Sin*) neveit sémi eredetűeknek tartja,¹ de mindez tisztára találgatás. Az első név jelentését egyáltalában nem ismerjük, a második pedig ideographikusan íródott, úgy hogy nem tudhatni, hogyan ejtették ki. Tekintettel azonban a többi tulajdonnevek sumir jellegére, semmi okunk sincs a két említett nevet sémi eredetűnek tartani.

* * *

A következő, uruki dynastiát *Lugal-zaggisi* képviseli, a ki, mint már említettük, Lagašt kifosztotta és felgyújtotta. Hatalmának *Šarrukin* vetett véget, a ki a semiták uralmát Mesopotamiában megalapította. Ettől kezdve a sumirek napja lealkonyodott. Helyüket a sivatagból a culturföld felé tóduló sémi bevándorlók foglalták el. Ezekkel szemben a sumirek tehetetlenek voltak. Az akkadok háta mögött volt Arábia, rajaik kifogyhatatlan kaptára. A sumirek viszont egyrészt Irán ellenséges hegyi népei közé, másrészt a sivatag éhes nomádjai közé ékelve, komoly ellenállásra nem is gondolhattak. A küzdelem végső eredménye egy perczig sem lehetett kétséges.

Šarrukin nem egészen homo novus az assyriológusok szemében. Már Aššurbanapal kujundšiki könyvtárában akadtak ú n. ómen-szövegek, a melyek e nevezetes uralkodó haditetteit bizonyos, májvizsgálatból merített előjelekkel hozták kapcsolatba.² Azonfelül már régebben ismeretes volt a «Szargon legenda», a mely e király születését, kitételét és csodálatos pályafutását adta elő.³ A történészek javarésze ezt az elbeszélést nem vette komolyan. Azt mondták rá,

¹ WZKM 1912, 158. l.

² *Jastrow*, Die Religion Babyloniens und Assyriens, Giessen 1912, II, 226—248. szövegüket l. IV R, 34, l. V. ö. King, Chron. I. 32—35.

³ Először közzétéve III R. 4. 7. Az irodalmat illetőleg l. King Chron. II, 87.

mythos az egész. ép olyan mese, mint Romulus és Remus avagy Mózes születésének története.¹

Úgy látszik azonban, hogy Szargon történelében talán még is csak több a valóság, mint azt egészen idáig fel szokták tenni 1907-ben *King* tett közzé egy későbbi bábeli krónikát, a mely e királynak ugyanazokat a tetteket tulajdonítja, a melyekről a ninivei omen-szövegek is megemlékeznek.² A *Scheil*-féle királyjegyzék pedig a «legendával» egybehangzóan azt állítja, hogy Šarrukin trónrajutása előtt Zamama, Kiš istenének kertésze és pohárnoka volt.

No és születése csakugyan olyan legendás esemény volna? Lássuk csak, miről van szó A legendában Šarrukin azt állítja anyjáról, hogy *enitu* volt és apját nem ismerte, hogy anyja foganta és titokban megszülte. Az egész história értelmezése az *enitum* szón múlik. *Mahler*, a ki fejedelem-nővel adja vissza, nyilván az akkad *entum*-ból származtatja, a mely az *én* = úr sumir kölcsönszónak nőnemű végzettel ellátott akkad alakja. *Delitzsch* az *enü* töből vezeti le³ és azt az értelmet tulajdonítja neki: alacsony sorsú nő. Ugyanúgy *King*.⁴ Azt hiszem azonban, vajmi könnyű belátni, hogy mind a két értelmezés hamis nyomon jár. Mert ugyan miért kellett Šarrukin anyjának titokban szülnie, ha akár fejedelemnő, akár pedig szegény asszony lett volna? Szerintem *enitum* = *entum* = papnő,⁵ még pedig abból a fajtából, a kiknek, miként a római vestalesnek clausurában kellett élniök (*gà-ge*).⁶ Hogy ilyen istennek szentelt nők Babyloániában is voltak, mutatja a Hammurapikodex, a mely halálbüntetés terhe alatt tiltja, hogy az ilyen papnő korcsmát nyisson, avagy korcsmába lépjen.⁷ Vajon

¹ *Winckler*, Altorientalische Geschichtsauffassung, Sp. 1906, 39. köv. I.

² Chron. II, 87 köv. II.

³ Handwörterbuch, 99 A.

⁴ Chron. II 88: My mother was lowly.

⁵ Br. 10988. V. ö. C. Hammur. II r. 36.

⁶ Br. 6251; M. 4459.

⁷ 110 §. *Κμοακς*, Hammurabi törvényei, Kolozsvár, 1911, 41. I.

miféle lehetetlenség van abban, hogy ilyen nő megessék? A mi Akki-t, Šarrukin nevelőapját illette, ez az ember, a kit vízöntőnek nevez az elbeszélés, olyan pap volt, a kinek az elhunytak lelkeit friss vízzel kellett ellátnia, nehogy holtuk után szomjuságtól gyötrődjenek.¹ Végül pedig az a kitétel, miszerint Istár Šarrukin-t megszerette és királlyá tette, cseppet sem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy Istár volt Agade helyi istene² és így nagyon természetes, hogy Šarrukin tőle származtatta királyi hatalmát. Ugyanígy nyilatkozik minden jóra való mesopotamiai uralkodó. Urukagina, a ki trónbitorlás útján lett királylány, Ningirsutól, Lagaš helyi istenétől «nyerte» királyi jogait; ugyanígy Gudea. Nem tudom belátni, hol van itt az elbeszélés oly sokszor felhánytorgatott mythikus eleme.

Šarrukin után a Scheil-féle jegyzékben három sor egészben, egy pedig részben kicsorbult; a negyedik sor elején látható írásnyomok után ítélve a szövegben *Šar-ga-li-ša-ri*, neve volt olvasható,³ mivel pedig két, Telloh-ban talált pecsét tanúsága szerint *Lugal-ušumgal*, lagási fejedelem *Šar-ga-li-šar-ri*⁴ és *Narām-Sin* kortársa⁵ volt, bátran feltehetjük, hogy Šarrukin harmadik utóda Narām Sin volt.

Ez ellen ugyan azt a nehézséget lehetne felhozni, hogy *Narām-Sin*-t a későbbi hagyomány Šarrukin fiának teszi meg, ebből azonban korántsem következik, hogy apja után közvetlenül kellett uralkodnia. Gondoljunk csak Joziás, zsidó király fiaira, a kik egymást váltották fel Dávid királyi székén.

Marad még két ismeretlen név, a melyekkel a jegyzék lacunáját be kellene töltenünk.

Említettük az imént, hogy *Ri-muš* és *Maništusu* felirataikban a «mindenség királyainak» czímezik magukat és hogy már Hrozny felismerte azt a jelentőséget, a melyet *A-ga-dé*

¹ *Dhorme*, La religion assyro-babylonienne, Paris, 1910, 39. l.

² *Jastrow*, Religion, I, 78.

³ Hrozny P. Schril levele alapján WZKM 1912 150. l.

⁴ SAK 164. Siegel B.

⁵ SAK 168. Siegel A.

városa Maništusu obeliszksfeliratában játszik. Tudva már most azt, hogy a «mindenség királya» synonymje «a négy világtáj királya» czimének, a melyet *Narām-Sin* és *Šar-ga-li-sar-ri* viseltek, a legnagyobb mértékben valószínű, hogy Ri-muš-t és Maništusu-t Šarrukin után, a királyliszta két üres helyére kell elhelyeznünk.¹ Milyen sorrendben, egyelőre nem tudni. *Thureau-Dangin* szerint² Maništusu volt Šarrukin közvetlen utóda, *Poebel*³ és van *Gelderen*⁴ szerint Rimuš. Egyelőre mind ez csak találgatás, a dologról biztosat csak írott okmányok alapján állíthatunk.

Rimuš, Maništusu és Narām-Sin testvérek voltak. Narām-Sin utóda, Šar-ga-li-sar-ri magát egy nippuri feliratában *Da-ti-dEnlil* fiának nevezi,⁵ tehát vagy Šarrukin unokája volt (t. i. egy negyedik fiának gyermeke) vagy Narām-Sin-é, a mint azt *Poebel* gyanítja,⁶ biztosat erről sem tudunk.

Érdekes, hogy Narām-Sin magani expedióóját és *Mannu-Dannu*, *Má-gán*, királyának vereségét, a melyről Šarrukin krónikája röviden megemlékezik, Narām-Sin egy Szuszában talált egykorú oszlopa is megerősíti. A magani király nevének második része kicsorbult ugyan, de a megmaradt két szótagjel *ma-ni* |] elégséges bizonyítéka a késői krónika szavahihetőségének.⁷ S ezt jó lesz megjegyeznünk a bibliai kritika szempontjából is, mely a szentírási könyvek szavahihetőségét forrásmunkáik keletkezési ideje alapján bírálta el. Nyilvánvaló, hogy ez az eljárás nagyon is kritikátlan. Mert ugyan ki merte volna feltételezni, hogy Šarrukin és Narām-Sin-re vonatkozólag oly történeli forrásban találunk pontos, megbízható adatokat, a melyeket e két király korától jó kétezer esztendő választ el? Ne nézzük a régi

¹ Poebel azonban még mindig vitatja, hogy a kérdéses cím Kis városára vonatkozik. OL 1912, 484 o.

² RA IX, 33 köv. II. Ugyanígy Hrozny WZKM 1912, 154. I.

³ OL 1912, 483. o.

⁴ OL 1913, 145. köv. o.

⁵ Ajtósarokfel. 1₂ SAK 164.

⁶ OL 1913, 483 o.

⁷ A j. szuszai szoborfel. 2₁₋₇. SAK 166.

kelet szívós történeti hagyományát azon a szemüvegen keresztül, a melylyel a modern életviszonyok efémér jelenségeit szoktuk szemlélni!

Ha a modern ember a régi kelet cserépkönyvtáraiból

1. A Scheil-féle királyliszta.

1 keški-a KALAM . lugal-ám	30 mu in-ag
KALAM . DA . LU . LU	12 mu in-ag
ur-sag	6 mu in-ag
BÁ . ŠÁ ^d muš	20 mu in-ag
5 I . ŠŰ . IL	24 mu in-ag
ŠŰ . ^a EN . ZU dumu I . ŠŰ . IL-ge	7 mu in-ag
6 lugal-e-ne mu-bi	99 in-ag-eš
<hr/>	
keški-a bal-bi ba-kur nam-lugal-bi kiški-šú	ba-tum
kiški-a azag ^d ba-ú SAL.LU . KAŠ . TIN-na suhuš kiški mu-un-gi-ne	
10 lugal-ám	100 mu in-ag
BÁ . ŠÁ ^a EN . ZU dumu azag ^d ba-ú-ge	25 mu in-ag
ur ^d za-mà-mà dumu BĀ . ŠĀ ^a EN . ZU-ge	6 mu in-ag
ZI . MU-dar	30 mu in-ag
Ú-zi-wa-tar dumu ZI . MU-dar-ra-ge	6 mu in-ag
15 el-mu-ti	11 mu in-ag
I-gúl ^d babbar	11 mu in-ag
na-ni-ia-ah	3 mu in-ag
8 lugal-e-ne mu-bi	586(!) in-ag-eš
<hr/>	
kiški bal-bi ba-[kur n]am lugal-bi unugki-šú ¹	ba-tum
20 unugki-ga lugal z[ag]-gi-si lugal-ám	25 mu in-ag
1 lugal mu-bi	25 in-ag
<hr/>	
Unugki-ga bal-bi ba-kur [nam-lugal-bi a-ga-déki-šú	ba-tum
a-ga-deki-a šar-ru-ki-in dib-ba-ni	NU . GIŠ . SAR

¹ Radau szerint (Sumerian Hymns and Prayers [Babyl. Exp. of Pennsylvania, vol. XXX, I] München, 1913, 12 l. 5 j.) az UNUG jelnek

gyakorlati értékkel bíró tudást nem is meríthet, egyet még is csak megtanulhat belőlük: tiszteletet a hagyomány iránt, a melybe vetett bizalmát nem az igazi tudomány, hanem charlatán feltudósok ingatták meg!

1. A Scheil-féle királyliszta.

1	Kes városában Kalam-zi lévén király (uralma)	30 évet tesz ki
	Kalam-da-lu-lu (uralma)	12 évet tesz ki
	Urszag (uralma)	6 évet tesz ki
	Basamus (uralma)	20 évet tesz ki
5	Jsuil (uralma)	24 évet tesz ki
	Su-enzu Isuil fiának (uralma)	7 évet tesz ki
	6 király: éveik	99-et tesznek ki

Kes városában kormánya megváltozott és királysága Kis városába vitetett át

Kis városában Azag-Bau korcsmárosné vetette meg Kis városa alapját ;

10	királlyá lévén (uralma)	100 évet tesz ki
	Basa Enzu Azag-Bau fia, (uralma)	25 évet tesz ki
	Ur-Zamama Basa-Enzu fia, (uralma)	6 évet tesz ki
	Zimudar (uralma)	30 évet tesz ki
	U-ziwatar, Zimudar fia, (uralma)	6 évet tesz ki
15	Elmuti (uralma)	11 évet tesz ki
	Igul-Babbar (uralma)	11 évet tesz ki
	Naniah (uralma)	3 évet tesz ki
	8 király: éveik	586-ot tesznek ki

Kis városában kormánya megváltozott és királysága Uruk városába vitetett át

20	Uruk városában Lugal-zaggiszi lévén királlyá, (uralma)	25 évet tesz ki
	1 király: évei	25-öt tesznek ki

Uruk városában kormánya megváltozott és királysága Akkad városába vitetett át

egyik szótagértéke *iri*, úgy hogy UNUG^{ki-ga} *iri*^{ki-ga}-nak volna olvasandó (héberül 𐤀𐤓𐤍).

KA. ŠU. GAB	é dza-mà-mà
25 lugal a-ga-dé ^[ki]	mu-un]-dū-a
[in-ag

Rev.

[mu in-ag]
[mu in-ag
[na-ram dSin	mu in-ag
šar-g[a-li-šar-rí	mu in-ag]
5 a-ba-a ilum	mu in-ag
m i-lí(?) i-din-[nam ?]	m i-mi-ilum
m na-nu-um šarrum	m i-lu lu-kar
4-bi	3 mu in-ag
DU. DU	21 mu in-ag
10 ŠU. KAR. KIB dumu DU. DU-ge	15 mu in-ag
12 lugal-e-ne mu-bi	197 in-ag-eš

a-ga-dé ^{ki} bal-bi	ba-kur
n[am lug]al-bi unug ^{ki} -šú	ba-tum
unug ^{ki} -ga ur-nigin lugal-ám	3 mu in-ag
ur giš ginar* dumu ur-n[igin-g]e	6 mu in-ag
kud-da	6 mu in-ag
BÁ. ŠÁ-i-lí	5 mu in-ag
ur d ^u tu	6 mu-in-ag
5 lugal-e-ne mu-bi	26 in-ag-eš
unug ^{ki} -ga bal-bi	ba-kur
nam-lugal-bi ugnim gu(?)-ti-um ^{ki} -šú	ba-tum

2. Br. M. Ko. 26472.

Obv.

- 1 m Šarru-kin¹ šar a-ga-de^{ki} in pali d iš-tar i-lam-ma
 2 ša-ni-na u ma-hi-ri ul i-ši ša-lum-mat-su eli matāti
 3 it-bu-uk tâmta² ina šft dšamši³ i-bi-ir-ma
 4 šattu⁴ XI^{kam} mât erêb dšamši⁵ a-di ki-ti-šu kat-su ik-šud^{ud}

- 5 pi-i-šu a-na iš-tin u-kin salmê-šu⁶ ina erêb dšamši⁵ uš-zi-iz
 6 šal-lat-su-nu ina a-ma-a-ti u-še-bi-ra

* Delitzsch szerint (Sum. Glossar, Lp., 1914, 89. l.) *gigir*-t kellene olvasnunk (= szekér).

Akkad városában Sarru-kin	állására	kertész és
Zamama isten		pohárnoka
25 Akkad királyává		lón(?)
		évet] tesz ki

Rev.

[évet tesz ki]
[évet tesz ki]
[Narám-szin (uralma)		évet tesz ki]
Sar-ka[li-sarri (uralma)		évet tesz ki]
5 Aba-ilum (uralma)[évet tesz ki]
Ili-idin[nam]		Ini Ilum
Nanum-Sarrum		Ilu-lukar
e négynek (uralma)		3 évet tesz ki
Dudu (uralma)		21 évet tesz ki
10 Sukarkib, Dudu fiának (uralma)		15 évet tesz ki
12 király : éveik		197-et tesznek ki

Akkad kormánya		megváltozott ;
királysága Uruk városába		vitetett át
Uruk városában Ur-nigin lévén királlyá (uralma)	3 évet tesz ki	
Ur-ginar, Ur-nigin fiának (uralma)	6 évet tesz ki	
Kudde (uralma)	6 évet tesz ki	
Ba-sa-ili (uralma)	5 évet tesz ki	
Ur-utu (uralma)	6 évet tesz ki	
5 király : éveik	26-ot tesznek ki	
Uruk városában kormánya		megváltozott
királysága Gutium népéhez		vitetett át

2. Szargon krónikája.

- 1 Sarukin, Akkad királya Istar uralma alatt enelkedett fel.
- 2 Versenytársa és párja nem volt; dicsőségét az országokra
- 3 árasztotta. A tengeren át napkeleten átkelt
- 4 a 11. évben Napnyugat országát egész terjedelmében keze meghódította
- 5 és száját eggyé helyezte,¹ Szobrai nyugaton felállította
- 6 és zsákmányukat parancsára átvitette

- 7 mārēgid é-gal-šu a-na V kas-pl. ta-a-an u še-šib-ma
 8 um-mat mātatipl mit-ha-riš i-be-el
 9 a-na māt ka-zal-la il-lik-ma māt ka-zal-la ana tilli⁸ u kar-me
 u-tir
 10 ina lib-bi-šu man-za-az iṣ-sur u-hal-lik
 11 ar-ka-niš ina ši-bu-ti-šu mātatipl ka-la-ši-na ib-ba-al-ki-ta-ši-ma
 12 ina a-ga-déki il-mu-šu-ma mšarru-kin a-na giš kakki ūṣi⁹ ma
 abikta¹⁰-šu-nu im-haṣ
 13 ka-mar-šu-nu iṣ-kun um-man-šu-nu rapaš-tim¹¹ ú-šam-ki-it
 14 arka ana māt subartuki ina gi-ib-ši-ṣu itbi-ma anaḡi kakki
 ik-mi-is-su-ma
 15 šarru-kin dalāhu¹² šu-a-tu ú-še-šib-ma abikta-šu-nu im-haṣ
 16 ka-mar-šu-nu iṣ-kun um-man-šu-nu rapaš-tim ú-šam-ki-it
 17 makkur-šu-nu ana a-ga-déki ú-še-ri-ba
 18 e-pi-ir e-si-e ša KÁ . DINGIR . RA^{ki} is-suh-ma
 19 i-te-e a-ga-de^{ki} gabri KÁ . DINGIR . RA^{ki} i-pu-uš
 20 a-na marušta i-pu-šu bêlu rabu-u d^{marduk} i-gu-ug-ma
 21 ina hu-šah-hu nišepL-šu ig-mu-ur
 22 ul-tu ši-it^d šam-ši³ a-di e-reb^d šam-ši
 23 ik-ki-ru-ma la ṣa-la-la i-mi-id-su

Rev.

- 1 m na-ra-am^d Sin¹⁴ mār^m šarru-kin a-na ál a-pi-rak^{ki} il-lik-ma
 2 pi-il-šu ip-lu-uš-ma mri-iš^d dadad
 3 šar ál a-pi-rak^{ki} u amél sukka¹⁵ a-pi-rak^{ki} kat-su ik-šud^{ud}
 4 ana má-gán-na^{ki} il-lik ma^m man-nu da-an-nu šar má-gán^{ki}
 kat-su iksud^{ud}

3. Szargon legendája.

- 1 o. šarru gi-na šarru dan-nu šar a-ga-de^{ki} a-na-ku
 2 um-mi e-ni-tum a-bi ul i-di

¹ DU — ² A . AB . BA. — ³ d babbar è (AN . UD . UD . DU). —
⁴ MU. — ⁵ d babbar ŠU . A — ⁷ NU . MES-šu. — ⁸ DUL. — ⁹ è
 (UD . DU). — ¹⁰ ŠI . ŠI — ¹¹ DAGAL-tim — ¹² Cf. Br. 6915. — ¹⁴ d EN .
 ZU. — ¹⁵ Br. 6185 ; Gudea Cyl. A 16, B 9.

- 7 palotája gyermekeit 5 duplaórányira² letelepíttette s
- 8 az országok hadait együttesen leigázta
- 9 Kazalla földje ellen indult: Kazalla földjét romhalmazzá és ugarrá változtatta
- 10 benne még a madár ülőhelyét is elpusztította.
- 11 Utóljára vénsége idejében az összes országok fellázadtak ellene és
- 12 Akkad városában ostrom alá vették. Sarrukin fegyverhez nyúlt és leverte őket.
- 13 vereségüket okozta, kiterjedt hadaikat letépte.
- 14 Utóbb haderejével Szubartu országa ellen nyomult s azt fegyverrel leigázta.
- 15 Sarrukin ezt a zavart³ lecsendesítette (?) és leverte őket
- 16 vereségüket okozta, kiterjedt hadaikat letépte,
- 17 holmiukat Akkad városába vitette,
- 18 Babylon sáncainak porát eltávolította és
- 19 Akkad határait Babylonéval vetekedőkke tette.
- 20 A bajok miatt, melyeket okozott, Marduk isten, a nagy úr megharagudott és
- 21 éhínséggel tette tönkre népét:
- 22 napkelettől napnyugatig
- 23 ellenségek támadtak ellene és nyugtot nem hagytak neki.

Rev.

- 1 Narám-Szin, Sarukin fia. Apirak városa ellen indult és
- 2 aknákkal aláaknázza. Ris-Adad.
- 3 Apirak városának királyát és Apirak városának helytartóját keze meghódította.
- 4 Magan országa ellen indult és Mannu-dannu-t, Magan királyát [keze meghódította

4. Szargon legendája.

- 1 Sarrukin, a hatalmas király. Akkad királya vagyok én.
- 2 Anyám papnő (?) volt; atyámat nem ismertem.

¹ = saját jogára alatt egyesítette. — ² Thureau-Dangin szerint (L'u, le qa et la mine, leur mesure et leur rapport, Jour. As. 1909, 98. l.) 1 KAS. GID, vagyis két órai út = 10·692 km. — ³ A szöveg hibás; a dalāhu szónak megfelelő ideogramm (Br. 6915) a TURUN. TURUN (= lakások) elírásából keletkezett; ez lesz az oka, hogy az omen-szövegek azt olvassák: šubatipl-šu-nu.

- 3 ah abi-ia i-ra-mi ša-da-a
 4 a-li al a-zu-pi-ra-a-ni ša i-na a-hi nâr UD. KIB. NUN^{ki} šaknu
 5 i-ra-an-ni um-mi e-ni-tum i-na pu-uz-ri ú-lid-an-ni
 6 iš-kun-an-ni i-na kup-pi ša šu-ri ina iddi bābi-ia ip-hi
 7 id-dan-ni a-na nāri ša la e-li-e-a
 8 iš-ša-an-ni nāru a-na eli^m Ak-ki amētu nāk mē u-bil-an-ni
 9^m Ak-ki amēt nāk mē i-na hi-ib 𐎠- [] li [] lu-u ú-še-la-
 an-ni
 10^m Ak-ki amēt nāk mē a-na ma-ru-ti-šu [lu-u] u-rab-ban-ni
 11^m Ak-ki amēt nāk mē a-nā amēt NU. GIŠ. SAR-ti-šu lu-u iš-
 kun-an-ni
 12 i-na amēt NU. GIŠ. SAR-ti-ia^d iš-tar lu-u i-ra-man-ni-ma
 13 [] IV šanāti meš šarru-u-ta lu-u e-pu-uš
 14 niše šalmât kakkadi lu-u a-be-el lu-u áš-[pur]
 15 [šadē]-e dannûtimes^e ina ak-kul-la-te ša eršun^{sun} lu-u ub-[bit]
 16 [lu-u] e-dil-ti ša-di-i e-lu-ti
 17 lu-u at-ta-tab (? nab)-lak-ka-ta ša-di-i šap-[lu-ti]
 18 [ma]-ti ti-amat lu-ú al-ma-a III-šu
 19 NI. TUG^{ki} lu-u ik-[šu-da kâtâ-ia]
 20 a-na dâr ilu^{ki} rabi-i lu-u e-li lu-u []
 21 []-ni lu-u-nak-kir-ma
 22 [man]-nu šarru ša i-la-a arki-ia
 23 []
 24 niše meš šalmât kakkadi li-[be-el li-iš-pur]
 25 šadē^{meš} dannûtimes^e ina ak-kul-la-[te ša eršun^{sun} lib-bi-it]
 26 li-te-dil-li šadē^{pt} ellûtimes^e
 27 [li-ta-tab-lak-kat] šadē^{meš} šaplûtimes^e
 28 [ma]-ti ti-amat lil-ma-a III-šu
 29 [NI. TUG^{ki} li-ik-šu-da kata-šu]
 30 [a-na] dâr-ilu^{ki} rabt li-li-ma

¹ šarru-gi-na] v šarru-GIN. — V > anaku. — ² V. DAGAL [ummi.— V. abi ul iš-ši *apdm nem volt.* — ³ V. a-hu [ah. — V. šadâ i-ra-am-mu. — ⁴ V. a-zu-pi-ra-nu. — ⁵ V. um-mu. — V. ina pu-uz-zu (!) ú-lid-da-an-ni. — ⁶ V. iš-ku-na-an-ni. — V. ku-up-pu. — V. šu-û-ri, šu-u-šu. — ⁷ V. id-dan-an-ni *adott engem.* — V. ú-bi-la-an-ni. — ¹¹ NU. GIŠ. SAR Ungnad szerint šákinu (Kohler-Ungnad, Hammurabi's Gesetz III., 170 a), mások szerint urqû = kertész. — ¹⁴ V. šalmat kakkadu. — ¹⁷ olv. King-gel it-ta-nab-lak-ka-ta.

- 3 Atyám fivére a hegyet lakja.
 4 Városom Azupirani, a mely az Eufrát partján fekszik.
 5 Anyám, a papnő, fogant engem, titokban megszült engem.
 6 nádszekrénybe helyezett, ajtómat szurokkal kente be,
 7 a folyóra tett ki, hogy elő ne kerüljek (?).
 8 A folyó felemelt és Akki, a «vízöntőhöz» vitt.
 9 Akki, a «vízöntő» kihúzott engem.
- 10 Akki, a «vízöntő» fogadott fia gyanánt nevelt engem.
 11 Akki, a «vízöntő» kertészévé tett meg engem.
- 12 Kertészkedésem közben Istar istennő megszeretett engem.
 13 . . 4 esztendőn keresztül gyakoroltam a királyi hatalmat
 14 uraltam és vezéltem a «fekete fejűeket»
 15 bronzsákányokkal hatalmas hegyeket pusztítottam el;
 16 elreteszelttem a magas hegyeket,
 17 átkeltem az alacsony hegyeken.
 18 A tenger országát háromszor zártam körül
 19 Dilmun országát [kezeim elfoglalták.
 20 A nagy Dür-ilu városa ellen szálltam,
 21 [.] megváltoztattam
 22 Az a király, a ki énutánam fel akar emelkedni
 23
 24 uralja és kormányozza a «fekete fejűeket»
 25 hatalmas hegyeket bronzsákányokkal pusztítson el,
 26 a magas hegyeket reteszelve el,
 27 az alacsony hegyeken hatoljon át
 28 a tenger országát háromszor zárja körül
 29 [Dilmun városát keze foglalja el
 30 Dür-ilu nagy városa ellen szálljon fel . . .

KMO SKÓ MIHÁLY.

¹⁴ Fekete fejűek = emberek, az emberi nem. — ¹⁶ A nagy hegyek alatt alkalmasint a Zagros-hegyeinek legmagasabb, középső részét kell értenünk, a melynek lejtőin Elam harczos törzsei tanyáztak és betöréseikkel Mesopotamia lakóit folyton nyugtalanították. Szargon az Iráni Fensík belsejébe vezető hegyi szorosokat megszállta és ezzel a «magas hegyeket» elreteszelte. — ¹⁷ Az «alacsony hegyek» a Zagron délkeleti nyúlványai, a melyeket Szargon hatalmába kerített. Ezek között terült el Szusza, Elam fővárosa. — ¹⁸ A «tenger ország» a Perzsa-öböl északi részén fekvő, sumirek lakta vidék. — ⁶⁷ Dilmun a Perzsa-öböl egyik szigete.

ÓKERESZTÉNY SYMBOLUMOK.

I. Vallástörténet és archaeologia.

... un rayon de l'antique allegresse
descendu au fond des catacombes ...
Laurent : L'art chrét. primitif I. 55.

Bármily nagyszabású és egészében impozáns is az a munka, melyet az ókeresztény archæologia az utolsó félszázadban végzett, bármily óriási anyagot is gyűjtött, bármennyi problémát meg is oldott: még mindig nagyon sok az olyan kérdés, melynek vizsgálatánál vagy nem áll elegendő anyag rendelkezésünkre, vagy az anyag minden bősége mellett is kénytelenek vagyunk feltevésekkel megelégedni. És itt a feltevések felállításának lehetősége, vagy mondjuk inkább: szükségessége sokkal több veszéllyel jár, mint például a class. archæologia területén, mert itt a kutatók tábora bizonyos elvi, aprioristikus fegyverzettel fog a vizsgálódáshoz; mondjuk ki egyenesen: katolikusok és protestánsok merőben más szempontokból fejtegetik az óker. archæologia kérdéseit. Szóval itt is ránehezedik a tudományra az örök átok: az elfogultság, mely pl. a ker. irodalomtörténet kutatását szinte félszázadja már, egy irányba terelte, abba az irányba, melyben minden dolog kétféle szempontból ítéltetett meg: katolikus és protestáns, orthodox és liberális szempontból. Ezek oly szomorú kerékkötői voltak e tudományág fejlődésének, hogy — bár az anyaggyűjtés és a vitatkozások eredményei ma már egész könyvtárt is megtöltenének, — a positiv eredmény mégis nagyon kevés, mert minden vitás kérdésnek legalább is két-

féle megoldása van. Ideje volt, hogy a geniális *H. Jordan* legújabbban megjelent óker. irodalomtörténetében odakiáltson egy erélyes vétót ennek az iránynak s ezzel a ker. irodalomtörténet terén a fejlődésnek új irányát, pompás eredményekkel kecsegtető új korszakát nyissa meg.

De éppen így áll a dolog az óker. archæológiával is és főképp ennek legtöbbet kutatott ágával, a katakombák művészetével. A katakombák festményeinek s a sarkophagok domborműveinek magyarázatában tág tér nyílt természetesen a legkülömbözőbb feltevésekre épp úgy, mint egyes cubiculumok rendeltetése felől még ma is dúl a harc: istentiszteleti helyek voltak-e ezek vagy egyszerűen csak sírkamrák? Oltárnak használták-e az *arcosolium* vízszintes lapját, püspöki trónus volt-e a némelyik cubiculumban talált kő-, vagy márvány-szék? Mindaddig megoldhatatlan kérdések, míg a kutatók nem fognak mellőzni minden egyéb szempontot és segédeszközt azoknak kivételével, melyeket pusztán az archæologia nyújt nekik.

Mert még ma is két főirányban halad az óker. archæologiai kutatás és ennek különösen azon ága, mely a symbolikus ábrázolások magyarázatával foglalkozik. Az egyik, melyet *dogmatikai iránynak* lehet nevezni, már a XVII. század óta él és egyre jobban virágzik. Alapítója *Antonio Bosio*, az, a ki az első alapvető munkát írta a katakombákról, folytatói pedig *Aringhi*-n, *Garrucci*-n, *Marchi*-n keresztül, hogy mindjárt a legnagyobbat emlitsen *de Rossi*, a katakombakutatás princeps-e, *Kraus*, *Marucchi*, *Wilpert*. A kutatóknak ez a csoportja a katakombák festményeiben valósággal illusztrált bibliát, vagy még jobban: illusztrált dogmatikát lát és igyekezete oda irányul, hogy a festményekben dogmákra való vonatkozásokat, szentségekre való célzásokat fedezzen fel. Így ezek pl. a Krisztus csodáit ábrázoló katakombafestményeken a Krisztus istenségében való hitnek illusztrálását látják, feledve azt, hogy ezek is sepulchralis ábrázolások s így jelentésük az élet és halál s a halál utáni élet symbolizálásában merül ki. Így igyekeztek, hogy még csak két példát említsek, felfedezni az egyik

képben a gyónás ábrázolását, *Wilpert* pedig az egyik képen ábrázolt lakomában a consecratiót (*Fractio panis*). Ennek az iránynak a hívei elismerik ugyan, hogy vannak symbolumok, melyeket a kereszténység a pogányságtól vett át, de ezeket a minimumra és a legjelentéktelenebbekre reducalják, míg a festményeket általában dogmák illustratióinak tekintik, azokat pedig, melyek e czélra nem használhatók, de melyekben a pogány sepulcralis reminiscencia nagyon is szembeötlő, egyszerűen a decoratív jellegű festmények közé sorozzák, tehát puszta ornamentikává süllyeszti.

Hosszú ideig kizárólag ez az irány érvényesült az óker. művészet symbolumainak magyarázatában és azt kell mondanunk, hogy a vezetőszerp még ma is ezé. De már a nyolczvanas évek elején felemelte szavát *V. Schultze*, akkor még lipcei magántanár, ma a greifswaldi egyetem professora, a ki a katakombákról szóló kitünő munkájában s számos más könyvében és kisebb dolgozatában is határozottan állást foglalt a katakombai ábrázolások sepulcralis jellege mellett és a symbolikus képekhez, domborművekhez számos antik párhuzamot állított. *Schultze* könyve mintegy memento volt a modern óker. archæologiai kutatás számára, hogy elégedjék meg ama sokirányú tanulsággal, melyet a katakombák az ókeresztények történetére, életére és halottcultusára vonatkozólag nyujtanak s ne igyekezzék még dogmatikát is találni a sírok felett. Helyesen jelöli meg a XVII. század kutatóinak s ezek utódainak főtévedését abban, hogy ők a katakombák festményeiben és domborműveiben az óker. irodalom illustrálását keresték, megtevéstve attól, hogy a ker. írónál is, épp úgy, mint a katakombákban, szélteben alkalmazva találták az allegóriákat, symbolumokat. A dogmatikus irány hívei közt legjobban megrója *Aringhit*, míg *de Rossi*-nak és iskolájának azt veti leginkább szemére, hogy az óker. ábrázolások dogmatikai-ethikai exegesisé mellett olyan magyarázatot is meghonosított, mely vonatkozásokat keresett azokban a kortörténetre s a hæresisek és schismák elleni apologetikus-polemikus küzdelem egyes phasisaira.

Sajnos, *Schultze* után majdnem két évtized telt el, míg *Sybel* személyében akadt oly világosan látó és szigorú logikával gondolkozó és dolgozó tudós, a ki felhasználva az antik sepulcralis ábrázolások nagy irodalmát s nagy-szerű képbe foglalva össze az antik népeknek a sirontúli életre vonatkozó hitét és ezeknek halottcultusát, szerencsés történeti érzékkel beállította az óker. művészetet oda, ahova gyökerei mélyen leereszkednek: az antik művészet fejlődésébe — e fejlődés egy új fokozata gyanánt. Vaskövetkezésséggel vezeti végig ezt a gondolatot az óker. művészet fejlődésének egész vonalán és különösen becses az óriási anyag, melyet könyvében felhalmozott. Ebben van főképp munkájának nagy értéke s ez az a mag, melyből az általa inaugurált irány új művelőket hódíthat magának. Ez a munka hivatva van iskolát csinálni és a *történeti irány*, a mint *Schultze* és *Sybel* iskoláját nevezném, hivatva lesz új szellemet vinni az óker. archæologia ma még túlnyomóan dogmatikus művelésébe és ezen az új alapon fontos új eredményeket elérni különösen a symbolumok magyarázata terén. Ilyen irányú tudós munkálkodás megindulása ma csakis *Sybel* vezetésével lehetséges és kívánatos, a ki e munkájában használt imponálóan nyugodt, fölényes és bátor hangjával végre megtörte azt a hosszas hallgatást, mely eddig a dogmatikusokkal szemben álló tudósok közt uralkodott s melyet csak nagy ritkán s akkor is tartózkodva, szinte félénken tört meg egy-egy kutató.

Nagyon természetes, hogy a két irány közül a történetinek van nagyobb jogosultsága. Mert annyi már ma is bizonyos, hogy az óker. művészetet nem lehet úgy tekinteni, mint egy — mindentől függetlenül keletkezett — művészetet, mely önállóan teremtette tárgyát, eszközeit és kifejezésmódját, hiszen erre a felfogásra fényesen ráczáfol egy futólagos összehasonlítás is a pogány emlékekkel. De még egyebek is bizonyítanak a történeti irány jogosultsága mellett; s bár logikusan nem is lehet másként elképzelni a dolgot, mint hogy a kereszténység sok minden egyébbel együtt a művészetet is egyenesen a pogányoktól vette át, —

azaz, helyesebben mondva megtartotta a pogány művészet themáit és eszközeit. — mégsem fog ártani kissé a mélyére hatolni ennek a rendkívül fontos kérdésnek, mely ma is annyi vita tárgya s mely valósággal ütközőpontja a dogmatikus és a történeti irány összecsapásainak.

Tehát: folytatása-e az ókeresztény művészet (s ezzel együtt természetesen az óker. symbolika) az antiknak? Dogmatikus vagy sepulcrális jellegű-e az óker. symbolika?

Ezekre a kérdésekre egy útban adhatjuk meg a feleletet.

A keresztény művészet tanulmányának szempontjából legbecsesebb, az ókereszténységre nézve szinte egyedüli forrásai az archaeologusnak a katakombák. Ezeknek festményei és a bennük talált sarkophagok eleven képet adnak nemcsak az ókeresztények halottcultusáról, hanem főképen művészi ízléséről, themáiról, a művészi kifejezés eszközeiről, melyeket használtak. Azt mondhatjuk, hogy művészi tevékenységük egyedüli emlékei a katakombák, melyeknek építésében építő-, sarkophagjaiban szobrász-, és festményeiben festőművészetüknek hű képét szemlélhetjük.

A katakombákba való temetkezés eredeti keresztény találmány. Ismerték ugyan az antik népek is a föld alá való társastemetkezést, de ebben alig léptek túl egy-egy család szűk körén. Az antik világ vagy az elégetést, vagy a sarkophagba való temetkezést cultiválta; ebből a keresztények a sarkophag használatát megtartották. Az antik világ pompás síremlékrendszerét és a columbariumokba való tömegtemetkezést a keresztények nem utánozhatták részben szegénységük, részben az államhatalom fenyegető magatartása miatt. Az állam, a meddig tehette, nem is engedte meg idegen vallásúaknak a mausoleumban való temetkezést; legalább erre mutat az, hogy nemcsak a keresztények, hanem a zsidók is kénytelenek voltak katakombákba temetkezni.

A temetkezésnek ez a módja egyúttal a lehető legolcsóbb is volt. A puha tuffa szinte homokként engedett a fossorcsákány legkisebb ütésének is és aránylag kis helyen igen sok halottat elhelyezhettek részben a falba bevágott s

egymás felett elhelyezett *loculus*okban, vagy, ha a fal már betelt, új emeletek vágása által. Néhol öt emeletnyire is lehetoltak a puha tuffában.

A sír és a halál az antik ember szemében sokkal ijesztőbb és borzalmasabb volt, mint mi előttünk. Elég itt csak az etrusk-sírok borzalmas ábrázolásaira és a sokféle antik *apotropaion*ra utalni. Éppen ezért korán megnyilvánult már a pogány világban az a vágy, hogy a sírokat tőlük telhetőleg művészien díszítsék, ezzel természetesen enyhítve a komor hangulatot, a gyászos gondolatokat, melyek elhalt szeretteik sírjánál elfogták őket. De egyúttal arra is jók voltak az alkalmazott művészi ábrázolások, hogy kifejezzék a hátramaradottnak hitét a viszontlátásban, hogy kifejezzék hitüket a halál utáni életben. Az antik emberben, talán éppen azért, mert dúsabb természet környezte, mert melegebb, ragyogóbb ég alatt élt, mindennél erősebb volt az élethez való ragaszkodás és csak természetes, hogy korán és gyorsan hódított a rómaiak közt is a halhatatlanság hite, a személyes halhatatlanságé, melyet már az etrusk halottcultus is annyira kiemelt. Az antik temetői művészetnek célja tehát kettős volt: enyhíteni a hely komor, sötét, nyomott voltát és kifejezni a halhatatlanságban való hitet. Az előbbi perspektivikus festményekkel, stukkókkal, guirlandokkal, virág-, gyümölcs- és mértani ornamentikával igyekeztek elérni; az utóbbiban sokkal nehezebb volt a feladatuk, minthogy az elmúlást, a földi bajoktól és szenvedésektől való enyhülést (*refrigerium*), az élet diadalát a halál felett: a halhatatlanság gondolatát akarták kifejezésre juttatni. Elvont fogalmakat azonban csak allegorikusan, bizonyos képek és jelek alakjában fejezhettek ki s e révén a halottcultusnak egész különálló, sajátos képes beszéde, nyelve fejlődött ki: bizonyos képek állandókká, *stereotype*kké lettek, mert legjobban tudták megérzéskíteni az említett elvont fogalmakat. Így keletkeztek a *symbolumok*.

Az élet és halál váltakozását, az elmúlást, a vígság és gyász egymást felváltó gondolatait symbolizáló jelvények

közül elég itt a legelterjedtebbekre utalnom, melyekkel a pogány művészek pazar bőkezűséggel és változatossággal díszítették a sírokat. Ilyenek: Amor és Psyche bájos története: symboluma a síron túli találkozásnak s a mindent legyőző szeretet diadalának; az évszakok az élet és halál, virulás és pusztulás váltakozását symbolizálják; a sirének antik felfogás szerint a halál istennői; a vadászati jelenségek az erő, az élet diadalát, a Dioskurok az élet felragyogását és letűnését jelzik; a delfinek mint Poseidonnak, a vizek istenének személyesítői, a galamb és más madarak, a mint isznak — symbolumai a refrigeriumnak, a páva az elpusztíthatatlanságnak, a phoenix a feltámadásnak, az oroszlánfej a mindent elnyelő alvilágnak; a mythologiai ábrázolások tekintélyes csoportja, a bájos amorettek és génusok egész serege — az élet és halál, a gyász és enyhülés symbolumaiként szerepel. Hogy pedig mily pompával alkalmazták ezeket az antik népek sírjaikon, elég az antik sarkophagokra s a temetői szobrászat egyéb emlékeire, a Via Appiá-ra s a pompeji-beli sírok útjára, C. Vestorius Priscusnak a Porta del Vesuvio mellett álló gyönyörűen festett síremlékére (páva, halotti lakoma stb.) és a Valeriusoknak és Pancratiusoknak a Via Latinán lévő, fejedelmi pompával díszített mauzoleumaira utalnom.

Ime, megállapítást nyert az eddigiekben az a tény, hogy az antik temetői művészet ábrázolásai nem keresik themáikat messzefekvő területeken, nem fordulnak tárgyakért pl. a történelemhez (még ott sem, a hol erre alkalom volna s ahol ez indokolt is lehetne), hanem az élet és halál problémáit s a halhatatlanság hitét illusztrálják, szóval a lehető legszorosabb összefüggésben állanak a helylyel, melyen alkalmaztatnak. Tiszta dolog, hogy az antik temetői művészet ábrázolásai *sepulcrális jellegűek*.

Ha már az antik ember sem tudta nélkülözni a sírboltokban a vigasztaló, felderítő és a halhatatlanság gondolatát folyton szemé elé táró művészi díszítést, mennyivel inkább rászorultak erre a keresztények földalatti temetkezőhelyei, a katakombák, melyeknek szűk, sötét és nyirkos

folyosói, pár négyzetméter területű cubiculumai igazán csak az elmúlásnak lehangoló, szomorú gondolatait tudták az ott járókban ébreszteni. Nagyon természetes, hogy már kezdet-től fogva ők is festményekkel díszítették cœmeteriumaikat és van-e közelebbfekvő gondolat, mint az, hogy e festmēnyeik tárgyát és technikáját egyenesen a pogányoktól vették? Hiszen ugyanaz a lelki szükséglet vitte őket is a sírok művészi díszítésére, mint a pogányokat, ugyanazon gondolatokat akarták kifejezni: mesterségesen akarták növelni a térhatást, világosságot, derűt akartak, a halál utáni életben való hitüket akarták hangsúlyozni. Mindennek kifejezésére azonban kéznél voltak már a formák, a chablonok, úgy hogy csak alkalmazni kellett őket. Ezeket minden aggodalom nélkül át is vették a keresztények (mint alább látni fogjuk, még a tisztán mythologiai ábrázolásokat is), hiszen annyira benne éltek a pogány világban, annyi szállal és oly erős szálakkal, a származás, nevelkedés, rokonság annyi kötelékével fűződtek ahhoz, gondolat- és érzésviláguk annyira egy volt a pogányokéval (mert világos, hogy a Tertullianuskövetelte exclusivitást nem szabad általánosítanunk), hogy az említett ábrázolások az ő szemükben is stereotyp symbolumok voltak már, melyeknek a sírokon, sarkophagokon való ábrázolását természetesnek találták, annál inkább, mert hiszen a halhatatlanság hite volt a keresztény vallásnak éppen főerőssége, e symbolumok legnagyobb része pedig éppen a halhatatlanságra vonatkozik. Szinte azt lehetne mondani, hogy a kereszténységnek kapóra jött az a körülmény, hogy e hitének kifejezésére, más szóval a sepolcrális művészetre a pogányoknál már kifejlett és széltében használt symbolumokat talált. Egészen természetes jelenség tehát, hogy a kereszténység a pogány művészet eszközeit felhasználja, átveszi, mintegy a saját hitének szolgálatába szegődte. Egyúttal egy láncszeme ez a jelenség egy nagyszerű történeti folyamatnak, melyről — mystikus cultusokkal kapcsolatban — alább fogok szólani.

Ezzel adva van annak a tételnek erős valószínűsége, hogy valamint a keresztény temetői művészet a pogánynak

egyenes folytatása, úgy e művészet *symbolumai sem egyebek pogány örökségnél.**

E mellett szól az a külső körülmény is, hogy a katakombák első művészei — pogányok voltak: olyan kézenfekvő dolog, hogy — bár positiv bizonyítékaink nincsenek is reá, — valószínűsége, sőt szinte bizonyossága kétségen felül áll. Maga *Wilpert*, a ki pedig a pogány hatást a minimumra igyekszik korlátozni, — szintén kénytelen ezt elismerni. Mind a festők, mind a szobrászok eleinte a pogányok soraiból kerültek ki: innen a pogány symbolika rendkívül nagy térfoglalása a katakombákban. Bizonyára nem egyszer megesett, hogy kész sarkophagot vásároltak a keresztények s ebbe temették halottjaikat, jeléül annak, hogy a pogány symbolumok alkalmazását éppen nem tartották hitükkel ellenkezőnek. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy keresztény művészek is lehettek, hiszen egy pictor, vagy sculptor is áttérhetett a keresztény vallásra, — s maguk a keresztények is bizonyára hamar eltanulták a pogányoktól e művészeteket. Annyi azonban bizonyos marad, hogy mestereik a pogányok voltak s így nemcsak belső, de külső körülmények is támogatják a keresztény symbolumok eredetére vonatkozó felfogásunkat.

Elég csak az *ornamentikára* utalnom. Itt nem szükséges bizonyítani, hogy a kezdetleges keresztény művészet tárgya és eszközei teljesen azonosak az egykorú pogány művészetével: itt elég egy-két összehasonlítás. Vegyünk egy pompejibeli mennyezetfestményt (pl. Presuhn, alant i. m. fasc. I. 1877, tav. VII.) s hasonlítsuk azt össze részletesen a katakombák ornamentikájával (pl. *Wilpert* alant i. m. tav. 42, 49, 52, 161, 217 stb.), azonnal szembetűnik a legapróbb részletekig való egyezés. Mértani idomok nagy változatosságban töltik be a tért. Ezekben belül számos mező keletkezik, melyeknek díszítése egységes és symmetrikus.

* Nagyon természetes, hogy kétségtelenül bibliai tárgyú ábrázolások, — bár bennük is a sepulcrális gondolatkör kifejezéseit kell látnunk — nem tartoznak ebbe a kategóriába.

Szeszélyes alakú virágguirlandok, vázák, lepkék, kos- és emberfejek (sokszor nimbussal övezve), álarczok, madarak, fák változatos, színes csoportjai helyezkednek el a sokféle alakú mezőkben, melyeknek határait egyenes vonalak, körök, gyöngy-, füzér-, szalag- és egyéb díszítések alkotják.¹ Ide kell soroznunk a tájképet és az egyéb ornamentális jellegű képeket is. A katakombák tájképei teljesen a pompejibeli falfestészet stílusában készültek s főczéljuk, mint már fentebb is kiemelttem, az volt, hogy a tér nyomasztóan szűk voltát ellensúlyozzák. Ezt pedig az által érték el, hogy architektonikus dísz alkalmaztak a falmezőkön, oszlopokat, ablakokat, melyek a csalódásig hű perspectivát nyújtottak. Az ekként beosztott falmezőkön a tájképek egész sorozatát találjuk: tájképek szentélyvel, vagy néhány alakkal, házak, kutya, fatörzshöz támaszkodó Priapus, kacsák a fűben, vagy vízben, legelésző állatok. Mindezt a keresztény művészet részben változatlanul átvette a pogányból, részben pedig annak szellemében és stílusában construálta. Helyesen emeli ki *Sybel* az ornamentális díszítések közül a tájképeket báránnyokkal. A bárány a ker. művészetben, — mikor a jó pástor már symbolummá lett — valósággal tipikus állatként szerepel. Előfordul legelészve, állva, járva, symmetrikus csoportokban is, középpütt a fejősajtárral² (pl. Wilpert, tav. 7, 24, 83 stb.). De előfordulnak a katakombák képein az antik decoratív festészet egyéb elemei is: a kecskébak, vázák, gyümölcsös tálak, koszorúk, candelaber-alakú levél-diszek, sőt candelaberek is (Wilpert tav. 97,1 és 101). Tanulságosak az áldozati jelenetek, melyek természetesen a pogány cultusnak egy actusát ábrázolják és hű másai azon áldozati jeleneteknek, melyeket pl. a Via Latina-n levő Pancratiusok-sírja s az ú. n. Farnesina háznak a Museo delle Terme-ben levő stuccodíszítései mutatnak. Épp így több-

¹ Mint látni fogjuk, az ú. n. ornamentika sok eleme is symbolikus értelmet hordoz.

² Épp így látható az ábrázolás a pompejibeli Vettiussok házának ostiumában, valamint a római S. Giovanni e Paolo alatti római ház falfestményei közt.

szőr szerepelnek a katakomba-festményeken a szent fák (arbores sacratæ), még pedig III. századbeli képeken is, a mikor már valószínűleg nem dolgoztak pogány festők a katakombákban. Ez is mutatja, hogy milyen szívósan tartotta magát a pogány tradíció.

Ugyanide vezetnek bennünket a *feliratok is*. A IV-ik század előtt nincs teljesen önálló keresztény felirat-stílus. Constantinusig oly intenzív a pogány hatás, hogy legfeljebb az

IN PACE . EN EIPNH . VIVAS IN DEO . VIVAS IN
AETERNVM

kifejezések és néhány symbolum utalnak a ker. jellegre. Ezek közül is az első (in pace, ἐν εἰρήνῃ = békében) már a Krisztus előtti időkben tömegesen található zsidó feliratokon. Sokkal több azonban az, a mit a ker. epigraphika a pogányból vesz át. Így mindjárt az igen sok feliraton előforduló

D . M vagy D . M . S (= dis manibus sacrum),

a mi kétségbevonhatatlanul pogány dedicatio-formula a sírköveken. Épp így pogány örökség az ΟΥΔΕΙΣ · ΑΘΑΝΑΤΟΣ (senkisem halhatatlan) vigasztaló kifejezés, — valamint azon kifejezések, melyek a sirt, mint örök lakást (domus æterna) emlegetik. Hasonlóképen tisztán a pogányságtól átvett kifejezések a memoriae æternæ, somnus æternalis, a túlvilágnak Tartarus-, Elysium-, Styx-ként való emlegetése. A pogány feliratok nagyon bőven halmozzák az elhunyra a dicsérő jelzőket és kifejezéseket; ezekkel szemben a keresztények egy kissé hidegen viselkedtek, de a III. század óta ők is szelvében használják ezeket az «epitheton ornans»-okat, melyek közül különösen gyakori a bonus, carissimus, dulcissimus, optimus és egészen szokatlanul nagy hódítást tesz, valósággal stereotyppé válik a benemerenti, mely igen gyakran csak rövidítve: B · M fordul elő. Így a feliratok nagy csoportja külsőleg, felül a D · M, alul a B · M, egészen pogány jellegű. Téves vélemény tehát az, mely a B · M-ből azonnal a felirat keresztény jellegét akarja következtetni. Ez a kifejezés rendkívül elterjedt volt már a pogány temetői phraseológiában, a mit a feliratok egész hosszú sora bizonyít.

Még egy érdekes ponton hatott az antik világ igen erősen a kereszténységre; egy symbolum fejlődésében figyelhető ez meg, mely ugyan nem tartozik csupán a sepulchrális symbolika körébe, de azért nagyon tanulságos lesz néhány adatot átnézni fejlődésének menetére vonatkozólag, annál inkább, mert ez a jel igen sűrűn előfordul az ókeresztény művészetben és a keresztény vallás pogány kölcsönzéseinek egyik legérdekesebb esetét mutatja.

Mindezt természetesen nem állíthatom feltétlen bizonyossággal, de — azt hiszem — a felhozandó vallástörténeli párhuzamok nagyon valószínűvé fogják tenni az e jel pogány eredetére vonatkozó feltevést.

Ez a symbolum a *Krisztusmonogramm*.

A Krisztusmonogramm eredete *Constantinus*-ra vihető vissza, ki égi jelenéstől indítva katonáinak pajzsát e jellel díszítette és fényes zászlót készíttetett ugyancsak e jellel: a labarumot. Két forrásunk: *Eusebius* és *Lactantius* nemcsak magát az esetet adják elő különféleképen, hanem a jelvénynek leírásában is eltérnek egymástól. *Eusebius* szerint a monogramm formája ez:

míg *Lactantius* szerint

Constantinus-korabeli pénzeken pedig ebben az alakban szerepel:

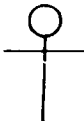
Talán nincs még egy olyan jelvény, mely szereplése folyamán annyiféle s egymástól annyira különböző alakot mutatna fel, mint a *Krisztusmonogramm*. Ennek a nagy inga-

dozásnak bizonyára megvan az oka és pedig — azt hiszem — abban a bizonytalanságban, melylyel először a katonák s aztán az egész nép a Krisztusmonogrammnak Constantinus által elrendelt használatát megkezdte. Éppen ez a körülmény vezet bennünket egy lépéssel tovább, t. i. ahhoz a feltevéshez, hogy e jelvény valamely régi *symbolum* átalakítása, hogy annak helyébe lépjen, annak használatát kiszorítsa. Így lesz világossá Constantinus célja s így lesz érthetővé a forrásoknak s a művészeti ábrázolásoknak tarkasága, ingadozása.

Ismeretes, hogy az antik világban, az antik ember életében mily nagy szerepet játszottak az *apotropaionok*, a talizmánok, melyek élőt és holtat védtek, óvtak a gonosz szellemek, a megrontás, a daemonok ellen, mely utóbbiak különösen mélyen befészkeltek magukat a pogány ember phantasiájába. Ilyen *apotropaion* igen sok volt, mint azt már a legrégibb korokból való sírleletek igazolják. Ezek közt érdekes az egyiptomi kereszt, a *crux ansata*:

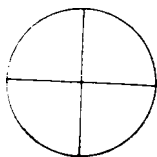

melynek alakja igen közel jár a Constantinus-korabeli pénzeken talált Krisztusmonogramm-formához. Ennek egy változata, az ázsiai népeknél használt

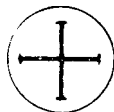

még közelebb áll a tenti Krisztusmonogrammhöz. Nagyon is valószínű, hogy a kereszt maga sem egyéb, mint a Krisztusmonogramm egy későbbi változata s azért korán megpróbálkoztak oly magyarázatokkal, melyek a Krisztusmonogramm őseit a keleti népek keresztalakú talizmán-

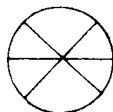
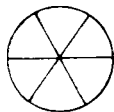
jaiban, rajzaiban iparkodtak feltalálni. Ilyen csakugyan nagyon sok van. Ezek közül a teljesen szabályos keresztalakú ábrázolások valószínűleg nem egyebek geometriai díszítő motívumoknál; ez a legközelebbfekvő, legkönnyebb vonal-combináció és meg is találjuk a legtöbb primitív nép művészetében. Másképen állunk azonban néhány complicáltabb jellel, a milyen például a napkorong stilizált ábrázolása:

melyet ázsiai népeknél, a *napcultus classicus* földjén lépten-nyomon megtalálhatunk. Ime: ez már elég gyakori alkalmazást nyer a katakombákban is. Így a lateráni felirat-gyűjtemény XIV. falmezőjének 31. sz. tábláján:

valamint a Museo Kircheriano 8009 és 8069. sz. tábláin

a mi már a Krisztusmonogramhoz való világos közeledést jelent, sőt az egyik táblán alatta e symbolikus betűk állanak

I · X · Θ · Υ · C ·

a mi arra mutat, hogy az apotropaionok halmozásától sem riadtak vissza; maga a Krisztus nevét symbolizáló IXΘYC sem egyéb, mint apotropaion.

Egy másik magyarázat az indiai buddhistáknak titkos talizmánját, a *svastikát* vonta bele az összehasonlításba. A *svastika* alakjai

igen különbözők és még arra a feltevésre is csábították a kutatókat, hogy a keresztnek burkolt alakját keressék benne, melyet a keresztények nem mertek nyíltan ábrázolni. Ez a feltevés tarthatatlan, mióta a svastika keleti eredete kétségtelenül kiderült. Érdekes, hogy a katakombákban is megtaláljuk a svastikát. A lateráni múzeum előbb idézett tábláján a napkorong társaságában (kettős apotropaion!), néha egyedül, [Later. múz. XIV. 29.] így ruhadiszyganyánt is (Wilp. 112; v. ö. 64.), máskor a Krisztusmonogrammal együtt (kettős ap.), mint a later. múz. XIV. 30. tábláján:

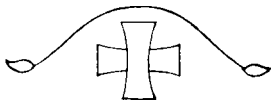
A Museo Kircheriano 8066. sz. tábláján is rendkívül érdekes összetételben fordul elő a Krisztusmonogrammal, alfa és omegával, a napot jelentő körrel és palmaággal együtt; ez a tábla tehát az apotropaionok egész sorozatát mutatja.¹

Az a körülmény, hogy a svastika már japán emlékeken, kelta-gall pénzekben, etrusk tárgyakon (néhányat magam is lejegyeztem a vatikáni és a Villa di Papa Giulio-etrusk múzeumokban) is szép számmal előfordul, kétségtelenné teszi ősi vallásos, jobban mondva sepulcralis jelentőségét. Mégis azt hiszem, hogy a Krisztusmonogramm eredetének kutatásában más, több eredménnyel kecsegtető nyomokon kell elindulnunk.

Mindjárt a labarum szónál meg kell állnunk, melynek jelentése teljesen homályos. Világosabbá lesz azonban, ha a labrandai Zeus (Ζεὺς Λαβρανῶνδος) cultusát emlékezetünkbe

¹ Roller is közöl néhány idevágó ábrázolást: planche X, 29, 30, 31. XXXII. 15; XXXIX. 19. Svastika, mint ruhadiszy: Roller-II. 331, planche XCIV.

idézzük.* Ez a kisázsiai ég-isten Kréta szigetén is (v. ö. labirintus!) épp úgy, mint hazájában, nem a villámot hordja kezében jelvényként, hanem a kettős baltát (λάβρος), melylyel a fellegeket hasogatja. Ez a kettős balta symbolumává lett az istennek, úgy, hogy magában is gyakran előfordul. Ezt a jelvényt viseli a kyprosi Zeus *Labranios* épp úgy, mint Jupiter Dolichenus, a császárkor népszerű istene, kit rendszeren bikán állva ábrázoltak, kezében a kőbaltával. Kitűnő pendentja ennek az a Mykenæ-ből való ezüst ökörfej, melynek szarvai közé *Gilliéron* egy Kypros-ban talált mykénei vázatóredék alapján geniálisan egészítette ki a kettős kőbaltát. Sajátságos, hogy az ókeresztény sarkophagokon a Krisztusmonogramm rendszeren koszorúban jelenik meg, mint a római sarkophagokon a sas és ennek a koszorúnak két szalagja nagyon gyakran önállóan a koszorú nélkül is előfordul. Így a Via Latinán levő S. Stefano ókeresztény bazilika romjai közt sok márványdarabot találtam, mely két ilyen szalag (vagy inda) közt a keresztet mutatja:

A levéldísz bizonyára későbbi hozzátoldás, de — azt hiszem — nem megyek messzire, ha védem az indák sacralis jellegét, mint egy rég letűnt kor örökségét, mely oly szívósan élt, hogy a pogány római vallás közvetítésével bejutott a kereszténységbe is. Itt azonban — eredeti jelentését nem értvén — levéldíszszel ékesítették, mely mellett a symbolikus jelentőség érvényben maradt: hiszen állandóan a Krisztusmonogrammal vagy kereszttel kapcsolatban alkalmazták! Az egyetlen kivétel, melyről tudomásom van, önállóan mutatja ezt a sajátságos jelvényt és csak jobban megerősít abban a feltevésemben, hogy itt a krétai szarvak-

* A krétai cultusokra vonatkozó adatokat *G. Karo* cikkéből veszem. (l. Irodalom.)

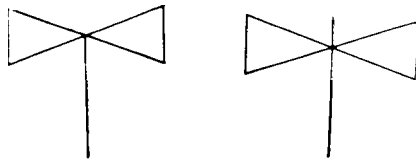
nak egy késői utódjával van dolgunk. Ezt a S. Agnese katakomba egyik *loculus*-án találtam bevésve, ilyen alakban :

a mi annál is fontosabb, mert a levéldísz helyett gombzáró-déket mutat.¹

De még közelebb vezetnek a Krisztusmonogramm megértéséhez a knossosi palota leletei. Ezek közt nagy számban fordul elő a kettős balta, részben az istenség kezében, részben önállóan. Az egész palota — így lehetne mondani — a kettős balta jegyében áll. A hatalmas kőtömbökön oly sűrűn fordul elő ez a jel, hogy alig van szoba, melyben hiányoznék. És bár igaz, hogy e kövek nagyrészt vakolattal voltak borítva, mégsem ok nélkül vésték be a symbolikus jelet annyiszor. Az is lehet, hogy a kettősbalta, a labrys valamelyik királyi kőbányának a jelvénye volt, de akkor is csak azt bizonyítja, hogy a knossosi palota urai a labrys istenének hívei közé tartoztak.

Karo ezen fejtegetéseinél jobban érdekel minket maga a jelvény, mely a köveken és pilléreken oly sokszor szerepel. Ime két alakja is :

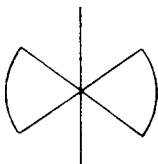
melyek közül — különösen a másodiknál — lehetetlen a Krisztusmonogrammal való feltűnő egyezést észre nem venni.² Itt azt is meg kell jegyeznünk, hogy a Krisztus-

¹ Érdekes mindezzel összevetni a következő ábrázolásokat; Roller pl. X, 48 (az ökörszarv nyomai), Sybel II, 53 (Krisztusmonogramm ebben az ökörszarvra emlékeztető levéldíszes szalagban).

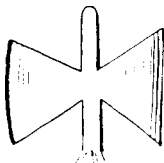
² Ez a labrysalakú dísz, mely oly közel áll a Krisztusmonogramhoz, előfordul egy Vezir-Kenpruból való emléken: Cumont, *Studia Pontica* III. 105 (88. ábra). Ezenkívül — a legnagyobb meg-

monogramm hasonló alakjai (\times és \ast) már a III. században kimutathatók a S. Callisto-katakomba régibb keletű részeiben, az egész Domitilla-katakombában és a Prætextatus-katakomba egy részében. Hogy pedig a labrys mint symbolum (felfogásom szerint mint apotropaion), épp úgy, mint a Krisztusmonogramm, magában is előfordul, mintegy pótolva az istenség nevét, arra egész sorozat krétai gemma a tanunk, minőket *Evans* közöl,¹ tanunk továbbá a knossosi freskó, melyen a labrys — épp úgy, mint a gemnákon, — mindenféle istenség vagy ökörfej nélkül fordul elő.

A labrysnak egyéb, *Evans* által talált alakjait, minden commentár nélkül mutatom be. Egy gemmán² előforduló labrys schemája:

Ezen a balta vonalai ivalakúak; egy másikon³ azonban csupa egyenes vonallal találkozunk:

Végül pedig a labrys egy feltűnő alakjának schemáját kell bemutatnom ökörszarvak közt⁴

lepetésemre — még egy Mithra-empléken is felfedeztem a Krisztusmonogrammot (\ast), mely itt hétszer fordul elő egymás mellett. Cumont, *Textes et monuments figurés* II. 304 (161. ábra).

¹ «Knossos Excavations 1902.» *The Annual of the British School at Athens* VIII. (1901—02), 102—103, 107 lapokon.

² I. m. VII. (1900—01), 53. l.

³ I. m. VIII. 107. l.

⁴ I. m. VIII. 102. l. Nem érdektelen ezzel összevetni a Felix ruhadíszén szereplő monogramm-kereszteket: Sybel II. 67. ábra.

a mely már világosan beszélő pendant a koszorúban ábrázolt Krisztusmonogramhoz.

Az ősi mykénei culturával való kapcsolatot a római vallás hozta létre. Ez a Dolichenus-cultusban alkalmazta a kőbaltát, mely mint amulett (apotropaion) is nagyon el lehetett terjedve, míg végre Constantinus a keresztény világ hivatalos jelvényévé tette.

E vallástörténeti kitérések alapján bátran feltételezhető, hogy a kereszténység mindenütt szívesen olvasztotta magába a pogány traditiókat.

Munkám tárgya az ókeresztény sepulcrális symbolika pogány forrásainak kimutatása, vagy jobban mondva: kimutatása annak, hogy az ókeresztény symbolikus ábrázolások — kivéve az ó és újszövetségből vett jeleneteket (melyeknek symbolikus jelentősége szintén kétségen felül áll), — egytől-egyig pogány örökségek. A feladat tehát az, hogy párhuzamba állítsam az ókeresztény sepulcrális ábrázolásokat a pogányokkal, illetőleg, hogy megkeressem mind-egyikhez a pogány elődjét. Vizsgálódásom így ki fog terjedni — a bibliai jelenetek, Orpheus (jó pásztor) és a hal kivételével — az egész ókeresztény symbolikára s fel fogja ölelni úgy a katakombafestmények, mint a sarkophagdomborművek egész anyagát. Ez az összeállítás elsősorban teljességre fog törekedni s éppen abban lesz eredetisége, hogy az eddig szétszórtan megjelent adatokat egységes egészbbe gyűjti össze. Természetesen mindenütt értékesítem és bevonom a saját kutatásaim eredményeit, melyeket a római katakombákban, s a vatikáni és lateráni múzeumokban végeztem.

Ugyanis azt tartom, hogy az ókeresztény symbolika fejlődését sem szabad elszigetelt folyamatnak tekintenünk, mely a pogány művészet-adta impulsus következtében egyszer s mindenkorra megkapta irányát és ebben az irányban

haladt századokig, semmi egyébtől nem befolyásolva. Épp úgy nem szabad ezt hermetikusan elzárt fejlődési folyamatnak néznünk, mint nem szabad egy történelmi jelentőséget sem önmagában állónak tekintenünk, hanem folyton szemmel kell tartanunk az illető kor szellemi áramlatait, történelmi eseményeit, mintegy meg kell éreznünk a kor lelkét, hogy egy — abban végbement eseményről, művészeti, vagy irodalmi irányról helyes képet tudjunk adni. Ez a felfogás különösen becses eredményeket hoz létre, ha az ókeresztény egyház fejlődésére s minden irányú kialakulására alkalmazzuk. Az ókeresztény irodalomtörténelmi kutatás is úgy érte el legszebb eredményeit, hogy a vitás kérdéseket a kor perspektívájába helyezte, a római császárságnak abba a forrongó, új eszmékkal, minden irányú romboló tendenciákkal, de egyúttal egy új és csodás erejű világnézet erjesztő kovászával telített korába, mely a történelemnek legszebb, legnagyobb, napjaink culturájára, egész társadalmunk alakulására legjobban kiható változásait producálta.

Ebbe a korba helyezve a fejlődő kereszténységet, az, a ki a zajos és feltűnő történelmi eseményeken kívül is észrevesz mindent, a kinek szemét nem kábítja el a hősies marttyrok máglyájának felszálló füstje, a kinek hallását nem befolyásolja az amphitheatrum vértől ittas közönségének ordítása, nagyszerű küzdelmet figyelhet meg, mely vér nélkül ugyan, de irtózatossággal folyik a római császárság első három századában a kereszténység és a mystikus cultusok között, melyeknek leghatalmasabbja s így a kereszténységnek is legkeményebb ellenfele a mithraismus volt. Nagyszerű látvány ez a küzdelem. A kereszténység, melyet egyik oldalról a pogány világ vasmarka fojtogat, a császárok véres üldözése tizedel másfelől élethalálharcot kénytelen vívni egy világnézettel, mely mystikus, a lelkét kábulatba ejtő szertartásaival, a földi bajoktól való enyhülést, feltámadást, jóságot és emberszeretetet hirdető tanaival, tauroboliumaival és symbolumaival az ifjú kereszténységnek sokkal veszedelmesebb ellenfele volt, mint a

római császárság. A két vallás tanai közt lévő nagy hasonlóság, a megváltás, mint mindketlőnek főgondolata, mindkét vallásnak mysticismusa: nagyon is kérdésessé tették, hogy vajon melyik fogja meghódítani a világot, annál inkább, mert hiszen a kereszténységnek még a császársággal is meg kellett vívnia. Még azt is hozzá kell vennünk ehhez, hogy a Mithra-vallás a II., de különösen a III. században óriásilag el volt terjedve a hatalmas birodalom minden részében.

A kereszténységben rejlő erőt és életképességet, culturális «vigor»-t mi sem mutatja jobban, mint az, hogy nem is egészen három század lefolyása alatt végzett a római császársággal, oly értelemben, hogy bámulatos erkölcsi erejével, szívósságával és kitartásával végre is megtérítette üldözőit s nemcsak vallási, hanem politikai hatalommá is lett az államban. De, azt hiszem, sokkal nagyszerűbb az a győzelme, melyet a mithraismuson s ezzel együtt az összes mystikus cultusokon aratott. Ez a győzelem csendben, de elkeseredetten folyt s a kereszténység bámulatos hódító erejét talán mindennél jobban példázza. A mithraismus eltűnt a föld színéről, tanainak, emlékeinek, templomainak és szertartásainak, szentségeinek és ünnepeinek javarésze a kereszténység tulajdonába ment át. És ez volt a kereszténység győzelmének útja és módja. Arra most részletesen nem térhetek ki, hogy a Mithra-cultus és a kereszténység feltűnő egyezéseinek magyarázata miben rejlik: vajon a Mithra-cultus merített-e a kereszténységből, vagy megfordítva, vagy mindketten közös (ázsiai) forrásokból merítettek? Ez messze vezetne themánktól: annyit elég megjegyezni, hogy a legtöbb valószínűség a mellett szól, hogy a Mithra-cultus volt a forrás, a kereszténység pedig az átvevő és assimiláló. Valószínűvé teszi ezt a felfogást egyrészt az a körülmény, hogy a Mithra-cultus régibb, másrészt — és főképen — az, hogy a kereszténység legbiztosabban és legkönnyebben úgy szerezhetett győzelmet a Mithra-cultus felett, ha annak tanáiból és szertartásaiból átveszi és magáévá teszi mindazt, a mi az életküzdelemben és a viharos idők vigasztalan, sivár forgatagában kifáradt és megváltás,

refrigerium után sóvárgó pogány lelkekre legnagyobb vonzóerővel bírt. A kereszténységnek ez a csodálatosan előrelátó taktikája már a pogány római világ legyőzésében is érvényesült; meghagyta például egyes vidékek népének helyi cultusát, persze átalakítva, belevonva a keresztény cultus complexumába. Így lett Kréta szigetén szentté Tychon, a ki pedig tulajdonképen pogány helyi istenség volt, mint azt *Uæner* kiderítette; így adott hajlékot a kereszténység a római vallás geniusainak, lar-ainak, herosainak, félisteneinek a maga túlvilági hierarchiájában (angyalok, ördögök, szentek); innen van a szentek legendáinak sokoldalú érintkezése az antik (különösen helyi) mondákkal.

Éppen így áll a dolog a Mithra-cultussal is. Futólagos összehasonlítás is meggyőzhet a Mithra-cultus és a kereszténység sokirányú benső kapcsolatáról, egyezéseiről. Ime: Mithra születése napját, december 25-ét a kereszténység Krisztus születése napjává tette; ime a taurobolium, a bika-áldozat, melynél a hívő fejére hulló vér megtisztítja annak lelkét, mint a hogy Krisztus kihulló vére megváltja a keresztény hívőt; a clerus kitűnő szervezete — és a kereszténység hierarchiája; a szertartások titkoszassága és pompája — és a kereszténység titkos értelmű áldozata és szertartásai; a mithraismus emelkedett szellemű erkölcstana, mely lényeges pontjaiban egyezik a kereszténységével, főképen pedig a halhatatlanság hite, hit a túlvilági jutalmazásban és büntetésben, de nem az antik népek nyers és kezdetleges hite a túlvilágban, hanem a test nyűgétől felszabadult lélek halhatatlanságában való hit, mely a mithraismus theológiájában is szinte keresztényi tisztasággal csil-lan fel, — mindezek (hogy csak éppen a legfeltűnőbb egyezéseket említsem) mutatják a mithraismus erős befolyását a kereszténységre.

Ezen nyilvánvaló befolyás mellett csodálatos volna, ha a kereszténységben a Mithra-cultus művészi emlékei semmi nyomot sem hagytak volna. Midőn tehát a keresztény symbolumok antik pendantjait keresem, figyelemmel leszek a Mithra cultusra is — és keresni fogom, vajon szolgálta-

tott-e valamit a keresztény symbolikához? Sajnos, csak kevés párhuzamot állíthatunk a keresztény symbolumok mellé a Mithra-cultusból, a minek oka az, hogy e cultus művészi ábrázolásai nagyobbrészt a bikaölő Mithra relief-jére, mint a cultus középpontjára irányulnak. Mindazonáltal bizonyos pontokon meg fogjuk tudni állapítani a mithrai művészet és tanítás hatását a keresztény symbolikára.

Természetes, hogy a Mithra-cultus ilyen nagyarányú érintkezései mellett a kereszténység a többi mysticus cultus hatása alól sem tudta magát kivonni. Messze elvezetne a vallástörténet mezejére, ha most a Cybele és különösen az Attis-Adonis-cultus és a kereszténység viszonyát akarnám fejtegetni, mely utóbbinál az istenség halálával és harmadnapra való feltámadásával kapcsolatos gyász- és örömnemek különösen élénken emlékeztetnek a keresztény husvétra; csak még az orphikus-cultust említem, melynek hatását Orpheusnak (= jó pásztor) a keresztény symbolikában való ténfoglalásával s magyarázatával lehet és kell kapcsolatba hozni.

Így hát munkám czélja kimutatni, hogy az ókeresztény symbolika a pogány symbolika egyenes folytatása (mindig: a bibliai jelenetek kivételével!). Ennek bizonyítására összegyűjtöm az eddig feldolgozott anyagot, kibővítem saját kutatásaimmal s az egész anyagot *vallástörténeti* szempontból tárgyalom, vagyis a keresztény symbolikát nem mint elszigetelt fejlődést tekintem, hanem belehelyezem a vallástörténeti fejlődés nagy folyamatába, mikor is minden adatra nagyobb világosság fog derülni. A munka eredménye annak igazolása lesz, hogy a keresztény symbolika, épp úgy, mint a pogány (melylyel tulajdonképen azonos), sepulcrális jellegű s így nem alkalmas arra, hogy mintegy az ókeresztény dogmatikának forrásául tekintessék. Mindez nem zárja ki azt, hogy bizonyos dogmák és szentségek már a kereszténység legrégebb ideje óta éltek az egyházban, a mi egyébként is bizonyos és csak annyit akar jelenteni, hogy a temetői ábrázolásokban dogmák ábrázolását keresni nem szabad. Nem szabad még azokban sem. me-

lyek tárgyukat a bibliából (Mózes vizet fakaszt, Krisztus csodái, stb.) veszik, mert ezek is sepulcrális jellegű és célzatú ábrázolások. Ezekről azonban e munkában nem lesz szó.

Irodalom. *Altmann*: Die römischen Grabaltäre der Kaiserzeit. Berlin, 1905. *F. Cabrol*: Dictionnaire d'archéologie chrétienne. Paris, 1907. *Creuzer*: Symbolik u. Mythologie der alten Völker, besonders der Griechen. Darmstadt, 1834—1842. *F. Cumont*: Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra. Bruxelles, I—II, 1896—1899. *F. Cumont*: Les religions orientales dans le paganisme romain. Paris, 1906. *G. B. De Rossi*: La Roma sotterranea cristiana descritta ed illustrata. Tom. I—III. Roma 1864—1877. *Evans*: Knossos Excavations 1902 [The annual of the British School at Athens. VIII. Néhány adat a VII. kötetben is.]. *R. Garrucci*: Storia dell' arte cristiana nei primi otto secoli. Vol. I—VI. Prato 1872—1880. *E. Hennecke*: Altchristliche Malerei und altkirchliche Literatur. Leipzig, 1896. *A. Hauck*: Realencyklopädie für protest. Theologie u. Kirche (passim). *G. Karo*: Altkretische Kultstätten [Archiv für Religionswissenschaft VII. (1904), 117—156 lk.]. *C. M. Kaufmann*: Handbuch der christlichen Archaeologie. Paderborn, 1905. *C. M. Kaufmann*: Die sepulkralen Jenseitsdenkmäler der Antike u. des Urchristentums. Mainz, 1900. *F. X. Kraus*: Die christliche Kunst in ihren frühesten Anfängen. Leipzig, 1872. *F. X. Kraus*: Roma sotterranea. Die römischen Katakomben. 2. kiadás, Freiburg, 1879. *F. X. Kraus*: Realencyklopädie der christlichen Altertümer I—II. Freiburg, 1882. *F. X. Kraus*: Geschichte der christlichen Kunst I—II. Freiburg, 1896—1908. *Clark D. Lamberton*: The Development of Christian Symbolism as illustrated in Roman Catacomb painting. [American Journal of Archeology, II. ser., vol. XV. (1911) 507—522 lk.]. *M. Laurent*: L'art chrétien primitif I—II. Bruxelles, 1910. *H. Leclerqu*: Manuel d'archéologie chrétienne I—II. Paris, 1907. *V. Macchioro*: Il simbolismo nelle figurazioni sepolcrali romane. Studi di ermeneutica. [Estratto dalle Memorie della R. Accademia di Archeologia, Lettere e Belle Arti Napoli. Vol. I. 1908]. Napoli, Cimmaruta, 1909. *Martha*: L'art étrusque. Paris, 1889. *O. Marucchi*: Éléments d'archéologie chrétienne I—III. Paris, 1899—1902. *O. Marucchi*: Le catacombe romane. Roma, 1903. *O. Marucchi*: Manuale di archeologia cristiana. Roma, 1908. *O. Marucchi*: Epigrafia cristiana. Milano, 1910. *A. Mau*: Geschichte der dekorativen Wandmalerei in Pompei. Berlin, 1882. *A. Mau*: Pompeji in Leben u. Kunst. Leipzig, 1908. *J. Overbeck*: Pompeji in seinen Gebäuden, Altertümern u. Kunstwerken. 4 Aufl. Leipzig, 1884. *F. Piper*: Mythologie und Symbolik der christlichen Kunst von der ältesten Zeit bis ins sechs-

zehnte Jahrh. I—II. Weimar, 1847—1851. *E. Presuhn*: Le più belle pareti die Pompei. Roma, 1877. *Th. Roller*: Les catacombes de Rome I—II. Paris, 1881. *W. H. Roscher*: Ausführliches Lexikon der griechischen u. römischen Mythologie. I—III. Leipzig, 1884—1909. *B. Schrenner*: Labarum und Steinart. Tübingen, 1911. *V. Schultze*: Die Katakomben. Die altchristlichen Grabstätten. Leipzig, 1882. *V. Schultze*: Archäologie der altchristlichen Kunst. Leipzig, 1895. *L. v. Sybel*: Christliche Antike I—II. Marburg, 1906—1909. *P. Wendland*: Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum. Tübingen, 1907. *G. Wilpert*: Le pitture delle catacombe romane I (szöveg) —II. (képek). Roma, 1903. A Corpus Inscriptionum Latinarum s az írók idevágó szövegei és egyéb, a szövegben idézett munkák. *Caro* és *Evans* cikkeire *dr. Láng Nándor* barátom volt szíves figyelmemet felhívni, a mit kedves kötelességemnek tartok itt is szívesen megköszönni. — Ez az irodalmi összeállítás nem tart igényt teljességre, de ennek alapján az érdeklődő minden irányban kellően tájékozódhatik.

Debreczen.

RÉVAY JÓZSEF.

METTERNICH ÉS ZICHY JULIA GRÓFNŐ.

Spahn Márton, strassburgi culturhistorikus, a «Kölnische Volkszeitung» irodalmi mellékletében (1913 decz 25-iki szám) tüzetesen ismerteti «Friedrich Schlegel am Bundestage in Frankfurt» (München, 1913) czimű dolgozatot. Egy pontjában meg is világítja, még pedig egy Metternich-féle levél alapján, melyet Jean Hanoteaux néhány évvel ezelőtt közölt (Lettres du Prince de Metternich à la Comtesse de Lieven 1818—1819. Paris, 1909. 35. ll.). E levél rejtélyes czélzásait a kiadó sem tudta megfejteni és csak Spahnnak sikerült az említett levelekről írt tanulmányának egyik jegyzetében («Hochland», VI. évf., II. k. 165. l.) a kutatást helyes nyomra vezetni. Ez a jegyzet annak idején elkerülte figyelmemet, úgy hogy Spahn dolgozatom ismeretetésében újra kitér tartalmára. Az egész kérdés nem nagy fontosságú, de mégis annyira érdekes, hogy talán megérdemli, hogy e folyóirat hasábjain szóvá tegyem.

Említett dolgozatomban eddig ismeretlen hivatalos iratok és magánlevelek alapján — az utóbbiak legnagyobb részt gróf Széchenyi Ferenczhez vannak intézve — Schlegel Frigyes életének ama nevezetes epizódját tárgyalom, melyet mint osztrák követségi tanácsos az 1816-ban megnyílt német «Bundestag» kötelékében a majnai Frankfurtban élt át. Metternich, ki még oly kivételes tehetségekkel szemben is, mint Schlegel volt, fölüeny emberismerőnek bizonyult, nem szívesen nevezette ki a buzgó katholikussá vált híres romantikust erre a, ha nem is nagyon jelentős, mégis kényes diplomatiái állásra. Schlegel jóakaróinak egész befolyásukat latba kellett vetniök, hogy activ politikai szerepre ír-

nyuló hő vágya teljesedésbe mehessen. A jóakarók élén Széchenyi Ferencz és családjának tagjai álltak, a kik közül végre ifj. gróf Zichy Károly nejének, szül. Festetics Julia grófnőnek, ki gróf Festetics György leánya, tehát Széchenyi Ferenczné unokahuga volt, sikerült a dolgot a vonakodó Metternichnél keresztül vinnie. Zichy Julia — mint ismeretes — a bécsi congressus fényes társaságának híres «beauté céleste»-je volt, kinek maga a gáláns Sándor czár lovagiasan hódolt és a ki iránt a borús Frigyes Vilmos porosz király — már a nagy Lujzához való testi-lelki hasonlóságánál fogva is — mély vonzalmat érzett. Természetes, hogy a legmagasabb körökben is a legnagyobb tiszteletnek örvendett és így nem láttam semmi feltűnőt abban — tekintve azt is, hogy apósa, id. gróf Zichy Károly Metternich ministertársa volt — hogy a tőle oly nagyra becsült Schlegel számára, kinek neje, az egykor hirhedt, de most mélységesen vallásos Mendelssohn Dorottya, legbensőbb barátnője volt, az óhajtott állást kieszközölte. Metternich az asszonyi szépség iránt minden inkább, mint érzéketlen volt és így hogyne lett volna előzékeny Zichy Julia iránt ilyen másodrendű kérdésben! Es mégis — mint a fentemlített levélből kitűnik — volt ezen előzékenységnek ezúttal komolyabb oka: szerelem, melyet a hatalmas államférfi ábrándos ifjú módjára érzett és a melyet a grófnő eszményi módon viszonzott.

A szóbanforgó levelet Metternich egy későbbi barátnőjéhez, gróf Lieven Kristóf, Oroszország londoni nagykövetének nejéhez intézte, a kivel 1818 őszén az aacheni congressuson ismerkedett meg. A levél keltezése: «Coblenz, ce 1er décembre 1818», tartalma pedig Metternich életének gyónásszerű vázolata. Természetesen szóba kerül Metternichnek a nőkhöz való viszonya is és ennek kapcsán megemlíti, hogy életében csak kétszer volt igazán szerelmes. Először ifjú korában Brüsszelben egy fiatal francia asszonyba (valószínűleg Marie-Constance de Lamoignonba): «Je l'ai aimée comme aime un jeune homme. Elle m'a aimé dans toute l'innocence de son cœur. Nous voulions

tous deux ce que nous ne nous sommes jamais demandé». Másodszor — és ekkor megmelegszik tolla, úgy hogy e sorok Spahn szerint is a leggyengédebbhez és a legbensőségesebbhez tartoznak, a mit Metternich valaha írt — férfikorában szintén egy férjes asszonyba. «J'arrive — így kezdi e vallomását — à une époque de ma vie avec laquelle j'ai cru terminer tout ce qui tient au cœur. J'ai aimé une femme qui n'était descendue sur terre que pour y passer comme le printemps. Elle m'a aimé de tout l'amour d'une âme céleste. Le monde s'en est à peine douté. Nous seuls étions dans le secret. Ses dernières années étaient marquées par une extrême exaltation religieuse. Malheureuse de toutes les passions d'une âme ardente, placée dans un cadre opposé à ses goûts, à son esprit, ayant d'inconcevables ménagements à garder, elle a succombé: elle est morte de la mort d'une sainte et avec une force d'âme marquée par l'un des traits les plus extraordinaires dans la vie d'une femme. Elle a fait un testament et elle a en même temps adressé une lettre à son mari et à ses parents. Par son testament, elle avait disposé de tout ce qu'elle possédait et il n'est pas un petit objet duquel elle n'ait fait une ligne.¹ Elle m'a légué une petite boîte cachetée: en l'ouvrant j'y ai trouvé les cendres de mes lettres et un anneau qu'elle avait brisé! — Dans sa lettre, elle a rendu compte de sa vie; elle a dit à son mari tous les motifs qui l'avaient empêchée de l'aimer, tous ceux de religion qui l'avaient portée à remplir ses devoirs envers lui. Le reste de la lettre me regarde et n'est compréhensible que pour moi et pour une seule amie qui avait deviné son secret.² Mais elle a tout dit. — Ma vie s'est terminée là, je ne désirais ni ne voulais vivre au delà. Mon âme était brisée: je n'avais plus de cœur. Il s'est passé deux

¹ Végrendeletében Schlegelnéről is megemlékezett meleg, hálás szavakkal. Együttal visszaszármasztatta a tőle kapott leveleket és emelkül egy imádságos könyvet és gyűrűt hagyott rá.

² Valószínűleg Schlegelné, a mi jól egyeznék avval az érzelmes tartózkodással, a melyvel ez leveleiben Zichy Juliáról szól.

ans. — Et le sort — így végzi elbeszélését — m'a fait te (t. i. Lieven grófnőt) rencontrer!» Minthogy a boldogtalan asszony sorsa nyugtalanította a szerelmes grófnőt, Metternich egy későbbi levelében (Bécs, 1819 febr. 28.) visszatér rá: «La personne qui t'inspire des craintes sur ton propre compte serait morte toujours et de toute manière. Elle avait l'une de ces âmes qui ne sont pas dans leur domaine avant de s'être dégagées de leur enveloppe. Tout en elle tendait constamment à cette séparation et elle était si sûre de son fait que tous ses arrangements étaient pris bien à l'avance. L'air de la santé ne m'a jamais trompé en elle; quand elle me parlait de sa mort comme du moment le plus heureux de son existence, elle me coupait la parole et la respiration, à que je sentais qu'elle ne pouvait ni mentir ni se tromper» (223. l.).

Mint e levéldízetekből látjuk, Zichy Julia nincs megnevezve, de Spahn figyelmeztetése után alig lehet kétséges, hogy róla van szó. Mindaz, a mit Metternich imádoztjának jellemzésére mond, a legapróbb vonásig ráillik a «beauté céleste»-re és mindazon főrangú hölgyek közül, a kikkel Metternich 1816 körül érintkezésben volt, csakis őreá. Egészen bizonyossá teszi e következtetést az a körülmény, hogy Zichy Julia tényleg két évvel az első levél megírása előtt, 1816 nov. 18-ikán halt meg. Metternich persze szerelmesek módjára nagyon is idealizálja Zichy Juliához való viszonyát és még halálát is — első levelében — boldogtalan szenvedélyének hajlandó tulajdonítani. Pedig az alig 27 éves grófnő ama lebetegedés következtében halt meg, melylyel 1816 okt. 21-ikén hatodik gyermekének adott életet.

Hogy Metternich névtelen szerelme valóban Zichy Julia volt, azt megerősíti Schlegelnek a frankfurti osztrák követségnél való további sorsa is, azaz e körülmény teszi csak igazán érthetővé ezt a sorsát. Schlegel ugyanis — mint ezt Metternich előre sejtette — új hivatalában sehogy sem vált be: mindenféle intrikát szőtt, tapintatlanságokat követett el, szellemi fölnye érzetében szembehelyezkedett főlebbvalóival és a mit leginkább zokon vettek tőle, nem annyira

Ausztriának, mint inkább a római curiának érdekeit igyekezett előmozdítani. Azért általános volt az elégedetlenség mind személyével, mind működésével, a mi azonban őt nem nagyon feszélyezte, nyilván azért, mert biztos védelemnek érezte háta mögött hatalmas bécsi pártfogóit, a kik különösen egyházpolitikai kérdésekben teljesen egyetértettek vele. Egyszerre azonban — 1817 elején — ellenségei és rosszakarói befolyása láthatóan túlsúlyra emelkedik és Széchényi Ferencz szükségesnek találja Schlegelékét figyelmeztetni, hogy Bécsbe való visszahívásuk talán nemsókára be fog következni. Schlegelék azt először nem értik, aztán nem akarják elhinni, később minden erőből védekeznek ellene, de hiába, leghatalmasabb pártfogóik is, mint maga Széchényi Ferencz, a néhány évvel ezelőtt szentté avatott Hofbauer atya, sőt Hudelist államtanácsos, Metternich jobbkeze. tehetetlenek: a herczeg, ki személyi kérdésekben csak nehezen volt befolyásolható, Schlegelt — nem mint embert, hanem mint állami tisztviselőt — végleg és mindenkorra elejtette. Metternich tántoríthatatlanságának oka most nyilvánvaló: Schlegel csakis Zichy Julia kivánságára vette volt fel állami szolgálathoz és mikor a grófnő meghalt, nem volt hatalom, melynek kedvéért a közszolgálatban hasznavehetetlen író tovább alkalmazta volna.

Valóban eddig senkinek eszébe nem juthatott, hogy Zichy Juliával kapcsolatban a «cherchez la femme!»-ra hivatkozzék. Hogy házassága Zichy Károlylyal, kinek özvegygyé lett harmadik feleségét, Seilern Crescentia grófnőt, később Széchényi István vette nőül, nem volt boldog, eddig is valószínűnek tetszett, de hogy ennek ily mély szívbéli oka van, senki sem sejtette. A róla alkotott kép, mely a kortársak szemében seraphikus fényben ragyogott, így lényegesen megváltozik: árnyékot kap és megélenkül, mert egy földi vonással gazdagodott. Ez magyarázza meg nőiességének azt a finom melancholiáját is, mely kortársait, államférfiakat, írókat, művészeket, olyan ellenállhatatlanul vonzotta. Esményi lény így is: emberileg érzett, de angyalszerűen tiszta és igaz maradt. Megérdemelné, hogy alakját, melyet világtörténeti levegő ölel körül, ne engedjük át a teljes feledésnek.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Kossuth Lajos és a szent korona.

A *Budapesti Szemle* 1901 augusztusi füzetében közöltem magyar fordításban azt a fejezetet *The autobiography of a Journalist* című angol munkából, melyben a szerző W. J. Stillman elbeszélte, mint bízta meg volt őt Kossuth Lajos 1852 végén vagy 1853 elején, hogy menjen el Budapestre és onnan néhány magyar összeesküvő társával le Orsovára, ássák ott föl a közelében elrejtett koronázási jelvényeket (crown jewels) és ládába lekvár (?) közé elpakolva (to be hidden in a box of conserve, for which that vicinity was noted) csempészsze azokat ki az országból Konstantinápolyba, honnan el kellett volna azokat vinni magával az amerikai Bostonba és ott átadni dr. S. G. Howe, egy jól ismert philhellén kezébe.*

Stillman elbeszélése hitelességének támogatására hivatkozott levelekre, melyeket Kossuth akkor írt neki Pestre és melyek még megvoltak nála, egynek kivételével, melyet a kiler. czvenes évek elején elküldött Turinba meglekintésre és oda vezett, ha nincs meg Kossuth hagyatékában.

Megírtam továbbá ugyanakkor a *Budapesti Szemlében*, hogy én a könyv megjelenése után azonnal írtam Stillmannak, engedné meg nekem a még nála levő Kossuth-leveleket (mert azt hittem akkor, hogy egynél több van még nála) meglekinteni; de kérelmem már halálos ágyán találta a szerzőt. Halála után a kötet, melybe a Kossuth-levelek ragasztva voltak, sok más hasonló irattal együtt az elhunyt szerzőnek fiához került Amerikába, hol most elvégre sikerült New-Yorkban lakó egy honfitársunknak, egy jól ismert bibliophilnek és gyűjtőnek, Feleky Károlynak, az egyedül megmaradt Kossuth-levelnek fény-

* Lásd egyszersemind a *Kossuth és Mazzini* cikket e folyóirat 1913. második füzetében, 267. lap.

képmásolatát megszereznie, melyet a legnagyobb készséggel rendelkezésemre bocsátott. Itt közlöm szövegét hű másolatban:

(Dátum nélkül.)

Dear Willie

Your sickness must be very serious that your letter is impressed with such laziness & with such want of spirit.

There are some twelve letters from Your friends which with the steamer of (kitörülve) October 29 shall be sent to Constantinople. Some want to be answered soon. I will according to Your directions see immediately that the money which you desire to be sent to you should be forwarded together. Perhaps Mr. Currie will give me a check. He has already received full payement for what he has advanced, but we must not apply to him too frequently, yesterday I had a very disagreeable interview with him, which to repeat would Cause me much pain. Business men, you know are the most scrupulous set of people. He explicitly gave direction not to Commit any irregularity in money matters, as he would else be obliged to request you to choose some other banker, because does not sufficiently know the house, which recommended you to him. Untill now all was in order.

Was it right to go travelling all along Europe with such eagerness, but with so small means? J wo'nt judge, but as to the rest, please spare me as far as it is possible. Next to my street is living our old friend Mr. John Holyrood, he was always kind to us, perhaps it was not wrongly indicated by uncle that in case of whatever emergency, it would be best to have recourse to him. He is not only goodhearted towards everyone but entertains also the liveliest sympathy for our countrymen. I like him next Mary best amongst all people here in London, to whom in general J can get not much confidence; the leading feature of their character being selfishness. George Reid left connected as he has been, and allways continues to be with the party movements in America, it was the utmost time that he left else it had been too late for the election. J do'nt like politics, still less politicians but as we are told that women have to follow the whims of their lords, and as (kitörülve) you go for Scott J am very glad to learn by the news papers that his prospects are brightening. He was all along a street in Cincinnati carried on the shoul-

ders bythe people. | His bearing must have been extremely
ridiculous | I think, the proud hero & statesman should
not stoop | to act the same part which mountbank use
to act. | Indeed if his glorious name and the services |
| he rendered to our country as Commander, are still | not
sufficient to insure to him the presidency | certainly he had best
not leave his house | where he would be at least sure not to be
mocked. | But You men, You are alas ! all given to false | am-
bition and are much inclined to take the moon | for a cheese,
directed as you are by material vanity. | By the by woe to me ?
and alas ! woe to you allso | dear Willie. I am spoiled ; go to
J really am mad to | annoy you with such scrawlings : J des-
patch | else I apprehend I may get into the style of Mrs. what |
| do you call her in Syracuse, at the meeting for | womens
rights ? will you pardon my folly darling | and will you be good
enough to care about your health till | it be not *too late*. Do
dear Willie do & believe me |

Yours ever affectionate
Cara.

Igy végződik a levél, melyet közlök minden írás és egyéb
hibáival. Keltezve nincs. Minden sor végét egy | jellel jelöl-
tem meg.

A papirosra, melyre a levél ragasztva van, czeruzával a kö-
vetkező megjegyzés van írva : «Kossuth a cryptographic letter»
egy más kéz vonásaiban, de ez úgylátszik csak az utolsó nyolcz-
sorra vonatkozik, melyek egy oldalt szintén czeruzával vannak
bekerítve. A levélnek ez a része csakugyan furcsán van fogal-
mazva. A Cara persze nőnek a neve akar lenni és csak egy nő
címezhetné Williet «darling»-nak. A kézírás azonban határozot-
tan férfias és az egész levelet elejétől végig határozottan Kossuth
Lajos írta rendes kezeírásában és nem egy gyermek színlelt keze-
vonásában (a feigned childish hand) mint Stillman özveggye
nekem 1907-ben írta. Más, Kossuthtól Stillmannak írt levél ennek
fiánál nincs.

A levél, mint látjuk, semmit sem említ, a mit a szent koro-
nának tervezett fölásával és elvitelével összeköttetésbe lehetne
hozni, kivéven azt az egy körülményt, hogy Stillman Pestről
nyilván Konstantinápolyba készült menni, hova Kossuth a Still-
man számára érkezett egy tuczat levelet az október 29-iki gő-

zössel elküldeni ígérte és utolsó nyolcz sorában egy elburkolt üzenetet, mely szintén Stillman mellett vall.

A *Budapesti Szemle* már idézett számában közöltem azt a rendkívül complicált módot és kulcsot, melylyel Kossuthnak Stilmantól Pestre küldött levelét el lehetett olvasni egy magyar népdal versszakának segélyével. Ez a levél azonban titkos jelekkel volt írva, illetőleg törtszámokkal, melyeknek nevezője a verssort, számlálója pedig az illető verssorban előforduló betűnek számát jelezte.

Feleky úr még szíves volt nekem az amerikai *Century Magazine* 1894 június havi számát is megküldeni, melyben Stillman már korábban, t. i. jelzett könyvének megjelenése előtt, írta volt le Magyarországra való kalandos küldetésének történetét «On a Mission for Kossuth» cím alatt, mely megjelenésének idején elkerülte volt figyelmemet. E cikk szerint, melyben Kossuth arczképe és a fönt közölt levélnek utolsó nyolcz sora is be vannak mutatva hasonmásban, a Pestre vitt levél, melyben a koronajelvények rejtőhelye pontosan le volt írva, négy részből állott, melyeknek kettejét Stillmann vitte magával, egyiket a maga számára, a másikat pedig egy hazafi számára Pesten, kinek nevére már akkor sem emlékezett. A harmadik részt egy másik megbízott ember vitte el Konstantinápolyon át Pestre, ki a megfejtéshez szükséges kulcsot is magával vitte, melyet egy Nagy József nevű egyénnek kellett átadnia. A négy összeesküvőnek azután találkoznia kellett és a levél tartalmát megfejteniök együtt. Azt, hogy mi módon került a negyedik rész Budapestre, nem említi szerzőnk; könyvének tanúsága szerint azonban ezt is a Konstantinápolyon át utazó megbízott ember vitte el magával.

Mint tudjuk, Stillman a magával vitt levélrészleteket az árnyékszékekbe dobta, mielőtt megillant Pestről.

A *Century Magazine*-ban közölt cikk tanúsága szerint azonban Stillmannal Kossuth sokkal egyszerűbb módon levelezett. Már Londonban megegyezkedtek volt a használandó levélpapiros nagyságát illetőleg és egy lapból itt-ott, minden rendszer nélkül, minden sorban egyes darabokat kiollóztak két példányban, melyeknek egyikét Kossuth, másikat levelezője őrzött meg magánál. A levélírásnál ezt a chablont az író a papirosra helyezte és az üzenetet a kiollózott hézagokon át írta le, azután a chablont eltávolítva, az üresen maradt közöket mindenféle ba-

darságokkal töltötte ki vagy összefüggő mondatokkal, ha lehetett. Egy másik módszer szerint pedig csak az első szót az első sorban, csak a második szót a második sorban s így tovább kellett elolvasni egy előre megállapított terv szerint, hogy az üzenetet megértsük. Stillman szerint a fönt közölt levelet, mely a rendes postával érkezett Pestre, az utóbbi kulcs segítségével kell elolvasni. Miután a Pestre vitt levelet «despatch»-nak nevezi szerzőnk a cikkben, az egyedüli okos dolgot, a mit a közölt nyolcz sorból ki lehet olvasni, csak annyi, mint ez :

«By the by Willie go with despatch else J apprehend you will be too late.» (Add át a sürgönyt Vilmoska, mert különben félek, elkésünk.) Ezt az eredményt is azonban csak a két módszer kombinálásával süthetjük ki. A levél többi része azonban teljesen összefüggő értelmet ad kihagyások nélkül, kihagyásokkal pedig nem.

Feleky úr mindenesetre jó szolgálatot tett azzal, hogy a levélnek másolatát megszerezte, mert ilyen módon alkalmat adott nekünk a dolgot némileg tisztázni.

London.

KROPF LAJOS.

IRODALOM.

Theodor Lindner : **Geschichtsphilosophie.** Einleitung zu einer Weltgeschichte seit der Völkerwanderung. 3. umgearb. Aufl. Berlin : Cotta. 1912. (VIII., 220.)

Azok közé, a kik a történetben a legmagasabbrendű megértést keresik tartozik Theodor *Lindner* is, a ki «Weltgeschichte seit der Völkerwanderung» cz. művéhez több évtizedre terjedő történeti kutatásai eredménye gyanánt történetbölcséleti bevezetést írt. Ebben meg kísérli a «természettudományos» és «szellemi tudományos» nézetet egy psychophysikaiban egyesíteni és ennek alapján oldani meg a történetbölcséleti problémát, mely szerinte abban áll, hogy hasonló föltételek mellett különbözőségek keletkeznek.

Empirikus úton keresi azokat az alapvonásokat (Grundzüge), melyek az okok és okozatok zavaros sokfélesége fölé emelkedve az egész történetre érvényesek. A történet szerinte a megtörténtnek ismerete, azzal a korlátozással, hogy csak az emberek közt és az emberek által történt esik a keretébe. A társadalomban az egyének elpusztulnak, de az összeség megmarad és e szerint az *állandóság* és *változás* (Beharrung és Veränderung, continuitas és variatio) egymás mellett haladnak : az egésznek állandósága biztosítja a valamikor létrejött megmaradását, az egyes változása annak folytonos változását. Ellentétük és kiegyenlítődé-sük adja meg a fejlődés jellegét, a történeti alapeszmét.

Az organikus világ állandósága természeti és történeti okok származéka, amelyet a szaporodással kapcsolatos átöröklés biztosít. Ennek az emberi körülményekre alkalmazva négyszeres alakja van : az egyéni és tömegátöröklés testi és szellemi értelemben. Mindez eszközli a meglevő átvitelét és eredményezi, hogy a népeknek történeti úton keletkezett tulajdonságai és szokásai továbbtenyésznek, vagyis megteremti a történeti összefüggést. Sajátsága azonban, hogy a jogosult mellett a haszontalanná váltat, a «darwinisztikus maradványokat» is megőrzi. Okozza, hogy

a történet alapvonása conservatív, hogy a mozgásba jött folyamat nem tér el túlságosan irányától, hogy hirtelen vagy teljes változás nem lehet állandó. Tulajdonsága a kifejlődésre való törekvés (Entwicklungstendenz). Hosszú életet ad népeknek és kultúráknak, de egyszersem merevséget és változatlanságot is. Intenzitása a legegyszerűbb viszonyok közt a legnagyobb, míg a differentióltabbak közt gyöngébb (városi és falusi élet). A megmaradás nem pusztán jelenség, vagy szemléleti forma vagy rendező principium, hanem sokkal inkább halottak életben maradt műve. Megfelel a természetben az erő megmaradása elvének, mindamellett nem egyezik vele, mert az csak mechanikus.

A megmaradás egyhangúságát ellensúlyozza a *változás*. Származása: az újszülött új viszonyok közé újat hoz, ha még oly csekély mértékben is s az így keletkezett eltérések összegeződnek az idők folyamán. A változás keletkezésének különböző okai vannak: a létért való küzdelem, melyet az ember szellemi fegyverekkel vív (azonban a természetes kiválasztódás erősebben érvényesül egész népek történetében, mint az individuum fejlődésében), a népek érintkezése, idegen vagy új szellemi irányok és alkotások hehatása, a tudomány anyagának szaporodása és földolgozása, a találmányok és végül a nagy emberek is. Fontos a keletkezett változásoknál az alkalmazkodás, a befogadó képesség és a fölvevés pszichikai folyamatainak foka. A változás legkiválóbb formája a differentiólás, mely magasabb értelemben a cultura és a mely a historiát sokoldalúvá és tartalomban gazdaggá teszi. A változás lefolyásának módjai: nyugodt, hirtelen, kitörő, erőszakos, de legfontosabb a kiváltódás (Auslösung), mely akkor áll be, ha nincs arányosság az ok és okozat között és a nyugalomban levő erők külső hatás folytán fölszabadulnak (forradalmak).

A változás legkiválóbb oka a szükséglet, amelynek érzete az öntudatba jut, vagyis képzetté és így *idea*-vá lesz — «gondolatokká, amelyek egy meghatározott cél elérésére irányulnak». Történetileg hatásos eszméknek csak azok tekinthetők, melyek általános érdekűek. Az idea életfolyamatának vannak mechanikai jellegű mozgásai is. (Kontrastbewegung, vacuum). A mint az ideák valamilyen szükséglet kielégítésére ösztönöznek a történeti fejlődés ösztöneivé lesznek. Az egyének révén keletkeznek, de keresztülvitelükhöz szükséges a tömeg.

A *tömeg* az egyéneknek egy bizonyos száma, a melyre az időben való egységen kívül még bizonyos módon és irányban

a hasonló gondolkodás és cselekvés a jellemző. Mindig physikai, de hatásában lehet physikai és psychikai. Jelenségei (kisebbedés, nagyobbodás, vándorlás) legfontosabbak a történeti életben, melynek anyagát, erejét és eszközét teszik. A fejlődésre való közreműködése szempontjából különbség van a nyugalmi és a mozgási állapotban levő tömeg közt. A nyugodt tömegen nyugszik a megtartás és ha ettől el is tér (forradalomactio) a reactio és a compromissum révén egy, a régítől különböző nyugalmi állapotba tér vissza: így természete conservatív.

Ezzel szemben az *individuum* csupán tömegrész, de physikai és psychikai különbségek határolják el az egyéneket egymástól. A nagy ember befolyása messze túlhaladja környezete körét, cselekvéseivel fontos és állandó változásait teremti meg valamely általános állapotnak vagy életformának, tekintet nélkül arra, hogy hasznos-e vagy káros, vagy lehetővé teszi-e az állapotok mélyreható változásait. Jelentősége nagy, de nem föltétlenül szükséges a történeti életben. Kölcsönösségi viszony áll fenn a tömeg és az individuum közt, mert az egyén a tömegtől nyeri cselekvése föladatát és ez alkotja a kivétel anyagát is.

Lindner a történet tényezőit így megállapítva tárgyalja a nép és nemzet fogalmát, a faji kérdést és az életműködéseket (Lebensbetätigungen). Arra az eredményre jut, hogy a történeti élet oszthatatlan egység, melynek összegeződése a cultura, és nem más mint az összes életjelenségek kiegyenlítődési folyamata. A történeti folyamat törvényszerűsége azonban csak állítólagos. Szabályszerű folyamat felvételének útjában a *véletlen* áll, mely területi és időbeli találkozása két vagy több önmagában megokolt, azonban szükségszerű kapcsolatban nem álló ténynek. Lamprecht és Breysig törvényszerű történetfelfogásával szemben állítja, hogy nincsenek törvények, hanem a szükséglet, actio és reactio kiváltódás, a külső lökések (nemzetek és népek érintkezése), a differentiálódás, az ideák lényege, alakulása, szétoszlása és elmulása és az életműködések kölcsönös föltételezettsége jelenségeiben csak a fejlődés formáit bírjuk, amelyek visszatérnek ugyan, de amelyekkel nem számolhatunk. A történetet magyarázni akaró theóriák mind egyoldalúak, mindamellett szükségesek, mert mint minden tudománynak a történetnek is szüksége van az elmélyülésre.

Lindner történetbölcséletének ez a foglalata nem emelkedik ki egységesen az érdekes kitérésekkel átszőtt tárgyalásból. Vilá-

gosan formulázott föladatát kielégítően meg nem oldja: az eredmény negatívum. Műve inkább teszi a történet körül való bölcsekedés, mint egységes történetbölcseleti rendszer benyomását. Különös tulajdonsága az a dualistikus parallelizmus, amely megkülönbözteti a természeti föltételeket a történetiektől. És habár megoldásaival ki nem elégít, elismerésre méltó a szándék és tanulmányozásra a komoly munka, mely az idealistikus ismeretelméleti és logikai rendszerek mellőzésével, inductív módszer alapján igyekszik a történetbölcselet nagy problémáját megoldani.

NIKLAJ PÉTER.

The Preaching of Islam, a History of the Propagation of the Muslim Faith, by T. W. ARNOLD. 2^d edition revised and enlarged, London (Constable & Company Ltd) 1913, XVI + 467 ll. 8-rét.

E nagyfontosságú munka, melynek első kiadása 1896-ban jelent meg, annak idején szaktudósoktól ugymint az angol nagyközönségtől tárgyának nagy érdeke miatt fölötte kedvező fogadtatásban részesült. Magam is elismerő bírálatot írtam róla a *Deutsche Literaturzeitung* 1896-iki 50. számában, melyben a mű némely hiányára is reámutattam, melyeket a szerző az újabb kiadásban ki is egészített. Arnold, londoni egyetemi tanár, ki számos éveken át Indiában, Aligarhban működött volt mint főiskolai tanár és az iszlám-életet közvetlenül figyelhette meg, történetét adja az iszlám terjedésének mindazon országokban, a hol lábát megvetette. Feleletet ad arra a kérdésre: hogy mily történelmi, művelődési, gazdasági és társadalmi hatások magyarázzák azt a párját ritkító jelenséget, hogy az Arábiából a VII. század elején kiinduló parányi iszlám-mozgalom már egy évszázad leforgása után terjedelembre nézve Nagy Sándoréval vetélkedő birodalmat tudott meghódítani; hogy az iszlám terjedése kezdettől fogva folyton növekedő arányokat mutat; hogy terjedésének határai még mai napig sincsenek lezárva; hogy a lelkek megnyerésében nem akadályozzák az iszlám politikai kudarczai, sőt hogy Afrikában az európai hódítás és gyarmatosítás még segítő eszközéül is bevált az iszlám területe bővítésének a pogány feketék közt. Feleletet keres, egy szóval, arra a kérdésre, hogy mik lehettek tényezői annak a historiai jelenségnek, hogy Muham-

mednek néhány ezer elszáut emberrel hódításra induló hívei, nemcsak hogy két évtized alatt véget vetnek a byzanci uralomnak Ázsiában és Egyiptomban, a szaszanida birodalomnak Perzsiában, hanem hogy utódaik csakhamar beljebb terjednek Közép-Ázsiában, meghódítják Indiát, behatolnak Khinába, végül hatalmukba ejtik Európa délkeleti részeit, a hol csak a legutóbbi időben veszítették el hatalmuk talaját; hogy az európai hatalmak részéről az iszlámot érő csapások ellenére nem veszi el hatalmát a hívők lelkeire, sőt az afrikai primitív népek közt a missiótársulatok veszélyes versenytársának mutatkozik. Tizenhárom évszázad alatt az iszlámhívők száma a legcsekélyebb becsülés szerint 230 millióra gyarapodott; vannak azonban (különösen maguk közt a muszlim írók közt), kik e számot még nagyban túlhaladó statisztikai arányt állapítanak meg.

Arnold előadásának némileg túlzóan alkalmazott alapgondolata az, hogy nem erőszakos térítés volt az iszlám elterjedésének tényezője. A meghódított területeken az iszlám nem alkalmazott kényszerítő eszközöket terjesztésére; sőt nem bolygatva a meghódítottak vallását, bizonyos feltételek mellett, türelemben és védelemben részesítette. E tolerantia az iszlám közjogának sarkalatos eleme. Szerzőnk az iszlám terjedésének békés okait keresi és kutatja a politikai, társadalmi és gazdasági tényezőket, melyek a meghódítottak nagy részét, minden erőszak kerülésével, az iszlám körébe vonták. Különös módon érdekesek és tanulságosak fejtegetései, midőn a byzanci uralomtól teremtett állapotokat Syriában és Egyiptomban részletezi és kimutatja, mennyire kedvezőbbeknek találták a görög kormánytól kiszípolyozott és vallásos üldözéstől kimerített keresztyén népek helyzetüket a muszlimok enyhébb és őket sok kintől felszabadító kormányzása alatt. Az iszlám tolerantiaja mellett kidomborítja és statisztikai adatokkal erősíti azt a jelenséget, hogy a meghódított országokban rendes szervezettel fenmaradtak a hódítás előtti egyházak, sőt Indiában az uralkodó iszlám még a pogány szokásokat is békésen tűrte maga mellett. Arnold nem húny szemet a történelem azon tényei előtt sem, melyek az iszlám erőszakos térítési eljárását bizonyíthatják; de ily jelenségeket, melyeket inkább ethnographiai, semmint vallásos okokból magyaráz, a fanatismus kivételes kicsapongásainak tekint, melyek alapthesise érvényét nem háborítják. Legérdekesebbek az iszlám terjedéséről szóló kimutatásai oly körökből, hol e terjedés nem politikai hódítás kíséretében

jelenik meg, hanem az idegen uralom alatt megmaradó népesség közt békés propaganda eredménye. Muszlim kereskedők, a pogányok mellett megtelepedő dervisek Afrikában az iszlámnak ezerszámra nyertek meg és nyernek folyvást híveket oly területeken, melyek német, francia vagy angol uralom alatt állnak. Az iszlámra térésükkel oly magasabbrendű kapcsolatokba kerülnek, melyek közt egyenlő testvéreknek érzik magukat, míg az európaiak részéről folyton sínlik a «coloured men» megaláztatását.

Ily szempontokból tárgyalja Arnold könyvének tizenhárom fejezetében az iszlám terjedésének történetét: 1. Nyugatászia; 2. Afrika; 3. Spanyolország keresztyén népei közt; 4. délkeleti Európában a törökök alatt (e fejezet a 145–206. lapokon, minket leginkább érdekelhet); 5. Perzsiában és Középázsziában; 6. a mongolok és a tatár népek közt; 7. Indiában; 8. Kínában; 9. a pogány Afrikában; 10. a malai Archipelagusban. — Két érdekes bevezető fejezetben az iszlámnak mint propagandistikus vallásnak általános jellemzését adja; záró fejezetében fejtegetései eredményét összegezi.

Arnold nagyon terjedelmes forrásapparátust használt azon részletező rajzok alkotására, melyeket munkája egyes fejezeteinek keretébe helyez. Ha jól olvastam meg, a munka végén található forráskimutatás nem kevesebb, mint 305 felhasználott munkára, illetőleg gyűjteményre terjedő bibliographiát tartalmaz. Ez újabb kiadásban, mely terjedelemre nézve nagyban meghaladja az első kiadásét (ez utóbbi 388 lapra terjedett), nemcsak könyve anyagát bővítette ki, hanem számot vetett mindazon új eredményekkel, melyek az iszlám története kérdéseiben Caetani, Lammens és mások kutatásai által (v. ö. e folyóirat I. köt. 106—114. lapjait) az utolsó évtizedben előálltak. Ez eredmények felhasználása különösen a bevezető általános fejezetekben érvényesül, melyekben az iszlám első hódításainak rugóit más szempontok alatt kellett szemlélnie, mint tizenöt évvel ezelőtt. Általán el lehet mondani, hogy nemcsak az időközben felmerült elméleti kérdések, hanem a felhasznált források és a tárgyalásába belevont tények tekintetében is lelkiismeretes szorgalommal az «up to day» színvonalára emelte alapvető munkáját, melyet mint a történelmi irodalom örvendetes gazdagodását az ily kérdések iránt érdeklődők figyelmébe ajánlhatunk.

GOLDZIBER IGNÁCZ.

A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánczi íróknál. Írta Darkó Jenő. Budapest. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. 1910. 1—76. l.

Ismeretes dolog, hogy a bizánczi történetírók művei őstörténelmünk legfontosabb forrásai, s hogy a náluk előforduló elnevezések egyikére-másikára nagy jelentőségű hypothesisek épültek fel nemzetünk genesiséről. Rendkívül hasznos munkát végzett tudós bizantinistánk, midőn ezen neveket vizsgálva iparkodott eredetükről és tartalmukról lehetőleg tiszta képet alkotni értekezésében.

A VI—XV-ik század görög historikusainál a magyarok a következő nevek alatt szerepelnek: *Οὔγγροι*, *Οὔννοι*, *Τούροχοι*, *Παλοες*, *Μάζαροι* (≈ *Μεγέρη*) és *Σαβαρτοιδόσφαλοι*.

Οὔγγροι. Ezen név magyarázásakor kettős célt tűz ki magónak a szerző: egyrészt meg akarja dönteni a származásáról alakult régibb véleményt, másrészt maga próbál új hypothesis-t felállítani. Az *Οὔγγροι* a nép nyelvén állandó használatban levő név lehetett ilyen alakjában, az egyetlen elnevezés, melyet úgyszólván folytonosan és kizárólagosan a magyarokra alkalmaztak. Legelőször Georgios Monachosnál fordul elő (IX. sz.) a fentebbi alakban, az *Οὔγγαροι* alakot csak Skylitzes egyik folytatója használja (a XI. sz. végén). Az *Οὔγγροι* formát a görögök kétségtelenül a szlávoktól kölcsönözték, kik az ó e. szl. *agrīnъ* néven nevezik őseinket már a legrégebbi fenmaradt emlékekben. Az Ungari ≈ *Οὔγγαροι* alak anaptyktikus «a»-ja csak germán területen keletkezhetett, innen kölcsönözték a görögök is.

Az eddig mondottakból következik, hogy mindenekelőtt az *agrīnъ* szó eredetét kell megkeresnünk. Kuuntól Munkácsiig általánosan elfogadott vélemény, hogy *agrīnъ* > összl. *ongru, mely *ongru név viszont az unoguri v. onoguri népnév összevont alakja. Darkó ennek a theoriának ellentmond nyelvészeti és történeti okokból. Egyrészt az unoguri < *ongru szószármaztatás az utóbbi szóban két synkopét feltételez, a mi meglehetősen valószínűtlen és erőszakolt feltevés. Másrészt miért nem nevezték ezen az ősi néven a húnokat és avarokat is, hanem csak a IX—X. sz. magyarjait?! Nagy történeti nehézséget okoz az a körülmény is, hogy az onugurok, illetve hunugurok V-ik sz.-beli szereplésük után eltűntek a Kaukázusban, hol megsem-

misítő vereséget szenvedtek, s semmi nyoma sincs annak, hogy a Dont átlépve nevüket századokra emlékezetessé tették volna a szlávok között.

A szerző más nyomon indul el. Nyomravezetőnek tartja az ó-orosz krónika Ugri černii és U. bélii elnevezését, mely megkülönböztetés ezen törzsek viszonyának beható ismeretét feltételezi. Az Ugri ∞ gör. "Ογυρ, Οὔροῦροι névnek, mely utóbbi tövet több, az V—VIII. sz.-ban szereplő ugor törzs nevében feltehetünk (saragur, kuturgur stb.). Ezek az ugor törzsek, melyek a Don és Volga között tanyáztak, a nagy turk, majd az ennek nyomába lépő kazár birodalomban elenyésztek, s nevüket a szlávokhoz oly nép közvetítette, mely valaha szomszédságukban lakott, s jól ismerte őket régi hazájukban. Erre a szerepre alkalmasnak tarthatjuk a fekete bulgárokat (Konst. De adm. imp. c. XVII.), kik 900 k. a Don és Dnyeper között laktak, s kik századokkal előbb az említett ugor népek tőszomszédságában élve jól ismerhették őket, tudhatták, hogy a Volga és Don közötti síkság ugor népek tanyája. Így nevezték hát a magyarokat és kozárokat is, vagyis agrinъ > ugor, mely «. ugor név ... nem individualis törzsnév, hanem idegenek által használt összefoglaló népnév». (26. l.)

Ez a szerző elmélete, melyhez pár megjegyzést fűzhetünk. A mi az agrinъ > *ongru származtatás valószínűtlen voltát illeti, abban egyetértek a szerzővel, csak a czáfolás menetébe becsúszott kisebb hibák felemlítésére szorítkozom. Az Οὔροροι elnevezést állandónak gondolja a szerző, pedig ez a dolog legalább is problematikus. A IX-ik sz.-tól a XI-ik sz. végéig nem fordul elő ez az elnevezés a byzanci irodalomban, s ezt a nagy lacunát aligha lehet az írók archaizáló hajlamával megmagyarázni; egy általánosan használt elnevezésnek, ha ritkán is, meg kell néha jelennie az irodalomban. A XI. sz.-ban Skylitzes munkájában bukkan fel újra, még pedig a szerző szerint a mű egyik folytatójánál, mivel «a régebbi és jobb kéziratokban... Skylitzes műve csak az 1079., illetve 1081. évig, tehát a legjobb esetben A. Komnenos trónralépéséig van vezetve...» (7. l.) Az illető hely még származhatik Skylitzestől, mert nem Alexios Komnenos, hanem Isaakios K. korára (1057—1059) vonatkozik.

Több kifogásom van a czáfolás történeti része, főleg az onugorok történetének vázolója ellen. A szerző Priskos rhetor után ismerteti első szereplésüket (461—5 k.), mikor a szabírokat

az óceán mellől előtörő avarok területük elhagyására kényszerítették, s ezek viszont a saragurokat, ugorokat és onugorokat üzték maguk előtt. Az óceán szón Darkó a Kaspi-tengert érti. Ez nagyon önkényes feltevés, mert bár igaz, hogy a byzanciaknál az óceán nem jelöl egy határozott tengert (pl. Jordanes a Keleti-tengert nevezi így), de viszont a Kaspi-tengert a maga individualis nevén nevezik többnyire. Tulajdonképen Priskosnál nem az avarok kerekednek fel az óceán mellől, hanem ezeket kergeti maga előtt egy, az óceán mellől a griffmadarak és a köd miatt kivándorlásra kényszerített nép. Az elbeszélés csak az altáji törökök előnyomulására vonatkozhatik, s a népvándorlás ezen phasisának mozgatói nem a Káspi-tenger, hanem az Altaji-tó környékéről kerekednek fel, szerintem ez utóbbit kell az óceánon érteni. Nem követem most az onugorok további sorsának előadását, hol a szerző nem tartja mindig szigorúan szem előtt, hogy Priskos és Jordanes között nagyobb korkülömbőség van, hanem áttérek ezen törzs megsemmisülésének előadására, mely Darkó legfőbb ellenérve. Agathias említi (ed. Dindorf 164. l.), hogy az onugorok régen betörték Kolchisba (= Lazike), de a kolchisiek megsemmisítették őket, s a győzelem emlékére nevükről neveztek el az *Ὀνόγουρις* tartományt. A szerző, hivatkozva Agathias kijelentésére, hogy mindez «régen» történt, az eseményt 468 körülre teszi, kevéssel a szabírok általi kiűzetés utánra, s szerinte ezzel az onugorok szereplése be is fejeződik. Kritikus szemmel nézve azonban a dolgot, mást jelent Agathias kijelentése. Két eset lehetséges: a valószínűbb az, hogy egy rokonhangzású vidék nevét a népmonda az onugorokkal hozta összefüggésbe, esetleg ez utóbbiak egy portyázásával; ennek a feltevésnek valószínűségét emeli a mondához megkívántatódó «ἐκ παλαιοῦ». A másik lehetőség az, hogy tényleg törtek be onugorok Lazikébe, ott legyőzték őket, letelepedtek, s vidéküket törzsnevükről nevezték el. De ez még mindig nem jelenti a nép «tragédiáját»! Ismerve ezen népvándorlásokori népek laza törzsszervezetét, akár egy kis töredék rablóportyázásáról, akár ellenséges támadás folytán előálló szétszabdásról lehet szó (mint ez a magyarokkal, besenyőkkel stb. történt), s míg az egyik rész menekült nyugat felé, a másik lehúzódtott a Kaukázusba. Vagy hihető talán, hogy ezen törzs kiűzetése után 5–6 évvel rablóhadjárat kedvéért átúsztatott a Donon, Kubánon, hogy egyenesen az üldöző szabírokba ütközzék?! De mindezeknél sokkal ékesebben szóló czáfolat Jordanes értesítése,

ki még a VI. sz. közepén tud a hunugorokról (c. V. 37. §). A szerző ismeri ezt az adatot, nem értem, hogyan gondolhatja mégis, hogy már az V. sz. végén megsemmisülnek és eltűnnek az onugorok.

Ha ezen ellenérvek mellett is igazat adunk a szerzőnek, még mindig megáll Munkácsi hypothesisa,¹ hogy az onugorokkal való szoros culturalis, esetleg politikai összekötetés folytán ez utóbbiak eltűnése után a magyarokra alkalmazták az onug. nevet. Sőt még egy érdekes feltevés is kínálkozik, melyet talán be lehetne bizonyítani, de részemről csak a tényeket akarom regisztrálni. Jordanes hunugorjainak lakóhelyét nagyon nehéz meghatározni, de az a körülmény, hogy a prémkereskedést közvetítették, a Volga középső folyása mellékére utal bennünket. Ha igaz az, hogy az onugorok bolgár törzs, talán bennük megtalálhatjuk a Káma-melléki bolgár birodalom szomszédságában emlegetett két bolgár törzs egyikét,² s talán egyúttal azon bolgárnyelvű népet, mely nyelvünkre s valószínűleg culturánkra óriási hatással volt.³

Most nézzük a szerző elméletét az agrinъ > ugor származtatást illetőleg. Ezen elnevezés szerinte a 640—840 k. időkből maradt közös neve a bolgároknak és a magyaroknak. Ennek bizonyítására nagy készültséggel ismerteti az ugor törzsek és a bolgárok történetét. Ezen ismertetés egyes részleteire nem térek ki, habár szerintem az individualis törzsnév eltűnése, majd újra előbukkanása, mint Darkó a bolgárokról feltételezi, igen valószínűtlen dolog. Hanem miből lehet bizonyítani azt, hogy a magyarok 640—840 k. tehát jó kétszáz éven át a kozárok szomszédságában laktak? Nyelvünk, melyben nem tudnak kozár elemeket kimutatni, határozottan ellentmond ennek a feltevésnek, s ezzel megdől a szerző kedvencz eszméje, az t. i., hogy a VI—VII. sz. ban még mindkét előbbi nép szomszédságában élő bolgárok mindkét nép lakóhelyéről és viszonyairól tiszta képet alkothattak volna maguknak, s szomszédságuk révén közös néven nevezték volna őket ugoroknak. De tegyük fel, hogy ez a bolgár közvetítés igaz historiaiilag, akkor még mindig hátra van egy nehéz,

¹ Az ugor népnevezet eredete. Ethnographia. VI. 349—387. 1.

² V. ö. Ibn Rosztek adatát. M. H. K. 164. 1.

³ V. ö. Gombocz Zoltán könyvét a török-bolgár kölcsön-szavakról.

megoldásra váró problema: a szerzőnek be kellett volna bizonyítania, hogy az ugor név a közvetítő bolgárok ajkán is ugor-nak hangzott. A régi bolgár nyelvnek egyenes leszármazottja a csuvas, s Munkácsi szerint az ogur név csuvas megfelelője *űvër*, *űzvër* lehetne.* Ha ezt a hangtörvényt nem vonatkoztathatjuk is egészen a fekete bolgárok nyelvére, az majdnem bizonyos, hogy ez utóbbiak ajkán nagyobb változást szenvedett az «ugor» szó.

Mindezek után joggal kérdezhetjük, hogy miért volt szükség a teljesen hypothetikus bolgár közvetítésre gondolni az ugor név fennmaradását illetőleg, mikor ezen elnevezést napjainkig alkalmazták a vogulok- és osztjásokra.

Bizonyítása végén a szerző maga kénytelen saját elmélete ellen a legnagyobb nehézséget felhozni, s ez az ugor < agrinъ szószármaztatás maga! Az összes szláv nyelvekben előforduló alakok nasalisos alapform átfeltételeznek. Ez a nasalizálás vagy a szlav-, vagy még az átadó nyelvben állott elő. Mivel pedig fontos okaim vannak arra, hogy ezen átadó nyelv funkciójában kételkedjem, csak a szlávra gondolhatunk, ebben pedig a nyelvtudomány mai álláspontja szerint nehezen állhatott elő ez a képződés.

Végeredményképen tehát annyit mondhatunk, hogy míg a szerzőnek sikerült egy előbbi hypothesis megdöntenie, a saját feltevését nem találhatjuk eléggé megalomoltnak és szerencsésnek.

Az *Θύριοι* név (Georg. Monachos, Kinnamos, Nik. Akominatos) a byzanziaiak tudatában mindazon népeket jelölte, melyek vagy a Dontól keletre laktak, vagy tudták róluk, hogy innen vándoroltak ki nyugatra, a Fekete-tenger partjára. Ezt a nevet valamennyi ezen követelménynek megfelelő népre alkalmazták (az említett ugor törzsekre, kunok-, szelesukok-, mongolokra stb.), kivéve a besenyőket. Ezen elnevezés tehát indirect bizonyítéka annak, hogy őseinket már a Dontól keletre ismerték a byzanziaiak.

Darkó elmélete igen tetszetős, s hiszem, hogy tényleg fontos szerepet játszott a felbukkanó nomád törzsek elnevezésében lakóhelyük fekvése, csak nem tartom ezt az elméletet olyan kivétel nélkülinek, mint a szerző. Így pl. miért nevezték a szelesukokat hunoknak is, holott ezeknek rendes neve török volt, épen mivel azt hitték róluk, hogy a Kaukázus környékéről származtak?! Viszont a besenyőket sohasem nevezik hunoknak, hanem szkithák-

* Ethnogr. VI. 377. l.

nak. A szerző kénytelen hypothesishez folyamodni: szerinte ezen nomád törzset a Don és Dnyeper között ismerték csak meg, mely vidékhez a szkitha elnevezés fűződött. Ezt inkább lehet contra, mint pro bizonyítani (v. ö. Konst. adatát a besenyők régi tartózkodási helyéről). Darkó azon nézetét, hogy a hun és szkitha nevek élesen megkülömböztetett geographiai tartalommal bírnak, könnyen megczáfolhatjuk Nikephoros Gregoras értesítésével: ¹ «Οὐνοὶ δὲ οὗτοι καὶ Κόμανοι ἐκαλοῦντο ἦσαν δὲ οἱ καὶ Σχύθας αὐτοὺς κατονόμαζον...»

Legsikerültebbnek tartom Darkó értekezésének azt a részét, melyben a *Τοῦρχοι* névvel foglalkozik. (Georg. Monachos, Konstantinos és a hatása alatt levő írók használják.) Elveti Vámbéry, Kun és Marquart nézetét, aztán megállapítja, hogy milyen népekre, milyen értelemben alkalmazták ezt a nevet a byzanci írók az idők folyamán. Főleg a Volga és Don körül messze kelterre kiterjedő nagy turk birodalommal foglalkozik, melyben a hódító törzs a turk volt, de nevüket átvitték az általuk leigázott, sőt a területükön később megjelenő népekre is. A név a perzsáktól származott át a görögökhöz, s megállapítható, hogy ez utóbbiak melyik területet tartották a turkok speciális földjének. «... a *Τοῦρχοι* névhez ... a byzancziaknál két képzet fűződött kitérülhetetlenül: 1. egy culturalis képzet, mely a nomád életmódot tartalmazta, s 2. egy földrajzi képzet, mely a Kaukázus környékére, illetve a Don és Kaukázus között elterülő síkságra vonatkozott.» (49. l.) Szó sincs tehát a *Τοῦρχοι* névben ethnikai tartalomról!

A nagy, tudós apparatussal bizonyított tételt bátran döntő fontosságúnak tekinthetjük, csak a részletek ellen emelhetünk kisebb kifogásokat. Így mikor felsorolja azon írókat és helyeket, hol a magyarok turk néven szerepelnek, kifelejt kettőt: a szent korona Dukas Mihálytól adományozott alsó részének felirata: «Γεωβιτξ... , κράλης Τοῦρχίας», s Theodoros Gazes. *Περὶ ἀρχαιογυνίας Τοῦρχίων* című művének Darkó által is idézett részében a magyarokat mint «... τοὺς περὶ τὸν Ἰστρον οἰκοῦντας Τοῦρχους» említi.² Súlyosabb kifogásokat emelhetünk a bizonyítás egy másik fejezete ellen. A szerző (44—45. l.) Theophanes adatai nyomán, ki a kozárokat, mint keleti turkokat, megkülömbözteti a tulaj-

¹ L. II. c. V. p. 36. e. B.

² Migne Patr. Græca t. CLXI. p. 997.

donképeni turkoktól, meghatározza Turkia területét, s iparkodik bebizonyítani, hogy ezen nyugati turkok tulajdonképen a magyarok. A bizonyítás első része nagyon éles elméjű és helyes, de később tulságos nagy bizalommal követi Marquartot a szerző. A 755—756. évek szevordijai hogyan lehetnének azonosak a magyarok azon részével, mely «Arméniában letelepedve, itt visszamaradt még akkor is, mikor a másik rész nyugat felé vándorolván mai hazáját elfoglalta»?! (45. l.) Marquart nem tudja döntőleg bebizonyítani, hogy a Balāduri sawardijai tényleg a magyarság elszakadt része, s akármilyen értéktelennek és bizonytalanoknak tartom is Konstantinos tudósítását, azt az adatát, hogy a magyar nemzet a besenyő támadás folytán szakadt ketté, a józan logika is támogatja. Az elszakadt és kelet felé vándorolt töredéket esetleg nevezhették szevortiknak, de, ha elvetjük is Konstantinos valószínűtlen értesítését, ezt a kettészakadást még Marquart sem teheti 860 k.-nél előbbre. Semmi okunk sincs tehát arra, hogy a magyarságnak savardiknak nevezett töredékével operáljunk már a VIII. sz. közepén, s így arra sem, hogy a bizancziak *Τόδοροτ*-jain már ekkor a magyarokat értsük!

A *Ηαίλοες* név már a bizanczi kor előtt összeolvadt a Pannoniival, s az illyr pannónok földjére alkalmazták, mint a római írók általában. A magyarokra akkor alkalmazzák ezt az elnevezést, mikor a bizanczi irodalomban az archaizálás elérte tetőpontját (a Komnenosoktól kezdve). Tartalma egy Pannonia földjén lakó, szervezett, kulturával bíró nép, s épen ez utóbbi vonása miatt nem alkalmazták sohasem a nomád hunokra és avarokra. Részemről ez utóbbi feltevést nem tartom szükségesnek, s másban keresem az okot: talán a hivatalos latin stílusból származott át a Pannonia név a görögökhöz (V. ö. Sz. László II. tv. «... regni Pannonici optimates...»); Somogyvári alapítólevél: «... in Pannoniae partibus...» stb.), s ezt visszavezették az archaizáló írók Herodotos *Ηαίλοες*-eire.

Μαζάρου. Konstantinosnál tudvalevőleg előfordul egyszer ez a név, s Darkó Bury után (The treatise De adm. imp. Byz. Zeitschr. 1906.) feltételezi, hogy besenyőforrásból nyert anachronisztikus értesülése a császári írónak. Aztán áttér Theophylaktos Simokattes «τὸ Μαζάρων φρούριον»-jára, mely az Euphrates balpartján feküdhett, s nevét tényleg a magyarokról nyerte. A *Μεγέρη* alak az előbbinek magashangú változata. Konst. korában már az egész nép neve. A Theophanesnél szereplő (p. 270. c. B.) *Μουαρέρης*

személynév formailag egyezik ugyan az előbbiekkal, de azért ezen hún király népét, valamint több közép-ázsiai hasonló hangzású nevet nem szabad tisztán az analog hangzás kedvéért összeköttetésbe hozni őseinkkel.

A mit Darkó Konst. adatának hitelességéről mond, abban egyetérttek vele, s bizonyos, hogy erős kritikára szoruló kútfővel van dolgunk, melynek szavahihetősége sokkal csekélyebb, mint történetíróink általában fel szokták tüntetni. Elég a 37. és 38. fejezeteket összehasonlítani, hogy képtelen ellenmondásokra akadjunk, melyeket hiába próbálnak logikai saltomortalekkal eloszlatni. A *Μαζάρους* név helytelen használatát azonban még sem írnám a szerző rovására, mert szerintem ott tényleg *Χαζάρους* állott, s annak kellene állania. A 37. és 38. fejezetben a besenyők vereségéről mondottakat ugyanis a nagy ellentétek mellett is hajlandó vagyok ugyanazon tényre vonatkoztatni, s akkor bármelyik fejezet feleljen meg jobban az igazságnak, az bizonyos, hogy a kozárokkal harczoltak a besenyők, a mi a se ipso feltételezi a szomszédságot a két nép között, s így megfelel Konstantinos addigi előadásának, ha a kozárookra vonatkoztatjuk. Miért használná Konst. ezt a nevet, mint *ἀπαζ λεγόμενον*-t, mikor ugyan ezen fejezetben, pár sorral lejjebb már ismét *Τοῦροισι*-t ír, vagy miért írná ilyen alakban ezt a nevet, mikor később *Μεγέρη*-nek írja, helyesen kifejezve a «γ»-val a «magyar» szó «gy»-jét, a mit «ζ»-val nem lehet átírni. Kétségtelen, hogy a *Χαζάρους* szöveg-*emendatio* helyes lenne.

Nagyon sajnálatos, hogy a szerző, ki Theophanes s egyéb írók adataival szemben az egyedül helyes szigorú kritikát gyakorolja. Simokettes *φρούριον τῶν Μαζάρων*-jával szemben megfélekedzik erről, s iparkodik a történeti háttérrel megrajzolni hozzá. Mivel őstörténetünkről jóformán semmit sem tudunk, pozitív adatokat nem tudok felhozni a szerző czáfolására, hanem csak a fejtegetésében feltűnő belső ellentétekre hívhatom fel a figyelmet. Elfogadva ugyanis az ő álláspontját, 587 k. kell feltételeznünk az Euphrates balpartján egy várat, melyet a körötte lakó magyarokról neveztek valaha így el. Theoph. Sim. nem említi, hogy az ő korában is laktak ott magyarok, ellenben a várat *γεγηραχός* nak mondja, vagyis az esetleges birtoklás előbbi időkre vonatkozhatik.

E szerint a magyar nép, mint e néven nevezett ethnikai egység, egy része a III–VI. sz. k., a népvándorlás korában az

Euphrates mellett lakott volna. Már pedig még Konst. korában, a X. sz.-ban tudtak arról a régi állapotról, a mikor a magyar név csak egy törzsnek volt a neve; ennek az emléke mégis csak bajosan maradt fenn 5—7 századon át. Amellett semmi pozitív adatunk sincs arra, hogy a magyarok ily korán elhagyták volna messze északon fekvő hazájukat. Végül miért nevezték más néven a szevortikat s a régebben betelepült magyarokat az örmények, hiszen ha ily délre laktak a magyarok, a két nép közötti érintkezés állandó lehetett? Darkó nem felel meg kielégítőleg erre a kérdésre, s nézetem szerint ezen név állítólagos Theoph. Sim. általi használatának magyarázása nem érdemelte meg azt a nagy fáradságot és tudást, melyet rápazarolt a szerző.

Legnagyobb érdeklődéssel várhatják a híres *Σαβαρτοίασφαλοί* név magyarázatát azon viták után, melyek e szó körül keletkeztek. Darkó szintén összetett szónak veszi, s az első részre nézve csatlakozik Thúry és Marquart véleményéhez, mely szerint az azonos az örmény szevorti, illetve helyesebben az arab szavardi alakkal. A második részben arab szót vél lappangani, aszvadu = feketé-t, melyet az arabok, mivel nem érezték ki, hogy az örmény elnevezésben már benne van a feketeség fogalma, ezt saját nyelvükön is hozzáadták.

Hogy a *Σαβαρτοί* > szavordi, ill. szevorti származtatás megfelelő-e a valóságnak, sőt, hogy ezek a szevortik tényleg a magyarok ősei voltak-e, az még mindig problematikus, de feltehető. Annál valószínűlenebb az *άσφαλοί* > aszvadu származtatás. Ha az arabok nem érezték azt ki, hogy az örmény szóban a feketeség fogalma is benne van, akkor bajosan tehető fel, hogy erre más-honnan rájöttek volna s saját nyelvükön hozzáadták volna. Az aszvadu < *άσφαλοί* leszármaztatás legyőzhetetlen nehézségeket támaszt hangtani tekintetben. Darkó feltételezi, hogy népetymologia folytán keletkezett alak lenne. Igen, de egy szó népetymologia folytán csak akkor alakul ki, ha ezen új alakulásnak az illető nép nyelvén értelme, tartalma van. Már most a Konst.-féle «*ἐξ τινὸς αἰτίας*» magyarázhatjuk mindkétféleképen, egyik esetben sem szól Darkó elmélete mellett. Ha azt akarja jelenteni, hogy a császár nem ismerte a szó tartalmát, akkor nem szabad magyaráznunk a hangtani nehézségeket népetymológiával s a hangtani nehézség teszi lehetetlenné az aszvadu szerepét; ha viszont tényleg a bizonyos görög melléknévre értette volna s az ezen jelző feletti csodálkozását akarja jelölni, *άσφαλεις*-t írt volna.

Érdekes és szellemes conjecturának tartom a szerző elméletét, de nem hiszem, hogy a valóságnak megfeleljen.

Ezzel be is végeztük a könyv ismertetését. Végig tekintve az eddig írottakon, akaratlanul az az impressiónk támad, hogy ahhoz a nagy tudáshoz, élelméjűséghez, kitűnő philologiai és historiai módszerhez s nagy apparatushoz képest, melyet a szerző művére fordított, az eredmények nem egészen megfelelők, inkább czáfolásai értékesek, mint saját hypothesisei. Ennek okát semmiesetre sem szabad a szerzőben keresnünk, hanem igenis a terület rendkívüli kuszáltságában, hol az egyes byzanci s egyéb kútfők adatait még senki sem próbálta meg forráskritikának alávetni és módszeresen feldolgozni. Rendezetlen, kritika nélkül való adathalmaz képviseli még mindig őstörténetünket, s a ki ezek feldolgozásában eredményt tud felmutatni, mint Darkó tette, a tudományos világ legnagyobb elismerésére tarthat számot.

Bécs.

MISKOLCZI GYULA.

Les origines de la domination Angevine en Italie,

Par E. Jordan. Paris. Picard, 1909.

A kérdés, melyet E. Jordan, a francia École de Rome volt tagja e nagyszabású munkájában tárgyalás alá vesz: az anjou-francia uralom kezdete Olaszországban, a XIII. század történetének egyik legérdekesebb és leghálásabb kérdése, a mely Olaszország és a pápaság történeti alakulásában elsőrangú szerepet játszik.

A pápaság és a Hohenstauf-ház között lefolyó küzdelem a XIII. század közepén a Hohenstauf-ház bukásával ért véget, de a harcban a pápaság is súlyos sebeket szenvedett és azt a célt, a minék eléréseért harczolt a császársággal, hogy megbuktatva az imperiumot, annak helyét maga foglalja el, megvalósítani nem tudta. A császárság leverésekor szemben találta magát a pápaság Franciaország királyával, a ki majdnem ugyanazokkal az igényekkel lépett fel, mint a minőket a császárság táplált, a minék következtében elkerülhetetlen volt az összeütközés a pápaság és a francia királyság között, a mely küzdelemből a francia király került ki győztesen.

Aligha gondolt erre a szentszék, midőn 1265-ben Anjou Károly elindult Franciaországból, hogy Szicília trónját birtokába vegye.

A pápai politika közel három évtizeden keresztül munkálkodott ennek megvalósításán, nem sejtve, hogy ezzel maga készíti elő a középkori pápaság egyik legszomorúbb korszakát, az avignoni tartózkodás korát, a pápaság intézményének elfrancziásodását. Mert attól a pillanattól kezdve, a midőn Anjou Károly megvetette lábát az olasz félszigeten, a francia befolyás fokozatosan erősödik az egyház legfőbb kormány szervében. Károly király cél-tudatosan munkálkodik azon, hogy a bibornoki testületben a francia elem mindjobban érvényesüljön, minél nagyobb befolyásra jusson, míg végre az teljesen felülkerekedve, hatalmába keríti az egyház legfőbb méltóságát és közel 70 éven keresztül a pápai trónra francia származásúak ülnek, s a tiara képviselői alig különböztek valamiben a francia egyház érsekei vagy püspökei némelyikétől.

Látni ebből, hogy a kérdés, a francia uralom kezdete Olaszországban, rendkívül érdekes, a mely megérdemli azt a fáradságot, melyet a kutatónak reá kell fordítania, a nagyterjedelmű anyag átbuvárlását, melyet az újabb idők tudományos munkássága még jobban gyarapított. De magának Anjou Károlynak személyisége is vonzhatja a kutatót, a ki mint az olaszok előtt teljesen ismeretlen egyén száll Olaszország pártjára, és a ki rövid két esztendő alatt az olasz politika döntő tényezőjévé vált.

Jordan munkáját terjedelmes bevezetés nyitja meg, melyben kiterjeszkedik az olaszországi államok és communitások politikai és közigazgatási viszonyaira a XIII. században. Ez a része munkájának összefoglalja mindazokat a részletes kutatásokat, melyek e kérdéssel az idők folyamán foglalkoztak és essayszerűen, élvezetes előadásban ismerteti meg az olvasót tárgyával. Az I. könyvben aztán Jordan IV. Incze és IV. Sándor pontificatusával foglalkozik. Lombardia állapota II. Frigyes halálakor szolgál a tárgyalás kiindulópontjául, a mely után IV. Incze személyes politikája, Lombardia és Toscana helyzete ez időben, Manfréd fellépte, Róma és az egyházi állam, a guelf és ghibellin-politika ismertetése következik. A II. könyv IV. Orbánnak van szentelve, a kinek politikáját általánosan jellemezve, viszonyát az egyházi államhoz, Toscanához és Lombardiához tárgyalja behatóbban, hogy aztán áttérjen az Orbán pápa és Anjou Károly közti összeköttetésekre, azokra a tárgyalásokra, a melyek a pápa és a herceg között a sicíliai korona tárgyában folytak. A III. könyv az anjou-expedíciónak van szentelve. Kiindulópontul a sicíliai viszonyok

jellemzése szolgál, Anjou Károly választásával együtt, kapcsolatban IV. Kelemen és Károly és az egyházi állam közti viszony ismertetésével. Külön fejezet szól Anjou Károly és a toscanai bankárok közti összeköttetésekről. Az egész munkát az anjou expeditió megindulásától szóló fejezet zárja be.

Jordan művében lelkiismeretesen használja fel a tárgyára vonatkozó nagyterjedelmű francia és főleg az olasz és német irodalmat. E mellett levéltári forrásokat is használ, főleg a római, flórenczi és sienai levéltárak anyagát használta fel. Műve, mely először tárgyalja e kérdést a modern tudományos kutatás minden segédeszközének igénybevételével, becses gyarapodást jelent a tudományos irodalomban és teljes elismerésre tarthat számot.

ÁLDÁSY ANTAL.

Donado da Lezze. *Historia Turchesca* (1300—1514). Publicată, adnotată, împreună cu o Introducere de Dr. I. Ursu. București 1909 (1910). — 8-ad rét. LX + 304 lap. (Az oláh akadémia kiadása.)

E krónikát már régóta ismertük híreből, mert L. Thuasne még 1888-ban és 1892-ben hosszabb részleteket közölt belőle Gentile Bellini-ről és Dzsem szultánról írt munkájában, a hol azonban a Krónika Angiolello neve alatt van idézve. A dolog magyarázata az, hogy a Krónika compilatio és abban a részben, melyet Thuasne használt föl, két helyen is a szerző Giovanni Maria Angiolello-nak nevezi meg magát így «Io Zuan Maria Anzolello» velencei tájszólásban.

A Krónika egy más részét Andrea Balastro írta (241—261 lap). Végre dr. Ursu véleményében az egész Krónikát Donado da Lezze compilálta, a ki a jelen kiadás 269. lapján az utolsó fejezetben nevezi meg magát.

A Krónika két kéziratban van meg Párisban, melyeknek egyikét a nemzeti könyvtárban, a másikat pedig a külügyminiszteriumban őrzik. Dr. Ursu tanár a jassy-i egyetemen jó szolgálatot tett a történetírásnak azzal, hogy a szöveget lenyomatta és bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva kiadta. A bevezetésben leírja a két kéziratot, melyek nem hű másolatai egymásnak, mert az egyik példány irodalmi olasz nyelven, a másik ellenben velencei nyelvjárásban van írva. A kiadó továbbá életrajzi adatokat közöl Angiolelloról és Donado da Lezzeről egy-egy fejezetben és egy

harmadikban okát adja, miért tartja a Krónikát az utóbbi író compilatiójának.

Vége a munka végén van egy jó-rossz névmutató és forrásjegyzék, melyben egy-két magyar író munkáival is találkozunk. A jegyzetek után ítélve, a kiadó úglátszik nagy hasznát vette Thúry József «Török történetírói»-nak.

A mi már most a Krónika forrásmunkái értékét illeti, van benne sok a mi értékes, különösen szemtanúk leírásai de van persze elég pelyva is, a mit azonban a szakíró könnyen fel fog ismerni. Kár, hogy dr. Ursu nem ismeri jobban a magyar történetet és földrajzt, mert valamivel több ismeret egy-pár csúnya baklövéstől mentette volna meg. Így példának okáért a 96. lapon le van írva a Krónikában, hogy egy bizonyos évben (dr. Ursu szerint 1477-ben), április elején «Essebegh» a szilisztriai szandzsák-bég átkelt a Dunán Bodonynál (ad Avedin) és betört egy «Ada» nevű vidékre, mely Lengyelországgal és Oláhországgal határos és több esatát nyerve és óriási pusztítást követve el, sok magyar rabbal és dús zsákmánnyal hazafelé indult, de Mátyás király a helyszínén termelt hirtelen és megtámadta a törököt egy meg nem nevezett hegyen, egy bizonyos kis erdő átmenetelenél, körülbelül egy napi útra a Dunától. A magyarok támadása oly heves volt, hogy a nehéz zsákmánnyal megrakodott törökök megfutottak és «Essebegh» maga is elesett. A futamodók a Dunán igyekeztek átkelni, de a magyarok utánuk iramodtak, elvették tőlük a zsákmányt, sok foglyot ejtettek, a rabokat megszabadították stb. Mátyás pedig visszatért székvárosába Budára » A kiadó egy-két jegyzetben azt találgatja, hogy a Krónika valószínűleg összetéveszti e fegyvertényt Izsák bég, Ali bég és «Malkocs» berontásával Erdélybe, mely a kenyérmezei törökvereséggel végződött (1479). A leírás azonban inkább illik a fehértemplomi magyar diadalra (1476-ban). Ámbár Mátyás ott sem volt jelen s egyáltalában nem járt az Al-Dunán az 1476 márczius és 1480 augusztus hava közötti időközben.

A 94. lapon pedig a Krónika elég világosan megemlíti, hogy a törökök által lerombolt három fa-erőd a Morava betorkolásánál feküdt a Duna mellett s azért hajos megérteni a kiadó jegyzetét, hogy valószínűleg a jóval tovább keletre fekvő Sabácz váráról van szó.

A 192. lapon említett «De Renzi, Ongaro»-ra nézve helyesen jegyzi meg a kiadó, hogy Derencsényi értendő rajta, de elég

tonákul «Trencseny (Derenczeny)»-nek nevezi a tótországi bánt. De mindezek a kiadó botlásai és nem a krónikáéi, melyben van elég érdekes dolog, a minék a történetíró jó hasznát veheti. Lássunk egy példát.

Horváth Mihály a forrás megnevezése nélkül említi történelmében, hogy Mátyás király 1473 őszén követeket küldött a török szultánhoz, de ezeknek eljárásáról nincsen tudósításunk. Annyi azonban bizonyos, hogy ez alkalommal nem jött létre a kívánt béke a szultánnal, ki éppen ekkor tért vissza az Uzun Hasszán fölött nyert nagy győzedelméről.

Fraknói Vilmos szerint pedig («Mátyás király követei keleten» a Századok 1899-iki folyamában, hol a források idézve vannak) 1473 április havában Belgrádnál két magyar követ kelt át a Dunán (egy Ferencz-rendi szerzetes és Hunszky János), kik a portára küldettek, hogy szövetséget kössenek oly föltétel alatt, ha a szultán Boszniát és Szerbiát visszaadja, de nincs szerinte tudomásunk arról, mi volt az eredménye a követségnek. A mi Krónikánk megadja a választ (az 59. lapon). Ezt a két részt Angiolello írta, a ki Musztafának, a szultán fiának szolgálatában állott és részt vett ezzel a perzsa fejedelem elleni hadjáratban.

Ő volt szerzője annak a jól ismert életrajznak, mely «Breve narratione della vita et fatti del Signor Ussuncassano» czímen Ramusio második kötetében jelent meg és innen átvették számos más útleírás gyűjteménybe.

A magyar követ neve Krónikánkban ki van pontozva, de kiadónk, szokása ellenére, nem jelzi, vajon üres-e a hely mindkét kéziratban vagy pedig nem betűzhető ki a név és azért tanácsos volna valami magyar kutatónak megvizsgálnia az eredetieket. Forrásunk szerint, azonban, a szultán rendelkezésére Mátyás követét nagy tisztelettel fogadták Konstantinápolyban és elkísérték Megeri, a másik kézirat szerint Angeri (Angora) városáig, a hol a nagyúr táborozott és a hol ez kihallgatást adott neki, de választ nem, hanem elczipelte magával Szivaszba. A szultán ezután tovább indult a perzsa fejedelem ellen, a magyar követnek pedig három hónapig kellett várnia reá helyben visszatérteig a hadjáratból, melyben a töröknek sikerült megvernie Uzun Hasszánt. E szerencsés fordulat után a szultán persze merevebb állást foglalt el s midőn újból kihallgatást adott a magyar követnek, — ezúttal Tokatban — mindenekelőtt is két vár visszaadását vagy lerombolását követelte. Ezek egyikének neve «Cavalla» volt, a másiké

pedig «Guivercin»; mindkettő Belgrád közelében feküdt, az egyik körülbelül három mérföldnyire (miglia), a másik «manco sopra alcuni monticelli» (bizonyos alacsony hegyeken), melyek földözték a vidéket Belgrádig, le a Dunáig és Szávaig. A két vár mindig a belgrádi uradalomhoz (giurisdittione) tartozott. Egyszersmind tudtára adták a követnek, hogy a szultán nem akar semmit sem engedni, sőt ellenkezőleg több más vár átadását követelte a magyar királytól. Jajeza az egész Bosnyákországgal szerinte az ő (a nagyúr) birodalmához tartozik, mert ő elkergette a bosnyák királyt és azért Mátyás jogtalanul tartja a várat. Ily szavakkal bocsátották el a követet. A Krónika írója hozzá teszi, hogy ha Mátyás király fölhasználta volna a kedvező alkalmat, midőn a szultán a perzsa háborúval volt elfoglalva, csekély hadsereggel elfoglalhatta volna az egész vidéket Konstantinápolyig, mert kevés embere maradt a töröknek az országban és a várakban is mindenhol kevés volt az őrség és azért nagy kárt tehetett volna a töröknek.

Azt is említi Fraknói, hogy 1473 őszén az a tudósítás érkezett Velenczébe, hogy Mátyás a török császár és Uzun Hasszán udvarában követeket tart. Erre nézve Krónikánk nem ad fölvilágosítást, de másrészt a velencei Josaphat Barbaro egy leveléből tudjuk (kelt Cyprus szigetén 1473 szept. 22-én), hogy Uzun Hasszán követe, Azimaumet, nála járt és több levelet hozott, melyekből kiviláglik, hogy a magyar király két követe fordult meg a perzsa táborban, négy napi járásra «Arzingan»-tól (Erzindzsán Erzerum közelében) ugyanazon év augusztus 7-én. (Enrico Cornet, «Lettere al Senato Veneto di Giosafatte Barbaro», Vienna 1852.)

Barbaro tudósítója Caterino Zeno volt, a velencei követ a perzsa táborban, ki más helyen («Dei Commentarii del viaggio in Persia» Ramusio-nál II. 216. az 1574-iki kiadásban) írja, hogy útjában Európába hazafelé Uzun Hasszán két követével utazott Gorgorá-ig. Az egyik lengyel ember volt, a másik magyar. A két követ innen a maguk útján tovább utazott, Zeno maga pedig Salvatopoliba ment a Mar Maggiore (a Fekete-tenger) partján s innen hajón Kaffáa (a krími félszigeten).

Caterino Zenot Uzun Hasszán az európai fejedelmekhez küldötte követségben és megfordult Budán is, hol saját állítása szerint Mátyás király lovaggá ütötte 1474 április 20-án, a mint ez — szerinte — olvasható a király részéről kiállított kiváltságlevelben

(privilegio). Zeno is azt állítja, hogy a szultán Tokatban fogadta a magyar király követét, kit mindaddig szép szóval tartott, hogy hajlandó a békére, de türelmet kért míg a perzsa fejedelemmel nem végzett. De mindez csak színlelés volt részéről, mert nem akart a magyarokkal háborúba keveredni mindaddig, míg a perzsákkal vala elfoglalva. A mint azonban Uzun Hasszánt leverte, lerántotta az álarczot és a magyar követet elbocsátotta, a nélkül, hogy végezett volna vele valamit. Zeno is úgy, mint a mi Krónika írónk azt állítja, hogy ezzel nagy kárt vallott nemcsak a magyar király, hanem az egész kereszténység is, mert ha Mátyás király fölhasználta volna akkor a kedvező alkalmat, minden kétség nélkül csekély hadsereggel nemcsak kiűzhette volna a törököt Görögországból, hanem rémületbe ejthette volna egész Ázsiát.

Végül Cornet egy másik gyűjteményében («Le guerre dei Veneti nell' Asia 1470—1474». Vienna 1856) is közöl egy levelet 1472 február 4-ikéről, mely szerint Uzun Hasszánnak egy követe időzött akkortájt Budán.

Visszatérve Krónikánkhoz érdekes, hogy Angiolello Hunyady Jánost «fehér kapitány»-nak vagy «fehér János»-nak nevezi. (Janus il Bianco, Conte Janus, Capitano Bianco, Giovanni Bianco.) Mint tudjuk, Gibbon is «White Knight»-nek nevezi őt, de mindeddig még nem fődözték föl az angol író forrását és nem magyarázták meg kellő pontossággal a név eredetét.

A várnai csatára nézve nem találunk új adatot sem Krónikánkban, sem a kiadó jegyzeteiben.

Az 1445-iki események elbeszélésénél a Krónikairó csak azt említi, hogy a keresztény egyesült hajóraj elhagyta Konstantinápolyt és a Fekete-tengeren áthajozva, bejutott a Dunába, melynek torkolatánál elfoglalt és kizsákmányolt egy váracsot. Elbeszéli továbbá, hogy a törökök többször megtámadták a hajórajt «e partokon» és a «mieink» közül sokan megsebesültek és hogy egy gálya partra futott és a törökök elfogták a kapitányt egész legénységével együtt. De ennél több tudósítást nem kapunk és a kiadó sem segít. a miből világos, hogy dr. Ursu ép úgy, mint akárhány nemzetebeli kollégája idézi ugyan Wavrin krónikáját, de nem olvasta azt.

Egyáltalában a régibb korszakra vonatkozó rész nagyon kuszált és nem igen érdemi meg a földerítésére szükséges fárasztó munkát.

A Krónika compilerja nem mindig nevezi meg forrásait s

azért közzetessük, ha ezekre nézve nem marad adósunk. Mint már láttuk egy-egy hosszú részt Angiolello és Balastrotól vett át. Az Uzun Hasszánra vonatkozó események elbeszélésénél szemtanukon kívül «hiteles török források» után is dolgozik.

Konstantinápoly leírásánál hivatkozik egy 1420-iki szemtanu munkájára, kit nem nevez meg, de a ki dr. Ursu véleményében nem lehetett más, mint Christophorus de Bondelmontibus de Florentia, presbyter, kinek művét Ludwig Sinner még 1824-ben adta ki («Liber insularum Archipelagi» cím alatt).

A későbbi korszaknál a Krónika olyan eseményekkel is foglalkozik, a melyek tulajdonképen nem is tartoznak szorosan a török történet keretébe. Ilyen részlet például VIII. Károly francia királynak Olaszországban viselt dolgai.

A szorosabban a török történetbe vágó részben Krónikánk többé-kevésbé bővebben foglalkozik Otranto ostromával, Dzsem szultánnal (a mit, mint említettem már Thuasne fölhasznált), Szkanderbéggel, Modon ostromával és a Horvátország ellen intézett támadással 1493-ban, stb.

A kiadott szöveg az 1514-iki békével végződik, melyet Szelim szultán a velencei köztársasággal kötött és a magyar királlyal is.

London.

KROPF LAJOS.

Gerdes: Geschichte des deutschen Bauernstandes.

(Aus der Natur- und Geisterwelt.) (Leipzig, Teubner, 1910.)

Ha a német parasztság történetét akarjuk vizsgálni, a germánok beözönléséig kell visszamennünk. A germánok a kelták földjeit és falvait foglalták el és valószínűleg ezeknek culturáját is felvették. Az összes germán törzsek közös vonása, hogy «Sippe»-kre (rokon családok) oszlottak. A Sippe nagysága szerint oszlott fel a szántóföld, a melyet évről-évre változtattak, mint Tacitus mondja: «arva par annos mutant, nam superest ager». Főfoglalkozásuk, a baromtenyésztés megkövetelte, hogy a letelepedett családok (község) elegendő legelővel rendelkezzenek (Allmende). Tacitus idejében a sociális széttagozódás a következő volt: nemesek, szabadok, felszabadok (Liten) és tulajdonképeni szolgák osztálya. A kereszténység terjedésével az egyes törzsek külön herceget választanak, mert idegen törzsfőnek hódolni a szolgaság jele volt. A kereszténység első hatása gazdasági tekin-

tetben a rendes egyházi adóztatás (tized). Addig az adózás ismeretlen volt. Másik változás a kereszténység terjedésével, illetőleg a római uralom megszűntével, az volt, hogy a pénz kiment a forgalomból, a latifundium pedig egyes uralkodók birtokába ment át, kik azt hódításokkal bővítették (pl. Nagy Károly Szászországban). Hogy most már a mérhetetlen földterület használható legyen, a király földadományozással jutalmazta vazallusait és az egyházat, mely utóbbi örök adományként kapta a földbirtokot, míg az előbbi csak mint beneficiumot, a hol azonban a király volt a hűbérúr, az elfogadó pedig a vasallus, ki személyes szabadságot élvezett ugyan, de szolgálai viszonyban maradt urával. E mellett azonban joga volt adóztatni. Minthogy a föld művelése nehéz feladat volt, a hűbéres másodhűbérek adta ki azt a parasztnak, ki ezáltal függő helyzetbe került s le kellett mondania személyes szabadságáról; viszont védelmüket a hűbérúr teljesítte. A paraszt birtoka eredetileg önálló volt, csupán robottal tartozott érte urának. A középkori parasztság legnagyobb része jobbágyokból állott, kiknek telke 30—40 hold szántóföldből és megfelelő legelőből, továbbá az «Allmende»-ben való részben állott. Egynegyed telek, melynél kisebbre nem oszlott fel a föld, elegendő volt egy család táplálására. A telket az első fiú örökölte, a többiek mint cselédek voltak kötelesek szolgálni a földesúrnál egy évig, azután pedig elvándorolhattak. A telekért roboton kívül különféle adókkal tartozott a paraszt; így: földbér, fejadó, házassági engedélyért fizetett adó, a telepes halála után a földesúrra szálló «Bestgewand» és «Besthaupt» (Totfall). Az adót részben pénzben, részben terményben fizették. Pénzadóval a jobbágy könnyebben boldogult, mert a pénz elértéktelenedésével az adó is csekélyebb lett. Az adófizetést járvány és rossz aratás esetén halasztani lehetett. Újabb kutatások szerint a XII. században csupán évente 12 napot kellett a jobbágnak robotban töltenie.

A parasztság történetétől elválaszthatatlan a falu. A falu a magasabb cultura kiinduló pontja, faluból fejlődött ki a városok legnagyobb része s a városi alkotmány is a falu intézményeinek továbbfejlesztése. (Mielke: Das deutsche Dorf.) A falu a paraszt állama, melynek lakossága egy család, Sippe. Minthogy az életmód a falvakban évezreden át úgyszólván nem változott, az intézmények is megmaradtak s innen a falu conservatív jellege. A falu ősidőktől fogva szervezett egység volt. Volt egy főnök (Bauermeister, Ortsvorsteher v. Schulze) s e mellett a Schölle és a

községtanács. Fontosabb esetben az egész falu határozata döntött. Csak azok voltak teljes jogú polgárok, a kiknek telkük volt, ezeken kívül pedig a nélkülözhetetlen iparosok (Anbauer v. Neubauer). A falu védelmét a várszerű templom teljesítette. A falvak közt voltak :

1. csoportos falvak, melyek legprimitívebb formát képeznek;
 2. sorozatos falvak, melyek a folyók mellett elterülő házak csoportjai, úgy mint az az amerikai indiánusoknál sűrűn előfordul ;

3. utcaalakú falu, melynek házai egymásra néztek s a mai falu képét mutatták. Ez szláv eredetű, ép úgy, mint a

4. köralakú falu, mely már a várost közelíti meg.

A szlávok kiszorítása nem Madarász Henrik és I. Ottó műve, mert ők csak adófizetőkké tették az Elbe-Odera közti fejedelmeket, hanem Medve Alberté és Oroszlán Henriké. A XII. században a Balti-tenger vidéke is német telepítvényekkel telik meg a kívándorlás következtében.

A parasztság erősödését nagyban hátráltatták a gyakori járvány, árvíz (pl. az 1287, mely az Elbe torkolatánál a krónikás adata szerint 50.000 embert (? vitt volna el) ; továbbá a «Bede», mely idővel rendes adó lett. Az adót a grófi helytartók (Vögte) hajtották be a legdurvább módon. A fejedelmek viszályai és a rablólovagok gyakran a faluk egész sorát elpusztították. Így a hennegau gróf Flandriában 110 falut gyújtott fel. Mégis a középkor végén a parasztok jólétben éltek s Németország gazdasági helyzete, ellentétben a politikaival, kielégítő volt. Az újkor elején azonban változás áll be a XVI. században s a panaszok egyre gyakoribbak lesznek, míg nem 1522-ben nyílt forrongássá megy át a követelés. A parasztforradalom okai* röviden : a túlnépesedés s az ezzel járó telek felaprózás ; beözönlés a városokba, illetőleg a czéhekbe, hol a munkát megbecsülik ; terménygazdaság felváltása a pénzgazdasággal. A pénzérték a városokban növekedik, a falvakban alászáll. Az értéket a czéhek és a piac szabják meg, miből a parasztnak kára volt, mert míg ő árúit

* Erre nézve lásd a G.-től nem említett főműveket, így Lamprecht és Lenr idevágó ellentétes nézeteit. (Lenr : Florian Geyer, Lamprecht : D. Gesch. V.), továbbá Knapp i. m. és Bezold : G. der deutschen Reformation, azonkívül : Hwb. der Staatswissenschaften. II.

olesóért adta el, addig neki nagy összeget kellett fizetnie a város árúért. A nemesség termény helyett pénzt követelt.¹ További okok: A papságtól való elidegenedés s a reformatio (primitiva ecclesia) eszméi, melyekhez socialista eszmék is járultak. A parasztnozgalom ép úgy, mint Wiclif idejében, most is karöltve jár az egyenlőség eszméjével. A taboriták programja, a magántulajdon megszüntetése átszivárog Németországba is. Egy másik ok, a római joggal való elégedetlenség. A könyvnyomtatás szintén terjesztő, úgyszintén a papság, mely a bibliai jubileumi évet és a secularisatiót hirdeti. A mozgalom leverésére Luther adta meg az «erkölcsi alapot». Ő eleinte békét hirdetett, de a weinsbergi eset után: «Wider die mörderischen und räuberischen Rotten der Bauern» cz. művében határozottan a parasztok ellen fordul. Jellemző a mozgalomra a 12 pont, melynél Dózsa követelményei sokkal radicalisabbak voltak.²

Ámbár a parasztok iszonyú kegyetlenséggel jártak el kínzóikkal szemben, mégis mérhetetlenül nagyobb volt a győztes urak boszúja. Ez, valamint a harminczéves háború rendkívül gyengítették a parasztságot és ép ily mértékben tették tönkre a földet és jószágállományt. A jobbágyság felszabadítása tudvalevőleg a XIX. században megy végbe. (L. Knapp: Die Bauernbefreiung. 3. k.)

Szabadka.

SELTMANN REZSŐ.

Szarka Gyula: Váczi domokos konvent története

Budapest, 1912. «Élet» XVI-r. 111 l.

Szarka Gyula munkájának nagyobb, második része a Váczott 1699-ben Dwornikovits püspöktől alapított kolostor történetéről számol be annak 1785-ben történt eltörléséig. Ez a rész a többnyire kiadatlan források szorgalmas felhasználásával, a mi néha bántó aprólékosságig megy, lelkiismeretesen van megírva. Ezeket a fejezeteket mindenki haszonnal forgathatja, a ki XVIII. századbeli egyháztörténetünkkel vagy a domokosok történetével fog foglalkozni.

Általánosabb érdeklődésre tarthatna számot a dolgozat első

¹ Lamprecht mutatta ki, hogy a mexicói és potosii bányászat következtében az ezüst értéke 50%-al csökkent, a gabona 20%-al, a gyapjú felével drágult. Ezzel azonban nem járt karöltve a béremelés.

² L. Acsády: Magyar birod. II. és Márki Dózsa Gy.

része, mely a domokosok alapításával, szervezésével, magyarországi letelepülésükkal foglalkozik. A domokosok hazánk középkori hitéletének fontos tényezői; térítői, inquisitori mivoltukban a déli vidékeken politikai jelentőségük is van s valóban sajnálatos, hogy történetük ma sínes kellőleg megírva. Sajnos, ezen a hiányon a szerző sem segített, munkájának e bevezetészerű része rövid s épen nem megbízható. Oka ennek részben az, hogy forrásait nem válogatja meg mindig gondosan s a felhasználtakkal szemben nem elég óvatos. A rend alapítására vonatkozó kútfőket Quétif—Echard kiadásában használja s átveszi ennek a különben ma is kitűnő gyűjteménynek néhány tévedését is. Szent Domokos életének vázlatát, a mint azt a szerző összeállította, különben is tele van hibával. Szerinte például Domokos «felvételte magát az ozmai egyházmegyébe, theologiai tanulmányai . . . befejezésével 1198-ban, 27 éves korában pappá szentelték. Bátyja észrevette az ifjú kiváló tehetségét s a . . . palenciai iskolába küldte. Ismét hazakerült Ozmába s rövid idő alatt főesperes és kanonok lett.» A valóság az, hogy Domokos 14 éves korában ment Palenciába és huszonöt éves korában már ozmai kanonok. Vagy szerző szerint Domokos rendje pápai megerősítéseért 1218—1220 körül ment Rómába. III. Honorius 1216 december 22-én erősítette meg a rendet. IX. Gergely Domokost nem 1233-ban, hanem 1234-ben iktatta a szentek közé.

Számos ilyen hibát hozhatnánk még fel. Ezeket elkerülhette volna a szerző, ha forrásait más kritikával használja, mint a miuőt például a Quétif—Echard gyűjteménnyel szemben gyakorol. Minthogy ugyanis Quétif és Echard (a kit különben szerző, nem tudni miért, Eckhardnak ír) a «Scriptores Ordinis Prædicatorum» (megj. Páris 1719—1721, 2 fol. köt.) előszavában kijelentik, hogy «az adatok fölött szigorú kritikát gyakoroltak», azért «annak állításaihoz és kijelentéseihez kétség nem férhet» Elég ebből ennyi.

Szarka helyesen mutatta ki, hogy a váczai Szent Jakab kolostor nem a domokosoké, hanem az ágostonos remetéké volt. Két függelékét is csatolt munkájához; egyik, mely a magyarországi domokos konventeket sorolja fel, népszerűsége tarthat számot egyháztörténezeink között.

Végül nem hagyhatjuk szó nélkül a sok sajtóhibát. Ezeknek kell tulajdonitanunk például, hogy szerző 1217-ben III. Incezével bullát adat ki.

PATEK FERENCZ.

FOLYÓIRATOK ÉS KÖNYVEK.

1909—1914.

Elmélet.

Bartók György «Valláspsychologia» cz. tanulmányában (Magyar Társadalomtud. Szemle. 1910. 653.) De la Grasserie: De la psychologie des religions cz. műve nyomán a vallás lélektani keletkezésével, a dogmatika, erkölcstan és cultura kifejlődésével foglalkozik. E leíró részt kiegészíti «*A valláspsychologia főbb törvényei*» cz. értekezése (U. o., 1911. 705.), mely a vallási jelenségek gyökereit kutatja az emberi természetben. Három kategóriába foglalja ezeket, amennyiben *egoista* és *ego-altruista* motívum-csoportot különböztet meg (1. fentartási ösztön, félelemérzet, boldogságvágy, 2. igazságérzet, socialis ösztön, kegyelet), továbbá egy *altruista* ösztönt, mely azon törekvésben nyilvánul, hogy az egyén, a maga létének erősítéseül, egy magasabb, hatalmas lényhez, vallásos téren az istenhez, illetve istenekhez igyekszik kötni egész életét.

A gyermeki és az általános culturfejlődés analogiájának ép oly érdekes, mint kényes hypothesiséről, mely újabban a történetphilosophiában ismét igen divatossá lett, józan mérséklettel nyilatkozik *dr. Kallós Ede Gyermektanulmány és történelem* czímen (A gyermek, 1911. 345.). A «lelki biogenetikus törvény» adattárához több kisebb, egy idézett példával együtt összesen hat, gyermeklélektani, illetve gyermeknyelvi megfigyelést közöl.

Kaerst J. magas színvonalu tanulmányának (*Studien zur Entwicklung u. Bedeutung der universalgeschichtlichen Anschauung, Historische Zeitschrift* 1911. S. 473.) tulajdonképeni tárgya az ókorról alkotott történeti kép módosulásainak bemutatása, úgy a mint ezek a német idealismus és romantika korában előtörő s azóta folyton készülő modern történeti gondolkodás fejlődése közben megfigyelhetők. Szélesebb háttérrel ad ennek az egész újkori történetfelfogás phasisainak Machiavellitől Mommsenig terjedő áttekintése.

A fejlődés, forradalom, reactió, elfajulás stb. fogalmait magyarázza *Apáthy István* a Magyar Társadalomtud. Szemle 1912. kötetében. (683. l.: *Fejlődés és forradalom*) Kétségtől szükseges feladat a társadalmi élet főbb, tipikus jelenségeinek pontosabb meghatározása, illetve leírása. Apáthy szerint a *fejlődés* önként bekövetkező, fokozatos átalakulása egy alsóbbrendű állapotnak magasabbra, ellentéte a *viszafejlődés*, alacsonyabb fokra való visszatérés, az, a mit közönségesen reactionak szokás nevezni; az *elfajulás* beteges tünet, rendesen magasabb fokon, elerőtlenedés az élet nehézségeivel szemben, a *parázs* megállás a fejlődésben, az életműködések nagyfokú lanyhasága, végül a *forradalom* erőszakos törekvés régóta felgyülemlett, fejlődést gátló hatások kiküszöbölésére, nem annyira maga a betegség, mint inkább gyógyulási folyamat hirtelen kitörése. Általában találó jellemzések, de mi a társadalmi egészség és betegség, mi az alsóbb és magasabbrendű állapot, mi a normális és rendellenes társadalmi élet? Concrét alkalmazással rögtön kitünik, mily rugalmas e fogalmak társadalmi vonatkoztatása. Rousseau és Tolsztoj az egész eddigi fejlődésben betegséget látnak, Orczy Lőrincz szerint káros degeneratio az ipari haladás, melylyel Széchenyi egy nemzetet akar megváltani; a humanismus, mely bizonyára «a multat akarja visszavarázsolni», szintén reactio-e? stb. Midőn A. idézett definitióit organikus példákkal igyekszik megvilágítani; megteszi azt a szükséges fentartást, hogy a testi folyamatokon csak képek, hasonlatok értendők. Ámde tanulmányában még jóval több metaphora foglaltatik, mint amennyit a szerző világosan felismer.

Mitrovics Gyula szerint (*Fejlődési áramlatok, Magyar Társadalomtud. Szemle, 1912. 15.*) a társadalmak, fajok életében, ugyan úgy, mint az egyéni lelki élet alakulásában, a fejlődést az értelmi, érzelmi és akarati erőknél az értelem vezetése alatt megtartott egyensúlya, vagy pedig valamely oldal túltengése jellemzi. A mai magyar közélet jelenségeiben az érzelmi tényezők ilyen kezdődő túltengését veszi észre az eddigi értelmi domináns rovására. Az a benyomásunk, hogy M. igen is egyvonalúnak, egyszerű formulába szoríthatónak látja a fejlődést. Vázlatos előadásában a társadalomlélektani problémák bonyolultsága, illetve a szellemi fejlődés gazdag sokszerűsége nem eléggé jut érvényre.

MADZSAR IMRE.

Könyvek. *Zurbonsen F.:* Anleitung zum wissenschaftlichen Studium der Geschichte. Berlin, 1911. — *Berr F.:* La synthèse en Histoire. Essai critique et théorique. Paris, 1911. XVI—272.

F. L.

Ó-kor.

Az *Edinburgh Review* 1910-iki évfolyamában két összefoglaló ismertetés jelent meg az ókori történet köréből. Az egyik *Minoan Crete* czímen Evans kutatásainak eredményeit vázolja, a melyekből kitűnik, hogy a krétai cultura sajátos, sem indogermán, sem semita eredetű, hogy korban megelőzi a mykenaeit, mely a krétai cultura elsatnyulásának tekinthető, hogy a Földközi tenger kereskedelme valamikor a krétaiak kezében volt, az ő nyomaikba léptek a phoinikok, majd később a görögök. A másik értekezés *Greek Thought and modern Life* czímen Mahaffy és Butcher könyveit ismerteti. Mahaffy a görög culturával szemben ugyanolyan elfogult, mint Ruskin a gothikus stílus korával szemben. Butcher méltányosabb, midőn a zsidónak és görögnek egyaránt nagy befolyást tulajdonít a modern culturára.

Hirzel A. (Die Talion. Philologus XI. Supplementband. 405—480 l.) a talion különféle nemeit és a talion fogalmának átalakulását vázolja elmondja, miként lett ebből a kezdetben csak az egyéni bosszúvágy kielégítését igazoló elvből a legtökéletesebb igazságszolgáltatást képviselni látszó törvény.

Roscher Vilmos Henrik (Die Tassarakontaden und Tassarakontadenlehren der Griechen und anderer Völker. Berichte über die Verhandlungen der Kgl. Sächsischen Gesellschaft d. Wiss. zu Leipzig. Philolog.-Histor. Klasse. 1909. 17—206 l.) Kimutatja, hogy a görögök ép úgy, mint a semiták, nagy fontosságot tulajdonítottak a 40-es számnak, a mi azonos alapfogalmakra vezethető vissza. A lochiák a nőknél 40 napig tartanak, ez alatt az idő alatt nem léphetnek templomba. Innen származik az a hit, hogy a gyermek képződése az anyaméhben a fogamzástól számítva 40 nap alatt történik. Hasonlóképen a halottnak feloszlása is 40 nap alatt megy végbe és ezért tart ennyi ideig a gyász. Az ember 40 éves korában éri el az *ἀχμή*-t és 40 évig tartanak a *γεναί*. A 40-es szám nagy szerepet játszik a pythagorasi tanban. Az emberi élet négy húszéves cycclusra (*ἡλικίαι*) oszlik.

A férfi 20 éves koráig *παῖς*, 40 éves koráig *νεηνίσκος*. 60 éves koráig *νεηνίης*. azontúl *γέρον*. Az egyes cyclosok az évszakoknak felelnek meg: a *παῖς* megfelel az *ἔαρ*-nak, a *νεηνίσκος* a *θέρους*-nak, a *νεηνίης* a *φθινόπωρον*-nak, a *γέρον* a *χειμών*-nak. Pythagoras 40 éves korában vándorolt Italiába és 80 éves korában halt meg 40 napi böjt és visszavonulás után, miként Krisztus is 40 napig böjtölt a pusztában. Az atheniek is azt tartották, hogy az ember 40 éves korában éri el teljes fejlettségét. Így magyarázható Pythodorosznak és a harminczaknak az az indítványa, hogy a *πρόβουλοι* és az 5000-ek kiválasztásával megbízott tízek tanácsa 40 éven fölüli emberekből álljanak. Nagy szerepet játszott a 40-es szám az orvosoknál és a hippokratesi iratokban.

Capelle Vilmos (*Allgriechische Askese* N. Jahrbücher f. d. Kl. Altert. Gesch. u. d. Lit. 1910. 681-708. l.) Kétféle askézist különböztet meg: 1. a korai vallásos mystikust, melynek képviselői az orphikusok, Pythagoras tanítványai, Empedokles, Plato és később a pythagoreusok, 2. az újabb ethikus-voluntaristikust, mely Sokrates iskolájából indult ki és elsősorban a kynikoi és a stoa iskoláiban gyakoroltatott.

Diels Hermann (*Die Anfänge der Philologie bei den Griechen*. N. Jahrbücher f. d. Kl. Altert. Gesch. u. d. Lit. 1910. 1-25 l.) a nyelvészeti és philologiai kutatásokat és megfigyeléseket vázolja a K. e. 5-ik század végéig, különösen Herodotosra terjeszkedve ki.

Ledl Arthur (*Die Einsetzung des Rates der Vierhundert in Athen im Jahre 411 v. Chr.* Wiener Studien. 1910. 38-55. l.) szerint a 400-ak tanácsa nem mint Thukydides VIII. 67. 3 mondja, néphatározat által, hanem erőszakosan a hetairiak határozata alapján jött létre, a mely határozat az 5 *πρόεδρος*-t bízta meg 100 ember kiszemelésével. kiket a phylék törvényszerűen *καταλογεῖς* nek választottak és kik magukat cooptatio által 400-ra kiegészítették.

HEINLEIN ISTVÁN.

Könyvek. *Prášek J.*, Geschichte der Meder und Perser. II-ik köt.: Die Blütezeit und der Verfall des Reiches der Achämeniden. Gotha, Perthes 1910. XII., 256. l. 6 M. (Handbücher d. alten Geschichte. I. Serie, 5. Abteilung.) — *Oldenberg H.*, Aus dem alten Indien 3. Aufsätze. (1. Buddhismus. 2. Altindische Dichtung. 3. Geschichtschreibung.). Berlin, Paetel 1910. 2 M. —

Krauss S., Talmudische Archäologie. I. Bd. Lipsee, Fock. 1910. XIII, 720. l. — *Jäger Oskar*, Geschichte der Griechen. 8. kiad. Gutersloh, Bertelsmann. 1910. (696. l. 153 kép, 2 térkép), 6 M. — *Mahaffy J. P.*, What have the Greeks done for modern civilisation. (The Lowell lectures.) London, Putnam. 1910. 376. Sh. 10/6. — *Olariu Terentius*, Herodotos vallásos és erkölcsös világnézete. Bpest, Neuwald. 1910. 29. l. — *Pausaniae Graeciae descriptio*. Edid. Hitzig H. (et Bluemner). Vol. III. Pars posterior. Liber X.: (Phocica. et Indices). Lipsee, Reisland. 22 M. — *Gercke A.* und *Norden E.*, Einleitung in die Altertumswissenschaft. II. köt. (Griech.-römisches Privatleben, Kunst, Religion, Philosophie, exakte Wissenschaften). Lipsee, Teubner. 1910. VIII. 432. l. 9 M. — *Niese Benedikt*, Grundriss der römischen Geschichte nebst Quellenkunde. 4. jav. kiad. München, Beck. 1910. 454. l. 8 M.

M. L.

Középkor a XIII. század végéig.

A Historische Vierteljahrschrift 1912. 15. évfolyamában *Georg Caro* (*Zur lokalen Verfassungsgeschichte*. S. 1—12.) azt hangsúlyoztatja, hogy a középkori zavaros jogfejlődésben is megvan a törvényszerűség. A nehézséget csak az okozza, hogy az igazgatás szabályai helyiek és sokféleségükből kell a tipikus törvényszerűséget kihámozni. Ezzel kapcsolatosan azt fejtegeti, hogy a helyi kormányzat mindenütt a gróf v. a Vogt hatásköréből származott és az ő jogaik származtak át a földesúri hatóságra is.

G. v. Below a Historische Zeitschrift 1912. 109-ik kötetében, *H. v. Lösch* (*Die Kölner Zunfturkunden* etc. Bonn. 1907.) érveléséből kiindulva, azokat a tényezőket vizsgálja, a melyek a czéhrendszer kifejlődésére okot adtak (*Die Motive der Zunftbildung im deutschen Mittelalter*. S. 23—48.) és arra az eredményre jut, hogy a kezdeményezés nem a földesúri vagy a városi hatóságtól indult ki, nem is a társadalmi vagy a vallásos motívum volt az irányadó — ezt a régi gildéktől vették át — hanem egyedül a gazdasági. A czéh nem is törekedett mindig önálló jogszolgáltatásra, ezt többnyire csak igen tökéletlenül érte el. Az egyesülés célja az volt, hogy a czéhkényszerrel érdekeiket a városon belül és kifelé is megvédelmezzék a verseny, a nagyüzem ellen, egyesekkel és más csoportokkal szemben.

Kolmar Schaubé a *Historische Vierteljahrschrift* 15. kötetében (*Noch einmal zur Bedeutung von Hansa*. S. 194–221.) *Walther Steinnal* (*Hansische Geschichtsblätter* 1910. S. 571.) polemizál a hansa szó értelméről. Az irodalom már elfogadta Stein magyarázatát, hogy a szó csapatot jelent s a külföldön egységesen fellépő német kereskedők csapatára alkalmaztatott. Ezzel szemben Schaubé czáfolni igyekszik Stein érveit, különösen, hogy a kereskedők fegyveres csapatban léptek volna föl és a Stein által föltételezett Genti hansát iráshibának mondja (ansa e. h. aula). Azután egész sor forráshelyet sorol föl, a melyekben — szerinte — a hansa szó mindig a kereskedés jogát, jogszabályait v. a kereskedőktől szedett adót jelenti. Megjegyezzük azonban, hogy Stein maga nagyon jól tudja, hogy a szó jelentése az idők folyamán változott s a XII–XIII. században egyesülést és az ezzel járó kereskedelmi jogokat jelentette. Az is bizonyos, hogy ezt a szót német földön és idegenben különbözőképp értelmezték. Ép ezért nem tartjuk helytállóknak azokat az érveket sem, a melyeket egy későbbi korra, a XIV. századra *G. Arnold Kiesselbach* ugyancsak a *Hist. Vierteljahrschrift* 15. kötetében (1912. *Die Entstehung der deutschen Städtehanse*. S. 305–336.) Stein ellenében felhozott.

Fritz Kern a *Historische Zeitschrift* (1912.) 108-ik kötetében azt vizsgálja, hogyan alkottak képet maguknak a középkorban a francziák német kortársaikról (*Der mittelalterliche Deutsche in französischer Ansicht*. S. 237–254.) A francziák keleti szomszédai iránt nem igen érdeklődtek, az érintkezés is ritka volt. A közvéleményben a németeknek a képe az utasok, főképp azonban a katonák révén bontakozott ki. Nehézkesnek és erősnek festik, a katonát mesebeli vonásokkal hatalmasnak és vitéznek. Ez főképp a X. és XI. század véleménye. Azután eltűntek a mesebeli vonások, de a német harczos alakja továbbra is hatalmas, A XIV. századtól kezdve azonban bekövetkezik az elidegenedés, a minnek oka főképp a német zsoldos volt és a németet kedvezőtlen színekkel festik.

DOMANOVSKY SÁNDOR.

Könyvek. *Martini* Edg.: *Textgeschichte der Bibliothek des Patriarchen Photios v. Konstantinopel*. I. Th. *Die Handschriften*. Leipzig, 1911. (*Abhandlungen der Königl.-sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften Phil.-Hist. Klasse* 28 Bd. N° VI.)

--- *Altunian*. Die Mongolen und ihre Eroberungen in Kaukasischen u. Kleinasiatischen Ländern im XIII. Jahrh. Berlin, 1911. — *Caetani* L.: Studi di storia orient. alc. Vol I. (Islám e Cristianesimo. L'Arabia preislamica. Gli Arabi antichi. Milano 1911.) (Hoepfi) (XV. 419. ll.) — *Jireček* Const. Geschichte der Serben. I. Bd. bis 1371. Gotha. Perthes. 1911. (Allgemeine Staaten-geschichte 38. Werk). — *Lüttich* Rud.: Ungarnzüge in Europa im X. Jahrh. Berlin, 1910. (Historische Studien 84.). — *Lawrence* W. W.: Medieval story and the beginnings of the social ideals of English speaking people. New-York. 1911. XIX—236.

F. L.

Középkor a XIII. századtól az újkorig.

A. *Schönfelder* egy ordo divini officii kéziratból, mely a neissei keresztesek konventjéből származik, közli azokat a részeket, melyek a keresztes háborúk idejében Jeruzsálemben tartott körmenetekre vonatkoznak. (Die Prozessionen der Lateiner in Jerusalem zur Zeit der Kreuzzüge. Historisches Jahrbuch. 1911. évf. 578—597. ll.) A közölt szövegből látható, hogy a XII. században a jeruzsálemi latin szertartású egyház rendkívül ünnepélyes módon tartotta az istentiszteleteket, valamint kimutatja a közlemény azt is, hogy egyes körmenetek a keresztesek révén a nyugoti keresztény államokban is elterjedtek.

Ubaldo Manucci, a s. congr. del Concilio levéltárnoka a Römische Quartalschriftben (1913. évf. 190—201. ll.) a pápai kollektoriák történetéhez közöl néhány oklevelet (Lettere di Collettori pontifici nel secolo XIV.) a XIV. századból, melyek közül négy az 1317 18. évekből, egy pedig 1368—1370-ből származik. Az oklevelek a német egyházakra, első sorban a cseh és morva részekre nyújtanak kiegészítő adatokat.

A szentszék szolgálatában álló német lovagok történetéhez közöl adatokat K. H. Schäfer (Ergänzende Urkunden zur Geschichte des Deutschen Adels im päpstlichen Dienste. Römische Quartalschrift 1913. évf. 146—158. ll.), a melyek kiegészítik Deutsche Ritter in Italien című nagyszabású munkáját, melynek befejező kötete most van sajtó alatt. Az újabb adalékok közül három Braunschweigi Ottó herczegre, Johanna nápolyi királyné férjére vonatkozik. Köztük különösen érdekes XI. Gergelynek

1375 december 30-án Johannához intézett levele, a melyből kitűnik, hogy házasságát Ottó herczeggel XI. Gergely pápa hozta létre.

Hofmeister Adolf a dominikánusrend szászországi provinciájának történetéhez becses adalékot közöl: Aus den Akten eines Provinzialkapitels der sächsischen Provinz des Dominikanerordens von etwa 1370—1380. (Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1913. évf. 477—490.). Tulajdonképen csak töredék, egy lapra terjedő följegyzés, a mely a berlini történelmi seminarium paleographiai apparatusában van. (Korát csak hozzávetőlegesen lehet megállapítani.) 1370—1380 közti időben keletkezett és csakis a szász provincia egyes kolostorai tagjainak felsorolását tartalmazza, de még ily töredékes állapotban is értékes adalékot képez a rend XIV. századi németországi történetéhez.

A flórenczi származású Zapo di Castiglionchio tollából ered a *Dialogus super. excellencia et dignitate curie Romane etc. tractatus*, melyet R. Scholz a *Quellen und Forschungen hgg. vom Preuss. Histor. Institut* 1913. évfolyamában tesz közzé. (Eine humanistische Schilderung der Kurie aus dem Jahre 1438.) A tractatus dialogus formájában van tartva és egyoldalúsága mellett is a kurialis viszonyokról színes, eleven képet rajzol meg és becsé főleg abban áll, hogy szerzője közvetlen szemléletből mérvelte tapasztalatait és értesüléseit.

Schorn G. J.: Die Quellen zu den *Vitae Pontificum Romanorum des Bartolommeo Platina* (Römische Quartalschrift, 1913. évf. 2—20. és 57—84. ll.) azokról a forrásokról szól, melyeket Platina munkája megírásánál felhasznált. Első sorban a főbb forrásokat állapítja meg, melyekből Platina merített. Ezek Tholomeo de Zucca *Historia Ecclesiastica*-ja, a *Liber Pontificalis ecclesiae Romanae* és Flavius Blondus *Decas*-ai. Ezek mellett egész sorát a különböző forrásoknak használta fel, az egyházi források között első sorban Eusebiust és Hieronymust, Izidorus *Hispalensis Etymológiáját*, Izidor *krónikáját*, a *Hegesippus* név alatt ismeretes átdolgozását a *Bellum Judaicum*-nak, Rufinust és Cassiodorust és ezeken kívül még több más forrást, de kisebb mértékben. Schorn a legtöbb forrásnál táblázatosan állítja össze és mutatja ki, hogy mit és mennyit vett át Platina belőlük.

Pastor Lajos a pápaság történetét tárgyaló munkája III. kötetében VI. Sándor pápa választásáról szólva utal arra, hogy az újonnan megválasztott pápát külföldön elég *sympathiával* ítél-

ték meg és e tekintetben Hartman Schedel világkrónikájára hivatkozik. Általában az a nézet, hogy Schedel VI. Sándorra vonatkozó adatát Behaim Lőrincztől nyerte. J. Schnitzer (zur Wahl Alexanders VI. Zeitschrift für Kirchengeschichte 1913. évf. 360—377. ll.) arra az eredményre jut, hogy amennyiben Schedel dicsérő nyilatkozatai VI. Sándor pápáról tényleg német forrásból erednek — és e tekintetben a Behaim-féle combinatiót nem tartja teljesen kizártnak — azok forrása Németországon kívül keresendő. Valószínű, hogy a De electione summi pontificis Alexandri VI. stb. jelentés, a melylyel részben egyezik a Sigismondo dei Conti Storia de' suoi tempi-ben olvasható leírás, szolgált forrásul Schedelnek is.

ÁLDÁSY ANTAL.

Könyvek. *Mollat G.*: Les papes d'Avignon. Paris, 1912. (XIV—419. ll.) (Bibliothèque de l'enseignement de l'histoire ecclésiastique). — *Jireček* Const.: Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien. Wien, 1912. (Denkschriften der Kaiserl. Akademie der Wiss. in Wien. Phil.-Hist. Klasse 56. Bd. II—III.). — *Taylor* (H. Osborn): The mediaeval mind: a history of the development of thought and emotion in the middle ages. New-York, 1911.

Reformatio és ellenreformatio.

Az *Archiv Für Kulturgeschichte* 1912. évi második számában (X. kötet, 3. füzet, 245—271. lap) Willy Andreas: Graf Baldassare Castiglione cz. értekezésében vázolja Raffael barátjának s VII. Kelemen követének és életének munkásságát; ismeretve Baldassare Castiglione főművét, a Cortegiano t megrajzolja a késő renaissance-ot, az abban szereplő embereket, az apró olasz udvarokat, azok czéljait és diplomatiáját.

Pozsony.

MUNKÁCSI KÁLMÁN.

Thomas Münzer und die Bauernbewegung am Oberrhein czímmel O. Schiff tárgyalja (a Hist. Zeitschrift 1913. évf.-ban) a túlzó reformatorok vallásos és társadalmi eszméit, melyek nem rendszeresek; Münzer csak kinzása közben vallotta, hogy birtokközösség és társadalmi egyenlőség volt a czélja. A Felső-

Rajna vidékén igen kis hatást gyakorolt, a minek főoka, hogy az ú. n. «Klettgau» Zürich mellett hűségesen kitartott.

A francia ellenreformatio egyik legvéresebb eseményéről szól *P. Gaffarel* (*Revue Hist.* 1911.), midőn a délfranciaországi protestánsok véres üldözését tárgyalja I. Ferencz uralkodása alatt. Ezen a területen gyorsan terjedt minden ujító mozgalom, így a reformatio is, melynek azonban csakhamar gátat vetettek I. Ferencz rendeletei. 1545-ben történt a mérídöli és cabrièresi nagy mézszárlás, melyet a cikkiró szinte páratlannak tart a francia történelemben.

A *Revue Historique* 1913. évfolyamában (I. sz.) G. Constant érdekesen ír *Le commencement de la restauration catholique en Angleterre par Marie Tudor (1553)* czímmel arról a királynőről, kit lelkes fogadtatás után a kiábrándulás keserősége ért hazájában. Egykorú források alapján mutatja ki, milyen nehéz volt Mária helyzete. A protestánsok féltékenyen örködtek vallásuk felett, a katolikus II. Henrik francia király bizalmatlan volt iránta, mivel a császárral állott összeköttetésben, szóval igazi támasza alig volt. A császár is mérsékletre inti a protestánsokkal szemben, kik különösen az ország déli és keleti részén voltak többségben, míg az északi és nyugati vidékeken a katolicismus még elég erős maradt. A vagyonososztály félt a restauratiótól, hiszen az egyházi javak visszaadása fenyegette őket, valamint a nemesiség nagy része is, mely nagy számmal vándorolt ki a protestáns központokba (pl. Genf, Zürich, Strassburg, Frankfurt, stb.) az üldözések elől. A nép teljes közönyösségbe sülyedt vallásos tekintetben, míg papjai végtelenül tudatlanok voltak. Ez a közönyösség segítette Máriát, de a pápaság elismerése az egyház fejének nehéz volt ebben az országban, hol a pápa neve csak gúny tárgyául szolgált. Mária lassan hajtja végre művét; először saját példájával hat, majd egyre több templomban mondat misét, de e miatt már nagy a visszatetszés. Nemsokára (még 1553 aug.-ban) megszorítja a lelkészek jogait: csak az egyetemeken tárgyalhatják a hit kérdéseit, csak olyan prédikálhat, kinek a királynő megengedi. Kifejezi, hogy szeretné, ha az ő hitét vallanák, a minek egyesekre volt is hatása. V. Károly tanácsára Mária összehívta a parlamentet, melybe elég sok katolikus választottak a grófságok. A parlamentben VIII. Henrik és VI. Edvárd több törvényének revisiója után VIII. Henrik válásáról volt szó; sok ellenkezés után ügyes szövegezésben elismerte a parlament Mária

törvényességét. Rendkívül ügyesen fogalmazták meg a vallásról szóló törvényt; melynek lényege az Edvárd alatti protestáns szervezet teljes megszüntetése, a «common prayer book» eltörlése, visszatérés VIII. Henrikhez. stb. Az egyházi javak kérdését ügyesen elkerülték. Így az 1553-ik év végén nagyobb erőszak nélkül katolikus lett Anglia, a nélkül, hogy hivatalosan elhagyta volna a protestantizmust.

BORCSICZKY BÉLA.

A *Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte* 1912. évi harmadik számában (X. köt. 4. füz. 475—490. l.) Emil Coornaert: *La decadence de l'économie urbaine et les petits métiers (Un conflit à Bergues Saint-Winoc en 1573—74)* című értekezésében érdekesen rajzolja egy városi érdeköszeütközés keretében azt a harcot, mely a XVI. század második felében a kereskedelmi szabadság hívei és a régi — egy városhoz kötött — testületi termelés hívei között folyt le. Megállapítja, hogy a termelő testületek kora lejárt s a kik annak fentartását kívánták, csak a saját érdeküket tartották szem előtt, nem az egész communityt.

Pozsony.

MUNKÁCSI KÁLMÁN.

II. Rudolf császár nagytekintélyű ministeréről, Lichtenstein Károlyról terjedelmes és alapos értekezést írt K. Stloukal e címen: *Karel Z. Lichtenštejna a jeho účast ve vládě Rudolfa II (1596—1607)* (Lichtenstein Károly és szerepe II. Rudolf kormányzatában 1596—1607), mely a *Český časopis historický* (Cseh történeti folyóirat) XVIII. (1912) évfolyamában jelent meg. A szerző gazdag levéltári anyagra támaszkodik (nuntiusi jelentésekre, velencei dispacciókra stb.) és figyelemreméltó részleteket közöl II. Rudolf udvarának viszonyairól a XVII. század első éveiben.

Prága.

KROFTA KAMIL.

A harminczéves háború egyik fanatikus szerzetes-diplomatájáról, a kapucinus *Pater Hyacinth*-ről W. Goetz ír a «Hist. Zeitschrift» 1912. évf.-ban. Olasz grófi család sarja, mint kapucinus kitűnően érti a nép lelkét. Már 1608-ban nagy hatást gyakorol a regensburgi Reichstagra, később török elleni ligát szeretne létrehozni. Olaszországi csendes munkája után 1621-ben Miksa bajor herceg hívására Münchenbe utazik; XV. Gergely

rendkívüli nuntiussá teszi Németországban. Sikerült kieszközölnie a választói méltóságot Miksa számára II. Ferdinándnál, Spanyolországot is igyekezett e tervnek megnyerni, odautazása alkalmával. Beleavatkozik minden diplomatai ügybe, lángoló akarateréjének szűk a világ. 1723-ban Miksa választó lesz, így Hyacinth tekintélye egyre emelkedik. Az ő hatása következtében nyeri vissza Khlesl a császár kegyét, ő bírja rá a császárt a cseh protestánsok további üldözésére. Tilly győzelmei után türelmetlenül követeli a protestánsok teljes leverését, sőt Mansfeldet orgyilkosokkal szeretné megöletni. Merész terveket sző: a pfalzi gróffal tárgyal, választófejedelemséget ígér neki, ha katholizál; Angliába is elutazik s ott tárgyalásokat folytat a saját szakállára. Szakadatlan tevékenységét mutatja franciaországi útja is, de Richelieu akaratán minden terve megtörik. 1625-ben valami intrika következtében száműzik Rómából, de 1626-ban ismét Németországba küldi a pápa. Wallenstein győzelmei feletti elragadtatása új terveket sugallt neki, azonban 1627-ben elhunyt.

BORCSICZKY BÉLA.

Könyvek. *Schubert* Hr.: Die Vorgeschichte der Berufung Luthers auf den Reichstag zu Worms. 1521. Heidelberg, 1911. (29 l.) — *Creuzen* J.: Tabulae fontium traditionis Christianae (ad annum 1563), Freiburg, 1911. — *Epistolae et acta Jesuitarum Transylvanicae* temporibus principum Báthory (1571—1613). Collegit et ed. A. Veress. I vol. 1571—83. Budapest, 1911. (Fontes rerum Transylvanicarum Tom. I.)

F. L.

Újkor a harminczéves háborútól 1789-ig.

Loius *Batiffol* a *Rev. d'hist. dipl.* 1910. 3. füzetében a *követi tisztséget* ismerteti a XVIII. században. Legrégibb diplomatai gyakorlata a szentszéknek és Velenczének van. Eleinte követeket csak bizonyos meghatározott megbizással küldenek idegenbe; a feladat teljesítése után haza kell térniök. Első kivétel e szokás alól az az eset, mikor szerződések, házassági pactumok ellenőrzéséről van szó. Mikor XIII. Lajos feleségül veszi osztrák Annát vagy I. Károly Bourbon Henriettet, akkor szerződésileg van megállapítva, hogy hány kiváló személyiség kísérije a hercegnőt új hazájába. A kíséret feje a követ, a ki ott is marad mindaddig,

míg a kísérő személyzet ott marad, hogy számot adhasson udvarának mindarról, a mi az idegenbe szakadt királynéval vagy az ő környezetében történik. Másodsorban és még inkább magasabb politikai szükségletek, pl. szövetségek tették szükségessé a követ hosszabb tartózkodását az idegen udvarnál. Pl. Svájc czal a XV. század óta volt szövetsége Franciaországnak és ennek ellenőrzésére állandó képviselők voltak mind a két fővárosban már VII. Károly óta. Részletesen ismerteti, hogy mikép szervezik IV. Henrik és XIII. Lajos a diplomatai missiót. A XVII. sz. első felében 25 államnál volt követe vagy resideuse a francia királynak. Már vannak elméleti követelmények a jó diplomatával szemben. Vera y Zuniga könyvet ír «A tökéletes követ»-ről. Jean Hotman 1603-ban megírja a «Traité de l'ambassadeur»-t. Mind-egyik elsősorban ékesszólást követel a diplomatától. Méltósággal, de röviden beszéljen. Elsősorban is azt kell hangsúlyoznia a követnek, hogy az ő királya a békét óhajtja, népe nyugalma, a barátság és szövetség fentartását. Ha bonyodalom támad, akkor a követ súlyt helyez arra, hogy az ő kormánya ragaszkodni akar az aláírt szerződéshez, senkinek jogát csorbítani nem kívánja, a vállalt kötelezettségeknek pontosan meg akar felelni. Minden élességet, indulatosságot elkerül, még ha az ellenfél rosszhiszemősége nyilvánvaló is. S a mi a fő, a király akaratát mindig olybá kell feltüntetni, mint a mely teljesen egyezik az ország főbbjeinek, jeleseinek s az egész népnek akaratával, vagyis hangoztatni, hogy a király mögött egész országa áll.

De Forbin gróf a *Revue d'hist. diplomatique* 1910. 4. füzetében folytatja őse, Toussaint de Forbin francia követ minket is érdeklő lengyelországi actiójának ismertetését (1674-7). Forbin missiója nem szűnt meg avval, hogy segítette az osztrák trónkövetelőt a lengyel királyságtól elűzni és Szobieskit trónra ültetni; további utasítása is volt, az t. i., hogy táplálja a magyarországi zavarokat, hogy érvényesíttesse Lengyelország jogait (?) Magyarországra, ép úgy mint Sziléziára nézve is és ezáltal a császár erejét — a Rajna vonala helyett — kelet felé irányítsa. Bécsben nem örültek Szobieski megválasztásának, mert ezt a francia király és a porta művének tekintették s mert — valóban — a lengyel király nem bánta a magyar felkelést, sőt kéz alatt segítette is azt. De Szobieski a francziákkal való szövetségnek magas árát szabta, Forbin pedig hiában sürgeti a pénzt kormányától. Még százezer tallért sem tud kapni. XIV. Lajos király csak

az esetben hajlandó nagyobb összeget fizetni. ha a lengyel király megtámadja a császárt, a magyar lázadóknak pedig segítséget küld. Szobieski ezt meg is ígérte, sőt a pénz egy részét fel is vette. de azért a francia király tervei mégsem valósultak meg. A lengyel király nem mert nyíltan a császár ellen fegyverkezni.

Hyrvoix de *Landosle a Rev. d'hist. dipl.* 1910. első füzetében az epigrammái miatt száműzött J. B. *Rousseau* svájci, ausztriai és németalföldi tartózkodásáról ír kiadatlan diplomaiati iratok és levelezések alapján. Bécsben szívesen fogadják, főleg szavojai Jenő herceg pártolja és segíti pénzzel, de ő nagyon vágyódik Páris és színháza után. Dubois bíboros és később Fleury is közbenjárnak az érdekében, de nem tudják reábirni Rousseau nagy ellenségét, D'Aguesseau kancellárt, hogy *salvus conductus* adjon neki, a melynek révén rehabilitációért folyamodhatnék. Éles satyráival Rousseau Bécsben is hamar ellenségeket szerez és itt is megbotozzák, mint Párisban és Badenben. Végre Jenő herceg kegyét is elveszti, mert kémkedésen kapják. Bruxellesbe, majd Angliába megy, évtizedekig tóri magát a rehabilitációért, de mindhiába, Bruxellesben hal meg 1741-ben, közel harmincz évi hazátlan bolyongás után.

Louis de *Laigue a Rev. d'hist. dipl.* 1911. évi 3. füzetében Giovanelli testvérek, velencei patriciusok úti levelezése alapján Európa és főleg Franciaország XVIII. századi állapotairól ad képet. Harmincz levél ad számot az 1745—49 közt történt nyugateurópai utazásokról. Megfigyeléseik elég sekélyesek és ebben *concludálnak*: «Arra a meggyőződésre jutottunk, hogy a világ mindenütt hasonló, mindenütt vannak előítéletek és phantasma-goriák, úgy hogy az a nép a legboldogabb, a hol a legkevesebb van ezekből és a hol a hazaszeretet rendületlen.» Bécsben is megfordultak és megcsodálták József főherceg koraérettségét. Legérdekesebb a 21-ik levél, mely Párisról beszél.

Az *Americ. Hist. Review* 1911. évi 3. számában Violet *Barbour*: *Privateers and Pirates of West India* czímmel a kalózkodásról és az evvel rokon magánhadivállalkozásokról értekezik. Ezek a hadijogon kívül eső vállalkozások a spanyolok nyugatindiai megtelepedésétől fogva a XVIII. század végéig tartottak, mikor a kereskedelem biztossága végre hatékonyan követelte a tengeri rendőség rendszeres szabályozását. A mondott vállalkozások éle főleg a spanyolok ellen irányult s részt vettek bennük angolok, francziák, hollandok és portugallok vegyest. A *privateer* nem

volt közönséges rabló, hostis humani generis, hanem olyan ellensége a spanyoloknak, a ki bizonyos félhivatalos meghatalmazás alapján végezte dolgát: a spanyol hajók fosztogatását. Háborúban privateer-megbízást nyert minden magánhajótulajdonos, de békében csak olyanoknak adtak ki ilyen *letter of reprisal*-t, a ki sérelmet szenvedett valamely idegen alattvalótól s a nevezett levéllel jogot nyert az illető állam akármely alattvalója rovására kárpótlást szerezni.

Győr.

LUKÁCS KÁROLY.

Könyvek. *Rubinstein S.*: Les relations entre la France et la Pologne de 1680 à 1683. Paris, 1913. — *Cahen Léon*: Les querelles réligieuses et parlementaires sous Louis XV. Paris, 1913. (VI—112. p.)

F. L.

Legújabb kor.

R. Guyot a *Rev. Hist.* 1912. k.-ben a directoriumi alkotmány módosításait vizsgálja. A III. évben a forradalomban felemelkedett és sokat szenvedett birtokos polgárság conservatív köztársasága, olyan feltételekhez kötötte az alkotmány megváltoztatását, hogy szinte lehetlenné tette azt. Épen azért Párisban csak államcsínyekben nyilvánultak meg a módosító törekvések, míg végre a consularatus államcsínyre sikert aratott. Guyot tehát azokat a módosításokat vizsgálja, a melyek a directorium kormánya idején, a francia köztársaság befolyása alatt szervezett olasz, svájci és németalföldi köztársaságokban fejlesztették tovább a directoriumi alkotmány rendelkezéseit, jórészt épen Bonaparte közreműködésével.

M. Lenz 1911. évi rectori beszéde a *Hist. Zschr.* 1912. k.-ében jelent meg ilyen czímen: Szabadság és hatalom a berlini egyetem fejlődésének világitásában. A nagynevű történész tanulmánya sokkal kevesebbet ad, mint a mennyit a sokatmondó czím ígér. A maga lendületes, fordulatos modorában, de épen nem világos logikájú gondolatmenetben fejtegeti a berlini egyetem önkormányzatának és a porosz államhatalomnak viszonyát, a mint azt Fichte, Humboldt, Schleiermacher tervezte és a mint a történet folyamán alakult.

Dr. Szegegy R. a *Századok* 1912 ápr.—decz.-i számaiban

czikksorozatot tesz közzé «Az illyrismus és Gáj Lajos levelezése» czímen. A magyar történeti irodalomnak és a magyar »nagyközönségnek is égető szüksége az, hogy a magyar korona másajkú népeinek fejlődésébe behatoljon, hogy a rájuk vonatkozó történeti kutatás és ismeretek hézagait betöltse. Annál nagyobb érdeklődésre találhat annak a messzireható mozgalomnak a részletes rajza, a mely a horvát értelmiséget a magyartól elszakította és nagy részében az egységes délszláv cultura és politika vágyát hintette el. Sz. tanulmánya főleg Gájnak a zágrábi akadémiától 1909-ben kiadott 1828—1850. közti levelezésére támaszkodik. Sok fontos és tanulságos részletet ad az illyr mozgalom előzményeiről, szervezője életkörülményeiről, az egységes délszláv helyesírás és irodalmi nyelv megalkotásáról, a bécsi körökhöz való vonatkozásokról és Gáj szerepéről a szabadságharc idején. Fontos a hézag is, a melyet megjelöl: az oroszokkal való levelezés kihagyása, a melyet Gáj maga égetett el 1853-ban, mikor vizsgálati fogságba vitték. Jóleső a higgadt tárgyilagosság, a melylyel a magyarelles mozgalmat rajzolni tudja. De nélkülözük a kritikai álláspontot. A szerző a cikke elején felsorolt történeti irodalmat igen kevésbé használta fel és sem a levelek, sem annak alapján nem adott képet Gájnak, Draskovichnak és híveiknek, még kevésbé a magyar-párti horvátoknak egyéniségéről, szellemük kapacitásáról, műveltségük színvonaláról és társadalmi háttéréről.

Fr. Meinecke a *H. Zschr.* 1912. k.-ében a lényegében maig változatlan porosz alkotmány létesülésének utolsó phasisait jellemzi. A német egység megvalósítására, a porosz vezetés megszerzésére irányuló törekvés birta reá IV. Frigyes Vilmost az 1848 decemberi szabadelvű alkotmány kihirdetésére; az európa-szerte diadalmas ellenhatás befolyása alatt mind többet igyekezett is abból visszavonni. A királyi elhatározás körül birkózó pártok és osztályok között *c. Radowitz*-nak sikerült verejtékes erőfeszítéssel odáig vezetnie az alkotmányozás munkáját, hogy a király megesküdött azokra a törvényekre, a melyek erősen fentartották a monarchikus hatalmat és a nemesség állását, de mégis alkotmányos befolyást juttattak az ifjabb birtokos rétegeknek is.

GÖRÖG IMRE.

Könyvek. *Guyot* Raymond: *Le Directoire et la paix de l'Europe du traité de Bâle à la deuxième coalition.* Paris, 1911.

(Thèse de doctorat). — *Pontallier A.*: Étude historique et critique sur la Révolution française. Tableau général des victimes et martyrs de la Révolution en Lyonnais, Forez et Beaujolais, spécialement sous la Terreur 1793—1794. Ouvrage contenant la liste des jugements des tribunaux. Saint Etienne, 1911. (XVI—520 ll.) — *Le R. P. dom. Leclerqu. H.* *Les Martyrs*. Recueil de pièces authentiques sur les martyrs depuis les origines du christianisme jusqu'au XXe siècle. Tome XI. La Revolution. Paris, 1911. — *Raif Fr. Aug.*: Die Urteile der Deutschen über die französische Nationalität im Zeitalter der Revolution und der deutschen Erhebung. Berlin, 1911. — *Aulard A.*: Napoleon I-er et le monopole universitaire: origine et fonctionnement de l'Université impériale, Paris, 1911. (8°— 285 ll.)

F. L.

Az 1914-iki április 29-iki Budapesti Hirlaphból és Az Ujságból átvesszük a következő nyilatkozatot:

A művelt magyar olvasóközönséghez!

A megbántott igazság nevében kérjük a művelt magyar olvasót, hogy méltassa figyelmére szavainkat. Nehány hét óta Szekfű Gyula könyvének megjelenése alkalmából izgató hangon és makacs következetességgel azt hirdetik, hogy felsőbb körök a Magyar Tudományos Akadémia által oly könyvet nyomattak ki, mely (politikai célból) meggyalázza Rákóczi emlékét. Pedig a magyar ellenzék egyik legkiválóbb vezére az Akadémia nyilvános ülésén elismerte, hogy az a mese, mintha a kormány vagy közegei iratták volna a könyvet, még csak szóra sem érdemes.

És mégis e világos és kétségbe nem vonható tény ellenére sokan úgy kárhoztatják Szekfű könyvét, mint egy bérbe fogadott író silány célú és tartalmú munkáját.

A ki elfogulatlan figyelemmel kísérte e támadásokat, észre kellett vennie, hogy nem annyira Rákóczinak megsértett emlékére van itt szó, hanem hogy a mű a pártellentétek és a személyes gyűlölködés martaléka.

Ez a két elem, különösen az utóbbi, még a támadások közé beékelt bírálatokból is kirí s megadta a bírálatok módszerének minőségét.

A bírálatok tárgyiasnak látszó tartalmára Szekfű már megfelelt válaszában. Kimutatta, hogy pszichológiai fejlesztésének

motivumait kiszaggatták kapcsolatukból, hogy ráfogták a megbízhatatlan források használatát. Mi csak egyet teszünk még e válaszhoz. Könnyű volna Szekfű bírálóinak módszerével bebizonyítanunk, hogy a szerző egyoldalúan csak dicsőítő hymnust írt Rákóczi-ról. Elég volna kiszakítanunk a könyvből a következőket : Szekfű az erdélyi tejedelemség keresését Rákóczi vallásos meggyőződésével hozta kapcsolatba. A mi avatatlan szem előtt közönséges nagyra vágyásnak látszik, azt ő a legmélyebb emberi érzés dicsfényével vette körül. Szekfű továbbá Rákóczinak 1728-iki fordulatát, mikor a Habsburgoknak hódolni akar, apai érzésének mélységével teszi érthetővé. Szekfű kiemeli, hogy Rákóczi nem akarta eltérni a magyar terület pusztítását a tatárok által, noha ez politikai céljait előmozdíthatta volna. Magasabbrá emeli Mikest becsülésünkben, mint a hogy eddig állott és folyvást hangoztatja, hogy mennyire könnyű prédája volt Rákóczi nyiltlelkű, gyanutlan becsületessége az idegen származású kalandorok lelkiismeretlenségének.

Mind ez valóban benne is van Szekfű könyvében. de mi nem akarunk egyoldalúak lenni. Mi kisebb vagy nagyobb mértékben hibáztatjuk, hogy kifejezéseiben néha bizonyos fanyarság mutatkozik ; szeretnők, ha néhány hangulatunkat zavaró részlet kimaradt volna a könyvből. De tekintetbe veszszük a szerző ifjúságát és tisztelni akarjuk az írói egyéniség jogát. Nem tesszük magunkévá a könyv felfogását minden részben, de azt határozottan állíthatjuk. hogy Szekfű nem pamfletet írt, hanem komoly tudományos munkát. *Azt a tételt pedig, hogy Rákóczit egyáltalán bírálni sem volna szabad, hibáztatjuk, mert ellenkezik a magyar történetírás hagyományával és egyáltalán megöli a magyar történettudománynak éltető lelkét, a kutatás és a bírálat szabadságát. Sőt a bírálat lehetőségének eltiltása a Rákóczi-cultusra is halálos csapást mér.*

A régi magyar történetírók ugyanis szigorúbban bírálták Rákóczit, mint Szekfű. Pray György, Katona István, Budai Ezsajás e jeles magyar hazafiak helytelenítik Rákóczi felkelését. Az ő idejök óta a nemzeti érzés folyton izmosodott, Szalay László már jobban méltányolja Rákóczit, mint megnevezett elődjei, de néhány lényeges pontban erősen bírálja is.

Széchenyi István annak idején a magyar történetíró legfőbb kötelességéül ez elv követését tűzte ki : De mortuis nil nisi —

verum. A halottakról csak igazat szabad mondanunk és nem csak jót, mint a közmondás hiszi. Széchenyi ez elv követését a nemzet önismerete kivására a leghatalmasabb eszköznek tartotta. Mert az ő felfogása szerint az oly nemzet, mely érzékeny phrasások, révedező álmok ködfátyolán át nézi multját és jelenét, örökké kiskorú marad és a sors játékszere lesz, a helyett hogy erős kézzel maga intézné sorsát. Hűtlenek akarunk-e lenni Széchenyi elvéhez ép most, a midőn annyi komoly, sőt fenyegető jelenség készlet bennünket a magunkbaszállásra, az öncsalatástól rettegő, következetes, serény munkára?

Széchenyi elvének legjobban megfelel az oly történetírás, mely a nemzeti hagyományok szeretetével a legszigorúbb bírálót egyesíti. A bírálattól légmentesen elzárt Rákóczi-cultusnak igen gyöngé volna az életereje és erkölcsi hatása mulékony volna, mint a szalmatűz. Ha terrorismussal kívánnók fentartani e cultust, compromittálnók érettségünk hírnevét, és az idegenek gúnyosan kérdezhetnék, mi rejtegetni való van Rákóczi életében, hogy a magyarok nemzetárulásnak tekintik a történetére alkalmazott rendes kritikai módszereket? Pedig bátran mondhatjuk, hogy nincs semmi rejtegetni való benne. A kritika ellen fordított terrorismus alázza le Rákóczi nevét, a kritikai történetírás emelni fogja és szilárd, erkölcsileg mély alapra fekteti majd mindazt, a mit tisztelnünk kell hagyományaiában. Ezért nem szabad megakadályoznunk a kutatás szabadságát Rákóczi történetében.

És végül lehetetlen szó nélkül hagynunk azt a modort, melylyel némelyek Akadémiánkat bírálják. Az Akadémia, melynek tagjai a magyar tudományosság épületén fáradhatatlanul dolgoznak minden anyagi jutalom nélkül, vagy csak alig szóba jöhető tiszteletdíjért, a lenéző gúny, vagy a gyűlölet tárgya. Mit jelent ez? A tudományt akarják meggyűlöltetni a magyar közönséggel? Különös felfogása a közérdeknek, melyet mindnyájan szolgálni tartozunk. És éppen a Rákóczi-cultust választották sokan az Akadémia ellen érzett gyűlöletüknek mentségéül? Nagyon rosszul választott mentség, mert az Akadémia egész kis könyvtárra terjedő kiadványaiban gazdagon felszerelte a Rákóczi-cultus tudományos fegyvertárát.

Elvész a mi népünk, mert tudomány nélkül való, így aggódott Széchenyi a biblikus fordulatokra emlékező költő szavai szerint. Vegyék szívökre az izgatók ez aggodalmat, midőn

gyűlöletükkel döngetik az Akadémia erkölcsi tekintélyét a tudomány iránt nehezen hevülő, hiszékeny közönségünk előtt.

Mindezek alapján mi, a kik a magyar nemzet történeti hagyományait kedveljük, tanítjuk és azoknak ismeretét fejleszteni törekszünk, tiltakozunk a Szekfü könyvét üldöző mozgalom ellen több, a közélet tisztaságára nézve fontos szempontból.

Tiltakozunk az ellen, hogy egy tudós könyvét és személyét a politikai pártdüh és a személyes gyűlölködés ütköző pontjává válasszák.

Tiltakozunk a gondolat és a sajtó szabadsága nevében, sőt a Rákóczi-cultus jól felfogott érdekében is a terrorizmus ellen, mely a történeti kritikát a Rákóczi-irodalom terén lehetetlenné akarja ten.ii.

Tiltakozunk a magyar tudományosság jövője érdekében a gyűlölség és megvetés ellen, melyet sokan hazánk első tudományos intézete iránt kimutatni jónak láttak.

De leginkább és a legnyomatékosabban tiltakozunk a modor ellen, melylyel egy nagytehetségű fiatal tudós személyét bántalmazni akarják.

A tudományszeretnek, a tudomány előmozdításának csak egy igazi módja van és ez a hivatott tudósok megbecsülése. Mi, a kik Szekfüt részint személyesen, részint munkáiból, részint megbízható barátaink ítélete után ismerjük, megbotránkoztunk azon a törekvésen, hogy reá a nemzeti közmegvetés bélyegét akarták sütni. Mi ez ellen a leghatározottabban tiltakozunk. Könyvét mi is szigorúan bíráljuk, de hibái ellenére tanultunk is belőle. Olyan embernek ismerjük, ki csak tudományának él, ki egész erejét, tehetsége legjavát a nemzeti történet ismeretének tovább fejlesztésére fordítja, ki teljesen képtelen arra, hogy mást mondjon, mint a mit igaznak hisz és a kiről fel sem szabad tennünk, hogy méltatlan eszközökkel törekszik az érvényesülésre.

És ezt az embert a sárba rángatják — a hazafiság nevében. Mindhiába, nem fog a sárba jutni. Önérzete tisztán marad és nyugodtan várja a félrevezetett becsületes emberek ítéletének megtisztulását.

Mi pedig tanuskodunk mellette felemelt fővel és tiltakozásunkat szívére kötjük mindazoknak, a kik a nemzet javát és jóhírét mindennél többre becsülik és a kik aggodó lélekkel látják a személyes gyűlölségtől táplált durvaság terjedését közéletünkben.

Nem illik Rákóczit gyűlölködő lélekkel szeretnünk. Le-

gyen az ő neve a kölcsönös megbecsülés, az összeforrasztó egység érzéseinek gerjesztője közöttünk.

Ez érzések hatása alatt hangoztatjuk újra meg újra, lelkünk mélyéből fakadó tiltakozásunkat.

E nyilatkozatot eddig aláírták a következő

történetírók, múzeumi, levéltári és könyvtári szakemberek: Bártfay Szabó László, Nemz. múzeumi levéltárnok; Eckhart Ferenc, allevéltárnok a közös pénzügyi levéltárban; Halász Imre, ny. oszt. tanácsos; Holub József, Nemz. Múz. segédőr; Huszár Imre, a M. Tört. Társ.-nak 1867-től kezdve alapító tagja; Károlyi Árpád, az udv. levéltár ny. igazgatója; Kemény Lajos, városi főszámvevő, Pozsony; Kovács Aladár, Tolna vm. főlevéltárnoka, a vármegyei múzeum igazgató öre; Kropf Lajos, a M. Tud. Akadémia kültagja, London; Kumlik Emil, pozsonyi városi könyvtáros; Miskolczy Gyula, közös p. ü. levéltári tisztviselő; Nádudvari Győry Árpád, a Házi, Udvari és Áll. Levéltár első aligazgatója; Niklai Péter szfővárosi levéltári tisztviselő; *Ortvay Tivadar, csanádi apát; *Pápay József a M. T. Akad. tagja; Stokka Tankréd, oszt. tan. az udv. levéltárban; Sulica Szilárd, Nemz. Múz. segédőr; Szabó Ervin, a Fővárosi könyvtár igazgatója; Tagányi Károly, Országos levéltárnok; Takáts Sándor, képviselőházi levéltárnok; Tóth Szabó Pál, fővárosi levéltárnok; Varju Elemér, a Nemz. Múzeumi Régiségtár igazgatója; *Vikár Béla a M. T. Akadémia tagja;

egyetemi nyilvános és magántanárok: Áldásy Antal, Angyal Dávid, *Asbóth Oszkár, Békefi Remig ny. egyet. tanár, zirci apát; Bleyer Jakab, *Czirbusz Géza, *Darkó Jenő, Fejérpataky László, Gárdonyi Albert, Gombocz Zoltán, Győry Tibor, *Haraszti Gyula, *Huss Richard, *R. Kiss István, Melich János, *Révay József, Riedl Frigyes, *Szádeczky Lajos, Szentpétery Imre, Szinnyei József;

főiskolai történettanárok: Kovács Sándor (Ev. theologia, Pozsony); *Mitrovics Gyula (Debreczen); Obál Béla (Ev. theologia, Eperjes); *Pokoly József (Debreczen); Szelényi Ödön (Ev. theologia, Pozsony); Thury Etele (Ref. theologia, Pápa); Wertheimer Ede (Jogakadémia, Pozsony);

középkolai történettanárok: Bartalis József (Pozsony), Barthos Kálmán (Ref. főgimn., Bpest); Dach János (áll. f. leány-

* A csillaggal jelöltek a napi lapokban való közzététel után csatlakoztak az aláírókhoz.

isk., Pozsony); *Fögel József (VI. ker. áll. főgymn., Bpest); Lenner Emil igazgató (áll. főreálisk., Győr); Lomniczer Róbert (u. ott), Lukács Károly (u. ott); Madzsar Imre (I. ker. áll. főgymn., Bpest), Marczinkó Ferencz (V. ker. áll. főgymn., Bpest); Miskolczy István (kegyesrendi főgymn., Bpest); Munkácsi Kálmán (áll. főreálisk., Pozsony); Németh Ambrus (Sz. Benedekrendi főgymn., Győr); Németh József (II. ker. áll. főreálisk., Bpest); Noszkay Ödön (kath. főgymn., Érsekújvár); Patek Ferencz (okl. tört. tanár, Bpest); *Perepatits István igazgató (áll. főreálisk., Szombathely); Pintér Jenő (VI. ker. áll. főreálisk., Bpest); Schrödl József (ev. liceum, Pozsony); Somogyi Gyula igazgató (f. keresk. isk., Arad); Tóth László (kath. gimn., Rózsashegy); Török Pál (f. keresk. isk., Győr); Vajda György (áll. gimn., Bártfa), *Varga Ferencz (főgymn., Szekszárd); Vasadi Balogh György (áll. főreálisk., Szeged); Váczy János (VII. ker. Barcsay-u. főgymn., Bpest); Vásárhelyi Károly tanfelügyelő, (Pozsony), Wigand János igazgató (főgymn., Szekszárd).

Magyar történet idegennyelvű folyóiratokban.

A New-Buda-i magyar colonia. Some Hungarian Patriots in Iowa. By Lillian May Wilson, in *The Iowa Journal of History and Politics* for October, 1913. Pp. 479—516.

Ismeretes, hogy Ujházy László, volt sárosi főispán és komáromi kormánybiztos, az Egyesült Államok Iowa államában *New Buda* néven magyar coloniát alapított, a melyről különféle magyar könyvekben, újságokban és folyóiratokban rövidebb-hosszabb említést találhatunk. Bár ez volt az egyetlen telep, a melyet a magyar emigránsok Amerikában alapítottak, magyar adataink oly gyérek és hézagosak, hogy azokból a telep történetét összeállítani nem lehet.

Wilson kisasszony, a mint tanulmánya címéből is látható, ugyan szintén nem vállalkozott a telep történetének megírására, hanem inkább a fontosabb szereplők történetével foglalkozik; mindazonáltal sok új és fontos adatot kutatott föl, ismeretlen leveleket közöl, és jóval részletesebb és áttekinthetőbb képét nyújtja a new budai telepesek küzdelmeinek, mint a milyennel eddig bírtunk. Wilson kisasszony, a ki jelenleg a chicagói egyetem hallgatója, különös képesítéssel bír e munkára, minthogy

Iowa államban született, gyermek- és ifjúkorát Decatur megyében (a melyben New-Buda is feküdt) töltötte, és személyes ismeretségben állott a telepesek vagy gyermekeik némelyikével. Ezek-től gyűjtötte össze adatai nagy részét és azokat amerikai forrásokból kiegészítette, a magyar történelmet a rendelkezésre álló angol könyvekből tanulmányozta és néhány homályos kérdés földerítése végett dr. Márki Sándor egyetemi tanárral is levelezett.

A tanulmány (a melynek egy példánya megtalálható az Akadémia könyvtárában) megérdemelné, hogy — néhány jelentéktelen tévedés kiigazítása után — magyar fordításban is megjelenjen. Ez ismertetés keretében csak a telep általános történetére vonatkozó adatokat összegezem, és röviden megemlítek néhány eseményt a főbb szereplők életéből.

Ujháznak Taylor Zachariás, az Egyesült-Államok elnöke tanácsolta 1850-ben, hogy telepedjék le Iowa-ben,* a melyet csak négy évvel előbb vettek föl az Unio államai közé, s a hol akkor még óriási kincstári területek heverték érintetlenül. Az elnök kilátásba helyezte, hogy a congressus ingyen, vagy csak névleges áron fogja a földet a magyar menekülőknek átengedni és erre vonatkozólag Seward Vilmos senator, a későbbi külügy-miniszter, javallatot is terjesztett be, a mely azonban nem intéztetett el. 1855 január havában Pierce elnök a magyarok elfoglalta területet rendeletileg kivette az általános eladásra kínált területekből. 1858-ban pedig a congressus megengedte, hogy a magyar telepesek ezen föntartott területet holdanként 1.25 dollárért végleg megszerezhessék és az addigi használatért kamatot ne fizessenek. Az egy-egy személy által megvehető terület nagysága nem volt korlátozva, de aligha vett egy is kétszáz holdnál többet. «Sok évvel később Grow A. Galusha ezen hazafiak egyikének fia előtt kijelentette, hogy a magyar menekülők iránt tanusított ezen nagylelkű eljárás sugalta neki az ő 1861-iki híres *Homestead* törvény-tervezetét.»

Ujházy és társai vasuton utaztak Burlingtonig, Iowa állam keleti részén és onnan postakocsin és szekeren tettek meg vagy százötven angol mérföldet nyugat felé az akkor szervezett Deca-

* E szó kiejtése nem *Jóva*, a mint Magyarországon gondolják, hanem (megközelítőleg) *Ájové*. Egy a Siou indiánusokhoz tartozó törzs neve, s jelentése némelyek szerint «poros orrú», mások szerint «álmos».

tur megyébe. E megye déli részében, hat mérföldnyire Missouri állam határától, választott Ujházy ki földet. Kék fűvel borított termékeny, kissé hullámos *prairie* volt, a melyet fákkal szegélyezett patakok szeltek át. A legközelebbi postai és kereskedelmi állomás Princeton volt, Missouriban, húsz mérföldnyire délre. Des Moines, Iowa fővárosa, száz mérföldnyire északra feküdt, de akkor alig volt még nagyobb mint egy falú.

Ujházy álma az volt, hogy itt egy nagy gyarmatot létesít, a melynek politikai élete a szabad amerikai polgárok, társadalmi és családi élete pedig a magyar földbirtokosok életmódja mintájára alakuljon. Mérföldekre belovagolta a *prairiet*, hogy megállapítsa reménybeli Új Budájának határait és kijelölje az emelendő középületek helyét. A saját magának kiválasztott földön nagy, négy szobás házat épített fatörzsekből, a melyet tréfásan *log castle*-nek neveztek és a mely akkor az egész megyében a legnagyobb ház volt. Két évvel a letelepedés után New-Buda lett a megye első postaállomása, a melynek postamesterévé a kormány a volt sárosi főispánt és nagybirtokost nevezte ki.

1853-ban Ujházy és mások Új Budáról Texas államba, San Antonio közelébe, a kormány által átengedett földre költöztek. Ennek oka, Wilson kisasszony szerint, az volt, hogy a telepesek nagy része szőlő-termesztéssel foglalkozott, a mihez azonban az iowai telkek igen hidegeknek bizonyultak. Magyar források szerint azonban Ujházy azért hagyta el Új Budát, mert — ott veszítvén el hű élettársát — az fájó emlékeket ébresztett föl benne.*

Az új budai telepesek száma valószínűleg sohasem múlta fölül ugyanazon időpontban a hetvenötöt, de ez a kis lakosság is folyton változott, költözködött. Varga Ferencz, Hainer Ignác és Radnics István idővel *log cabin*-juk, vagyis nyers fatörzsekből készült kunyhójuk helyébe «tipikus iowai farmházat» (valószínűleg téglából és deszkából) építettek és sikerrel űzték a földművelést. Varga húsz évig lakott a telepen (1851—1871), Hainer két részletben harminczegy évig (1855—1856 és 1860-tól 1890-ben

* Evvel kapcsolatban érdekes fölemlíteni, hogy Texas államban, Corpus Christi közelében, Kossuthnak is volt vagy ezer hold prairie-földje, a melyet amerikai látogatása idejében ajándékba kapott volt. *A Journey trough Texas, by Fred. Law Olmstead*, New-York, 1857., XXXI. 515. lap. E könyvre Feleky Károly úr volt szíves figyelmemet fölhívni.

bekövetkezett haláláig), Radnich pedig 1861-től kezdve több mint ötven évig és ott is halt meg. A telepesek nagy része azonban inkább államférfiú vagy tudós, mint egy új ország föltartására alkalmas úttörő volt. Uri modorukért, az ó-kori classicusokban és a modern nyelvekben való jártasságukért, minden új eszmeáramlat iránt való érdeklődésükért bámulták őket az amerikaiak; de kezdetleges földművelési módszerüket szomszédjaik megmosolyogták. Ujházy «kastélyát» utóbb Pomucz György foglalta el; s a mikor a posta, hetenként egyszer, megérkezett és a világ minden részéből hozta a leveleket, lapokat és folyóiratokat, eszmecserére nála gyülekeztek össze a telepesek. Politika, különösen nemzetközi politika volt a társalgás főtárgya, s a száműzöttek levelezésben állottak az amerikai közélet vezető embereivel, mint Greeley Horatius-szal, Everett Edével, Garrison Vilmossal, Phillips Wendellel, Lovejoy Owennel és másokkal. A mikor Decatur megyét *township*-ekre¹ osztották, az, a melyben a magyar telep feküdt, a *New-Buda Township* nevet nyerte. Ma csak ez örökíti meg a nevet, mert a postaállomást a kormány már rég megszüntette. A telepesek lassanként más tájakra költöztek, s helyükbe gyakorlatiasabb bevándorlók (németek) kerültek, akik Ujházy «kastélyától» néhány mérföldnyire ma is virágzó községet alapítottak.

Az Ujházyra vonatkozó fejezetben hat levelet közöl a szerző, a melyek eredeti példányai egy amerikai nő, a New-Yorkban lakó özv. Madarász Lajosné, birtokában vannak. Az ő férje, a ki híres kalligraphikus és szépírás-tanár volt, úgy Ujházy Lászlónak, mint Madarász Lászlónak unokája volt.² E levelek egyikében Kossuth Ujházyt «a magyar nemzet teljes hatalmú követévé

¹ A *township* szónak különféle országokban különféle jelentése van. Iowa-ben oly közigazgatási egységet jelent, a mely kisebb a megyénél és nagyobb a községnél; tehát nagyjában a magyar *járás*-nak felel meg.

² Madarász Lajos 1910 végén halt meg ötvenegy éves korában. A Zaner-féle szépírás-iskola, özvegye javára, emlékkönyvet adott ki — *The Madarasz Book, containing a collection of the work of L. Madarasz*; Zaner and Blosler Company, Columbus, Ohio, 1911. folio, 80 lap — a melyben barátjai méltatják Madarász művészetét és lelki kiválóságát. Egy rövid életrajz, több arckép és Madarász ornamentikus írásának sok mintája is található e könyvben.

és képviselőjévé» nevezi ki az Egyesült Államokhoz.* Hivatalosan persze nem ismerték el Ujházyt követnek, de nagy tisztelettel és rokonszenvvel viseltettek irányában, a mit a másik öt levél is bizonyít, a melyeknek írói: Taylor Zachariás, elnök, Fish Hamilton, New-York állam kormányzója, Cass Lajos, tábornok és senator, Fillmore Millard, elnök és Seward H. Vilmos, senátor.

A Madarász Lászlóra vonatkozó fejezetben egy hihetetlennek tetsző történetet találunk, a melyet a szerzőnek a Colorado állambeli Grand Junction-ben lakó Mrs. E. F. Reed, Madarász leánya, mondott el. E szerint Kossuth, Madarász és Nyáry Pál, a szabadságharc idejében, egy szobában a befűtött kandalló előtt tanácskoztak. Birtokukban volt a magyar korona. «Mit tegyünk vele?» — kérde Nyáry. «Vesd a tűzbe» — kiáltá a heves vérű Madarász és fölemelé kezét tanácsa végrehajtására. De Kossuth ebben megakadályozta, mondván: «Nem fogjuk megsemmisíteni, legalább most még nem» — és a koronát a kandalló fölétt egy kihúzható kő mögé rejtette.

Madarász évekig levelezett az Egyesült-Államoktöbb vezérférfiával, a kik fontos politikai kérdésekben nem egyszer tanácsát kérték. Így Chase P. Salamon, Lincoln híres pénzügyministere, a polgárháború alatt az ő tanácsára határozta el a kényszerforgalommal bíró, fedezetlen pénzjegyek, az úgynevezett *greenback*-ek, kibocsátását (a mi melleleg megjegyezve, igen szomorú fejezet az Egyesült-Államok pénzügyi történetében). Sajnos, hogy Madarász az erre vonatkozó levelezést sok más levéllel együtt halála előtt megsemmisítette, de a Lincolnban, Nebraska államban lakó Hainer J. E. úr, Hainer Ignác fia, határozottan emlékszik rá, hogy e levelezést az új budai összejöveteleknél megvitatták.

* E levél teljes szövege a következő:

I undersigned, Governor of Hungary, by this letter name Ladislaus Ujházy, Supreme Count of the County of Sáros and Civil Governor of Komárom, plenipotentiary Envoy and Representative of the Hungarian Nation in the United States of North America, entrusting him thereby with full powers and liberty to represent the Hungarian Nation in accordance with his instructions, until his revocation, before the government of that generous and highminded nation.

Broussa, Asia Minor,

March 27th. 1850.

(SEAL)

Kossuth Lajos

Governor of Hungary.

Külön fejezet szól Varga Ferenczről, volt torontáli alispánról, a ki Iowa politikai életében vezéralakká lett. (Meggalt 1902-ben.) Továbbá Pomucz Györgyről, a ki honvédszázados volt 1849-ben, és sok rossz emléket hagyott hátra a telepesek között. Drahos nevű társával nagyszerű mappát rajzoltatott «Új Buda városáról», a melyen Boehm- (Bem?), Egyetem-, Kossuth-tér, Collegium-tér, egy közkönyvtár, gyönyörű parkok és több egyéb, soha sem létezett hely és épület voltak föltüntetve, s e mappa segítségével igyekezett földjein túladni. A polgárháborúban vitézül viselkedett és tábornokká lett, később pedig amerikai főconsullá nevezték ki Szent-Pétervárra. Wilson kisasszony szerint ott halt meg 1894-beu, a mi alighanem tévedés, mert a Heitman-féle *Register of the U. S. Army* halálát 1882 október 12-ikére teszi.

Érdekesen írja le a szerző, hogy mily kalandos körülmények között ajánlották föl Hainer Ignácznak a Missouri-i Egyetemen a modern nyelvek tanszékét. Sok érdekes adatot közöl Hainer gyermekeiről is (a kiknek egyike 1893-tól 1897-ig congressusi képviselő volt), valamint vejéről, Radnich Istvánról; továbbá Koszta Mártonról, Majthényi Tivadarról és másokról, a kikre azonban e helyen lehetetlen kiterjeszkedni.

Örvendetes volna, ha Wilson kisasszony folytatná kutatásait az iowai magyarokról.

Philadelphia.

PIVÁNY JENŐ.

KÜLÖNFÉLÉK.

Válasz dr. Erdélyi László megjegyzéseire.

A *Tört. Szemle* legutóbbi füzetében dr. Erdélyi László, Anonymus korának társadalmi viszonyairól szólván, szokott subjectiv modorában többször foglalkozik az én álláspontommal is, melyet egyik vagy másik kérdésben elfoglaltam. De mivel e kérdések, legrégibb társadalmi- és gazdaságtörténetünkre nézve is eléggé fontosak, ezért látom szükségesnek Erdélyi ellenvetéseire megfelelni.

Azt vallom Paulerrel és másokkal, Szent László törvényeinek (III. 2.) egyik kézírata alapján, hogy a XI. századi királyi megye várszolgáit «*ewnek* vel *servi*»-nek, elüljáróikat pedig «*civis*»-eknek hívták s hogy amazok eredetükre rabszolgák, emezek pedig szabadok voltak. Erdélyi szerint azonban (Tört. Sz. 1914 : 204. jegyzet) az «*ewnek* szót *nagyon rosszul* kapták föl történettudósaink a pannonhalmi udvarnokszabályzatra *támaszkodva*, . . . a melyben egy épen megfordított szó, az *eneu* közös szántást, közmunkát jelent. *Ezzel* hozták összefüggésbe . . . az *ewnek* nevű szolgákat, mint ineket (1).» E megrovással Erdélyi, csak a saját felületességéről tesz meglepő bizonyosságot. Azt hiszi, hogy mi az *ewnek* szót csak az ő *eneu*-jából gyártottuk, tehát sejtelve sincs arról, holott a Nyelvtört. Szótár lapszám szerint (:) is idézve volt, hogy a rabszolgának és rabszolgaságnak, a régi magyar nyelvben kétségtelenül *in*, *ön* vagy *en*(ség) volt (yn, wn, evnseg, *ewnseg* stb. alakban) a neve s ilyen értelemben legutoljára 1619-ben fordul elő. Ennélfogva teljes joggal vallom, hogy a XI. századi várszolgáknak is ez volt a nevük és hogy valóban rabszolgák voltak. Erdélyi azonban (Magy. társ. 74., 99. Történeti Szemle 1913 : 347. 1914 : 203. jegyzet) azt állítja, hogy a XI. századi királyi megyében nem két külön, hanem egy egységes — még pedig nem rabszolga, de *szabados* — néposztály volt, melyet aztán ő, a Corpus juris szó-

vege után indulva, «*ewrek*»-nek, azaz öröknek tart és *várörök*-nek nevez. Ámde ezen elméletet, Szent Lászlónak szóbanforgó III. 2. törvénye épenséggel nem támogatja. Már dr. Hóman (Századok 1913 : 200., 201.) is kimutatta, hogy az «*aliqui civium, vel illorum qui dicuntur* (ewnek, vagy a Corpus Juris szerint) ewrek *vel servi*» szövegben, az «*ewrek*» szó úgys, semmiképen sem vonatkozhatik a «*civium*»-ra, mint Erdélyi hiszi, mert ha erre vonatkoznék s ezzel azonosíthatnák, akkor a «*vel illorum*» kifejezés és a «*vel*» szónak kétszeres alkalmazása czéltalan volna. Különben is vagy nem igaz az, hogy itt egységes néposztályról van szó, vagy ha igen, akkor viszont az az elmélet hamis, mely azokat az állítólagos váröröket szabadosoknak állítja, mivel ez a törvény kifejezetten rabszolgáknak (*servi*) mondja. Erdélyi továbbá váröreinek létezését Szt. László III. 1. törvényére alapítja, mely a kir. megyék centuriói és decuriói alatt álló «*ewrii*-kről, örökről» szól. Minthogy azonban öröknek, épen Sz. László II. 17. törvénye s az árpádkori oklevelek is, csupán a határöröket nevezik, kik soha centuriók és decuriók alá nem tartoztak, azt állítom, hogy itt (Sz. L. III. 1.) csak várszolgákról lehet szó és mivel másrészt, az Árpád-korban sem a várszolgákat, sem a várjobbágyokat soha, sem öröknek, sem váröröknek nem nevezték, ennél fogva a törvénynek «*ewrii*» szavát másolási hibának tartom a megfelelőbb «*ewni*» helyett, mely latinus formája volna a fentebb tárgyalt *ewnek* szónak. A régi magyar országos határvédelemről, az úgynevezett gypürendszerrel értekezvén, a «M. Nyelv» 1913 : 101. 1. jegyzetében, az e kérdésre vonatkozó adatok alapján, hat pontba foglaltam össze az érveket, melyek kizárják, hogy a határörök, néhány külső kapcsolatot leszámítva, a királyi megyék kötelekébe tartoztak volna. Erdélyi ezeket gúnyosan kemény pontoknak, kategorikus imperativusoknak, szertelen állításoknak ócsárolja, de ellenük csak olyanokat tud felhozni, miknek czáfolata pontjaimban máris benne foglaltatik; egyébként, a bírálat legkényelmesebb módját választván, «az egész vonalon» ellenmondásra szorítkozik.

• Annál nagyobb készséggel olvassa azonban fejemre (Tört. Szemle idei 203. 1.) Anonymusnak azt az adatát, hogy mikor a honfoglalók, a szlávok Vág-menti várait elfoglalták, «*ordinatis custodibus castrorum*» mentek tovább. Ezzel, Erdélyi szerint Anonymus a királyi jegyző is arról tanuskodik, hogy a «*custodes castrorum*» nevet csakugyan ismerték a magyarországi latinságban s

hogy ennél fogva ezt magyarul várőröknek mondták. Azt sohasem állítottam, hogy a «custodes castrorum» kifejezés középkori latinságunkból hiányzott volna s hogy azt és hasonlóit a közbeszédben és irodalomban ne használhatták volna. Mindannyiszor, mikor a vár őrzésének fogalmát ki akarták fejezni, mint a hogy Anonymus is a Kurzánnak adott várról mondja (46), hogy «ad custodiam populi sui» kapta, vagy hogy Veszprém várát (48) a «római» vitézek «custodiebant». Én csak annyit tudok, hogy az Árpád-kori királyi megye népeit hivatalosan sohasem nevezték «custodes castrorum»-nak, minthogy ilyen kifejezést, az e népek megjelölésére szolgáló, koronkint különböző hivatalos elnevezések között hiába keresünk. Anonymusnál tehát «az ordinatis custodibus castrorum» kifejezés, pusztán csak a honfoglalás elbeszélésére vonatkoztatható, mert hiszen a saját korabeli vármegye népeinek megjelölésére, neki is, hogy megérthessék, csak az ő korában használt hivatalos elnevezéseket kellett alkalmaznia. És hogy csakugyan, volt is érzéke az ilyen hivatalos elnevezések iránt, azt nemcsak királyi jegyzői voltából következtethetjük, hanem saját munkája is bizonyítja, melyben mindössze csak egyszer nyílik alkalma megmondani, hogy valamely néposztályt *az ő korában* hogyan hívtak és ime, akkor is pontosan korának elnevezését alkalmazza. Szabolcs vára építésénél mondja (21), hogy a leigázott szláv lakosságból sokakat e várhoz *szolgául* rendelték, «kiket **most** *civiles*-nek («de incolis terre, ad castrum illud multos ordinaverunt *servientes*, qui **nunc** *civiles* vocantur. Et dimissis ibi *militibus*» stb.) hívnak». Ez a világos példája annak, hogy Anonymus elnevezéseit miként kell értenünk. De mint adat, azt is bizonyítja, hogy Anonymus is, a maga korabeli *civiles*-eket várszolgáknak és szolgarendűeknek tartotta, tehát akkor ezek, még nem lehettek szabadosok s ennél fogva elüljáróikkal sem képezhettek egy osztályt, a mint Erdélyi képzei. Persze ő ezt, csak az én elfogultságomnak tartja (208. l.), mert a mit én a *civiles*-ek és *civis*-ek közti *külömbőségről* a XI. századra alkalmazok, «az — úgymond — körülbelül Anonymus korában és könyvében *alakult ki* 1200. táján», a mikor már «a várnép, a várnak *szolgáló civilis*» jelentése «*külömbözik* a *civis* jelentésétől». Ámde itt elfogultságról, legalább az én részemről szó sem lehet, mert hiszen Anonymus korában már a *civisek* és *civilisek* közti *külömbőség megszűnt*, annál az egyszerű oknál fogva, hogy körülbelül a XII. század második negyede óta (*első* adat

1116—1131 közt: Acha Uespremensis *icubagio* non ignobilis) a *civis* nevet és fogalmat, az ezzel azonos tartalmú (vár)jobbágy elnevezés kezdte mindinkább kiszorítani. Különböztetve Erdélyi két lappal odébb (210) már így töpreng: «De az is lehetséges, hogy *civis* és *civilis* 1200 körül sem különbözik egymástól lényegesen, csak kezd egymástól a két név elválni.» Persze, ha többi okleveleinket is úgy ismerné, mint a pannonhalmiakat, ilyen töprengésektől megkímélhette volna magát, mert az a két elnevezés akkor már nem elválni, hanem ellenkezőleg inkább egyesülni akar. Mert a mióta a várjobbágyok ősi *civis* nevüket eldobták maguktól, a gazdátlanra vált elnevezést lassankint a várszolgák kezdték magukra alkalmazni, a míg aztán ez, városaink megalakulásával, tulajdonképeni értelmének megfelelőbben, ezeknek polgáraitra ment által.

Az egészről mindössze csak az az érdekes, hogy ime maga Erdélyi is ismer (noha tévesen) olyan korszakot, melyben a *civis* és *civilis* mégis csak két különböző néposztályt képezett. E vallomása azonban, az ő álláspontjára nézve végzetes, mert hiszen akkor ki fogja neki elhinni, hogy a száz év előtt Kálmán király törvényeiben oly sűrűn szereplő s egymástól annyira megkülönböztethető *civis* és *civilis* nevek és fogalmak mégis azonosak s egy és ugyanazon néposztályra értendőek lennének. Erre nézve azonban ő, büszkén, Kálmán I. 45. és 35. törvényének szövegkritikájára utal, melyet legutoljára a Tört. Sz. idei 206. és 207. lapján megismétel. Lássuk tehát mindenekelőtt e szövegkritikát.

a) (K. I. 45.) Denarii 8 qui de *liberis singulis* colligebantur, amodo non accipiantur.

Erdélyi a törvénynek e bevezetését mellőzi, holott az rendkívül fontos, mert a király ebben, a *szabadok*-nak 8 denáros adózását, melynek eddig kivétel nélkül *minden szabad* alá volt vetve, *általánosságban* megszünteti, illetőleg újra szabályozza és az alább következő esetekre szorítja.

b) De *civilibus* hebdomadarius 8 denarios præcipimus colligi, inter quos scilicet, si quis liber non a rege, sed ab *ipsis civibus*.

Ez tehát az első eset, melyet dr. Hóman és én (mások véleményéhez is többé-kevésbé hasonlóan) úgy értelmeztünk, hogy a király, a *szabadok* 8 denáros adóját, csakis azokon a hetenkint szolgáló *civiliseken* (szerintünk várszolgákon) rendelte behajtatni, a kik *nem a királytól*, hanem maguktól a *civisektől*

lettek *szabadokká*, azaz fölszabadítottak. Erdélyi e pontot egészen másképp érti, sőt a mi magyarázatunkat teljesen hiábavalónak tartja. Az ő értelmezésének azonban van egy súlyos hibája, veleszületett fogyatkozása, hogy t. i. a magyarázatot, magában az adott szövegben képtelen megtalálni, miért is okvetlenül bővítésre kell rászorulnia. Ez már nagy hiba, mely neki, legföljebb a birtokon *kívüli* pörlekedés élvezetét nyújthatja, mert hiszen ősi szövegkritikai elv az, hogy valamедdig a rendelkezésünkre álló szöveg minden pótlás, kibővítés nélkül megérthető. addig az ilyen toldás-foldás tulajdonképen figyelmet sem érdemel. Amde lássuk, mire tud menni azzal. Miután a latin szöveget kifoldja (Magy. társ. 75. 1. jegyz.) ekkép:

bb) De civilibus hebdomadarius 8 denarios præcipimus colligi, inter quos scilicet, si quis liber non a rege, sed ab ipsius civibus (susceptus).

Ezt így fordítja: «A hetes *civilisektől* 8 denárt szedetünk, t. i. azoktól, a kik közt *valamely szabad ember* nem a *királytól*, hanem maguktól a *civisektől (van letelepítve)*». De mihelyt megengedtük neki a szöveg kibővítését, nem éri be ezzel, hanem még, azt is követeli tőlünk, hogy noha *törvényről* van szó, melynek latin szövege külön *civilibus* és külön *civibus* elnevezéssel él, higyjük el neki azt is, hogy e kétféle szónak mégis ugyanazt kellene jelentenie. Ez már nem annyira szövegkritika, mint szövegtorzítás. Nem is lehet az igaz ügy, melynek ennyi erőszakra legyen szüksége. Mert ha a torz szöveg után, most már, az adott értelmezést vizsgáljuk, akkor ennek szintén torz volta legott szemünkbe ötlük. Hiszen miről van itt szó e törvényben? Úgy-e bár a *szabadok* adójáról? De hát akkor mit keresnek itt a *civilisek*? kik Erdélyi szerint *nem szabadok*, hanem csak *szabadosok*. Mert ha Erdélyinek volna igaza, akkor itt az a hallatlan igazságtalanság esnék meg, hogy a *nem szabad* civiliseken, a *szabadok* adóját akarnák megvenni. Mert jóllehet *szabad* embereket telepítettek is maguk közé, mégis mi jogon kelljen a *szabadok* adóját a *nem szabad civilisek*-nek megfizetniök és miért nem hajtják be azt a szabadokon. Ily lehetetlen törvénymagyarázatra vezet tehát Erdélyi elmélete. De hagyján! mondjuk csak jó Anonymusunkkal s menjünk tovább.

c) Si autem liberi, qui regi per fines eorum transmigranti equos, currus subductorios et servicia stipendiaria suppeditabant 4 denarios persolvant.

Ennek fordítását Erdélyitől elfogadhatjuk. «Ha pedig (azok) oly *szabadok*, a kik a határukon áthaladó királynak lovakat, társzekereket és katonai szolgálatokat szoktak nyújtani, (akkor) fizessenek 4 denárt». Magyarázatából azonban, hogy t. i. ezek a szabadok, a civilisek közé letelepítettek volnának, mint előbbi állításából folyik, - nem kérünk.

Csakhogy a dolognak ezzel még nincs vége. Erdélyi, a mint e törvény bekezdését, úgy most annak nem kevésbbé fontos befejezését is jónak látta elhagyni. Ő tudja miért.

d) Simiter et liberi, qui cum eis cohabitare consenserint, aut exeant.

Vagyis *ahasonlóképen* azok a *szabadok* is, (t. i. tartoznak mellékes hadi szolgálattal az átutazó királynak), a kik *közzejők telepednének*, vagy pedig *költözzenek el*. Erdélyi szövegkritikájának, ez a befejezés adja meg a kegyelemdőfést. Mert a «*cum eis*» kifejezés vagy 1) a megelőző *c)* pont *szabadjaira* vonatkozik s akkor ezen *d)* pontbeli *szabadok* a *c)* pontbeli *szabadoknak* lakói volnának, vagyis mint a (*bb*) civilisnél lakó (*c*) főbérlő szabadoknak szintén (*d*) szabad albérlői, a mi ugy-e bár ultramodernsége miatt képtelenség; vagy 2) a *bb)* pont *civiliseire* vonatkozik, ámde akkor meg, ugyanezen Erdélyi szerinti *bb)* pontnak merő ismétlése volna, mert hiszen a *d)* pont szintén, szabadoknak, civilisek közé való megtelepedéséről szól. Vagyis ugyanannak a törvényeziknek két egymásutáni tétele, teljesen ugyanazt a dolgot ismételné meg, a mi ugy-e bár a törvényyszerkesztésnek, legalább is, visszasan naiv formája volna.

Kálmán királynak ezen törvényével összefügg még az alábbi :

(K. I. 35.) *Si quis hospitem accola terram civium cohabitavit, aut iuxta medietatem substantiæ civilium expeditionem faciat, aut 8 denarios solvat.*

Ennek fordítása is elfogadható Erdélyitől: «Ha valamely vendég, mint a *civisek* telepesek köztük lakik, ez vagy teljesítse a *civilisek hadjáratát* vagyonának *feléért*, vagy 8 denárt fizessen.» Magyarázatának azonban már semmi hasznát sem vehetjük, mert újra azt kívánja «minden jónan logika» nevében tőlünk, hogy a *civium* és *civilium* két külön elnevezését, ugyanabban a törvényszövegben megint csak egynek vegyük, vagyis hogy egy törvényt ismételtelen ennyire zagyvának és következtellenek tartssunk. Annak volna értelme, ha a *civilium* szót másolási hibának mondaná *civium* helyett, de nihelyt ez nem forog fenn, a kétféle ki-

fejzés semmiképen sem azonosítható. Törvénytágyarázata addig a pontig elfogadható, hogy t. i. a *civisek* közé települt *vendégeknek*, a 8 denárnyi adó felét elengedik akkor, ha ők a *civilisek* hadjáratában résztvesznek. Csakhogy ehhez Erdélyi mindjárt hozzá képzeli még azt is, hogy ezzel a vendégek, a civisek katonai terheit megosztották volna. Ez azonban sem ezen, sem más törvényezikkből vagy adatokból egyáltalán nem következik, sőt épen valami egyéb bizonyítható. Az t. i., hogy a *civisek* katonai szolgálata egészen más volt, mint a *civilisek* (felszabadított részének) úgynevezett hadjárata, expeditiója. A civisek Kálmán király I. 38. törvénye szerint a hadjáratokban tényleg személyesen vettek részt, a *civilisek* bizonyos része ellenben, az előbb fejtegetett K. I. 45. törvény szerint, csupán a hadjáratához szükséges mellékes szolgálatokra, lovak, szekerek előállítására voltak kötelezve, a mi Erdélyi szerint (u. o. 206 l. 2. jegyz. a K. I. 36. törvényre hivatkozással) is, az illetők részére hadjáratnak számíttatott. Így tehát Erdélyinek az a vádja, mintha mi, kik a törvény szavaihoz híven, a civist a civilistől megkülönböztetjük, ezáltal a civisek katonai szolgálatát a civilisekre háritánánk, — teljességgel alaptalan.

Így néz ki tehát az a *szövegkritika*, a melyen Erdélyinek úgyszólván összes legújabb, önálló elméletei sarkallanak és a melyekkel én is, épen ezen összefüggés miatt, kénytelen vagyok legalább nagyjából foglalkozni. E szövegkritikából keletkezett főleg «Az első állami egyenes adó elmélete», mely a *szabadok adójáról* azt állítja, hogy az nem volt állami adó, hanem csak földbér, melyet csak királyi birtokon fizettek a királynak, egyéb birtokon azonban már, a földesúrnak s nem a királynak járt. Persze sok oklevélünknek kellett hamisnak itéltetniök, hogy az elmélet útjában álló akadályok elháríttassanak. Pedig az objectiv oklevélkritikának elsősorban magából az oklevélből, annak külső és belső kellékeiből kell kiindulnia, a mely elvnek Erdélyi is addig annyi szép sikerét köszönhetette, de a melyről polemiája hevében teljesen megfeledkezett. Nem csoda aztán, ha (Századok 1913 : 397.) ezen közben Csurgón tengert fedezett föl, vagy mikor egy általa előbb kifogástalannak tartott oklevelet szegeztek ellene, azt, csak abban az esetben nem bélyegezte hamisítványnak, a mennyiben az ő álláspontjának megfelel, vagyis ezzel, az elfogulatlan szerző egy új, mondjuk, kormányozható oklevélkritikának vetette meg alapját. De mégis hiába volt mind

ez a tömeges oklevél-áldozat, maga az elmélet, dr. Hóman Bálint tanulmányai, majd czáfolata (Századok 1913 : 193—196. l.) ellenében többé helytállani nem képes. De különben is, egyáltalán micsoda bizarr gondolat az, hogy Kálmán király a szabadok adóját, nem mint adót, de mint földbért szabályozta volna, még pedig nemcsak a maga, hanem az összes földbirtokosok szabadjai részére, és még inkább, hogy ezt a földbért mindjárt, bizonyos összegben előre meg is szabta volna, minden tekintet nélkül, a bérelt földek különböző terjedelmére, fekvésére, jövedelmezőségére, egy szóval az összes akkori és jövőbeli eltérő és folyton változó viszonyokra !

Ily lehetetlen elméletből állott elő nála továbbá, a szabad telepes bérlők osztálya is már a XI. században, kik t. i. *kész pénzért* (Első állami egyenes adó 31.) királyi vagy földesúri földeket *béreltek* és (Századok 1913 : 471.) a mily *szabadon* jöttek, olyan szabadon el is költözhettek, ha *szerződésük* letelt vagy annak föltételei nem teljesültek. Már Hóman is (Századok 1913 : 199., 396.) rámutatott arra, hogy e korszak gazdasági és társadalmi rendszerébe, ilyen, a többi földesúri nép fölött magasan álló bérlő osztály semmiképen el nem helyezhető. Hiszen a bérlőnek, azaz szabatosabban mondva haszonbérlőnek az a formája, melyről Erdélyi beszél, még a sokkal magasabb és differenciáltabb gazdasági culturával bíró külföldön is csak később jött létre, a mikor t. i. már a városok s a forgalom föllendülésével, a terménygazdaság mellett, a pénzgazdaság is jelentőségre emelkedkedhetett. Így Németországban, az ilyen szabadabb földhasználati formák, Inama—Sternegg (Deutsche Wirtschaftsgeschichte I. 2. kiad. 498. l. II. 202. III. 56.) és Lamprecht (Deutsches Wirtschaftsleben I. 888—890., 924—972.) szerint csak a XII. században lépnek föl, eleinte igen szórványosan s a birodalomnak csupán előrehaladottabb síkföldi vidékein mint pl. a Rajna és Mosel mentén, a hol a legrégibb haszonbérlő 1112-ből való, egy kerté, míg az erdőé 1115-től, a legelőé 1126-tól, a tulajdonképeni földbirtok-bérlő pedig 1155-től kezdődik, de csak a XII. század utolsó negyedétől kezdve ölt nagyobb arányokat, leginkább örök-bérlő formájában, melynél azonban a haszonbér még akkor, tisztán kész pénzből, csak a legritkább esetben állott. Hogy a XII. század előtt, miért nem lehet még szó bérlőkről, azt Inama—Sternegg azzal magyarázza, hogy e korban az olyan szabadabb munkás elemnek egyéni szabadsága s munkájának gyümölcse még hatha-

tós védelemre szorult, a mely akkor, csak szilárd földesúri kötelékek között volt föltalálható. Nálunk sem lehetett ez másképen, a mire különben Kálmán király szóbanforgó I. 35. és 45. törvényének «cohabitatio» vagy «cum eis cohabitare consenserint» kifejezései is világosan ráutalnak, hogy t. i. itt is csak úrbéres viszonyokról, a K. I. 40. törvényben pedig legfőljebb pénzbeli úrbéri tartozásokról lehet szó, nem pedig valami azokon kívül vagy felül álló haszonbérletekről. Egyébiránt az ilyen kérdéseknek, mindig meg van a maguk természetes ellenpróbájuk is. Így, ha Erdélyinek igaza volna, hogy a mi, már a XI. században annyira kedvező gazdasági és társadalmi viszonyaink, a szabad bérlok egy egész osztályának kifejlődését tették lehetővé, hiszen akkor ennek, milyen hatalmassá kellett volna válnia a XIII. században, mennyi rengeteg adatnak kellene szólnia e bérlokról, a szabad haszonbérletekről, különböző formáikról, általános elterjedésükről stb. A XIII. század adatai (*dr. Illés J. Magyar szerződési jog az Árpádok korában. 138—143.*) azonban, ilyen bérlo néposztályról nálunk mit sem tudnak. Csupán jövevények és városi polgárok foglal koznak haszonbérletekkel, melyek rendszerint szintén örökösök s melyeknek *legelső* igen szörványos emlékeik nálunk, csak 1274-től kezdve találhatók és még a következő századokban is, egyedül egyházi birtokok bérlésére szorít koznak. Sőt, mivel közismeretes, hogy a bérleti rendszer egyáltalán a mezőgazdaság intenzívitásával jár karöltve, sőt lassankint, különösen Angliában még az úrbéreseket is bérlokké változtatta; a XI. századi szabad bérlo osztály, hazánknak olyan magas, a külföldet is megelőző gazdasági kultúráját tételezné föl, a milyenre sem a XI., sem a XIII., sőt még a következő századok adatai sem jogsíthatnak föl.

Erdélyit azonban, az ily állítások következményeinek súlya egyáltalán nem aggasztja, sőt inkább, az összes eddigi, lehetetlennek bizonyult alapokon továbbépítve, mond ő ezeknél furcsábbakat is. Eddig ugyanis, összes történet- és jogtörténetíróink, Kollártól kezdve úgy tudták, hogy az úgynevezett *királyi szervensek* vagyis királyi szolgák, kik t. i. az 1222. évi aranybullában, s az 1231. évi szabadságlevélben a magyar nemességnek sarkalatos jogait kivívták, magától értetődik, nem is lehettek mások, mint ugyanannak a magyar nemességnek tagjai. Ez azonban most merő tévedésnek bizonyul, mivel Erdélyi azt állítja (Az első állami egyenes adó 31., 38—45. Tört. Sz. 1913 : 335., 339., 347.,

1914 : 195—197., 201., 202., 210.), hogy azon királyi servienseknek elődei nem voltak egyebek, mint a már oly jól ismert «szabad bérlők» közül olyanok, kik nem magánosoknak, hanem a királyi megye civiseinek és civiliseinek földjére telepedtek és a Kálmán királyféle *szabadok adóját* fizették. De mielőtt tovább mennénk, sajnálattal kell megjegyeznem, hogy Erdélynek, ezen elmélet legfőbb pontjaira nézve, különböző helyeken tett kijelentései egyáltalán nem fődik egymást, sőt egymással gyökeresen ellenkeznek. Azok a «szabad bérlők» ugyanis, egyik helyen (Tört. Sz. 1913 : 334., 335.) nem mások, mint a régi magyar nemzetségek elszegényedett tagjai, kik «pénzzé téve vagyonuk, birtokuk maradványait, elköltözték rokonságaik köréből messzebb, a hol már kevésbbé ismerték őket s a hol korábbi büszkeségüket félretéve, *másnak a földjén* megfogták a dolog végét és mint szabad bérlők *versenyt művelték a földet* a külföldről jött vendégbérlőkkel s a szolgálta és szabados sorú emberekkel.» Másutt (Tört. Sz. 1914 : 196) azonban már csak «szegény szabad magyaroknak» nevezi, a mi pedig nála igen nagy különbség, mivel egy helyen (Az első stb. 59.) azt mondja róluk : «*Tévedés* azt hinni, hogy az *igazi szabad magyar* okvetlenül *nemes* volt.» A *királyi servienseknek* ezen állítólagos elődjéről tehát kisülhet, hogy — a mi aztán annál czifrább — még csak *nemesek sem* voltak. Ugyanilyen ellentmondás forog fenn továbbá, ezen állítólagos szabad bérlők földjére, sőt állására nézve is. Egyik helyen (Az első állami stb. 35.) a civisek és civilisek «*földjeikből* . . . bérbe adták a *fölösleget*» szabad bérlőknek. De a másik legfrissebb verzió (Tört. Sz. 1914 : 198.) szerint, ezek a «szegény szabadok (liberi)» «*jobbágyi* vagyis *tiszti állások elnyerése reményében*» álltak a civisek és civilisek közé. Csakhogy van még egy *harmadik*, szintén legfrissebb, bár két lappal előbb (u. o. 196.) kelt verzió, hogy ezek a szegény (igazán sajnálatra méltó, megállapodni még mindig nem tudó) szabadok «beállottak a *király szolgálatába* s *ennek fejében kaptak várföldeket*» a civisek, civilisek falvaiban, mint «a királynak *fegyveresen szolgáló szegény szabadok*, mondjuk *kishűbéresek*». Ez a kettő már aztán, értelmére nézve is teljesen más, mint az első szerényebb, a Kálmán törvényéhez inkább ragaszkodó verzió. Ámde így akkor, az utóbbi két verzióban szabad bérlőkről, kik földet mívelve adót fizetnének többé már szó sem lehet, hanem vártisztviségeket viselő fegyveresekről, «kishűbéresek»-ről, kik földjüket a királytól természetesen nem bérbe,

hanem katonai szolgálataik fejében hűbérbe kapták. Ezek aztán — így folytatja (u. o.) a szerző — «a XIII. század *tíz*es éveiben, *valahogy fejéckbe vették* (sic!), kialakult náluk az az *elmélet* (sic!) hogy *őket* ugyanoly jogok illetik meg mint a *nemeseket*.» Csakhogy mindez a sok szép verzió csak annál nagyobb baj az elméletre nézve, mert ily módon, ennek *egyetlen* XI. századi alapját: a Kálmán-féle törvényeket is kirúgja a lába alól, mint a melyek. hadi szolgálatért hűbérbe adott várföldekről, vártisztségekért versengő «kishűbéresek»-ről mit sem tudnak. De nem ismernek ilyeneket XII. századi okleveleink sem, sőt a XIII. századi oklevelek is a királyi servienseket nem olyanoknak ismerik. Mire épít tehát a szerző? Nincsen egyéb adata, mint II. Endre 1222. és 1231. évi szabadságlevelei, azaz, hogy ezeknek is csak egyes *elnevezései*. Már Hóman is (Századok 1913 : 198., 199.), megróttta Erdélyit, hogy az effélékkel XIII. századi viszonyokat akar a XI. századra alkalmazni (holott e vádat mások ellen épen Erdélyi szokta emelni a lehangosabban), és hogy pusztá elnevezésekre társadalomtörténeti elméleteket alapít. Mert még ha benne van is az 1231. évi törvényben a «*tam eis (= nobilibus), quam alius jobacionibus ac servientibus*» kifejezés, az oklevél tartalmából egyáltalán nem tűnik ki, hogy itt valóban két különböző társadalmi osztályról volna szó. Erdélyi azonban, még ezek után sem szűnik meg ismételni (Tört. Sz. idei 196.), hogy az «aranybulla első két kiadása még világos *különbséget* tesz ugyan *nobilis* és *serviens* között, de egyszersmind *megkezdi* e két társadalmi osztály *egybeolvasztását*» és hogy 20 évvel később Rogerius «már *ugyanazt* hangoztatja, a mit . . . 1267-ben törvénybe iktatnak, hogy t. i. *nobilis* és *serviens* *egyenlő*, sőt *azonos*.» Föl. sem tűnik neki, hogy az ő *egyetlen** 1231. évi

* Ezenkívüli legújabb (Tört. Sz. idei 195., 197., 209.) adatát, az Anonymusból fentebb tárgyalt «*servientes qui nunc cíviles vocantur*» kifejezést, bármily buzgalommal véli is idetartozónak, komolyan venni nem lehet. Hiszen már a civilisékre vonatkozó *nunc* szó is kizárja, hogy Anonymus itt, a maga korabeli királyi servienseket érthette volna, a mikor az ő servienseit, a leigázott szláv lakosságból valóknak (21., 33. serviebant eis) s a parasztokkal egyrangúaknak (46) mondja. Ellenben a 40. fejezetnél már, csakugyan a saját kora királyi servienseire gondolt, midőn azt írja, hogy Pusztaszeren a «*dux et sui nobiles ordinaverunt . . . qualiter servirent duci et primatibus suis*».

adata. a törvénynek (melynek eredetije különben sem ismeretes) csupán *bevezetésében* fordul elő, a hol a latin nyelvnek ismert előszeretete a synonymák halmozása iránt, még fokozottabb mértékben szokott nyilvánulni. Ellenben maguk a törvényezikkek a *nobilis* és *serviens* közti különbségről mit sem tudnak. De nem is tudhatnak, mert hiszen ez az egész különbség: *merő képzelődés, álomkép*, mely a rideg valóval s a tényleges adatokkal homlokegyenest ellenkezik. Persze Erdélyi ezen adatokat — mint-hogy nem pannonhalmiak — ismerni nem tartotta szükségesnek. Így esik meg aztán véle, ha sejtelve sines arról a különben eléggé ismeretes tényről, hogy a nemeseket már a XII. században, III. Béla király idejében királyi nemes servienseknek (*nobiles servientes*) hívják, a mikor Erdélyi szerint, az ilyen serviensek még a várnép között tengődtek s várjobbágyi tisztségeikért törték volna magukat. Aztán később — úgymond — az 1210-es években, miért, miért nem, azt még ezen társadalom fejlődését kutató Erdélyi sem tudja megmondani, a nemesekkel való egyenrangúságukat «valahogy a fejükbe vették». Holott II. Endrének, például az aranybulla előtt, 1217. és 1218-ból két nemeslevele ismeretes, melylyel az illetőket (az egyiket éppen azalai szent királyi várjobbágyok sorából) a «servientes Regis» vagy a «nostros servientes» közé emeli. És vajon csak az 1222. és 1231. évi kiváltságlevelek kezdték volna meg a királyi servienseknek a nemesekkel való összeolvasztását? Akkor ez Zalában túlgyorsan, máról holnapra történt volna, mert hiszen ki ne ismerné (persze Erdélyin kívül) az «*Universi servientes regis* citra et ultra Zalam constituti» 1232. évi híres oklevelét, a nemesi vármegyei bíraskodásnak legrégibb emlékéit, melyben ezen serviensek, a veszprémi püspök és Oguz bán közti pörben ítéleznek s az oligarcha Oguz bánt, maguk közül valónak (unus... de nobis) nevezik. De talán elég lesz már ennyi is, annak bebizonyítására, hogy fontosabb tudományos köztudatot, gyarlóbb eszközökkel és logikával, még aligha méréselt valaki megdönteni akarni.

«Ily phrasisokkal készül a képzeleti történelem!» — fakadt ki egyszer (Századok, 1913: 289.) polémiájában Erdélyi s most íme, sajnós, e mondást, az ő elméleteire vagyunk kénytelenek alkalmazni, ki sem terjeszkedvén ezeknek még gyarlóbb magyarázataira. Nem is csoda, hiszen megdöbbentő az, hogy Erdélyi, okleveleinket (a pannonhalmiak kivételével) mennyire nem ismeri, a midőn legbonyolultabb s legrégibb társadalomtörténeti problémáinkkal akar foglalkozni. Mert a milyen nagy hiba az, ha

valaki például a XI. századra XIII. századi viszonyokat alkalmaz, még súlyosabb baj, hogyha valamely régi intézménynek későbbi fejlődését nem ismeri. Erdélyi XI. századi társadalmi osztályozásainak is, az a legfőbb bajuk, hogy az ezen osztályok későbbi fejlődésére vonatkozó adatok előtte ismeretlenek. Így például ő, mint már annyiszor említettem, a XI. századi királyi megye civiliseit és civiseit egy és ugyanazon *szabados* rangú társadalmi osztálynak tartja, holott ha a rájuk vonatkozó XIII. századbéli adatokat ismerné, ilyeneket nem állíthatna. A XIII. században ugyanis, a királyi megyében nemcsak két külön, t. i. várszolga- és várjobbágy-osztályt (bár sokféle alosztályra oszolván) találunk, hanem kitűnik az is, hogy e két társadalmi osztály soha egyet nem is képezhetett. Ismeretes, hogy várszolgákat már korán, a XII. század második felétől kezdve szoktak a várjobbágyok osztályába *ca castrensi servitio*, vagy *ca castris servitute* fölemelni. De nem kevésbbé ismeretes az is, hogy még a XIII. század várszolgái is csak rabszolga sorsúak voltak, tehát *eo ipso* a XI. században nem lehettek már szabadosok. Perdöntő bizonyossága ennek, a némelyek szerint 1112. körüli Kálmán, mások, Erdélyi szerint is Szent László korabeli XI. századi esztergomi zsinatnak 30., illetőleg 69. pontja, a mely a magyar egyházban megtiltotta, hogy bármely rabszolgát, avagy bárkit is a *civilis* népből (*aut quemlibet de civili populo*) ura tudta nélkül, vagy mielőtt föl nem szabadították volna, tanítsanak avagy pappá szenteljenek. Már most ugyanezt a tilalmat látjuk megismételni II. Endrének 1222. évi egyházi szabadságlevelében is, hogy t. i. *«nullus nostrorum ordonicorum (= uclarnicorum) seu civilium, sive cuiuscunque servitutis iugo subditorum»* az egyházi rendbe felvétessék. Erdélyi (Magy. társ. 74.) nem ismervén az 1222. évit, az esztergomi zsinat tilalmát csodálatosképen *«honvédelmi (!) okok»*-nak tulajdonítja, holott az egyházjogból (pl. Konek: Egyházjogtan, 140.) is tudnia kellett volna, hogy az egyház egyfelől tiszteletben tartván a tulajdonjogot, másrészt a maga tekintélye s függetlensége végett is, mind a mai napig, az efféle rabszolga-rendűeket, a *defectus libertatis* czimén *irregularis*oknak tartja s ezért az egyházi rendbe való fölvételüket mindig tiltotta is. Ebből tehát, föltétlen bizonyossággal megállapítható, hogy nemcsak a XI., hanem még a XIII. századi civilisek is, azaz várszolgák, egymással teljesen azonosak, de nem mint Erdélyi képzeli, szabados, hanem rabszolga sorsúak voltak. Ama

számtalan vonás közül, mely e várszolgák szolgaságát jellemzi, itt még csak azt hozom föl, hogy éppen ilyen sorsuk miatt katonák sem lehettek, mert csak rendkívüli esetekben, például a tatárjáráskor hívták őket hadba. Különben közöttük is számos fokozat fejlődött ki, melyeknek élén az adófizető várszolgák állottak.

Az illetén szolgasorsúak osztályába süllyednének tehát, Erdélyi elmélete következtében a várjobbágyok is, a kiknek pedig (már t. i. az igaziaknak) a XIII. századi adatok szerint, tekintélyes birtokaik vannak, melyek megszakadásnál nem a várra, de nemesi módon a királyra szállnak, kik nemzetségeiket emlegetik s nemesek előkelő vártisztségeket, de még *comes* címeket is viselnek, kik igazi katonák sőt vezérek is, kegyurak, rabszolgák urai, kik rabszolgákat adnak, vesznek, felszabadítanak, szabadosokat eladnak, stb., vagyis mindenük megvan ahhoz, hogy valódi szabadoknak, nemesi szabadsággal bírónak tartassanak. Az ilyenek tehát a XI–XII. században sem lehettek sokkalta kisebbek vagy alábbvalók, mert hiszen működésük, hivatásuk akkor is csak az volt. Erdélyi azonban mégis, legföljebb a *szabadosok* rendjéig engedi jutni őket, de persze csak azért, mivel a kellő adatokat nem ismeri. Pedig, XI. századi törvényeinkre nem is hivatkozva, például már a pannonhalmi 1116–1131. közti oklevélben Acsa, a veszprémi várjobbágy (*ioubagio*) magát *«non ignobili»*-nak mondja; vagy a II. Géza (1141–1161.) korabeli csatári alapítólevélből tudjuk, hogy az alapító Gütkeled Márton *comes* birtokokat (*predium*) vásárolt a zalaiaktól, vagyis zalamegyei várjobbágyoktól, meg egy centuriónak a fiától s hogy továbbá a bodrogiaktól, azaz a bodrogmegyei várjobbágyoktól egyszer két *szabadost* (*liberto*) is megvett. Tehát lám! az Erdélyi szerinti *szabados* várjobbágyoknak, birtokaikon kívül, még eladó *szabadosaik* is akadnak! Ki látott már ilyet! hiszen ez megint olyan, mint a föntebb hallott főbérlő szabadoknak szintén szabad albérlőik. Erdélyi egyébiránt a (vár)jobbágyokról azt tartja (Történeti Szemle, 1914: 195., 205., 206.), hogy *«a magyar nép eredetileg a tiszteket általában jobbagyoknak nevezte s csak utóbb ment át ez a cím családjukra, rokonságukra»* és hogy ezekből vált aztán az a *«tiszti osztály a kikből általában az udvari és várakbeli tiszti állásokat betöltik»*. A mi magát a szót illeti, annak etymológiájával s nyelvtörténetével Erdélyi adós maradt. Én a *jobbagy* szó régi értelméből és adataiból inkább minden osztály *előkelőjét* érzem ki, kevésbé a tisztet, tiszt-

viselőt, habár e fogalmak abban a régi korban közelebb állottak egymáshoz. De már azt, hogy aztán e tisztekből valami külön tiszti osztály alakult volna, a való tényekkel ellenkezőnek tartom. Ilyen tiszti osztályról az adatok mitsem tudnak, sőt hiszen egy ilyennek, maga Erdélyi, a saját elméletében sem képes megfelelő helyet kijelölni. Mert ugyan micsoda osztály volna az, melynek tagjai szabadosok és mégis hogyha a legmagasabbra, vagyis tisztekké emelkedtek, akkor is csak szabadosok maradnak. Inkább megfordítva áll a dolog, hogy már megvolt, legalább is csirájában az az osztály, a melyből aztán azok az egyes tisztségek keletkeztek és betöltettek. Hiszen a mikor Szent István* és utódai püspökségeket

* A Történeti Szemle 206. l. 1. jegyzetében Erdélyi azt mondja, hogy Szent István és Kálmán vagyoni jogi törvényeit is félreértem, hivatkozván legújabb «Az egyházi vagyon eredete és jellege Magyarországon» munkájára. Az állítólagos félreértést nem jelöli meg ugyan, de sejtem, hogy Kálmán király I. 15., illetőleg 16. törvényére gondol, melyet úgy magyarázok, hogy a király, az egyházaknak adományozott halászó-vizeket visszavette és csupán annyit hagyott meg nekik, a mennyit épen napi szükségletükre elégnek ítélte. Magyarázatom helyessége kiténik például II. Géza okleveléből, mely szerint Kálmán király, a Győrött fogott vizákból, a pannonhalmi monostornak *Szent Istvántól adományozott* harmadrészt csakugyan visszavette, II. Géza azonban visszaadta. Erdélyi is, a Pannonhalmi Rend Tört. I. 77., 78., 98. és 238. l. s a föle szerkesztett VIII. 33. l. ilyenféleképen értelmezi e törvényeket, mindössze az I. 16. törvényt tartja kétértelműnek, mert itt már nem lehet tudni, kivette-e Kálmán a Szent Istvántól adományozott halászatot, vagy sem? Mivel e törvény erről nem szól, II. Géza oklevele pedig határozottan tagadólag válaszol, kétséget nem szenved, hogy a törvényt az oklevél értelmében kell magyarázni, vagyis hogy Kálmán, bizony, még a Szent Istvántól adományozott halászatokat is visszavette. Erdélyi ellenben, legújabb (25—27.), sőt már előbbi (Első állami stb. 45., 46.) munkájában is, II. Géza oklevele ellenére azt hiszi, hogy Kálmán a Szent Istvántól adományozott halászatokat meghagyta az egyházaknak. Sőt úgy adja elő a dolgot, mintha nem is Kálmán rendelkezett volna ekkép, hanem «a curiájában összegyűlt püspökök, apátok és urak . . . a királyi udvar szegénységére való tekintetből, maguk adják vissza a Szent István utáni királyok adta halászatokat». Hát ebben a naiv felfogásában, mely a törvény szavainak és hangjának ellenére, Kálmán királyt úgy mutatja be, mint a ki efféle könyöradományokra szorul és a kinek mások hozzák a törvényt, — csakugyan nem követhetem.

és kolostorokat alapítanak s a birtokokkal együtt egy sereg embert adományoznak, már az alapításkor, az alacsonyabb szolga-
rendű embereken kívül, mindjárt magasabbrendű s nem is
kis számú lovasokat, katenákat adnak melléjük, a kiből aztán az
illető egyház katonái, tisztviselői és végül nemesei kifejlődtek.
A királyi megyénél is volt egy ilyen *ab ovo* magasabb állású
osztály, a civiseké, kiket később a XII. században várjobbá-
gyoknak vagy a vár előkelőinek (*proceres castri*) hívtak.

De Erdélyinek nemcsak az a baja, hogy okleveles anyagun-
kat s ezzel összefüggő irodalmunkat kellően nem ismeri. Már
Hóman is rámutatott tájékoztatlanságára, a külföldi középkori,
gazdasági, társadalmi és jogi viszonyokban és irodalomban, sőt
ezektől való idegenkedésére. Ennek kell tulajdonítanunk tehát,
sajátságos társadalomtörténeti előítéleteit. Így például meg-
ütközik azon, sőt chimærának (*Történeti Szemle*, 1913: 330.,
350.) gúnyolja, hogy a XI. századi szabad embert (*liber*), félszabad-
nak mondhassuk, a mit pedig a külföldi irodalmakban oly
sűrűn használnak, megkülönböztetésül a valódi, teljesen szaba-
doktól, mert mellestleg legyen mondva, a német társadalom-
történet legújabb kutatói (*Heck*, *Keutgen*, *Wittich*, *Caro*) még a
szabadost, a *libertinum* is a *libernek* nevezett *félszabadok* közé
sorozzák, a kik természetesen sokféle alosztályra, fokozatra tagozód-
tak. Sőt a félszabad kifejezést még Erdélyinek is kellene hasz-
nálnia, mert hiszen a *senior*t, a *nobilit* ő is kénytelen meg-
különböztetni a *libert*ől, a ki még szerinte is *adóz*ik, sőt (*Századok*,
1913: 283.) még (ingyen munkával) *robotol* is. Másik előitélete
az, hogy ő a szabad ember szabadságának egyedüli kellékét és
bizonyítékát a szabad költözésben találja, olyan jogban, a mit
oly könnyű volt kijátszani, meggátolni és a mely e korszak gaz-
dasági és társadalmi viszonyai között, midőn mindenki valami
hatalmasabbnak védelme alá sietett és valakihez tartozni óhaj-
tott, gazdaságilag legtöbbször a tönkremenéssel volt azonos;
mert e jog, valódi, közjogi tartalmat tulajdonképen csak jóval
később, a városok megalakulásával nyerhetett, melyek az ilyen sza-
badabb életre vágyó alsóbb elemeknek immár biztos menedéket kí-
náltak. Ezért aztán viszont az olyanokról, a kik valamely személyhez
vagy intézményhez (ő e viszonyt helytelenül, mindig, földhöz,
helyhezkööttségnek nevezi) kötötték le magukat, azzal szolgálati
viszonyban állottak s ennek következtében azok által, kiknek
szolgáltak (többször más urak erőszakával szemben), vissza-

követelhetők is voltak (lásd Történeti Szemle 1914: 205. s különösen 206. l. a «megdönthetetlen»-nek állított tételt), el sem tudja képzelni, hogy az ilyenek szintén szabadok lehettek, gyakran sokkalta szabadabbak, a más földjére letelepült s legott (utódaikra ézve pedig még fokozottabb mértékben) földesúri hatalom alá kerülő szabadoknál vagy vendégeknél. Nem tudja, hogy az efféle — a különböző társadalmi osztályokat még bonyolultabbá tevő — szolgálati viszonyok, mennyire tipikus termékei a középkor hűbéries szellemének, melyeket tehát csak ebből a szempontból lehet helyesen megítélni. Erdélyi társadalomtörténeti kutatásaiban az ilyesmiknek figyelembe nem vétele, folytonos ellenmondásokra vezet, például, midőn a *miles*-ek neki szabadok is, szolgálóerűek is egyszerre, holott a XI. századi törvények csupán egyféle *miles*-et ismernek. Hát még a mikor, a legalacsonyabb rendű köznépet (vulgaris, pauper, plebeus), mégis a szabadok és nemesek társaságában szerepelteti, holott legrégebbi törvényeink szerint, a legesekélyebb vérdíjat illetőleg bírságot fizették, már pedig az egyes társadalmi osztályok rendi állása, rangja, legvilágosabban, épen e vérdíjakban és bírságokban s azok arányában jut kifejezésre, nálunk is csak úgy, mint Európaszerte mindenütt. Ezért azután, azok a Hóman szerint példásan skatulyázott osztályozások és rendszerek, melyek a XI. század társadalmáról, Erdélyi kutatásainak a sommáját volnának hivatva (legutóbb Történeti Szemle 1913: 329.) nyújtani, helyes fölvilágosítást még sem adhatnak, senkit ki nem elégíthetnek.

FAGÁNYI KÁROLY.

T. Szerkesztő Úr!

A Történeti Szemle 1914. 119–122. lapján most olvastam Kropf Lajos nagyérdékű ismertetését Crawford művéről.

Épen mostanában forgatom viszont és az iskolában is felhasználom Frauklin érdekes munkáját (La vie privée au temps des premiers Capétiens, 1911), melynek első kötetében szintén szó van a királyoknak tulajdonított gyógyító erőről. Idézi többek között Guillaume du Peyrat nagy munkáját: Histoire ecclésiastique de la Cour 1645, melynek alapján e kérdésről ily határozottan nyilatkozik: «Personne ne songeait à nier, que *les rois de Hongrie* eussent le pouvoir de guérir *la jaunisse*, *les rois de Castille* les démoniaques et *les rois d'Angleterre* les épileptiques, (mais ces *derniers* prétendaient encore guérir les écrouelles)».

Megemlíthetők vélem még Franklin művének ugyanazon lapján (74. tome I.) idézett nyilatkozatát Rudolphus de Preslesnek (V. Károly korában), valamint Lancre munkáját: *L'incrédulité et mescréance du sortilège*, mely szintén hivatkozik a Clovis-féle esetre s egész részletesen elmondja Lancinet gyógyítását.

Talán ezek alapján könnyebben állapítható meg a királyok gyógyító erejét hirdető forrás is, a melyet Kropf úr óhajtana megkeresni s a mely a magyar királyokra nézve is esetleg érdekes más híreket is szolgáltatna.

Pannonhalma, 1914 márczius 19.

Kiváló tisztelettel

BALOGH ALBIN.

Újabb válasz bírálóimnak.

Két hónapon át a magyar közönség egész áradatát olvasta és hallhatta hirlapi cikkeknek, megyei, városi közgyűlések, pártkörök, legényegyletek, asztaltársaságok és egyéb testületek nyilatkozatainak, melyek mindnyájan az én Rákóczi-munkámról mondták ki elítélő véleményüket. Nem olvastam meg, de azt hiszem, pár százra rüg azok száma, kik jónak látták ítéletükkel a nyilvánosság elé lépni. Én, kinek nagy lármával elítélt munkámról a magyar történettudomány legkiválóbb művelői, a nemzeti renaissance történetíróinak, Ipolyi Arnoldnak, Salamon Ferencznek, Pauler Gyulának, Szabó Károlynak, Szilágyi Sándornak tudományban és tisztességben utódai, a kiabáló elítéléstől meg nem félemlítve szokatlan elismerés hangján nyilatkoztak. — én, akit azon megtiszteltetés ért, hogy a történettudomány és történettanítás hivatott emberei munkám támadóival szemben a nemzeti hagyományok és a tudomány szabadsága megvédését tartották szükségesnek, önkéntes *capitis deminutió*t hajtanék végre magamon, ha a nyilatkozatok áradatára ügyet vetve, további tudományos munkámban gátoltatnám magamat. Viszont azonban kötelességemnek tartom azon támadásokra megfelelni, amelyek olyan helyről jönnek, a hol komoly tudományos érdeklődést és ítéletet kell feltételeznünk. A mellettem nyilatkozó és munkámat igazoló történetírókkal szemben a hajsztát megindító hirlap arra hivatkozott, hogy engemet olyan kitünő történetírók ítélték el, mint Márki Sándor, gróf Apponyi Albert, Ballagi Aladár, Apáthy István, Gróf Apponyi Albert hatalmas egyéniségének politikai és

socialis jelentőségét tökéletesen méltányolva azt hiszem, hogy a M. Tud. Akadémiában könyvem dolgában tartott beszédei nem nyújthatnak részemről tudományos tárgyalásra alkalmat. Apáthy István, a ki tudtommal a kolozsvári egyetemen az állattan tanára, több beszélben elítélte könyvemet, de mivel én nem értek az állattanhoz és a rokonszakokhoz, nem bocsátkozhatom vele polémiába. Maradok tehát saját kaptafámnál, a történettudománynál és a következőkben csak a két történetprofessornak, Márki Sándornak és Ballagi Aladárnak munkámat illető nyilatkozataival foglalkozom.

I.

Márki Sándor, Apáthy Istvánnak a kolozsvári egyetemen collégája, a «Magyarország» cz. napilap névtelen cikkeitől megindított felháborodás első rohamában, márczius 15-iki kelet alatt a következőképen nyilatkozott rólam és munkámról: * a szerzőt *«az új nemzedék egyik legkitűnőbb készülségű historikusának és ezt a könyvét is tudományosan megalapozott munkának tartom.»* A könyv *«azon tudományos művek közé tartozik, melyek gondolkodásra késztenek; s ez nagy érdeme. Ahhoz is joga volt, hogy szembeszálljon a Rákóczi-kultúrával, ha azt túlzottnak találta» . . . «könyvének tudományos értéke elvitázhatatlan.»* A szerzőre, a kit az Akadémia tagjának jelöltek, ezen könyvéért nem adja ugyan szavazatát, de úgy hiszi, hogy ha él, valamikor ezt a szavazatot még leadhatja reá. Végző conclusiója: *«kevesen vagyunk, szeretnünk kell egymást».*

Ezen bírálat megírására két héttel, talán ugyanazon a napon, mikor az nyomtatásban megjelent, a kolozsvári egyetemi hallgatók könyvem ellen gyűlésileg tiltakoztak, a rector és tanáraik jelenlétében és azok beszédeinek hatása alatt. Márki Sándor is jelen volt. Azt hihetnők, hogy a hírlapi cikkektől felizgatott, mert könnyen izguló fiatalságnak eléje lépett és felháborodva kiáltotta: *«Mit csináltok? Hisz ez, a kit ti meg akartok bélyegezni, az új nemzedék egyik legkitűnőbb készülségű historikusa; hisz az ő munkája azon tudományos művek közé tartozik, melyek gondolkodásra késztenek! Hagyjátok abba,*

* Megjelent az «Élet» folyóirat VI. évf., 13. számban, márczius 29-én.

a mihez hozzáfogtatok, én mondom, a ti professortok, a kinek értenie kell a dologhoz. Kevesen vagyunk, szeretnünk kell egymást.» Azt hihetnék, azt várnók, hogy így beszélt Márki Sándor.

De nem így beszélt. *Ugyanarról a könyvről* röviden kijelentette, hogy semmi új sincs benne, egy csomó hibáját kiemelte, a könyvnek szerinte az az egy *«jó hatása van, hogy mégis egyszer ezt a nemzetet megmozgatja akkor, a mikor mindenki a nemzeti érzés ellen dolgozik.»* Örömmel látja végül, hogy az ifjúság documentálni fogja azt, hogy a nemzeti érzést másoktól sem engedi megtagadtatni. Az ifjúság pedig nem rontotta el professora örömét, hanem stante pede kimondotta, hogy a szerző *a magyar történelem legnemesebb alakját meggyalázza és magyar emberhez nem méltóan beszórozta; követelte a könyv elkobzását és forgalomból való kivonását s országos mozgalmat indított «e gonosz és ostoba nemzetellenes irat» ellen, «mely egyenesen megmétélyezi a lelkeket.»* (V. ö. M—g riportját 1914 márczius 31.)

A határozatot elfogadták s a gyűlés résztvevői emelkedett hazafiúi érzelmekkel oszoltak haza. Márki Sándor is. Én pedig törhettem fejemet, hogy a márczius idusi vagy a márczius végi Márki Sándornak higgyek-e, de azt mindenesetre megtanultam, hogy hogyan értsem ezt a szép mondást: *Kevesen vagyunk, szeretnünk kell egymást!*

* * *

Talán az első cikk írásakor, márczius közepén még nem olvasta Márki könyvemet s az idézett dicséreteket tisztán a fiatal-ságnak, a jövődönék munkás seniorokat gyakran jellemző szeretete mondta tollába? Azután pedig elolvasta talán a könyvet, meggyőződött róla, hogy gonosz és ostoba nemzetellenes irat és ezen új meggyőződéséhez képest ment el az ifjúságot az igaz úton, könyvem elítélésében, bátorítani?

De ezt sem találtam el. A könyvet saját vallomása szerint már karácsonykor elolvasta. Nézetének megváltozása nem magyarázható egyébbel, minthogy a hirlapoktól táplált felháborodás őt is magával ragadta s a helyett, hogy gondolkodott volna a mozgalom homályos eredetén, fiatalos lelkesedéssel ment az Apáthy István és egyéb szakemberektől felizgatott fiatalság közé. A fiatalság pedig megtapsolta megjelenését és szavait: a taps viszont olyan

hívásban, a hol az ember nem sok elismerést kap a tömegektől, van annyira erős hatással, hogy a tudományos gondolkodást elnyomva az érzelmek kormánya alá hajtja az ember lelkét. Így most én Márki Sándor személyes érzelmeire találván, amelyek még hozzá tudományos színezetű kijelentéseivel homlokegyenest ellenkeznek, akár felmentve érezhetném magamat Márki Sándorral, *a tudással* tovább is foglalkoznom, ha nem közölt volna munkámról egyéb nyilatkozatokat is. Az eddigiek *emberileg* voltak érdekes jelenségek, a következők *módszertanilag*.

«*A M—g szerkesztősége azzal a kéréssel fordult Márki Sándor dr. kolozsvári egyetemi tanárhoz, a magyar történelem, különösen a Rákóczi-kor egyik legkitűnőbb ismerőjéhez: mondjon szigorúan objectív, tudományos véleményt Szekfű könyvéről, annak különösen Rákóczi és Thaly ellen irányuló főbb rágalmairól.*» Most már ismervén Márki pálfordulását, nem hiszem, hogy a szeretet nevében kiütötte volna a rágalmak iránt érdeklődő riportert. Nem, hosszú levelet írt az említett lapnak (M—g 1914 márczius 28.), melyben azon kevésbbé szigorúan objectív és tudományos megállapításból kiindulva, hogy ő maga II. Rákóczi Ferencz születése napján született, előbb Thalyról közöl hosszabb expectoratiót, majd pedig pontok szerint felel a szerkesztőség kérdéseire. «*A szerkesztőségnek egyik kérdése, hogy igazak-e Rákóczi állítólagos szeretkezései? Hát először is, ott csak Szieniawszka hercegnő iránti szerelméről lehet szó. Ez igaz; maga a fejedelem is elismeri.*»

Vajon mi történt most, mikor Márki erre a kérdésre *így* felelt? A szerkesztőség eléje adta Szekfűnek egyik rágalmát: Rákóczi lengyelországi állítólagos szeretkezéseit. Márki tudománya egész tekintélyével visszautasította a rágalmat és megállapította, hogy Rákóczinak csak Szieniawszkával volt viszonya. Ez eddig rendben van. De vajon ki beszélt lengyelországi szeretkezésekről? Én soha, én azt mondtam, hogy Szieniawszkával volt viszonya. * *Lengyelországi szeretkezésekről* csak a rágalmakra kíváncsi szerkesztőség beszélt. Márki *visszautasít egy rágal-*

* «Később a lengyel hercegnével éveken át viszonyban volt,» munkám 25. l. A 18. sz. jegyzetben a danzigi «kis» Faniche-t illetőleg egyetlen szót sem szólok magam, hanem megjegyzés nélkül közlöm — Márki Sándor szavait! Megkérdehetem Márkit, hol olvasta könyvemben azt az állítást, amivel leginkább izgatták a hazafias

mat, melyet én nem mondtam és megállapítja szószertint azt, a mit én mondtam.

A másik kérdés a párisi kártyabarlangot illeti. Márki tagadja azt, hogy Rákóczi tudott volna a kártyázásról s megjegyzi, hogy Mouton adatait ő is ismerte *«melyeknél többet Szekfű sem ismert.»* Ezzel szemben megállapítom, hogy művem 342. lapján közöltem Pentenriedter 1715 decz. 15. jelentéséből a kártyázást illető részletet, amelyet *Márki Sándor tudtommal soha és sehol sem említett.* Azt mondja továbbá, hogy a D'Absac és Péan-féle dolog óta, tehát 1713 óta a kártyabarlangról *«nincs többé szó sem Moutonnál, sem az egykorú lapokban, sem a mémoires-tróknál.»* Megállapítom, hogy művem 341. lapján, *épen* Mouton után idézem Brenner 1716. évi kérvényét, melyben a játékról mint folyó dologról beszél. Megállapítom, hogy Pentenriedter adata is 1715-ből, tehát 1713 *után* való. Ebből világos, hogy Márki ezen felelete nem nevezhető a kérdés tudományos megvilágításának. Egyszerűen ignorálja a kritizálandó adatokat.

«Az utolsó kérdés.» — így folytatja Márki Sándor — *az, hogy Szekfűnek a későbbi tatár-módon való betörés tervére vonatkozó állításai és forrásai valók, hitelesek és elfogadhatók-e a történettudomány által végérvényesen bebizonyított tényeknek? Könyvem III. kötetének több helyén bizonyítom, részben a Thaly által is ismertetett adatok alapján, hogy Rákóczi épen azért nem ment bele a török-osztrák háborúba, mert nem akart Erdélyre zúdíttani tatárokat; s el volt keseredve, mikor 1717-ben mégis megtörtént a tatárok betörése. Neki abban sem volt semmi része.»* Márki itt ismét rágalomnak nyilvánítja azt az állítást, a mit a rágalmatok tudakoló szerkesztőség az én nevemben ad eléje, de a mit *én soha sem mondtam* s a miről szerkesztőségi titok, hogy honnan ered. Ime művem 93. és 94. lapjáról bizonyítom:

«Rákóczi utasításában meghagyta követeinek, hogy a szerződés megkötése előtt semmiféle ígéretekbe ne bocsátkozzanak s a szerződésbe vétessék be, hogy Magyarország és Erdély elfoglalható részei nem török pasalikká teendők, hanem neki adandók át és hogy a porta pénzüsszeget adjon neki külön magyar had-

ifjúságot, hogy t. i. Rákóczi felesége betegágyától rohant lengyel szeretői karjaiba? Ő nagyon jól tudja, miről van szó a Confessióban, s hogy a szerkesztőség kérdése nem alapszik a tényálláson.

test alakítására. Eszterházy proclamációjában is benne volt az ígéret, hogy a hozzája álló «confederáltak» nem török vagy tatár vezetés alatt, hanem külön magyar hadtestben fognak harczba menni. Ugyanerre a gondolatra jut Rákóczi is. Ez lett volna a legegyszerűbb megoldása annak a kényes kérdésnek, hogyan induljanak jó keresztények a pogány sereg kereteiben háborúba. Eszterházy nem tarthatta meg ígéretét, az ő gyülelésez kozáklengyel-magyar csapatja tatároknak lett sereghajtója s a beszercei betörésnél minden önálló hadi működésről kénytelen volt lemondani. Rákóczi — mint látni fogjuk — mindvégig hű maradt ezen felfogásához s ennek érdekében készebb volt visszafordulni Törökországból, sem hogy török vezetés alatt küzdjön Magyarország ellen. Azt ő sohasem tette volna meg, hogy tatár horda mögött és belévegyülve induljon keresztény ország, még kevésbbé saját faja, a magyarság pusztítására. A grosboisi magányban az Istenével való kibékülés megedzette lelkét a világ keserőségei közepett és felverte olyan csábítások ellen, melyeknek sikamlós útján lelke tisztasága szenvedett volna. Rákóczi ebben a kérdésben egy fejjel kimagaslott tábornokai sorából.»

De hogy tábornokai sem voltak olyan rosszak, ezt is megláthatta volna Márki könyvem 100. lapján: *«A szegény tábornokok, a kik nem tudták sohasem levetni magyarságukat, bizonyára megkönnyebbülve sőhajtottak fel a belgrádi diadal hírére, hogy legalább ennek is vége van és a dolog rájuk nézve mégsem végződött oly tragikusan, mint végződhetett volna, ha török győzelem esetén a nagyvezir uszályaként diadalmenetben kell bevonulniok rombadólt magyar sároscsokba.»*

Mindent összevéve, Márki Sándor egyszerű szövegkritikai tévedést követett el. Eléje adtak pontokat azzal az állítással, hogy ezeket én mondom. Elmulasztotta megvizsgálni ez állítás helyességét, nem vette kezébe könyvemet, nem nézte meg, hol mondom, valóban mondom-e én az incriminált dolgokat. E helyett egyszerűen elítélte az állításokat és röviden körvonalazta a nézete szerint helyes tényállást, különösképen ugyanazt tartva helyesnek, a mit én valóban mondtam. Én kiemeltem, hogy Rákóczi távol állt a tatár betöréstől, a szerkesztőség Márki elé járult panaszra, hogy én a tatár módra való betörés tervét akarom a tudományba becsempészni; Márki erre kijelenti, hogy Rákóczi távol állt a tatár betöréstől.

Hát ez, mint mondtam, egyszerű szövegkritikai tévedés. Hogy mennyit ártott azonban az akkori viszonyok között az «új nemzedék egyik legkitünőbb készültségű historikusának» (ez én volnék), hogy Márki Sándor tekintélye egész súlyával olyanokkal vádolta, a miket ő sohasem állított, az nem ide tartozik. Ennek megítélése Márki Sándor igazságérzetét illeti. De hogy tudományos múltjával hogyan tartja összeegyeztethetőnek ezt a bizonyíték nélküli állítását: *«Hiszen a Vigouroux- és D'Andrezel-féle iratokon kívül (amiket már Thaly is ismert) más levéltári anyagra alig hivatkozik, pedig a bécsi cs. és kir. udvari levéltárban . . . mint a levéltárnak egyik tisztviselője, tömérdek új adatot talált volna»* — ez, remélem, nem fog az ő litka maradni. A mi anyagot én ott találtam, azt könyvem jegyzeteiben megtalálhatja, hisz teli vannak az udv. levéltár anyagára való hivatkozással. Hirlapi támadásokban folyton azt hangoztatták, hogy én császári kémjelentésekből merítettem. (értsd: császári követek jelentései, a mik az udv. levéltárban őriztetnek). Ha Márki Sándornak ez még mind kevés, remélem, publikálni fogja az udv. levéltárból való előttem ismeretlen anyagát. Addig azonban állítását nyugodt öntudattal visszautasítom.

* * *

El kell ismernem azonban, hogy a márcziusidusi cikk megírásakor még keze ügyében tartotta könyvem. Nem mintha bármiféle állításom czáfolásába bocsátkozott volna, nem mintha bármiféle tárgyi tévedésemet kijavította volna — pedig bizonyára lehetnek tévedéseim, bár a hajsza során nem is tudtak egyet sem kideríteni. Nem, Márki Sándor nem az eddig szokásos módszereket alkalmazta könyvem bírálatában, még akkor sem, mikor az érdeklődő szerkesztőség kérdéseitől nyugodtan dolgozhatott volna. Kezébe vette könyvemet és kiírta belőle nagy szorgalommal — azon szavakat, melyeket a mondattanban jelzőknek neveznek. Mikor ezzel készen volt, mély felháborodással tudatta egész Magyarországgal, hogy én ezen jelzőkkel Rákóczi alakját csúfoltam meg. Hogy én «bebehurgyának», «karrikaturai módon egyszerűnek», «nevetségosnak», «idegrohamokban szenvedőnek» stb. stb. neveztem a fejedelmet. Mikor a tőle kiczédulázott listát láttam, magam is megijedtem. Soha sem gondoltam, hogy a jámbor jelzők ilyen veszélyesek lehetnek.

Mindenesetre megtisztelőnek tartanám, hogy ezen új kritikai

módszer, a «jelzőhorgászó» «mondattani módszer» először az én könyvemen próbáltassék ki, ha nem volnának komoly aggodalmaim a módszer helyessége iránt. A jelzők ugyanis az összefüggésből kiszakítva a szerző intencióival homlokegyenest ellenkező képet adnak. Ime egyetlen példaként a *nevetséges* jelző. A nagyvezir, a ki Rákóczinak szomorú helyzetével rosszhiszemüen visszaélt. *nevetett* a fejedelem kivánságain. Ha Márki megelégszik az eddigi kritikai módszerekkel, akkor utána néz a dolognak és látja, hogy itt a francia követ (tehát nem is «császári kém») jelentését használtam, a ki szó szerint ezt írta «*Le Grand Visir ajouta, en riant . . .*» (Kiadva Hurmuzaki, *Doc.* VI. 255.). Én tehát itt nem jelzőt csináltam, hanem elmondtam egy tényt, egy szomorú tényt, melynek felismerése nekem magamnak fájdalmas volt, a mit Márki, mondattani módszere nélkül, ha nem veti meg az értelem vizsgálatát, maga is észrevehetett volna abból, hogyan rajzoltam a konstantinápolyi diplomaták ellenséges magatartását: «Hogy erdélyi fejedelemségében hazája, Magyarország javára akar élni, a fejedelmi kötelességnek vallástól szentesített, magasztos felfogása értelmében, ezt senki sem gyaníthatta a tehetetlen makacssággal fejedelemségébe kívánckozó szegény száműzöttről. Erdélyi fejedelmi esküjének parancsszavát sem értette senki más rajta kívül. A grosboisi napokban vallásos patinát nyert országkeresés ily módon tünt fel a konstantinápolyi idegen világban javíthatatlan kevélységnek, rosszul alkalmazott, kicsinyes, nem egyszer nevetséges hiúságnak. A fejedelem egyedül állott ott a szívárvány színeiben pompázó napsugaras portán s lelkére a végtelen elhagyottság köde kezdett aláereszkedni. A nagyvezir pedig nevetve beszélt furcsa kivánságairól . . .» (művem 179—180. ll.)

Ezek a sorok világossá teszik, hogy Rákócziban *nevetséges* hiúságot nem én, hanem a konstantinápolyi idegen világ talált. Ezért az állításért még mindig joggal hibáztathatna Márki Sándor, ha a *nevetséges* szót hiú, kontár stilművészkedésből használnám és nem volna meg annak a francia követ hiteles jelentésében teljesen kielégítő kritikai alapja. Rákóczin nevettek ellenséges idegenek, ez be van bizonyítva s ezt én elmondom. Hozzáteszem: részvétellel és megértéssel mondom el. Ha azonban Márki Sándornak hárminő kételyei vannak, tessék neki kimutatni, hogy a francia követ előadása nem hiteles és hogy a nagyvezir nem nevetett. Ez vagy sikerül neki, vagy nem. Ha nem

sikerül, még mindig találhat egy remediumot. hogy a nagyvezir nevetése ne hallassék el Magyarországra, a hol úgylátszik a nagyok tisztelete gyöngye lábön áll és minden messziről jövő szellő megingatja. Ez az egyetlen remedium: tudományos múltjában szerzett lekintélyét használja fel arra, hogy valami módon *megtiltassék a szomorú valót tartalmazó történeti kútfék felhasználása.*

Mindez még komoly és méltányos eljárás lehetne. De az imént idézett szövegemből a *nevetséges* jelző kiragadása s annak hasonló kínos hatású, de ugyanily igaztalanul kioperált jelzőkkel egyetemben való bemutatása az ország színe előtt, napilapban és folyóiratban (Mg. id. h., Elet 389. l.): ez. ha laikus ember. politikus. újságíró csinálja. politikai fogás lehetne, de tudós professortól legalább is tudományellenes és ennélfogva meglévesztő eljárás. melyre komolyan alig lehet reflectálni.

* * *

Nem szívesen írtam le az eddigieket. Sokkal jobban szerettem volna, ha Márki Sándor komolyabb érvekkel tisztelte volna meg munkámat. Végig tekintek a könyvemmel foglalkozó egy negyedéves papirproductionón. Istenem! csak egy adatommal foglalkoztak volna komolyan! csak egyetlenegy kútfőmről mutatták volna ki. hogy nem hiteles, hogy azt nem szabad használni! Márki Sándor meg lehet róla győződve, hogy ha a francia követnek *en riant* kifejezését tévesnek bizonyítaná, nekem nagy örömet szerezne. De a míg komoly tudományos kritikával nem lépnek fel, — s közöttük azt hittem, hogy ezt Márkitól várhattam volna első sorban — addig az a szomorú történet. a mit Rákócziórl kellett nyujtanom, valóság marad. A jelzőkkel együtt, ahogy azok az *összefüggésben* állanak.

Még egy szót! Márki Sándor, számtalan történeti munka szerzője, egész tanárgeneratio nevelője, társadalmi körökben közismert nevű tudós, az én munkámról több alkalommal, lehető legnagyobb közönség előtt, elítélőleg nyilatkozott. Tamaszkodott pedig ebben a most jellemzett jelzőket kioperáló módszerre. Ha egyéb nem. de az az előnye megvan e módszernek. hogy könnyen el lehet sajátítani. Márki Sándor, a közismert tudós, ezen methodus alkalmazásával gyorsan iskolát csinált. Csak méltányos dolog, hogy az iskola productiójáért is ő viselje a felelősséget. nem előttem, hanem az utókor előtt. Ime néhány példa:

Művem 323. lapján ezt írtam: «*A fejedelem öreg volt és a teirkörcsölés, a Habsburg-háború szitása évtizedek óta kenyere. Mátyás király dicsősége bizonyára nem merült fel a száműzött lelkében, mely már régóta elszokott a mindennapi kívánságokon túl is gondolkodni. Bonneval terve azonban ellenállhatatlan erővel ragadta meg, mert kilátást nyújtott a száműzetés keserű helyének, Rodostónak elhagyására.*» Ezen passusra céloz Márki, mikor a jelzők első felsorolásában (Élet 389. l.) így szól: «*az öregség hangoztatása Rodostóban (323. l.) mi mást jelentene egyebet, mint senilis dementiát?*» Mindenesetre meglepő szómagyarázat s ha nem Márki írta, azt hinném, hogy Rákóczinak valamely halálos ellensége találta ki. Ez azonban mégis csak a mester, de most jön a merész tanítvány. Az «Alkotmány» cz. napilap április elseji számában azt tudatja olvasóival, hogy én Rákóczi «*senilis gyöngeségeiről*» beszélek, így, idézőjelben, mintha munkámból venné egyéb hasonló értékű citatumokkal. Most elképzelteti Márki Sándor, hogyan ment tovább a hír a vidéki társaskörökben és iparosegyesületekben! Én Rákóczit öregnek mondom (szégyen ez?), Márki már azt állítja, hogy senilis dementiában leledzőnek tartom, a riporter pedig már idézi is a «senilis gyöngeségeket», — vajon nem sikeres és gyors módja-e ez a tudomány népszerűsítésének? A ki pedig még nem tudja, hogyan alakul ki manapság a közvélemény, az vegye szívesen és okuljon e kis adalékból.

Másik példa: Rákóczi folyamodásáról azt írtam: «*Eugén sziklaszilárdan meg volt győződve, hogy Rákóczi kérelme nem egyéb álnok tettetésnél,*» majd megemlítettem, hogy Eugén szemében Rákóczi mindig egy «*rebellis, a megátalkodott gonosztevők leggonoszabbika volt,*» — támadóim örömmel constatálják: Szekfű Rákóczit álnok tettetőnek, gonosz rebellisnek nevezi.¹ Mindenki elhiszi. Persze, hogy idézőjelbe teszik. Feszítsd meg!

Vajon örvend-e Márki Sándor gyors felfogású tanítványainak?

Es viseli-e a lelkiismereti felelősséget módszertani példaadásának következeiséért?²

¹ Ez adatokat felhasználta már az «*Igazságot Szekfű Gyűlésnek*» cz. névtelen röpirat. Győr, Wolf Gyula könyvkereskedő bizománya.

² Márki Sándor a *Budapesti Szemle* f. évi májusi számában is közölt egy cikket «A száműzött Rákóczi» czímmel, velem való polémia

II.

Márki Sándor volt az egyik számbaveendő történetíró, a ki ellenem nyilatkozott. A másik Ballagi Aladár. Hirlapoknak adott nyilatkozataival nem foglalkozom, az egyikről maga is kijelentette pár nappal később, hogy szavait nem pontosan adták vissza az illető hirlapban. Csupán azt emelem ki, hogy a hajsza legelső napján, márczius 11-én kinyilatkoztatta, hogy engem *a középkori történet hivatott és eredményes munkásának* tart, de az újkor történetére nincs *se elég előkészületelem, se elég hivatottságom.* «*Most így, hirtelenében, elég annyit említenem, hogy teljesen fonákul és egyoldalúan itéli meg a Habsburg-ház világtörténelmi helyzetét, a miből következik, hogy Rákóczi szerepét sem értheti meg.*» (M—g 1914 márcz. 11.) Azaz Ballagi, mint az újkori történet tanára saját tudománya szempontjából a szükséges niveau alattinak tartotta munkámat. Így tehát érdeklődéssel vártam az Akadémiában hirdetett felolvasását, abban a reményben, hogy a Habsburg-ház világtörténelmi helyzetét illető tévedéseim ki fognak derülni. Május 11-én végre, miután két hónapig kétségben hagyta a tudós világot, megtartotta felolvasását, melynek szövege a M—g május 17., 19. és 20. számában nyomtatásban is megjelent.* Lássuk a következőkben művem, azaz személyem ellen való kifogásait.

Az elsőt «*A mintakép*» címmel látja el. Szerinte én a tör-

nélkül, tisztán saját nézeteit állítván össze Rákóczi száműzetéséről. Constatálom, hogy 1. a Confessio és néhány egykorú levél felhasználásán kívül a teljes irodalmat és levéltári anyagot és összes újabb ismereteinket ignorálja; 2. a Kossuth-féle emigrációt illető személyes érzelmei fonadékán át (Kossuth tanácsokat adott neki, hogyan művelje a tudományt, id. h. 177. l. szerint) nézi Rákóczit. Az egész czikk újabb bizonyossága könyvem állításának, hogy ő «a Rákóczi-cultustól inspirált költői felfogással adja elő az eseményeket.»

* Úgy hallom, hogy a felolvasás bővítve fog az Akadémia kiadásában megjelenni. Remélem, hogy ha ez újabb szövegben régi felfogása meg is marad, de jelen cikkemben kiderítendő tárgyi tévedéseit (pl. Mouton mint elzüllött író, — én mint A. Franceról két czikk írója stb.) ki fogja javítani. — A mennyiben bővítései tudományos természetűek lesznek, fentartom magamnak a rájuk való reflectálás jogát.

ténetírásban a francia skeptikusok tanítványa vagyok, mintaképem pedig a legújabb skeptikus, Anatole France. Mondhatnám ugyan, hogy ilyen mintaképpel nehezen lehettem volna a *középkori történetnek hívatott és eredményes munkásává*, a minek Ballagi két hónappal azelőtt szíves volt nevezni, mert hisz tudjuk, hogy a francia skepsis épen a középkorral szemben szokott legelfogultabb lenni. De nézzük közelebbről, mit mond az én elődeimről Ballagi, a kit a budapesti egyetemi polgárok abban a felhívásban, melyet a *«történelmi múlt sirrablói, Szekfű Gyula és az Akadémia»* ellen épen április 1-én tartandó gyűlésre bocsátottak ki (M—g 1914 márczius 31.), a *«magyar történetírás ragyogó büszkeségének»* nevezték.

Ezt mondja: *«Szerzőnket (engemet) hajlamainak homogeneitása hozta össze az új francia úggynevezett «kétlelkű» skeptikusokkal. Azzal az iránynyal, melyet Montaigne és Voltairenek korunk szelleméhez idomult epigonjai, Paul Bourget és főleg Anatole France terjesztettek el az egész újabbkori irodalomban.»* Megütődtem és megakadtam az olvasásban. Bourget és A. France együtt, mint egy és ugyanazon irány hívei! Itt sajtóhiba lesz. Utána néztem a Ballagi felolvasásáról készített stenogrammban, azzal a nyugodt bizalommal, hogy a magyar történetírás ragyogó büszkesége ezt mégsem mondhatta, legfőlebb a M—g interpolálhatta. Nem, a stenogrammban is ugyanúgy van, mint a nyomtatásban. Kiábrándulva kellett feltennem, hogy Ballagi valóban nem ismeri vagy Bourget-t, vagy A. France-t, vagy egyiket sem. De honnan vette ezt a léves nézetet? Nem volt nehéz ráakadni. Ballagi forrása itt azon nyilatkozat, melyet egy a névtelenség homályában bujkáló «tekintélyes akadémikus»-tól közölt a M—g ápr. 5-iki száma. Ez az úr a névtelenség leple alatt engem sváb szüők gyermekének declarált, néhai tanáromat, Mika Sándort cseh származású történelmi nihilistának nevezte és constatálta, hogy egyikünk sem értheti meg a magyar nemzet lelkét. Kegyelettelen rút támadása önmagát jellemzi. Ez a «tekintélyes akadémikus» (mi minden terem nálunk szép Magyarországon!) először tett meg engem a *«francia pessimisták, Renan, Anatole France és Bourget»* tanítványának. Tudatlanságán nevettem; végre is, anonym tudatlanság egy újságcikkben, — ehhez hozzá vagyunk szokva. De Ballagi az Akadémia színe előtt állította ugyanezt, egészen a «tekintélyes akadémikus» nyomdokain járva, még ez írók «kétlelkűsége» kiderítésében is

követi a derék névtelent — nem félvén, hogy az Akadémiában, hallgatói közt mégis akadhatnak, a kik olvasták e «pessimisták» munkáit. Forrását követte abban is, hogy Francenak Jeanne d'Arcról szóló munkája lett volna az én legközvetlenebb mintaképem. Ballagi ehhez még a Pingvinek szigetét csatolta.

Egész előadásához két megjegyzésem van. Felolvasása és a «tekintélyes akadémikus» nyilatkozata egyaránt abban a hibában szenved, hogy az én feltételezett mintaképeimet erre az esetre nem tanulmányozták eléggé. Mert, hogy legyek én France tanítványa, mikor Bourget-é vagyok? Hogy legyek Voltaire-é, mikor Renan-é volnék? Csekély fáradság lett volna, ha csak a *Disciple*-t veszik kezükbe és megtudják, hogy Bourget épen a morális felelősség követelményének a harczosa, tehát olyan ellentétben van France-szal, akárcsak a tűz a vízzel. A *Psychologie Contemporaine* kötetéből látták volna, hogy Bourget Taine tanítványa, követője, utánzója, annyira, hogy néha saját eredeti tehetsége szenved az utánzás alatt. De ha már nem akartak az én szegény munkám ledorongolása czéljából könyveket olvasni, az újságokból is észrevették volna, hogy ez a Bourget jó barátja volt a szerencsétlen véget ért Calmettenek, a *Figaro* szerkesztőjének s a tragédia idején is épen nála volt. A *Figaro* pedig nem épen A. France eszméit és irányát propagálja!

De vajon ha ilyen járatlanságot tanusítanak a modern francia irodalomban, mit higyjünk következtetéseikről, hogy az én történetírói mestereim e Montaigne-Voltaire-Renan-Bourget-A. France-féle, a valósággal komikus ellentétben megconstruált sorozatban keresendők? Nem folytatom e sorozat kritizálását, minden hozzáértő tudja, hogy Renant is csak a felületes, hallo-másból és nem munkái olvasásából táplálkozó iskolai kritika állíthatja ide. Nevetséges volna, ha A. France működését és philosophiáját védeni szándékoznám azon támadások ellen, melyekben említett két szakemberünk részesíti. A magyar culturára is compromittáló volna, ha szükségét éreznők, hogy Bourget-t és France-t Ballagival szemben helyes világitásba helyezzük. A M—g azt követelte, hogy Ballagi előadása német nyelvre fordítottassék. Szívből kívánom, magamnak sincs hőbb vágyam a saját igazságom kiderülése érdekében, csak attól félek, hogy a magyar tudományt és Akadémiát compromittálná közzététele. Jobb az ilyen, ha itthon, entre nous marad. De addig is, míg a M—g kívánása valahogy mégis realizálható volna, nagyon kérem, esetleg a

Revue de Hongrie szerkesztőségét, hogy «történetírásunk ragyogó büszkeségének» tapsokkal honorált felolvasásából a Bourget-t és A. France-t illető részeket francia nyelven közöljék. Lehet, hogy olvasása után a két francia író náluk szokásos udvariasságból kötelességének fogja tartani az egymás irányával való kibékülést, s már ezután duettben fognak pessimistáskodni és világot rombolni.

Másik megjegyzésem: ha a kritikus nem ismeri az összehasonlítható objectumokat, mérget vehet rá, hogy hasonlítása tévedés lesz. Bourget, Renan, France ismerete nélkül nehezen bizonyítható, hogy én tanítványuk vagyok. Viszont ha az én munkáimat sem ismerik, ugyanazon eredményre számíthatunk. Ballagi azt írja: «*Szerzőnket (engem) annyira meghatotta (A. France), hogy két tanulmányt is írt róla*». Kiemelem, hogy egyet írtam, a Budapesti Szemlébe és azt sem meghatottságból, hanem abból az alkalomból, hogy France egy közfeltűnést keltő *történeti* munkát írt. Ez az állítás tehát *ferdítés*. És ez egyetlen tanulmányomnak is az a végső conclusiója, hogy A. France *igaztalanul* vádolta meg Jeanne d'Arc személyét és tiszta indítóokait. Ezt a conclusiót, mely egymagában kizárja azt, hogy A. France-től tanultam volna a történetírást, a két akadémikus, Ballagi és a «tekintélyes», jónak látták elmellőzni, pedig ez utóbbi, a «tekintélyes» mindazt, a mit francia irodalmi dolgokról közöl, az én említett cikkemből vette; így az A. France-idezetet, melyet fejemre olvas, így a kettős lélek emlegetését, sőt bátor vagyok azt hinni, hogy szegény Bourget is egyedül annak köszönheti a pessimisták sorozatába kerülését, hogy említett irodalomtörténeti munkáját cikkemben idéztem. A jámbor akadémikus azt hitte, hogy a kit én idézek, az csak gonosz pessimista lehet. Ballagi pedig gyanútlanul követte tekintélyes confrère-jét.

Bourget, Renan, A. France ismerete lényegesen összefügg az újabb francia irodalom és ebben a történetirodalom ismeretével. Az ő philosophiai és politikai álláspontjuk nélkül a modern francia történetírás újabb jelenségei is csak töredékesen érthetők meg: Aulard, Jaurès munkássága, a Taine követéséért folytatott harc stb. Ballagi bizonyára hallott ezen jelenségekről. Évtizedes tanári pályája alatt gyerekjáték lett volna neki, hogy a «pessimistákat», a «skeptikusokat» illetőleg correct nézetekre tegyen szert. Magam részéről végtelenül sajnálom, hogy e kérdést nem méltatta nagyobb figyelemre, mielőtt felfedezésével, az én skeptikus

történetírói nevelésemmel előállott volna. Azt hiszem, hogy felfedezését irodalomban járatos emberek az én mostani megállapításaim előtt is *non sensnek* tartották. Még csak azt említem meg, hogy A. France után Strindberg-ről is készültem írni, az ő *történeti miniature*-jeivel kapcsolatban. Szerencse, hogy nem írtam meg. Most a nőgyűlölő svéd költő hatását keresnek rajtam!

* * *

Ballagi concedálja, hogy a szerző «fiatal ember létére tud még élvezni» (Széchenyi Akadémiáját felette érdekítő megállapítás!) és ezért a skepsis nálam kettős élvezetre vezet: az imperialismus kultusára és a nemzeti irány lenézésére. Mindenesetre különös hedonikus érzések! Lássuk mindkettőt.

Az imperialismusról az akadémikus környezethez illően tekintélyes neveket sorol elő: Manu, Hobbes, Droysen, Seillière s még néhány francziát és angolt említ. Azt mondja: «*Szerzőnk az említettek közül egyikhez sem tartozik.*» Kérdhetném: akkor minek sorolja fel ezeket avagy miért *csak* ezeket? Droysentől különben iparkodtam tehetségem szerint sokat tanulni, az igaz, hogy nem imperialismust. Ezt azt hiszem, még senki se tanulta tőle. Mindamellett köszönettel veszem, hogy nem declarál épen Manu tanítványának. Hová tartozom tehát? Ime: Bossuet tanítványa vagyok, mivel Ballagi ezt mondja rólam: «*Az ő eszménye VI. Károly imperialismusa, mely viszont Bossuetnek 1669-ben Politique tirée de l'Écriture sainte című dogmatikus elméletén alapszik.*» Megvan tehát, heuréka! Előbb a gonosz, istentagadó, republicánus Anatole France tanítványa voltam, ki lábbal tiportam minden tekintélyt, a ki kifiguráztam az emberek cselekedeteit; most pedig a szent püspök, Bossuet híve vagyok, az ő elmélete az eszményem, vele együtt esküszöm arra, hogy az embereket isteni jogon, vallási és világi dolgokban egyaránt fenséges tekintéllyel kormányozzák a királyok s vele együtt kiáltok, természetesen VI. Károly császárra, Rákóczi ellenfelére kacintva: «*Királyok, ti istenek vagytok.*»*

* Ballaginak ezt a megállapítását bátor vagyok Landauer Béla úr figyelmébe ajánlani, a ki egyszerűen, közelebbi meghatározás nélkül materialistának nevezett el. Ha jónak látja, most Ballagi megállapítását tekintetbe véve elhelyezhet valahol Bossuet és a materialisták között. A mi engem nem túlságosan érdekel.

Mindennek lehetne valami értelme, ha Ballagi azt mondaná, hogy én *előbb ez voltam s azután emez* lettem. De nem, szerinte *egyidejűleg* vagyok skeptikus rationalista és Bossuet, a tekintély védője «dogmatikus elméletét» eszménynek tartó «imperialista» és szerinte mindezen nézetek *együtt* nyilvánulnak könyvemben. Azt hiszem, mindenki belátja, hogy itt Ballagi két különböző oldalról elindulva két egymást tökéletesen kizáró eredményre jutott. Akár nem is foglalkoznám tovább ezen újabb felfedezésével, melyet oly hangulatosan vezetett be Manu idézésével, de könyvből absolute semmivel sem bizonyított, ha nem jutna eszembe egy különös egyezés. Ballagi szerint énnekem Bossuet «imperialismusa» az eszményem s idézi Bossuet felkiáltását, mint az én VI. Károlyra alkalmazott felfogásom quintessenciáját: «Királyok, ti istenek vagytok.» — Ime Rákóczi politikai testamentumának befejező, conclusiót kimondó részlete: a világi hatalmak *sont toutes images représentatives de la loi divine, ou pour parler encore plus énergiquement avec l'Écriture: Les Souverains sont des Dieux sur la terre* (Testament politique 77. l.). Azaz: a souverainek nem egyebek, mint földi istenek. — Igen, ezt nem XIV. Lajos, nem az «imperialista» VI. Károly mondja, hanem maga Rákóczi. Azaz szó szerint azt állítja, ünnepélyes formában, politikai testamentumában, a mit Bossuet s a mi Ballagi szerint nekem is eszményem. Ezek után pedig magam is kezdem azt hinni, hogy javíthatatlan confusio van a fejemben (pedig ezzel a sok támadás közt eddig soha se vádoltak). A mi az én eszményem, az Rákóczi nézetével szó szerint megegyezik, ez viszont Ballagi szerint VI. Károly legszemélyesebb politikai maximája. Mehr Licht! VI. Károly, Rákóczi, Bossuet, csekélységem szédítő forgatagba kerültek; melyik vette a másiktól nézeteit? miben tér el Rákóczi és VI. Károly? vajon én Rákóczi imperialismusát tartom-e eszményemnek, vagy VI. Károlyét? Nem lehet eldönteni: Ballagi szövegzésében VI. Károlyé szó szerint egyezik Rákóczi szavaival. Tanácstalanul támolygok, a forgatag még gyorsabb és még szédítőbb lesz, belesodródik a tisztes meaux-i püspök mellé a gúnnyosan nevető Voltaire, majd az optimista Renannak corpulens alakja, A. France és Bourget, a mint a tribunról írt szindarabjával elegáns könnyedséggel lesújt Voltaire és France fejére! És mindezeketől tanultam, mindez «eszményem» és mindez «mintaképem» volt! Ez több, mint a mit egyetlen szegény kezdő fró elviselhet.

Épségben megszabadulva «eszményeimtől», melyekkel Ballagi analyse megtisztelt, még csak azt jegyzem meg, hogy az imperialismus kifejezés nem illik VI. Károly nézeteire. Az ő korával *kütfők alapján* foglalkozó irodalomban absolutismus az eddig használatos kifejezés. A Ballagitól citált irodalom, Manu-tól egész a L'Angleterre et l'Impérialisme cz. munkáig teljességgel közömbös VI. Károly felfogása megállapítására. Absolut uralkodó, autokrata volt, de ebben az irányban épen nem oly pregnans egyéniség, a hogy azt Ballagi feltünteti. 18 éves korától több éven át Spanyolországban tartózkodott s így azt hiszem, a «fiatalos lelkesedés» kifejezést szabad volt használnom. Hogy maga személyesen harczolt, erről meggyőződhetik Ballagi az ő spanyol tartózkodásával foglalkozó irodalomból, a melyet különben bizonyára ismer, csak akadémiai felolvasására nem tekintett meg. Ugyanott meg fogja találni, hogy «hű katalónjait» szerette, azt pedig nagyon jól tudja, hogy a katalónok az ő vezetése alatt a francia invázióval szemben *szabadságharczot* folytattak és így Károlyt fiatalkorában tényekre támaszkodva *hasonlíthattam* szabadsághőshöz! Incriminált mondatomból csak ferdítéssel hozza ki tehát az ellentétet: szabadság és VI. Károly! Ha már a Habsburgok közt a XIV. Lajos-féle absolutismus (és még mindig nem imperialismus) prototypusát keresi, akkor I. Lipótról kellett volna beszélnie, — és akkor egyúttal kiderült volna, hogy ez az egész dolog semmi valóságos összefüggésben nincsen az én könyvemmel, hanem inkább a felolvasó olvasottságának kiterjedt voltát akarja documentálni.

Az az állítása, hogy munkám «párhuzamos életrajz», Rákóczié és Savoyai Eugénéé, nem szorul czáfolásra, mivel semmivel sincs bizonyítva. A karzat megtapsolta s ezzel a felolvasó elérte célját. Hogy pedig miért nem rajzoltam a Lady Montague előadása alapján a bécsi udvar erkölceit, azaz a hogy ő mondja: «hol marad a milieu rajza Rákóczi egyénisége kifejlődésének színhelyén?», (azt hiszi talán, hogy Rákóczi egyénisége Bécsben fejlődött ki), erre egyszerűen azt felelem, hogy munkám címe «A száműzött Rákóczi», előadásomat 1715-ben kezdem s így a Lady Montague előadása iránt való tiszteletem mellett sem mehettek vissza Rákóczi ifjúságára. Az ő bécsi dolgait és a milieut megírta már Thaly Kálmán s bátorkodom Ballagit figyelmeztetni, hogy Thaly Kálmán írta meg Rákócziról s *nem én*, hogy fiatal korában *makacs kártyás* volt s hogy Thaly Kálmáné a felelőség, ha a

Rákóczi ifjúságáról írt *népszerű* művéből ország-világ megtudhatja a fiatal Rákóczi titkos peccatumának a tudományt semmi képen sem érdeklő történetét.* Hogy pedig mi köze Rákóczi száműzetéséhez VI. Károly szerelmeinek és ama «krudélis» nyilatkozatnak, melyet Ballagi nem tart reproducálhatónak, de emlékeztet rá (mintha kenyerem volna a reproducálhatatlan kifejezések emlékezetbentartása), az Ballagi titka, a kinek ügylátszik az írói compositio lehetőségeiről külön nézetei vannak.

* * *

Másik élvezetem szerinte a nemzeti érzés lekicsinylése. Felfogásomat Schopenhauer és Spinoza egy-egy mondatával jellemzi. Találóbbr lett volna, ha saját mondataimmal jellemez, de hát ez nehéz lett volna, mert a nemzeti érzést lekicsinylő mondatot *egyetlenegyet* sem találhatott könyvemben. E helyett megczáfolja Tolsztoj és Ferrero nézeteit a patriotismusról és militarismusról. Majd Schopenhauert is bátran megtámadja és kijelenti, hogy «*az antipatrióták és az antimilitaristák e főalakjaihoz egyenként bátorokodom egy-egy kérdést intézni*». Hogy mit felel Tolsztoj, Ferrero, Schopenhauer Ballaginak az Akadémia színe előtt ünnepelesen tett kérdéseire, az nem az én gondom, hanem Ballagié. Schopenhauerhez félnék kérdést intézni, mert ő úgy szokott felelni, hogy azt nem teszi ki az ember az ablakába. Én csak örülök, hogy e három ember bűneiért nem tesz *engem* felelőssé azzal, hogy kimutatná, hogy ezek is eszményeim voltak. E kérdések után elmélkedik az ezeréves magyar nemzetről és a hazafiságról. Ezen pár sorát én is aláírhatom. Azután áttér Rákóczira és azt állítja, hogy a haza gondolata a szatmári béke után csak

* Mi lett volna, ha én írtam volna e csodálatosan tapintatlan sorokat, melyeknek helyét Thaly iránti elnézésből nem idézem s melyek közt ezek még a finomabbak közé tartoznak: «*gyanakodni kezdett a peccatumról, — vallomást tőn gyóntatójának. De ez a «szent atya» sem fel nem világosította, sem meg nem feddé a romlatlan lelkületű fiút*» stb. a tapintatlanságot az egyház egyik szentsége iránt való tiszteletlenséggel tetézte! Mi lett volna, ha én tettem volna ezt? Gondolják meg ezt Thaly védelmezői. Ugyanitt Thaly Rákóczynak vallásos exaltatióban, önmagával szemben nagyon erős szavait «*redii ad peccatum, sicut canis ad vomitum*» készpénznek veszi és *igaztalanul*, az enyhítő körülmények tekintetbe nem vételével *súlyosbíttja* a róla való ítéletet. A *népszerű* munkában!

formailag élt az itthon maradt magyar nemzetben, tartalmilag pedig azt «*csakis a hazájából hazája törvényhozása által azámkivetett bujdosó fejedelem képviselte és képviselhetten*». Szememre veti, hogy *ezt* a hazafiságot én nem tudom felfogni s ez az ő fő kifogása «A patriotismus» cz. pontban.

Ezért a megállapításáért, hogy a magyar nemzetben 1711-től 1735-ig, a mikor Rákóczit a halál megakadályozta a haza «képviselésében», hiányzott a haza gondolata s hogy ez kinn bujdosott Rákóczival, hálás vagyok Ballaginak. Ilyen primitív, mindenki eszének hozzáférhető formában Thaly Kálmán soha se tudta kifejezni történetphilosophiáját. Mindaz a sok ezer magyar, a ki megbékélt a szatmári békében, mindaz, a ki itthon maradt és verejtékezve művelte a magyar földet, az egész nemzet, a hogy élt és működött 1711 után 20—30 éven át, mindez nem igaz magyar, mindebben csak «formailag» van a «haza gondolata», egyszóval az egész magyar nemzet rossz magyar. Könnyen kérdezhetném és Ballagi nehezen felelhetne, mi történt a «haza gondolatával» akkor, mikor 1735-ben Rákóczi megszűnt azt «képviselni és képviselhetni»? Vajon visszaszállt-e ez a szent gondolat Magyarországra és beköltözött-e azokba, a kik eddig csak «formailag» táplálták? Vagy talán Rákóczi József örökölte és utána a rodostói szegény száműzöttek egész 1800 utánig, amikor az utolsó ottani magyar is elköltözött az árnyékvilágból?

Nem. Ballagi magyarázata az egyoldalú kurucz felfogást, mely történetírásunkra azóta, hogy Salamon Ferencz és Gyulai Pál kritikájától nem kellett tartania lidércnyomásként nehezedett, valóban *ad absurdum* vitte. Felfogása ugyanaz, mint azoké a hirlapi közleményeké, melyek engem hazaárulónak neveztek, mivel sympathiámat nem tagadtam meg azon magyaroktól, a kik a volt kurucz tábornok fegyvertársai, a tatárok kezeiből kilencz-ezer magyar rabot szabadítottak ki. Az ő nézetük szerint az igaz magyar az a kurucz volt, a ki nem ismerte el a dolgok változását és tatárok sereghajtójaként volt kénytelen — jobb érzése ellenére — magyar földre lépni. Ilyen felfogáson nem esodálkozom, ha pártpolitikából élő műveletlen ujságokban jelentkezik, de ha egy akadémikus, az Akadémia színe előtt, komoly érvek nélkül, mint természetes sarkigazságot állítja fel, akkor álmélkodnunk kell azon, hogy hova jutottunk. Ez a felfogás a nemzeti ideálok megmentésének ürügye alatt a nemzet szellemi kincseinek egész tömegét szórja ki felelőtlen pazarlással, mindazon

javakat, melyek az ő mai világba áthelyezett kurucz törekvéseinek* nem szolgálnak támasztékul. Ezen felfogás szerint Károlyi Sándor épen úgy csak «formailag» hazai, sőt, mikor nem az Akadémia előtt beszélnek, épen úgy áruló, mint az szerintük Görgey, mint Nádasdy Tamás, mint a Batthyányak, Báthoryak, a kik Szapolyay Jánossal szemben I. Ferdinándhoz csatlakoztak azaz szerintük eladták magukat a Habsburgoknak, mint akár Zrinyi, a szigetvári hős, avagy a Habsburg-király hű szolgája Losonczy István Temesvár hősi védője! Eddig is tudtuk, hogy ezen felfogás szerint a magyarságnak fele, a nyugati fél, az, a mely napról-napra fegyverben talpon állva védte a török ellen a magyar földet, az a magyarság, mely a török mellett a német és vallon katonák pusztítását is némán, honvédelemmel megosztott munkában gönyvedezve tűrte, ez a magyarság kétszáz éven át áruló volt, eladta magát az idegen királynak! Most jön Ballagi és megtetézi ezt a végső consequentiáiban szinte komikussá váló elfogultságot azzal, hogy a magyarság belső békéjének helyreállításával az egész nemzet — mondjuk ki a paradoxont — nemzetietlen lett. Ennél tovább nem lehet menni s szerencse, hogy Ballagi ideért, mert bizonyos, hogy most újra elkövetkezik előbb-utóbb a nyugodt, tényeknek megfelelő, komoly felfogás uralma, azé, a mely sem nem kurucz, sem nem labancz, hanem egyszerűen magyar nemzeti, minden nemzetit átfogó felfogás, a Széchenyi és Deák hagyatéka. Ballagi felolvasásának ez a részlete tehát nem egyéb, mint a mai kuruczokodó sajtónak berohanása Széchenyi István Akadémiájába. Nem engem illet *caveant consules*-t kiáltani.

* * *

Következő részlete a Rákóczi-gyalázásról szól. Felháborodva tiltakozik az ellen, hogy én a hirlapi támadásokra adott feleletemben, az Akad. Értesítő lapjain, fölmentve éreztem magamat a Rákóczi-gyalázás *ostoba* vádjá alól. Feleletem azoknak szólt, a kik a vádat előbb hirlapokban, majd gyűléseken szórták bizonyítékok nélkül a jámbor közönség közé. Az Akadémiát nem illette

* Ez az, a mit szélbali-kurucz felfogásnak neveztem Thalynál s a mit Ballagi *pártja* nevében (?) az Akadémia előtt sértésnek vett. A *baloldal* német és francia parlamentarizmus gyakorlatban bevett, *komoly*, sőt a pártoktól elfogadott *hivatalos* kifejezés. Nem tudtam, hogy nálunk szégyenlik. Tudomásul veszem. De annyi bizonyos, hogy Thaly 1. kurucz volt, 2. szélbali volt. Mi itt a sérelem?

megjegyzésem; tudtommal a gyermekes hirlapi cikkeket nem az Akadémia sugalmazta, miért tehát e felháborodás?

Kinek a pap, kinek a papné. Ha rólam gróf Andrassy Gyula, Angyal Dávid, báró Hengelmüller László, Békefi Remig, Károlyi Árpád, Tagányi Károly, Takáts Sándor külön nyilatkozatokban mondják, hogy nem gyaláztam Rákóczit, ha ugyanezt megerősíti a magyar történetkutatók tömeges felszólalása, akkor tőlem akár a történetírás büszkesége, Ballagi is hozzáállhat a M-g-hoz és egyszer, kétszer, akár ötször is elmondhatja, hogy igenis gyaláztam Rákóczit. Előadásában egyedül módszerei abnormitásai érdekelnek.

Jónak látja a Rákóczi-gyalázás *«kérdését egyetlen pontra szerítani össze»* (azaz a többit elejti). Ezen egyetlen pont a játéklarang dolga. Természetesen ő sem hiszi el, hogy Rákóczi tudott volna a dolgról. Nem hiszi el pedig azért, mert szerinte adataim nem megbízhatók. Végre itt jelentkezik a történész, az, a ki a kútfőkkel is foglalkozik s nemcsak többé-kevésbé üres szólammal és citátumokkal. Nem mondhatnám ugyan, hogy Ballagi itt úgy mutatkozik be, mintha Ranke-Waitz-Wattenbach iskolájában tanulta volna a kútfőkritikát. Ime szövegkritikai excursiója a magyar történetírás ragyogó büszkeségének: *«Szerzőnk e vád emelésében a hír szaván, vagyis a pletykán kívül kizárólag egy elzüllöttül leleplezett boulevard-író felszínes » egy «önéletrajzi regényből» vett adataihoz fűzött saját kombinációira támaszkodik.»* A hír szava, vagyis pletyka nem egyéb, mint Pentenriedter császári követ párisi jelentése, a mely igen részletesen írja le Rákóczi helyzetét, a kártyázás dolgát s *a híre van* kifejezés nála kizárólag az összeg nagyságára, a 40,000 livres-re vonatkozik. Nem ismernék szomorúbb munkát, mint hogy ha nekem most 1914-ben előadást kellene tartanom a diplomatiái jelentések mint történeti kútfők értékéről és azon módszertani szempontokról, melyek szerint hitelességüket megítélhetjük. Manapság, mikor innen-onnan száz éve lesz, hogy ezek értékét Ranke felfedezte és egész korszakalkotó irodalmi munkásságát első sorban követjelentésekre építette, melyeket most Ballagi felsőbbeségesen *pletykának* nyilvánít! De bízom abban, hogy a mi történészeink tisztában vannak a követjelentések értékével és Pentenriedter adatát más szempontból mérlegelik, mint a M-g és Ballagi, a ki felolvasásában mind inkább közeledett a M-g álláspontjához. Az *«elzüllöttül leleplezett boulevard-író»* nem más, mint Léo Mouton, a Bibliothèque Nationale-nak ma is könyv-

tárnoka, a kinek elzüllése meséjével a M—g látta jónak tractálni olvasóit csak azért, hogy évekkel ezelőtt írt könyvének adatait discreditálja. Ballagi követi a hirlapot, elzüllöttnek nevez egy komoly tudóst, a kinek egyéb köteteiről hallania kellett volna hosszú tanárkodása folyamán, a ki a világ első könyvtárának conservateur adjoint-je (ez ma is Mouton hivatalos czíme, — a Rochette-ügybe soha se volt belekeverve!) a helyett, hogy megnézné, hogy Mouton párisi levéltárak actáit *azó szerint* közli-e; — ha tehát kétség van hitelességében, nem alaptalanul feltételezett elzüllését kell hánytorgatnia a történetkutatónak, hanem egyszerűen constatálnia kell, vajon pontosan másolta-e le az actákat. A harmadik kútfőről, Prévost abbéról, a ki maga is kártyázott a Hôtel de Transsilvanie-ban és határozottan mondja, hogy Rákóczi hasznára folyt a kártyázás, semmit sem szól Ballagi, a kit úgy látszik, már a két első kútfőkritikai kísérlet is kifárasztott. További kritika helyett végkép elvész a M—g-tól tanult stylaris virágok producalásában. Rákócziról azt mondja, hogy én *szobelsz sipistának marasztalom el*, rajtam pedig az Akadémia színe előtt a *szádizmus körtünetét* állapítja meg. Fejemre olvassa valamely előkotorászott aphorisma-gyűjteményéből XIII. Leó pápa 1883-iki szavait s azután energikus végszó gyanánt kijelenti, hogy *megtestesült szántszándékos elhallgatást* követtem el, *in pessima forma és tizenhárompróbas rosszhiszeműséget*.

Nem óhajtom Ballagi hangját utánozni, még akkor sem, ha az Akadémiából hallatszik. A kártyázás dolgát a következő fejezetben az ő felolvasásától függetlenül fogom elintézni. Csak azt jegyzem még meg, hogy a szántszándékos elhallgatás vádját a *«mikor tudja»* két szóra alapítja: szerinte ebben a két szóban van összesűrítve az én gyalázkodásom. Mondatom így hangzik: *«Háznépe fentartására szerencsebarlangból kénytelen a pénzt szerezni, mikor tudja, hogy ennek árán nem egy fiatal existencia örvénybe merül.»* Ez előtt pedig a következő mondat áll: *«A cagyoni romlásból pedig így származtak házi kellemtelenségek, melyek már a fejedelem erkölcsi lényére is nyomasztó hatással voltak.»* Hát ha én Feleletemben a *«mikor tudja»*-ra nem hivatkoztam, ez legfőlebb azt mutatja, hogy nem használtam ki mindent, a mi mellettem szól. Mert ha már a játékbarlang dolga bizonyos, ha Rákóczi tudott róla (mindez a *«mikor tudja»* előzménye) és ha én felteszem, hogy ez a tudat az ő erkölcsi lényére hatással volt, nyomasztó hatással volt, hisz

szerintem részben ezért menekült a grosboisi magányba, akkor nem ez, hanem ennek az ellenkezője lehet Rákóczi igazságtalanság. Igazságtalanság, ha felteszszük (a mit Ballagi a «mikor tudja» elvetésével tesz), hogy Rákóczi játéklarangot tartván, azt tudta, hogy ott fiatal existenciák mennek tönkre, de nem törődött vele: azaz erkölcsi lényére ez nem volt hatással. — Ha Ballagi tovább is fentartja a «mikor tudja» támaszkodva a Rákóczi-igyalázás vádját, felhívom figyelmét arra, hogy a *Protestáns Szemle* szerint «Rákóczi emlékének igazi megszenteléstelenítői» az én «*lelkismeretlen vagy legalább is vétkesen jéhízemű támadóim*». A Protestáns Irodalmi Társaság közlönyének nézete mellett Ballagi, a protestáns egyház fia, — talán nem fog úgy szó nélkül elmehetni, mint az előbb említett történetírók nyilatkozata mellett.

* * *

Következő fejezetének tartalmatlansága felment attól, hogy a felolvasással, mint történetirodalmi productummal tovább is foglalkozzam. Csak röviden említem, hogy «Az emigráció és a diplomatiái nulla» cz. alatt a következő neveket és a nevek nagyságának megfelelő nagymondásokat és összefüggéstelen aphorismákat szórja össze: Dante, Piero Medíci, Macaulay, Clarendon, Francesco Vettori, Kossuth, Mazzini, Herzen, Victor Hugo, Teleki Sándor, Rákóczi, Krözus, Kaiserstadt, XVI. Lajos (XIV. helyett), Nádasdy, Zrinyi Péter, Longueville, Beaufort, Franciaország, pápa ő szentsége, protestantismus, absolut királyok, concordatum, hitetlen török, hugenották, ce grand Cardinal de Richelieu, Gusztáv Adolf, a protestantismus kardja, Duc de Montmorency, Napkirály, Habsburgok, belpolitika, külpolitika, monarcha, külföld, frondórok, Rákócziak, Prinz Eugen von Savoyen, der edle Ritter, stb. stb., mindez nem egészen egy (mondd: egy) újságlapon. Közben szép akadémikus mondatok: «*Recsegröpcg az egész európai államrendszer. Egy szoknyalibbenés, egy sértés, egy kegyencz elvetése . . .*» «*Csak nem voltak hülyék*» a bécsi ministerek. Rákóczi szerinte «*láthatta, miként vonul vissza Hollandia minden nagypolitikától, hogy bukik meg Svéd- és Lengyelország nagyhatalmisága; miként foglalja el helyüket óriási léptekkel Oroszország*» stb. stb. Ez bizonyítja szerinte, hogy Rákóczi jól volt értesülve a «nagypolitikáról». Sokat használhat manapság Manuel portugál exkirálynak, ha látja, hogyan vonul vissza Anglia a kettős és hármasszövetség

fegyverzajától és hogy Japán és Amerika óriási léptekkel vonulnak be a «nagypolitikába»! Bizonyára örül, ha ágensei ilyen nagy újságokat jelentenek neki! Ilyen szétfolyó általánosságokban csak kis diákok fognak összefoglaló szempontokat felfedezni, a minék hiányát épen Ballagi veti az én szememre. Különben kimutatja, hogy az emigrációról való felfogásom Macaulay-éval egyezik. Hogy a nagy angolnak is ilyen kritikákat kellett eltűrnie enyimmel egyező nézeteiért, mint nekem, azt nem hinném. Ez nekünk magyaroknak a privilégiumunk.

Mivel azonban Ballagi az újkori történet tanára és mivel nézetei mégsem adnak tudományos megbeszélésre alkalmat, legyen szabad őt gróf Andrassy Gyulának nézetére figyelmeztetnem: *«Rákóczi emigrán»korabeli politikáját én sem tartom helyesnek. Teljesen osztom ebben a tekintetben Szekfü álláspontját. Erdély önállósága tényleg nem volt helyreállítható s nem biztosította volna a nemzet szabadságát; a szatmári béke elkerülhetetlen volt és tovább harcolni a megsemmisülést jelentette volna. Viszsaestünk volna abba a nyomorba, a melyből Rákóczi makacs harcza mentett meg bennünket.»* (Magy. Hirlap 1914 május 10. és az Olesó könyvtárban.) Ha az újkori történet tanára silány munkának tartja is azt, a mit Rákóczi emigráns politikájáról kifejtettem, *megelégszem* gróf Andrassy Gyula helyeslő szavaival. Az igaz, hogy tudtommal gróf Andrassy nem Ballagitól sajátította el újkori történeti ismereteit. De én sem.

* * *

Az «összefoglalás»-ban az adoratio és veneratio különbségeit fejti ki a kath. egyház tanítása szellemében, ezzel egy lélekzet alatt Thaly Kálmánról, Wagner Richardról és Nietzsche-ről beszél (a kikről még eddig nem volt alkalma szólani), s azután összefoglalásként constatálja azt, a miről eddig szintén nem volt szó: hogy én *materialista* és (!) *Sainte-Beuve* tanítványa vagyok!¹

¹ A Sainte-Beuve-említés ismét egyezik az előbb említett «tekinthetős akadémiás» kezdetleges analysisével. A materializmus vádját Landauer Béla, irodalmilag előttem sajnos ismeretlen író emelte egy felolvasáson. Görög Imre viszont egy másik felolvasáson azt hibáztatta, hogy nem vagyok materialista. Ő és Landauer egymás között megbeszélhetik, melyiküknek van igaza. Hogy a St.-Beuve-től tanulás hiba volna, a mit az ember szemére lehet vetni, ez azt hiszem olyan novum az irodalomban, hogy vele egész Európa figyelmét magunkra vonhatnánk.

«Meg vagyok terhelve» *skepticizmussal* és *tyinizmussal* (erről már volt szó, a *sadizmust* pedig kifejejtette az «összefoglalás»-ból) és híve vagyok a «romantikus és lyrico-subjektív iskolának». Ez ismét új felfedezés és annyit jelent, hogy legalább is Novalis epigonjának soroz be. Bizonyítani talán más alkalommal fogja.

Végző conclusiója: *Az ilyen munka történettudományi szempontból értéktelen.* Rám nézve lehangoló conclusio. Kénytelen vagyok a magyar történetírás ragyogó büszkeségének ítéletétől megint *csak* Andrassy gróf tanácsához menekülni. «*S a jövőben is mindig csak azt írja, a mit helyesnek hisz. Ne törekedjék tetszeni, hanem keresse az igazságot.*» Gyönyörű szavak, melyek értelmét eddig is törekedtem megvalósítani. Lehet, hogy ezért nem tetszik a munkám Ballagi Aladárnak.

* * *

Jegyzet a játékbarlangról. Egy jelenleg Párisban tartózkodó barátom Eckhart Sándor, szíves volt constatálni, hogy a Léo Moutontól a játékbarlangról közölt acták néhány orthographiai eltérést kivéve betűhíven megegyeznek a párisi külügymin. levéltárban levő actákkal. Ezen alkalommal néhány újabb adat is előkerült, a mit Mouton, a kit csak a ház és nem Rákóczi története érdekelt, elmellőzött. Ime *Bizoton* rendőrbiztos jelentése *1713 ápr. 8-áról*: Je dois vous avertir, que non obstant les parolles que le sr Pean vous avoit données de faire cesser le jeu public de Lansquenet pendant les festes qui se tenoit a l'hostel de Perou il a recommencé hier avec un plus grand appareil disant que Mr de Pontchartrain avoit dit au Prince Ragotsky qu'il pourroit faire jouer dans ses appartemens et qu'il vous ecrirait pour le tollerer, comme j'ignore si ces faits sont véritables j'ay creu estre obligé de vous en rendre compte pour que vous me fassiez scavoir vos ordres. *1713 ápr. 20. Pontchartrain Brennerhez*, közölve Moutonnál, vége (Mouton elhagyta) így hangzik: [faire cesser absolument] vous n'avez pas oublié Mr tout ce que vous avez eu agreable de me dire en dernier lieu a cet egard et j'en ay rendu un lidelle compte a sa Majesté qui a receu avec plaisir les parolles precises que vous avez bien voulu me donner, je ne puis cependant m'empêcher de vous faire part de cette lettre que je reçois du comm^{re} Bizoton qui m'assure que le jeu a recommencé avec plus d'appareil que jamais ce qui seroit bien

contraire a toutes vos promesses, je n'ay point voulu en parler au Roy qui en auroit (sic) tres peiné jusques a ce que j'aye sceu de vous mesme si le fait et vray et supposé qu'il le soit ce que Mr le Prince de Transsylvanie souhaite que j'aye l'honneur de dire a sa Majesté a qui je ne pourrois en ce cas me dispenser de rendre compte. -- 1713 *ápr.* 23. *Brenner Pontchartrainhez*: La resolution du Prince de Ragotski touchant le jeu estant encore telle que j'ay eu l'honneur de vous dire, j'ay celuy de vous assureur de nouveau que ce Prince très éloigné de vouloir déplaire au Roy, a pourtant permis et permet a ses gentils-hommes françois et autres le jeu dont il s'agit, dans la confiance qu'il a que Sa M^{té} voudra bien qu'il aye des françois a son service, comme il en a eu depuis plusieurs années, et qu'il permet aux uns et aux autres les moyens de subsister auquel son etat present l'oblige d'avoir recours par raport a eux, sans vouloir pourtant souffrir aucun scandale ou desordre. Tout ce qui se fait a cet egard est de son consentement c'est par son ordre que j'ay l'honneur de vous escrire ses sentimens et je n'y ajoute des miens que ceux de veneration et de respect. --- 1713 *ápr.* 26. *Pontchartrain Torcyhoz*: J'ay l'honneur Mr de vous faire part d'une lettre que j'ay escrite a Mr l'abbé Brener et de sa reponse laquelle vous verrez que malgré les paroles positives de faire cesser le jeu de l'hostel du Perou, Mr le Prince Ragotsky est dans sa resolution de le soutenir et vous pourrez voir aussy par l'Extrait cy joint d'une lettre du com^{re} Bizoton que ce jeu continue avec plus d'affluence et de concours que jamais.* Le Roy a qui je[n] en ay pu me dispenser d'en rendre compte en a paru trespeiné et souhaite que vous ayiez agreable de prendre sur cela ces ordres. Il paroít d'autant plus extraordinaire que Mr le Prince Ragotsky veuille soutenir ce jeu, qu' estant icy incognito, il n'est point censé avoir de caractere pour l'autoriser, que les François qu'il

* Jellemző a rendőrség ápr. 7. jelentése, mikor a hotel előtt nous avons trouvé audevant de la porte cochère le long dudit quai vingt carrosses arrêtés sous la porte et dans la cour dixhuit ou vingt chaises portatives et plusieurs porteurs et plus de livrées à coté, la porte et l'escalier éclairés de plusieurs lumières et un Suisse à ladite porte. Adatok a játék technikájára, Péan és D'Absac szerepére stb. Kiadta Léo Mouton. *Une descente de police et une rixe à l'Hôtel de Transsylvanie* (megjelent a *Bulletin de la Société Historique du VIe arrondissement de Paris*, XII. kötet, 49—58 ll.)

a a son service sont toujours également sujets du Roy, et par consequent obligez de se soumettre aux Loix et ordonnances du Royaume et qu'enfin il convient peu a un Prince de recourir a un tel expedient pour faire subsister ses domestiques [Pontchartrain közbeszúrta: surtout luy ne demeurant pas a Paris et ne jouant pas]. Je vous supplie de vouloir bien me mander ce que le Roy aura jugé a propos de decider et d'ordonner a cet egard afin que je puisse en donner avis a Mr Dargenson et luy prescrire ce qu'il aura a faire pour s'y conformer. — 1713 ápr. 26. Kivonat Pontchartrain egy (másik) leveléből: jelenti, hogy D'Argenson R. két francia szolgáját elítélte; qu'il avoit fait sçavoir a M. l'abbé Brenner que quoique le Roy eut deffendü expressement les jeux publics, sa M^{te} vouloit bien cependant suspendre la condamnation de ces deux francois qu'a ce que M le P^{er} Ragotzy fut informé de la rigueur de ses ordonnances. — que l'abbé Br. luy avoit repondu que le Prince son Maitre permettoit a ses domestiques de tenir un jeu public, come la seule ressource qu'il eut pour les faire subsister, et qu'il esperoit que sa M^{te} voudrait bien luy accorder cette grace. — Sçavoir sur ce sujet les intentions de M^{te}. — 1713 apr. 27. R. hét oldalnyi panasza XIV. Lajoshoz szomorú viszonyairól: Prevost de Scepus (Brenner) részletesebben meg fogja magyarázni, mily nyomorúságos helyzetben vannak. — 1713 máj. 3. Pontchartrain kérdi Torcyt, mit határozott a király a Hôtel de Pérou-beli játékot illetőleg és mi legyen az eddig végre nem hajtott elítéléssel. Et le jeu continue avec le mesme desordre. (Mindez a párisi külügymin. levéltárban. Fonds de Transylvanie tome XVII.)

Ezen adatokból és a Moutontól közöltekből megállapíthatjuk a következőket. A játék már 1713 április legelején folyt, Rákóczi szolgálói, Péan és D'Absac vezették. A rendőrség jelentésére a király elé került a dolog, a ki nem helyeselte a játékot, de mivel R. agense, Brenner megígérte, hogy abbahagyják, megnyugodott (ápr. 20. levél). A játék azonban nem maradt abban, s már ápr. 23.-án közölte Brenner a kancellárral R. resolútióját, hogy francia és egyéb szolgálóinak megengedi a játékot, mivel nem tudja őket másként eltartani. A kancellár e resolúcióban kifogásolta azt, hogy R. maga engedi meg a játékot, holott ő Párisban 1. incognito van, tehát saját embercinek sem engedhet meg nyilvános játékot, 2. még kevésbbé francia alattvalóknak, még ha szolgálatában állanak is. A kancellár jelentette nézetét a

külgyminiszternek, hogy ez, mint a kinek hatáskörébe tartozik az erdélyi fejedelemmel való érintkezés, jelentse tovább a királynak. Addig is, míg a király határoz, a két francia ellen hozott újabb ítéletet nem hajtották végre. R. sietett szomorú helyzetéről a királyt levélben értesíteni azzal, hogy e részleteket Brenner fogja elmondani. Az újabb királyi resolútióról nem tudunk, de hogy az nem lehetett egyéb, mint a játéknak oly módon való megengedése, hogy Pontchartrain aggodalmai eloszoltak, ezt bizonyítja 1. Pentenriedternek könyvem 312. l. id. jelentése **1715** decz. 15-éről. R. jövedelme abból van, hogy meg van neki engedve in seinem haus alhier alle sonst verbottene grosse spil treiben zu lassen, welches ihm jährlich bis 40 tausend livres an Carten geld eintragen solle (a *solle* = a hogy mondják, egyedül a 40000 livresnyi összegre vonatkozik, nem pedig a hogy elferdítették támadóim!); 2. Brenner **1716.** kérvénye arról, hogy a játék *most* válik nehezebbre: devient trop à charge R.-nak (id. könyvem 341. l.), 3. a szemtanú Prévostnak egy adata, mely megegyezik a tőle független Pentenriedterével (id. u. ott).

Annak a föltevésnek, hogy R. nem tudott volna a dolgról, legyőzhetetlen kritikai akadályai vannak. Brenner hivatalosan accreditalva volt, mint az erdélyi fejedelemnek a francia udvarnál levő követe. Őra tudta nélkül mégis tárgyalhatott volna Pontchartrainnal és akár Torcyval is, de ez a lehetőség rögtön ki van zárva, mikor megtudjuk, hogy a játékügyről Torcy többször jelentést tett a királynak, a ki viszont több resolútiót adott ki ez ügyben. Ki van zárva annak a lehetősége, hogy Brenner Őra tudta nélkül adott volna be hónapokon át leveleket, melyekről tudta, hogy tartalmuk a király elé kerül, a ki ennek alapján határozni fog, mikor tudta, hogy a király mindennap találkozhatik urával, egy czélzásra van szükség és az ő hűtlensége kiderül. S végtére Torcy sem volt gyermek, hogy ilyen egyszerű módon be engedte volna magát csapatni. -- Az pedig, hogy a játék még 1715 és 1716-ban is folyt, absolute hihetlenné devalvalja az állítást, mintha Brenner műve volna az egész. 1713 áprilisától legalább is 1715 decz. 15-éig folyt ott a játék, minek híre

* R. a francia viszonyok nem ismerésével azt hitte, hogy nincs szükség kir. engedélyre. A játéktartás azonban akkor ép olyan állami jövedelem volt, mint ma a lottójövedék, így kamerateisztikus okból érthető meg a francia hivatalnokok tiltakozása.

egész Párisban elterjedt (ma az egész világon ismert dolog, *Manon Lescaut* által). Hatóságok levelei, királyi resolúciók és végrehajtásuk azon alapultak, hogy Rákóczié volt a játékház, s ez az alap fictio lett volna, csupán csak Brenner fictiója? Valóban, fájdalmas lehet e tényt elismerni, de remélem, a magyar történetírás nem fogja önmagát degradálni azzal, hogy itt behúnyja szemét. Pentenriedter jelentésében nincs komoly ok kételkednünk. Diplomata volt, a ki ura ellenségét kísérte szemmel. Ebben a helyzetben természetesebb volna, ha R. hatalmát túlbecsülné csak azért, hogy magának minél nagyobb tisztességet és dicséretet szerezzen, ha sikerül az ellenség «hatalmas» intrikáit kijátszania. A konstantinápolyi császári követek gyakran beleestek ebbe a hibába, mikor R. diplomatiái befolyását túlbecsülték és nem egyszer rémképeket láttak. De az ellenkező hiba legalább is valószínűtlen, az pedig, hogy Pentenriedter az elbeszélést újjából szopta volna, olyan lehetőség, melynek czáfolásától azok, a kik diplomatiái actákat valaha is tanulmányoztak, felmentve érzik magukat,

Bécs.

SZEKFI GYULA.

Kassowitz Tivadar Bruno †

(1880—1914.)

Fiatal történetírói gárdánk egyik nagytehetségű és szép reményekre jogosító tagjának, dr. Kassowitz Tivadar Brunó, székesfővárosi levéltárosnak pályáját törte derékban hosszú és kérlelhetetlen betegség után a halál. Az ellenreformatio történetírói német és magyar nyelven írt tanulmányai, — a melyek egyikéről folyóiratunk utolsó számában emlékeztünk meg — kisebb dolgozatai és könyvismertetései nagy olvasottságot, széles látókört és kiváló történetírói készséget árultak el. Sorvasztó betegsége nyomában támadt kedélyhullámzásai s az úgynevezett «erdekies ember»-nek magára erőltetett álarcza miatt sokan idegenkedtek Kassowitztól; a kik azonban ismerték kiváló tehetségét, méltán látták benne szegényes világtörténeti irodalmunk egyik jeles művelőjét. Sajnos, a kérlelhetetlen halál megakadályozta abban, hogy reményeinket valóra váltsa.

— t. —

A M. Tud. Akadémia kiadásában megjelentek:

Asbóth Oszkár dr. A hangsúly a szláv nyelvekben.....	1.60
Bálint Gábor. Jelentése Oroszország és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. Melléklet: 5 khálmik dana hangjegye.....	—40
— Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. 3 füzet. Egy-egy füzet.....	2.—
Ballagi Mór. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr.....	—40
— Baronyai Decsi János és Kis-Viczay Péter köszöndásai.....	—20
— Nyelvünk újabb fejlődése.....	—40
Brassai Sámuel. A magyar bővített mondat.....	—60
— A mondat dualismusa.....	1.20
— A neo- és paleoögia ügyében.....	—60
— Commentator commentatus. Tarlózatok Horatius szatiráinak magyarázóí után.....	—80
— Paraleipomena kai diorthomena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneide II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra.....	—80
— Szórend és accentus.....	—80
Budenz József. A németországi philologok és tanfériak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről.....	—30
— Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. Három füzet.....	4.80
— Egy kis vizshang Vámbéry Armin úr válaszára, vagyis «A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet» czimű II. értekezésére.....	—40
— Erdei- és hegyi-cseremiszt szótár. (Vocabularium cseremissicum utriusque dialecti.) Főleg Reguly cseremiszt szógyűjteményéből és az Ujtestamentom cseremiszt fordításából.....	1.—
— Magyar-ugor összehasonlító szótár. (Lexicon Linguae Hungaricae cum Linguis Ugricis comparatae.) 3., 4. és 5. füzet. Egy-egy füzet.....	2.—
— Moksá- és erza-mordvin nyelvtan.....	1.—
— Podhorszky Lajos magyar-sínai nyelvhasznítása.....	—20
Fábián István. Finn nyelvtan.....	1.—
Finály Henrik. A besztercei szöszedet. Latin-magyar nyelvmélek a XV. századból.....	—40
— Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérte és teljes szövegeteket készített hozzá.....	4.—
— Adalékok a magyar rokonértelmi szók értelmezéséhez.....	—40
Gedeon Alajos dr. Az alsó-metenzéfi német nyelvjárás hangtana.....	1.50
Genetz Arwid dr. Orosz-lapp utazásomból.....	—40
Goldziher Ignác dr. A buddhizmus hatása az iszlámba.....	—80
— A muhammedán jogtudomány eredetéről.....	—20
— A nemzetiségi kérdés az araboknál.....	—60
— A pogány arabok költészetének hagyománya.....	1.20
— A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval.....	1.—
Jelentés a M. T. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdaviszonyokra keleten.....	—40
— Palesztina ismeretének haladás az utolsó három évtizedben.....	—80
Halász Ignác. Svéd-lapp nyelv V: Népköltési gyűjtemény a pite lappmark arjeplogi egyházkerületéből. Gyűjtötte s magyar fordítással, jegyzetekkel ellátta.....	6.—
— Svéd-lapp nyelv VI: Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesundói lapp szöveggyűjteméssel.....	3.20
Hunfalvy Pál. A kondai vogul nyelv. A Popov G. fordításának alapján.....	6.—
— A Kün- vagy Petrarca-codex és a künok.....	—60
— A M. T. Akadémia és a szuómi irodalmi társaság.....	—40
— A számlálás módja és az év hónapjai.....	—40
— Az orientálistáknak Londonban 1874-ben tartott nemzetközi gyűléséről.....	—30
Imre Sándor. Nyelvtörténelmi tanulmányok a nyelvújításra nézve.....	1.20
Joannovics György. Az ik-es igékről.....	—80
— Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez.....	—60
— Értsük meg egymást. (A neológia és orthológia ügyében).....	—60
— Szórendi tanulmányok I. rész.....	—60
— Ugyanaz..... II. rész.....	—80
Kazinczy Ferencz levelezései. Közzéteszi dr. Váczy János I—XV. köt.: 1763—1818-ig. Minden kötet ára 10 korona. A II. köteté.....	12.—
Kégl Sándor dr. A perzsa népdal.....	—90
— Tanulmányok az újabbkori perzsa irodalom történetéből.....	3.—
Kunos Ignác dr. Három kargó-játék.....	2.—
— Kis-Azsia török dialektusairól.....	—90
— Nasreddin Hodsa tréfái. Török (kis-ázsiai szövegét gyűjtötte, fordítással és jegyzetekkel ellátta.....	3.—
— Oszmán-török népköltési gyűjtemény. Két kötet.....	10.20
— És Munkácsi Bernát dr. A belviszonyragok használata a magyarban.....	1.—

Gróf Kuun Géza. A künök nyelvéről és nemzetiségéről	80
— A sémi magánhangzókról	75
— Adatok Krim történetéhez	40
— Codex Cumanicus. Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit, prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit	10.
Lindenschmidt Mihály. A verbázi német nyelvjárás	90
Lugossy József. Hangrendi párhuzam ezer példában	20
Mayr Aurél dr. A lágy aspiraták kiejtéséről a zendben	20
— Az úgynevezett lágy aspiraták phoneticus értékéről az ó-indben	120
Melich János. A gyöngyösi latin-magyar szótár-törödéek. Veress Ignác másolata felhasználásával közrebocsátotta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta	5.
— Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai. (A középfrank nyelvjárás térképével)	120
— A brassói latin-magyar szótár-törödéek	60
Molnár Albert. (Szenczi-) naplója, levelezése és irományai. Jegyzetekkel ellátta Dézsi Lajos, Hasonmással	9.
Munkácsi Bernát. Árja- és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet: Magyar szójegyzék s bevezetésül: A kérdés története	12.
— Budenz József emlékezete	120
— Vogul népköltési gyűjtemény I. kötet: Regék és énekek a világ teremtéséről. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	3.
Kiegészítő füzet	6.
II. kötet: Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.
III. kötet: Medveénekek. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	10.
IV. kötet: Eletképek. Sorsénekek, vítezi énekek, medveünnepi színjátékok állaténekek, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzék. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.
— Votják népköltészeti hagyományok	4.
— Votják szótár. 4 füzet	16
Nyelvemlékek. Régi magyar — Kiadta a M. T. Társaság IV. kötet. Első osztály: Guary-codex	2.
Második osztály: Egyházi vegyes könyv. (Winkler-codex)	3.
V. kötet: A Jordánszky-codex bibliafordítása. Sajtó alá rendezte és kinyomatta Toldy Ferencz. A kész nyomtatványt az eredetivel összevetette, a Csemez-törödéek szövegével kiegészítette és előszóval ellátta Volf György	12.
Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerkesztik: Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Aron. Közzéteszi Volf György. Tartalma:	
I. kötet: Bécsi-codex. — Münchener-codex	4.
II. kötet: Veszprémi-codex. — Peer-codex. — Winkler-codex. — Sándor-codex. — Gyöngyösi-codex. — Thewrewk-codex. — Kriza-codex. — Bod-codex	4.
III. kötet: Nagyszombati-codex. — Szent-Domokos-codex. — Virginia-codex. — Közzéteszik: Komáromi L. és Király Pál	4.
IV. és V. kötet: Erdy-codex. Egy-egy kötet	4.
VI. kötet: Tihanyi-codex. — Kazinczy-codex. — Horvát-codex	4.
VII. kötet: Ehrenfeld-codex. — Simor-codex. — Cornides-codex. — Szent-Krisztina élete. — Vitkovics-codex. — Lányi-codex	4.
VIII. kötet: Szent Murgit élete. — Példák könyve. — Könyvecske a szent apostoloknak méltóságáról. — Apor-codex. — Kulcsár-codex	4.
IX. és X. kötet: Érsekújvári-codex. Egy-egy kötet	4.
XI. kötet: Debreczeni-codex. — Gömöri-codex	4.
XII. kötet: Döbrentei-codex. — Teleki-codex	4.
XIII. kötet: Festetics-codex. — Pozsonyi-codex. — Keszthelyi-codex. Miskolczi-törödéek	4.
XIV. kötet: Lobkovitz-codex. — Batthyányi-codex. — Czech-codex	4.
XV. kötet: Székelyudvarhelyi codex. — Guary-codex. — Nádor-codex. — Lázár Zelma-codex. — Birk-codex. — Piry-hártya.	6.

*Megrendelhetők a M. Tud. Akadémia könyvkiadóhivatalában
Budapest, V., Akadémia-utca 2. sz.*

MAGYAR MŰVELŐDÉS-
TÖRTÉNETI INTÉZET
Szeged.

L 113

u. b. 125.

VIII/1682

m.

1914.

4. füzet.

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

Megjelen évenként négy tizives füzetben január,
márczius, június és október hónapokban.
Előfizetési ára egy évre 12 K, egy-egy füzet 3 K.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1914

Kéziratok és könyvek a szerkesztő lakására küldendők
(II. k., Retek-utca 37.)

TARTALOM.

	Lap
<i>Révay József</i> : Ókeresztény symbolumok* (II.1)	481
<i>Erdélyi László</i> : Árpádkori társadalom történetünk legkritikusabb kérdései (I.)	517
<i>Molden Ernő</i> : Adalék a keleti kérdés történetéhez	562
 Kisebb közlemények.	
<i>Wertheimer Ede</i> : Mária Antónia királynénak állítólagos levelei	576
 Irodalom.	
Nikolaus Pfeiffer: Die ungarische Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung 1221. bis zur Tatarenverwüstung 1241—1242. Ism. <i>Lukács József</i>	579
Die böhmischen Landtagsverhandlungen und Landtagsbeschlüsse vom Jahre 1526 an bis auf die Neuzeit. Herausg. vom königl. böhm. Landesarchive XI. Die Landtage des J. 1605. Herausgegeben von Kamil Krofta. I. Teil, Ism. <i>Ernyey József</i>	581
Vélics László S. J.: Vázlatok a magyar jezsuiták multjából. Ism. <i>Fatek Ferencz</i>	585
Sp. P. Lambros: Σελίδες ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ ἐν Οὐγγαρίᾳ μακεδονικοῦ ἐλληνισμοῦ. Ism. <i>Czebe Gyula</i>	588
P. Fülöpp Cyrill: Királyi hercegnő a kolostorban. Ism. <i>Lukács Károly</i>	592
Eugene Pivány: Hungarians in the American civil war. Ism. <i>Márki Sándor</i>	595
 Folyóiratok és könyvek.	
<i>Élmélet</i> . Irta: <i>Madzsar Imre</i>	599
<i>Ólcor</i> . Irta: <i>Heinlein István</i>	600
<i>Középkor</i> . Írták: <i>Divéky Adorján, Domanovszky Sándor, Krofta Kamil, Munkácsi Kálmán</i>	603
<i>Ujkor</i> . Írták: <i>Görög Imre, Holyb József, Lukács Károly</i>	609
<i>Magyar történet idegennyelvű folyóiratokban</i> . Irta: <i>Szkunzevics Kornél</i>	616
<i>Könyvek</i> . Irta: <i>Fóti Lajos</i>	600, 603, 605, 609, 611, 614, 615
 Különlék.	
Láng Margit: Pergamoni ásatások	630
Kropf Lajos: A magyar királyok és a sárgaság gyógyítása	633
Márki Sándor: Szekfű úr újabb válaszára	634
Szekfű Gyula: Megjegyzések Márki nyilatkozatára	635
Divéky Adorján: A krakói Tudományos Akadémia működése 1912—1913-ban	638
Bauer Vilmos: Koser Reinhold †	640

* *Hibaigazítás*: E folyóirat júniusi füzetének 361. lapján a két szalag közt a keresztet hibásan adtuk. A helyes forma ez:

ÓKERESZTÉNY SYMBOLUMOK.

II. A lélek.

Ἡ ψυχὴ σου εἰς τοὺς οὐρανοὺς

Felirat a Domitilla-katakombában.

Az ókeresztény symbolumok tekintélyes része vonatkozik a lélekre, mely megszabadulva a test nyűgétől, szabadon szárnyal az ég felé, honnan, már pogány hit szerint is, ered: spiritus ivit illuc, unde ortus; quærite fontem anime, mondja egy római felirat.¹ A lélek ábrázolása az óker. művészetben ugyanazon symbolumok segítségével történik, mint az antikban. Természetes, hogy nem valamennyi fordul elő egyformán gyakran, az is könnyen érthető, hogy egy-egy symbolum néha többféle jelentésben is szerepel, vagy más és más helyen más-más jelentést vesz magára. Valamennyi esetet nem lehet vizsgálódás tárgyává tennünk, elég lesz minden symbolumnak csak a legáltalánosabb jelentésével foglalkoznunk.

1. *A lepke.* Kétséges, hogy a lepke egyáltalán szerepel-e az ókeresztény művészetben? A katakombaképek közt kettőt találtam, melyeken valószínűleg, bár alig felismerhetően, ott van a lepke. Úgy látom, hogy Wilpert 33. képe az egyik madár lepke után kap, a 156. képen ellenben mind a négy madár lepkét fog, de a két utolsónál egész világosan ki is vehetők a lepkék körvonalai. Sajnos, teljes bizonyossággal nem beszélhetünk a lepkék előfordulásáról és az is fokozza a bizonytalanságot, hogy sarkophagokon sem sikerült a lepkét feltalálni. Valószínűleg úgy áll a dolog, hogy ritkán alkalmazták s az a néhány festmény is, a hol esetleg előfordultak, mint a katakombaképek általá-

¹ Most a vatikáni Galleria lapidariában. CIL. VI. 13528.

ban, erősen megrongálódva maradt ránk s az azokon ábrázolt lepkék lekoptak, vagy legalább is megkoptak a felismerhetetlenségig. Bizonyosan közrejátszott itt az a körülmény is, hogy a keresztény symbolika majdnem kizárólag a madarat, még közelebbről: a galambot tette a lélek képviselőjévé s így a lélek egyéb antik symbolumai természetesen háttérbe szorultak.

A mennyiben tehát a lepke alkalmazása az ókeresztény művészetben legalább is valószínű, rá kell mutatnunk antik eredetére. Már a Krisztus előtti IV. századból van egy lepkealakú aranyfibulánk, mely szépen párhuzamba állítható azzal a latin felirattal,¹ mely a meghalt leányt a pók hálójában megfogott lepkéhez hasonlítja. Ezeknél a homályos adatoknál világosabban beszél a capitoliumi múzeum egy sarkophagja,² mely Pallast mutatja, a mint a Prometheus által alkotott emberbe lepke alakjában teszi be a lelket; vagy az a bronzrelief,³ mely Erost ábrázolja, a mint felnyitja egy sarkophag födelét, melyből lepke röppen ki: nyilvánvalóan a lélek. Etrusk- emlékeken és gemmákon a lepke az örök álmot jelenti, mert Hypnost, az álmom istenét is lepkeszárnyakkal ábrázolták (Macch. 42.).

2. *A gyík.* Eddig csak kevés keresztény emléken sikerült feltalálni a gyíkot. Előfordul sarkophagokon,⁴ bár ritkán; magam pedig a S. Maria Antiqua nevű ókeresztény bazilika egy sajtáságos alakú oszlopfőjén akadtam rá, hol különféle más symbolikus állatok társaságában (kígyó, bárány stb.) szerepel.

Hogy symbolumként szerepel, azt a vele együtt ábrázolt symbolikus jelentésű állatok bizonyítják, de megerősíti ezt az a körülmény is, hogy igen gyakran a lepkével együtt fordul elő, sőt gyakran helyettesíti a lepkét: a mi tehát a gyíkot is az animistikus symbolumok közé utalja, bár

¹ CIL. VI. 26011.

² Macchioro 39. Macchioronak nagyon sok adatot köszönök.

³ Macch. 40.

⁴ Syb. II. 98.

jelentése kissé ingadozó, a mennyiben — úgy látszik — az álmot is jelképezte. Legalább erre mutat az, hogy sokszor előfordul alvó eros társaságában, mely mákot tart kezében; érdekesen szövődik egybe szerepe a lepkéével: az alvó eros mellett gyakran a lepke szerepel, vagy pedig lepke is, gyík is.¹ Érdekes analogiára akadtam az etrusk sepulcrális művészetben: a cervetrii tomba dei rilievi-ben különféle egyéb symbolumok közt a gyík is előfordul.²

A S. Maria Antiqua eddig nem méltatott oszlopfőtöredéke érdekes documentuma e symbolum fenmaradásának a keresztény művészetben.

3. *A fej.* Wilpert, Sybel és mások azt tartják, hogy a katakombák festményein előforduló férfi és női fejek, vagy mellképek egyszerűen decoratív festmények, épp úgy, mint az ugyanott található állatfejek sem egyebek diszitó motívumoknál. A fejek általában nagy változatosságban szerepelnek az ókeresztény festményeken: rendszeren koralakú emblemában, gyakran virágguirlandban, virágkehelyben állanak, néha pusztán a fej, máskor a nyakkal együtt, ismét máskor mint mellkép fordul elő. Az sem ritka eset, hogy a fejet nimbus veszi körül.³

Ez az utóbbi körülmény, de még inkább az antik mintákkal való egybevetés bizonyossá teszi azt, hogy itt is symbolummal, még pedig a lélek symbolumával van dolgunk. Az antik felfogás szerint a fej a lélek székhelye, az «érzések háza» s így igen könnyen válhatott a lélek symbolumává. Már görög vázákön megtaláljuk a fejet, mint a lélek symbolumát (pl. egy louvrei vázán, mely Herakles apotheosisát mutatja), de érdekes példájára akadtam ennek egy etrusk urnán is, mely a perugiai Volumnius-sírból származik. Az urna, mely Veilia Velimna Arnthial hamvait tartalmazta, piederstálon álló sella curulisban ülve egész

¹ Macch. 42.

² Martha: planche III.

³ Wilp. 8, 13, 25, 38, 60, 134, 140, 149, 156, 161, 251 sz. táblák. Sybel I, 176. Macch. 43 sk. Martha fig. 243.

alakban ábrázolja az elhunytat, míg a piedestált szárnyas fej díszíti, melynek melancholikus arczkifejezése is, hajviselete is mintegy a katakombafestményeken szereplő fejeknek antik mintáját mutatják. Az urna, melyen a fej kétségtelenül az elhunyt lelkét symbolizálja, a Krisztus előtt II. századból való, az etrusk művészet hanyatlásának idejéből. A római halottcultusban is gyökeret vert ez az ábrázolás. Egy urnán (CIL. VI. 25168) hű mását találjuk az említett etrusk fejnek. Mindezekben még félreismerhetetlenül rajtuk van a gorgoneionból, a Medusa-főből való származásuk bélyege. Lassankint azonban elhagyják a művészek a chablonos ábrázolást és ekkor a lelket symbolizáló fejek az arczkifejezésnek nagy változatosságát kezdik mutatni. Így egy bizonyos Silvanus cippusán nevelő, Flavia Daphne-én komoly, — más cippusokon kifejezéstelen, pathetikus, veristikus stb. arczú fejeket láthatunk,¹ — melyekhez a katakombafestmények bő változatosságban nyujtanak pendantokat.

4. *Erosok.* Az óker. művészet leggyakoribb motívumai közé tartoznak az erosok (amorettek, puttók), melyek nemcsak a festményeken, hanem a sarkophagokon is a legkülönbélebb foglalkozások közt tűnnek elénk. Előfordulnak virágos mezőben, játszva, koszorúval, a pedummal, tæniával, virágguirlandokkal, szüreti, áratási jelenetekben; sarkophagokon rendszeren tartják a feliratot, vagy a kerek kagylót a halott mellképe mögött, delfinen ülve járják a tengert, repülnek, lebegnek, felfelé vagy lefelé fordított fáklyát tartanak, hajót kormányoznak, fejüket fáradtan karjukra hajtják; előfordulnak vázával, madárral együtt, a mely körülmény még mélyebb tartalmat ad symbolikus jelentőségüknek és gyakran nem hiányzik róluk a lepkeszárny sem.²

Nem is kell külön hangoztatnom az erosok különös és

¹ Macch. 44, 162. jz.

² Wilp. 2—5, 10, 25, 31, 33, 52, 119, 127, 134, 148—149, 158, 184, 188, 211, 217 (lepkeszárny), 218, 235, 245., Sybel I. 175 sk., II. 96 sk., Macch. 46 sk. lk.

nagy jelentőségét az antik művészetben, főképp pedig az antik halottcultusban. Pompeji falfestményei (Vettiusok háza stb.) csodás változatosságban tárják eléink az amoretteket. Azonban sokkal mélyebben gyökerezett ez a motívum az antik művészetben és sokkal komolyabb tartalma is volt, semhogy pusztán decoratív elemként való alkalmazásával szerepe teljesen kimerült volna. Már a legrégebbi korok művészete ismeri a szárnyas geniusokat, a melyeket leginkább a halottcultusban alkalmaztak különös kedvvel. Ezekkel a szárnyas ifjú vagy leány-alakokkal a babyloni és egyptomi művésztől kezdve, a görög és etrusk művészetben át egészen a legújabb korig minden művészetben találkozunk. Úgy látom, hogy a római művészetben legjobban háttérbe szorul a szerepük és helyüket nagy részben az amoretteknek engedik át. És valóban érdekes: míg a későbbi ker. művészet a geniusokat eddig nem ismert arányban alkalmazza (angyalok), addig az óker. művészetben a geniusok háttérbe szorulnak és szerepüket az amorettek fürge és bájos serege tölti be.

Itt az antik eredet igazán nem szorul bizonyításra; az a néhány példa, melyet itt a római halottcultus emlékeiből felhozok, az antik eredet mellett egyúttal az erosok mely symbolikus jelentését is fogja bizonyítani.

Mellőzve a görög váza- és gemma-ábrázolásokat, melyek tulajdonképen nem kizárólag a halottcultus emlékei, bár jelentőségük mégis van, a mennyiben az eros és a lepke együtt fordul elő rajtuk s így az eros symbolikus értelme már is igazolva van, — futólag megemlítem a myrinai nekropolisban¹ óriási mennyiségben talált amoretteket (síronkint 30—40), melyek közül pl. az egyik ruhába burkolva, lehajtott fejjel, szomorúan áll, — olyan ábrázolás, mely keresztény sarkophagokon is előfordul. És ide, a gyászoló amorettekhez kell vonnunk a lefelé fordított fáklával álló geniusokat is,² melyekhez szabad talán a Mithra-cultus egyik dadophorosát párhuzamul felhozni.

¹ Macch. 47, 183 jz.

² Pl. Mus. Later. n. 156; 214.

Rendkívüli módon elterjedt az eros a római sepulcrális művészetben, hol nemcsak genre-képeken, tehát minden különösebb jelentés nélkül, hanem symbolikus értelemben is sűrűn előfordul. Így látjuk az erost fekvő nő mellett, a holló társaságában, egy márványtáblán pedig (cippusról?) halotti lakomát látunk s egy erost, gyümölcskosárral vállalán.¹ Igen gyakori szerepük az, midőn a pajzsot vagy a kagylót tartják, melyben az elhunyt mellképe van, vagy pedig a feliratos táblát hordozzák. Más symbolumokkal együtt is gyakran alkalmazza a római művészet: a tengeri szörnyekkel, gyümölcsöskosárral, szőlővel, madárral, lepkével, sőt, hogy csak egy feltűnő példát említsek, C. Julius Sæcularis cippusa egymaga a halotti symbolumok egész sorozata közepette mutatja a két, lepkeszárnyú erost.² Nem érdektelen egy katakombai ábrázolás, melyhez az antik amorett-jelenetek egész sorozata szolgálhat párhuzamul: két amorett palæstrai jelenetben, karikákat hajtva. Tiszta pogány symbolika, mintegy allusió Plautus ama szavaira: *citius abeunt, quam in cursu rotula circumvolvitur.*³ Mindezek világosan mutatják, hogy az erosokat az óker. művészet a római művészetből vette át s tekintve, hogy már ott is symbolikus értelemmel alkalmaztattak, a kereszténység is megtartotta symbolikus jelentésüket. Az erosok symbolizálják a lelket, az üdvösség utáni forró vágyat.

Érdekes párhuzamra akadtam a Mithra-cultus emlékei közt: egy bolognai fehérmárvány bas-relief a bikaölő Mithra alatti sávban szárnyas erost mutat bigán, kezében koszorúval.⁴ Ime, mily erősnek kellett lennie az erosok alkalmazásának: a Mithra-cultus művészetében is helyet találtak, azt hiszem, tisztán azért, mert a mysticumot kedvelő cultus szívesen adott helyet egy közkedvelt és mély értelmű

¹ CIL. VI. 19038.

² Altmann 284.

³ Plaut. Pers. III. 38. De Rossi III. tav. XXX—XXXI. n. 2, 3. Cabrol I. 1633—34.

⁴ Cumont, Fig. 99.

symbolumnak. Ennek az adatnak értéke annyival is nagyobb, a mennyiben a M.-cultus ábrázolásai meglehetősen stereotípek, egy tárgycsoportra szorítkoznak. Ez az egyetlen kis amoretta, melyet a M.-cultusban felfedeznem sikerült, érdekesen világít bele a symbolumok vándorlásának történetébe.

5. *Eros és Psyche*. A mily nagy terjedelmű az amorettek alkalmazása a katakombákban, oly kis területen szerepel Eros Psychével együtt. Festményeken mindössze három ízben fordul elő, mind a három a Domitilla-katakombában, mind a három a III. sz. elejéről és ezek közül is kettő teljesen egyezik, úgy hogy voltaképen csak két külön ábrázolásról lehet szó. Az egyikben Eros balról, lehajolva kosarat tölt meg virágokkal, Psyche jobboldalt áll virágkosárral, lepkeszárnyakkal, hosszú pallában, jobb kezével virágokra mutatva. A másik képen Psyche áll balról, ugyanúgy öltözve, mint az előbbin, lepkeszárnyakkal, balkezeiben virágkosárral, jobbkezeit mellére téve; jobboldalt áll Eros, meztelenül, összecsucott szárnyakkal, a mint az egyik virágkosárból a másikba átönti a virágokat. Szemei intenzív tekintettel szegződnek Psychére. Mindkét ábrázoláson virágos mezőben állanak.

Bizonyos, hogy ennek a gyönyörű és mély értelmű motívumnak sokkal több ábrázolása volt, mint a mennyiről ma számot tudunk adni. Magam még csak néhány sarkophagról és ókeresztény üvegedényről tudok, melyek közül egy most a vatikáni könyvtárban (ker. múzeum) van; ez Erost és Psychét együtt mutatja: Eros meztelen, íjját és tegezét letette; Psyche is letette a tükröt, de jobbkezeivel tartja biborszegélyes peplumát, kezén és lábán karpereczek, egyéb ékszerek; a földből piros virág s egy más növény nő ki, köröskörül pedig ez a felírás olvasható: anima dulcis fruamur nos sine bile zeses. Maga *Garrucci* is hangoztatja ennek az ábrázolásnak sepulcrális-symbolikus jellegét. Bár megokolása kissé kezdetleges: a régiek, nem ismervén a lélek eredetét, azt az isteni lényeg kisugárzásának tartották és azért ábrázolták a sírokon azokat a mondákat és

allegóriákat, melyek égiek és földiek szerelméről szólnak.¹ Egy másik, szintén a Vatikánban őrzött üveg Erost mutatja, a mint virágok közt áll, kettős karpereczekkel és vörös szalaggal, mely nyakát két körben és mellét keresztalakban övezi. Baloldalán oszlop (oltár?), rajta madárral, körül ez a felírás: anima dulcis. *Garrucci* párhuzamként egy etrusk tükröt hoz fel, melyen Eros mellett, ki fáklyájával tüzet gyújt egy oltáron, ott áll Psyche s mellette oszlop, madárral: e szerint a tükrön is és az üvegen is a madár nem volna más, mint az *inyx*, *Cupido symboluma*. Így ez az üveg is az Eros és Psyche ábrázolások közé tartoznék.² Az aranymintás üvegedények és a sarkophagok Eros-Psyche ábrázolásain, melyeknek összes száma mintegy 12, Eros és Psyche majdnem mindig ölelkezve jelennek meg, s így ezek az ábrázolások közelebb állnak az antik festészet Eros és Psyche motívumaihoz, mint a Domitilla-katakomba festményei.³ Épp így világos antik (bacchikus) vonatkozást rejt a lateráni múzeum egyik pompás sarkophagjának ábrázolása, melyen Psyche szőlőfürtöt hoz Erosnak.⁴

Bizonyos, hogy e *symbolum* alapja Eros és Psyche bájos mondája, mely az antik világban annyira közkedvelt volt s melyet *Apuleius* révén művészi formában is ismerünk. A *symbolum* fejlődésének semmi sem állott útjában. Eros a vágy, Psyche a lélek, a kettő együtt: a léleknek egy boldogabb világba való jutása és a viszontlátás, az egyesülés a túlvilági életben. Bizonyára már az orphikus cultusban nagy szerepe volt az Eros-Psyche *symbolumnak*, melynek különösen Psyche vándorlásáról, megpróbáltatásáról szóló részletei nagyon alkalmasak voltak a cultus céljaira. Azonban a halottcultusban is korán nagy szerephez jutott ez a motívum, melynek symbolikus jellegét világosan

¹ R. Garrucci: *Vetri ornati di figure in oro trovati nei cimiteri cristiani di Roma*. Roma. 1864. 191. l. Tav. XXXV. 4.

² U. o. 192. l. Tav. XXXV. 7 és Cabrol I. 1634.

³ Schultze 126. l. Sybel II. 83, I. jz. és II. kép (Amor és Psyche a jó pásztor mellett.)

⁴ Piper I. 215.

mutatja az, hogy az Eros-Psyche ábrázolásokon igen gyakran ott van a lepke is, sőt sokszor lepke helyettesíti Psychét; hogy pedig a kis csoport a lélek symboluma, bizonyítják olyan jelenetek, melyekben Prometheus mellett, midőn megalkotja az embert, Eros és Psyche állanak. Egy vatikáni sarkophagon két Eros felröppen az ágyán alvó Psyche-vel: ime, világos bizonyíték, hogy már a pogány halottcultusban a léleknek, jobban mondva a lélek megdicsőülésének, az apotheosisnak symboluma volt Eros és Psyche.¹ Falfestményeken, gemmákon, sarkophagokon rendkívül sokszor találkozunk Eros és Psyche ábrázolásával, a mi bizonyítja az antik halottcultus különös érdeklődését e motivum iránt, mely egyébként bacchikus környezetben és jelenetekben is igen sokszor szerepel. Nem lehet kétség az iránt, hogy az Eros és Psyche-symbolum minden fajta ábrázolását a symbolikus jelentéssel együtt az antik mondából és az antik halottcultusból vette át az óker. művészet.

6. *A madár.* Nincs az óker. művészetnek még egy motívuma, mely oly sokszor és oly nagy változatosságban fordulna elő, mint a madár. Ott van a madár majdnem valamennyi mennyezetfestményen, ott látjuk a szüreti jelenetekben, a virágguirlandokon, gyümölcsös és virágos kosarak mellett, az ágakon, gyakran a mint a leveleket csipkedik, vagy faágat hoznak csőrükben, sokszor előfordulnak más symbolumokkal együtt, így a nyúl, a váza, a jó pásztor, Eros társaságában. Rendesen pedig párosával szerepelnek, vagy szemben egymással, vagy háttal egymásnak, de lehetőleg mindig szimmetrikusan elhelyezve. Azonban a szembenálló madarakat, melyek közt vízzel telt váza, vagy esetleg Krisztusmonogram van, el kell innen különítenünk, mert azok a refrigerium symbolikájához tartoznak.²

Fajukat tekintve a madarak igen sokfélék; sok az

¹ Az antik Eros-Psyche ábrázolások rendkívül gazdag összeállítását I. Macch. 53—55. és 133. lk.

² Wilp. 3, 12, 17, 24—26, 33—39, 42, 44, 47, 52, 71—73, 75, 85, 91, 103, 109, 113, 115, 128, 130, 134, 149, 156, 165—166, 171—172, 183, 203, 217, 233. Roller XI. 6, 7, 11, 13, 38—48 stb. Két madár vagy

éneklő madár, előfordul papagály és kacsza is, igen gyakran látjuk a pávát, melyről majd a halhatatlanság symbolumainak tárgyalásánál lesz szó, de mindegyiknél gyakrabban fordul elő a galamb. Itt szemmel látható selectiót hajtott végre az óker. művészet: valamint az állatvilág egyéb használatos symbolumai közül a bárányt, úgy a madárvilágból a galambot tette meg képviselőjévé a madársymbolumoknak. És csakugyan valósággal egyeduralomra jut a galamb: a páván kívül más madár (még a phoenix is) alig jut szerephez az óker. symbolikában, az antik madár-lélek symbolumnak pedig egyedüli képviselője a galamb lesz a ker. művészetben.

Kétségtelen, hogy a madár néha decoratív értelemben is szerepel úgy az óker., mint az antik művészetben, de végigtekintve az antik sepulcrális művészet madarábrázolásain s párhuzamba állítva azokat az óker. művészet idevágó alkotásaival, lehetetlen elzárkózni annak a bizonyossága elől, hogy a madár első sorban is mint symbolum szerepel, még pedig mint a lélek symboluma, a miből világos, hogy a ker. művészetben való nagy elterjedését is éppen ennek a mélységes symbolikus jelentésének köszönhette, melyet a ker. sepulcrális művészet az antiktól egész terjedelmében átvett.

A madársymbolumra vonatkozólag annyi és oly meglepő antik párhuzamot állíthatunk az óker. ábrázolásokhoz, hogy teljesen kizártnak fog látszani az a vélemény, melyet *Schultze* hangoztatott, hogy a galamb Noé bárkájából származik, tehát bibliai symbolum és a békét jelenti, mert igen sok felirat van, melyeken a galamb a pax, in pace kifejezésekkel kapcsolatban fordul elő. Ez azonban nem bizonyít semmit, mert ezek a kifejezések éppen annyiszor, ha nem többször, fordulnak elő egyéb symbolumok társaságában,

madár más symbolumokkal: W. 49, 66, 67, 98; 78, 86—87, 89, 114, 115, 150—151, 186, 171, 180; 223, 129, 187, 200, 201, 205, 219, 265. Roller XI. 3, 4, 8. Mus. Kirch. 8009 (galamb és nyúl. Sybel I. 170—171. Schultze 121, 130. Wilpert 23—24. lk.

melyeket mégsem jut eszébe senkinek a béke symbolumainak tartani.

A ker. archæológiában már korán elhangzott az a vélemény, hogy a galamb (madár) a lélek symboluma. Giovanni Severano óta (munkája megj. 1632) sokan átvették ezt az értelmezést a nélkül, hogy a megfelelő antik párhuzamokkal megtámogatták volna. Sybel néhány éles megfigyelésre valló megjegyzése után Macchioro oly gazdag anyagot gyűjtött össze idevonatkozólag, hogy ma a madársymbolum «lélek»-jelentése már minden kétségen felül áll. Magam az etrusk-művészetben és a Mithra-cultus alkotásaiban találtam néhány párhuzamot idevonatkozólag.

Már a régi egyiptomiak szerették a halál pillanatát úgy ábrázolni, a mint a halott felett madár repül el: nyilvánvalóan annak elszálló lelke. A görögöknél részben a syrén, részben a madár lesz a lélek symboluma. Amarra vonatkozólag, mellőzve az idevágó egyéb magyarázatokat, érdekesség kedvéért utalok a lateráni múzeum egyik sarkophagjának syrén-ábrázolására,¹ a madár-lélek symbolumra vonatkozólag pedig mindenekelőtt a mythológiára,² mely pl. elbeszéli, hogy Memnon hamvából madarak szálltak fel, Achilles sírja felett pedig szintén madarak röpködtek. A görög vázafestésben nem ritka a madár-léleknek emberfejű madár alakjában való ábrázolása.

Az irodalom nyomon kíséri a mythost és a symbolum fejlődését: Ovidius (met. XIII. 576. sk.), Quintus Smyrnaeus (Posthom. II. 642. sk.), Pausanias (X. 31. 6.), Isidorus (Orig. XII. 7.) és mások nyilatkozatait nem is tekintve, (melyek mind megerősítik a madársymbolum lélek-jelentését), elég Pliniusra utalnunk, a kinek szavai (nat. hist. X. 26. [37.] ed. Mayhoff.) nemcsak a madár symbolikus jelentését teszik kétségtelenné, hanem utalnak egyúttal arra is, hogy e symb. jelentés fenmaradása az erős római traditióban találja

¹ V. ö. Sybel I. 171, II. 95—96.

² Ehhez és a köv.-höz v. ö. Macch. 55—63, hol az irod. apparátus is együtt van.

magyarázatát. Ezenkívül világosan utal a madár lélek-jelentésére Psychének (lélek) madárszárnyakkal való ábrázolása.¹

De megtaláljuk az antik sepulcrális művészetben a madarak párosával, egymással szemben való ábrázolását is. Nicanor cippusán virág- és gyümölcsgiurlandokat csipkedő három pár madár látható;² a Platorinusok két urnája is mutatja a párosan elhelyezett madarakat, a mint a leveleket csipkedik, szemben egymással, vagy egymástól elfordulva, egyik urnán a lepke társaságában;³ Memmius Januarius Sevibus urnáján két pár madár van, pompás symmetriában elhelyezve; az egyik pár vízimadarakat mutat, a mely ábrázolás már inkább a refrigerium-symbolumok körébe vág. Meg kell itt jegyeznünk, hogy a madarak elhelyezése, testtartása, szereplése a halotti cippusokon és urnákon nem változik a művészeti fejlődés különböző korszakai-
ban, hanem állandóan chablonos marad. Ugyanezeket az antik schemákat viszontlátjuk az óker. művészetben is. Itt tehát stereotyp ábrázolásokkal van dolgunk, a mi egymagában is kétségtelenné teszi a madár symbolikus jelentését a sepulcrális művészetben.

Ugyanúgy, mint a ker. művészetben, már az antik művészetben is gyakran találjuk a madarat egyéb symbolumok társaságában. Így előfordul rovarokkal, lepkékkel, gyümölcsös kosárral, vázával, kígyóval, Eros-szal,⁴ sőt fészekkel is, a mi a Prætextatus-katakomba egy bájos festményén is élénk kerül.⁵

Az etrusk sepulcrális művészet emlékei is nyújtanak néhány érdekes analógiát. Így egy Vulci-ból való urna bas-reliefje a halottnak utolsó utazását mutatja: a négykerekű kocsin rokonaival ül a lepelbe burkolt holttest, a lovak felett pedig madár alakban lebeg a lelke. Egy freskó a cornetói tomba dei vasi dipinti-ből halotti lakomát mutat,

¹ Macch. 58, 272. jz.

² Altmann 83.

³ Altmann fig. 36—37.

⁴ Macch. 130—131 és 62, 297. jz.

⁵ Wilp. 34. Macch. 62, 297. jz., Altmann 9, 75. stb.

melyen az egyik férfi madarat tart kezében ; több madarat láthatunk, egyet az egyik halott lábainál (ki gyümölcsöt szed : tehát nyilvánvalóan üdvözült), a cornetói tomba del triclinio halotti lakomát ábrázoló festményén ; ugyanitt tánczjeleneteket ábrázoló képeken egész sereg madarat látunk, a mint a leveleket és a gyümölcsöket csipegetik.¹ Az egyik orvietói etrusk-sír halotti lakomajelenetén párosával szereplő madarak is bizonyára ugyanebbe a gondolatkörbe tartoznak.²

A Mithra-cultus emlékein is szerepel a madár és pedig nemcsak a stereotyp holló, hanem — gyakran azzal együtt — más madarak is. Így látunk madarat a capitoliumi basreliefen (ma a Louvre-ban), egy másik basreliefen, melyen a madarat az egyik alak a kezében tartja. A sarmizegetusai mithreum egyik oszlopfőjén madár látható, mely faágat (falevelet) tart csőrében. Ime, ez a speciálisan kereszténynek mondott symbolum is fellelhető már az antik művészetben.³ Érdekes, hogy az egyik Mithra-reliefen két, szembenálló madárra is akadtam, melyek azonban talán nem vonhatók be a lélek-symbolikába.

III. A halál után.

οἱ μὲν ἐπ' εὐπλοῖην, οἱ δ' ἔμπαλιν ἄλλ'
 ἅμα πάντες εἰς ἓνα τὸν κατὰ γῆς
 ὕρμον ἀπερχόμεθα.

Anth. Pal. X. 65.

Azon symbolumok száma, melyek a lélek halál utáni állapotával foglalkoznak, igen tekintélyes és jelentésük általában világos. Jelentés szerint két főcsoportra osztom az idevágó symbolumokat ; egyikbe sorozom azokat, melyek a léleknek a túlvilágra való utazásával foglalkoznak, másikba

¹ Martha 360, 383, 385, 388. lk.

² Conestabile : Pitture murali a fresco e supell. etr. Firenze, 1865. Tav. III. 2. és IX.

³ Cumont II. 194, 220, 246, 281., Macch. 56, 246. jz.

pedig a lélek túlvilági életének symbolumait. Ezek közül külön kell választani a refrigerium symbolumait, melyek bár szorosan idetartoznak, nagy elterjedésüknél és speciális jelentőségüknél fogva különös figyelmet is érdemelnek.

A lélek túlvilágra való utazását a keresztény symbolika gazdagon illusztrálja. Ezt a rendkívüli gazdagságot érthetővé teszi az a körülmény, hogy ezt a tárgyat már a pogány római symbolika is nagy szeretettel karolta fel.

1. *Az elválás.* Különösen ker. sarkophagokon találjuk az elválás pillanatát ábrázolva, a mikor is a symbolum súlypontja a nyitott ajtón van, mely előtt élő és halott kéz-fogással búcsút vesznek egymástól. A ker. festészet is ismeri ezt a symbolumot: a Cyriaca-katakomba egy festménye az ég kapuját mutatja, melyen az üdvözültek lelkei belépnek.¹ De sokkal érdekesebb a Prætextatus-katakombában eltemetett Vibia sírjának symbolikus jellegű képsorozata.² Még maig is megoldatlan kérdés, hogy hogyan került a Vincentius nevű Sabazios-pap feleségének sírja a ker. katakombába? Mindenesetre nagyon szorosnak kellett lenni a kapcsolatnak, melyben a két cultus egymáshoz állott, legalább a halotti lakomának ugyancsak itt ábrázolt képe, melyen a hal is szerepel és a melyen a résztvevők ugyanolyan schemák szerint ábrázoltatnak, mint a katakombák egyéb lakoma-képein, erre mutat. Vibiát az egyik képen (Inductio Vibies) a jó angyal (angelus bonus) vezeti be a boldog mezőkre; ellenben a másik képen, hol «Dispater» elé megy ítéletre, már «Mercurius nuntius» a vezetője, kezében a caduceussal. Nem véletlen, hogy Mercurius a Sebastianus-katakomba egyik képén is előfordul³ és azt hiszem, hogy Wilpert téved, mikor ezt úgy fogja fel, mint egyszerű ornamentikát. Ellene szól ennek a felfogásnak az antik világ erősen tovább élő felfogása Mercurius *ψυχοπομπος*-ról, de

¹ Sybel I. 267. II. 52.

² Garrucci Storia VI. 493. Wilp. 132. Maas, Orpheus, München, 1895. 219. I. IV. tábla. Wendland i. m. Bilderanhang.

³ Wilp. 158.

mutatja az ábrázolás symbolikus jellegét az is, hogy a kép baloldalán, Mercurius pendentjaként, ott áll az üdvözült, mint orante.

Az elválás symboluma az antik művészetben is a nyitott ajtó, melyben — rendesen kézfogással — búcsút vesz az élő a halottól.¹ A dexterarum iunctio ábrázolása egyébként már az etrusk művészetnek is kedvelt motívuma.² Mercurius psychopompos pedig szinte stereotyp alakká lett az antik művészetben; ábrázolása — chlamysban, kalappal, kerykeionnal — mindenben előzője volt a katakombákból ismert és fent említett két Mercurius-képnek.

2. *A lélek utazásának symbolumai.* Valamennyi katakombai symbolum közt leggyakrabban szerepelnek azok, melyek a lélek túlvilági utazására vonatkoznak. Ezt az utazást a ker. halott-cultus kétféleképen ábrázolta: vagy szárazföldi, vagy tengeri utazás képében. Kétségtelenül a tengeri utazás ábrázolása volt a népszerűbb; talán feltehetjük, hogy azért, mert a tenger, a víz és ennek symbolumai egyúttal a refrigeriumra is emlékeztették a szemlélőt. Mindenesetre idevágó symbolum a hajó, mely festményeken, sírfeliratokon, sarkophagokon szokott előfordulni.³ A Calixtus-katakomba egy festménye viharban, hullámokkal küzködve mutatja a hajót, de sokkal világosabban beszél Firmia Victoria sírköve (a római S. Giordano-katakombából), mely dagadó tengeren a világítótorony felé siető hajót ábrázol. A világítótorony égő lángja mintegy a kikötőt akarja jelenteni, a végcélt, melyhez az életküzdelmekben kifáradt lélek megérkezik, gyönyörű illusztrációként a híres antik sírfelirathoz: *inveni portum . . .*⁴ Kiterjedt symbolikus jelentése volt

¹ Ábrázolásai felsorolva Macch. 73. sk. lk. (a Hades-kapu ábrázolásaival együtt).

² CIL. VI. 16979: férj és feleség nyitott ajtóban kézfogással búcsúznak.

³ Wilp. 39, 173. Roller XI. 62—63. Természetesen a Jónás-jelenetben szereplő hajó itt nem jöhet tekintetbe.

⁴ Egy változata a lateráni antik-múzeum egyik epitaphiumán. V. ö. CIL. VI. 11743.

a hajónak már az egyiptomiaknál is, a görög művészetben való nagy térfoglalását pedig az irodalmi bizonyítékok egész sora támogatja. A római sepulcrális művészet is nagyon gazdag a hajósymbolum ábrázolásaiban (Macch. 70.); — íme a forrás, melyből ez a kereszténységbe átszármazott.

Egyéb symbolikus jellegű ábrázolások közül, melyek a hajózással függnek össze, nagyon gyakran látjuk a különféle tengeri szörnyeket, melyek ló-, kecske-, halfejjel és rendszeren párosával fordulnak elő.¹ Seregükből csakhamar kiválik a delfin és épp oly nagy szerepre tesz szert lassankint, mint a bárány vagy a galamb; igen sokszor ábrázoltatik a tridenssel,² a sarkophagoknak pedig szinte elmaradhatatlan attributumává lesz. Vannak, a kik tagadják a delfin symbolikus jelentését és pusztá ornamentikát látnak benne; némelyek a halsymbolum egyik változatának, mások a ker. szeretet allegóriájának tartják (a páros ábrázolás miatt). Mindez alaptalan találgatás. Az antik emlékek egész sorzata a tanunk rá, hogy mily kedvelt ábrázolás volt a delfin, különösen a tridenssel együtt. A mozaikoknak állandó szereplője, ott látjuk a vigiles kaszárnyájának, az ostiai fürdőnek, a vatikáni sala rotondának (antik) mozaikjain, a Pantheon melletti thermák s a palatinusi pædagogium egy-egy márványtöredékén, egy vatikáni candelaberen (Gall. dei Candel. 245. sz.), nem is szólva Pompéji idevágó emlékeiről. Világos, hogy a delfin tridenssel nem egyéb, mint maga Poseidon, vagyis maga a tenger. Már ennyi is elég volna, hogy tisztában legyünk a delfin symbolikus jelentésével, de utalok még a római halottcultus emlékeire, melyek épp oly nagy számban és változatosságban mutatják a delfint.³ Mindebből csak futólagos egybevetés után is nyilvánvaló, hogy a tengeri szörnyek, hippocampusok, delfinek a lélek túlvilágra utazásának mély értelmű symbolumát hordozzák,

¹ Wilp. 11, 37, 49, 72, 85, 128, 136, 165 stb. Mus. Later. 39: kosfejjel, 120: ló-, kecske-, halfejjel.

² Wilp. 39, 106. Roller XIX.

³ Macch. 72.

melynek kifejlődéséhez talán a delfin által vitt Arionnak mondája is hozzájárult valamivel. De bizonyosan nagy mértékben hozzájárult e symbolumnak már az etrusk sepulcrális művészetben való különösen nagyarányú elterjedése, melyről az emlékek egész sora tanúskodik.¹ Talán nem is kell mondanom, hogy a nereidák ugyancsak Poseidon képviselői és szintén az antik sepulcrális művészetből származnak,² honnan könnyen utat találtak egyéb symbolumokkal együtt a ker. művészetbe, mely leginkább sarkophagokon alkalmazta őket.

Sajátságosan érdekes ábrázolása a lélek túlvilágra való utazásának a lateráni múzeum egyik sarkophagjának csoportja (318=156. sz.), mely az árboczhoz kötözött Odysseust mutatja, a mint hajójával átmegy a tengeren, melyen három syrén látható. Egy másik sarkophagrelief kevés változtatással ugyanezt a jelenetet mutatja. Tévedés e jelenetben a világ csábításai közt égi célja felé tántoríthatatlanul igyekvő kereszténynek symbolumát latni. A syrének, mint Persephone temetési énekesei és szolgálói, hosszú traditio által megerősített sepulcrális symbolikus jelentés hordozói.³ E sepulcrális jelentőség bizonyítékául utalok egy etrusk hamvveder basreliefjére, mely a ker. sarkophagokkal teljesen egyezően mutatja a hajó árboczához kötözött Odysseust és a három syrént.⁴

Még csak a Mithra-cultus egy emlékére akarok utalni, mely az antik sepulcrális symbolika oly gyakran szereplő ábrázolását, a delfint mutatja a tridenssel. A Maros-Portóban talált s most a kolozsvári egyetem birtokában lévő pedestál egyik oldalán látható a fölfelé álló tridens mellett fejjel lefelé úszó delfin: kétségtelenül Poseidon jelvénye s

¹ Martha 306. l. (206. ábra), 341. l. (234. á.), 370—72. lk. (258, 259, 260. á.), 383. l. (262. á.), 402. l. (273.) á. stb.

² Macch. 71.

³ Schultze 100., Piper 377. sk.

⁴ Most a firenzei múzeumban. Martha 365. l. (253. ábra).

mint fentebb utaltam rá, egyúttal a lélek túlvilágra utazásának régi symboluma.¹

A lélek szárazföldi, kocsin való túlvilágra utazásának gondolata és első ábrázolásai az etrusk halottcultusból erednek. Ez a cultus Charun-t tette Hades kocsisává s így az ő kocsija lett az, melyen a halott lelke, rendesen egész családja kíséretében, a túlvilágra átmegy. Urnákon, festményeken gyakori ez az ábrázolás,² sőt vannak stélék (Martha 259. ábra), melyeken a kocsi fölötti mezőben hippocampusok láthatók, a mi kétségtelenül megerősíti a kocsi symb. jelentőségét is. Ezt a symbolumot a ker. művészet sem hagyta kihasználatlanul, előfordul lámpákon,³ sarkophagokon, katakombafestményeken⁴ és bár a lélek utazásának ábrázolásával magyarázható legtermészetesebben, mégis minden más magyarázatot hozzáfűztek már eddig, csak azt nem. Vannak, a kik a kocsin ülő alakban Apollót (napisten), Heliost (nap), Illés prófétát akarják látni. Elvégre ez mind csak kerülgetése a dolognak; mert, ha egy kis vallástörténeti párhuzamot állítunk fel Illés és Helios (Apollo) közt, az eredmény az lesz, hogy nemcsak neveik azonossága (Helios = Helias, Eliás), hanem szerepeik egyezése is azonnal közös eredetre fog mutatni. Mindkettő a nap személyesítője, tehát miudkettő igen könnyen válhatott annak a sepulcrális gondolatnak hordozójává, hogy az ő kocsijukon, mely ismeretlen világokon megy keresztül, utazik a halott lelke a túlvilágra. Én tehát mindezen ábrázolásokban a lélek utazásának symbolizálását látom.

Nem érdektelen felemlíteni azt sem, hogy gyakran előfordul ker. emlékeken a ló magányosan, kocsi nélkül is.⁵

¹ CHL. III. 113. Cumont II. 316—3117. lk. (177. ábra). Egy másik szintén a M. cultusból való piedestal (Cumont 264. l. 102. ábra) teljesen a ker. sarkophagművészet modorában elhelyezett delfineket mutat!

² Macch. 67—69. lk. Martha 393. l. (267. ábra), 370, 371. lk. stb.

³ Roller XXVIII. 8.

⁴ Wilp. 160, 230. Mus. Lat. 149, 165 stb.

⁵ Schultze 140. l. 1. jz. Wilp. 136. Roller XI. 51, 52.

Schultze azon a nézeten van, hogy ezt mindig realis jelentésben kell venni, mint valamely kocsis, vagy lovász stb. sírjának jelvényét. Azt hiszem azonban, hogy úgy ő, mint azok, a kik a szentírásra¹ támaszkodva a ló ábrázolását a «vita cursum perfecit» illusztrálásának tartják, tévednek. Mert ez feltételezné azt, hogy az életet circusi futás alakjában képzelték el s a halottról mintegy azt állítaná a symbolum, hogy célhoz ért, győzött. Azonban az a körülmény, hogy a ló gyermekek sírján is ábrázoltatik, kizárja e feltevések mindegyikét s egyenesen a lélek utazásának symbolumaként tünteti fel a lovat.

Előfordul a halottnak győztes alakjában való ábrázolása is, a mi szorosan nem tartozik ugyan a lélek utazásának symbolumaihoz, de a nagy hasonlóságnál fogva érdemes fölemlíteni. A Vigna Massimo alatti katakombában egyik arcosoliuma kétszer mutatja a quadrigán ülő győztest,² győzelmi symbolumok társaságában. Mindez szintén pogány örökség, gyökerének végső szálai az etrusk művészet talajába nyúlnak le, mint azt a Chiusi-ban levő tomba della scimmia egyik festménye (a győztes megkoszorúzása) is mutatja.³

3. *Bacchikus vonatkozások.* Dionysost, az örömök istenét, a görög mythologia már nagyon régi időkben olyan tulajdonságokkal ruházta fel, melyek neki csakhamar tekintélyes helyet biztosítottak a sepulcrális gondolkörben és művészetben. Mindenekelőtt meg lehet állapítani bizonyos rokonságot a bacchusi mysteriumok tanai s a lélek halhatatlanságára vonatkozó tanok közt, a melynek az is egyik bizonyítéka, hogy Bacchus igen gyakran szerepel síremlékeken, sőt némely vázaképeken mint Proserpina férje jelenik meg. Sepulcrális szerepének teljes kialakulásához vezetett az a gondolközösség, mely őt, mint az örömök istenét a túlvilág tisztult örömeivel is kapcsolatba hozta.⁴ Így

¹ I. Cor. 9, 24; II. Tim. 4, 7.

² Wilp. 145.

³ Martha 411. l. (278. ábra). — V. ö. Sybel II. 95, 96. lk.

⁴ Macch. 84. sk. lk.

a pogány sepulcrális művészetben nagyon erős tradíció fejlődött ki a bacchikus gondolatkörből vett symbolumok alkalmazása dolgában, melyet a ker. sepulcrális művészet is egész terjedelmében átvett. És talán ennél jobban semmi sem bizonyítja a ker. symbolikának a pogánynyal való szerves összefüggését, mert hiszen itten egyenesen egy pogány isten cultusának symbolumait vették át. A bacchusi symbolumoknak a ker. művészetben való nagyarányú szereplése világosan mutatja a ker. symbolikának a pogánytól egyenes irányban való, közvetlen függését, jobban mondva: tökéletes egyezését.

A bacchusi *θίασος* a Dionysos mythoson alapszik, mely az évszakok változását, a virágzást és hervadást gyászolja és ünnepli, tehát nagyon közeli vonatkozásba volt hozható az élet és halál váltakozásával. Így kapott tekintélyes helyet a sepulcrális (különösen a sarkophag) művészetben, melyben tehát a bacchikus symbolumokat, mint az élet és halál váltakozásának jelvényeit kell felfognunk.¹ Természetes, hogy a ker. művészetben nem fogunk pl. szabályszerű bacchusi menetekkel találkozni, mint az antik sarkophagokon. Van ugyan ker. sarkophag, mely bacchusi menetet ábrázol, annak minden szokásos attributumával,² van ker. sarkophag, mely pl. bibliai jelenetek közt Juno Pronuba-t ábrázolja,³ de ezek nem a fejlődés egyenes vonalában fekszenek. A ker. symbolika felhasználja a bacchusi gondolatkör valamennyi symbolumát, de nem alkalmazza ezeket pl. bacchusi menetben, vagy orgiában, hanem külön-külön mindegyiket. Némely sarkophagon, vagy katakombafestményen azután a különálló (de azonos jelentésű) bacchikus symbolumok egész sorozatát találjuk.

Gyakran találkozunk katakombafestményeken, még gyakrabban sarkophagokon a bacchusi álarcczal,⁴ úgy komikus,

¹ Schultze 99. V. ö. 91, 93. lk.

² Vatikán: Cortile del Belvedere. Ker. sírban találták, de teljesen összetörve.

³ Mus. delle Terme. Schultze 99.

⁴ Schultze i. h. Sybel II. 69, 95. Mus. Later. 126, 156, 214, 318. Mus. Kircher. 8071 stb.

mint tragikus alakban. A Bacchus kíséretéhez tartozó állatok: oroszlán, párducz szintén fellelhetők az óker. sepulcrális művészet emlékein. Így az oroszlán szerepel pl. a nápolyi katakombák egyik mennyezettfestményén, a párduczczal és a zergével együtt, mely utóbbi különösen kedvelt ábrázolása volt a ker. művészetnek. Az oroszlán és párducz sarkophagokon is előfordulnak.¹

Egyike a legszélesebben alkalmazott bacchusi symbolumoknak a vadászat, mely a sarkophagomborművek egyik legkedveltebb themája. Kiválik a vadászati jelenetek közül a vadkanvadászat, mely az Adonis és Meleager-mondákból szívárgott át a sepulcrális gondolatkörbe. Ábrázolásainak száma igen tekintélyes, melyek közül elég a lateráni múzeum 130. sz. sarkophagjára utalnóm, mely a vad hazaszállítását is ábrázolja.²

Különös, még eddig egyáltalán eléggé nem méltatott jelentőségre emelkedik a keresztény bacchikus-ábrázolások közt a nyúl. Ott látjuk a Prætextatus-katakomba Vincéntius-sírjában a lakománál, látjuk sarkophagokon amorettelemmel, látjuk kutyától üldözve, vagy a mint szőlőt eszik, geniuszal, galambbal, legtöbbször pedig, a mint egy genius vagy amorettelem, esetleg egy vadász hátulsó lábainál fogva fejfelé tartja, miközben a kutya utána kap.³ Természetes hogy e symbolum ily nagy mértékben való alkalmazása a nyúl különös symbolikus jelentőségében leli magyarázatát. A nyúl a rómaiaknál első sorban erotikus értelmű symbolum, és pedig szaporasága révén. Ebben a jelentésben már a görögök is használták, sőt náluk néha Aphrodite attributumaként szerepelt s épp úgy gyakori ajándék volt szerel-

¹ Sybel I. 174; II. 45—46, 95. Schultze i. h. Piper 407. Wilp. 49, 72, 73, 104, 113, 136, 161.

² Egyéb ábrázolásai: Sybel II. 90.

³ Roller II. pl. LXXII. 29; XI. 53, 59; XC. 4. Mus. Later 37, 161, 183 A, 184, 214. Mus. Kircher. 8009; a Mus. delle Terme egyik sarkophagján nyulat tartó genius látható, a mint egy kutya azt el akarja kapni.

mesek közt, mint a rómaiaknál,¹ kiknek sepulcrális ábrázolásaiban csodálatosan nagy szerepet játszik. Macchioro idevágó rendkívül gazdag adathalmazát nem akarom újra felsorolni, csak a Via Appián lévő Vigna Codini egyik columbariumában látott Julia Prisca nevét viselő kettős cippust említem fel, melyen a nyúl madarakkal együtt szerepel s az etrusk sepulcrális művészet egy emlékére utalok, melyet eddig nem vontak be a vizsgálódásba s ez a cornetói tomba del triclinio tánczosokat és tánczosnőket ábrázoló festménye, melyen az egyik fa alatt meglapuló nyulat látnunk.² Ezek a becses adatok igazolják, hogy a nyúl már a legrégebb időkben is sepulcrális-symbolikus jelentéssel bírt. Figyelemre kell méltatni még azt a körülményt, hogy a nyúl sassal is előfordul, mikor is egyértelmű az ábrázolás a kígyót lenyelő saséval, a miből arra lehet következtetni, hogy a nyúl bizonyos apotropaikus jelentéssel is szerepelt. Éppen ezért nem lephet meg rendkívüli elterjedése a ker. művészetben, mely az apotropaionok alkalmazását, sőt halmozását oly különös kedvvel cultiválta. Talán ilyen értelmet lehet adnunk a S. Maria Antiqua már fentebb említett oszlopfőtöredékén szereplő symbolumoknak is, melyek közt a gyík, kígyó, bárány és kecske társaságában a nyúl is előfordul.

A kígyó is Bacchus mysticus cultusába tartozik, mint olyan állat, mely neki volt szentelve. Természetesen rendszeren Bacchus attributumaként szerepel, gyakran előfordul bacchikus menetekben a satyrok vagy bacchansnők kezében, így jut be azután a sarkophagok bacchikus ábrázolásaiba is. A Mithra-cultusnak szintén szent állatja, a Mithra-reliefnek pedig stereotyp szereplője volt a kígyó. Apotropaionként való alkalmazását a pompejibeli oltárok, falfestmények világosan mutatják.³ A ker. sepulcrális ábrázolások

¹ Ovid. Metam. XIII. p. 30. (Postgate). Macch. 102—110. Pompás összeállítás az antik sepulcrális nyúlábrázolásoknak.

² Martha 388. l. (264. ábra).

³ Pl. Nagy festmény a Vicolo del Lupanare egyik házának falán; felirat kígyóval a Porta del Vesuvio mellett stb.

elég gyakran mutatják a kígyót; elterjedéséhez bizonyára hozzájárult a bibliai elbeszélés is az első emberpár bűnbé-
eséséről, ámbár ez, — úgy hiszem — csak másodlagos; bizonyára a kígyósymbolum vonta maga után az Ádám—Éva
ábrázolásokat, melyek sarkophagokon igen gyakoriak. A kí-
gyó előfordul a S. Maria Antiqua oszlopfőtöredékén, a Domi-
tilla-katakombában Calendina loculusának festményén egyéb
symbolumok társaságában, hol a «vibes»(-vives = élni fogsz)
felírás a túlvilág örömeire utal, a galamb, bárány és edény
pedig megerősítik a kígyó symbolikus jelentőségét, mely itt
a túlvilági örömök bacchikus eredetű személyesítője.¹

Éppen úgy mint a nyúl, a kakas is elsősorban erotikus
jelentéssel bír, a mit számos mythos és emlék kétségtele-
nül bizonyít,² de e mellett kétségtelenül igazolva van chtho-
nikus jelentése is; mintilyent, a chthonikus isteneknek és
Asklepiónnak szokták áldozni (Sokrates!). Már az etrusk
sepulcrális művészet alkalmazza ilyen symbolikus értele-
ben a kakast.³ Erotikus-sepulcrális, tehát bacchusi jelentése
abból is látszik, hogy borostyánlevelek közt, szőlővel gyak-
ran szokták ábrázolni. A szőlőt evő kakas, épp úgy, mint
a szőlőt evő nyúl, bacchikus értelmű sepulcrális symbolum.
Az óker. művészet szívesen alkalmazta a kakast, mint álta-
lában különös kedvvel vette át a bacchikus symbolumokat.
Egy cubiculum oldalfalán (közölve Roller pl. IV.) láthatjuk
más symbolumok társaságában a kakast, mely nagyon sok
ker. lámpán is előfordul.⁴ Sepulcrális jelentőségének bizo-
nyításául utalok még a cornetói tomba del triclinio egy

¹ Egyéb ker. kígyóábrázolások: Roller LVI. 4. (Garrucci 370, I.); XCI. 6. (V. ö. De Rossi: Bullett. 1874. 129. l., hol egy hasonló lámpát közöl). Érdekes összevetni ezekkel a S. Marco e Marcellino katakomba egyik arcossolium-festményét, melyen szintén ott a kígyó, de itt — úgy látszik — a Perpetua és Felicitas-legenda hatásával van dolgunk, bár a kígyó symbolikus jelentése itt is nagyon szépen beilleszthető az ábrázolás magyarázatába.

² Macch. 96—98.

³ Macch. 98, 632. jz.

⁴ Roller pl. XC. 3. Roller erre vonatkozó fejtegetései (Kakas — Péter árulása — éberség stb.) nem állhatnak meg; i. m. II. 306. l.

freskójára, melyen *cena funebris* ábrázoltatik; egyéb symbolumok társaságában itt a kakas is szerepel.¹ A Mithra-cultus ábrázolásaiban is találkozunk a kakassal; egy fehér márvány basrelief, mely most a Doria-Pamphili villának casinójában van, a szokásos Mithra-symbolumokon kívül néhány különöset is mutat, köztük a kakast. A *via Manzoni* fekvő egykori villa Altieri fehér márvány basreliefje, mely ma már nem látható, minthogy a villát hörtönné alakították át. Mithrának különben is egészen sajátos ábrázolása, a mennyiben az istent nem a szokásos attitüdeben, hanem a bika hátán állva ábrázolja; a stereotyp symbolikus állatokon kívül az isten baloldalán kukorékoló kakas áll. Egy berlini intaglión, mely a bikaölő Mithrát ábrázolja rendes attribútumaival, baloldalt, lángoló oltár mellett ott áll a kakas.² E még eddig észre nem vett párhuzamok jelentősége a symbolikus jelentés kétségtelen bizonyossága szempontjából elsőrangú.

Nem kevésbé szembetűnő a bacchusi symbolika hatása az óker. művészetre, illetőleg a bacchusi symbolumok továbbélése: a virág- és gyümölcsábrázolásokban, valamint az évszakokat ábrázoló reliefekben, képekben. E nemű ábrázolásokban az óker. művészet rendkívül gazdag, mert egyrészt virágok, gyümölcsök ábrázolása talán kisebb technikai készséggel is lehetséges volt, mint a figurális ábrázolások, másrészt pedig az ornamentikának is fontos eszközei voltak ezek. Ide sorozhatom még azt a körülményt is, hogy a virágos mezők, a friss gyümölcs — bizonyos viszonylatokban a *refrigeriumot* is symbolizálták. Mindez érthetővé teszi rendkívül nagy elterjedésüket.³ A virág- és gyümölcsdiszítések ábrázolásában az óker. művészet rendkívül találékony, változatos, éppen azért, mert ezekhez egyúttal a dionysosi cultusnak a túlvilági örömökre, a viruló *elysiumi* mezőkre vonatkozó erős traditíója is hozzájárult.

¹ Martha 385. l. (263. ábra).

² Cumont II. 217. l. (48. ábra); 221. l. (51. ábra); 448. l. (396. á.).

³ Csak példaképpen l. Wilp. 13, 25, 35, 38, 42, 54, 89, 97, 130, 149, 168, 202. stb. stb.

Csakhamar concrétébb formában jelennek meg ezek az ábrázolások: az évszakok allegorikus képei mutatják a fejlődés újabb fokozatát. Ezek az ábrázolások az óker. művészet legszebb emlékei közé tartoznak, ezekben valósággal az eleven élet, az antik művészetnek szíve, lelke, ragyogása él. Ezek azok az ábrázolások, melyek olyan általánosan ismert és erős hagyománnyal bíró antik művészeti fejlődési vonal folytatásai, hogy talán csak elég általánosságban utalni az antik művészet idevágó rengeteg emlékére. Az aratási, virágszedési, olajbogyó- és szőlőszüreti jelenetek bájos amorettjei, a gazdag növényzetben szálldogáló, ugráló madarak, a fiókákkal telt fészek, különösen pedig a szőlő és ennek egyéb symbolikus jelentésű állatokon kívül a madárral, ezenkívül pedig az erosokkal való kombinálása, a mellett, hogy mélységes symbolikus jelentés hordozói, egyúttal az antik sepulcrális művészetnek egyenes irányban való folytatásai. Hogy mily erős volt az erre vonatkozó antik traditió, mi sem bizonyítja jobban, minthogy az évszakok ábrázolásait már a Kr. u. II. században megtaláljuk a Prætextatus-katakombában s innen kezdve, végig a katakombafestészetben, a sarkophagok reliefjein, a lámpák ábrázolásain végigkísérhetjük fejlődését a IV. századon túl; éppen a IV. században átmegy a thema a mozaik-művészetbe is, mint azt a római S. Costanza amorették szüretjét ábrázoló rendkívül becses mennyezetmozaikja mutatja. Külön meg kell említenem a Domitillakatakomba egy szüreti jelenetét (IV. század) s a Marcus és Marcellianus-katakomba szüreti képeit (IV. sz. vége). Legszebb sarkophag-emléke a thema ábrázolásának a lateráni múzeum egyik művészi sarkophagja (183. A), mely szüretelő amoretteket ábrázol a jó pásztor társaságában.¹ A vatikáni sala a croce greca-ban

¹ Schultze 159. Sybel I. 177 sk. II. 58. Piper II. 313. Wilp. 32, 148, 245; szöveg 32. l. sk. Roller XI. 38 (szőlő, galamb); XXVIII. 1. (szőlő); XLIV. 2. (V. ö. Garrucci 302, 2: a lateráni sarkophag) és 278. l. XLIV, 1. (Constantia sarkoph.). Az antik párhuzamokat l. Overbeck, Presuhn, Mau stb munkáiban. V. ö. Macch. 90—96; 89. és 549—550. jz. (a fészek).

levő Constantia-sarkophag gyönyörű szüreti jeleneteit is meg kell említenem, hol a bájos thema hatását az anyag nemes volta (porphyr) még jobban kiemeli.

Valamint a virág- és gyümölcsábrázolások lassankint egész jelenetekké tömörülnek, úgy e jelenetek közül is a szőlőszüret válik ki élesebben, ebből pedig, mint a bacchusi symbolikus értelem különleges hordozója, a szőlő jut legnagyobb szerepre. Ezt a selectiót már a báránynak és galambnak repræsentativ-symbolumokká való fejlődésénél is megfigyeltük. A szőlő Bacchusnak speciális gyümölcse s éppen ezért a ker. symbolikában való térfoglalása nagyon becses adat a symbolumok művészet- és vallástörténeti fejlődéséhez. A szőlő előfordul egyedül, de gyakrabban amorettek vagy madarak társaságában. A bacchusi jelentést kétségtelenné teszi a szőlőt evő nyúl ábrázolása.¹

Még a halotti lakomákról kell megemlékeznem, melyek az óker. művészetben, különösen pedig a festményeken lépten-nyomon előfordulnak. Sigma alakú asztal körül rendszeren hét személy ül, előttük kenyerek, tálak hallal, ivópoharak. A schema rendszeren ugyanaz, bár változatosság is van bennük. Gyakran nyugodtan ül a nagyobb rész, csak egykettő nyújtja előre a karját. máskor többen is nyúlnak az asztal közepén álló tál felé. A lateráni múzeum egyik sarkophagján öt személy szerepel, egy hal és a földön két kenyér; igen sokszor látjuk a kenyérkosarakat is. Az öt személy közül egy iszik, egy kenyeret tör, egy másik rámutat a halra (vagy érte nyúl?) stb. Ugyanilyen a Mus. Lat. 165. sz. sarkophagja is, melyen azonban a hal és a kenyértörés nem szerepel. A Vibia-sír képei közt szereplő lakomajelenetben hal és szárnyas vannak az asztalon, a résztvevők száma Vibiával együtt 6; a Vincentius sírján

¹ Roller XI. 59. Érdekesség kedvéért utalok arra, hogy a szőlőt a Mithra-cultus is ismeri M. attributumaként. Egy fehér márványcsoporton, mely Mithra kőből való születését ábrázolja, az isten jobb kezében szőlőfürtöt tart, melyre bacchusi attitüdedel tekint fel. Cumont II. 231. (62. ábra).

látható lakomán, melyen Vincentiussal együtt heten vesznek részt («septem pii sacerdotes»), a hal mellett egyéb ételek is szerepelnek (nyúl). A katakombák festményei közt különösen gyakran találkozunk a lakoma-jelenettel, de a szereplők száma, a beállítás, az ételek, italok mindig változnak, szigorúan nem állapodik meg a művészet egy chablonban. Pedig, ha e képeken a «fractio panis» ábrázolásait kellene látnunk, vagyis a consecratiót, a mint Wilpert azt bizonyítani igyekszik,¹ akkor valamelyes állandó mozdulatnak, gestusnak, attributumnak, mely a jelenet sacralis jellegére utal, mindenütt ott kellene lennie. Ez az eset pedig nem áll fenn.²

Sybel részletes és pompás fejtegetései után, melyekben Wilpert nézetének tarthatatlanságát az antik párhuzamok óriási halmazának s a ker. művészet idevágó emlékeinek szembeállítására révén kimutatta, nem lehet elzárkózni azon igazság elől, hogy a ker. halotti lakomaábrázolások is antik eredetűek s a bacchusi lakomaábrázolások egyenes utódai. Az a szinte csodásan gazdag új anyag, melyet Macchioro még Sybel után is felhalmozott,³ ezt a nézetet a bizonyosság erejével ruházza fel. A bizonyítékok, a párhuzamok ilyen óriási súlyával szemben, melyben a phoenikiai, etrusk, görög, római és egyiptomi sírművészet egyhangulag tesz tanúságot a halotti lakomák erős és mindenütt élő sepulcr. symbolikus traditiója mellett, a ker. sepulcrális művészet idevágó ábrázolásainak dogmatikai jelentőséget tulajdonítani a vallástörténet hangosan beszélő adatai mellőzésével és azok ellenére is — nem egyéb, mint negligálása az archæologia és vallástörténet legbiztosabb és legbecsesebb eredményeinek, melyeknek kellő értékelése ki fogja zárni azt, hogy a symbolumokban dogmák illustratióit keressük.

¹ Fractio panis, die älteste Darstellung des eucharistischen Opfers in der Capella Greca. 1895. Tab. 3. 13.

² Lakomaábrázolások : Wilp. 57, 62, 65, 132, 133, 157, 159, 167, 184, 265. Roller pl. LIV ; pl. Lbis és 66. l. Schultze 135. Sybel I. 180—209 : pompás és tökéletes összefoglalása az idevágó pogány és ker. anyagnak, kitűnő kritikája Wilpert nézetének.

³ Macch. 120—124. lk.

A halotti lakomával symbolizált túlvilági örömök néhány antik ábrázolását említem még fel, mintegy kiegészítésül Sybel és Macchioro pompás adathalmazához. Lakomaábrázolásokat mutat a cornetói tomba dei vasi dipinti és az ugyancsak cornetói tomba del triclinio egy-egy freskója.¹ A Mithra cultus művészetében is gyakori a lakoma-ábrázolás, mint azt pl. a bolognai Museo civico egy bas-reliefje, egy elli-déré-i (Thracia) relief, egy Orsován talált s ma a temesvári Múzeumban lévő fehérmárvány basrelief, végül egy szintén Magyarországon talált relieftöredék, mely valamennyi Mithra-émlék közt a legszebb lakoma-jelenetet mutatja.²

A bacchusi lakomajelenetek ilyen nagyarányú szereplése az antik sepulcrális művészetben kétségtelen felvilágosítást ad a ker. lakomajelenetek eredetére vonatkozólag is.

IV. A refrigerium.

εὐρήσεις . . . τῆς Μνημοσύνης ἀπὸ λίμνην ψυχρὸν ὕδωρ προρέον. φύλακες δ' ἐπίπροσθεν ἕσασιν εἰπεῖν· γῆς παῖς εἰμι καὶ οὐρανοῦ ἀστερόεντος, αὐτὰρ ἐμοὶ γένος οὐρανίον· τόδε δ' ἴστε καὶ αὐτοὶ δῖψῃ· δ' εἴμι αὕτη καὶ ἀπόλλυμαι. ἀλλὰ δότ' αἴψα ψυχρὸν ὕδωρ προρέον τῆς Μνημοσύνης ἀπὸ λίμνης, καὶ τοῖς σοὶ δώσουσι πειτὴν θείης ἀπὸ κρήνης, καὶ τότ' ἔπειτ' ἄλλοισι μεθ' ἡρώεσσι ἀνάξεις.
IGSI. 641.

A ker. symbolumok tekintélyes része vonatkozik a halál utáni állapot egy stadiumára, melyet refrigeriumnak szoktunk nevezni.³ Ezt, a classikus latinságban ismeretlen szót, a feliratokból vettük, melyek sűrűn alkalmazzák a túlvilágon való megenyhülés, az élet bajaiból való megkönny-

¹ Martha 383. l. (262. ábra) és 385. l. (263. ábra); szöveg 383—387. lk.

² Cumont II. 261. l. (99. á.); 271. l. (115. á.); 278. l. (121. á.); 279. l. (122. á.); 296—297. lk. (152. á.).

³ Pompás fejezet a refrigeriumról: C. M. Kaufmann: Die sepulkralen Jenseitsdenkmäler der antiken und des Urchristentums. Mainz, 1900. 53—62. lk.

nyebbülés jelzésére. Már a legrégebb antik népek sepulcrális gondolatvilágában szerepet játszik a refrigerium, az ἀναψύξις; görög sírfeliratok, mint a fentebb idézett is, ígérik a halottnak, hogy cziprusokkal benőtt gyönyörű vidéken hús forrásvizet (ψυχρὸν ὕδωρ) fog találni s ha abból iszik, élni és uralkodni fog, megszabadulva a földi szenvedésektől. Az Osiris-Isis-cultus is jól ismeri a hús vízzel való enyhítést, melynek jelölői a feliratokon az ἀναψύχων, refrigerare igék.

A refrigeriumról, a lélek túlvilági felfrissüléséről szóló tan, mely orphikus-pythagoreus eredetre vezethető vissza s déli Italiából származott át Rómába, mint a leletek mutatják, már igen erős és szívós hagyományra tekinthetett vissza, midőn a Kybele és Bona Dea-cultusok azonosításával római talajon is gyökeret vert. Ábrázolásainak leggyakoribb formája a vízzel telt váza, vagy a vázából ivó galamb¹; az idevágó művészeti emlékek száma igen nagy és a római cippusok s egyéb sepulcrális emlékek egész sorozata viseli a refrigerium symbolumait.² Ezekon kívül a latin feliratok igen sokszor emlegetik a refrigeriumot, a görög feliratok pedig a ψυχρὸν ὕδωρ-t: εὐψύχει καρτὰ καὶ δοίη σοὶ ὁ Ὀσίρις τὸ ψυχρὸν ὕδωρ.³ Mindezt egyenes folytatásként látjuk a ker. sepulcrális művészetben; már Tertullianus beszél a refrigeriumról ilyen értelemben (de idol. c. 43; de monog. c. 10.), a katakombai feliratok pedig igen szép számmal mutatják a refrigerium szót: Privata dulcis in refrigerio et in pace (Priscilla-kat., III. század); Victoria refrigeret ispiritus tus [= tuus] in bon[o] (Domitilla-kat.); . . . in pace et in refrigeriu[m] (Hermes-katak.); spiritum tuum deus refrigeret (Mus. Lat. Tav. VII. 1.); Bolosa deus tibi refrigeret (u. o. 2.); Murelius Ja[nuarius] care refrigera (Priscilla-kat.);

¹ Ezeket összeállította Macch. 78—84. lk.

² Altmann III. l., Macch. 79, 84. sk. lk.

³ E. Rohde: Psyche. Seelenkult u. Unsterblichkeitsglaube der Griechen. 2 Aufl. II. (1898) 390. sk. lk. A felirat: IGS I 1488; 1705; 1782. V. ö. Sybel I. 172—173. lk. Schultze 268. Kraus RE s. v. refrigerium (Armellini).

Dulcissimo Antistheni coniugi suo refrigerium (u. o.); ΔΕΘΥΣ ΧΡΙΣΤΟΥΣ ΟΜΝΙΠΟΤΕΣ ΣΠΙΡΙΤΟΝ ΡΕΦΡΙΓΕΡΕΤ (Prætextatus-katak.).¹ A refrigerium szó ilyen nagyarányú használata adott alkalmat a Refrigerius tulajdonnév kifejlődésére is.

A refrigerium symbolikus ábrázolása az óker. művészetben is főképp a vízzel telt váza, vagy az abból ivó két madár. E mellett találjuk azonban a magányosan ivó madarat, vagy két madarat a vízen úszva, a mi gyönyörű illusztrációja a lélek túlvilági megnyugvásának.² Magányosan álló váza is előfordul a ker. művészetben (pl. Wilp. 265. stb.), még pedig igen sűrűn és nem szabad tejesedéynnek magyaráznunk, hanem a refrigerium symbolumát kell benne látnunk, mert minden antik pendant ide mutat. Másik változata a szokásos refrigerium-symbolumnak, midőn a két madár közt szőlő, virág, koszorú vagy a Krisztusmonogram (esetleg a kereszt; néha Mária vagy egy szent) van; ez az utóbbi ábrázolás nyilván mutatja a symbolikus jelleget, mert a Krisztusmonogram vagy a kereszt Krisztusnak, tehát istennek képviselője, kiben a lélek (= a madár) enyhülést talál.³ Kivánni sem lehetne szebb illusztrációját a gyakran előforduló katakombafeliratnak: spiritum tuum dominus (deus, deus Christus) refrigeret, melyről már Rohde helyesen jegyezte meg (Psyche 391. l. 1. jz.): Das ist doch wohl (wie schon mehrfach vermuthet worden ist) Nachbildung der heidnischen Formel, wie so vieles in altchristlichem Begräbnisswesen.

Egyéb ókeresztény refrigerium ábrázolások közé tartoznak a víznél ivó szarvasok (W. 150. Syb. I 174.), nyilvánvalóan a 42. zsoltár hatása alatt festve; az Okeanos (Calixtus-katak. Cubiculum Oceani. Wilp. 134. Syb. Taf. II.), mely utóbbi pompejibeli ábrázolásokkal is párhuzamba állítható,

¹ Marucchi O.: Epigrafia cristiana. Milano, 1910. 137—146. lk. Kraus RE II. 685. l.

² Wilp. 136. Egyéb madár-váza ábrázolások Wilp. 110, 121, 136, 150, 211; Sybel Taf. I; Roller pl. v; XI. 25—29; 37. Mus. Kirch. 8012.

³ Sybel II. 50. Schultze 180. Roller XI. 19—23, 24, 30—34, 38. LXXVII. 6; LXXVIII. 5; v. ö. XXIII. 13—20. és I. 218 sk. lk.

épp úgy mint a katakombákban néhányszor szereplő folyamistenek, melyeket szintén a refrigerium ábrázolásainak kell tartanunk.¹ Szintén a refrigerium ábrázolásának tartom a Calixtus-katakomba egyik cubiculumának fekvőhelyzetben festett nőalakjait, melyekben Wilpert az évszakok symbolumait, Sybel a Horák képmásait látja. A kezükben lévő edény, melyből inni készülnek s az őket környező symbolumok (pl. delfin, az egyik mellett két madár) arra a nézetre vezetnek, hogy ezekben is a refrigerium symbolumait kell látnunk.²

Legtökéletesebb s egyuttal legvilágosabb ábrázolása a refrigeriumnak a Calixtus-katakomba egyik cubiculumának öt üdvözlőt ábrázoló falfestménye. Az elhunytak alakjai orans helyzetben virágos mezőn állnak, alattuk pávák (a halhatatlanság symbolumai), a fal legalsó részén pedig három, vízzel színezett váza, melyekből két-két madár iszik.³ Már fentebb említettem, hogy a virágok, virágoskert ábrázolása, mely tulajdonképen a bacchusi örömöket symbolizálja, erősen belekapcsolódik a refrigerium gondolatába is. Egyéb ker. képek, melyek a paradicsomot, a boldog túlvilágot jelképezik (pl. Wilp. 91. stb. Sybel I. 159. sk. lk.), tehát a bacchusi hagyomány képviselői, nem mutatják oly híven a refrigerium jelentőségét, mint éppen a Calixtus-katakomba említett cubiculumának festménye. Abban azonban a paradicsom-ábrázolások általában megegyeznek, hogy a halhatatlanság symbolumait sűrűn alkalmazzák a refrigerium symbolumai mellett.

Sajátságos, hogy a nagyszámú görög és római párhuzamok mellett alig akadtam etrusk és Mithra-cultusbeli párhuzamra, ha csak ide nem sorozom azt az etrusk sarkophagfedelet, mely a halottat kezében edénnyel mutatja, vagy a Mithra-cultusnak azt a római *Giustiniani-palotából*

¹ Wilp. 29. l. (szöveg). Schultze 159; Syb. I. 173. Piper I. 66. sk. lk. Folyamistenek: Sybel I. 176. Schultze 159, Roller LXXVI. 3. stb. V. ö. Cumont II. 261. l. (99. á.); 297. l. (152. á.). Sarkophagokon gyakoriak.

² Wilp. 85. és 128. kép. Sybel I. 179. Roller XXIX. 3—4.

³ Sybel Taf. IV. Wilp. 110.

származó relieffjét, melyen az egyik dadophoros mellett magánosan álló vázát találtam.¹ Azt hiszem azonban, hogy ezek nem elegendők arra, hogy a refrigerium ábrázolásait lássuk bennük; de szerencsére épp itt oly nagy a görög-római (sőt egyiptomi és phoinikiai) párhuzamok száma, hogy a refrigerium ker. symbolumainak egyenes leszármazása az antik művészetből így is minden kétségen felül áll.

V. Halhatatlanság.

Vivas in aeternum.

Katakombafelirat.²

Már az antik sepulcrális emlékek sűrűn alkalmazzák Victoria-t és vagy vele együtt, vagy külön a páluaágat, annak a gondolatnak symbolumaként, hogy a halott legyőzte a földi élet fáradalmait és a boldog mezőkön élvezi dicsőségét, melynek szembetűnő jutalma a páluaág, a circusi versenyek győzelmi díja. Szervesen összefügg ezekkel a sasnak sepulcrális emlékeken való ábrázolása; a sas már némely Kr. e. III. századból származó emléken a halhatatlanság symbolumaként szerepel, míg később az apotheosis jelvényévé lesz, mint azt sok egyéb emléken kívül a capitoliumi múzeum egy Sol-oltára mutatja, melyen Sol-nak nimbusos fél-alakját félig kiterjesztett szárnyú sas tartja; Titus diadalívén is sas emeli a császár mellképét. Épp így nem hiányzik az antik sepulcrális művészetből a nimbus sem, mely eredetileg az emberinél nagyobb, fenségesebb lények jelölésére szolgált és különösen Heliosnak, majd a többi isteneknek is jelvénye volt, megkülönböztetni őket a többi személyektől. Már az Augustus korabeli emlékektől kezdve állandóan szerepel a sepulcrális művészetben, mely a halott mellképén a fej köré vont aureola alakjában jelzi, hogy a halott immár az emberinél fenségesebb természetet öltött, magára, bejutott a halhatatlanok közé.³

¹ Martha 345. l. (238. ábra). Cumont II. 231. l. (61. ábra).

² Schultze 248. l.

³ Macch. 124—128. lk.

Teljes mértékben alkalmazza az óker. művészet is ezen symbolumokat. A Victoria előfordul egy nápolyi katakombafestményen, pálmaággal kezében.¹ A római zsidókatakombában (Vigna Randanini: Via Appia) is van ehhez hasonló festmény, míg a Vigna Massimo alatti katakomba egyik arcosoliuma pálmaággal és koszorúval kezükben mutatja a lebegő Victoriákat.² Ugyanezen a festményen fordul elő a sas is,³ mely egyébként a sarkophagokon gyakoribb. Így vagyunk a Victoriákkal is: leggyakrabban a sarkophagok felíratábláját tartják, ebben a szerepükben is szorosan simulva az antik Victoria-ábrázolásokhoz. A nimbus is igen gyakori már a primitív ker. művészetben is, mint azt a katakombafestmények egész sora mutatja, míg végre az V. században általánossá lesz, mint Krisztus és a szentek attribútuma. A katakombafestmények már erre is mutatnak példákat, bár bennük a nimbus még elsősorban a halhatatlanság symboluma.⁴

Mindezeknek symbolikus jelentőségét bizonyítja néhány párhuzom a Mithra-cultus emlékei köréből; ismeretes, hogy e cultusban sem a sasnak, sem a nimbusnak ábrázolásai nem szerepelnek, mert nem függnék össze szervesen a cultussal s annak tanaival. Ha mégis előfordulnak, az csak azt mutatja, hogy mély symbolikus jelentőségük volt az indító ok, a miért a M.-cultus őket az ő meglehetősen stereotyp ábrázolásaiba felvette, a mi annál könnyebben megtörténhetett, mert éppen a halhatatlanság hite volt a M.-cultus tanainak egyik sarkalatos pontja. Így egy sajátos fehérmárvány bas-reliefen, mely Mithrát a bika hátán állva mutatja (a volt Villa Altieri-ből, Roma), ott látjuk a sast is az istennek baloldalán; egy, az angerai (Italia) mithreumból származó pedestal két sast mutat, szájukban guirlanddal. ez az elhelyezés, mely római síremlékeken oly

¹ Schultze 93. és 159. lk.

² Wilp. 145. Sybel II. 66. ábra és 96. lk. Piper I. 168. l.

³ Sybel II. 61. ábra,

⁴ Wilp. 100, 126, 140, 160, 255. stb. Roller pl. LXXXIV—LXXXV. Schultze 147. sk. lk. Sybel I. 151, 209, 212, 222, 251. lk.

gyakori, kétségtelenül utal a sas symbolikus jelentésére, mely mellett az ugyanitt ábrázolt két delfin is tanúságot tesz.¹ Épp így megtaláljuk a nimbust is a M.-cultus emlékein: egy mozaik, melyet 1560–61-ben találtak az Antoninus-fürdők (= Caracalla) közelében kiásott mithreumban s mely ma a lateráni múzeumban van, Silvanust ábrázolja égő oltár mellett, feje körül nimbussal. Sajátságos ábrázolás, egyúttal egyedüli a maga nemében.²

Antik monda s egyúttal az antik symbolika egyenes hatását kell látnunk abban, hogy a ker. sepulcrális művészet a phœnix-et is felvette ábrázolásai közé, azért, mert ez a madár poraiból új életre tud kelni, mint a monda tartja. A pogány és ker. hagyomány, éppen a halhatatlanságra való egyenes és világos vonatkozásánál fogva állandóan felszínen tartotta e mondát és a symbolumot: sokszor beszélnek erről az egyházatyák is (Clemens Rom. I. 25; Tertull. de resurr. 13. stb.), és éppen ezért csodálatos, hogy ábrázolása oly ritka az óker. művészetben.³ Néhányat felhoz de Rossi,⁴ ki idézi a szt. Cecilia-acták azon részét, mely elmondja, hogy Cecilia phœnixet vésetett Maximus sarkophagjára, a felláadás hitének jelképeül; Siricius diakonus bullája s egy sor epitaphium csak megerősítik a phœnix symbolikus jelentéséről vallott felfogásunkat. Még csak a Calixtus katakombában látott Phubianos-sarkophagot emlitem fel, mely a fészkeben elégő phœnixet mutatja. Feltűnő és fontos, hogy a phœnix feje gyakran nimbusszal van övezve, a mi kétségtelen bizonyossággal mint a halhatatlanság (és felláadás) symbolumát állítja elénk.

Erős antik hagyomány igazolja, hogy a páva, húsának tartós volta miatt, a maradandóság, az örök élet, a halhatatlanság symbolumaként szerepelt. Egyéb forrásokon kívül a

¹ Cumont II. 221. l. (51. ábra); 264. l. (102. ábra).

² Cumont II. 241. l. (73. ábra).

³ Schultze 102, 126. lk. Piper I. 446. sk. lk.

⁴ Roma sotterranea II. 313–314. lk. és Inser. christ. I. 155. l.: felírat a Campo Verano-ról.

ker. Augustinus is tanúságot tesz a páva húsának elpusztíthatatlanságáról szóló hagyományról. Sybel tagadja, hogy a páva valaha is a halhatatlanság symbolumaként szerepelt volna, de a Macchioro által gyűjtött gazdag anyag nagyon valószínűtlenné teszi Sybel nézetét. Mert nem világosan utalnak-e a páva symbolikus jelentőségére az olyan ábrázolások, melyeken lepke van a páva hátán, vagy két lepke kísér pávát, vagy a halott mellett páva szerepel, vagy esetleg a pávát ott látjuk egy halotti lakomán? Mindezen kívül már az antik művészetben is gyakran szerepel egyedül, virágváza mellett, tehát éppen úgy, mint a ker. sepulcrális művészetben, melynek egyik leggyakrabban használt és legkedveltebb symboluma,¹ mely feliratokon, festményeken és különösen sarkophagokon² gondos és igazán művészi kivitelben szerepel.

*

Ezek a párhuzamok, melyek a keresztény symbolumoknak egész körét nem is ölelték fel, világosan beszélnek. Kutatásaimat az óker. symbolikának csak egy részére terjesztettem ki s így is igazolódott, hogy a kereszténység a pogány symbolumokat az egész vonalon, a maguk teljességében átvette. Fokról-fokra, a dogmák és az egyházi szervezet, valamint az egyházi élet mind erősebb kialakulásával természetesen a symbolika is mind jobban simul a szigorúan egyházi felfogáshoz, mindinkább elhagyja a teljesen pogány színezetű elemeket (pl. a bacchusi ábrázolásokat) és mindinkább speciálisan keresztény tartalommal telik meg. De így, végigkísérve az óker művészet első lépéseitől kezdve a benne szereplő symbolumokat, világosan kivehető választófalat antik és óker. symbolika közt nem találunk: az antik symbolika további élete, fejlődése egyenes vonalban kapcsolódik bele az óker. sepulcrális symbolikába, mely

¹ Sybel I. 170—172. lk. Roller pl. V; XI. 50. Schultze 102. l. Macchioro 127, 132. lk. Wilpert 9, 12, 30, 31, 37, 38, 71, 97, 109, 110, 131, 134, 151, 162, 202. stb. Szöveg Wilp. 130. l.

² Sybel II. 46. és 54. ábrák.

tehát amannak — mint azt annyi példával igazoltuk — egyenes folytatása. Ilyen irányú, vallástörténeti alapra helyezett archæologiai összehasonlítás különösen az Orpheus (Jó pásztor) és Ἰχθύς symbolumok fejtegetésénél és eredetének kutatásánál vezet meglepő eredményekre. E két symbolum tárgyalása azomban külön-külön is önálló, nagyobb tanulmányt kíván, azért ez alkalommal nem kívánok velük foglalkozni.

Záradékul hadd iktassam ide Laurent szép szavait (I. 55.), melyeknél rövidebben és találóbban még alig jellemezte valaki az ókeresztény művészetet: un rayon de l'antique allegresse descendu au fond des catacombes.

Késmárk.

RÉVAY JÓZSEF.

ÁRPÁDKORI TÁRSADALOMTÖRTÉNETÜNK LEGKRITIKUSABB KÉRDÉSEI.

A legellentéesebb felfogásokban sincs az iránt kétség, hogy «Az első állami egyenes adó elmélete» című munkában¹ alapvető fontosságú magyar társadalomtörténeti kérdések kerültek napirendre, a melyek körül immár egy kis irodalom támad. A régi elméletek egész szövevénye jut ellentétbe az Árpádkori társadalomtörténet egy új rendszerével, mely arra törekszik, a mi minden tudománynak elsőrendű feladata, hogy a specialis tanulmányokkal megállapított ismereteket egymással lehető szerves viszonyba hozza, bennük lehető egységet teremtsen s ezen belül megjelölje az alá- és mellérendeltségi viszonyban levő részeket, tagokat, hogy mindent az igazsághoz híven a maga szerepében lássunk és tekintsünk át.

Az Árpádkori társadalomtörténet korábbi rendszerét az utóbbi időkben legtudományosabb alapon Hóman Bálint fejtette ki a Békefi-Emlékkönyvben «A társadalmi osztályok Szent István államában» címmel (Budapest, 1912. 61—80 l.). Itt a társadalmi osztályoknak *hét csoportját* látjuk megkülönböztetve s ez osztály-kategoriák: a papok, nemesek, vitézek, vendégek, szabad szolganépek, szabadosok és végül a rabszolgák. Ezek közül a papok és nemesek közt az a közösség emelkedik ki, hogy a papok is nemesek, de ezeknél kiváltságosabbak. A nemesek és vitézek közt is van közösség, mely abban áll, hogy a vitézek csak szabad magyarok lehettek, tehát az ősi nemzetségekből eredtek ép úgy,

¹ Kolozsvári értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből. 3. sz. Kolozsvár, 1912. 8°. 65 l.

mint a nemesek. A legnagyobb gonddal tanulmányoztam át ezt a hetes rendszert s iparkodtam lehető hiven áttekinthető táblázatba állítani.¹

Ezzel szemben az új rendszer három, sőt tulajdonképen két csoportba foglalja össze az Árpádkori összes társadalmi osztályokat: a szabadok és szolgák csoportjába. A papság minden tagja, még ha rabszolgából, ura akarata ellen lett is diákká, clericussá, a tonsura fölvételével és tanulással szabad volt.² Ezzel megint tovább fejlődik, tökéletesedik az új rendszer. Így most már a szabadok (liberi) osztályai két egyenlőtlen csoportban sorakoznak: az egyháziak és a világi szabadok csoportjában. A *szolgák* vagy szolganépek (servi, populi serviciales) szintén két csoportra válnak szét: a szabadosok és a szűkebb értelemben vett szolgák, rabszolgák (servi, mancipia) csoportjára.³ A vitézekről kimutatja az új rendszer, hogy ezek nem szabad magyarok, hanem fegyveres szolgálatra fölszabadított szolgák, vagyis szabadosok, kik jogosan el nem hagyhatták urukat s ha mégis elhagyták, urok visszakövetelhetette őket. Kimutatja ez a rendszer, hogy a szolgálásnak lényeges kriteriuma éppen az úrhoz, helyhez, a fölszabadításkor kiszabott szolgálathoz való kötöttség. Kiténik e rendszerből, hogy a vendégek a szabadok magasabb és alsóbb osztályaihoz egyaránt tartozhatnak, számukra tehát nem szükséges külön kategóriát alkotni. «Szabad szolganépek», a minőket Hóman és társai

¹ Tört. Szemle, 1913. 325., 326. l.

² Ez következik abból, hogy az egyház szolgájából lett diáknak még a fiai is szabadok lettek (l. zsinat 29.). Világi úr szolgáját pedig csak úgy lehetett diákká avatni, ha ura előbb teljesen szabaddá tette. (U. o. 30.) A ki másnak szolgáját, szabadosát, civilisét ura tudta és megegyezése nélkül tette diákká, az kénytelen volt a diákká s így végkép szabaddá tett szolgát megváltani, ezen felül büntetésül ötven penzát fizetni. (U. o. 65.) A kitanult szolga értékesebb lett volna urára nézve s mégis kárpótlást kellett érte adni, mert mint diák, pap, csak szabad lehetett. Ám ez nem jelentett még nemességet.

³ Tört. Szemle, 1913. 328., 329. l. s a föntebb idézett Kolozsvári értekezés 38. l.

elgondoltak, a valóságban nem voltak. Ily módon az egész társadalmi rendszer egyszerűbbé, áttekinthetőbbé lett; benne a papság, vitézek, vendégek és «szabad szolganépek» már nem szerepelnek főkategóriákként, sőt ez utóbbiak egyáltalán nem találnak helyet; s csak dicséretére, ajánlásul szolgálhat az, a mit Hómanék így fejeztek ki: «példásan skatulyázott rendszer».¹ Minden jó tudományos rendszer erre törekszik.

Az ellentét az egész vonalon megvan a két rendszer között. A régi rendszer mellett a nagy történetirói tekintélyek egész sora állott s köztük nem kevésbé erős oszlopként emelkedik ki Tagányi Károly országos levéltárnok. Sohasem kicsinyeltem az ellenkező oldalon levő tudósokat, ha fiatalok, ha öregek. Kezdetben magam is a tulsó oldalon voltam, ott tömörültünk mindnyájan Pauler Gyula és Tagányi társadalomtörténeti elméletei körül és éiveztük a régieket tisztázó, javító, bővítő, tökéletesítő új észrevételeiket, fejtegetéseiket, adataik új bőségét.

A tudomány haladásában bizó nagy elmék szívesen elismerik a további fejlődés új mozzanatait. Ezt természetesnek tartják, sőt megkövetelik. Mikor a Pannonhalmi Rendtörténet I. kötete megjelent (1902) s Pauler Gyula áttanulmányozta, hogy ismertesse, kevéssel halála előtt találkozott velem, melegen gratulált és kifejezte meglepetését azon, hogy még mindig annyi új dolgot tudtak mondani a benézések a tatárjárás előtti időkből. Épen a magyar társadalomtörténeti anyagnak a bősége és régisége, mely az 1087- és 1237-ben kerek százötven évi időközzel készült két nagy népösszeírás összehasonlítására, a közben végbement fejlődés megállapítására s az utóbbi összeírásban számos helyen jelzett úrbéri kötelezettségek megismerésére nyújtott alkalmat; továbbá az aranybullák korában Pannonhalmi népeinél is jelentkezett szabadságmozgalmak actái, az udvarnok kötelességeiről szóló nádori és királyi nagy szabályzatok (1226, 1240) s a Jakab palestrinai bibornok-püspök,

¹ Tört. Szemle, 1914. 451. l.

pápai követ ittlétekor lefolyt úrbéri perek (1233) jelentékenyen kibővítették a korábbi társadalomtörténeti rendszerből merített ismereteimet, sőt úgy éreztem, hogy ezek nem is férhetnek el, nem tudnak jól elhelyezkedni a régi keretek között. Különösen az udvarnokokra nézve teljesen meg kellett változtatnom a régi, Paulernél s még később Hómannál is meglevő felfogást. Az udvarnokok helyzete, melyben a pannonhalmi apátság udvarnokai a hasonló állapotú királyi udvarnokokra való hivatkozással érnek el enyhítéseket, teljesen tisztázódott és egészen új világításban tűnt fel előttem. Az apátság lovas és szabad jobbágyainak többféle fokozatát is részletesen megállapítottam. Kevesebb adat alapján, de azért elég világosan tárult föl előttem a többi szabados és szolga osztályok társadalmi állapota is. Acsádinak sebtiben, rosszul megírt kivonatai és tévedései a Rendtörténet I. kötetének több helyen elszórt fejtegetései¹ után arra késztettek, hogy külön értekezésben együttesen fejtssem ki és rendszerezem az összes adatokat és megállapításaimat «Egyházi földesúr és népei a középkorban» címmel, a hol az úrbéres osztályok százötvenéves fejlődését és számarányait rajzban is feltüntettem.²

Ez a társadalomtörténeti rendszer szorosan csak egy nagy magyar apátság úrbéres népeire vonatkozott, de nagyjában tipikusnak tekinthető az akkori nagy egyházi, városi, királyi és magánuradalmak kevésbé ismert úrbéres népeire is, kivált a Dunán-túli vidéken, a tatárjárás előtt. Ennek folytatásaként gondos tanulmány tárgyává tettem a pannonhalmi apátság okleveles adatait az 1514-ik évi parasztlázadásig.³ Egészen rokon eredményekre vezetett a tihanyi apátság okleveles anyagának átvizsgálása és feldolgozása 1701-ig, a hol a tatárjárás előtti fejlődésre nézve megint kínálkozott két nagy népszerűírás közel százötven évi idő-

¹ 198—200., 202—204., 221., 222. stb. 333. lapig, 552—557., 559—560., 570—578. l.

² Szent István-Társulat Tud. és Irod. osztályának értekezései közt. Budapest, 1907. 17., 21. l.

³ Religio 1910. évtolyamában egész cikksorozattal.

közzel (1055, 1211), a melyben a számarányok graphikai ábrázolása meglepő egyezést mutatott a pannonhalmival.¹ Mindehhez a pannonhalmi, zalavári, bakonybéli, tihanyi és pécsváradi legrégebb oklevelek szigorú kritikája adta meg a biztos forrástanú alapot. Az oklevélkritikához szükséges összehasonlítások miatt sok oklevelet kellett átvizsgálnom a tatárjárás után Zsigmond koráig.²

Az egész országra érvényes legrégebb társadalmi rendszer megállapítását «Magyarország társadalmi XI. századi törvényeiben» című munkámmal kezdtem meg (Religio 1907, különlenyomat 144 l.). Itt, a magyar társadalom nyugati módon való első berendezkedésénél természetesen nagy figyelemmel voltam a Szent István-kori és régebbi germán, frank emlékekre, törvényekre, oklevelekre, miként ez számos jegyzetből látható. Itt hivatkoztam Inama-Sternegg «Deutsche Wirtschaftsgeschichte» című nagy munkájára is, több ízben (könyvem 108., 135. lapjain). De megjegyzem, hogy mivel épen XI. századi törvényeink anyagát tisztán és hamisítatlanul akartam kiaknázni, azért a külföldi és a későbbi magyarországi, sőt még a legendás, krónikás, okleveles közeli adatokat is, nehogy ily idegen, távolabbi és nem szorosán egykorú anyagnak a belekeverését a kritika jogosan vagy a jogosság látszatával kifogásolja, csak a szükséges összehasonlításokra szoritottam, így is csak lenn a jegyzetekben. Az eredményre nézve nyugodt lélekkel kijelenthetem, hogy ma, hét évvel utóbb, sok további tanulmány után is felfogásom mindenben ugyanaz maradt, csak még világosabbá és mélyebbé fejlődött. Különösen a vitézekre nézve vált szükségessé a miles név kettős jelentésének megkülönböztetése s annak a megállapítása, hogy a XI. századi miles törvényeinkben túlnyomóan szabados fegyverest jelent és csak nagyon kevés esetben érthető rajta lovag, szabad, vagy épen nemes vitéz.

¹ Pannonh. Rendtört. X. köt. 1908. 187—218., 446—470. l.

² A tihanyi apátság kritikus oklevelei. Akad. Értek. Tört. XXI. köt. 3. sz. 1906. a megvizsgált hetven eset 62—65. l. stb. a megállapítottam hamisítványok jegyzéke 10., 11. és 110., 111. l.

Kolozsvári egyetemi előadásaimat 1911 februárjában a XI. századi törvények alapján kezdtem meg. E törvényeket újra tüzetesen átvizsgáltam s meggyőződtem róla, hogy Szent László II. és III. törvénye, valamint Kálmán I. törvénye is, mindegyik külön, legalább két-három rokon törvényhozás határozataiból van rendszertelenül összevegyítve. Ez az eredmény nem subjectiv analysisen alapszik, hanem a parallel határozatok lényeges eltérésein egyazon decretumon belül. Szent László II. törvénye oly határozatokból van összeszerkesztve, a melyekben a nagyobb érték tolvaja akasztással bünhődik, míg a III. törvényben rabszolgasággal. Ez a nagyobb érték a II. törvényben kétféle: először a tyúknál, lúdnál nagyobb érték, másodszer a tíz dénárnyi vagy ennél nagyobb érték, a mi már fölért egy tinó árának egy harmadával, tehát bizonyára jóval több, mint egy tyúk vagy lúd ára (1, 2, 6, 13:12, 14). Szent László III. törvénye a jókszedésre vonatkozó, azonostárgyú pontokban (2, 13:20) mutat változott viszonyoknak megfelelő eltéréseket, vagy legalább kiegészítéseket, pótlásokat. Először t. i. Nagyboldogasszony a szökevények bemutatásának, visszaadásának határideje, másodszer ez a határidő kiterjesztődik Szent István király ünnepéig, mely az előbbi ünnep nyolczadába esik. Kálmán I. törvényében az ispánokra vagy a nagyobb királyi, hercegi ministerekre vonatkozó birói illetékesség dolgában vannak teljesen azonos tárgyú, mégis észrevehetően eltérő határozatok (7, 9:11, 12, 13).¹ Ily aprólékos megfigyeléssel s az egész törvényanyagának összehasonlító ismeretével dolgoztam ki s adtam elő Magyarország XI. századi társadalomtörténetét és művelődési viszonyait.

Ugyanezt az eljárást folytattam előadásaimban az 1222. évi aranybulla és további változatainak, megújításainak, bő-

¹ V. ö. Tört. Szemle, 1914. 440. l., a hol Tagányi perhorreskálja a törvény «zagyvaságát és következtelenségét», ámbár ezt a zagyvaságot és következtelenséget az idézett helyen csupán Tagányi képzeletű oda, persze az én számlámra.

vitéseinek (1231, 1267, 1291, 1351, 1397) összehasonlító feldolgozásával egészen Zsigmond koráig. Az első két szabadságlevélben világosan megláttam a serviensek és nobilisok közt levő különbséget, a melyet a két szabadságlevél a serviensek javára már megszüntetni törekszik, az 1267. évi pedig meg is szüntet.

Közben már készültem az összes Árpádkori oklevelek és egyéb források lehetőleg teljes társadalom- s művelődéstörténeti feldolgozására. Olvasgattam, jegyezgettem az oklevéltárakat. Ekkor jelent meg Hóman Bálintnak «Az első állami egyenes adó» című tanulmánya (Tört. Szemle, 1912. 161–184. l.), mely alapul vette Eckhart Ferencznek «A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig» című doktori értekezését (Arad, 1908. 106 l.) s ezen, valamint a külföldi analógiák vegyes tömegén merész elméletet állított föl a «szabad nevű félszabad szolganépek» türelmi adójáról s Kálmán dénártörvényeinek európai jelentőségéről. Eckhart doktori értekezése tele volt hamis oklevelek adataival és oly téves elméletekkel, a melyeket egyetemi előadásokból már régebben ismertem, a melyeket tehát Eckhart igazi szerzőjük megnevezése nélkül, de kétségkívül az ő tudtával és helyeslésével tett közzé. Ez a két tanulmány súlyos társadalomtörténeti kérdéseket vetett föl. A legfontosabb volt Eckhartnak, illetőleg mesterének az a kérdése: melyik társadalmi osztályba olvadt bele a Kálmánkori dénárfizető szabadok? E kérdést Eckhart eldönthetetlennek vélte, Hóman pedig épen e kérdésre feleletül fedezte föl a «szabadnak nevezett félszabad szolganépek» belsőleg ellenmondó, torz fogalmát és türelmi adóját.

A szabadok dénárai körül forgó tévedéshalmazatnak eloszlatására irtam meg «Az első állami egyenes adó elmélete» című értekezésemet. A ki e bonyolult fontos ügyben világosan akar látni, annak ma sem ajánlhatok mást, mint-hogy először olvassa el ezt a könyvet s azután tekintsen szét a további polemiákban, a melyek már csak egyes kiszakított kérdések körül forognak. E könyv fejtegetéseit is főtartom minden részökben, csupán azt igazítom helyre,

hogy — mint az Országos Levéltárban levő eredeti oklevélből meggyőződtem — az 1193. évvel keltezett s tartalmában többszörösen gyanus oklevél Újudvar és Curgó határának leírásában nem Mare, Maris olvasandó, a hogy Fejér Codex Diplomaticusában látjuk (II. 284., 285. l.), hanem Marc és Marci,¹ noha így is szokatlan ez a falunév «villa» hozzátétele nélkül. Ám azért az oklevél hitelén ezen egy hiba kijavítása nem segít, még kevésbé változtat azon főkérdés dolgán: adó volt-e a «szabadok dénárai» nevű fizetés, vagy földbér? Vannak okleveles bizonyítékok arra, hogy magánosok birtokán a királynak nem járt sem cseber, sem más évi köteles jövedelem, legfőleg ajándék vagy rendkívüli adó;² az meg, hogy a király az udvarának és várainak birtokain szedetett ily jövedelmeket s ugyanott ezeket el is adományozta, vagy adományain a szabadok dénárait egyideig magának föntartotta és később róluk lemondott: ez csak azt bizonyítja, hogy a szabadok dénárai a királyt, mint földesurat illették meg földbér czimén.³ Ennek igazolása közben sok adómentességekkel dicsekvő oklevél hamisnak bizonyult, ámbár hamis vagy nem hamis voltak teljesen közömbös annak a kérdésnek az eldöntésében: adó volt-e a szabad dénár vagy földbér? Azok az oklevelek tehát nem a földbér-elmélet erőltetésének estek áldozatul, hanem annak, hogy a fontos kérdés tanulmányozása közben minden rávonatköző oklevél gondos vizsgálat alá került. És ezen a téren nagy gyakorlatot szereztem, mikor a benzés, apáságok oklevelei közt mintegy ötven hamis levelet állapítottam meg. Az oklevélkritika kiterjedt mindenre, a mi csak hozzáférhető volt. A hol a kriteriumok föltételesek, ott természetesen a következtetés is csak föltételes.⁴

¹ Az első áll. egyen. adó elmélete. 15. l. Századok 1913. 467—468. l.

² Az első áll. egy. adó elm. 5. l. (1194 okl.) Századok 1913. 470. l.

³ Az első áll. egy. adó elm. 14., 18., 19. l.

⁴ Századok 1913. 470. l. (1224). Ezt mondja Tagányi szellemeskedve «kormányozható oklevélkritikának» egyetlen föltételes eset miatt.

A szabadok dénáraival kapcsolatban állítottam először áttekinthető rendszerbe az Árpádkori társadalomra vonatkozó megállapításaimat;¹ még pedig főképen a végből, hogy szinte szemléltető módon meggyőzhessen mindenkit, mikor az Eckharttól fölvetett kérdésre azt felelem, hogy a liberek egyrésze beolvadt a későbbi úrbéres jobbágyságba, a másik része pedig mint szabad jobbágy és serviens hűbéres felemelkedett a nemesek közjogi rendjébe. Épen a liber, szabad bérlők beolvadása a szabados úrbéresek közé idézte elő azt, hogy az összes szolgálóállapotú, szabados úrbéresek elnyerték a szabad bérlők természetes jogát a szabad költözésre akkor, a mikor már szabad és szabados úrbérest nem tudtak egymástól elválasztani. A katonáskodó szabad telepes bérlők pedig nem olvadháltak más néposztályba, mint a várjobbágyok és serviensek közé, végül pedig ezekkel együtt a nemesek közé. Mert a serviens és várjobbágy osztály csak az 1222. évi aranybulla 1231. és 1267. évi változatai közt lett nemessé.

Hóman két ízben kellett elmélete védelmére s kétszer kapott terjedelmesebb választ,² a mikor Eckhart is beleszólt mint bíró a saját perébe egyszerű könyvismertetés alakjában.³ Ez a könyvismertetés már megjelenésekor meghaladott volt, mert Hómannak csupán első védekezését ismerte s ezzel eldöntöttnek hitte az adókérdést. Constatálta könyvem két alaptévedését. A mit első alaptévedésnek mond, hogy t. i. a királyok nagyobb adományozáskor a szabadok dénaraít maguknak föntarthatták, a miből Eckhart azt következteti, hogy a királyok így elvonván a legfontosabb jövedelmet, az adományt értéktelenné tették volna: erre nézve Eckhart nem veszi figyelembe, hogy nagyobb birtokadományban a szabadok száma és dénaraí csekélységek az otlakó szabadosok nagy számához és úrbéres tartozásaihoz képest; hogy a jobbára terményekből álló jövedelmek

¹ Az első áll. egy. adó elm. 38. l.

² Századok 1913. 189—202., 396—397. l. — 281—289., 466—471. l.

³ Tört. Szemle 1913. 439—442. l.

közt a kevés dénárra mint készpénzre királyainknak is szükségük volt, ezekhez tehát legtovább ragaszkodtak; hogy a szabad dénárok eladományozása úrbéri viszonyba hozta a szabadokat az adományos földesúrral, a mit a szabadok kevésbbé óhajtottak, mint a régi királyi uraságot, mely alól könnyebb volt teljesen felszabadulni. Függetlenségre való törekvésüket legjobban megérezték az egyházi földesurak. Világosan szemlélteti ezt a Szent Istvánnak tulajdonított, de kétségkívül csak az Árpádkor végén készült hamis pécsváradi alapítólevél. Ebben is benn vannak a szabadok dénárjai, mintha már Szent István odaadta volna ezt a jövedelmet a szerzetesek lábbelijének beszerzésére. A szabadok azonban, kiket ez az oklevél már nemeseknek es nem nemeseknek mond s «kiknek a monostor földje határán belül vannak birtokaik», függetlenek akartak lenni az apátságtól, azt állították, hogy birtokaikat a Szent királytól nyerték és «gyalázatos érzülettel ellenségei» voltak a monostornak. Ez a valóság mint előrelátott eshetőség szerepel a hamisítványban, mely ily esetben elrendeli kiűzésüket ép úgy, mint Kálmán I. 45. törvényczikkelyének a vége. Ezt a hamisítványból meríthető okulást már könyvemben fölhasználtam (19. l.), tehát már ott megczáfoltam a nekem tulajdonított második alaptévedést, mintha én a hamisítványokat általában értékteleneknek tartanám. Hiszen épen én hívtam föl használhatóságukra a magyar tudomány figyelmét «A tihanyi apátság kritikus oklevelei» czimű akadémiai székfoglaló értekezés legvégén, hét évvel ezelőtt. De azért nem esem a másik végletbe, nem tartok minden hamisítványt értékesnek. A mire Eckhart a második alaptévedéssel céloz, az könyvemben nem is épen a hamisítványokra vonatkozik. Szavaim ezek: «... a szabad dénárokat s nehezekeket említő adatok oly oklevelekben kerülnek elő, a melyeknek *fele kimutathatóan hamisítvány*; de a többi is társadalomtörténetileg sovány, szintelen tartalmú s össze vannak bennök keverve a régi úrbéri s a későbbi rendkívüli adószedéstől való mentességek és kiváltságok» (28. l.). Épen ezen szavakból kitűnik az is, mennyire túloz Eckhart,

mikor azt mondja, hogy «*csaknem az összes* ezt (szabad dénárokat) említő okleveleket hamisaknak» tartom. Azt is mondja, hogy különösen az 1238. évi johannitáknak adott oklevél nehezíti meg az én elméletem elfogadását a csöbrök és sertésvám dolgában. Ha Eckhart ezen oklevelet figyelmesen elolvassa,¹ észrevehette volna, hogy az az oklevél a sertésvámost világosan földesúri jövedelemnek mutatja be, a melyet a király föltsitzjei szedetnek be a várak erdeibe hajtott sertésekéből. Mikor pedig az oklevél azt mondja: «a mondott (jeruzsálemi ispotályos) ház nem tartozik szőleiből országunkban csebreket fizetni», ez akkor, mikor a király elődeinek fölösleges és haszontalan adományait visszavette s megint visszaadta, csak azt jelentheti, hogy «nem tartozik szőleiből csebreket fizetni» úgy, a hogy tartozott fizetni a lefoglalás idején. Mert a király a visszavett adományok közt levő szőlőket nem vette házi kezelésbe, hanem meghagyta a johanniták kezén, csupán a földesúri jövedelmet, a szőlők borterméséből a csebrek (akók) egy részét, talán nyolczadát szedette be várispánjaival. E jövedelem természetére legjobban rávilágít az 1237. évi bélakuti alapítólevél (könyvem 8. l.). A «szabados dénár» elnevezés egyetlen talán elfogadható esete és az 1240. évi győrvármegyei szőlőműves szabadságlevélben biztosított szabad dénároktól, füstpénztől való mentesség legfőlebb azt bizonyítja, a mit számos úrbéri szerződésből tudunk, hogy a XIII. század folyamán már a szabados úrbéresek is fizettek földbért dénárokból, illetőleg nehezékekben, félfertókban és fertókban (ferto = $\frac{1}{4}$ márka = 12 nehezék = 12×5 dénár). A füzedtői vendégek földbére két nehezék volt, körülbelül ugyanaz, mint a Kálmánkori vendégeké és szabadoké; ellenben a szabadosok egész fertót is fizettek egy telek földbére (census, terragium) gyanánt.² Hogy a királyok nem adományaikból eredő szabad birtokon szabad dénárokat szedtek volna,

¹ Fejér Cod. Dipl. IV/I. 107. l.

² Az első áll. egy. adó elm. 25—26. l.

kivéve a rendkívüli collectákat, erre nincs semmi adat,¹ még a gazdag pannonhalmi levéltárban sem. Ez pedig nagy szó, annyival inkább, mert a pannonhalmi birtokok nagy része királyi adomány volt, szabadjaik is voltak, még sincs semmi nyoma a róluk szóló sok oklevélben a szabadok dénárainak s a rendkívüli collectán kívül más királyi adónak az egész Árpádkorban.

Eckhart lojálisan elismeri, hogy a lengyel társadalomtörténet analog adatai a liberekre vonatkozólag az én elméletemet látszanak támogatni. Ezt a lojális nyilatkozatot egy kissé mégis csipőssé akarja tenni azzal a váddal, hogy gyűlölöm az analogiát. Én t. i. könyvemben azt mondom, hogy «általában a külföldi analogiák alkalmazásában nagy óvatosság szükséges». Ezt az óvást nevezi a külföldi analogiákban dűskálódó Hóman «analogiáktól való nagy idegenkedés»-nek,² Eckhart pedig már analogia-gyűlöletnek. Több példával is igazoltam az óvatosság szükséges voltát.³ Eckhart még hivatkozik Tagányira, ki «világosan kimutatta», hogy a várszolgákat és öröket jogtalanul téveszttem össze. Végül elismeri könyvem némi érdemeit: hogy bebizonyítottam egyes adónemek és a legfőbb földesúri elmélet tarthatatlanságát s hogy rámutattam a magyar társadalomtörténet legfontosabb kérdésére, t. i. a serviens és nobilis név viszonyára, a melyet nem lehet eldönteni, míg okleveleink alaposan megrostált kritikai kiadása el nem készült. Ez az őszinteség és igazságszeretet mindenesetre több, mint másik két tisztelt ellenfelemé.

Hóman polémiájának Tagányi tekintélye adott fedezetet, a mit Eckhart is felhasznál.

Tagányi már 1908-ban jelezte, hogy «Magyarország társadalma XI. századi törvényeiben» című munkám 72—75.

¹ Kálmán I. 40. törvénye nem az ispánok családi birtokain élő szabadokról szól, hanem azokról, kik az ispáni falvakban élnek, a melyek t. i. a királyi várak területén a várispánok ellátására szolgáltak. V. ö. Századok, 1913. 197. l.

² Századok, 1913. 201. l.

³ U. o. 284., 469. l.

lapjával, noha hivatkozik megállapításaimra a civisek dolgában, mégis nem mindenben ért egyet.¹ Itt van meg, t. i. nálam először a *civisek és örök*, valamint a *civisek és civilisek* azonosítása. Főleg ezekben nem értett velem egyet. Ezen ellentétet öt év múlva fejtette ki a «Gyepü és gyepüelve» című tanulmányával kapcsolatban, hosszabb jegyzettel.² Kimondja, hogy az «örök» név a XI. századi törvényekben csupán a határörökre vonatkozik (Szent László II. 17. t.-cz.), nem egyszersmind a civilisekre, a kiket ő várszolgáknak nevez (= castrenses). Az «ewrii» ugyan előfordul még Sz. László III. 1. törvényében is kétszer, mint minden civitasban, várban tartózkodó és száznagyok, tíznagyok, tehát katonatisztek és altisztek vezetése alatt álló néposztály neve, sőt előfordul Sz. László III. 2. törvényében is «ewrek» alakban, de Tagányi szerint ezek mind szövegromlással, a kései másolók hibája folytán jöttek létre, hiszen a ránk maradt törvénytöredékek csak másolatok másolatai a XV—XVI. századból. «Ennélfogva e törvényeknek különben is *gyarló szövege* sem érdemli meg, hogy betűit vakon elfogadjuk, különösen nem akkor, midőn e szöveg egymagában *ellentétben áll az összes ismert adatokkal.*»

Oly szövegromlásról azonban, mely egész bizonytalanná tenné számunkra a XI. századi törvényt, szó se lehet. Hiszen, ha a másolatok másolatai ekkora bizonytalanságot teremtenének, akkor hova lennének olyan szövegekkel, a minők a több ezer éves biblia s az ókori classikusok? Vanak szövegromlások, de ezeken a szövegkritika tudománya a lectio variansok fölhasználásával annyi biztosságot teremt, a mennyi tökéletesen elegendő. En végig tanulmányoztam a XI. századi törvényt s mindenütt teljes biztossággal útbaigazítottak a lectio variansok.

A mi azt illeti, hogy törvényeink szövege ellentétben áll az összes ismert adatokkal, erre nézve tudni kell, hogy

¹ Magyar Nyelv, 1908. 455. l.

² U. o. 1913. 101—102. l.

a XI. századból hiteles oklevelünk mindössze öt darab van. A pannonhalmi alapítólevél hitelességét annál inkább valom, mert immár Müller csak interpoláltságról vádolja:¹ de ez társadalmi osztályokról nem szól. Guden oklevele, a tihanyi alapítólevél és Dávid-féle adomány s a pannonhalmi népösszeírás² kiegészítik törvényeinket a néposztályok dolgában, de ellentét köztük nincs. Hasonlóképen nincs ellentét törvényeink és a krónikák, legendák valóban XI. századi elemei közt sem. Az egy-két századdal későbbi nevek és adatokból pedig már csinián kell következtetni, mert a nevek, fogalmak idővel eltolódnak, megváltoznak. Aztán szó, a mi szó, én a századokkal későbbi adatokban sem ismerem ellentétet XI. századi törvényeink szövegéhez képest. A legnagyobb ellentét itt Hóman és Tagányi közt van, kik egyébként a legjobb fegyverbarátságban küzdenek ellenem: Hóman t. i. Sz. László III. 2. törvényében az ewrek helyett a *liberi*, Tagányi pedig az *ewnek sive servi* olvasást fogadja

¹ Századok, 1913. 438—446. l. Ez a fejtegetés «terminus post quem» gyanánt Karácsonyi érvelése alapján elfogadja az 1137. évi dátumot és nem tudja, hogy az az oklevél, a melyre ez az érvelés támaszkodik, ötven évvel későbbi végrendeletet foglal magában, hogy tehát az 1137. évi oklevél okvetlenül 1186 után készült hamisítvány s a rá épített egész érvelés téves. (Pannonh. Rendtört. I. 1902. 90—94. l.) Általában a pannonhalmiak nagy rendtörténetét Müller előkelően ignorálja, noha tud róla valamit. A bakonybéli alapítólevelet Fejérből ismeri (!), a pannonhalmi oklevél egyes szövegrészeit Mátyás Flórián Fonteséből idézi. Azt sem tudja, hogy az oklevélben «domnus» a korjellemző kifejezés, nem pedig «dominus», a melyeknek rövidítéseit tehát nem ismeri, vagy az oklevél közkézen forgó facsimiléit sem nézte meg jól. Csak másodkézből vett adatokkal okoskodik. Neki Anastasius még mindig azonos Radlával, noha már Karácsonyi elismerte, hogy ennek a két névnek külön személyisége tisztázva van. (Pannonh. Rtört. I. 48. l.) Neki Basina még mindig pannonhalmi apát, noha világos, hogy pannonhalmi apát nem marasztalhatott egy csomó hajóst, utast a negyvennapos bört idejére vendégül egy adriai sziget monostorában. (U. o. 113. l.)

² Fejérpataky L. Kálmán kir. oklevelei. Akad. Értek. Tört. XV. köt. 5. sz. 16., 17. l. U. a. Okl. II. István korából. U. o. XVI. köt. 4. sz. 7. l.

el; amaz szerint tehát *szabadok* vannak ott, a hol emez rabszolgákat lát. Hóman itt a XV. századi Thuróczy-codexre, Tagányi meg a XVI. századi Ilosvay-codexre esküszik. Ellenben a szövegkritika matematikai arányokkal nyugtat meg bennünket az iránt, hogy ez alkalommal a Corpus Juris nyomtatott szövegében levő *eorek* a helyes olvasás. E nyomtatott szöveget tudvalevőleg a XVI. században több régi kézirat. codex összevetésével állapították meg.¹ A legrégibb volt valószínűleg egy oly codex, mely a XIII. század hatvanas évei körül készült, mert ekkor egyesülhettek benne az «In nomine Sancte Trinitatis et Individue Unitatis», a «baronum» és a rangsorban «militum» után betoldott «nobilium» Szent István I. decretumában (Prolog. és 4. fejt.). Az eredeti Pippinida invocatio (In nomine Domini nostri Jesu Christi) helyébe írt föntebbi magyaros invocatio királyaink okleveleiben III. Béla és IV. Béla kora közt divatos,² a «baro» 1217 körül kezdődik a magyarországi oklevélírásban, a «nobilis» pedig a XIII. század hatvanas éveiben kezdett régibb-előkelő jelentéséből leszállni a királyi szerviensekre, kis hűbéresekre s akkor kezdett kialakulni az a nobilitas, az a köznemesség, mely rangban a lovag «miles» után következhetett. A XIII. század második felére vall a Corpus Jurisban a «servientes» betoldása kétszer (Sz. István II. 21., 50.) és a «nobilium» mellett a «sen militum» értelmező betoldás (Sz. László I. 41.). Az illető törvény t. i. a jelzett helyeken a milesről és nobilisről olyasmiket mond, a mik a XIII. század második felében már a szerviensekre, illetőleg a lovag milesekre illenek.

A Corpus Juris tehát legjobban követte ezt a XIII. századi codexet. Ebben volt benn az «ewrii» háromszor (Sz. László II. 17., III. 1.) és az «ewrek» egyszer (Szent László III. 2.). A XV. századi Thuróczy-codex épen ezeken

¹ Magy. Törvénytár, millen. kiadás, bevezetésében I. a Corpus Juris történetét.

² Erdélyi: Magyarország társadalma XI. századi törvényeiben. 5—7. l.

a helyeken megzavarodott s «turci, curi, curi, liberi» szavakat írt, a melyek tulajdonképen betűrontásokkal jöttek létre az előbbiekből. Az *r* betű uralkodik valamennyiben ép úgy, mint az ewriben és az ewrekben. A XVI. századi Ilosvay-codexben és Nádasdy-codexben rokon eredetükre vallóan háromszor van ewrii és egyszer ewnek.¹ Ezekből leszámítva a custodes confiniorum-nak megfelelő ewri-t, a többiben az ewri = ewrek úgy aránylik az ewnek-hez, mint öt az egyhez. Ezt az arányszámot a Thuróczy-codex *r*-es lectioi s a többi codexek összevetése bizonyosan jelentékenyen fokozná. Az «őr» elnevezés tehát azokra, a kik minden civitasban vagyis várban centuriók és decuriók, száznagyok és tíznagyok vezetése alatt katonáskodnak (cives) legalább ötszörte hihe-tőbb, mint Tagányi ewnek-je. Az, hogy XV—XVI. századi codexek ismerik az «ewn, yn» régi magyar szót «szolga, servus» jelentésben, csak elősegítette az Ilosvay- és Nádasdy-codex másolójának hibáját, de nem igazolja, mikor ugyanezen másolók ugyanazt a szót többször írták le helyes, eredeti alakjában.

A határőrök és várőrök közös «őrök» neve könnyen megérthető abból, hogy a határőrök csak egy nemét tették a várőröknek. A határőrök a határszéli várak oly vitézei, őrei voltak, a kik határrendőrségi szolgálatot végeztek, egy-szersmind szemmel tartották, kikémlték a szomszéd kül-földnek esetleg fenyegető mozgolódását és a magyar sereg-nek is természetes előőrsei voltak.

Hogy a határőrség beleilleszkedett a várispánsági szervezetbe, ennek eddig figyelemre nem méltatott nevezetes bizonyosága a következő. Szent László II. 16—18. törvény-czikkelyei «comes confinii» a «határszéli ispán» tisztséget emlegetnek s Kálmán I. 36. törvénye «marchia» néven különbözteti meg az ország határát, a honnan az ispán, mi-helyt «nagy hír érkezett a marchiára», tartozik két követet küldeni négy lóval a királyhoz, hogy t. i. váltott lovakkal

¹ A pontosabb összeolvasásokat dr. Döry Ferencz barátom volt szives közölni velem.

mentől gyorsabban megvigyék a szomszéd nép háborús mozgolódásának vagy közeledésének a hírét. Ily formán a *marchia comese* már szinte a német markgraf címével jelentkezik a XI. század végén. És mégsem alakult ki nálunk a határőrgrófsághoz hasonló intézmény. Mikor a XII. és további századok királyi oklevelei, törvényei felsorolják tanukként az ország főembereit: főpapok után a nádorispánt, királyi udvarispánt, bánt, erdélyi vajdát és a *vár-ispánok* egy részét, «határispán»-t soha sem találunk közöttük. Csak mikor a török támadások ellen a szörényi bán védőszerepét átvette a temesi ispán s a husziták elleni védekezést az északnyugati határon elsősorban a pozsonyi ispán volt hivatva intézni; mikor az erdélyi vajda a «székelyek ispánja» címet is fölveszi: csak akkor jutnak e határszéli ispánok nagyobb jelentőségre az ország bárói között. Külön «határispán» cím akkor sem keletkezett s még kevésbé szerepel ily cím Zsigmond és az Anjouk előtt. *A XI. századi «határszéli ispán» nem más, mint Vasvár, Sopronvár, Mosonyvár, Pozsonyvár stb. ispánja.* Ezen ispánoknak vannak alárendelve a várőrök (cives) s ezeknek egyik osztálya, a határőrök (custodes confiniorum).

Kétszáz évvel Szent László II. törvénye után jelenik meg újra az «őr» név emlékeinkben, de már egészen más latin névvel együtt: «custodes confiniorum» helyett «speculatores» lesz a szokásos latin név. Az első adat, a hol az *őr* = *speculator*, 1275-ben kerül elő, a mikor V. István király *őr* nevű speculatorjainak földjét, Fintát, Sárosvár megyéjében egyik érdemes hivének eladományozza, miután az a föld puszta és lakótól el van hagyva (terram speculatorum nostrorum, vulgariter *Ewr* dictorum).¹

Ezen sárosi föld határjárásában említik a *Stras*-hegyet (in latere montis Stras), a minek másutt magyarul az *Őr-hegy* felel meg; még pedig kifejezetten azért neveznek így egy hegyet, mert kiemelkedik, tehát mintegy örként tekint szét a vidéken (1304: montem Ewrhegh, 1356: quidam

¹ Hazai Okmt. V. 47. l.

colliculus eminens, qui vocatur vulgo Ewrhig).¹ Természetesen szétnézhetek ott a speculatorok is, mint kémek, előőrök, határőrök, de van Strázsahegy Esztergomnál is, jó távol az ország határától. Nem kell okvetlenül örökről elnevezetnek gondolnunk minden Ör- vagy Strázsahegyet, mert a magánosan álló, messze ellátzó fát is elnevezték olykor, néhol *őrfának* (1381: ad quendam arborem ilicis, vulgo Ewrfa vocatam),² de talán nem azért, mert egykor örök ültek rajta vagy álltak alatta.

Maga az «ör» név a speculatorokkal való kifejezett kapcsolat nélkül tudunkkal legelőször 1251-ben fordul elő (Ibi tenet melam cum Eur. Szepes vm.).³ Külön a «speculator» szó magyar neve nélkül hitelesen 1213-ban tűnik föl okleveleinkben. Ekkor úgy van róluk szó, mint *zalai* speculatorokról, a kiket András vasvári ispán korábbi lakóhelyökről áttelepített a szentgotthárdi apát Dobra nevű falujába, ennek népeit meg a speculatorok előbbi helyére; de a szomszéd németek betörései miatt a speculatorok kénytelenek voltak otthagyni Dobrát s visszafoglalták korábbi földjüket és házaikat (per comitem quondam castri Ferrei speculatores de Zala illic ire pulsati sunt).⁴ Ez a Dobra falu Vasvár megyéjének stájeri határszélén van, Szentgotthárdtól kissé északnyugatra. A zalai speculatorok korábban is Vas vármegye területén laktak, de a Zala folyó forrásánál, Szalafőnél, Óriszentpéter tájékán. Az apát panaszát igazolták a vár jobbágysai és a szomszéd birtokosok jobbágysai mellett három speculator is, u. m. Csapó, Tamás és Nagy. Az illetékes bíró, az alperes speculatorok bírása, Majs vasvári ispán volt. Nincs semmi szó a zalai speculatorok külön ispánjáról, hanem úgy az áttelepítés, mint a bíraskodás azt mutatja, hogy a zalai speculatorok ispánja a vasvári ispán s hogy e speculatorok nem a maguk jószágántá-

¹ Orsz. Ltár Dipl. 5778. és 16,113. sz. Magy. Oklevélszótár 724. h.

² Veszpr. kápt. lvtár 12. Kispécsöl.

³ Orsz. Ltár Dipl. 346. sz.

⁴ Wenzel Árp. Új Okmt. VI. 358, 359. l.

ból, szabadon telepedtek át, hanem szolga, szabados módjára. uraságuktól erőltetve (pulsí). Tehát Vasvárt szolgálták. Egyenesen «*Vasvár speculadora*»-ként van megnevezve Mutmér (1238), ki tizenhárom más tanuval és a két felperessel együtt esküt tett a Körmend, Radócz, vasvár-stájeri és (német)ujvári utak közt fekvő lapsai föld hovatartozása dolgában, a körmendi királyi vendégek ellen. Itt a királyi vendégek, mint alperesek bírása nem a vasvári ispán, hanem a király külön megbízottjaként Pál fejevári ispán. Mutmér, Vasvár speculadora, öre, rangban a nemes tanuk és Vasvár jobbágysai után következik,¹ a mi eléggé mutatja, hogy ez az ör nem nemes és nem várjobbágy, hanem másfajta *szabados* vitéz. Igen érdekes és nevezetes adatot találunk Vasvár gosztonyi «*spiculator*»-airól. Itt arról van szó, hogy gosztonyi Miklós fiai, Miklós és Mihály más rokonaikkal *eredetileg Vasvár jobbágysai voltak és rágalom folytán jutottak a spiculatorok sorába*. Miklós és Mihály István ifjabb király zászlaja alatt résztvettek a bolgár hadjáratban, még pedig közelebről tárnokmesterének, Együdnék zászlaja alatt, oroszánmódra harcoltak a Tirnovó várig nyomuló csatákban, sok foglyot ejtettek, sok életveszélyes sebet kaptak s egyéb hűségesei tetteket műveltek. Ezért István ifjabb király, erdélyi herceg, a kúnok ura, Miklóst és Mihályt édestestvéreikkel, atyjokkal és két unokatestvérökkel, Mátéval és Fülöppel, valamint összes ivadékaikkal kiveszi 1269-ben spiculatorainak sorából Köveszarn nevű földjükkel, a melyet öregatyjukról neveztek el Gosztonynak s a mely Csákány és Gosztony talu közt fekszik, és *áthelyezi őket az ő nemes serviensei közé*.² Ezek a várjobbágy sorból spiculatoriá lefokozott, de az ifjú király tárnokmestere oldalán hősileg vitézkedő, ezért nemes servienssé előléptetett gosztonyiak ott laktak nem messze a szalafői speculátoroktól, északra. A még tovább északra (Német)Ujvár és Borostyán(kő) vár közt lakó spiculatoro-

¹ U. o. VII. 63. l.

² Fejér IV/III. 525., 526. l.

kat Alsó- és Felsőőr vidékén I. Károly király annyira földhöz kötötteknek, szabados állapotuaknak tartja, hogy 1327-ben szigoruan elrendeli az onnan békétlen időkben elköltözött spiculatorok visszatérését és kiadását. Mindenki köteles őket visszabocsájtani. Összegyűjtésökkel megbizza felsőőri Péter fia Miklós ispánt, ki előbb szintén spiculator volt, de a kit most érdemeiért nobilis servienssé tesz és kinevezi őt a spiculatorok kapitányává, magyarul *őrnagysággá* (capitaneum ipsorum spiculatorum, quem scilicet vulgariter Eurnaghsag dicunt).¹ A vasvármegyei Szalafő-vidék speculatorait *Zalaőröknek* hívták (speculatores, vulgariter Zalaeur vocati, 1392),² a mikor Zsigmond király a németujvári uradalommal együtt elajándékozta őket Sárjai László főispánnak.³ A spiculatorok tiltakoztak ugyan s hivatkoztak arra, hogy ők szabadok, csupán az őri szolgálatra kötelesek, de a királyi curia öröklőt conditionalis, vagyis szabados állapotuaknak ítélte őket (hereditarii subditi et conditionaliter obligati).⁴ Az ő területüket, mely a Zala és Kerka felső folyása közt feküdt, nevezték *Őrségnek* (in districtu Eyrseg in comitatu Castriterrei, 1451).⁵ Zsigmond király 1427-ben az északi őrnagyság területét is eladományozta, a melyet ez időtől fogva szintén Németujvár, majd Kőszeg, aztán Veresvár uradalmaiban találunk.⁶

Az Őrség Vas vármegyéből délkelet felé a Karka (ma Kerka) vize mentén átnyúlt a zalai várispánság területére is. Itt már a zalai várispán biráskodott a *karkai zalaőrök* fölött. Csak királyi tárnokmester és zalai várispán Béla ki-

¹ U. o. VIII. III. 179. l. Tagányi téved, mikor azt hiszi, hogy az őrnagy nemesítése a közönséges örökre is kiterjedt. Magy. Nyelv 1913. 149. l.

² M. Nemz. Múz. Forgach lvtár. Oklevélszótár 724.

³ Orsz. Ltár Dipl. 14 471.

⁴ Fejér X/II. 44, 45. l. Tagányi, Magy. Nyelv 1913, 150. l.

⁵ Orsz. Ltár Dipl. 14,471. sz.

⁶ Tagányi, Magy. Nyelv 1913, 150. l. Csánki Tört. Földr. II. 708., 732. l. Egy őrnagyivadék a XV. század végén már kereskedő: Blasium, Kosa dictum, alias negociatorem, vulgo Ewr Nogh dictum. 1497. Orsz. Ltár D. 20,554. Óriszentpéternél. Oklevélszótár 725. h.

rálytól megbizást nyert a várától vagy várához jogtalanul elfoglalt javak jogügyeinek rendezésére. Egyebek közt eléje járult Koppány, Hada és László s panaszosan előadták, hogy a tatárjárás idején félelemből, könnyebb védekezés okáért földjeikkel együtt csatlakoztak a karkai Zalaörökhöz (speculatoribus Zaladiensibus de Karka), miután pedig a veszély elmúlt, *el akartak tőlük válni, nehogy szabadságukon folt essék*. Erre az illető örök (t. i. Koppány és testvérei) bemutatták Csák tárnokmesternek a király levelét, a melyből nyilvánvalóan kitűnt az ő szabadságuk. Mindazonáltal nagyobb bizonyosság okáért a királyi biztos jelentést tett Béla királynak, ki kegyesen megfontolván a dolgot, nehogy általa valakinek jogsérelme legyen (ne per ipsum cuiquam preiudicium fieret), s kivált testvéröknek, Benedek mesternek, István királyfi jegyzőjének érdemeiért és szolgálataiért, a melyeket István király úr körül gyermekkorra óta teljesített s a melyekért méltán ki kellett őt tüntetni nagyobb jutalommal: őket földjeikkel együtt *kivette ama bélyeg alól* (a tali nota eximendo) *és visszahelyezte az ő servienseinek sorába*.¹ Ezen 1257. évi oklevélből újra világos, hogy a speculatorok, vagyis örök nemcsak nemesek, hanem még csak szabadok sem voltak s Karkán csupán az a három testvér kapta vissza szabad királyi serviens kiváltságát, a kik ezt már előbb elnyerték. Még ehhez is minő nagy megokolás kellett! Hozzá képest a speculatori, őri állapot mint folt, megbélyegzés tűnt fel, mert a zalai várispánság nyugati szélén, a felső Karka mellékén lakó örök szolgarendűek voltak, szabadosok, ámbár fegyveresek. Főtisztjuk a zalai várispánnak alárendelt *őrnagy*. Ezt a tisztséget épen itt, Zala vármegyében találjuk meg legkorábban. Csák bánnak, az előbbi tárnokmesternek, mint zalai ispánnak 1268. évi oklevelében látjuk az őrnagyság legelső nyomát, midőn arról van szó, hogy ezen bán és zalai ispán elnöklote alatt a király úrtól kiküldött bizottság vizsgálta a várföldek dolgát s a királyi nemes serviensek birtokait iparkodott mások-

¹ Wenzel VII. 465., 466. l.

tól visszaszerezni (!). Egyebek közt a bizottság úgy találta, hogy a keszii castrensisek jogtalanul elfoglaltak Mór fia Domokosnak és testvéreinek Keszi birtokából egy ekére elegendő földet. Tíz nemes esküdött meg a keszii castrensisek ellen, a minél jelen voltak *a vár jobbágyai*, Balázs ispán, Gothárd őrnagy, testvérük Márton, Olivér hadnagy, Keszi faluból való castrensisek, ellenmondás nélkül (*presentibus iobagionibus castri, Blasio comite, Gothardo magore speculatorum, Martino fratre eorundem, Oliverio mayore exercitus, castrensibus de eadem villa Kezy existentibus, contradictore aliquo non obstante*).¹ Ez a Keszi falu ott volt és van a Marczal folyó forrásvidékén, Zala vármegye legészakibb szögletében. Gothárd őrnagy világosan *a zalai vár jobbágyai, vagis tisztjei* közt foglal helyet. Megjegyzendő, hogy Balázs ispán nem maga a főispán, mert hiszen ennek a tisztségét Csák bán viseli, hanem valószínűleg a helyettese, az alispán. Gothárd őrnagy nem keszii lakos, hanem bizonyára a Karka-melléki örök vidékére való, az ottani öröknek volt a tisztje. Hogy a mayor speculatorumnak magyarul az őrnagy cím felel meg, ez iránt megnyugtathat bennünket az, hogy külön a speculator és mayor szónak «ör» és «nagy» jelentése egyebünnen ismeretes s hogy az Eurnogh már 1275-ben személynévként is előfordul.²

Eddigi adatainkban három vagy inkább két örvidéket találtunk a Dunántúl: az egyik a zalavármegyei és vasvármegyei összefüggő felső Zala-Karka köze, a másik pedig Vasvármegyében Alsó- és Felsőőr vidéke. Tovább északra megint találunk örvidéket. Az idevonatkozó legrégebbi oklevéli adat többszörösen fontos. Egyrészt Moson és Sopron vár speculatorairól szól, másrészt itt együtt találjuk, de megkülönböztetve a speculatorokat, az erdők őrzőit és a besenyőket. II. András király valamikor 1233 körül ráírt Moson és Sopron vár speculatoraira és erdőőreire, «*omni-*

¹ U. o. VIII. 208. l.

² Orsz. Ltár Dipl. 896. sz. Magy. Oklevélszótár 725. h.

bus speculatoribus et custodibus silvarum... Musuniensis et Supruniensis castris», szemrehányást tett nekik. Az osztrák heiligenkreuzi cisterciák t. i. elpanaszolták, hogy miképpen zaklatják, szorongatják őket trautmanesdorfi Udalrik fiai és wuludindsdorfi Udalrik. Ezért András magyar király nem annyira a német szomszédokra haragszik, mint inkább a két magyar vár őrre és erdőőrre, mert noha az ő kötelességök lett volna a német betörésnek gátat vetni, mégis nemcsak ezt nem tették, hanem *elvették* a szerzetesektől *a besenyők birtoka nagyobb részét*. Azért megparancsolja nekik, hogy a besenyők minden határát védjék meg a szerzetesek részére, «*Omnes terminos Byssenorum ipsiis fratribus defendatis*», s ha valaki ezentúl határjeleiket az erdőkben és legelőkön megtámadná, hajtsák el marháit s férfiasan fogják pártját a szerzeteseknek.¹ A heiligenkreuziaknak adott egykori besenyő-birtokot ismerjük, Imre király adta nekik Moson vár javaiból (*predium, quod Bysseni quondam possidebant, de iure Mossuniensis castris exemptum, 1203*),² a birtokot aztán Legénytónak nevezték (*super terram Bissenorum nomine Leguentou 1222*).³ A Lajta vagy Sár folyónál feküdt Gálos körül (1240), tehát Miklósfalva táján.⁴ András föntebbi oklevele szerint ezen besenyő birtok nagyobb részét a spiculatorok és erdőőrök foglalták el. Ebből már következtetni lehet, hogy ott laktak a szomszédságban. Több mint száz évvel későbbi oklevél bizonyossá tesz erről bennünket. I. Károly király u. i. 1339-ben szabadságlevelet ad a mosonmegyei káta spiculatoroknak, kik az előbb említett besenyő-földtől kissé északnyugatra a mai Gáta faluban laktak s igéri, hogy megtartja őket *ősi szabadságukban*, a melyet Németország határain a spiculatio gyakorlása mellett élveztek, de megkívánja, hogy spiculatori szolgálataikat és kötelességeiket a szokott módon

¹ Fejér III/II. 460 l.

² Wenzel I. 97. l.

³ U. o. 183. l.

⁴ Csánki Tört. Fölldr. III. 682. l.

teljesítsék, minden időben, *nemcsak bizonyos időközökben* (absque cuiusvis temporis intervallo), *jófajta, jóltartott, gyors lovakkal, illő fegyverzettel*. Szabadságukat a mosoni ispánnak is lelkére köti, hogy se ő, se utódai meg ne sértésék.¹ Ez a szabadság azonban nem több, mint a fegyveres szabadosok szabadsága. Serviensségről, nemességről semmi szó sincs.

A *negyedik őrvidék* Nyitra vármegye középső nyugati szélén mutatkozik a Vág és Dudvág folyóktól nyugatra levő Holeska-pataknál. Pöstyéntől nyugatra. Ott van Őr, tótosan Strázsa falu. Ezt a zobori apátság birtokainak egyik erőltetett régiesítéstől eltorzult jegyzéke, határleírása (1113?) «*villa Spectaculi*» névvel jelzi,² egy 1298. évi oklevél pedig *Evr* földnek mondja Trebete mellett (terra abbatis ecclesie de Zubur: Trebata ac terra Evr).³ Az a régiesített birtokjegyzék Bagan falunál is említi öröket, mint szomszédokat (in villa Bagan est quedam quercus, que est alter terminus cum speculatoribus). Bagannak a mai Bohunicz falu felel meg,⁴ az előbbi Őr vagy Strázsa falutól délyugatra Pozsony- és Nyitra megye határán.

További őrtelepek nyoma maradt még Szepes, Sáros és Ung megyékben. A *szepesi* Őr falu neve valószínűleg a legrégebb emléke a speculatorok magyar nevének (1251: ibi tenet metam cum Eur).⁵ A *sárosi* adat a legelső arra, hogy az őr latin neve a speculator (1272: speculatorum vulgariter Ewr dictorum).⁶ Érdekes ez az adat azért is, mert szerinte az örök Finta nevű faluja már lakatlan. Az *ung-*

¹ Fejér VIII/IV. 375., 376. l.

² Fejérpataky L.: Kálmán kir. oklevelei. Akad. Értek. Tört. XV. 5. sz. 1892. 58., 69. l. V. ö. az 1111. és 1113? évi okl. írását s főleg inicialisait a XIII. századiakkal s az 1113? évi jegyzék ily helyeit: homines ecclesie se liberos esse asserebant (3. sor), servientes S. Ypoliti (42), noha ezek nem döntő kritériumok.

³ Hazai Oktár 167. l.

⁴ Fejérpataki főntebbi értekezése 68. l.

⁵ Orsz. Utár, Dipl. 346. sz.

⁶ Haz. Okmt. V. 47. l.

megyei örtelepre csupán Őr falu nevéből következtethetünk, ámbár nem biztosan, mert alapíthatta a falut Őr nevű ember is (in possessionibus Ewr et...),¹ de ez kevésbé valószínű.

A Moson és Sopron vár kátái őreire vonatkozó adat (1233 kör.) ezekkel együtt említi ugyanazon *várak erdő-őreit vagy erdőővjait* is (omnibus speculatoribus et *custodibus silvarum* Musuniensis et Supruniensis *castris*).² II. András király ugyanazon szemrehányással illeti őket s ugyanazon feladatot tűzi ki eléjük, mint állapotuk kötelességét: mindkét őrosztálynak ott kötelessége lett volna a szomszéd németek betörésének gátat vetni és ha a jövőben bárki bántaná az erdők és legelők határjeleit, elhajtani marháit. A legénytői besenyő birtok egy részét a szomszéd erdőőrök is segítettek jogtalanul elfoglalni a cisterciáktól.

Erdőőrökről talán 1210-ben van szó először: ekkor a győri káptalan tanúsítja, hogy a *kögyerei bakonyőrök* (custodes silve de villa Qugere, custodes silve de Bucan) vallo-mása szerint a szentmártoni apát kereszturi, varsányi és lázii népei sohasem tartoztak fizetéssel és szállással a bakonyi ispánnak.³ Négy évvel utóbb a *beregi erdő* egyik őre (Vadu de custodibus silve Beregu) kerül bele a Várad Regestrumba, mert agyonitatta a leányát. Birája a beregi ispán volt.⁴ A *Vértes* erdőben Miklós ispánnak, Ugrin néhai esztergomi érsek öcscsének is volt része, a melyet az ő erdőővői őriztek; 1237. évi végrendeletében fiaira hagyta őket (porcionem meam de silva Wertus . . . legavi cum sex custodibus silvarum).⁵

A *bakonyi erdőőrökről* biztosan tudjuk, hogy valóságos *várispánsági szervezetben* éltek. A központjuk talán Csesz-

¹ M. Nemz. Múzeum Kende lvtár.

² Fejér III/II. 460. l.

³ Pannonh. Rendtört. I. 619. l. Wenzel I. 100. l.

⁴ Karácsonyi-Borovszky: Registr. Varad. 184. l. (314).

⁵ Wenzel VII. 41. l.

nekvár.¹ Az egyik oklevél kevéssel a tatárjárás előtt említi a bakonyi erdőőrök ispánját és jobbágyait s az erdőőrök közt Póását, a volt bakonyi alispánt (1240: comes de Bochon, iobagiones Bochonienses; item Sucoro, Herdeu . . . Pousa quondam vicecomes Bochoniensis, Forcos, Odus, Bot custodes silvarum de Tevel, Berend, Nemet villis). Érdekes ezen oklevélben az is, hogy mikor II. András király adománya alapján, IV. Béla király rendeletére Donát bakonyi ispán a bakonybéli apát egy kápolnája részére e kápolna körül mind a négy égtáj irányában két-két nyíllövésnyi széles földövet akart kihasítani, a déli oldalon a királyi szakácsok tiltakoztak, kelet felé pedig az erdők őreinek lázadása állta útját (propter rebellionem custodum silvarum), kik azt hangoztatták, hogy az a hely vadászatra való, mert ott van a vadak állása. Végül az ispán, jobbágyok és erdőőrök bölcsen megegyeztek, hogy az adott földeket a kápolna egyik oldalán, a béli monostor földje mellett hasítják ki és határolják el, Bakonybélből távolabb délnyugatra, Ganna és Debrente közt.² Az Anjou-korban ugyanitt, Debrenténél Jákótelekével együtt említik már pusztá lakatlan helyként a régi erdőővőkről elnevezett *Erdeuouotelek* birtokot (1351).³

Egy 1264. évi oklevél módot nyújt arra, hogy meghatározhassuk a kátai (gátai) speculatorokkal és a legénytői besenyő-birtokkal szomszédos erdőőrök területét. Lippold mosonyi civis, polgár IV. Béla királytól megkapta Perün vagy Perin falut (= Parendorf, Parndorf, Pándorfalu), a melyet ezzel a király kivett Moson vár birtokából. Ezen falu és a tőle délre fekvő Szombathely, a vendégek fertőfői faluja (német Ujtelep = Neusidl, ma Nezsider) közt volt *Moson vár erdőőreinek Kaal nevű földje*. Lippold azt mondta a királynak, hogy ezen föld nélkül Perin falu már

¹ V. ö. Csánki Tört. Földr. III. köt. 208. l. 1356-ban a bakonyi ispán rendelkezik e vár tartozékaival s ezek közt van Kögyér is. 1408-ban a Bakony részeit számítják Csesznekvár tartományához.

² Pannonh. Rendtört. VIII. köt. 287. l. Wenzel II. 111., 112. l.

³ Magy. Oklevélszótár 196. h.

akkor sem tudott meglenni, a mikor még Moson vár birtokához tartozott; kéri tehát falujához a Kál-föld felét. A király megkérdezte Csák mosoni ispánt, a ki megerősítette Lippold polgár állítását olyképen, hogy az említett erdőőri föld fele elhatárolva Perin faluhoz tartozott már akkor is, mikor ez a falu még a váré volt, a másik felét pedig a szombathelyi vendégek birják. Lippold a vár sérelme nélkül megkaphatja Kál-föld felét. Meg is kapta.¹ Így hát egész pontosan kis területre szorítva tudjuk, hol laktak az 1233. körül említett erdőőrök, t. i. Kál-földön, és hogy hol laktak az ugyanakkor említett speculatorok, őrök, t. i. Kátán, végül hogy hol laktak a besenyők: Legénytón. Ezt a háromféle néposztályt tehát nem szabad összekeverni és azonosítani.

Nagy erdőőrvidék volt a bakonyihoz hasonló *zólyomi erdő-ispánság* is. Beszterczebányától kissé délkeletre, délre Pónik és Bádony tájkán, a Garamnak mindkét, de főleg a balpartján találjuk nyomát a zólyomi királyi erdőőröknek. IV. László király 1282-ben a *Pónik* nevű földet és erdőt, mely vadászásra nem alkalmas, halászó vizekkel sem rendelkezik és lakóitól el van hagyva, odaadja a turóczi ispán fiának, Fülöp mesternek. A beiktatásra királyi emberül kiküldi a zólyomi királyi erdőőrök felső falujának száznagyát (Hochach centurio de superiori villa custodum silvarum nostrarum de Zolium, homo noster). Jelen voltak a beiktatásnál más zólyomi erdőőrök is.² Ily erdőőrök laktak *Bádonyban* (custodes silvarum nostrarum de Badun), s ezek perbefogtak a király előtt több embert, bizonyára azért, hogy jogtalanul foglaltak ott birtokot. III. András azonban, tekintettel az alperesek hű szolgálatára, a peres kis földet meghagyta nekik (1293).³

Voltak királyi erdőőrök vagy erdőővők természetesen a többi erdős felvidéki ispánságban is, de írásos nyomuk

¹ Wenzel VIII. 89. l.

² Wenzel XII. 358., 364. l.

³ U. o. X. 109., 118. l.

kevés maradt. A kevés adat közt nevezetes az ásgúti és nyási erdőörök nemesítése s a custodes silvarum név legrégibb magyar alakja *Sárosban*, Eperjestől északkeletre és északnyugatra. IV. László király 1283-ban kivette a királyi erdőöröket *Ásgúton és Nyáson* a sárosi királyerdők szolgálata alól s az ország nemeseinek, nemes servienseinek sorába iktatta.¹ Itt találjuk meg a custodes silvarum legrégibb magyar nevét, az «erdőőrő»-t (1300: terram Asgutherdewow... super qua quondam custodes silvarum nostrarum residebant, ad Sarus pertinentem).² A *zempléni* (Sáros)Patakhhoz tartozó Radvány-föld (1280) és Erdeuouou falu (1253) egykor szintén a királyi erdőöröké volt.³ Személynévként előkerült az *erdőőríző* név is (1489: Valentinum Erdewewryzew, 1587: Zombath Balas erdő őrző).⁴

Hogy a királynak *hidőrei* is voltak Vasvártól kissé északnyugatra, a rábai *Hidőég földén*, ezt csak akkor tudjuk meg, a mikor már lakói azt a földet régen elhagyták és IV. László király eladományozta Hermán neméből való Endre fiának, András ispánnak (1280: terram Hyduig vocatam... *custodum pontis Raba* de comitatu Castri ferrei... prout per custodes poncium olim habita fuerat et possessa).⁵

Közeli viszonyban állottak a speculatorokkal, vagyis örökkel a «*lővér*» vagy «*lővő*» nyilasok. Mindkét vitézi osztály előfordul egy 1270. évi oklevélben, a melyből megtudjuk, hogy a *sopronmegyei lővérek* (sagittarii de comitatu Soproniensi) korábban megtagadták a karó-cseber nevű szőlővámot, e miatt Besza fia István vámszedő panaszt emelt ellenök Lőrincz mester, volt soproni ispán előtt, a ki fölmentette őket a szőlővám alól. Ezt István király jóvá-

¹ Haz. Oktár 99., 100. l. Fejér V. III. 164., 165. l. Nyás mai neve Nyársardó.

² Oklevélszótár 195. h. Körmendi lvtár Sebesiana fasc. 2. nr. 4.

³ Oklevélszótár 196. h. M. Nemz. Múzeum. Soós lvtár.

⁴ Oklevélszótár 196. h. M. N. Múz. Kállay lvt. és Orsz. Ltár Urb. Conscr. 12/42.

⁵ Haz. Okmt. II. 14., 15. l.

hagyja és megparancsolja a sopronmegyei, különösen a baboti, fertőfői és a speculatorok közt működő vámszedőknek, hogy nevezett lövéreit szabadságuk ellenére a szokásos vámok behajtásával ne zaklassák. Ugyanezt megparancsolja a keresztieseknek, a soproni polgároknak és maguknak a lövéreknek is.¹ Ebből látjuk, hogy a sopronmegyei nyilas lövérek Babotnál, Fertőfőnél, *a kátai v. gátai őrvék közt*, Sopronnál s a *kereszties johanniták birtokai közt* laktak. *Fertőfő* a Fertő-tónak északi partján volt, a hol a német vendégek új telepét, Neusideljét, a mai Neusiedert eredetileg Szombathelynek, de még jóval később is Fertőfőszombathelynek nevezték.² *Babot* a Fertőtől és Kapuvártól délkeletre van. A Sopronnal tőszomszéd *Lövéer falut* fele részben (medietatem sagittariorum de villa Luer) már IV. Béla és V. István király odaadta Sopron vár erősítésére és polgárainak szaporítására, a mikor egyszersmind kiterjesztette a soproni civisek szabadságát a hozzájuk csatolt lövérekre is. IV. László király 1277-ben ugyanazon czélra Sopronhoz csatolta polgárjoggal az egész Lövéer falut.³ *Lövé* nevű falu volt Kismartontól keletre (a neve ma Sércz, 1483: Lewew alias Sycz = Schütz) és van ma is a csepregi járásban, a megye déli szélén.⁴

Három évvel korábban ugyanez a király a *vasvármegyei királyi lövéket* (sagittarii regales) megfosztotta minden földjüktől, erdejüktől, rétjüktől és minden joguktól az oda való visszatérés minden reménye nélkül, mert nem állottak sereget vezetni a királyi korona és dárdát irányítani az ő személye ellen. E lövék ugyanis csatlakoztak «valami Henrik tótországi bánhoz», ki V. István király idejében a cseh királyhoz futott, aztán elragadta András herceget és fegyvert fogott László király ellen. A híres Németujváriak apja, ez a hatalmas főúr, természetesen elsősorban vasvár-

¹ Fejér V/I. 23., 24. l.

² Csánki Tört. Földr. III. 673. l. 1422: Ferthewfewzombathel.

³ Fejér V/II. 376. l.

⁴ Csánki Tört. Földr. III. 618. l.

megyei vitézekre támaszkodott s így kerültek seregébe és hűtlenségbe a vasvármegyei királyi nyilasok, a kiknek minden földjét és jogát László király odaadta Herrand királynéi asztalnokmesternek, barsi és semptei ispánnak.¹ Az egykori lövők emlékét őrzik Vas vármegyében ezek a helynevek: *Alsó- és Felsőlövő* Felsőórtól északra, *Horvát- és Németlövő* Németujvártól északkeletre.

Sopron-, Vas vármegye után tőlük délkeletre *Zalában* is találunk királyi lövőket a felső Zalánál, *Zala-Lövőv* (Luvew, 1352) és egy *másik Lövőn* a Rezi-hegytől északra (1233: terra Lvev, 1255: sagittarii domini regis de villa Luev),² továbbá a Piliske viznél (ad aquam Plyzg, Plysg), mely az északról délre folyó Zalával párhuzamosan, tőle nyugatra, délről északnak folyik. Csák bán, zalai ispán egy egész bizottsággal, a királytól küldve, igyekezett visszaszerezni azon nemesi földeket, a melyeket a castrensisek, az udvarnokok, a királynéi népek, Béla tótországi herceg és az egyházak népei elfoglaltak. Így tudták meg e bírák, hogy Péter fiainak és rokonaiknak, bocsai nemeseknek nyolczvan hold földjét a bocsai castrensisek és a *hazugdi lövők* (sagittarii de Hazugd) jogtalanul elfoglalták. A kárvallott nemesek esküjére a bírák visszaadták nekik az elvett földet.³

Baranyavár megyéjében Péctől nyugatra, a megye szélén fekszik Nagyváty és ettől délre az Okor vizénél volt Szeged. A szegedi lövők a *vátyi sagittariusoktól* származtatták magukat. A vátyiakat (sagittarios suos de Wagh), t. i. Demetert, Ábrámot, Mátét, Demét, Gált és Mikost, mint királyi lövőket, mult és jövő érdemes szolgálataikért V. István király földjeikkel együtt kiemeli a lövők sorából és át-helyezi a királyi serviensek s országos nemesek közé.⁴

¹ Wenzel XII. 111., 112. l.

² Hazai Okmt. V. 27. l. az Egregy vizénél, Rezi és Szántó mellett, tőlük kissé északnyugatra.

³ Fejér IV/III. 485., 486. l. *Bucsa* falu Zalacgerszegtől délkeletre, Kapornaktól délnyugatra van. Közeliében volt *Hazugd* falu. V. ö. Csánki Tört. Földr. III. 39., 59. l.

⁴ Fejér V. I. 184. l.

IV. László meg a vátyi lövők állapotából eredő *szegedi lövőket*, Deme fia Jánost, Tiván fia Ábrámot és Szegyej fia Pált nevezi ki nemes serviensekké.¹

Az ország északkeleti részében csupán a borsodmegyei *Egerlövő*, az Eger-víz tiszai torkolatához közel s a Szabolcs-megye északkeleti szögletében levő *Nyírlövő* őrzik az egykori lövőosztály emlékét. Délkeleten, Erdélyben a marostordamegyei *Lővér* falu már 1228-ban előfordul (villa Luer) a szomszédos Széplak eladományozásánál, de sagittariusok említése nélkül.²

A baranyamegyei *Vátyon*, melynek lövőit V. István király nemes királyi serviensekké emelte föl, IV. Béla király keltezetlen oklevele *székelyeket* említ, kiket már korábban kivett az ispán zaklatásai alól, azon kikötéssel, hogy egy teljes századot, száz fegyverest szolgáltatassanak a király minden hadjárataira; végül azonban ezt megváltoztatja úgy, hogy fejenkint, személyesen tartoznak a királlyal fegyveresen hadba menni, mint a királyi serviensek.³ Az oklevélben levő *«siculi de Wagh»* kifejezés azt okozta, hogy e székelyeket azonosították az 1272. és 1279-ben említett *«sagittarii de Wagh»* nevű lövő-osztálylyal, sőt előbb a Vág-melléki *speculatorok*-kal is, mert 1291-ben Baraladnak, a nagyszombati szent-ferenczrendi (Klarissza) apácák részére adományozott Boleráz falunak a határjárásánál, Nagyszombattól északnyugatra említenek «a székelyek felé egy nagy erdőt» s egy hármás határjelnél megint említik a székelyeket, mint szomszédokat e szavakkal: *«ad magnam silvam versus Siculos . . . tertia meta pertinet ad Siculos»*.⁴

Am ezeket mind meg kell egymástól különböztetni. Nagyszombat északnyugati vidékét a régi oklevelek semmi esetre sem nevezték volna el a Vágról, mert itt a *Tirnova*

¹ U. o. V/II. 491. l.

² Haz. Okmt. VI., 21. l.

³ Fejér IV/III. 547. l.

⁴ U. o. VI/I. 158., 159. l.

patak a legnevezetesebb; tőle messze keletre folyik Pozsony-Nyitra megyék határán a *Blava*, ennek a partján van Bohunicz, az 1113? évi zabori oklevélben említett speculator szomszédokkal; innen jó messze keletre folyik a *Holeska* patak, partján van az Őr vagy Strázsa falu; ettől keletre a *Dudvág* és megint tovább keletre a *Vág*. Meg is állapították történetíróink, hogy a «sagittarii de Wagh» egész bizonyossággal a baranyamegyei Nagyvátyra illik,¹ a honnan a sagittarius lövők átszármaztak a közeli Okor-melléki Szegedre.

Itt, *Vátyon mások voltak a székelyek*, a kiket IV. Béla előbb egy teljes századnak tekintett. De aztán — bizonyára mert megkevesbedtek és terhes lett rájuk nézve száz vitézt kiállítani a hadba — csupán a fegyverfogható férfiak fejenkint való hadbaszállására kötelezett, hasonlókká téve őket a királyi serviensekhez: *megint mások voltak a lövők*, a kiket V. István király Béla királyra, az ő atyjára való hivatkozás nélkül nevez ki nemes királyi serviensekké. Az meg tudvalevő dolog, hogy az Árpádkorban egy-egy faluban többféle néposztály lakhatott együtt. Aránylag rövid egy-két évtizeden belül bizonyára nem adtak kiváltáslevelet királyaink ugyanazon falubeli azonos vitézi osztálynak két különböző osztálynévvel, a nélkül, hogy meg nem mondták volna a két osztálynév azonosságát. A sagittariust, magyarul lövőt vagy lövészt, egyetlen oklevél sem azonosítja a székelylyel, latinul Siculusszal. A székelynek is, mint a legtöbb vitéznek, volt akkor nyila (sagitta), de azért nem minden vitéz volt «sagittarius, lövő».

A baranyai Váty (Wagh) falu lövőitől és székelyeitől messze északon voltak a pozsonymegyei Boleráz székely szomszédai és tőlük keletre Bohunicz nyitramegyei speculator = Őr szomszédai, még távolabb keletre Őr vagy Strázsa falu Őr lakói. Ezeket nem szabad egymással összekeverni és azonosítani.

¹ Csánki: Tört. Földr. II. 534. Karácsonyi: A székelyek eredete és Erdélybe való települése. Akad. Értek. Tört. XX. 3. sz. 1905. 56. l.

Székelyekre a legelső hiteles oklevéli adatunk az, a melyre Karácsonyi János «Az erdélyi székelyek első hadjárata 1210-ben» czímmel mutatott rá egy kisebb közleményben.¹ Az oklevél 1250 június 23-án kelt s benne IV. Béla elmondja, mily érdemekért adta oda atyja II. András király Túrje Joachim nevű kedves hívének a mai Varasd-megye területén levő Szolvona, mai nevén Slanje birtokot. Egyik kiváló érdeme Joachimnak, hogy mint szebeni ispán 1210-ben — ezt az évszámot Karácsonyi állapítja meg — százszokkal, oláhokkal, *székelyekkel és besenyőkkel* (associatis sibi Saxonibus, Olacis, Siculis et Bissenis) Ascen Burul bolgár czár (1207—1217) segítségére küldve, Obozt (a mai Ogoszt) folyónál két kún vezért megölt, a harmadikat, Kárászt, kötözve küldte a magyar királyhoz, aztán kemény és veszedelmes harcz árán, a melyben Bodony vár két kapuját fölégette, lovát leszúrták, maga súlyos sebeket kapott, négy rokonát és más vitézeit megölték, végre mégis visszafoglalta Bodonyt a bolgár czárnak. Joachim szebeni ispán természetesen a saját megyéje vitézeit vitte magával a harczba. Akkor még, a német lovagrend betelepítése előtt közvetlenül, a Barczaság is Szebenmegyéhez tartozott s ott voltak letelepítve Kercz vidékére az oláhok és besenyők. Karácsonyi fölveti a kérdést: kik voltak azok a székelyek, kik nem külön (székely) ispán, hanem a szebeni ispán vezérlete alatt harczoltak? Megfelel e kérdésre azzal, hogy Szeben várához külön székely század tartozott s ez nem más, mint az 1224-ik évi András-féle szász kiváltságlevélben említett *szászsebesi székelység*. *Szászokézd vidékén is* laktak 1264 előtt székelyek és csak V. István adta nekik, bizonyára a feketehalmi várban tett hűséges szolgálatukért, a sokkal nagyobb területű Aranyos-székét.

Anonymus adata a székelyekről (50. c.) nem jelent többet, mint azt, hogy ő előtte — az ő ifjúkora, kb. 1180 előtt — már emberemlékezetet meghaladó idő, kb. 1140 óta ismerték Magyarországon a székelyeket. Hogy ezek akkor,

¹ Századok, 1912., 292—294. l.

a mikor a magyarok a honfoglalás végén Ménmarót bihari herceg ellen a Kórógy folyónál megjelentek, fölkeresték a magyarokat, Attila népének mondták magukat, fiaikat ajándékokkal fölajánlották kezesekül s aztán Öcsöbő magyar vezér serege előtt harczoltak: ezeket Anonymus részint mondákból, énekekből hallotta, részint maga következtette, okoskodta ki az ő idejében ismert földrajzi, néprajzi és társadalmi viszonyokból.

Ebből historikusaink azt következtették, hogy a széke-lyek valahol a bihari hercegség közelében, szélén laktak s ezt megerősíti, hitelességre emeli a Várad Regestrum 208-ik számú oklevélkivonata.¹ E szerint az Úr megtesülésének 1217. esztendejében, a győzelmes András király uralkodásakor, midőn Simon volt a várad püspök, Gyula a nádorispán, «Neucha» a bihari ispán, Ányán a várad káptalan olvasókanonokja és jegyzője, a «Székölyszáz» nevű századból való bihariak (Bichorienses de centurionatu Sceculaz), s közülök különösen az Ebej faluból való Tenkő, perbe fogtak egy Deös (Deus) vagy Dés nevű szabad embert, azt mondván róla, hogy *az ő civis-társuk* (eorum esset concivis). *Deös pedig azt mondta, hogy ő mindenképen szabad* (se liberum esse omnino). Neucha bihari ispán tehát a király parancsára bíraskodván fölöttük, megkérdezte a bihari jobbágyoknak, t. i. «Lukács hadnagynak, Péter, Biba, Tegyek száznagyoknak stb.»² véleményét, a kik Deöst *szintén castrensisnek mondották*. Erre meg akarta őket esketni, de ezek nem merték letenni az esküt. *Az ispán elítélte a castrensiseket és Deöst szabadnak nyilvánította és szabadságát Ivánka ispán királyi poroszló útján a nevezett vár jobbágyainak jelenlétében a várad káptalan előtt hiteles írásba foglaltatta.*

Tagányi, Hóman és társaik jól nézzék meg ezt a várad regestrumi adatot, mert ez döntő az ő álláspontjukra nézve.

¹ Karácsonyi—Borovszky : Regestrum Varadiense. 208. szám. 213. l.

² U. o. 187. l.

Ebből láthatják, hogy *székelyek itt magukat civiseknek mondják*; 2. Deös nem tartozik közéjük, mert ő szabad, tehát a *civisek, a székelyek nem szabadok*; 3. *a vár jobbágyai tisztek*: hadnagy és száznagyok; 4. a kit a bihari székelyek concivisöknek mondtak, azt a jobbágyok is castrensisnek vallották (et ipsi castrensem esse dixissent), tehát a *civis = castrensis*, a mit újra megerősít az, hogy 5. az ispán a castrensiseket ítélte el, a bihari székelyeket; tehát *a székely is castrensis*, de mondjuk úgy, ha castrensis a tágabb fogalom, a melybe a civis, ebbe meg a székely is beletartozik. Súlyos, hiteles, megdönthetetlen tények folynak ebből a nevezetes regestából! Különben a vátyi székelyek exemptiója s a királyi serviensekhez hasonlítóvá tétele sem jelentett mást, mint hogy e székelyek előbb nem voltak szabadok, hanem szabados fegyveres várnép, castrensis, civis.

Ugyanezt kell mondanunk a *besenyőkről*. A Képeskrónika szerint a mogyoródi csata után (1074) a besenyők egyértelműleg kérték Gyécsa királyt, hogy *ajándékozza meg őket szabadsággal* (si eos libertati donaret) s akkor ők Salamon király támadásait teljesen megfékezik, úgy-hogy ki sem mer jönni Mosonból és Pozsonyból. De bizony a *rettenetes tekintetű besenyők* megfutamodtak Salamon elöl és sokan közülük elestek, mások a Fertő-tóba merültek s csak kevesen menekedtek meg Szoltán nevű főemberökkel együtt (cum principe eorum Zultan). A segítségül hívott, de nem segítő osztrák örgróf, mert nem kapott pénzt, a császárnak mégis azt mondta, hogy Salamon még mutatkozni sem mert *a hitvány besenyőknek* (vilissimis Bissenis).¹

Itt azokról a *besenyőkről* van szó, a kiket Anonymus szerint már Zulta herczeg, Árpád fia helyezett el az ország német határán a mosoni Fertőn túl (ultra lutum Musun) nem csekély számban országa védelmére, «*pro defensione regni*». Zulta engedte meg az Álmos herczeggel Pannoniába

¹ Bécsi Képes-krónika 59. fejezet.

jött Oroszoknak (Ruthenis), hogy ugyanazon német határszélen várat építsenek (57. c.). Ez utóbbi adat nem egyéb, mint *Oroszvár* keletkezésének a magyarázata etymologikus, névszármaztató alapon. De ez már teljesen megbizhatatlan; csak az tény, hogy Oroszvár már a tatárjárás előtt megvan (1240: Vruzwar).¹ s megvolt már a XII. század közepe táján is, ha Anonymus a honfoglalás koráig vitte vissza eredetét. Az oroszokkal való érintkezések I. András, Kálmán, II. István, II. Géza korában, főleg ez utóbbiak harczi Oroszországban és orosz hadifoglyoknak a határszéli kis erősségbe való letelepítése elfogadhatóbb magyarázatot adhatnak Oroszvár keletkezésére. A mosoni Fertőn túl telepített besenyőkön érthetők a *legénytői besenyők* is a mai Miklósfalu nyugati szomszédságában, mert Mosonmegye régi térképei eléggé jelzik, hogy a Fertő mocsarai kelet felé sokkal kiterjedtebbek voltak, mint mostanában.

A Képes-krónika két helyen beszél *a besenyőkről székelyekkel együtt*. Elmondja, hogy II. Istvánt tanácsosai összehozták beszélgetésre a cseh herceggel Orsova, Olsava Olesva vizénél (1116). A cseh hercegnél száműzve élt egy Solt nevű magyar úr, ki a magyar királynak is üzent, hogy a cseh herceg el akarja őt fogatni s ezt is ijesztgette a magyar király támadó terveivel. Végül rávette a magyar királyt, hogy küldjön a csehek felé nyilasokat, lövőket, «*sagittarios*». Mikor a csehek ezeket meglátták, támadást intéztek ellenök s «*a hitvány besenyők és székelyek*» (Bisseni atque Syculi vilissimi), seb nélkül futottak a király táboráig.² A második adat az 1146. évi Sár (Lajta) melléki csatáról szól, a mely Jasomirgott Henrik osztrák örgróf és bajor herceg vereségével végződött. A Képes-krónika itt nagyon hitványoknak mondja a besenyőket és székelyeket, kik szokás szerint *a magyar csapatok előtt jártak* (preibant agmina Hungarorum).³

¹ Csánki Tört. Földr. III. 672., 676. l.

² Kép. krón. 68. f.

³ U. o. 70. f.

Nem a Vág, hanem a Tirnava melléki, Bolerázzal szomszédos, pozsonyvármegyei székelyek s a moson-legénytői és sopron-árpási besenyők lehettek a nyilasok, lövők, a kiket az Anjou-kori Képes-krónika régi följegyzések alapján. Itt-ott kései színezéssel annyira lehitványozott ősi, nem lovagi korba illő, portyázó taktikájuk miatt. S mert itt a sagittariusok és székelyek azonosítva vannak, annál könnyebb volt historikusainknak azonosítaniok a vátyi lövőket és a vátyi székelyeket

Az *árpási besenyők* Sopron vármegye keleti szélén, a Rába hídjánál, az aranybulla évében szintén kaptak szabadságlevelet (1222). *Gyula nádor és soproni ispán* elmondja ama szabadságlevélben, hogy az árpási besenyők, kik ő hozzá, a *nádorhoz tartoznak*, panaszt emeltek *ispánjuk, Lukács ellen, kit a nádor nevezett ki*, hogy régtől fogva megállapított szabadságukat igen sokban megnyirbálta. Mind a besenyőknek, mind ispánjuknak tetszett, hogy a nádor Póki Mártont rendelte ez ügyben bírójukká. A besenyők vádjára Lukács ispán azt felelte, hogy önmagától semmit sem tett szabadságuk ellen, hanem mindenben úgy járt el, a mint Mika, az ő jobbágyuk (századosuk), a ki előtte járt, a tartozások behajtására s egyebekre nézve őt tájékoztatta. Lukács így kimentette magát, Mika ellenben perbe idézve, semmi okkal sem tudott védekezni, úgyhogy végül elállott szava és elismerte bűnösségét. Azért a bíró Mikát, mint a szabadság megrontóját, egész vagyonának elvesztésében marasztalta el olyképen, hogy sem ő, sem ivadékaik ne nyerhessék el a jobbágyi tisztet. Ekként az ügy rendbejött a felek közt a baboli Ravasz fia Joachim poroszló jelenlétében. A besenyők pedig félve, hogy a jövőben jobbágyaik vagy ispánjaik rossz nyomokat követve, szabadságuknak valamiben megint ellenmondanak, nagyon kérték a nádort, hogy szabadságukat foglalja írásba. A nádor jogosnak látta kérésüket és *szabadságukat*, miként igazmondó jelentésből megismerte, oklevélbe íratta a következőképen: I. minden harmadik év elmúltával *ispánjuknak tisztujítás címén* (pro novitate) fizetnek hat pénzányi

mantovai dénárt két-két lótól,¹ 2. a kik pedig *hadjáratba* nem mehetnek, azok minden lótól fizetnek hat pénzt, 3. ispánjuk csak egyszer menjen közük (háromévenként csak egy *szállás* jár neki a tisztújítás után), mikor újra meglett (quando fit de novo); 4. az *udvarispán* — curialis comes — gyakran járjon körül évente és az eléje vitt perekben ítéljen; 5. ispánjukkal ne menjenek t. i. *jobbágyok*, hanem egy jobbágy járjon előtte és mutassa meg (az ispán) jogait; 6. jobbágyaikra, kik személyesen mehetnek hadba, az *udvarispán ne szálljon*² Mint látnivaló, az árpási besenyőknek is oly szervezetük van, mint a fegyveres szabadosoknak a várszervezetben és uradalmakban: van ispánjuk, udvarispánjuk vagy udvarbirájuk s vannak jobbágyaik vagyis tisztjeik, centurióik, mint a bihari Székelyszáznál láttuk. Az árpási besenyőknek csak tisztújítás és hadbirság címén kell fizetniök s ezenfelül csupán korlátozott megszállás címén van tartozásuk az ispánnal és udvarispánnal szemben, ellenben jobbágyaiknak nem jár megszállás és vele együtt ellátás.

A székelyekre nézve még néhány adatot említhetünk. Tamás esztergomi érsek mondja, hogy Károly király *Parendorfot*, a melyet hajdan *székelyek* laktak, a heiligenkreuzi monostornak adta (1314). Ezen adatban Tamás érsek tanuskodása hiteles arra, hogy Károly király Parendorfot a heiligenkreuziaknak adta; de hogy hajdan székelyek laktak volna, erre nézve az Anjou-kori érseket nem fogadhatjuk el hiteles tanunak, mert hiszen Perin faluról biztosan tudjuk, hogy IV. Béla a mosoni vár ezen birtokát Lippold civisnek adta s hozzáadta még utóbb a déli szomszédságban a mosoni vár erdőóvóinak Kál nevű földjét felerészben.

¹ 6 pénza = 3 fertó három évre, tehát 1 fertó egy évre házankint (?) — Az 1239. évi nádori irat szerint a somogyi bogátiak apát-újításkor adnak félmárkát (= 2 fertó) érő tulkot, *ispánujtáskor* (in renouatione sui comitis) *egy fertót*. Pannonh. Rendtört. I. 767. l. E bogátiakat cserébe, kárpótlásul kapta a pannonhalmi apátság. Ők is szabadosok voltak.

² Fejér, III/I. 362—364. l.

De székelyekről itt nincs semmi tudomásunk. Elvégre lehet, hogy Tamás érseknek igaza volt, de ezt az ő távoleső tanuskodása alapján biztosra nem vehetjük, mert semmiféle adat nem támogatja, hacsak az nem, a mit a Képes-krónika a mosonmegyei besenyők és a székelyek együttes szerepeltetésével első látszatra következtetni enged. Megjegyzendő, hogy a Salamon király ellen hetvenkedő besenyők épen Parendorf, Perinfalu tájékán futottak meg.¹ A Bolerázzal szomszédos székelyeket egy 1364. évi határleírás is említi a gyosi, *gyiősi* (ma alsó-, felsődiósi) és sólymosi birtokok határánál. A II. Ulászló-féle 1499-iki székely szabadságlevélben a régi állapotokra főleg az emlékeztet, hogy a székelyek még mindig a királyi sereg előtt járnak támadáskor és mögötte a visszavonuláskor.² Nagyon kései adatok szerint a székelyek erdőőrök az abaujvármegyei füzéri, stb. *erdőkben* (1566: *libertini alias Siculi* vulgo zékelek appellati, 1606: füzéri *zekellyek, idest kerüleők*). Még ezek szerint is a székelyek libertinusok vagyis szabadosok. Az erdélyi fejedelmek és a felsőmagyarországi uradalmak szoros viszonyánál fogva a regéczi, munkácsi székelyedés már nem az ősi székelyekre, hanem az erdélyi fejedelmektől Regéczre, Munkácsra küldött erdélyi székelyek kései viszonyaira vet világot a XVII. századi összeírásokban.³

Tagányi a «Gyepü és gyepüelve» című tanulmányában azt mondja, hogy a gyepühatárok és utak őrzése, védelme, mint *hadi foglalkozás*, a kor felt fogása szerint, de a *határvédelem* természeténél fogva is *szabad sorsú emberekre* volt bízva, kiket latinul *speculatores* vagy *exploratores*eknek magyarul pedig *őrök*nek neveztek és emléküket többi között Órrel vagy Strázsával képzett helyneveink tartották fenn. A határvédelem súlyos és nagy bizalmat igénylő feladatára

¹ Pauler Gy.: Árpádkirályok, I. 129. l. (1899. kiadás.)

² Sebestyén Gyula az Ethnographia 1897. 257., 253. és 417. lapján. «A székelyek neve és eredete» cz. nagy értekezésében.

³ U. o. 359. és 208. l.

velünk rokonnépeket; *bessenyőket* vagy *székelyeket* alkalmaztak megfelelő kiváltságok fejében. Okleveleink sokszor speculatorok helyett *sagittariusoknak* hívják őket, helyneveink pedig: Nyilas, Lő, *Lövő*, *Lövér* alakban örökítették meg. *Kardjuk* is nevezetes, mert a «*framea spiculatoris*»-t mint nyakazó hóhérszerszámot is emlegetik, például Mária királyné 1390-iki oklevele, a mely szerint e királyné egy hűtlen főurat «*spiculatoris framea*» lefejeztetett. Tagányi sok jó fejtegetése közt etymológiákba bocsátkozik s például *Kiliti* község nevét a kelet (kelő, folyón átkelő) szóból származtatja. A besenyőkön és székelyeken kívül határőröket sejt a *Kazár*, *Kozár*, a kún eredetre valló *Uz*, *Mizsér*, *Avarföldre* és *Oroszvár* nevű helyeken is.¹ Mivel a királyi várak szabados vitézi osztályai, egyebek közt speculatorai, sagittariusai és székelyei, besenyői kétszáz évvel Szent László határ- és várőrei (*custodes confinarum, cives*) után kezdtek szabaddá, majd nemessé lenni mint kinevezett királyi serviensek: ezt a fejlődést historikusaink észre sem véve — mint a hogyan az erdélyi székelyek is észrevétlenül alakultak át várnélküli erdőségeik közepette — ilyen alapon. nagyon késői adatokból és állapotokból következtetve formálták ki nálunk azt az elméletet, a melyet Tagányi a következő hat pontba foglal össze: 1. csakis egyes egyedül a határőröket hívják az oklevelek és helynevek öröknek, strázsáknak, ellenben a várszolgákat soha! sem öröknek, sem várőröknek; 2. a határőrök soha határszéli várakat nem őriztek; 3. a határvédelem régibb a váraknál és a határőrök soha ezeknek kötelékébe nem tartoztak, hiszen már a határvédelem egysége(!) sem tűrte volna, hogy a határőrök egyes várakhoz legyenek kötve; 4. a várszolgák majdnem mindnyájan szlávok vagy németek voltak, kikre a határvédelmet a velük fajrokon népek ellen nem is bízhatták, hanem csakis magyarokra, vagy még inkább a velük rokon vagy szövetségben álló népekre; 5. a várszolgák röghöz kötött, félszabad emberek, kik a határszélekről mind meg-

¹ Magyar Nyelv, 1913. 100—102., 262., 263. 1.

szöktek volna fajrokonaiukhoz; ellenben a határőrök kiváltságokat élvező szabad emberek voltak, a mit bizonyít az, hogy Sz. László II. 17. törv. szerint vagyonesztéssel hűnhődtek vagy rabszolgáknak adták el őket; 6. a várszolgák száznagyok, tiznagyok alatt éltek, a határőrök pedig őrnagyai alatt. «Egyszóval, ég és föld nem különböznek jobban, mint a hogy a határőrök különböznek a várszolgáktól.»¹

A biztos tudásnak mennyi önérzete nyilatkozik meg e szavakban! S mégis mennyi tévedés csaknem minden állításban! A hadi foglalkozás az Árpád-kor felfogása szerint egyáltalán nem volt lefoglalva a szabadok, nemesek részére; ellenkezőleg azt kell mondanunk, hogy úgy a váraknak, mint a főpapoknak és magánuraknak, senioroknak a vitézei általában szolgarendű szabadosok, ilyenek voltak Szent László határőrei is, ép úgy, mint kétszáz évvel később a várak speculatorai, pl. «Mulmer speculator castris Ferrei» (1238), rangsorban a nemesek és jobbágyok után, vagy a karkai örök, kiknek állapota még bélyeg, folt (nota) lett volna a szabad emberekre nézve (1257). V. István mint ifjabb király nemes servienssé nevez ki néhány gosztonyi őrt (1269), de I. Károly csak a felső-, alsó-őri speculatorok őrnagyát teszi meg nobilis servienssé, a többit ép úgy meghagyja 1327-ben szabadosnak, mint Zsigmond a zala-őröket 1392-ben. A mosoni Fertőn túl telepített besenyők sem voltak szabadok, hanem hadifoglyokból lett szabadosok, kik I. Gyécsától a szabadság ajándékát kérik (ut eos libertati donaret, 1074). Nem lehettek kiváltságosak, mert akkor nem mondanák őket «leghitványabbaknak» a székekkel együtt, a kiknek bihari századából Deös, Dés azzal menekül, hogy ő szabad, nem pedig székel, nem civis (1217). A sagittarius lövők nagyon rokonok az örökkel és székekkel, de oly jól meg egymástól egyidejűleg különböztetve s annyira nincsenek azonosítva sehol, hogy nekünk nincs jogunk őket azonosaknak hirdetni. Az Anjou-

¹ U. o. 101., 102. l. jegyz.

kori Képes-krónika nyilas székelyei és besenyői talán nem adnak elegendő alapot az 1270 körül alkalmazott megkülönböztető nevekkel szemben (siculi de Wagh, sagittarii de Wagh, sagittarii de comitatu Sopron inter speculatores). Legalább árnyalati különbségnek kellett köztük lenni. De abban mind megegyeztek, hogy IV. Béla kora előtt a várak szabados fegyveresei voltak. A spiculatori hóhérfegyver olyannyira nem volt határőri magyar különlegesség, hogy Márkus evangelista könyvének latin szövege szerint (6. fej. 27. vers) már Herodes is spiculatorral fejeztette le Keresztelő Szent Jánost: «misso spiculatore praecepit afferri caput eius in disco. Et decollavit eum in carcere» — több mint ezer évvel az első ismert magyar spiculator (1113?) előtt. Kilitire csak intőjelül reflektálok: a somogyi Kiliti eredeti neve a XI. század végén villa Clety, Cleti vagyis Cletus faluja.¹ Az etymologizálás mindig kényes dolog s ez ellen sokat vétettek már a székelykérdés kutatói. A kazár, kún, úz, avar és orosz határőrökre semmi pozitív adatuuk nincs, mert határőr voltuk igazolására a puszta helynevek nem elegendők, valamint az országos gyepűvonal megállapítására is veszedelmesnek tartom az erőszakolt és szinte az ország közepéig vezető etymológiák irányítását (v. ö. Sebestyén és Tagányi székely, gyepű etymológiáit).²

Tagányi hat pontja közül az elsőben téved, mert hiszen a speculatorok is várszolgák voltak, röghöz kötöttek, a szolgák szabados csoportjához tartoztak s a XI. századi várőrök s határőrök «őr» neve a XIII. század közepén e speculatorok, kémek, előőrsök, őrszemek neveként tűnik elő.³ Két század nagy idő s ennyi változásra elegendő volt.

¹ Pannonh. Rendtört. I. 804. l. épen egymás mellé került a Cleti, Cletus mint helynév és személynév, ámbár ilyenű személyek csak később akadnak, de lehettek sokkal régebben is.

² Tagányi egyenesen a Magyar Oklevéltár szerkesztőjének kioktatására szánta a «Gyepű»-ről szóló tanulmányát. Szerencse azonban, hogy az Oklevélszótár szerkesztője szigorúan ragaszkodott a történeti, okleveles alaphoz s az Árok, Kiliti, Szémó, Szempcz stb. neveket nem jutott eszébe az ország gyepűjével összefüggésbe hozni.

³ Ily értelemben vehetjük ezt az adatot is: 1246 : custodes

Hogy a határőrök várakat nem őriztek volna (2), ez csupán az erdélyi székelyekre fogadható el, sőt ezekre sem egészen, mert a szebeni ispán székelyei 1210 táján bizonyosan őrizték a szebeni várat, valamint a bihari vár Székölyszáz nevű centuriája is bizonyosan teljesített várőrszolgálatot (1217). A speculatorok pedig ismétellen s világosan kifejezett adatok szerint várak szolgálatában állottak. A határvédelem nem régibb a váraknál (3), mert Nyitra, Pozsony, Veszprém, Somogy, Baranya, Csongrád stb. szláv várak bizonyosan régebbek a magyar honfoglalásnál, tehát a magyar határvédelemnél. A határvédelem egységéről úgy gondoskodtak, hogy Kálmán I. 36. törvénye szerint, «ha nagy hír jutott a határra (marchia), az ispán két követet tartozott küldeni négy lóval a királyhoz» s a király gyorsan intézkedett. Csak nem képzeli úgy senki, hogy Magyarország határán köröskörül egyetlen ispán parancsolt? Az a határszéli ispán, a kiról Szent László II. 16—18. és Kálmán I. 36. törvénye szól, az ott székel az egyes határszéli várakban, Vasvárbán, Sopronban, Mosonban, Pozsonyban, stb. Tagányi inkább csaknem teljesen német, szláv várszolgákat tételez föl (4), mintsem hogy megoszsa a határvédelmet köztük és más eredetű vitézek közt. A székelyt szabadnak s velünk szövetséges, talán kabar, avar népnek véli. A kabar valóban szövetséges volt s a Mátra vidékén telepedett le. De a székely század a bihari vár szolgálatában épen nem volt szabad, Baranyában sem, sőt úgy hiszem a szebeni vár szolgálatában sem, Erdély keleti völgyeiben sem. Erdély rengeteg erdőségei a királyé, az kétségtelen. Természetes, hogy ezen királyi erdők őrzésére elsősorban a saját szolgálait telepíti oda s csak aztán fogad be oda szabad telepeseket is határőrző kötelezettségekkel. A királynak módjában áll civist, várórt áttenni egyik ispántól, jobbágytól (minister; 1218., 1231: primipilus et ceteri iobag.

exercituum (eorum?), qui vulgo Eur dicuntur. Orsz. Ltár Dipl. 302. sz. E *seregőrökön* kívül voltak még más őrok is: *custodes castrorum* (Anonymus 37. c.).

castri) a másikkhoz.¹ «Ha a király esetleg valamelyik ispánnak vagy jobbágnak civist adott, ez csupán hadjáratba menjen, máskülönben (ha egyéb szolgálatra is akarnak kényszeríteni) térjen vissza ahhoz a néphez, a mely közt élt», mondja Kálmán király I. 38. törvénye. Ily módon telepítették Erdély keleti szélére a székelyeket a szlovén nyelvi hatáson és keresztény térítésen átment magyar vagy elmagyarosodott vidékekről, várőrökből, civisekből, a kiknek ágai a speculatorok, az erdőóvók, a lövők, a székelyek s a besenyő hadifoglyok ivadékai. Eddig Karácsonyi közelítette meg legjobban a székely kérdés igazi megoldását, mikor bebizonyította, hogy a székely nem volt külön nemzetiség. Ő bizonyította ezt be legteljesebben, mert már mások is jártak ezen az úton. Rámutatott arra is, hogy az ú. n. ősi székely intézmények, jogok Magyarország nyugati részein már előbb megvoltak.²

Az 5. pontra nézve tudni kell, hogy a szlovének, morvák a honfoglaló magyarságba gyorsan beolvadtak s mire a határvédelem szüksége beállott, akkor már az egykori frank, szlovén, morva várőrök ivadékai magyarok voltak, kiknek más terhe a harczon kívül alig volt s nem hogy ők szöktek volna a németekhez vagy más nyugati szomszédokhoz, hanem inkább onnan telepedtek hospesek, vendégek a magyar civisek közé, természetesen elsősorban a nyugati szélékre, a határvárak földjeire. A határőrök kiváltságait szemben a várőrökével sehol sem látjuk s a mikor az árpási besenyők szabadságát írásba foglalják a zsarolások ellen

¹ Wenzel VI., 397., XI. 231. l. Az elsőben Mór primipilus és Vid jobbágy, Komárom várához tartozó őrsi jobbágytársaik nevében nyugtázzák káptalan előtt az eladott földért fölvelt pénzt (1218). A másodikban II. András király említi, hogy Tamás ispánt «pro primipulo», hadnagyul küldte a cseh király segítségére a császár ellen (1231). A hadnagy rendes neve a «princeps exercitus», vagy maior exercitus».

² A székelyek eredete és Erdélybe való letelepülése. Akad. Értek. Tört. XX. 3. sz. 74. lap. Jósa János fáradhatlanul tatarozgatja a régi falakat és ostromolja az újakat, de nem ismeri föl a lényeges változást, a kérdés döntő elemeit.

(1222), akkor már más várőr-féle népek egyre-másra kapják a teljes szabadságot királyi servi-ns joggal s nemsokára — mint Győrvár szőlőműves falvainak szabadságleveléből látjuk (1240) — e vár összes népei, castrensisei az árpási bescnyőknél nagyobb mentességet nyernek.¹ Vagyonvesztésről, rabszolgául való eladásról nemcsak szabadoknál, hanem szabados határőröknél is lehetett szó. A mi a 6. pontot illeti, itt újra fölhívom a figyelmet a bihari székely századra (1217) és az 1268. évi zalai őrnagyra, a ki a zalai vár jobbágyai, vagyis tisztjei, Balázs (al)ispán és Olivér hadnagy közt van említve. Megjegyzendő, hogy a vár jobbágyain rendszerint a hadnagy, várnagy, börtönnagy és a száznagyok értendők, a mire classikus adatokat kapunk a Várad Regestrumban.² A tizedeseket nem szokták emlegetni az oklevelek. Az őrnagy a várnagy (maior castri) helyett jelentkezik okleveleinkben egyszer-kétszer. A Várad Regestrum gazdag anyagában, mely 27 évről (1208—1234) összesen 389 oklevélkivonatot tartalmaz, őrnagyról s általában speculorról semmi szó sincs, de többször van szó várnagyról és civisekről. Ezek a várőrök, legalább a határszéleken a XIII. század elején lassankint fölveszik a speculator nevet, vagy megtartják a civissel egyeredetű civilis nevet, mert a civis átmege a kiváltságos, autonom városok polgárait, jobban mondva csak ezeknél marad meg. A határszéli várak speculatorai, ha több százan voltak, okvetlenül száznagyok és tiznagyok vezetése alatt állottak, mert lófőket csak az erdélyi székelyek későbbi századaiból ismerünk s őrnagyokról épen e székely határőröknél nem beszél senki. Ilágyjuk tehát azt az «ég és föld» különbséget várőr és határőr között. Ily különbséget még századok mulva sem ismernek, legkevésbbé ismertek pedig a XI. században.

Kolozsvár.

ERDÉLYI LÁSZLÓ.

¹ Hazai Okmt. III. 5—7. l. Egy háztól két cseber (2 akó = 20 veder vagy köböl) bort és egy 5 dénáros nehezéket (garast) fizetnek a szőlőművesek, egyébként «nec descensum comiti, nec liberos denarios, nec bovem, nec fekespenez, nec debitum centurionis solvant» stb.

² Registr. Varad. 323., 329. sz. 1214-ben.

ADALÉK A KELETI KÉRDÉS TÖRTÉNETÉHEZ.

Az európai török nagyhatalom, a Habsburg-nagyhatalom s az orosz birodalom önállósága — sajátságos véletlen! — körülbelül egyszerre keletkeztek. Míg azonban a szultánok állama és a Habsburg birodalom rögtön heves küzdelembe keverednek, addig az oroszok és törökök, majd oroszok és osztrákok csak a lengyel birodalom visszaszorítása után találkoznak közös határaikon. Így az, amit *keleti kérdés*-nek nevezünk az összes európai államok között legkésőbb Oroszországot érinti, bármennyi vallási és rokoni kötelék fűzte a régi, romba döntött Byzanzhoz. Csak abban a pillanatban lép a keleti politika terére, mikor török ellenfele belsőleg rég elgyengülve, utolsó célja az elfoglalandó császári Bécs előtt külsőleg is összetörik, egyszersmind abban a pillanatban, melyben osztrák riválisa karlovitzi és pozseravlatzi sikereinek diadalmas útjára lép. Eleinte úgy látszik, mintha a két versenytárs politikája közös cél felé haladna; e politika Savoyai Jenő és Péter, majd II. József és Katalin alatt aggressiv; később azonban belátják Bécsben annak a lehetetlenségét, hogy az olasz front mellett, melyet Franciaország a német mellett, melyet újabban Poroszország fenyeget, egy harmadik oldalon is támadólag léphessenek fel, belátják egyszersmind a török szomszédság nagy értékét és ezzel azt, hogy minden áron meg kell akadályozniok az oroszoknak a Duna torkolatánál és a Balkánon való megerősödését. Ezzel — másfél évszázaddal ezelőtt — kialakult a monarchiának új, ma régi, de lényegében még mindig érvényben levő programja a keleti politikát illetőleg. Hogy e programot fentartsa és a moldvai oláh fensíkot az oro-

szoktól elzárja, az öreg Kaunitz egy hadsereget mozgósított és szövetséget kötött a törökökkel; csak időszerű változtatást eszközölt rajta Metternich akkor, midőn Törökország végpusztulása esetére helyébe ethnographiai alapon álló kis nemzeti államokat akart létesíteni (Albánia is köztük lett volna már). Ezt a programot védte Andrássy, amikor a san-stephanoi megegyezést széltépte. Oroszország pedig, a mely ezen idő alatt határozott offensiv politikát folytatott és négy török háborúban kétszer Konstantinápoly faláig nyomult elő, végre is legkevésbé sem önszántából a balkáni népek felszabadítójának szerepére volt kénytelen szorítkozni. E szerepnek erkölcsi értéke semmiesetre sem volt kicsiny, de oly politika hő vágyaihoz mérve, mely már több mint száz év előtt az újra visszaállítandó byzanci császárság számára egy új orthodox Konstantint készen tartogatott, melynek szószólói a szultán udvarában a Stroganoffok, Mentschikoffok és Ignatiewek mint urak és parancsolók szerettek fellépni és melynek vértanui nagy számban horították a dunai és balkáni harcztereket — bizony nagyon csekély volt a gyakorlati sikere.

Ilyen gondolatokra *Hans Uebersberger*nek, a bécsi egyetemen a keleteurópai történet tanárának, *Russlands Orientpolitik* című könyve indított. A könyv röviddel ezelőtt mint a «Gesellschaft für neuere Geschichte Österreichs» kiadványa jelent meg.¹ Nagy örömmel üdvözölhetjük e művet, mely első kötetében bő bevezetés után az egész XVIII. századot felöleli, mert a történetírásnak épen ezen a terén komoly munkákban nagy a hiány. Saxnak a török hatalom sülyedéséről szóló érdemes könyve, melyet nemrég egészen mozgalmas napjainkig folytatott, természetesen egész más czélokat követ;² így az orosz nyelvet nem ismerő

¹ *Russlands Orientpolitik in den letzten Zwei Jahrhunderten.* Auf Veranlassung Seiner Durchlaucht des Fürsten Franz von und zu Liechtenstein dargestellt von *Hans Uebersberger.* Veröffentlichung der Gesellschaft für neuere Geschichte Österreichs. Stuttgart, 1913. 1. Band (bis zum Frieden von Jassy.).

² v. Sax, *Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des XIX. Jahrhunderts u. die Phasen der orientalischen Frage.* Wien, 1908.

olvasónak még mindig be kellett érnie Driault műve mellett Beer «Orientpolitik Österreichs» cz. kötetével, mely sajnos legnagyobbbrészt sivár adathalmaz, feltéve,¹ hogy nem akart a monographiák (Sorel, Rosen, Ringhoffer, Friedjung, Bamberg éi) seregével megbirkózni. Uebersberger könyvének mindezekkel szemben nagy előnye az, hogy szerzőjének oly segédforrások állottak rendelkezésére, melyek nemcsak óriási fontosságuk voltak egy ilyen, az orosz dolgokat tárgyaló könyv megírásánál, hanem annak létrejötténél merőben nélkülözhetetlenek is, értjük a szerző rendkívül sokoldalú nyelvismeretén kívül az orosz-történeti irodalomnak azt a kiváló gyűjteményét, melyet herczeg Liechtenstein Ferencz bőkezűsége a bécsi egyetemnek ajándékozott egy keleteurópai történelmi seminarium számára s mely e seminarium gazdag könyvtárának alapját teszi. Uebersberger ezt a bibliographiai anyagot már «Oesterreich und Russland»² című könyvében is felhasználta s így az a mostani kiváló és értékes könyvnek mintegy előtanulmánya. Törökországnak az orosz birodalomhoz való viszonya eleinte a Lengyelország ellen érzett közös gyűlölség jegyében állott; csak mikor ennek hatalma mindinkább leapadt és az oroszok a tatárok ellen — kiknek khánja még 1571-ben képes volt Moszkvát elhamvasztani — a kozákokban tevékeny segítőket — mint Uebersberger mondja «önkéntes előcsapatot» — kaptak, változott meg az imént barátságos viszony. Az andrussowi orosz-lengyel béke — mely Oroszországnak Ukraina egy részét engedte át Kievvvel együtt és a két állam közt több mint száz évig fenálló békére vezetett — és Sobieskinek a törökön Chocin mellett aratott győzelme után törökök és oroszok 1677 nyarán találkoznak először nyílt ütközetben Cirijin vára, a zaporogi kozák hetman régi székhelye előtt.

¹ Driault, La question d'Orient depuis ses origines jusqu'à nos jours. 4. edit. Paris, 1909. — A. Beer, Die orientalische Politik Österreichs seit 1774. Prag, 1883.

² Uebersberg, Österreich und Russland seit dem Ende des XV. Jahrhunderts. Veröffentlichung der Kommission für neuere Geschichte Österreichs. 1. Band. (1488—1605). Wien, 1906.

A győzelem, melyet az oroszok itt kivívtak, megnyitotta előttük az akadálytalan zarándoklást a palestina-i szent helyekre. Nagy volt az öröm, hogy megszabadultak a háboruszkodás terhétől a barátságtalan steppéken; de annak, a mit egyes álmodozók a moszkvai uralkodóknak szent missiójáról, a görög keresztnek a Hagia Sophiara újra feltüzéséről suttogtak, az egészségesen gyakorlati orosz politikában nem volt helye: még III. Ivánnak a szerencsétlen utolsó byzanci Konstantin lányával kötött házassága a pápák erőlködései és a német császárok szövetségi ajánlatai mellett sem. Az oroszok és balkáni keresztények közti rokonság érzése — a vallási rokonságé, mert nemzetiségről még soká nincs szó — még nem ébred fel, s felébresztésére előbb a külföld intenzív suggestiója és maguknak a délszlávoknak igen türelmes munkája volt szükséges. Velenzeiek szóltak először a czárnak a neki hódoló balkáni keresztények felemeléséről, pápai küldött (Komulovič) jelentette ki, hogy a moszkvitáknak örökösödési joguk van a byzanci birodalomhoz és a déli szlávok reményüket — a mely már a bolgár és szerb czárok régi ideálja volt: a görög Byzancz-nak egy szlávval való pótlása — most a moszkvai nagyhercegekre építették és a régi jóslásokat — mint azt Miljukov mondja a moszkvai művelődéstörténetről szóló cikkeiben — hozzájuk fűzték, megkoszorúzták őket az igazhitűség dicsfényével és Moszkvából új Rómát és Konstantinápolyt csináltak. Konstantin — jelentette ki egy moszkvai metropolita — alapította Zarigradot (Konstantinápoly), az új Rómát, Iván Vasiljevic pedig az oroszok egyeduralkodója — mint egy új Konstantin — Moszkvában letette az új Konstantinápoly alapját. És ugyane napokban keletkezett az ismeretes mondás: Két Róma elesett, a harmadik áll, negyedik pedig nem keletkezhetik. És máris böven kezdett — a XVI. században — áradni az adomány a balkáni barátok zsebébe s máris olyan kijelentést tett egy orosz czár — Alexej Michailovitsch, a második Romanov — hogy ő Isten előtt kötelezettséget vállalt, hogy seregét, kincseit, sőt saját vérét is feláldozza a balkáni népek felszabadítá-

sára, kik a hitetlenek igája alatt nyögnek. De ezek csak szavak voltak s egyelőre azok is maradtak. Hisz ezidőszerint Oroszország küldetését sokkal inkább Moszkva és a moszkoviták, az igazhitűség őrei helyzetének megerősítésében látta, mint a balkáni keresztyének felszabadításában.¹

De a keleti keresztyének szemében az orthodox Oroszország mind mystikusabb nagyságúvá nőtt és a Levantében tapasztalt görög-latin ellentét, melyet a szent sírért folytatott szünetlen czivódások a legnagyobb szenvedélyig élesztettek, csak még erősítették a czárok hatalmát. A görög papság rokonszenve semmiesetre sem a római-hatholikus Habsburgok részén volt, kiknek seregei akkor mind újabb győzelmek közt vonultak a Dunán lefelé. Az ő reményeik az oroszok táborában voltak, kiknek czarevnája Szofja Alekszievna, Nagy Péter kiváló nővére, Vasilij Vasiljevič Golicyyn tanácsára 1686 májusában anagy törökellenes liga tagja lett. A skoplje-üszkübi metropolita és az athosi szentpálkolostor szerb archimandritája megjelentek Moszkvában segítséget keresve a római egyház fenyegető igája ellen, melyről azt állították, hogy még keményebbnek ígérkezik, mint a félholdé. Biztosították a czárt, hogy a törökök is szívesebben neki fognak behódolni, mint a «német»-nek, hiszen mindnyájan szerbektől, bolgároktól és egyéb igazhitű népektől származnak. E terveket Moszkvában nem vették igen komolyan, az orosz politika pedig egyelőre a Fekete-tenger elérését tartotta legfontosabb feladatának. Az új czár (Péter) hajóhadat szervezett és a császárral és Velenczével új szövetséget kötött. 1698 nyarán személyesen megjelent Bécsben, hogy a török-osztrák béketárgyalásokat, melyek már kezdetüket vették, meghiusítsa, de I. Lipótnál és tanácsosainál, kik nagyon jól értettek államuk előnyeiknek védelméhez, kevés előzékenységet talált. Azt mondták, hogy ők, még mielőtt a czár fegyvert fogott volna, már 15 egész éven át milliókat áldoztak és így most joguk van a békéhez, mely után különben az egész keresztyénség vágyódik.

¹ Uebersberger, Russlands Orientpolitik, 17 l. és k.

Így Oroszországnak, mintán nem tudta megakadályozni a karloviczi béke aláírását a svéd ügyek miatt — miként a császárnak a spanyolok miatt — nagy szüksége volt arra, hogy keze szabad legyen. Kénytelen volt főköveteléséről, a feketetengeri szabad kereskedelemről lemondani és hármekkora feltűnést kelthetett is, 1699 szeptemberében az első orosz hadihajók megjelenése a Boszporusban, mégis kénytelen volt az 1700 júliusi konstantinápolyi békében Azov átengedésével beérni. A porta államférfiai a Fekete-tengertől, ettől a «tisza és makulátlan szűz»-től minden körülmények közt távol akarták tartani a hatalmas ellenséget és buzgón igyekeztek flottáját nemcsak az Azovi-tengerbe egészen bezárni, hanem azt még majd onnan is kiszorítani.

Erre alkalom kínálkozott, mikor a nagy északi háborúval és a Poltava mellett megvert XII. Károly megjelenésével kapcsolatban új küzdelemre került a sor a czárral. Ha a porta már a béke éveiben, midőn a később híressé vált Tolstoj Péter Andrejevic Konstantinápolyban mint orosz diplomata székelt, állandóan attól félt, hogy keresztyén alattvalói az oroszokkal összeköttetésben állanak, ezt a gyanuját most Péter 1711. évi hadimanifestuma és sok más egyidejű nyilatkozat után igazolva látta. A czár, mivel képtelen volt egyszerre a Keleti-tenger mellett és délen a két ellenségnek kellő erővel ellenállni, igyekezett haditervét délen más alapra fektetni és a keresztyén balkán népeket az ellenség ellen szólítani. A vörös zászlókon, melyekkel a gárdeezredek táborba szálltak, a kereszt jelvénye volt, mint egykor azon légiók zászlóin, melyeket a nagy Konstantin vezetett és Montenegróban meg a Duna torkolatánál megjelentek a czár küldöttei. De azon reményük, hogy a hitsorsosoknál erős, tevékeny támogatást fognak találni, annál inkább szétfoslott, minél kevésbé tudta a keresztyén megmentőkbe vetett bizalmat felkelteni a gyenge orosz sereg, melyet maga a czár vezetett Jassyba s a Pruthon lefelé. Az oroszok vállalkozása tudvalevőleg a lehető legsiralmasabban végződött, a czárt seregével együtt a számban erősebb ellenség a legnagyobb veszélybe hozta, csaknem teljesen

körülzárta; a helyzet egész komolyságát mutatják a következő békefeltételek, melyeket a törököknek fel akartak ajánlani: az összes városok átadása, melyek az elfoglalt területen voltak és újonnan építettek, lemondás a svéd háborúban szerzett területekről, kivéve Ingermanlandot, ezért területi kárpótlás és Leszcynski visszahelyezése. A török megbizottaknak és ministereknek azonkívül nagyobb pénzüsszeget, körülbelül $\frac{1}{4}$ millió rubelt kellett kapniok az orosz meghatalmazottól. Ez utóbbi áldozat bizonyult a legértékesebbnek és a megvesztegetett törökök, midőn megelégedtek Azov átengedésével, néhány vár lerombolásával s azzal, hogy az oroszok lemondtak konstantinápolyi diplomatiái képviselőtükről, hazájukat az utolsó kedvező alkalomtól fosztották meg, hogy veszedelmes ellenségét régi, szűk határai közé lökje vissza.

Úgy látszik, hogy a csárnak nem került különösebb küzdelmébe, hogy délen táplált reményeiről lemondjon, még kevésbbé az, hogy a rajaht, a kit csak az opportunitás kedvéért szólított fegyverbe, eszerben hagyja.¹

Uebersberger azt mondja, semmi sem jogosít fel arra, hogy Pétert úgy állítsuk oda, mint a ki Oroszország «történeti missióját» a Balkánon az orosz politika legfontosabb feladatának tekintette volna. Mennyivel fontosabb volt előtte, hogy az északi háborúhoz megint szabad kezet nyer és hogy minden erejét az új főváros kiépítésének és megerő-

¹ A montenegróiaknak, kik a törökök bosszújától rettenetesen szenvedtek, bátorságuk írásbeli bizonyítását (!) adták és templomi ruhákon meg könyveken kívül jogot egy három évenként felvehető 500 rubelnyi alamizsnára. A moldvai keresztyéneknek azzal kellett beérniök, hogy hospodarjuk Oroszországban második hazát talált. Kevésbbé ismeretes tény, hogy Kantemir hospodar majdnem apósa lett Péter csárnak, ki Alexej fiának tragédiája után férfi örökösre vágyott. A csárnónek azonban sikerült egy megvesztegetett orvos segítségével Mária gyermekét még az anyja méhében megölnie s így nemcsak a rivális nő felülkerekedését akadályozta meg, hanem a politikai következményeket is, melyeket a csárnak a keresztyén balkáni fejedelmek egyikével való összeköltetése megérlelt volna. Uebersberger id. h. 119., Majkow «Maria Kantemir hercegnő» után.

sítésének szentelhesse, melynek arca az európai nyugat s nem a görög kelet felé fordul! Az osztrák győzelmek előnyeiben, melyek a pozsarevaczi békéhez vezettek, természetesen szívesen osztozott volna, de Bécsben ajánlatai savoyai Jenő tanácsára süket fülre találtak. Az orosz mint terhes szövetségest már ismerték, «dessen mehrere Nachbarschaft, absonderlich respectu seines im oriente ob rationem religionis habenden grossen anhang gar zu bedenklich» és «dessen demarchen absonderlich im Wallachey und Moldau»-tól félték.¹ Így az orosz politika a következő években mindjobban igyekezett Franciaországhoz csatlakozni és beszélik, hogy Péter halálakor annak íróasztalán egy francia-orosz szövetség kidolgozott tervezetét találták. Mikor azonban Franciaországban nyíltan éreztették, hogy a moskovitákkal való családi összeköttetést mesalliancenak tartanak és hogy törökbarát magatartásukban semmiféle engedményre sem hajlandók, akkor bekövetkezett amaz, az egész XVIII. század politikájára annyira elhatározó fordulat: Oroszország szövetsége Ausztriával, melyet rövid tárgyalások után Bécsben 1726 augusztusában írtak alá s melyről mind a két hatalom azt remélte, hogy politikájának fedezetéül fog szolgálni. Miként egy századdal később, Ausztria most is kénytelen volt európai politikája érdekében Oroszországnak a keleten bizonyos engedményeket tenni. Itt újabb bonyodalmak fenyegettek, a mióta a francia követ Marquis de Villeneuve és a hadsereg ujjászervezésére alkalmazott Bonneval befolyása -- utóbbi hajdan savoyai Jenő seregében szolgált és személyi okokból ment át az ellenséghez -- mindinkább növekedett és a mióta II. Ágost halálával a lengyel koronáért való harc újra kitört. Ismeretes, hogy Ausztria a harminczas években kitörő török háborúban nem szívesen vett részt, de arról volt szó, hogy megtartsák utolsó szövetségésüket a sok ellenséggel szemben, kik türelmetlenül várták az utolsó férfi Habsburg halálát, hogy azután rávethessék magukat birodalmára; arról, hogy a

¹ Uebersberger, id. h. 122. Hormuzaki, Documente VI. 163. után.

nyugaton szenvedett veszteségeket a keleten nyert győzelmekkel pótolhassák s nem legutolsó sorban az orosz tervek megfigyeléséről az által, hogy résztvesznek bennük. A szövetségesek nagy várakozással mentek a háborúba: az oroszok az első évben az Azovi-partokat, a másodikban a Krimi-félszigetet, a harmadikban Beszarábiát és Moldvát szándékoztak elfoglalni és a negyedikben Konstantinápolyt elérni. Az osztrák báró Talman pedig császárnak azt ajánlja, hogy gyorsan vonuljanak Nis-en át Saloniki alá, és így biztosítsák maguknak a Balkán nagyobb nyugati felét és a rövid és kedvező kavala-rustsuki határt. Ismeretes, hogy e remények után milyen siralmasan végződött a háború,¹ a gyászos 1739-iki békével. Ausztriára gyászos, mert a pozsareváci szerzeményeket és mindenekelőtt a fontos Belgrádot újra elvesztette, Oroszországra, mert még a Nagy Péter által elnyert határokat sem bírta újra visszaállítani s továbbra is elzárva maradt a tengertől. Indirecte persze Ausztria veresége orosz győzelem volt, mivel Ausztria prestigeét, melyet egy emberöltő küzdelmei árán szereztek lotharingiai Károly, badeni Lajos s mindenekelőtt savoyai Jenő győzelmei, a legsúlyosabban csorbította. Az igazi győzelmet Franciaország vívta ki követe Villeneuve segítségével, mely — mint Uebersberger² mondja — mint első európai hatalom kijelentette, hogy az európai török birodalom fentartása okvetlen szükséges az európai egyensúly érdekében és tekintélyét a portánál okos békeközvetítése által még fokozta. Egy dolog azonban nem sikerült a francia diplomatáknak: a két hatalmas szomszédnak ránézve oly kellemtelen szövetsége továbbra is fennállt, sőt — persze inkább mint védszövetség II. Frigyes rohamosan feltörő

¹ Uebersberger közli (id. h. 185. és k.), hogy Károly császár jól ismerte az orosz haditervnek hibáit, mely megosztotta az orosz erőt, a helyett, hogy az egész hatalmat Moldvában értékesítette és itt a Duna mellett az osztrákokkal döntő csapásra egyesült volna, de a czárné iránt tanúsított előzékenységből e kifogásokat nem érvényesítette elég energiával.

² U. o. 210.

Poroszországa ellen — a bécsi udvarnak kedvező változtatásokkal újított meg. A török ellen támadó hadjáratra egyelőre nem gondoltak és báró Penkler, az internuntius, ki egy ideig egyszersmind az orosz követség dolgát is vezette, meg Alexej Obreskov, az osztrákellenes Veszejakov utóda, egyesítették abbéli fáradtságukat, hogy Törökországot egy támadó hadjáratról, a mint azt Franciaország mellett most már Poroszország is tanácsolta, lebeszéliék. Csak rövid ideig fenyegette a Dunától északra letelepedett szerbek kérdése az orosz-osztrák szövetséget. Bármilyen bizalmatlanul tekintett is a bécsi kormány már Nagy Péter korában az e vidéken űzött orosz propagandára, mégse értett hozzá, hogy annak okos eljárással elejét vegye. Maksim Suvorovnak karloviczi «szláv iskolája (1726 óta) és a cyrill-betűs könyvnyomda, melyet osztrák tilalom miatt orosz pénzen alapítottak Velenczében, az orosz-szláv érület melegágyai voltak, a bevándoroltak és benszülöttek közt folyó örökös czivódás és a vallási kicsinyeskedés pedig csak növelték a feszültséget. A pétervári kormányt is belevonta a dologba a felosztatott szerb határszéli csapatok egyes kalandor tisztjeinek az a kísérlete, hogy egész ezredeket vigyenek Oroszországba az ukrainai telepítéshez. Közben ugyanakkor az oroszokra nézve még értékesébbé tette a Béccsel való szövetséget Anglia átpártolása Poroszországhoz és az új versaillesi szerződés Franciaország és Ausztria közt, mely feltétlenül megerősítette az utóbbi állását. A régi szövetség csak akkor bomlott fel, a mikor Erzsébet cárnő halálával az orosz politika hirtelen változtatta pártállását, III. Péter alatt teljesen rendelkezésére bocsátotta magát a porosz terveknek és a czár gyors bukása után Katalin első éveiben gróf Nikita Ivanovic Panin befolyása alatt inkább osztrákellenes részen maradt és a lengyel trónörökösödés kérdését is II. Frigyesssel a legszorosabb egyetértésben Poniatowski Szaniszló javára intézte el, s a török háború is ugyanekkor mind valószínűbbnek látszott.

Mikor az oroszellenes lengyelek bari conföderatiója

ellen való küzdelemben a kozákok határsértést követtek el, az ügyes Obreskow bő vesztegetései is felmondták a szolgálatot s a szultán, ki rég elhatározta magát a háborúra, az orosz utolsó audientiájáról egyenesen a hétorony híres börtönébe küldte. A háború mindkét félt szövetséges nélkül és készületlenül találta, de az oroszoknak segítségére jött a szerencsés véletlenek lánczolata: a harcziás kiimi khán az első sikeres rablóhadjárat után meghalt és ezer taktikai hiba után a véletlen a már letett Golicyn herczegnek a Dnyeszter mellett győzelmet juttatott, mely megnyitotta az oroszok számára a dunai fejedelemségekhez vezető utat. A félszemű győzött a vakon — mint a porosz Frigyes mondta. Míg a moldvai és oláh lakosság császári ügynököktől felbujtva a császárnő csapatait a lehető legszívesebben fogadta, egy orosz flotta megjelenése után görög tengeren, mely nemsokára a cesmei tengeri diadalt vívta ki, ezen a vidéken is mutatkozott a keresztyén agitatio hatása.

Orlov Alexej, kitől ez eszme származott. Olaszországból egyezsége lépett moreabéli és ruméliai vezéremberekkel és Anglia jóakaró semlegessége lehetővé tette a bámulatos gyorsan szervezett balti flotta akadálytalan útját. Persze, kívülről nem eléggé támogatva, a moreabeliek felkelése nemsokára a görögök közt rendezett iszonyú vérfürdővel végződött, mint a milyennel a törökök közt kezdetét vette. Oroszország a megcsaltakat cserbenhagyta, hiszen uralkodóitól és azoknak ministereitől semmi sem állt annyira távol, mint egy a szerencsétlenek érdekében indítandó «felszabadító háború» gondolata.

Az orosz győzelmek megváltoztatták a porosz király magatartását, ki nem kívánta Oroszország növekedését s nem szerette Lőrökország gyöngítését sem. Frigyesnek a fiatal József császárral való személyes találkozásai abba a korba esnek, mikor a keleti egyensúly védelmére Erdélyben osztrák csapatokat vontak össze és az új tehetséges osztrák követ, Thugut, Konstantinápolyban szövetségi tárgyalásokat folytatott. Az öreg herczeg Kaunitz kijelentései alapján Frigyes biztosíthatta a császárnőt, hogy Bécsben egy orosz Moldva-

Oláhországot és egy orosz középtengeri flottaállomást soha sem engednének meg. A helyzet fenyegető volt, míg a lengyel szerzemények közös politikája, a mint azokat az 1772. júl. 22-iki szerződés szentesítette, meg nem könnyítette a megoldást. De még Rumjancev győzelmeinek közvetlen nyomására volt szükség, hogy a török közvetítőktől a békét megkapják. A Kutsuk-Kainardse faluban végre megállapított határozatok értéke kiválóan jövődöbéli érték volt. A Moldvát és Oláhországot érintő paragrafusok Oroszország számára az Alduna termékeny síkjaihoz és az azokon túl vezető utat látszottak megnyitni, más fejezetei alkalmat nyújtottak arra, hogy kereskedelmi szabadság vitortlájja alatt titkon felszerelt hajókat küldjenek egész a török birodalom leghensőbb vizeibe és kiszolgáltatták a függetlenné lett Krim-et a czárnak, mások, pl. a 7. és 14. paragrafusok alkalmat adtak arra, hogy — merész magyarázat útján — Törökország benső viszonyaiba beavatkozzék.¹

Nemsokára Oroszország lépett fel a török fővárosban az ellen, hogy mindenek előtt francia hajókat ereszenek a Fekete-tengerre s ezzel kinyilatkoztatta a következő korszak politikai célját: a tengerszorosok elzárását a többi nemzetek előtt, azoknak nyitvatartását a maga számára. És ismeretes, mikép sikerült neki öt évvel a békeszerződés után az összes vitás kérdéseket szája íze szerint egy külön conventióban megoldania (Ainali Kawak) és hogy jelentette ki végre 1783-ban a czárné egy ukáz által Krim annexióját. Hiába igyekezett II. Frigyes most is — mint egy évtizeddel azelőtt — úgy az orosz szomszéd további erősödését, mint Törökország további gyengítését megakadályozni s egy terv, mely akkoriban török körökben felmerült és egy orosz-porosz-török hármasszövetséget hangoztatott, bizonyára szintén tőle származott. A czárné azonban erre nem volt kapható, neki messzelátó tervei voltak.

¹ Nem érdektelen, hogy a béketárgyalások idején Katalin egy ízben egy általa tervezett instructióban ezt írja: Ausztria nem akarhatja Oroszország szomszédását, mivel neki ebből idővel, tekintettel a határszálen lakó orosz vallású alattvalóira, sok baja lehetne.

Az az idő volt ez, mikor másodszülető unokáját Konstantin névre kereszteltette s ezáltal már oda ígérte neki a byzanczi koronát. Mindezen tervekre sokkal alkalmasabbnak látszott előtte az osztrák politikához való csatlakozás, mint az összejártság az akaratos öreg porosz fejedellemmel, a ki nagyon kényelmetlen szövetséges volt. II. József, Kaunitz és az új pétervári követ, gróf Cobenzl Lajos szívesen vették ezt a gondolatot és a császár és a czárné közt létrejött találkozás siettetta a formyszerű szövetség megkötését. A két uralkodó levelezéséből, melyet Arneth¹ adott ki, ismerjük azt a bizalmas gondolatcserét, melyben Oroszország és Ausztria keleti és európai tervei akkor megvitatottak. Tudjuk, hogy e tervek az egész Balkán félszigetet felölelték és hogy a czárné nem gondolt egyébre, mint két orthodox fejedelemség alakítására Oroszország kegyéből, melyek egyike — Dacia-Bessarabiából és Moldva-Oláhországból alakulván az ő hű Potemkinjének jutott volna, a másik Konstantinápolyból alakítva unokáját uralta volna. Tudjuk, hogy József ezeket a terveket csak feltételesen volt hajlandó elfogadni s hogy ő és gróf Cobenzl a Katalinnal való második találkozás alkalmából óvatos elővigyázattal tárgyaltak. Én — mondotta a császár a francia diplomata gróf Ségur előtt — nem tűrhetem Oroszország megerősödését Konstantinápolyban. A czárnő mégis a legnagyobb reményekkel vonult az új török háborúba, melyben a szerződéshez híven Ausztria is részt vett. Ismeretes, hogy az eredmény megint mennyire nem felelt meg a várakozásnak. A monarchia veszélyeztetve érezte magát a határain kifejtett orosz agitatio által, mely különösen a délin nagymérvű osztrákellenes bujtogatásban nyilvánult és mivel a háború nagyobb terhe ránehezedett, igyekezett József halála után egyrészt Poroszországhoz közeledni, másrészt Törökországgal a status quo ante bellum alapján külön békét kötni. Magának Oroszországnak, mely néhány hóval Ausztria után a szultánnal

¹ Arneth: Joseph II. und Katharina von Russland. Ihr Briefwechsel. Wien, 1869.

Jassyban békét kötött, meg kellett állnia a Dnyeszter mellett s a keleti keresztyének megint ki voltak szolgáltatva sorsuknak. Európa előtt pedig még világosabban észrevehető lett, hogy Oroszország a Dunatorkolat és a tengerszorosok birása után vágyik. És Európa láthatta azt is, hogy még Ausztria is, mely pedig a czárral szövetségben állott, legbensőbb érdekei miatt kénytelen ellenállnia ezen törekvésnek. Azon két irány közül, mely a bécsi udvar keleti politikájában a XVIII. század végén észrevehető volt, Európa végre annak a diadalát látta, mely már Kaunitz-nak Katalin első török háborúja idején tett nyilatkozataiban s aztán Józsefnek Ségur-höz intézett szavaiban jelezve volt.

Uebersberger művének első kötete a fejlődés történetét eddig tárja fel előttünk. Érdeklődéssel várjuk a II. kötetet, melynek megjelenését ez év végére igéri.

A keleti kérdés a XIX. században még sokkal inkább lesz európai kérdés, mint a mennyire az előző századokban volt. Problémái szaporodnak s complicálódnak, menél inkább közelednek megoldásukhoz s complicálják egyúttal részletes tárgyalásukat. Ezalatt a bécsi és pétervári politika ellentétessége végig vonul az egész XIX. századon és ama problémák legtöbbszörre köréje csoportosulnak. Annyira, hogy a XIX. században a keleti politika történetének leírásában az osztrák-magyar--orosz ellentét történetét várhatjuk.

Bécs.

MOLDEN ERNŐ.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Mária Antónia királynénak állítólagos levelei.

A szerencsétlen királyné mindvégig a történet egyik legvonzóbb alakja marad. Mindent, a mi reá emlékeztet, a legnagyobb érdekekkel fogadják és olvassák. Különösen levelei kötik le az érdeklődést, mert életébe és sorsával kapcsolatos eseményekbe engednek pillantani. Ezért természetes, hogy élelmes emberek hamisított Mária Antónia-leveleket hoztak forgalomba. Sokáig fenmaradt levelezésének egy gyűjteménye, mely Mária Antóniát pártczéliből a valósággal ellenkező színben tünteti fel. A hamisítók kísérletei még akkor sem szűntek meg, a mikor már Arneht a királyné valódi leveleit kiadta a bécsi állami levéltárból. Gróf Hunolstein és Feuillet de Conches áldozatai lettek e kísérleteknek. Nehéz tudományos küzdelmek győztek meg végre a nevezett férfiakat arról, hogy a tőlük kiadott leveleket nem a királyné írta. Mai napság Mária Antóniának ismeretlen levelei a legnagyobb ritkaságokhoz tartoznak. Meglepő volt tehát a hír, hogy Heidenstam O. G. svéd kamarás Löffsta-d kastélyban keleti Gothlandban megtalálta Mária Antónia, gróf Fersen és Barnave elég nagy levelezését. Ez a levélváltás valóban megtörtént, de eddig azt hittük, hogy a királyné a leveleket 1792 márcziusában elégette, mikor a feuillants-pártnak felbomlása után minden iratot elégetett, mely őt vagy férjét compromittálhatta. Heidenstam azt hitte, hogy e leveleket felfedezte. Előbb szemelvényt adott ki belőlök 1912-ben a Revue de Parisban, majd 1913-ban bemutatta a világnak az egész kincset a *«Marie Antoinette, Fersen et Barnave»* című, Calmann Levynél megjelent kötetben. Heidenstam mint kiadó megmagyarázta, hogy miként akadt e leltre a Franciaországtól oly távol eső svéd kastélyban.

Szerinte itt oly levelekről van szó, melyeket Mária Antónia a balsikerű szökési kísérlet után 1791-ben a feuillantsokkal és különösen Barnave-val váltott és a melyeket összegyűjtött, hogy a hozzá oly hű svéd nemesnek, gróf Fersen Axelnek megmutathassa őket. Fersen, a ki mint a királyi pár szökésének tervezője,

külföldön maradt, 1792 februárjában Brüsszelből Párisba ment, hogy XVI. Lajost a svéd király nevében újabb szökési kísérletre bírja, melyet azonban a király a szigorú felügyelet miatt lehetetlennek tartott. Mikor elbúcsúzott a felségektől, Heidenstam szerint, Mária Antónia a Barnave-val váltott leveleket átadta a grófnak azzal a kéréssel, hogy vigye el Brüsszelbe és őrizze meg azokat számára. Fersen e kérelmet vissza nem utasíthatta. Heidenstam szerint a svéd gróf a királyné kivégzéseig a leveleket magánál tartotta. A királyné halála után küldötte el azokat kedvencz nővérének, Zsófiának, ki mint gróf Piper Adolf neje, a löffstadi kastélyban élt. Itt hevert a becses kincs mindaddig, a míg azt a kastély mostani tulajdonosa, gróf Piper Emilia Heidenstammnak átengedte a nyilvánosság elé bocsátás végett.

Heidenstamm a lelet történetének ezt az elbeszélését egyetlen okirattal sem igazolja. El kell hinnünk az egészet az ő szavára. Ez már magában is némi kételkedést ébresztett. Annál is inkább, mert a kiadónak neve a tudományos körökben nem a legjobb csengésű. Hiszen Nagy Frigyes nővérének, Lujza Ulrika svéd királynénak egy életrajza jelent meg tőle 1897-ben Párisban. Plonnál, mely nem egyéb, mint Koser Reinhold és Arnheim Fritz tekintélyes német tudósok munkáiból készült terjedelmes plagium. Ily előzmény után érthető, hogy a tudós körök a Heidenstam-féle adományt jogos hiteltelenséggel fogadták. A legalaposabb német történetírók egyike, Glagau H. az *«Internationale Monatschrift für Wissenschaft, Kunst und Technik»* VIII. évfolyamának 5. számában igen behatóan vizsgálta meg az új Mária Antónia-levelek értékét s e vizsgálódásból átveszszük a következőket:

Először is feltűnő, hogy báró Klinkowström, gróf Fersen unokaöccsének fia s iratainak kiadója, noha a löffstadi kastély birtokosaival bizalmasan érintkezett, sohasem hallott bármit is a kastélyban elrejtett kincsről. Lehetséges, hogy azt rejtegették előtte valamely okból. De fontosabb és döntőbb az a körülmény, hogy Fersen naplójában, hol 1792-iki veszedelmes utazásáról és a királyi párral folytatott tárgyalásokról körülményesen értesít, a királynétól átadott levélváltásról egy szóval sem emlékszik meg. Ily jelentékeny körülményt bizonyára megemlített volna azon a helyen, a hol elmondja, hogy Mária Antónia részletesen nyilatkozott előtte a feuillants-párthoz való viszonyáról.

Heidenstam nem elégszik meg azzal, hogy a tőle kiadott levelezés által a királyné és a feuillants-párt viszonyáról általá-

nosan elterjedt nézetet megerősíthetné, hanem változtatni szeretne azon a közkeletű nézeten, hogy Mária Antónia csak színre tárgyalt a párttal és szíve mélyén megvetette a férfiakat, a kik mindent megtettek, hogy aláássák a királyságot.

Azt szeretné lelete által bizonyítani, hogy Mária Antónia őszintén akart csatlakozni az új rendhez és az alkotmány szellemében akart kormányozni. Glagau joggal figyelmezteti az olvasót arra, hogy az ilyen állítás minden eddig ismert forrásnak ellenmond és leginkább gróf Fersen, Heidenstam koronatanuja czáfolja ezt a felfogást. Glagau kimutatja az egyes levelek tartalmának gyanus voltát. Apokryph csinálmánynak jelenti ki a Heidenstam által közölt emlékiratot, melyet a feuilantsok a kiadó szerint a királyné által 1791 decemberében II. Leopoldhoz juttattak. Glagau nyomról-nyomra haladva fölfedi a durva hamisítást a leveleken, a mi azért sikerül neki könnyen, mert a kiadó minden csalárdsága mellett a számbajöhető történeti anyagot nem ismeri eléggé s így tévedései elárulják. Ha Heidenstam ismeri az akkori pártviszonyokat, nem mondhatta volna például, hogy Barnave, Lameth és Duport «le ministre des Girondins, dit ministre des feuilants» alkották. Tökéletesen elveszti Heidenstam hitelét azáltal, hogy Mária Antóniának a Revue de Parisban kiadott leveleit a könyvben minden magyarázat nélkül kibővíti, a mint ez a példa mutatja :

A Revue de Parisban (1912) így ír: «Ma chère et bonne Sophie, oui, ma tendre Sophie, je n'ai jamais cessé de l'aimer, ce sentiment me dominait, il était le tout du tout en moi. Je lui aurais sacrifié ma vie avec joie, j'aurais donné mille vies pour elle si je les avais.»

A könyvben (1913) ellenben így: «Ma *tendre* et bonne Sophie, *car* je n'ai jamais cessé de l'aimer, *non je ne le pouvais, jamais un instant je n'ai cessé de l'aimer*, et tout du tout *je lui aurais sacrifié; je le sens bien en ce moment. Celle que j'aimais tant, pour qui j'aurais donné mille vies, n'est plus!*

Úgy látszik, mintha Heidenstam könyvében elfelejtette volna, hogy mit íratott Mária Antóniával a Revue de Parisban.

Ezek után hozzá kell járulnunk Glagau kritikájának eredményéhez. Itt kétségtelen hamisítással van dolgunk; szó sincs arról, hogy e gyűjtemény Mária Antóniának új leveleit közölné. Az igaz, hogy van e gyűjteményben két igazi levél is, mint Glagau megjegyzi; ezek 1791 nyarán keltek, de már régóta ismeretesek.

WERTHEIMER EDE.

IRODALOM.

Pfeiffer, Nikolaus : Die ungarische Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung 1221. bis zur Tatarenverwüstung 1241 -1242. Zürich, 1913. Verlag von Gebr. Leemann & Co. 8-r. XVI, 240 l.

Hazánk monasteriologiája újabban egyháztörténeti irodalmunkban örvendetes fellendülést nyer : a pannonhalmi benczések nagyszabású monographiájának testes kötetei, Békefi Remignek a cziszterci rendi monostorokról közzétett munkái, Velics Lászlónak vázlatai a magyar jezsuiták multjából és Karácsonyi Jánosnak a magyarországi ferencziekről készülő nagy műve — a közben megjelent kisebb munkákon s értekezéseken kívül — a modern történettudomány szellemében vetnek fényt hazai szerzetesrendeink multjára és culturális tevékenységére.

A magyar dömésekről, szent Domonkos rendjének Magyarországon teljesített egyházi működéséről 1637 óta, a mikor Ferrari Zsigmond dömés «De rebus Hungaricae provinciae sacri ordinis Prædicatorum» czímű munkáját közrebocsátotta, nem jelent meg rendszeres mű. a mely a levéltári kutatásoknak azóta feltárt eredményeit felhasználná. Ezen sajátos körülmény érlelte meg Pfeiffer Miklósban egyéni lelkesedése mellett azon gondolatot, hogy hozzáfogjon a magyar dömések történetének megírásához. Egyelőre a rendnek hazánkba történt betelepítésével és első kétévtizedes sokoldalú munkásságával foglalkozik. A tatárjárás ugyanis a magyar dömések történetében is gyászos mesgyekő lett, mivel a rendet majdnem egészen elseperte s utána újra kellett talpra állítani.

A munka tulajdonképen a svájcz freiburgi (fribourgi) egyetemen hittudományi doktori értekezésül szolgált ; de tárgyánál, készülségénél és sok reményre feljogosító feldolgozásánál fogva méltán megérdemli figyelmünket. Bizonyára nem csal meg bennünket azon várákozásunk, hogy Pfeiffer, folytatni és befejezni

fogja a magyar dömések történetét. Megvan hozzá kedve, tudása és módja. A német tudósok alaposágával oldja meg kitűzött feladatát, noha itt-ott a végső simítás elmaradt. A bibliographiát (IX—XVI. ll.) teljesen ismeri, sőt levéltári kutatást sem mellőzött.

A bevezetésben (1—14. ll.) részint szent Domonkos rendjének alapítását ismerteti egyetemes egyháztörténeti keretben, részint forrásműveinek leírását közli, hogy azok értékét megállapítsa. Az egész munka az egyháztörténeti seminárium módszerében, a melyet Mandonnet dömés atya, egyetemi professor vezetett, jelenik meg. Hat fejezetben tárja elénk a magyar dömések lelkes munkáját, a mely mély barázdákat szántott nemzetünk XIII. századi fejlődésében.

A vonatkozó adatok kritikai kezelésével állapítja meg, hogy szent Domonkos rendjét még az alapítónak életében Magyar Pál (Paulus Hungarus) volt bolognai tanár honosította meg nálunk. Legelső kolostorunk 1221-ben Székesfehérvárott keletkezett. (15—26 ll.).

A legrégebb dömés kolostorokat a magyar szent korona területén a Bernardus Guidonis-féle 1303-ból reánk maradt jegyzék alapján sorolja fel. Ezen fejezetben nagyobb szövegkritikát kívánunk, hogy a lectio variansokból ne nőhessenek ki új kolostorok. Az «Albæ Transilvaniae», «Albenisis Transilvaniae» és a «Transilvaniensis» egy s ugyanazon kolostorról szólnak (37., 38., 39. l.). Biztos tudomásunk a tatárjárásig csak tizenkettőről van a felsorolt harmincznégy férfikolostor közül; az apácák számára pedig ezen időben csupán a veszprémi állott (27—49. ll.).

Ismertük ugyan a magyar döméseknek a boszniai bogomil' eretnekek megtérítéséért nemzeti szempontból is kifejtett fontos és nagy horderejű fáradozásait és a kúnoknál végzett apostolkodását; de e két hatalmas culturmisszióról ily kimerítő és kerekded képünk nem volt (50—74., 75—92. ll.).

Pfeiffer ifjú lelkét tűzbe hozza a magyar dömés rendnek hazafias vállalata, a mely Nagy-Magyarország s az ott maradt véreink felkutatására irányult. A vatikáni Palatina-codexek egyikében a XIV. századról megőrzött Rikárd-Julián-féle kéziratos utleírás adatait registrálja és perbe száll Vámbéry Árminnal, a ki ezen tudósítás valóságát tagadásba vette. Nemcsak Pauler, Hunfalvy, Kuun és Márki tekintélyére támaszkodik igazának vitatásában, hanem ügyes dialektikával czáfogatja a Vámbéry által támasztott kronologiai, földrajzi, néprajzi és nyelvi, vala-

mint vallási természetű nehézségeket is és végül hazafias önrzettel következteti, hogy Julián dömés útja Nagy-Magyarországba az első tudósítás, a melyet a nyugat a régi világnak akkor alig ismert azon vidékeiről nyert, mivel Plano Carpinoi János és Rubruquis útjai keletre későbbiek (93—113. ll.).

A dömések érdemeinek elismeréséül és hithűségük jutalmául az apostoli szentszék gyakran tüntette ki a rend kiváló tagjait pápai megbízásokkal, a melyek közül Uriás pannonhalmi apátnak a fehérvári káptalannal a somogyi tizedek miatt támadt viszálya és II. Endre királynak a nemzettel való meghasonlása elintézésére kapott meghatalmazások kiválnak. Jakab prænestei bibornok-püspöknek, pápai legátusnak segítőtársai között első sorban a döméseket találjuk. Pfeiffer az utolsó fejezetben időrendileg csoportosítja szent Domonkos rendjének diplomatiái szolgálatait (113—133. ll.). Külön lajstromban emlékszik meg a három rendi tartományfőnökről és a püspökké kinevezett három dömésről (133—134. ll.).

A függelékül csatolt oklevéltár, a mely hetvenöt oklevelet s iratot, a vonatkozásban levő fontosabb okleveles anyagot közli, nagyban emeli a mű becsét (135—240. ll.).

A névmutató, a mely hiányzik, tökéletessé tenné a nagy szorgalommal készített kiadványt. Pfeiffer kezdő voltának rovására írjuk, hogy sem a Szilveszterbulla hamisságát (6. l.), sem az esztergomi érsekek primási kitüntetésének idejét nem ismeri (78. l.).

A magyar dömések első húsz évének története biztos zálogát nyújtja annak, hogy nem sokáig kell várnunk a rend egész történetére.

LUKCSICS JÓZSEF.

Die böhmischen Landtagsverhandlungen und Landtagsbeschlüsse vom Jahre 1526 an bis auf die Neuzeit. Herausg. vom königl. böhm. Landesarchive, XI. Die Landtage des J. 1605. Herausgegeben von *Kamil Krofta*. I. Teil. Prag, 1910. 4°. 1—380.

Gindely és Dvorsky nagyszabású, régi vállalata, az 1526 óta tartott cseh országgyűlések emlékeinek kiadása ez új kötettel megszűnt reliquiák tárháza lenni. Korábbi kiadói és munkatársai sebtében gyűjtött alig, vagy rendszertelenül feldolgozott anyagot adtak, azon nyersen, a mint a kezükbe került, mert beérték azzal,

hogy az emlékek kiadása csak eszköz . . . A tudósvilág azonban komolyan vette a csonka kiadványokat, mantissákat, pótközleményeket gyűjtött, melyek értékre, terjedelemre vetekednek az első kötetekkel, főleg azóta, hogy a cseh országos levéltár külön szervezve, megfelelő munkaerővel hivatása magaslatára emelkedett. A XI. kötet első fele a 95. lapon tárgyalja az 1605. évi háromszor összehívott országgyűlés körülményeit, a 96—380. lapon adja az eredeti aktákat: a közös pénzügyminisztérium, prágai helytartóság, müncheni Reichsarchiv, nuntius-jelentések, de egykorú nyomtatványok alapján, még pedig javarészt cseh és német szöveggel, tisztán cseh nyelvű kiadvány alig fordul elő. Ez a kétségtelen tény természetesen a német nyelv egyenjogúságára engedne következtetni, bár ennek a közvetlen bizonyítása igen nehéz, mert tudjuk, hogy a királyi propositiók, kamarai jelentések, a rendek javaslatai valóban nem folytak németül. Azt is tudjuk, hogy a morva rendek több ízben visszautasították a német nyelvű iratokat s megokolták azzal, hogy az udvari kamara a rendek küldöttségével legutóbb is németül tárgyalt, minden tiltakozás ellenére, mert a tagok alig, vagy éppen nem tudtak németül. Minden vita nélkül elérték azt, hogy a tárgyalást megnyitották cseh nyelven. Általában 1615-ig a német nyelvnek hivatalos alkalmazásáról még a németebb cseh területen sincs nyoma, annál kevésbé a tisztább Morvaországban. *Krofta* hajlandó feltenni, hogy az egykorú német fordítás hivatalos használatra készült az udvar és a kamara számára. Kritikusai ezért erősen megrótták főleg *Kameniček*, ki e korszakot (Adatok Bocskay morvaországi betöréséhez és a bécsi béke ratifikálása, Prága, 1894.) már alaposan feldolgozta, sokat polemizált e kérdésben.

Az 1605-iki országgyűlés háromszor ült össze: febr. 4—19-ig, ápr. 27-től máj. 5-ig és jun. 1—14-ig tartotta üléseit, a mire nem sok példa akad a cseh történelemben. Ferdinánd (1529.) négyszer hitta össze a rendeket, de az 1547-iki támadás óta 1575-ig a király alig egy-kétszer hallgatta meg hívei szavát, az 1605. évi szorgos ülésezések Bocskay támadására vezethetők vissza. Jellemzi a hangulatot, hogy a király a febr. 4-iki megnyitó ülésen személyesen nem jelent meg, de fényes hordszékén beküldte a — kormánypálczáját. Az előterjesztés siralmas szózata a németiség pusztulásán panaszodik («más egyéb nemzetek veszedelme» csak utólag került a nyomtatványba).

A mellőzött, csalódott rendek kelletlenül, hidegen fogadták

a súlyos követeléseket, adjanak: 2000 lovat, 6000 embert egy teljes naptári esztendőre való ellátással, 200 felszerelt kocsit és 10,000 Schock-garast a magyar határerődök fentartására és az esetre, ha Bécs, Ujvár, Esztergom vagy Komárom veszedelme megkívánná, a rendek összehívása nélkül 100,000 frt kölcsönt venni Nürnbergben.¹

Az országgyűlés két háza február 5. és 7-én tárgyalta a postulatumokat és egyetértőleg elutasították a súlyos terheket. Csapatok szervezéséről, ellátásáról gondoskodni nem fognak. Szervezen sereget a király maga a contributióból, de míg korábban 70 garast ajánlottak a magukéból minden jobbágy után, ezt most 30-ra limitálták, más készpénzt vagy kölcsönfelvételi jogot nem adtak. A polgári rendek követői csaknem vita nélkül csatlakoztak a határozathoz, úgy hogy február 9-ikén már átadták a választ.

A király február 11-ikén fogadta a rendek küldöttségét s átadta replikáját. Most már csak 1500 lovast és 4000 gyalogost kért ellátással és 100 kocsival, a pénzkövetelést elejtette. Megtudjuk, hogy a király Firenzében kétmillió forintot kapna 9%-ra, úgy, hogy a két bankár 25 éven át minden milliója után félévente 45,000 frtot kapjon, miáltal a tőke és a kamat törlesztődnek. Itt nézeteltérés támadt a király és a kamara között, mert a király más jövedelmekből akarta volna fizetni a kölcsönt, míg a kamara az egészet a cseh rendekre akarta háritani, a mi a rendek ellenállásán végleg megghiúsult.

Február 17-én válaszoltak a rendek a király replikájára s megtudjuk, hogy a megajánlott 30 garas helyett 40-et adtak, de a többi követeléseket mind elutasították. Az ármádia helyzete tehát az 1604. évi költségvetéshez képest rosszabbodott, mert a rendek jobbágyonként 70 garasnyi segítsége 40-re apadt, a városok 43.750 Schockja pedig 25.000 Schockra szállt. Valami csekély kárpótlást kaptak az egy garassal felemelt sőr- és boradóból, de ennek javarészét az udvartartás költségei emésztették fel. A lefolyt bizalmas tárgyalások eredménye volt az, hogy megújították az 1595. évi országgyűlés egyik határozatát, mely szerint sürgős szükség esetén a megajánlott hadinépet az országhatárokon kívül is szabad alkalmazni, ez esetben egyenesen Esztergom körül. Nagyjában ezek az első ülés eredményei. Épen egy hónap mulva

¹ A kisebb jelentőségű követelésekkel nem foglalkozunk.

gyűlt össze a morva tartománygyűlés Wischauban, melytől már előbb 600 puskást kértek Ujvár alá, de az eredmény itt sem különb. A felemelt hadi adó és sereg helyett csak a szokott évi contributiót szavazták meg és csak utólag járultak a fentemlített 1595. évi articulushoz. A morva subsidiumot már április elején mozgósították, mikor Bocskay népe Privigye vidékét elfoglalta.

A második ülést megint a haditanács hívatta össze, a mikor be kellett vallania a rendek előtt, hogy a rendkívüli adók reményében a szokott évi *contributio per anticipando* már régen elfogyott s újabb segílyt kértek kozák csapatok fogadására. Hasztalan rémítették a rendeket a magyar csapatok előnyomulásával, sem a rendkívüli adót, sem az olasz, sem a német kölcsönt nem sikerült keresztülvinni. Nagynehezen megszavazták, hogy a jobbágyság minden 20-ik embere, a városokból minden 15-ik katonának menjen; a nemesség minden 5000 Schock ingatlan és minden 12¹/₂-ezer Schock értékű ingó vagyon után egy-egy lovas állít. De e mellett panaszkodtak, tiltakoztak, sérelmeiket feszegették. Az egész eredmény 8000 gyalogos és 2000 lovas volt, de úgyszólván minden készpénz nélkül, mert a rendek úgy gondolták, hogy a véráldozat felmenti őket az 1603-ban négy évre megajánlott török adó alól, megtagadták a házadót is. Hosszas tárgyalások után feltételeesen, de csakis török háború céljaira megajánlottak a jobbágyságból minden ötödik embert és 6000 Schock értékű ingatlan és 15.000 Schock ingó után egy-egy lovas, talán ez sem sikerül, ha tudomásul nem jut, hogy V. Pál pápa 3000, a spanyol király 6000 embert küld segítségül.

Zavarta a morvaországi helyzetet, hogy az 1604. évben megajánlott csapatok 3—6 havi szolgálata letelt, ha elbocsátják őket, Básta serege jóformán megsemmisül. És a rendek mégis alku-doztak, noha Bocskay hadainak pusztításai elég gondot okoztak, nagyobb erő kifejtésre nem mertek vállalkozni, mert a nép konok ellenállásán minden jóakaratum megtört: «cum vero solutio urgetur, rus, humilesque casus omnino deserere rusticis facilius, quam impositum praestare.»

Annál bővebben folyt a panaszok felsorolása; a bányászat elhanyagolt állapota, a rossz pénz, az országos törvényekbe ütköző városi szabadalmak, az Elba szabályozásának 1571 óta húzódó ügye, az országhatárok revisiója Brandenburg, Bajor- és Szászország felé, a Karlsteini koronajavak rendezése, az ott őrzött privilegiumok leltározása, egyes limitatiók kérdése, kicsinyes

genealogiai ügyek, de mindenekfelett a vallásszabadság kérdése sokkal jobban érdekelte a rendeket, behatóbban, élénkebben tárgyalták, mint a császárnak annyira fontos contributiót. A függő, köztudatban már érett kérdések közül Rudolf trónutódljának megállapítása, a mi utóbb annyi vihart támasztott, ezúttal még fel sem merült.

Az első kötet tulajdonképen anyag-közlés, a rendszeres feldolgozás, a bejelentett II. kötet megjelenése, melynek reményében ismertetésünk késett, ezideig elmaradt.

ERNVEY JÓZSEF.

Velics László S. J. : Vázlatok a magyar jezsuiták multjából. Budapest, Szent István-Társulat, I. füzet (1560—1610), 1912, 130 l. ; II. füzet (1610—1690), 1913, 162 l. 8-r. Képekkel.

Tekintettel arra a nagyon jelentékeny szerepre, melyet a jezsuita-rend a XVI—XVIII. századokban nemzetünk életében, különösen pedig művelődésünk történetében játszott, már régóta szükségét éreztük oly műnek, mely a magyar jezsuiták történetét megbízhatóan adná elő. Jelent ugyan meg magyar nyelven két munka is, mely a jezsuiták történetével foglalkozik (Bocskay Brutus : A jezsuiták története, Budapest, 1872 és Pétery Károly : A jezsuiták, Budapest, 1873.), ezek azonban szélsőségesen tendenciózusak és tudományos szempontból használhatatlanok. Az idegen nyelvű munkák közül néhányat magyar kutató is sikerrel használhat, így a régebbiek közül Sacchiniét és Socherusét (utóbbi ránk nézve különösen fontos, mert az ausztriai provincia történetét adja 1590-ig), de ezek természetesen a magyar jezsuiták működéséről nem adnak elég teljes képet s ma már ritkák is. Az újabb munkák, bár ezek között néhány igazán kiválóat találunk, mint Créteineau—Joly-ét vagy Boehmer Romundtét, szintén nem fordíthatnak kellő figyelmet a rend magyar ágára. Nálunk a jezsuitákkal foglalkozó irodalmat néhány értekezés képviseli, de köztük néhány igen érdekes és értékes, különösen a Fraknoi Vilmos avatott tollából származóak. A magyar jezsuiták történetének összefoglaló, áttekinthető előadása azonban eddig hiányzik.

Ezen a hiányon van hivatva bizonyos fokig segíteni Velics könyve. A tudós szerző elsősorban műtörténész ugyan (1912-ben jelent meg «Vándorelőadásaim az egyházi művészetről» című

műve, Budapest, Szent István), de ezzel a könyvével megmutatta, hogy szerzete történetének is kiváló bűvára. A mű nem törekszik teljességre, a magyar jezsuiták multjának csak néhány főbb vonását tárja fel, mint a cím is mutatja. Úgy látszik a szerző is műve feladatául elsősorban azt tekinti, hogy azzal ifjabb rendtársainak buzdítást adjon nagyobb magyar rendtörténet megírására. Másik bevallott célja az, hogy a szerzetesi életnek mintegy apologiáját adja az által, hogy kiválóbb magyar jezsuiták jellemképeit rajzolja meg. Innen van, hogy tárgya történelmi oldalát kissé elhanyagolja. Így is többet nyújt, mint csupán vázlatokat s ha a mű tervezett harmadik kötete is napvilágot lát,¹ végre lesz egy, bár épen nem teljes, magyar jezsuita rendtörténetünk.

A rend magyarországi történetét három korszakra s így a munkát is három részre osztja a szerző. I. A megtelepedés és első küzdelmek kora 1560—1610 ; II. Az elterjedés kora 1610—1690 ; III. A virágzás és fellendülés kora 1690—1773. Jelen kötetek elsejében a szerző először röviden vázolja a szerzetesség jelentőségét és fejlődését, azután elmondja a rend s annak német, illetőleg ausztriai rendtartományának megalapítását, végre adja a rend történetét Magyarországon 1610-ig. Beszámol az Oláh Miklós alapította nagyszombati ház keletkezéséről, virágzásáról és feloszlásáról. a znióváraljai és vágsellyei collegiumokról, de természetesen a legtöbb teret szentel a jezsuiták erdélyi szereplésének a Báthoriak alatt, a melynek a medgyesi országgyűlés kitiltó határozata vetett véget. Legvégül tizenkét, e korszakban szereplő kiválóbb jezsuita arczképét rajzolja meg. Különös figyelmet érdemelnek azok a lapok, melyek Szántó Istvánnal és Leleszi Jánossal, Báthory Zsigmond nevelőjével foglalkoznak.

Kár, hogy a szerző nem foglalkozott bővebben a jezsuiták erdélyi szereplésével. Pedig ez a szerep nemzeti jelentőségű, azt lehet mondani, hogy e ponton a rend története összeforrott a Báthoryak történetével. S a történeti anyag is sokkal nagyobb, könnyebben hozzáférhető a jezsuiták erdélyi településére vonatkozólag, mint a magyarországi rendházak sorsát illetőleg. Maga a «*Fontes rerum Transsylvanicarum*» első kötete e résznek sokkal szélesebb alapon való tárgyalását tette volna lehetővé. Az ott összegyűjtött hatalmas anyagot szerző használta ugyan, de

¹ Miota ezeket írtuk, a harmadik füzet is megjelent.

távorról sem eléggé. Itt sajnosan érezzük, hogy a szerző nem akart teljes rendtörténetet írni.

Műve megírásakor Velics még nem ismerhette Melich János legújabb becses Calepinus-kiadását s így ő is hibásan Szántó Istvánnak tulajdonítja e szótár magyar részének kidolgozását. Ellenben nem említi Szántónak egy másik munkáját, a «Historia Seminarii Ungarici»-t, melyet Fraknoi már régebben felhasznált egy értekezése írásánál (s ezt Velics többször idézi is) s a melyről ugyan csak Fraknoi a «Katholikus Szemle» 1912 április és májusi füzetében terjedelmes értekezéssé bővülő ismertetést írt, csaknem az egészét közölve magyar fordításban. Erre érdemes lett volna kitérni, mert Szántó működésének tán legértékesebb eredménye a római Collegium Hungaricum megalapítása volt s valóban rokonszenves a hazafias hév, melylyel itt kifejtett munkásságát beszéli el maga Szántó. A Collegium alapításáról különben Velics is beszámol röviden, de minden fontosabbat elmondva.

A második kötetben tárgyalja a magyarországi jezsuiták történetét 1610 és 1690 között. Ez a magyar jezsuiták történetének legdicőségesebb s hazánk történetére legfontosabb kora. Fényesen nyitja meg a kort Pázmány fellépése és felemelkedése a primási székbe. Az egyház, támogatva a katolikus udvartól, ekkor küzd legerélyesebben és legsikeresebben a protestantizmus ellen. Ez az ellenreformatio kora; az ellenreformatiónak pedig a jezsuiták legelszántabb és leghivatottabb harcosai, úgy, hogy mondhatjuk, a rend erősödése és terjedése egyet jelent a magyar katolikus egyház és párt erősödésével és terjedésével. S stilszerűen zárja le ezt a kort Buda visszavétele, Thökölynek, az utolsó protestans fejedelemnek leverése, az 1687. évi pozsonyi országgyűlés s azon a jezsuiták receptiója. Kulturális tekintetben is ekkor alkotja legnagyobb művét a rend, vagy legalább is ekkor veti meg későbbi intenzív és gyümölcsöző munkásságának alapját. Elég Pázmány és Káldi szereplésére, a nagyszombati egyetem, kassai akadémia, húsz gymnasium megalapítására, az annyira termékeny nagyszombati nyomda felállítására gondolnunk. Mindezeket a tényeket érthető büszkeséggel adja elő a szerző. Nem feledkezik meg azonban a történelmi nevek mellett rendjének kevésbé ismert hőseiről sem s néha valóban megható szavakkal eseteli a véghelyeken, török hódoltság területen vagy a táborokban ezer elnyomás s veszély közepette szívós, kitartó bátorsággal küzdő missiók patere! tevékenységét.

Rendjének mindinkább növekvő jelentőségéhez, nagyobb arányú szerepléséhez képest szerző e második részben jobban kiterjeszkedik a politikai történetre is, bár ezen a téren, a munka természetéhez képest, újat nem nyújt s — tegyük hozzá — előadása nem is megbízható mindenütt. S itt nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy a — mondjuk — világi történelmi irodalmat csaknem teljesen figyelmen kívül hagyja. Például a Pázmányra vonatkozó irodalomból alig használ egyebet, mint Fraknóinak mindenestre kitünő életrajzát, a Tudományegyetem hittudományi karának korszakos Pázmány-kiadását pedig épen csak megemlíti. Mindenestre legsajátabb joga az írónak meghatározni, mily mértékben kíván valamely tárggyal foglalkozni, de ha Velicsnek jelen munkájával semmi más célja nem lenne is, mint ifjabb rendtársai elé dicső példákat állítani, akkor is érdemes lett volna Pázmányt behatóbban méltatni. Mert bizony Pázmány jelentőségét még tisztán a hitélet, az egyház- és rendtörténet szempontjából is sokkal jobban megismerheti bárki Fraknóinak Pázmány-életrajzából. Nem is szólva politikai szerepléséről. Pedig a szerző egyébként óriási munkát végezhetett. A nagyközönségnek nehezen vagy épen nem hozzáférhető kéziratokból igen sok, többekévesbbé fontos culturtörténeti adatot közöl. Különösen sokban gazdagítja hazai oktatásügyünk történetére vonatkozó tudásunkat s több irodalomtörténeti szempontból érdekes dolgot mond el, nevezetesen az iskolai drámákról.

Összegezve az elmondottakat, Velics munkája, bár nem lép fel egy kimerítő, tisztán tudományos rendtörténet igényeivel, ebben az irányban is hiányt pótol. A nagyközönségnek mindenestre jobb, kimerítőbb képet ad a magyar jezsuiták multjáról, mint az eddig megjelent czélzatos munkák, egy leendő nagyobb rendtörténethez nagyon hasznos, annak megírását nagyon megkönnyítő előmunkákat.

PATEK FERENCZ.

Sp. P. Lambros. *Σελίδες ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ ἐν Οὐγγαρία καὶ Αὐστρία μακεδονικοῦ ἐλληνισμοῦ.* (Lapok a magyarországi és ausztriai makedón görögség történetéből.) Rektori székfoglaló az athéni «Nemzeti és Kapodistíriai egyetem»-en 1912 febr. 26-án. Athén, 1912. 8r. 46 l.

Általában ismert tény, hogy hazánkban egy időben, egészen a XIX. sz. közepéig, a kereskedelem jórészt a görögök kezén volt, valamint az is, hogy 30-on fölül van azon városok és

községek száma, a melyekben a görögség, egyháza mint közép-pont körül szervezkedve, csöpp orthodox-görög szigetként élt az őt körülfogó idegen árban. Kereskedelmi jelentőségük nem egy ízben szolgált közgazdasági, sőt történeti vizsgálódás tárgyául, kultúrtörténeti jelentőségét azonban e makedón-görög kolonizálásnak, főleg a görögség szempontjából, nálunk eddigelé nem igen méltányolták. A köztudatban e nép után, noha úgy mint jött, eltűnt, bizonyos animositas maradt hátra, úgy látszik, mindmáig; a görögség legutóbbi nagy áldozatokkal járt küzdelmét is szánakozás, kicsinylés, sőt egyenesen ingerült hangulat kísérte nálunk. Azt, hogy *e népre magára nézve mit jelentett mindig idegenben élése*, teljesen feledik. Hodinka Antal pl. «A tokaji görög kereskedőtársulat kiváltságának az ügye 1725—1772.» cz. akad. székfoglaló értekezésében (Érték. a tört. tud. kör. 1912, XXIII. k. 4. ért.) igen erős szavakkal bélyegzi meg fondorkodásukat, melylyel befurakodtak nekik nem járó privilegiumokba, csalafintaságukat az ottomán és magyar alattvalóság tetszés szerinti csereberelésében, valamint a legfőbbbet: a nagy kártevést az által, hogy egy emberélet nehéz és keserves munkája s nélkülözései közt összegyűjtött dús vagyonukkal életük végén többnyire visszavonultak szülőföldjükre: — pedig mindezek oly mozzanatok, a melyeket más szempontból is, de mindenesetre több méltányossággal kell mérlegelnünk. Az első körülményt Hodinka szerint is a kamarák tehetetlensége és indolentiája tette csak lehetségessé és eredményessé. Az alattvalósággal kaczerkodás is bizonyára a körülmények nyomására vezethető vissza. S végül: az ország anyagi károsítása! Nyugat felé valószínűleg sokkal több magyar érc gurult el a görögök ittléte alatt, mint a megnyit ezek elvittek magukkal: — azonkívül nem az-e a törekvése a magyar hazának is, hogy idegenbe szakadt fiaiban is föntartsa az elhagyott földhöz s a nemzethez tartozás érzetét, akár Bukovinában, akár Amerikában? Miért nem engedjük ezt meg a görögségnek s teszünk neki szemrehányást, hogy hazánkat csak piacterének tekintette, a hol megszedte magát s aztán elhagyta? E népnek kellett volna elvesztenie a hazájához ragaszkodás érzetét s az *ubi bene, ibi patria* kényelmes elvére alapítania létezését? Nagyon kevésbé ismeri a görög psychét, a ki azt hiszi, hogy e nép ilyesmire képes. Népe, faja, melyet a már 1453 előttről oly mély értelmű *γένος* szóval hívnak, oly hatalmas mágnes, mely a föld legtávolabbi zugából is emberföltötti erővel

hívja vissza az elszakadt görögöt. Ennek érzése és lelki tartalma minden külső hasonulás mellett is, a mire természetből fogva rendkívül képes, mindhalálig megmarad hamisítatlan hű romiosznak. Megmérhetetlen az a jótékony hatás, melyet ez életrevaló nép fejlődésére fiainak külföldeken elért anyagi sikere, meggazdagodása gyakorolt. Mindazon előny, melyet hazájuktól távol elértek ez ügyes kereskedők, szellemi tőkét teremtett az otthoniaknak, a török szolgaság megsemmisítő igájában sinylődőknek, sőt később is, mind mai napig, az apró szabad királyságban élőknek. Népmvelési és jótékonyági, culturális és gazdasági, a legkülönbözőbb állami intézmények századok óta a «nemzet jótévői» áldozatkészségéből emeltetnek görög földön, s e jötevők nem mások, mint a külföldön meggazdagodott kereskedők. A hazához és fajhoz ragaszkodás ily példái előtt lehetetlen elismeréssel nem állani meg, — még ha valóban sajnálatosnak minősítjük is hazánk szempontjából a mi megrövidítésünket. Görög ember egyenesen meghatva tanulmányozza idegenbe szakadt vérének a sorsát, mert megtalálja benne faja legszebb vonásait: az önmegtagadásig érő törekvést az emelkedésre s a kiolthatatlan ragaszkodást vallásához, nyelvéhez, népéhez s földjéhez.

A kolonizálás terjedelménél fogva sehol sincs alkalmasabb terület az idegenben élő görögség tanulmányozására, mint hazánkban, a hol a romániaiak és oroszországiak mellett legjelentékenyebb telepítéseik voltak. Míg nálunk e szempont, a mely pedig az elfogultság nélküli historikusé is kell, hogy legyen, kevésbé elterjedt, görög földön évek óta szolgált vezetőjéül Lambros Spyridon athéni egyetemi tanárnak, egy a görög palaeographia és középkori görög kutatásai révén európai nevet szerzett tudós-
nak, a ki, miután átkutatta a bécsi és budapesti levéltárakat — s már előzőleg *Νέος Έλληνομύμων* cz. folyóirata VIII. kötetében közreadta a budapesti görög hitközség könyvtárának katalógusát, egy ünnepi beszédében, a melylyel az athéni egyetem 75. évi jubiláris rektorságát átvette, e tárgyra vonatkozó kutatásai eredményét tette — habár csak összefoglaló általánosságban — hozzáférhetővé.

Hazánk s a görögség érintkezésére a közép-, valamint az újkorban egészen a XVIII. sz.-ig eléggé gyér források állanak rendelkezésünkre: így a görögség beözönlésének első időszakát homály takarja: a források szaporodta, sőt bősége idejére már erősen tömörült, összetartó telepeket találunk, az első merész

kezdeményezők helyett egyszerre kész, kialakult községeket ; a kutató in medias res kerül. Ez Lambros kiinduló meggondolása, — kétségkívül helyesen, ha a levéltári összegyűjtött anyagot tekintjük ; azonban, azt hiszem, ezen a ponton kellene a mi magyar történeti kutatásunknak a dologhoz nyúlni, magyar források segítségével a homályos kezdetet földeríteni. A Rákócziak szerepe (az orsz. levéltár legrégibb darabja I. Rákóczi György irata 1636 júl. 8-ról, melyben görögöknek és más orthodoxoknak kiváltságokat ad Erdélyben), az ottomán alattvalóság s ezzel összefüggő conscriptiók eléggé ismertek, semhogy hosszabban kellene velük foglalkoznom : fontosabb Lambros megfigyelése, hogy a görög települések délről észak felé vonulnak ebben az irányban : Zimony, Ujvidék, Temesvár, Szeged, Szentes, Kecskemét, Debrecen, Miskolcz, Budapest, Pozsony, s ebből azon következtetése, hogy a cél az volt : mindjobban *összeköttetést létesíteni az alsódunai vidékek s Bécs között*, a hol már a XVI. sz. első felében éltek görögök, — épügy mint Bukarest, Krajova s Rustava Romániában alkották az *útirányt Erdélybe*. A be-költözködésnek e két iránya magyarázza meg, miért versenytársai a görögöknek bolgárok, szerbek, albánok, örmények és zsidók (mindnyájan ottomán alattvalók), másfelől azt, hogy miért *csak a makedón görögség* özönlött hozzánk. A szintoly vállalkozó epiruszi és thesszaliái görögségnek félre esett a hazája ezen két iránytól. Jellemző egyébként az is, hogy a conscriptiók nyelv ismeretre vonatkozó kérdéseire adott feleletekben nem ritka a görög mellett az oláh, szerb, albán említése, szinte teljesen hiányzik azonban a bolgár, — sajnos, a magyar is.

Eletmódjuk (többnyire nejeik és gyermekeik nélkül, — noha a conscriptiók azon kérdésére, hogy visszatérnek-e hazájukba, azt szokták felelni : nem —). egyházközségeik, külön osztályokba sorolásuk, kiváltságaik, kereskedelmi czikkeik sem keltenek különösebb érdeklődést. Származási helyeik azonban figyelmet érdemelnek. Ezek többnyire Kozáni, Kasztória, Sziátiszta, Melenikon, Bogatzikon, Doiráni, Szervia. Különösen kiváltak azonban a voszkópoliszi (vagy moszkópoliszi) kereskedők, kik e virágzó iparú és kereskedelmű helyről a törökök 1700. és 1770-i dúlásai után menekültek hazánkba és Ausztriába. Innen valók a Sinasok, kik közül Simon 1818-ban magyar báróságot nyert.

Nálunk is eléggé ismert a hazánkban legjelentékenyebb empo-

riumuknak, a budapesti községnek története. Ezen helyet a kereskedelem szempontjából főleg a gyapjúkereskedelem közvetítése tünteti ki, a mennyiben összekötő tagul szolgált nagy spediteur és commissionarius kereskedőházak számára Zimony—Temesváron át. Az 1790 táján befejezett, *Κοίμησις τῆς Θεοτόκου* nevet viselő templomuk, melyre a kucóoláhok egykori hozzájárulása révén igényt tartottak az oláhok, sőt egyenesen pört folytattak érte, ma is a már teljesen megfogyott görög község birtokában van, az egykor az ország görögjei közadakozásából épült s ellátott, ma többé nem használt iskolával és könyvtárral, — de főleg jelentékeny évi jövedelmével együtt. A budapesti görögség történetével szorosán összefügg az újabbkori görögség egy jelentékenyebb alakjának, Zavrírász Györgynek az élete; — a mely méltán lehetne, ha az újjörögséget s a rá vonatkozó tanulmányokat itt más szemmel néznék, egyszer tanulmány tárgya is! A magyar nyomdák görög termékei is figyelmet érdemelnek hihetőleg egyszer a görög irodalom s nevelés szempontjából; noha e tekintetben mi messze mögötte maradunk a két nagyjelentőségű ausztriai görög telepnek: Triestnek és Bécsnek, melyeknek kereskedelmi fontosságával versenyez a szellemi.

Lambros költői hangulatban zárja ünnepi beszédét, — hiszen egy görög lelkét hatalmasan meg kell ráznia a bécsi kormány azon tettének, hogy Rigaszt, a görög szabadságharcznak egykor, 1797-ben falai közt járt nagy dalnokát kiszolgáltatta a török bosszújának: a referens, hazai történetkutatónk előtt vázolva athéni tanára művének egyes fontosabb részeit, szintén nem zárkozhatik el legalább is az elől, hogy vissza ne mutasson még egyszer kezdetben kifejtett nézetére, hogy e valamikor jelentékeny tömegben itt élt nép életét ennek magának, ennek az egyháza és nyelve büszke örökében öntudatos fajnak a szempontjából kell, mert csakis így méltányos és igazságos, vizsgálunk — a magyar nemzeti érzés sérelme nélkül.

CZEBE GYULA.

P. Fülöpp Cyrill: Királyi hercegnő a kolostorban.
Budapest, Stephaneum 1911. 228 lap.

Mademoiselle *Louise*, XV. Lajos és Leszczyńska Mária leánya; a kinek életét a győri karmeliták tudós perjelének ez a nagy buzgalommal írt könyve elbeszéli, nem tartozik a világtörténelmet

irányító egyéniségek. a Carlylei hősök közé, de volt ebben a különben esemény nélküli életben egy cselekedet, a mely a hősieség és a nagyság megejtő és messze visszhangzó hatását tette az egykorú világra.

Lujza hercegnő, hogy bűnös atyja lelkét a kárhozattól mentse, 1770-ben apácza lett és 17 év múlva bekövetkezett haláláig a karmeliták saint-denisi zárdájában élt.

1737-ben született, Fleury biboros kormányzása idején, a ki, hogy az udvartartás költségeit csökkentse, a kis hercegnőt három nővérével együtt a fontevraulti női benczés apátságba vitette és ott neveltette. Csak 13 éves korában került vissza Versaillesba, de az udvari élet kiáltó pompáját sohasem szokta meg. Nemcsak a ledér udvarral, hanem «korának ú. n. philosophusaival is hadilábon állt és nagy szomorúsággal töltötte el. mikor 1751-ben az Encyclopaedia első kötetét átnyujtották neki, mert átlapozva a könyvet, e szavakkal tette félre: rossz, nagyon rossz!» (39. l.) Ez történt tizennégy éves korában.

Szent hivatását erősen befolyásolta egy udvarhölgynek, de Rupelmonde grófnőnek beöltözése a karmelita apáczák közé 1751-ben. Ezt írja egyik levelében: «Ő a legjobb részt választotta (nyilván fordítási hiba «a legjobb pálya», le meilleur parti helyett) és helytelen dolog őt azért kritizálni, hogy üdvösségét így akarja biztosítani.» (55. l.) A hatvanas évek elejétől fogva mind erősebb lesz a vágya, hogy apácza legyen. Lassanként életmódjában is mind asketikusabb lesz, hogy hozzászokjék a karmeliták szigorú rendjéhez, mert «ez apáczák asztalánál nem a legnagyobb szigorú még, hogy soh'sem kerül asztalukra hüseledel».

1770-ben Beaumont párisi érsek közbenjárásával megnyerte apja hozzájárulását a beöltözéshez, a mely ugyanazon évben nagy ünnepek között meg is történt. A pápa külön brevében felmentést adott számára a terhesebb munkák alól, de Lujza, zárdai nevén Teréz nővér, nem élt soha e kedvezménnyel, mert úgymond: «nem azért jöttem, hogy úgy éljek, mint az udvarban, sőt szerettem volna már az udvarnál is apácza módjára élni.» Mint bármely közrendű társnője: felolvasott az ebédlőben, kiszolgált a betegszobában, világított a folyosón és mosogatott a konyhában. Tizenhét év alatt csak három öltönyt használt el s az utolsót nyolcz évig viselte.

Csak egy kivételes szabadsága volt: hogy látogatókat fogadhatott. Családjának tagjai, öregedő apja maga is, sűrűn keresték

fel és a külföldi előkelőségek sem mulasztották el, hogy hősi áldozatán épüljenek. 1777-ben II. József, 1784-ben III. Gusztáv Adolf, sőt II. Frigyes öcscse, Henrik porosz herceg is meglátogatták.

A királyi hercegnő gyorsan emelkedett a szerzetesi ranglétrán. Mindjárt a fátyol felvétele után az ujoncznök mesternője, 1773-ban pedig a zárda főnöknője lett és kevés megszakítással haláláig az is maradt.

Két évvel a forradalom kitörése előtt halt meg 51 éves korában. Halálát szerzőnk szerint méreg okozta, melyet a hit ellenségei egy álereklyéket tartalmazó csomagban finom por alakjában küldtek neki és a melyet ő gyanútlanul belehelt. «Még a merénylet napján meglehetősen daganat támadt a gyomor tájékán, a mely időről-időre metsző fájdalmat okozott.» (206. l.) Csak halála előtt pár nappal fordult orvoshoz, de a tudomány nem segíthetett rajta.

1793-ban, mikor a forradalmárok feldúlták a saint-denisi királysírokat, az ő hamvait is kivették és egy gödörbe temették az összes királyi maradványokkal együtt. A zárda, hol a hercegnő élt, a forradalom alatt kaszárnya lett, ma pedig törvénykezési palota.

Sok csodálatos dolog nem történt az életében, de mivel halála után több csodaszerű «közbenjárását állapították meg hivatalosan, testi és lelki ügyes-bajos dolgokban» (223. l.), még a mult század elején megindult az apostoli per, szentté avatása iránt. 1873-ban «Venerabilis» lett. 1897—1904 között számos tanút hallgattak ki ez ügyben.

Szerzőnk nemcsak hitbuzgalmi célú akart szolgálni evvel a mindvégig vonzóan írt művével, hanem történeti forrásokon alapuló élet- és korrajzot is akart nyújtani. Kár, hogy ezt az utóbbi célú csak olyan egyoldalú műveknek felhasználásával igyekezett elérni, mint Cantù, Weiss és Holzwarth világtörténelmei. A II. Józsefet, a janzenistákat és a felvilágosodás egész irodalmát élesen elítélő megjegyzések, meg a Combes és Clemenceau ellenirányuló célzások jellemzik a szerző irányát.

Győr.

LUKÁCS KÁROLY.

Hungarians in the American civil war. By Eugene Pivány.
Illustrated by John Kemény. Cleveland, 1913. 8r. 61 lap.

Pivány úr már eddig is sok becses adattal gyarapította az amerikai magyarság történetét, melynek teljes megírását tehát — az én húsz év előtti első kísérletem után¹ — első sorban tőle várhatjuk. Ennek a kérdésnek ugyanis nemcsak hazai irodalmát ismeri, hanem, mint Amerikában élő embernek, módja van az amerikai levél- és könyvtárakban is kutatni. Amerikai államférfiakkal és tudósokkal való összeköttetései, a künn élő magyarokkal való érintkezései nagyban megkönnyítik munkáját.

Mostani füzete jelen vázlatos alakjában is becses adalék az egyetemes történelemnek az amerikai polgárháborúra vonatkozó részéhez. Az angol olvasó tájékoztatására a bevezetésben följegyzi, a magyarok miként ösmerkedtek meg Amerikával. Gyánítja, hogy magyar ember az a *Tyrker* vagy Turk, aki résztvett a normánok amerikai első expedíciójában (Szent István korában). Amerikát azonban a magyarok számára voltaképpen Bölöni *Farkas* Sándor fedezte föl, a kinek 1834-ben kiadott könyve óta a magyarok nagyobb számban kezdtek kivándorolni Amerikába. Viszont az Amerikai-Egyesült-Államok figyelme az 1848 49. évi szabadságharcok idején fordult Magyarország felé, melyről *Dudley Mann* látta el tudósításokkal, melyeket, a rájuk vonatkozó diplomáciai jegyzékekkel együtt, a senatus nemrég ki is adott. 1849-ben Amerikában valóságos magyar-cultus uralkodott, mely — szerzőnk szerint — majdnem örületté (frenzy) fokozódott, mikor Kossuth 1851 decemberében New-Yorkba érkezett. Talán érdemes lett volna itt szerzőnknek megemlítnie, hogy 1861 május 16-án a magyar képviselőházban *Kubinji* Ferencz hálaérzetét fejezte ki azon szíves fogadtatásért, melyben «szeretve tisztelt hazánkfiát, Kossuth Lajost» (kinek annyi idő után először kiejtett nevét a ház viharos éljenzéssel fogadta) és a menekült magyarokat az északamerikai szabad statusok részesítették. Ezt mindjárt ezen felszólalás után a magyarok a rabszolgaság és a secessio ellen való küzdelemmel hálálták meg.

Az Unió szívesen fogadta a jelentkezőket, a kik közül nem egy vett részt a magyar, a krími és az olasz hadjáratban. A déliek

¹ Márki : Amerika és a magyarság. Budapest, 1893. 8r. 46 lap; és Amerika und die Ungarn, u. o., 8r. 27 lap, képekkel.

(rabszolgatartók) csapatában csak egy B. *Estván* nevű lovassági ezredes szolgált a magyarok közül, de ez is csakhamar odahagyta őket s könyvet írt (angolul) a hadjáratról. Pivány a hadjárat idejében az Unió területén élt magyarok számát 4000-re, a hadsereghez csatlakozó magyarok számát pedig 800-ra becsüli. Ebben a maréknyi csapatban azonban két osztálytábornok, öt dandártábornok, 15 ezredes, két alezredes, 13 őrnagy, 12 kapitány, több főtiszt és két seborvos szolgált. Pivány a könyv végén a 80—100 tiszt közül 61 magyar tisztet név szerint is felsorol. Jegyzéke, mint maga is elismeri, nem pontos és nem teljes, de így is hálát érdemel az összeállításáért. De mivel a kiegészítéseket kéri, talán szívesen fogadja azt a pótlásomat (az 54. laphoz), hogy 1. *Debreczeni* Ignác, Csongrád vármegye nyugalmazott pénztári ellenőre (szül. 1833. † 1913 decz. 14.) mint főhadnagy küzdötte végig az amerikai szabadságharcot s ezért az Uniótól nyugdíjat is kapott.¹ — 2. *Feilner* János pozsonyi születésű amerikai őrnagy, mikor 1864 augusztus 25-én az első dragonyos-ezredet a nyugati távíróvonalak védelmére vezette, egy portyázó indiánuscapat megtámadván, több sebet kapott s elesett.² — 3. *Figyelmessy* Fülöp nevének fölemlítésénél (55. l.) talán érdemes fölemlíteni, hogy életrajzát tollbamondta feleségének, Haldeman Erzsébetnek, de az 57 fejezetre osztott angol emlékirat még nem jelent meg,³ Erről a hadjáratról is becses adatokat közöl. — 4. *Spelletich* Bódog 19 éves korában Donnelton-erőd bevételénél nagyon kitűnt.⁴ — 5. Jó volna valamilyen képen az osztrák kereskedelmi minisztérium szabadalmi levéltárából kikutatni, ki volt az az amerikai tüzértiszt és az a magyar, a kik az osztrák kormánytól 1863-ban közösen kértek szabadalmat *hátultöltő* ágyúkra és puskákra? Az ágyú négy percz alatt 20, a puska 19 lövést tehetett.⁵ Mivel alig hihető, hogy találmányukat az amerikai kormánynak is be nem mutatták volna, Pivány úr talán Washingtonban is megszerezheti a szükséges felvilágosítást. Csak ötletképen kérdezem, nem *Wagner* Gusztáv ezredes (volt honvédőrnagy) volt-e a feltaláló magyar, kiről —

¹ Budapesti Hirlap, 1913. 269. sz.

² Politikai Ujdonságok, 1864. 471. l.

³ Böven ismerteti Pesti Napló, 1913. 295. sz. Magyar fordításban a «Magyarország» most közli.

⁴ Korunk, 1862, 59. sz.

⁵ Korunk, 1863. 50. sz.

Mc Clellan tábornok hadijelentése alapján a 15. lapon — szerzőnk is följegyzí, hogy vezetése alatt a tüzérség egészen jól halad? Később a newyorki 2. tüzérezredet vezényelte. William Howard *Russell*, a londoni Times haditudósítója, mint finom és katonái előtt szeretetben álló emberről beszélt róla.

A különböző vidékeken, különböző hadtestekbe szétszórt magyarok történetét Pivány természetesen nem beszélheti el egybefüggően, de egyes vázlatai valóban becsesek. Tisztán magyar szervezet nem volt a seregben ; de magyar volt a Garibaldi-gárdának majdnem fele s mintegy $\frac{2}{5}$ -részben a Lincoln-vadászcsoapat, melyet később beolvasztottak a 24. gyalogezredbe. *Mihály Géza* (volt honvédtiszt) magyarokból és csehekből még a csapatok behívása előtt (1861 februáriusában) szervezett egy külön századot ; egy másik magyar századot utóbb hadnagya, *Kovács Agost* állított fel. A St. Louisban az önkéntes ezredek től függetlenül alakított home guards Pivány szerint a honvéd szó fordítása s három magyar (Albert Anzelm s a két Rombauer) őt ilyen home guardot szervezett «az otthon és a család védelmére, a szabadság biztosítása és az Unió suprematiája érdekében». Az első ilyen ezredet *Rombauer* Róbert, a másodikat *Fiala* János, tehát két volt honvédtiszt vezette.

Pivány nagy szeretettel mutatja be a polgárháborúban részt vett összes magyarokat, de legszívesebben időzik *Zágonyi* Károly őrnagynál, ki 1861 október 25-én Springfieldnél (Missouriban) *Majthényi* Tivadar hadnagygyal együtt olyan kuruczos, huszáros hőstettet követett el, hogy bámulatba ejtette az amerikaiakat. A polgárháború történetírói bővebben írtak róla, mint akárhány nagy csatáról. Hogy a fogságba esett *White* őrnagyot kiszabadítsák, 300 emberrel (kik először most voltak csatában) 2000 délit vert szét és Springfieldet visszafoglalta. Zágonyi utóbb ezredes, Majthényi pedig kapitány lett.

Sokkal vázlatosabban szól *Asbóth* Sándorról, a ki pedig osztálytábornokságig vitte és — a mit érdemes lett volna megemlíteni — bő jegyzeteket is tett a polgárháború történetéhez, a melyet azonban 1868-ban történt halála után magyar nyelven először, az ő jegyzeteinek alapján bátyja, *Asbóth* Lajos írt meg.¹ Ezen könyv szerint² *Asbóth* Sándor nem 1811 december 18-án

¹ *Asbóth* Lajos: Az éjszakamerikai polgárháború története. Budapest, 1875. 8r., 308 lap.

² U. o. 90—92. l.

született, mint Pivány írja (52. l.), hanem 1813 deczember 27-én. A silohi (Pivány szerint a mariannei) csatában 1864-ben megsebesülvén, mint hadiszolgálatra alkalmatlan West-Florida állam kormányzója, majd la platai nagykövet lett s golyóval a fejében halt meg 1868 januárius 17-én (Pivány szerint 21-én).

Bővebben szól *Stahel* (Számvald) Gyuláról, ki Asbóth Sándorral egy rangban állt. Hozzá, mint még szegedi könyvkereskedőhöz («Egy könyvtáros emlékkönyvébe») írta Petőfi azt az intelmet, hogy

«A hon nevét, a drága szent hazát
Szivednek legtisztább helyére zárd ;
Imádd az Istent s mindenek felett
Áruld erősen költeményimet.»

Mint az amerikai XI. hadosztály parancsnoka, ki a branyiszközi csatában nyert sebe mellé új hazája védelmében Piedmontnál is szerzett egy másikat, megérdemelné, hogy Pivány úr bővebben foglalkozzék működésével. Majd a polgárháború legkosmopolitább jellegű ezredéről, a Garibaldi-csapatról emlékezik meg, különösen *Figyelmessy* ezredesről. Az utolsó fejezetben megjegyzi, hogy a magyarok ebben a polgári háborúban nem csupán a csatatéren szereztek érdemeket. Ma még nem tudjuk, Kossuth milyen befolyást gyakorolt ezekben a nehéz esztendőkhöz az angol kormány magatartására. Néhány adatot mégis megemlít. Szeretett volna a dolognak bővebben utánanézni Kossuthnak a Nemzeti Múzeumban őrzött iratai közt, de azt a felvilágosítást kapta, hogy azokban csak Kossuth halála után ötven esztendő múlva, 1944-ben lesz szabad kutatni.

A nagybecsű füzet a jelesebb magyar tisztek életrajzi rövid adatainak felsorolásával végződik.

Az angol nyelv lehetővé teszi, hogy ennek a füzetnek adatait az amerikai és európai történészek felhasználhassák; az Amerikában élő s angolul tudó magyarok (kiknek száma az egymilliót már meghaladja) így is büszkén hivatkozhatnak erre a füzetre; de az old country lakosai, az itthoni magyarok is megérdemelnék, hogy magyarra fordítva, az Olcsó Könyvtárban vagy más könnyen és olcsón megközelíthető helyen ők is megismerkedjenek azokkal a férfiakkal, kik most félszázada az oceánon túl becsületet szereztek a magyar vilétségnek. Pivány mindenestre úttörő munkát végzett, mikor kijelölte az egyetemes történelemben őket megillető helyet.

Kolozsvár.

MÁRKI SÁNDOR.

FOLYÓIRATOK ÉS KÖNYVEK.

1909—1914.

Elmélet.

Dékány István «*Politika és társadalom pszichologia*» czímen (M. Társadalomtud. Szemle, 1911. 767.) a kormányzás és politikai vezetés lélektanának egyes sajátosságaival foglalkozik.

A *Historische Zeitschrift* 11. kötetének (1912) 1. és 2. füzeté a középkori történetírás képéhez értékes jellemzésekkel járul. Az előbbiben találjuk *Siegm. Hellmann* «*Studien zur mittelalterlichen Geschichtschreibung*» cz. tanulmányát, melynek első része Tournai Gergelyvel foglalkozik. Jellemzi a Hist. Francorum szerzőjének írói és történetírói kvalitásait, melyek művét egy érdekes átmeneti kornak, a hanyatló antik culturával keveredő barbárság chaotikus társadalmának hű tükrévé teszik. A «keresztény-középkori történetírás» fő mozzanatait tárgyalja *M. Ritter Studien über die Entwicklung der Geschichtswissenschaft* (Heft 2.) cz. értekezése: az antik történetírásról írt régebbi tanulmányának (H. Z. Bd. 54.) folytatása. Jelen cikk első része Augustinus nagy művével, a középkori keresztény világtörténelmi felfogás kánonjával foglalkozik. A Freisingi Otto világkrónikájának szentelt második fejezet Bossuet Discours-jára is kiterjeszkedik, az utolsó nagy munkára, mely az augustinusi történetphilosophián épül fel s ilyen módon a keresztény-középkori történetírás késői folytatásának tekinthető. Végül az utolsó szakasz a középkori történetíró módszerét és kritikáját tárgyalja.

Jankulov Boriszláv «*A talaj és a faj viszonya a történethez*» cz. hosszabb értekezése (M. Társadalomtudományi Szemle 1912. 270. és 533.) a Gobineau-Gumplowitz—Chamberlain-féle fajelméletnek, illetve pan-árja dogmának szélsőséges apothosisa. A földrajzi magyarázat eléggé mérsékelt hangú s nagyjában elfogadható kritikájával kezdődő cikk mind merészebb constructionokon át végre egy szédületes, a jégkorszaktól a messze jövőbeli culturösszeomlásig terjedő faj-metaphysika régióiba emelke-

dik, közben konkrét alkalmazások által is kísérve. Ezeknek nagy részét a historikus alig olvashatja fejszóválás nélkül. A mexicói és perui civilizatio lényegében a normann bevándorlók, a «kelta Madok, a germán Erick püspök» műve, a hunok és avarok hatalmának, valamint a magyarok államalkotó erejének gyökere árja nemességükben keresendő (a magyar «mint avisált sárga faj jött Európába»), Hollandia fénykorát a flamandok finnizált vére (?), Italiáét és Spanyolországét a germán elemet elpusztító inquisitio tette tönkre, a francia absolutismusban a Bourbonokkal Dél-Franciaországból előtörő semitisált áramlat (Richelieu?) jut érvényre stb. Ily kalandos példák nem igen nyerhetnek meg minket e tulzó fajelmélet számára. Inkább annak igazolására jók, hogy a mitől a történelem bűvárát mindennél jobban óvni kell: a történelmi élet végtelen sokszerűségébe, tényezőinek folyton módosuló combinatióiba való elmerülés helyett ne csatlakozunk azon egyoldalú történetphilosophiák valamelyikéhez, melyek egymást váltogatva a történelmi élet majd egyik, majd másik tényezőjét ragadták ki, hogy az összes jelenségeket, az egész bonyolult történelmi világot egy alapra vezethessék vissza. Az eredmény mindig ugyanaz: erőszakosan schematisált történetmagyarázat, melyben épen az megy tönkre, a mi a történelem igazi életét teszi.

Moór Gyula (*A társadalom fogalmáról*, M. Társadalomtud. Szemle, 1912, 25.) a társadalomnak Stammler-féle definitióját bírálja. Szűkkörűnek találja a «külső szabályozás» (jogi rend) ísmérvét, mely nem öleli fel az összes socialis jelenségeket. De nem is bizonyos, hogy külső szabályozás nélkül társadalmi élet egyáltalában nem létezhetnék. MADZSAR IMRE.

Könyvek. *Meynadier* R.: *L'Idée républicaine dans les pays monarchiques d'Europe: Espagne, Italie, Hongrie, Belgique, Hollande.* Paris, 1911. (Alcan). (IX. 288. ll.) - *Gaultier* Paul: *La pensée contemporaine. Les grands problèmes.* Paris, 1911. (311. ll.) F. L.

Ó-kor.

Hückel G. A. (*Les idées des anciens sur le corail.* Revue Scientifique. 1910. 490—494. l.) szerint a görögök közül először Theophrastos, a rómaiak közül Ovidius említi meg a korallt, ha Pindárosnak és Lucretiusnak kétes helyeit nem tekintjük. Vörös

és fekete korallt ismertek, fehérét nem. Csak a vöröset becsülték meg. Azt hitték, hogy a vízben fehér és csak a levegőn lesz vörössé. Azt tartották, hogy a vízben növény, a levegőn azonban megkövesedik. Használták ékszernek, amulettnek és orvosszernek.

Bauer Vilmos (*Die Spartanischen Nauarchen der Jahre 397—395*. Wiener Studien. 1910. 296—316. l.) Az oxyrrhynchosi historikusra, kibén Ephorosra ismer, támaszkodva kifejti, hogy 397/6-ban Pharax, 395/4-ben Pollis és Cheirikrates voltak a nauarchosok.

Wedland Pál (*Beiträge zu athenischer Politik und Publicistik des vierten Jahrhunderts*. Nachrichten von der Kgl. Gesellschaft d. Wiss. zu Göttingen. Philolog.-histor. Klasse 1910. 123—182. és 289—323. l.) Különösen Isokrates jelentőségével foglalkozik. Kimutatja, hogy Isokrates politikai hitvallásának két alaptételéhez, a görögök közti kibéküléshez (*ὁμόνοια*) és a perzsa háborúhoz mindvégig hű maradt, a Panegyrikosban ép úgy mint a Philipposban és Panathenaiosban. Az utóbbit 342-ben kezdte írni, de később megbetegedett és csak 339-ben fejezte be. 338-ban a cheironeai csata után írta 3-ik levelét Fülöphöz. Demosthenes és Isokrates eleinte az Eubulos-féle békepárthoz tartoztak és egy uton haladtak. A Fülöphöz való viszony miatt váltak el útjaik egymástól.

Janke A. (*Die Schlacht bei Issus*. Klio. 1910. 137—177. l.) Azt igyekszik kimutatni, hogy a Pinarus nem a Pajas Tschai, hanem a Deli Tschai, mivel szemben *Schier T.* (*Zur Lage der Schlachtfelde von Issus und des Pinarus*. Wiener Studien 1910. 153—168. l.) azt vitatja, hogy a Pinarus a Deli Tschai.

Schubart W. (*Spuren politischer Autonomie in Aegypten unter den Ptolemäern*. Klio. 1910. 41—71. l.) szerint Ptolemaïsnak és Naukratisnak autonómiaja volt, vajon Alexandriának is volt-e, kétes.

Lehmann Konrád «*Zur Geschichte der Barkiden*» című értekezésének 2-ik részében (Klio. 1910. 363—373. l.) azt állítja, hogy Hasdrubal nem az Adriai tenger melletti úton, hanem Umbriában akart Hannibal seregével egyesülni. A Metaurusnál csak megkerülni igyekezett Nero seregét, de az neki nem sikerült.

Bang M. (*Marius in Minturnae*. Klio. 1910. 178—191. l.) szerint Mariusnak minturnaei tartózkodására vonatkozó hírek

három forrásra vezethetők vissza, Liviusra, Poseidoniosra és Neposra. Neposnál volt a Fannia-episód, melyet Plutarchos és Valerius Maximus közölnek, Poseidoniosból merített Appian és Plutarchos, a hol Appiannal egyezik. A többi forrás Liviusra megy vissza.

Eckhardt, Kurt (Die armenischen Feldzüge des Lukullus. Klio 1909. 400—412. l. 1910. 72—115., 192—131. l.) Lukullusnak Tigranes elleni hadjáratáról értekezik. Lehmann-Haupttal együtt azt tartja, hogy Tigranokerta a Maiyáfáriqin helyén feküdt a Tigris balpartján, a Farkin Su mellett. Lukullus Tigranes seregét a Batman Sunak és a Farkin Sunak összefolyásánál verte meg 69-ben. Tigranes és Mithridates a következő évben, 68-ban, seregüket a Kara Su völgyében, Muschnál, vonták össze. Lukullus Nerdjikinél kelt át a muschi völgybe, de az ellenség nem bocsátkozott csatába. Hogy erre kényszerítse, Artaxata ellen vonult. Tigranes ekkor Kar-Kilissanál útját állta, de megveretett. Lukullus tovább vonult Artaxata felé, de katonái őt Bayazidnál visszatérésre kényszerítették. Ő ekkor a Van tavát kelet felől megkerülve Djesire-ibn-Omar-nál ért a Tigrishez és rajta átkelve Nisibist foglalta el.

Stettner Ede (Cato Maior eine politische Tendenzschrift. Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien 1910. 684—698., 865—871. l.) szerint Cicero a Cato maiort közvetlenül Cæsar halála után írta az akkori események hatása alatt. Catoban magamagát festve politikai hitvallását teszi le.

Pichon René (Les travaux récents sur la biographie de Lucrece. Journal des Savants. 1910. 70—84. l.) szerint szent Jeromosnak az az adata, hogy Lucretius megőrült és öngyilkossá lett. csak a 4-ik század közepe után keletkezett monda.

Pöhlmann Róbertnek (Die Weltanschauung des Tacitus. Sitzungsberichte d. kgl. bayer. Akademie d. Wiss. Phil. Hist. Klasse 1910. 1. Abh.) véleménye szerint Rankenek nincs igaza, mikor Tacitusban szemben az idegen műveltségű és hitetlen Polybiossal, a régi erkölcsök és vallás képviselőjét látja. Tacitusnál is nagy szerepet játszik a fortuna, ép úgy mint Polybiosnál a τύχη. A hol az istenek fellépnek, ott csak a véletlennek költői kifejezői. Thukydides rationalismusát ő ép úgy nem éri el, mint Polybios. Hisz a prodigiumokban és omenekben. Világfelfogása meg nem tisztult és ki nem forrt vélemények chaosa, egymással ellentétes nézetek zagyvaléka, melyek között a kiegyenlítés lehe-

tetlen. Ezt magyarázza kora és egyéni dispositioja, mely a rationalismus és mysticismus között ingadozik.

Kubitschek W. (Drobeta in Dacien. Klio 1910. 253—256. l.) nem hiszi, hogy Drobeta flaviusi alapítás; azt tartja, hogy Rómer Flóris rosszul olvasta az «Fl»-t és kéri a magyar tudósokat, hogy vizsgálják meg még egyszer a követ.

Nistler Johanna «Vettius Agorius Prætextatus» (Klio 1910. 462—471. l.) életrajzát adja, kiegészítve és helyre igazítva Seeck Ottónak a Symmachus levelei kiadásában közölt adatait.

HEINLEIN ISTVÁN.

Könyvek. *Soderski*: Etude zur l'origine astronomique de la chronologie juive. Paris, 1911. — *Voigt H. G.*: Die Geschichte Jesu und die Astrologie. Eine religionsgeschichtliche Untersuchung zu der Erzählung von den Weisen aus dem Morgenlande. Leipzig, 1911. VII—225. — *Ehrhard A.*: Das Christentum im römischen Reiche bis Konstantin. Rectorsrede Strassburg, 1911. — *Hergentröther J.*: Handbuch der allgemeinen Kirchengeschichte. Neugearb. v. J. P. Kirsch. I. Bd. Die Kirche und die antike Kulturwelt. Freiburg, 1911. XV—784. — *Achelis H.*: Das Christentum in den ersten drei Jahrhunderten I., II. Bd. Leipzig, 1911. (XII—296). — *Nau F.*: Nestorius d'après les sources orientales. Paris, 1911. (16°—62. ll.)

F. L.

Középkor a XIII. század végéig.

Ernst Mayer a Historische Vierteljahrschrift 1913. 16. kötetében Sven Tunberg könyvével (Studier rörande Skandinaviens äldsta politiska indelning.) foglalkozik, a mely a skandináv országokra nézve ugyanarra az eredményre jut, mint nemrég a német Schwerin, hogy a század: Hundred tömeget és nem számot jelentett. Ezzel szemben Mayer (*Zur Hundertschaft in Skandinavien* S. 54—68.) a régi álláspontot védelmezi, hogy a hundred Skandinaviában is kerület a szó jogi értelmében, a mely valószínűleg 100 nagy telket (Grosshufe) számolt. Ez alapon az eredményt a délgermán viszonyokkal összevetve, a századot olyan igazgatási területnek tekinti, a melyen eredetileg százan telepedtek le s a mely a lélekszám gyarapodása után is ennyi katona kiállítására volt köteles.

Hermann Bloch a Historische Vierteljahrschrift 1913. 16.

kötetében (*Über nicht-einheitliche Datierung, besonders in den Urkunden Heinrichs II.* S. 1—23.) L. Riesznek azt a nézetét utasítja vissza, hogy a császári kancelláriában a scribának az ügygyel együtt a datumot is tollba mondták, a nap kivételével s a napi datumot a kancellár följegyzései alapján írta be az oklevélbe annak elkészültekor. Minthogy Riesz érvelése II. Henrik oklevelein alapult, Bloch is innen veszi érveit.

Eugen Rosenstock: Würzburg, das erste geistliche Herzogtum in Deutschland (Hist. Vierteljahrschrift 1913. 16. köt. S. 68—77.) a würzburgi püspökség XII. századi történetén bizonyítja, hogy az alkotmányjogilag forrongó korszakban a véletlen, irodalmi hagyományok és egyesek törekvései a specialis fejlődésre mily nagy hatással voltak. Würzburgról Adamus Bremensis írja először, hogy püspöke hercegi jogokat gyakorol. Persze ő ferde világításban látta e terület viszonyait. Ez a tévedés azonban a würzburgi püspököket ismételtlen arra ösztönözte, hogy hercegi hatalomra törekedjenek. Embricho 1120 körül ezt valamilyen formában el is érte. 1168 körül — talán csak bitorlás útján — a würzburgi püspökök mindazokat a jogokat is megszerezték, a melyeket a világi fejedelmek élveztek.

Paul Sander a Historische Vierteljahrschriftben 1913. 16. köt. 366—373. l. W. Müller (Zur Frage des Ursprungs der mittelalterlichen Zünfte) és W. Gallion (Der Ursprung der Zünfte in Paris) értekezései alapján *Für und wider den hofrechtlichen Ursprung der Zünfte* czímen azt fejtegeti, hogy azok is, a kik földesúri eredetűnek tekintik a czéheket, azok is, a kik ezt tagadják, hibába esnek. Az egyik fél a városi hatóság közjogi jellegét hagyja úgyszólván teljesen figyelmen kívül, a másik meg azt, hogy ez a közjogi viszony mégis egészen más valami, mint a mit rajta mai fogalmak szerint értünk.

Gerhard Seeliger a Historische Vierteljahrschrift 1913. 16. kötetében *Handwerk und Hofrecht* czímen a középkori iparfejlődés kérdéseit tárgyalja és elítéli azt a szokást, hogy az iparfejlődésénél rendesen azt a szempontot vetik föl, hogy szabad vagy nem szabad eredetű-e? Szerinte az ipari szükséglet először a nagybirtokosok érezték és az ipar földesúri hatóság alatt keletkezett. Csak a Karoling korszakban a magasabb anyagi műveltség tette lehetővé a szabad ipar fejlődését. A városokban eleinte szabad és nem szabad iparosokkal találkozunk, a kik közül ez utóbbiak voltak többségben. Lassankint azonban ők is mind több

gazdasági önállóságra tettek szert és résztvettek a város életében is. Az autonom czéhrendszer szervezetének és szabályainak mintáit is kétségtelenül a földesúri hatóság alatt szervezett iparosok szabályzatai szolgáltatták, ha a czéh maga nem is fejlődhetett földesúri intézményből. A szakipar a földesúri kötelékben fejlődött, a földesúri iparosok azonban sokszor polgári iparosokként dolgoztak.

Georg Caro a *Historische Vierteljahrschrift* 1913. 16. kötetében *Aus der spanischen Geschichte im Mittelalter* (S. 161–180.) czímen átfut Spanyolország középkori fejlődésén. A társadalmi alap a góth korszakban a nagybirtokrendszeren épült föl, a gazdag előkelők és katona-nemesek mellett a nép többi osztályai földesúri hatalom alatt éltek. A földesurak azonban nem szerezhettek olyan hatalmat, mint Francia- és Németországban. Ezt a társadalmat megbontotta a mór hóditás. A visszahóditások után a régi állapotokat már visszaállítani nem lehetett. Ezek nagy telepítésekkel jártak és a városi életet lendítették föl. A városi élet és városalapítás kezdetei Spanyolországban igen régiek, de később e községek nem tudtak arra a jelentőségre jutni, mint Italiában vagy akár német földön. A visszafoglalások kapcsán *Caro* a községi kormányzat és az alkotmányos viszonyok alakulásának kérdéseivel is foglalkozik.

DOMANOVSKY SÁNDOR.

Könyvek. *Wace H. and Piercy W.*: Dictionary of Christian Biography and Literature to the end of the 6th century. London, 1911. (1040. ll.) — *Friebe* O.: Fulgentius der Mythograph und Bischof. Paderborn, 1911. (XXVI—200.) — *Martin P. E.*: Études critiques sur la Suisse à l'Époque Mérovingienne. 534—715. Thèse présentée à la Faculté des Lettres à l'Université de Genève. Genève, 1910. — *Lloyd J. Edward*: A History of Wales: from the earliest times to the Edwardian conquest. London, 1911. — *Schmidt L.*: Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgange der Völkerwanderung. 2 Abt. I. Buch. Berlin, 1911. (V—93. ll.) (Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie). — *Krull P.*: Die Salbung und Krönung der deutschen Königinnen und Kaiserinnen im Mittelalter. Halle, 1911. (97. ll.) — *Schönfeld M.* Wörterbuch der altgermanischen Personen u. Völkernamen. Nach der Ueberlieferung des klass. Altertums. Heidelberg, 1911. (in 8°—309. ll.) (Germanische

Bibliothek IV. Reihe 2 Bd.) — *Dahn F.*: Die Könige der Germanen. Das Wesen des ältesten Königthums der German. Stämme. Leipzig, 1911. F. L.

Középkor a XIII. századtól az újkorig.

A krakói tudományos akadémia 1913 július havi értesítőjében (*Sprawozdania*) Dabrowski János dr.-nak dolgozatát találjuk *Erzsébet királynőről* Lokietek Ulászló leányáról. Dabrowski egyike a legtehetségesebb fiatal lengyel történetíróknak s egyetlen köztük, a ki magyarul tud. Tanulmányai tárgyát főleg középkori lengyel-magyar összeköttetések alkotják s ennek keretén belül leginkább a XIV. századdal foglalkozik. Erzsébet királynőnek, Róbert Károly nejének élete és politikai szerepe nem igen ismeretes a lengyelek előtt, azért választotta őt tanulmánya tárgyául a szerző.

A királyné fiatalságával foglalkozva azt mondja, hogy 1304—1306 között született s hogy nevelésére nagy befolyással voltak a klarisszák. Elmondja azután férjhezmenetelének körülményeit, melyek összefüggésben vannak Lokietek Ulászló koronázásával. Családi körülményeinek ismertetése után a királyné közjogi helyzetével foglalkozik, a mi azonban nagy nehézségekkel jár, mert az egykorú adatok nagyon hézagosak. Annyi bizonyos, hogy széleskörű hatalma volt férje életének utolsó éveiben és fia uralkodása idejében, mint talán egyetlen királynőnek sem. Ez összefüggésben áll a lengyel trónra való törekvéssel és a nápolyi ügygyel. Azután áttér a királyné udvarának ismertetésére.

A királyné gondját viselte rokonainak, kik benne nagy pártfogójukra találtak. Különösen a Piasztook sziléziai és oppelni elszegényedett ágainak tagjait támogatta és fogadta udvarába. Köztük többen magas méltóságokat viseltek hazánkban. A szerző kiterjeszkedik Erzsébetnek az olasz és német politikában való szerepére s azután részletesebben foglalkozik a magyar-lengyel viszonyokkal és Erzsébet jelentőségével e téren. Két korszakot kell megkülönböztetni ez időben a magyar-lengyel politikában. Az első Lokietek haláláig tart s a két ország érdekeinek közöségén nyugszik; megerősíti e szövetséget Erzsébet személye. A második korszak Kázmér uralkodása idejére esik, a midőn a lengyel trónöröklés kérdése foglalkoztatja az érdekelteket. Nagy szerepe jut itt Erzsébetnek, mert az ő személye körül forog elő-

szőr a kérdés. Az volt a felfogás, hogy Kázmér öröksége nem az ő joga révén száll át fiára, hanem egyenesen reája száll; ő neki van joga a lengyel koronához. E kérdésnek több mozzanata van. 1339 előtt az a nézet, hogy az Anjou-ház csak az esetben örökli a lengyel trónt, ha Kázmérnak sem fiú sem leányörököse nem lesz; 1339-ben már fiúörökös hiánya esetére mondják ezt ki. A trónöröklés végleges rendezése csak 1355 után történik, mikor már majdnem bizonyos volt, hogy Kázmérnak nem lesz utóda. Ezekben a tárgyalásokban nagy szerepe volt Erzsébetnek. A szerző védelmébe veszi a királynét s alaptalanoknak mondja azokat a szemrehányásokat, melyekkel egyes írók illetik.

Áttér azután Erzsébetnek lengyelországi kormányzóságára, melynek az volt a célja, hogy előkészítse Lajos leányai számára a lengyel trónt. Jellemzi ezt a rendszert, melyet az Anjouk absolutistikus szelleme hatott át, a mi idáig ismeretlen volt Lengyelországban s ez az oka a lengyelek elégtelenségének.

Kitér a szerző Czarnkowi Jankó esetére is, kit a királyi sír kirablásával vádoltak s el is ítélték 1372-ben. Az erre vonatkozó oklevél a Teleki grófok levéltárában található (Pór Antal ismertette legelőször). A szerző igyekszik világot vetni erre a kérdésre és tisztázni azt, mert a lengyel történetírók felfogása eltérő az ítélet jogi oldalát illetőleg.

Erzsébet magyarbarát pártot igyekezett szervezni Lengyelországban s hogy unokáinak biztosítsa a trónt, nemcsak a főnemeseknek kedvezett, de különböző kiváltságokat adott a lengyel városoknak, főleg kereskedelmi tekintetben, úgy, hogy ezáltal fölvirágoztatta a lengyel városokat s előmozdította azok gazdasági fejlődését. Ily módon előkészítette az utat a kassai szerződéshez.

Végül jellemezve egész szereplését, azt mondja, hogy az egykorú lengyelek nagy része helytelenül ítélte meg Erzsébetet. Magyarországon jó emléket hagyott maga után, de Lengyelországban nem szerették, mert mint a krónikás mondja, «virili animo fulcita» volt. Közte és a lengyelek között való hideg viszony főleg onnan ered, mert túlságosan dynastikus politikát folytatott s kevesebbet törődött Lengyelország erejének növelésével, mint azt Nagy Kázmér tette. Ez a különbség okozta nagyrészt a surlódásokat közte és a lengyel nemesség közt.

A *Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsge-
schichte* 1912. évi második számában (X. kötet, 3. füzet, 355—
382. lap) Theodor Mayer: *Zur Frage des Wiener Stapelrechtes*
című értekezésében az idevonatkozó XII., XIII. és XIV. század-
beli oklevelek vizsgálata után megállapítja, hogy mely terüle-
tekre terjed ki a bécsi árúmegállítási jog s meghatározza,
hogy mely jogok azok, melyek az árúmegállítási jog neve alatt
össze vannak foglalva. A bécsiek a XIV. század közepéig csak
a Felső-Németország és Magyarország közti kereskedelmet akarták
kezükben tartani, a XIV. században azonban már a Velence és
Magyarország és a Velence és Csehország közti kereskedelem
közvetítésére is törekedtek, a mennyiben ennek a kereskedelem-
nek útjai a Habsburgok birtokain mentek át. Ennek elérése
csak útkényszer behozatalával sikerült, a minnek teljes kereszt-
túlvitele csak addig volt lehetséges, a míg Stájerországban és
Ausztriában ugyanaz a fejedelem uralkodott. Az árúmegállítási
jog neve alatt összefoglalt jogok, a tulajdonképeni árúmegállí-
tási jog, az útkényszer s az, hogy idegen kereskedő csak bécsi
polgárnak adhatta el árúját, továbbá, hogy idegen kereskedő
Bécsen túl nem folytathatta Magyarország felé útját, valamint
Bécs kitűnő földrajzi helyzete fölvirágoztatta egy időre Bécs —
közvetítő — kereskedelmét. Ez azonban nem maradhatott soká
így, mikor Stájerországban más uralkodott mint Ausztriában, az
uralkodó nem vigyázott az útkényszer fentartására; számos kül-
földi kereskedő létesített Bécsben nagy árúraktárt s tartott ott
képviselőt, a mi által lehetővé lett az, hogy a forgalmat a bécsi
polgárok közbenjövete nélkül bonyolíthassák le. Így lassanként
értékteleenné lett az árúmegállítási jog, melyet azután a XVI.
század elején meg is szüntettek.

Az *Archiv für Kulturgeschichte* 1912. évi harmadik számá-
ban (X. kötet, 4. füzet, 399—413. lap), Richard Scholtz: *Eine
ungedruckte Schilderung der Kurie aus 1438.* című értekezésé-
ben Capo da Castiglione-nak, a pápai curia egyik titkárának
egy — eddig nyomtatásban meg nem jelent — párbeszédes alak-
ban írt művét ismerteti, melynek előterében az asketikus és hu-
manistikus világnézet közti harcz áll. A szerző humanista, mű-
vének célja a pápaság védelme. Szerinte a pápai curia nem
szorult reformra, mert a pápaság nem a középkori — asketikus —
ideálok vitelére hivatott, hanem a renaissance vezetésére. A sok
egyháziatlan, világi, politikai elem felvétele a curia szervezetébe

nem elfajulás, hanem a haladás, az életcélok és életformák át-
alakulásának követelménye, mely megfelel a műveltség fejlődé-
sének és az idők követelményeinek.

Pozsony.

MUNKÁCSI KÁLMÁN.

A *Cancellaria Georgii*-nek nevezett gyűjteményről, mely a
Mátyás király korabeli történetre nézve igen fontos s melyet
magyar történetírók (Teleki, Fraknói) is használtak, Urbanek
Rudolf kritikai tanulmányt tett közzé a *Česky časopis histo-
ricky* (Cseh Tört. folyóirat) XVII. (1911) kötetében ily címen :
Kancelář Krále Jiřího (György király kancelláriája).

Prága.

KROFTA KAMIL.

Könyvek. *Handbuch der Kirchengeschichte* für Studie-
rende in Verbindung mit S. Ficker, H. Hermelin etc. hersgg.
v. G. Krüger, Tübingen, 1911. XV—296. — *Austria Sancta*.
Die Heiligen und Seligen Tirols, Wien, 1910. I—II. I. Christ-
liches Altertum u. früheres Mittelalter. II. Späteres Mittelalter
und Neuzeit. (Studien und Mitteilungen aus dem Kirchenges-
chichtlichen Seminar der theol. Fak. in Wien). *Kaindl* Rai-
mund Fr. Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern.
Gotha, 1911. F. L.

Reformatio és ellenreformatio.

G. Constant a *Revue des questions historiques* 1912. év-
folyamában (91. k.) a *henricianusok* szerepét fejtegeti VIII.
Henrik korában, a mérsékelt pártét, a melyet nem méltattak
elég figyelemre, pedig sok rejtélyesnek látszó kérdést magyaráz
meg. Henricianusok azok a főpapok, a kik a tant illetőleg katho-
likusok voltak, de szóval és tettel mégis védelmére keltek VIII.
Henrik schismatikus tetteinek. A főbbek voltak : Gardiner, win-
chesteri püspök, Stokesley, londoni püspök, Bonner, herefordi,
majd londoni püspök, Tunstall, durhami püspök. Három dolog
jellemozte őket : 1. támogatták VIII. Henrik válását ; 2. azon
voltak, hogy megalapítsák a királyi önhatóságot az országban ;
3. azonban nagy erélyvel iparkodtak fentartani a katolikus
dogmát és ellenségei voltak a lutheranizmusnak. Hogy VIII.
Henrik uralma a nélkül végződött, hogy a protestantizmus csor-
bát ejtett volna az angol egyház dogmáján, ez jó részben a

henricianusok munkájának eredménye volt. Mikor VI. Eduárd a királyi fenhatóságot arra használta fel, hogy a katolikus tant lerontsa s tönkretégye a régi hitet, akkor a henricianusok egy lélekkel szálltak vele szemben s ezért megfosztattak székeiktől és bebörtönöztettek. Tudor Mária alatt rómaiak lettek újra s hívei maradtak a pápának. Igen érdekesen igyekszik megmagyarázni szinte érthetetlen viselkedésüket VIII. Henrik alatt a szerző. Schismatikusok voltak, végzi tanulmányát, de szívükben katolikusok maradtak s a legtöbben Rómával való közösségben haltak meg. (*Les évêques Henriciens sous Henri VIII.*)

Alig lépett Anglia trónjára Tudor Mária (1553), a titkos tanács, a császár s a francia király izgatottan kezdtek érdeklődni házassági tervei iránt. Mária sokszor kijelentette, hogy tisztán a közjó érdekeit fogja tekinteni ezen lépésénél s mivel V. Károly iránt nagy bizalommal volt, rábízta magát ebben a kérdésben is. Angliában két jelölt jöhetett számba: Edouard Courtenay és Reginald Pole, a kik mindketten királyi vérből származtak; Courtenayt szívesen látta volna a nép, Gardiner kancellár és a francziák is, mialatt azonban ő lassanként elvesztette kilátásait, V. Károly türelmes és okos diplomatiával a fiára. Fülöpre terelte Mária figyelmét. El is érte czélját és a királynő személyi, politikai és vallási okok miatt őt választotta. A nemzet ellene volt, mert nem akart idegen férjet királynőjének, a féltékeny francziáknak sem volt kedvére, de a császárnak mégis sikerült keresztülvinnie tervét s 1554 jul. 25-én Winchesterben megtörtént az esküvő.

Fülöp mindent megtett, hogy megnyerje az angolok kedvét, mindenben iparkodott alkalmazkodni hozzájuk s személyében népszerű is lett, de a népben megmaradt az idegenek iránt való gyűlölet, a mely néha véres összeütközésekre is vezetett. A házasság nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: az angolok nem szerették az idegent, a spanyolok sem látták azokat az előnyöket, a melyeket vártak, sőt a király bőkezűsége sok pénzt is emésztett föl s erősen harczoltak ellene a protestánsok is. (*G. Constant. Le mariage de Marie Tudor et de Philippe II. Revue d'histoire diplomatique, 1912. (26. k.) 1., 2. füzet.*)

Érdekes tanulmányt közöl a *Revue d'histoire diplomatique* 1912. évfolyama (26. k.) 3. füzetében E. Rodocanachi a pápai futárokról a XIV. századtól a XVII-ig a vatikáni levéltár anyaga alapján (*Les courriers pontificaux du XIV. au XVII.*

Siede.) A Szentszékre nézve fontos volt, hogy gyorsan és biztosan küldhesse messze is a kancellária leveleit. Ezért már a XIV. sz. elején tartottak rendes futárokat és szükség esetén gyakran alkalmaztak rendkívülieket is. Meg volt állapítva a fizetésük, külön társaságot alkottak s esküt tettek. IV. Sixtus utolsó éveiben szerepel köztük egy Cristoforo nevű, a kinek Alessandro Tasso volt az apja; ő az első a Tassi vagy Taxisok azon ágából, mely a pápai posta szervezésében és működésében oly nagy szerepre jutott. VIII. Incze (1484—1492) alatt már a pápai posta feje. X. Leo elvette ugyan a Taxis-családtól a posta igazgatását, de VI. Adorján ismét neki adta V. Károly kedvéért, a ki segítette őket. Mivel a forgalom növekedésével sokféle posta működött, a mi zavarokat okozott, IV. Pál pápa fontos reformokat léptetett életbe, megszüntetett e téren minden kiváltságot és jogot és senkinek sem volt szabad postai összeköttetéseket fentartani. A várt eredmény azonban nem következett be, ezért azután IV. Pius halála után a Sacrum Collegium átalakította teljesen a posta szervezetét. Bérbe adta 2500 tallérért, a mit megmagyaráz az a körülmény, hogy mind több és több jövedelemmel járt a magánosok leveleinek szállítása. Ez az összeg mindig emelkedett s 1609-ben már 22,000 tallérra rúgott.

HOLUB JÓZSEF.

Könyvek. Müller A. V.: Luthers theologische Quellen. Seine Verteidigung gegen Denifle und Grisar. Giessen, 1911. (XVI—244.) — Kalkoff P.: Zu Luthers römischen Process. Der Process des Jahres 1518. Gotha, 1911. — Lauchert Fr.: Die italienischen literarischen Gegner Luthers. Freiburg, 1911. (XVI—714.) — Lewin Reinhold: Luthers Stellung zu den Juden. Ein Beitrag zur Geschichte der Juden in Deutschland während des Reformations-Zeitalters. Berlin, 1911. (8°—110 ll.) — Strieder J.: Authentische Berichte über Luthers letzte Lebensstunden. Bonn, 1911. (42 ll.) — Le Bachelet M.: Bellarmin et la Bible Sixto-Clémentine. Etude et documents inédits. Paris, 1911. XI—211.

F. L.

Újkor a harminczéves háborútól 1789-ig.

A *Revue d'hist. dipl.* 1911. évi első számában Mil. R. Vesnitch a *pacifismusnak* és a *nemzetközi arbitragenak* két francia előfutáráról értekezik. Az első Pierre Dubois (Pet-

rus de Bosco) a XIV. század, a másik Eméric *Crucé*: a XVII. század első felében. Dubois normandiai követe volt Szép Fülöp első rendi gyűlésének, a párisi egyetemen végzett, Szent Tamástól is tanult s később ügyvéd lett Coutancesban. A király többször felhasználta ügyes polemista tollát a közvélemény irányítására. Nézetei merészek, szinte korát meghaladóan felvilágosultak. Úgy beszél a pápai túlkapásokról, mint egy protestáns, a szellemi culturáról, mint a renaissance egy neveltje s a törvényekről, meg a közjóról, mintha a XVIII. század eszméit sejtette volna előre. A középkor egyik legnagyobb ideologusa, eszmei magvetője. Energikus védelmezője a francia nemzeti souverainitásnak. Javasolja, hogy szembe kell szállni a pápaság követelésével és ki kell terjeszteni a polgári társadalom hatalmát. Jézus a békét hagyta örökül a világra, hogy az emberi faj az erényeknek és a tudományoknak szolgálhasson. Ezt az általános béketervet csak Franciaország valósíthatja meg a pápa és a királyok segítségével. A békét csak az igazságosság uralma alatt lehet szervezni. Nem akar egyetemes monarchiát, mint Dante, hanem a nemzetek szövetségének élére egy tanácsot helyezne, melyben az összes államfők helyet foglalnak, egy congressust, hol minden fejedelemnek, vallásra való tekintet nélkül, egyenlő joga van. Ő Toulouseba hívná össze ezt a zsinatot, melynek végcélja, az egyetemes, örök béke, mint előfeltétele a szent föld visszaszerzésének. Ő tehát az örök békét egészen új alapon: az államoknak egy jogilag szervezett nemzetegyesülésben való szabad kifejlődése útján reméli.

Crucé-ig sok minden történt, a mi az embereket az európai egyensúly gondolatára vezette. A XVI. század küzdelmei arra tanítottak, hogy a vallásháborúknak nagyobbak az ártalmai, mint az eredményei. Megszületett a nemzetközi jog is (Gentili, Grotius, Suarez). 1622-ben jelenik meg *Crucé* műve («*Nouveau Cynée*» címmel), a melyben az író «a hatalmas uralkodók elé terjeszti azon eszközöket és módokat, a melyekkel általános békét és kereskedelmi szabadságot lehet teremteni az egész világon». Az egész emberiséget, mint egységet, az emberi társadalmat, mint egy testet fogja fel, a melynek minden tagja megszínli a többinek bajját. Felsorolja a háborúk okait és mind-egyikre nézve kifejti, hogy lehetséges volna a hadviselés elkerülése, ha a felek az összes uralkodók arbitrageának alávetnék magukat. S hogy az ügy jól induljon meg, egy hatalmas ural-

kodónak kellene a többieket buzdítani, hogy a kifejtett szabályzatot kövessék.

A *Vierteljahrsschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte* IX. kötetében Michels Róbert (Turin) Einaudi és Prato négy munkájának ismertetését ezekben foglalja össze *Piemont* XVIII. századi gazdasági életéről és államháztartásáról.

Egy kisszámú, tőkében nem gazdag, kereskedelmet csak gyéren űző lakosság egész pénzügyi és politikai hatalmát a kormányban összpontosítja és e kormányt ezáltal hatalmassá, erélyessé teszi. Az egyesnek kevés ereje van, az arisztokrácia jómódú, a polgárság takarékos és egyszerű, művészet és ízlés, általában a szellemi cultura kevésbé fejlett s idegen importra szorul: de a kis állam mintája az ügyes, autokrata igazgatásnak és annak, hogy kell a hatalmas szomszédok gyengeségét kihasználni. Szóval, több szempontból, valóságos kis olasz Poroszország.

Marc de *Germigny* gróf a *Rev. des quest. hist.* 1911-iki kötetében több cikkben foglalkozik az *angol kalózkodásokkal* XVI. Lajos alatt.

Lajos a vadászaton és a lakatosságon kívül a tengerészet iránt is érdeklődött. Vergennes külügyministersége alatt Sartine volt a tengerészeti minister. Ezek ketten a revanche politikáját képviselik a százados ellenséggel szemben. A lealázó párisi béke után az angolok legyűrése és a tengerészet fölemelése a tengelye a francia politikának. De igazi tengeri csatákra sokáig, egész az amerikai háborúig nem kerül a sor, csak apró kalózkodások vannak napirenden. Broglie gróf mégis annyira felbuzdult e vállalatok sikerén, hogy egy nagyszabású haditervet terjesztett a király elé, melyben a francia tengerészet elé ezeket a célokat tűzte: 1. Gibraltar, 2. Java. 3. Mahon, 4. a nagy Indiák elfoglalása és 5. kikötés Angolországban. De hamarosan kegyvesztett lett és a tervet elejtették.

1778-ban Franciaország megköti a szövetséget Amerikával és hazahívja angol követét. A következő évben Lauzun vér nélkül elfoglalja Szenegált és birtokba veszi az angol kikötöket. Az angolok zaklató hajóvizsgálatai módot nyújtanak Vergennesnek az összes parti államok «fegyveres semlegességét» ki eszközölni, a mely megalapozza a tengeri jogot. Anglia úgy áll bosszút, hogy az elgyengült Hollandiának is hadat üzen. De Suffren, Lamotte-Piquet és Vaudreuil sikerei bebizonyítják, hogy az angolok nem győzhetetlenek többé a tengeren. Vergennes

halála 1787-ben nagy csapás volt Franciaország tengerészetére: a hadi költségvetést rögtön leszállították. Azután jött a forradalom, a melynek zavarait Anglia újabb előnyök szerzésére használta föl. Betörések Új-Foundlandba és St.-Domingoba. Három év alatt, 1792-ig a francia hadihajózás teljesen tönkremegy. A legjobb francia tisztek angol szolgálatba lépnek át. «A forradalmi eszmék tönkretették a haditengerészetet.» Anglia megkapta a revanche-ot: tengeri felsőbbbsége nyilvánvaló lett és megadta neki hamarosan Abukirt és Trafalgart.

Győr.

LUKÁCS KÁROLY.

Könyvek. *Prohaska* Dragutin: Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und der Herzegovina, von Anfängen im 11. bis zur nationalen Wiedergeburt im 19. Jahrh. Zagrab, 1911. (8°. VIII—202 ll.) Egy térképpel. - *Gooss* (Roderich): Oesterreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526—1690). Wien, 1911. (8°. 974 ll.) [Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Oesterreichs.]

F. L

Legújabb kor.

A. *Stern* a «Mitteilungen d. Inst. für österreichische Geschichtsforschung» 1909. k.-ben közli Metternich feljegyzéseit IV. Frigyes Vilmos porosz királylyal való 1842-iki beszélgetéséről. A párbeszéd rendkívül tanulságos a politikai helyzet és nézetek tekintetében és igen jellemző a két vezető politikusra. A király igyekszik megnyugtatni az osztrák kancellárt anti-liberális nézeteinek megbízhatóságáról. Oszítja nézetét, hogy «a sajtó a Gonosznak eleven szerszáma». Metternich mégis aggodalommal állapítja meg, hogy a király szereti népszerűségét és költői gondolatok homályosítják el éleslátását. Érdekes, hogy a királyt a porosz «hivatalnok-oligarchia» elleni szenvedélyes gyűlölet vezeti a rendi alkotmány tágitása irányában.

W. *Busch* a *Hist. Zeitschr.* 1912. kötetében az utóbbi évek során megjelent emlékiratok és értekezések kapcsán fejtegeti Württemberg és Bajorország szerepét a német egység megalkotására irányuló tárgyalásokban, 1870-ben. A württembergi királyi udvar egységellenes kamarillája — élén a királyné — intrikaival épen azt érte el, hogy Bismarck a bajor követek követeléseiből többet volt kénytelen teljesíteni és Bajorországnak a szövetség-

ben Württemberg rovására jóval kedvezőbb helyzet jutott. A szerző egyébként 1906-ban önálló műben is megírta az új német császárság szervezésének bonyodalmait. (Die Kämpfe um Reichsverfassung und Kaisertum 1870—71.)

Az *Edinb. Review*. 1913. kötetében Newman bibornok életével foglalkozik; részint önvallomásai, részint *W. Ward* 1912. megjelent életrajza alapján. Az oxfordi theologus az 1830-as és 40-es évek romantikus áramlatai közt lett a liberalizmus és racionalizmus esküdt ellenségévé, keresve az erős várat, melyből a hit, tekintély és rend megbontói ellen küzdhessen, megtért a római egyház hívei közé. De antirationalis erkölcsi és filozófiai elvei ellentétbe helyezték a katolikus tanítás észszerű alapjaival: a scholastikus gondolatrendszerrel is. A IX. Pius kormányozta Vatikán mereven elutasította ezt és N. rideg elszigeteltségben szolgálta fogadott egyházát. Csak az enyhébb XIII. Leó küldte meg az agg főpapnak a bibornoki kalapot. A tanulmány megállapítja, hogy a római egyház a jövőben sem adhat helyet Newman irányának, a mely részben a modernistákéval rokon.

E. Daniels a «Preussische Jahrbücher» 149. kötetében (1912) *Kuropatkin* politikai és katonai működését ismerteti az orosz hadügyminiszter és fővezér jelentései és emlékiratai, az orosz és német vezérkar kiadványai alapján. Megtudjuk, hogy Kuropatkin a béke-politikának volt szószólója, mert vagy 100 esztendőre haszontalannak, sőt károsnak tartotta a hódítást a csári birodalomra nézve. Elég önismerete volt arra, hogy katonai tehetségének közepes voltát belássa, de becsületes, második helyen hasznavehető szervezőnek bizonyult. Daniels helyesli az orosz fővezér nézetét, hogy a háború további folytatása esetén a japán győzelmeknek hamarosan végük szakadt volna. De a csári birodalom diplomáciai és belső helyzete azt lehetetlenné tette. Japán ellenben elég kedvezőtlen békével érte be, a mely hadisarcz hiján kiszolgáltatta őt a közvetítő angolszász hatalmak tőkénének.

GÖRÖG IMRE.

Könyvek. *Bollard* (Max): Les femmes enceintes devant le Tribunal revolutionnaire. Paris, 1911. — *Pisani* P.: L'Eglise de Paris et la Révolution. IX: 1799—1802. Paris, 1911. (—XII—464 ll.) [Bibliothèque d'histoire religieuse.] — *Braidotti* F.: I processi politici in Friuli, dopo l'invasione austriaca del 1809.

Documenti inediti. Udine, 1911. — 1813—1815 Oesterreich in den Befreiungskriegen. Unter Leitung des Generals Emil v. Woinovich, hersg. von Alois Veltzé. Wien—Leipzig, 1911. I—III. Bd. — *Affairs of Hungary 1849—1850*. Message from the president of the United States, transmitting correspondence with A Dudley Mann (1849—1850) in reponse to senate resolution. No. 85, of December 7, 1909, relating to affairs of Hungary. Washington, 1910. (8°—38 ll.) — *Feyel* Paul: Histoire politique du XIX. siècle. Tome I. Paris, Blond, 1913. (16—VIII—579 p.) F. L.

Magyar történet idegemnyelvű folyóiratokban.

Epizódok a magyar hadjárattól. (I.)

Iszakov Vasziljevics Miklós emlékiratai.

Szabadságharczunk emlékei, forrásai évről-évre gyarapodnak. A hazai és külföldi irodalomban nem ritkán tűnnek fel egy-egy kortárs, szemtanu vagy activ szereplő följegyzései, melyek érdekes bepillantást engednek a szereplő emberek lelkivilágába s az események rugóinak mechanismusába.

Az oroszok, a kik a szabadságharcz drámájának — deus ex machinaként — az utolsó fölvonását rendezték, szintén sokoldalúan érdeklődnek ez események iránt; náluk is tekintélyes számú szakkönyv, czikk és emlékirat jelent meg a magyar hadjáratról, melyek úgyszólván kivétel nélkül a legnagyobb sympathiával szólnak a magyarokról, az orosz beavatkozást pedig minden orosz érdek ellen valónak és Miklós czár teljesen elhibázott politikájának írják a rovására.

Folyóirataink és napilapjaink eddig is több e tárgyra vonatkozó orosz munkát ismertettek.¹ Ezúttal egy új és nálunk eddig

¹ Legtöbbet ismertetett és kivonatban bemutatott a *Vasárnapi Ujság*: Osten—Korff emlékirataiból 1886. évf. Muraviev Gavrilovics Alexej: Orosz hadjárata Erdélyben. 1887. évf. Frolov generalis emlékiratai 1888. évf. Gagarin Alexej emlékiratai. 1888. évf. Semjakin. 1887. évf. 483. l. *Orosz katonai író: Magyar hadjárata* című munkáját ism. Hegyesi Márton. Tört. Lapok, 1892. 12., 13. sz. Fatyejev kapitány munkáját ism. Zsatkovics K. az Egyetértés 1886. (163., 167., 168. sz.), Bud. Hirl. 1888. (221. sz.), Miljanov Leo: Magyarország emlékeimből. Pesti Napló, 1889. 24., 52. sz. Nemzet, 1889., 52. s k. sz. L. Márki Sándor: Milleniumi Tört. X. köt.

ismeretlen orosz emlékiratot mutatunk be olvasóinknak Iszakov Miklós tollából, mely az *Istoričeskij Věstnik* (Történeti Híradó) 1913 márcziusi számában jelent meg. Az emlékirat írója (1821-től 1891-ig élt) fiatal korában mint vezérkari tiszt szolgált a Kaukaszban; 49-ben Miklós csár szárnysegédeként Grabbe hadoszlopához beosztva, résztvett a magyar hadjáratban; idősebb korában különösen a katonai nevelés reformjában és humanitárius intézmények létesítésében fejtett ki nagy tevékenységet. Emlékiratokat hagyott maga után, melyek felölelik egész élete történetét. Az emlékiratokat az eseményekről készült jegyzetek alapján később írta, innen magyarázhatók tévedései, de így is érdekesek e följegyzések és figyelemreméltók.

A magyar hadjáratra vonatkozó följegyzései, melyeket lényegtelen részek kihagyásával közlünk, ott kezdődnek, mikor Konstantinápolyból visszatérve, mint szárnysegéd csatlakozik Miklós csár kíséretéhez, a ki akkor Varsóban tartózkodott.

I.

(Varsóban és Grabbe tábornok különítményében.)

Május 28-án Varsóba érkeztünk. Az uralkodó a Lazienkiben¹ lakott. A csapatok már háborúban voltak, de a tábornagy² még nem utazott el a sereghez; ő is ott lakott a Lazienkiben. A kíséret egy része ugyancsak itt volt elszállásolva, másik része különböző közeli villákban. Az úgynevezett Razdroziét, a Lazienki és Varsó közötti út mentén fekvő nagy faházakat is a kíséret foglalta el. Én az Angol szállóban laktam a városban, napközben pedig a Lazienkiben tartózkodtam. Itt nagy sürgés-forgás volt, folytak a beszélgetések, szálltak a hírek és tervek s állandó volt az aggodalom, nem küldenek-e bennünket a hadsereg után. Meglátogattam Grabbét, a ki briliánsokkal kirakott tobák-szelenczét kapott a czártól. Nagy dolog volt ez, mert az 1842-iki

¹ Lazienki lengyelül fürdőt jelent. Így hívják Varsóban a Poniatowski Szaniszló királynak gyönyörű parkban épült nyári kastélyát, melyet I. Sándor csár 1817-ben magántulajdonul szerzett meg. Egyik nevezetessége reliefekkel és szobrokkal díszített fürdőterme, innen kapta a kastély nevét.

² Gróf Paszkevics, varsói herceg, Lengyelország helytartója s a Magyarország ellen operáló sereg fővezére.

sikertelen kaukázusi expedíciója után, mikor Csernyšev hadügy-minister meggyőzte az uralkodót, hogy el kell őt távolítani a kaukázusi sorhad főparancsnokságától, hosszabb időre elesve a vezérszereptől, mintha egészen feledésbe merült volna. Konstantinápolyi küldetése és szép sikere kiemelte ismét a homályból és most már türelmetlenül várt valamilyen megbízatásra. A tábornagy ellenséges indulattal volt iránta, Grabbe állítása szerint azért, mert nem tudta neki megbocsátani sem a Borodino melletti epizódot, sem a Varsó ostromára* általa beterjesztett tervet, melyet hivatalosan elejtettek ugyan, de a melyet lényegében mégis követett a tábornagy. Grabbénál találtam Skariatín vezérőrnagyot, a ki elbeszélte nagyszebeni ütközetét. Most megint útban volt Lüders tábornokhoz vezérkari főnöki minőségben, de rövid idő múlva elesett. Ő még fiatal, körülbelül 35 éves ember volt, a ki előbbi, lovasgárda ezrede fiatalabb tisztjeinek a rendszeret és a gentleman minden tulajdonságában mintaképül szolgált. Ebben a hadjáratban is jeles katonatisztnek bizonyult.

Végre június 24-én az uralkodó hivatott és így szólt: «Te ismered Grabbét és ismered a hegyek közt a háborút; ő a hegyek közt lesz s te mellé leszel beosztva». A Grabbe parancsnoksága alá rendelt különítmény a Kárpátok kiágazásánál, Alsó-Kubin nevű városkában volt. Emlékszem, hogy részben vasuton, részben társzekéren jutottam különítményemhez, áthaladva Rüdiger főhadiszállásán, a kinek szokása volt, hogy a hadjáratban is ezüst edényekből evett, jóllehet semmije sem volt s örökös pénzzavarral küzdött, de az uralkodó, katonai érdemeire való tekintettel kisegítette. Grabbe különítménye egy divisio gyalogságból, melynek véletlenül idősebb bátyja, Péter, egy öreg és beteges tábornok volt a parancsnoka, egy kozák ezredből s megfelelő tüzérségből állott.

A vezérkarból itt szolgált Nat alezredes. Grabbe segédtisztnek egy igen derék tisztet, Sztarinkevics Sokratest vette maga mellé. Az uralkodó kíséretéből oda volt rendelve Bétencour tábornok. Az uralkodó parancsa szerint az önálló csapatvezéreknek jelentéseiket a szárnysegédek útján kellett hozzá juttatni, azért küldött mindegyikhez ilyeneket. Grabbe különítményének az volt a feladata, hogy a felvidéki megyéket fölkelések és rend-

* Az 1831. lengyel fölkelés alkalmával történetekre vonatkozik.

zavarások ellen féken tartsa, hogy megakadályozza a katonatoborzást és hogy segítsen az orosz és osztrák főseregek a magyar főseregek előnyomulását meggátolni a hegyek között. Szóval a harcztér szűkítésének megakadályozása volt a cél.

Leszámítva az uralkodóhoz Varsóba való rövid küldetésemet, hogy jelentést tegyek a dolgok állásáról különítményünk-nél, ide-oda vonultam együtt a különítménnyel és alaposan unatkoztam. A csapatoknál koleraesetek fordultak elő, bár nem nagy mértékben. Emlékszem két kellemes állomásunkra: az egyik valami kolostor vagy püspöki major volt¹ óriási épület tel és gyönyörű ősi hársfa-sorral, mely épen virágjában volt, a másik egy földesúri curia, — Putnok — a hol illően fogadtak bennünket. Ebédre Grabbénál gyűltünk össze, ittünk rossz savanyú bort, mint az ecet s hallgattuk ismételve ugyanazon elbeszéléseket. Grabbét untatta passiv szerepe.

Végre egy kis élénkség támadt nálunk. A tábornagy megtámadta az ellenséget Vácznál és szétverte. Jelentékeny része beszorult Komáromba, Görgey pedig kerülővel a Tiszának vetette magát. Egyszer virradatkor fölkeltett bennünket Achmatov, a tábornagy szárnysegéde. A tábornagy azon hiszemben, hogy ő Görgey előtt áll, a kit egyfelől a Duna, másfelől az osztrákok zárnak el, parancsot adott, hogy Grabbe induljon előre és zárja el az ellenség elől az utat a hegyek felé a negyedik oldalról. Mi azonnal elindultunk a legrövidebb irányban, a merre gondoltuk, hogy találkozunk az ellenséggel. Nekem Grabbe meghagyta, hogy nyomában legyek az előcsapatban a Nizovszkij ezreddel és kanyarodással érjem el az egyenes országútat. Körülbelül harmincz versztnyi² utat téve találkoztam Grabbéval egy nagyobb faluban, a mint épen ebédelt törzskarával; az éhes ember örömevel akartam fölhasználni a jó alkalmat az ebédre, azonban mindjárt megkaptam a további parancsot, hogy húsz versztnyi út után az ezred meg fog állni, én pedig jó lovakkal rendelkező kozák kísérettel földerítő járatra előre induljak, igyekezzem fölfedezni az ellenséget és virradatfelé visszatérve, tegyek jelentést. Már sötét volt, mikor az elővédből a kozákokkal elindultam. Tikkasztó éj volt s mi kerteken és falvakon át haladtunk; minden aludt, mindeütt sötét volt. Vezetőnknek nem volt kitől kérdezősködni az

¹ Nyilván Bars-Szt.-Keresztre gondol az író.

² Egy verszt = 1.067 km.

ellenség felől. Egy házban világosságot vettünk észre, három asszonyt találtunk bent, a kik dörzsölgették kolerás öreg atyjukat. Körülbelül négy óra alatt egy elég széles folyóhoz érkeztünk, a híd le volt rajta rontva, a másik parton nagy falu, mögötte pedig nagy világosság mellett nagy zaj hallatszott. Nyilvánvaló volt, hogy ott csapatok készülődnek fel éjjeli őrhelyről vagy éppen őrhelyre szállnak. A kérdés csak az volt, hogy miféle csapatok, a mieink, vagy az ellenségé. Tapogatózva átmentem gyalog a híd gerendáin, a lovakat pedig a gázlón átvezetve, lassan ballagtam a főutcán. A faluban, úgy tetszett, csönd van s mindenütt alszanak. Az előre küldött kozák visszatért jelenteni, hogy valaki kardcsörtetve jön szemközt velünk. Meghagytam, hogy óvatosan csípjék el. Elővezették a mi ulánusunkat. Az ő útmutatása szerint eljutottunk lóháton az éjjeli táborhoz. A szélső ház tornácán éppen ágyat készítettek a brigád parancsnokának. Ő csak annyit tudott nekem érthetően mondani, hogy ez egy lovas különítmény, melynek parancsnoka Anrep gróf és hogy el vannak gyötörve a végletekig. Tovább mentünk addig a házig, a hol Anrepnek volt a szállása. Tágas udvarban, a kerítés mellett köröskörül megnyergelve állottak a fáradt lovak széna mellett. Anrep ulanus kísérete teljes hadi felszereléssel végignyújtózott az udvaron, úgy, hogy alig lehetett áthaladni rajta. A ház földszinti részében, mely nyilván korcsma volt, elkésett falubeliek sör mellett ülve hangosan beszélgettek. Elég patriarchálisan viseljük a háborút. Az emeleten egy kis szobában még gyertya ég az asztalon. A divánon egészen begombolkozva, táskával a vállán alszik, mintha agyonverték volna, Anrep tiszti szolgálja. Meglátszik, hogy mindenki szörnyen ki van merülve. Míg én ott költögetem, a másik szobából kihallatszik Anrep hangja. Megmondtam a nevem az ajtón át. Anrep már ágyban volt s aludni készült.

Beszélgésünk ez volt :

— Entrez, mon cher, d'où venez vous ? ¹

Elmondtam neki a tábornagy rendelete következtében tett mozdulatainkat. Grabbe megparancsolta nekem, hogy fürkészszem ki az ellenséget.

— Je vous en félicite. Voilà 2 jours, que je ne le quitte pas, ni jour, ni nuit, 48 heures en nous battant. J'espère, que je

¹ Jöjjön be kedves barátom, honnan jön.

l'ai vu et que je savais où il est, mais on a trouvé nécessaire de m'arrêter et je viens de le quitter en venant de faire 20 verstes en arrière. pendant qu'il fait, à l'heure qu'il est, 30 verstes en avant. Je ne comprend pas ces combinaisons du quartier général.¹

Anrep láthatóan föl volt háborodva; a két napi előrsi csatározás, mely kapóra jött volt a harcziás generálisnak, dugába dőlt, sőt — mint a küzdő kakasokat — elválasztották őt az ellenségtől 50 versztnyre, mialatt egy más különítményt küldtek ki Sass parancsnoksága alatt az ellenség útjának elvágására s volt is rá ok.

En kérdeztem, hol van Rüdiger hadteste?

— Je l'ai quitté à . . . le nom de l'endroit m'échappe.²

Il doit être à . . . ces sacrés noms hongrois sont difficiles à retenir. D'ailleurs, si cela vous intéresse, j'ai un officier d'État major, il vous donnera des détails. Embrassez Grabbé de ma part, il doit se considérer comme particulièrement heureux de se trouver à la tête d'un détachement indépendant.³

A tisztiszolga elmondta, hogy ez a vezérkari tiszt valahol a faluban szállt meg. Éjjel megkeresni őt lehetetlen volt. Nekem sietősen vissza kellett térnem még virradat előtt, mielőtt Grabbe elindul. Nyilvánvaló volt, hogy az ellenség az orosz hadak minden üldözése elől elmenekült. Az egyetlen lovasság, az Anrepé, a mely sarkában volt, most már 50 versztnyi távolságra volt tőle, következőleg Grabbe különítménye 70 versztnyre. A tisztiszolga megmutatta a szobát, a hol az ordonánczok aludtak. Bélelépek, négy ágy a négy sarokban es négy éjjeli szekrényen négy ulánus sapka. Szerencsére hosszas nógatásra az egyik fölébredt s egy és más apróságot elmondott. Ezután megint lóra kaptunk

¹ Üdvözlöm Önt. Ime már két napja, hogy éjjel-nappal nyomában vagyok s 48 órája, hogy hasztalan erőfeszítéseket teszek. Azt hiszem láttam őt s tudtam, hol van, de szükségét érezték, hogy engem megállítsanak s csak ép most hagytam el őt hús versztnyi utat téve hátrafelé, mialatt ő harmincz versztnyi utat tesz előre. Nem értem a főhadiszállásnak e számításait.

² Ott hagytam el . . . a helynek neve nem jut eszembe.

³ Ott kell lennie . . . ezeket az ördögös magyar neveket nehéz megjegyezni. Egyébiránt, ha érdekli Önt, van egy vezérkari tiszt, ő majd ad önnek részletes felvilágosítást. Csókollatom Grabbét, ő nagyon boldognak tekintheti magát, hogy egy különítménynek önálló parancsnoka.

és vissza. A nap már kelőben volt. Lóháton töltött 24 óra hatása kezdett jetentkezni, kegyetlenül húzott le az álom; nagy nehezen visszatérünk. A különítményt új és fásasztó meneteléssel erőltetni nem volt semmi okunk, hisz az ellenséget úgy sem érhattük volna utól.

Mindamellett az ellenség mozdulatának iránya kitudódott. Miután megpihentem, Grabbe elküldött, hogy kutassam ki, merre van Sass s ajánljam neki, hogy várja meg az ő megérkezését, hogy lehetőleg együttesen támadjanak az ellenségre. A kozákokkal előre indulok. Kérdezősködésünk után megtudtuk, hogy az ellenség 2—3 nappal előbb elvonult erre és ezen a vidéken ilyen és ilyen ponton kétfelé vált.

Megtaláltam Sastt egy huszárbrigáddal, épen pihenőt tartott. Sass keleti tengermelléki ember volt, mint sok derék generalisunk, sokáig szolgált a Kaukázusban és réme volt a csesceneknek. Mondják, hogy rohamait nem mindig csak ellenség ellen intézte, hanem gyakran önkényes tettekre vetemedett. De vitéz és vállalkozó szellemű ember volt és a hegyi lakók félték tőle. Elhajtotta nyájaikat és kegyetlenül lerontotta tanyáikat. Grabbe ebben az időben az egész kaukázusi sorhad feje volt, tehát Sassnak is főnöke és őszintén ki nem állhatták egymást. Elképzelhető, mennyire mosolygott Sass Grabbenak általam hozott üzenetén, mert, ha elfogadja, önálló parancsnokból Grabbe alárendeltjévé vált volna. Ehhez nagy önzetlenség és kötelességtudás kellett volna, már pedig Grabbe szerint Sass sem az egyiket, sem a másikat soha sem ismerte.

Sass óriási bajuszával, koczkás czivilnadrágban egy ingre vetkőzve, épen kis sátra előtt állt és intézkedett a pálinka- és kenyér kiosztása dolgában, melyet a helység lakói hoztak össze az ő különítménye számára. Meghívott, hogy vegyek részt tábori ebédjében, adott egy pohárka rigai kömény pálinkát, azután levest. Épen azt kezdte magyarázni, hogy mily örömet találkoznék Grabbéval, de sajnálatára ez lehetetlen a tábornagytól személyesen kapott instructiók alapján; ő egy perczig sem várhat, különítményének is csak egy pár órai pihenőt adhatott. Ezalatt bejött a sátorba Chrulev tüzérezredes. Az ő rohamai és merész guerilla harcrai ismeretesek voltak előttünk.

— Engedje meg excellentiád, hogy az előhad induljon.

— Igen, nagyon is ideje már — mondja Sass — csak maga bácsi megint elragadtatja magát, magával sok baj van.

Mivel nem értettem a dolgot, kérdem : Hát excellentiád úgy gondolja, hogy az ellenség oly közel van ?

— Igen, igen, nagyon közel. Ha Ön itt marad, meg fogja hallani a lövéseket. Csak — fordult Chrulevhez — az Isten szerelmére, legyen óvatos.

Chrulev komolyan ígérte, hogy óvatos lesz.

Ez a beszélgetés eredeti volt : mi mind a hárman tudtuk, hogy az ellenség erről a vidékről két-három nappal előbb elvont, vagyis, hogy tőlünk három napi járásra van. Sass és Chrulev egymáshoz illettek : mind a kettő vitéz, merész, vállalkozó szellemű s e mellett nagy kópé volt. Sass már pályájának végén volt, Chrulev csak most kezdte.

Sass eltávozott. Körülbelül három óra múlva megjött Grabbe, s miután lemondott arról, hogy akár az ellenséget, akár Sasst utolérje, folytatta útját Miskolcz felé.

Mivel az ellenség kétfelé vált, Grabbe kozákokkal oldalirányba küldött engem, hogy kutassam ki az ellenség elvált részét. Föllovagoltam a Galicziából vezető országút mentén fekvő magaslatokra. Épen szemben velem volt egy nagyközség : Szikszó. Mögötte, a szemben levő magaslatokon, látócsövön világosan lehetett látni egy nagy tábort s a felállított útegekben 32 ágyút számlálhattunk meg. A magyar sereg eme részét nyilván Sacken báró ellen állították fel, a kít Galicia felől vártak. Mikor kozákjaink megjelentek a magaslatokon, láttam, hogy a községből sok lovas az ő positiojukra vágatott. Leereszkedtünk a községbe. A kozákok mindenekelőtt a lelkész házára bukkantak, a kínél csak az imént távozott tisztek ebédeltek s mivel itt nem lehetett sokáig időznünk, gyülekezőt fuvattam. A kozákok magokkal hozták a holtra rémült lelkészt¹ s az asztaláról egy sült libát, mely még nem volt fölszeletelve. Fölszedelőzködve ismét a magaslatra, a magyar lovasság támadási pontján kívül álltunk, a mely különben is meggondolta magát, látva, hogy csak egy kisebb lovas patrouilleal van dolga. Elbocsátottuk a lelkészt és igyekeztünk utolérni különítményünket, a mely Miskolcz felé tartott. De míg én Szikszóval szemben álltam, Miskolcz felől a völgyben ágyúlövések hallatszottak, tehát valami gyalogsági csata fejlődött ki. Nem gondoltam mégsem arra, hogy ez Grabbe le-

¹ Szikszón többféle vallásfelekezet van s az író szavaiból nem tűnik ki világosan, hogy milyen felekezeti lelkésszel van dolgunk.

hetne. Én őt utolértem abban a pillanatban, mikor Miskolcra készült bevonulni s elmondva tapasztalataimat, vele együtt Csaadájev¹ tábornokhoz, a 4. hadtest parancsnokához mentem, a ki váratlanul megjelent Miskolczon. Hová párolgott el Sass, nem tudom.

Mi Csaadájevet kétségbeesett tétovázás között találtuk; kevéssel előbb jött meg a tábornagy parancsával gróf Simonics altábornagy, egykori követünk Perzsiában, hogy Csaadájev azonnal egyesüljön Paszkevicscsel. «mert — írta a tábornagy — az ellenség egész erejét összevonta ellenem s perczről-perczre várom, hogy túlnyomó erővel támad reám, Miskolcz mellett pedig legfőlebb hátvédének némi maradéka állhat, azért hagyjuk azt Grabbe tábornok különítményére, a kinek már ott kell lennie a közelben.» Ilyen értelmű utasítás volt Szimonicsnál Grabbe részére is: «Menjen előre s Görgey hátvédének maradványait szórja szét.» Csaadájev Miskolcz alatt állt. Itt az országúton voltak az ágyúk fölállítva, melyekkel szemben az ellenség immel-ámmal kétszerannyit állítgatott föl s kölcsönösen tüzeltek egymásra. Még a mi megérkezésünk előtt Csaadájev erőltető földerítő szolgálatot végeztetett nyílt területen Gesztely község előtt Pecs-kovszkij főszállásmester útján s mikor fölállította a gyalogságot és tüzérséget, meggyőződhetett az ellenség posztóián történt mozdulatokból, hogy az ellenség vele szemben túlnyomó erővel rendelkezik. Elég világosan tűnt ki, hogy az ellenség Gesztely és Szikszó között foglal állást. Grabbe Szimonichoz fordult:

— Szemmel látható, hogy a körülmények a valóságban nem olyanok, a minőknek a tábornagy utasításában föltételezi. És valószínű, hogy a tábornagy Szimonics grófnak azzal a megbízással adta az iratokat, hogy tapasztaltabb szeme a helyszínén ítélje meg a valóságot s a szerint intézkedjék. Csaadájev tábornoknak ily értelemben Grabbéval kellett volna egyesülnie s egyesült erővel támadnia az ellenséget, mialatt Grabbe egészen Csaadájev parancsnoksága alá kerül.

Mindez teljesen igazságos, okos és becsületes eljárás lett volna, de Csaadájev és Szimonics szörnyen félték a tábornagytól; természetes tehát, hogy tekintet nélkül a világos helyzetre, az egyik is, a másik is lemondott arról, hogy a körülményeknek megfelelően cselekedjék és Csaadájev meghagyta vezérkari fő-

¹ Más források Cseodájevnek írják nevét.

nökének, a félkarú Veszelitszkijnek, hogy a tábornagygyal való egyesülés végett azonnal készülődjék és induljon útnak. Pecs-kovszkij ezredet pedig előre küldte, hogy kérdést tegyen, nem változtatott-e a tábornagy valamit utasításában.

Csaadájev elment. A mi különítményünk, mely három ezred gyalogságból (a negyedik az üteggel hátral maradt) két ulanus és egy kozák ezredből állt. Csaadájev táborhelyén telepedett le, mi pedig egy kis pihenőre a városban helyezkedtünk el. A tiszta szobák, a jó kávé és kenyér, mindez mesés dolog volt a fárasztó menetelések után. Este Bétencourral elmentünk Grabbéhoz értesüléseket szerezni. Ő hosszúszerű pipával sétált egy gazdag miskolci úr tölgyfabételes könyvtári szobájában. Néhány «Oh, les miserables» felkiáltás után, melyek Csaadájev, Szimonics és a tábornagy címére voltak intézve, Grabbe kijelentette, hogy holnap reggel meg akarja támadni az ellenséget. Önkénytelenül is egymásra néztünk Bétencourral, nekünk ez tökéletes hebehurgyságnak látszott. Azt mondta, hogy közte és a tábornagy közti (később nagyon is ellenséges) viszony nem engedi meg, hogy ne teljesítse az ő utasításait. «Ő meg fog rágalmazni, de hát a következményekért hadd háruljon a felelősség arra, a ki ilyen parancsot ad.» Grabbénak igaza volt ugyan a maga szempontjából, de a szegény csapatoknak nem; most először kellett a saját bőrükkel megfizetni a mások személyeskedéséből eredő számlákat.

Másnap reggel, június 28-án, a puha ágyból felkelve, sebtiben megreggeliztünk s a Gesztely falu előtt elterülő nagy nyílt síkságra vonultunk ki. Egy kis folyó választott el bennünket a falutól, mely amphitheatrumszerűleg épült a magaslatokon s kertek takarták el. Egy szembejövő paraszt megmondta, hogy a híd a folyón el van rontva. Az ellenség posíciója a félköralakban elterülő falu fölötti magaslatokon volt. Az ellenség olyan jól látott bennünket, mint a saját tenyerét s bizonyára meg is számlált az utolsó száz emberig.

Grabbe maga mellé vette az üteget s mi azzal együtt előre vágattunk elhagyva az országutat; egy oldalt fekvő egyedüli kis magaslaton Grabbe maga kezdte felállítani az ágyúkat. Leszálltunk lovainkról, ő megparancsolta, hogy ne menjünk fel a dombra. Ekkor világosan látszottak az ellenség ütegeinek körvonalai, mikép voltak felállítva és mint változtatták helyeiket.

— Nous serons bien reçu¹ — jegyezte meg Bétencour csodálkozva azon, hogy mit csinál Grabbe.

Az első lövésünkre az ellenség elárasztott bennünket ágyúgolyókkal és gránátokkal. beletalált lovaink csoportjába s két kozákot leterített. Grabbe az üteg mellett járt s tágra nyílt orlyukon át lélegzett. Erezte, hogy ez gonosz positio, de megvetéssel viselkedett a veszélylyel szemben. Mi egy darabig egyedüli célpontja voltunk az ellenség összes ágyúinak. Lassacskán a többi csapatok is kezdtek lőtávolba jönni és az ellenség tüzelése kezdett eloszlani a mezőn. Grabbe lóra ült és a csapatokhoz lovagolt, de mivel az üteg jóval előbbre volt a harczzvonalnál, rézsútosan kellett visszafelé lovagolni.

Grabbenak sehogy sem volt inyére ez az irány s folytonosan az ellenség felé fordult. A Nizovszkij-ezred az üteg védelme alá került. jött a parancs, hogy le kell feküdni, hogy kisebb legyen a célpont, mégis hatalmas vesztesége volt ebben a néma téllenségben. Kifejlődött a lovasság is, a lovas üteg megkezdte a tüzelést, de az ellenségnek minden tekintetben előnyösebb volt a helyzete. Képtelenség volt barminő mozdulatot tenni, így aztán a csapatok tűzérsegi harcra voltak kárhoztatva, a mely három órán át tartott. A mi veszteségünk körülbelül 200 ember volt, különösen sokat szenvedett Zsdan-Puskin ütege, melyet előre rendeltünk. Ő elmozdult positiójáról, de Grabbe oda küldött engem, hogy térítsem vissza. Míg az ágyúgolyók tüze alatt álltunk, Sztarinkevics, a ki első ízben volt csatában, nagyon nyugtalanzkodott, hogy mit fognak gondolni, ha köpenyét valahol az üteg körül fogják megtalálni, a hová egy kozák dobta el a repülő ágyúgolyók zürzavarában s mindenaron utána akart vágdatni; csak nagynehezen tudtam erről lebeszélni. Az ellenség néhány ágyúja a mi jobbszárnyunkkal szemben leereszkedett s elég közel vonult föl a kis folyó mögött. Egy szakasz lovastüzérünk az ágyútűzre nagy merészen odavágdatott s elkergette őket. Végre Grabbe elhatározta, hogy kivonul a tűzvonalból. Mikor már lőtávolon kívül voltunk, találkoztunk egy tiszttel, a ki a tábor-nagytól jött azzal az utasítással, hogy «mivel az ellenség veletek szemben nagyobb erővel rendelkezik, maradjatok megfigyelő állásban».

Grabbe az első utasítás határozott volta miatt kikerülhet-

¹ Szép fogadtatásban lesz részünk.

lennek tartotta a megtörtént ütközetet, de lehetetlen volt meg nem győződnie kémlelődés útján, hogy a dolog kivihetetlen; a mi pedig a hiábavaló veszteséget illeti, a hol fát vágnak, ott forgácsok is hullanak.

A hőség szörnyű volt délutáni egy óra tájt. Milyen örömmel üdvözöltük Bétencour emberét, a ki egy nagy üveg egri bort hozott. Grabbe teával kínált bennünket, de ideje volt eltakarodni. Mi nem ismertük az ellenség szándékát, de tekintve különítményünk csekély voltát, melyet az ellenség az ujján is megszámlálhatott, lehetetlen volt föltenni, hogy nyugodtan és büntetlenül enged el és nem fog lebecsátkozni, hogy megtépázzon bennünket.

Visszatértünk Putnokra, előbbi földbirtokosunkhoz. Megszerkesztettük az uralkodó számára a jelentést s én azzal Varsóba indultam.

Julius 4-én érkeztem Lazienkibe. Az uralkodó nem volt ott. Jött Liven báró, a ki a vezérkari főnök szerepét töltötte be (ha nem is hivatalosan). Neki írták meg mindazt, a mit az uralkodó tudomására kellett hozni, tőle kérdezősködtek, nála szereztek értesítéseket és apró híreket. Én elmondtam neki a mi ütközetünket. Ő bement az uralkodó dolgozószobájába s hallom, hogy így szól:

— Megjött Iszakov Grabbétól.

Erre hallom az uralkodó hangját:

— Nos, mi hír?

— Ütközetük volt.

— Sikeres? — kérdi az uralkodó.

— Hát olyan... eredménytelen, — válaszolta Liven.

Ezután jött az uralkodó, üdvözölt, leült íróasztalához és kezdte vizsgálni a jelentést, melyet Sztarinkevics írt le, mert Natot nem engedte magához Grabbe s csak elkerülhetlen szükség esetén vette igénybe szolgálatait.

— Ki ír nálatok így? — kérdi az uralkodó.

Megmondtam neki, hogy Sztarinkevics.

— Lehet, persze Sztarinkevics; mondd el a részleteket — szólt az uralkodó.

Mikor elmondtam, hogy a gesztelyi kísérlet elkerülhetlen volt Grabbe nézőpontjából, az uralkodó elbocsátott, Livennek pedig meghagyta, hogy adja ki parancsban kapitánynya való ki-nevezésemet s a gárda-törzskarba való áthelyezésemet. Mivel pe-

dig a kaukázusi expeditio után is kapitányrá nevezték ki, Liven báró közölte velem másnap, hogy az uralkodó a gárda-törzskarba való áthelyezéssel alezredessé léptetett elő. Az előléptetés megtörtént, de a gárda-törzskarba való áthelyezést mellőzték. Én természetesen ezzel is meg voltam elégedve, hisz a kapitányi ópauettet csak két órára vettem fel.

Egy ideig Varsóban maradtam. Ugyanazok a várakozások, ugyanazok a napi terelések, esti séták; néha nyílt színház szabad ég alatt a Lazienkiben. Nagyon szép különösen a ballet, Varsó specialitása, megvilágítva a fák és tavak között. A háború vége felé közeledett, a mit én épúgy vártam, mint a többiek. Az uralkodó négy napi pihenőt engedett s meghagyta, hogy álljak készen a Grabbéhoz való visszatérésre. Már tíz nap is eltelt, mindennap vártam, mikor hívnak végre az uralkodóhoz.

Augusztus 16-ikának napja úgy kezdődött, mint a többi napok a Lazienkiben: a lakások lótnak-futnak, a tábori vadászok ide-oda jönnek-mennek, a kastély előtt a kíséret tagjai verődnek csoportokba, a hol folyton lehet hallani a tábornagy működésének a kritikáját és Görgey ügyességének dicséretét; egy-egy csoport mellett elhalad gróf Orlov Elek (csendőrparancsnok), gyakrabban Adlerberg (főhadsegéd) s még gyakrabban Liven, hangosan szidva Paszkevicset.

Az utolsó hírek a harctérről ezek voltak: Goresakov herceg hidat veretett Ácsnál, Görgey négy napig állott Tokajnál és gróf Orlov Miklós meghozta hírét a debreczeni csatának, melyet ő döntő ütközetnek nevezett. Minden arczon a további események és a háborúba vonulás várása tükröződött, mert az uralkodó a sereg különböző részeihez osztotta be kíséretét, egyeseket parancsnokoknak, másokat a főemberek segédeikül és az uralkodóhoz küldendő jelentéseik közvetítőikül. Az uralkodó mindenkor hadsegédei élőszóbeli előadásából akarta tudni, hogy mi történik a hadseregnél. Türelmetlen volt, de egyébként tetszett neki ez az élet a főhadiszálláson. Az uralkodó a hozzá közelállók célzásáiból ítélve, nem volt megalégedve a tábornagygyal, ellenben nagyon meg volt elégedve Lüdersszel, mert Erdélyben minden jól ment.

Reggeli nyolcz órakor a szokottnál nagyobb élénkség volt. Fritz Heyden Lüders tábornoktól a Bem fölött Nagyszebennél aratott győzelemről szóló jelentéssel érkezett meg. Bem a fején sebesült meg és Erdély majdnem meg volt tisztítva az ellenség-

től. Heyden még javában beszélgetett az uralkodóval az ütközetről, mikor jelentették, hogy megjött Paszkevics szárnysegéde, a tábornagy fia. Egy héttel előbb távozott a sereghez, azért gyors visszatérése valami rendkívüli jelentőséget adott a dolognak. Néhány percz mulva tudtuk, hogy Görgey letette a fegyvert Világosnál Rüdiger hadai előtt. Az általános öröm nagy volt és őszinte. A hadjárat baklövésektől tündökölt, a kolera roppant sok embert pusztított el, az egész háború minden orosz érdektől teljesen távol állott, tisztességes befejezése valóságos Isten áldása volt.

Mindjárt hálaadó istentiszteletet tartottak, az uralkodó a tábornagyhoz gróf Suvalov Péter szárnysegédet, Moszkvába gróf Rzewuskit, a czárnéhoz Volkov szárnysegédet küldte. Az osztrák császárhoz a trónörökösnek kellett mennie Görgeynek Rüdigerhez intézett eredeti levelével, hogy lehetőség szerint enyhítse azt a kellemetlen és keserű érzést, mely okvetlenül föltámadt az ifjú császárban és tanácsosaiban a magyarok majdnem megvető viselkedése következtében. Az uralkodó megüzente nekem, hogy legyek útra készen és négy órakor jőjjenek hozzá.

SZKUNZEVICS KORNÉL.

KÜLÖNFÉLÉK.

Pergamoni ásatások.

Az újabb pergamoni ásatások, melyek Dörpfeld és Conze vezetése alatt az 1910. és 1911. év őszi hónapjaiban nagyjából a gymnasium tájékán folytak, főleg a pergamoni építkezések kor-meghatározására vonatkozólag jártak nevezetesebb eredményekkel.

A gymnasiumtól nyugatra fekvő Demeter-szentély kiásását immár befejezték, úgy hogy az egész szent terület dispositiója meghatározható. A terület közepét, kelet-nyugati orientálással, természetesen a templom foglalja el, előtte a főoltárral; északon és délen nagy oszlopcsarnokok húzódnak, melyeket nyugaton egy kisebb oszlopcsarnok köt össze egymással; keleten pedig ennek megfelelően nézőtér van, a Demeter-cultus mysteriumaiba beavatott hívók számára, úgy a mint az Eleusisben is látható. A déli stoa kéthajós és a királyok korában, hazai trachytból, aeol stylusban készült; két végén azonban később, a római korban, fogadalmi ajándékképen, az eredeti aeol trachyt-oszlopok egy részét ión és korinthusi stylusú márványépítkezés váltotta fel. A déli stoa alatt, a völgy felé, terjedelmes pinczehelyiség van, melynek rendeltetése ismeretlen; valószínű azonban, hogy ezt is, mint a színház-terrasze alatti nagy pinczehelyiséget, rak-tárnak használták: *skenotheke*, a színházi kellékek szertára volt, ebben pedig nyilván a templomi felszereléseket tartogatták. Az éjszaki stoa csak egyhajós és eredeti aeol-stylusú trachyt-oszlopait az egész ó-korban megtartotta. Gerendázatából és be-tetőzéséből semmi sem maradt meg, valószínűleg fából lehetett; az oszlopok befejezettségéből egyébként arra is lehetne következtetni, hogy a felső épületrészek sem készültek még el teljesen. Az oszlopcsarnok keleti oldalához csatlakozik a kőből épült nézőtér, mely azonban olyan rosszul conserválódott, hogy csak nagyjából állapítható meg. Körülbelül egy méter magasságú kő-véd fölött kilencz egyenes sorban emelkedtek a lépcsőszerű ül-

sek ; a feljáró lépcső a nézőteret két egyenlőtlen részre osztja, nyilván a beavatottak két csoportja egyenlőtlen számának megfelelően. A nyugati oldalon az északi és déli stoát alacsony oszlopcsarnok köti össze, melynek horizontalis alacsony teteje átjáró terrasseként szolgálhatott a két nagy csarnok közt. A propylon és a nagy oltár mellett talált feliratos kövek segítségével az építkezések kora pontosan fixirozható ; csakis a királyokat megelőző korra nézve nincsenek biztos adatok. Az egész szent területet az első uralkodó, Philetairos és testvére Eumenes építették ; a stoák és propylon pompás kiépítése pedig Apollinis királyné érdeme, ki ezt a munkát valószínűleg ferjének, I. Attalosnak halála után tehát a Kr. e. II. század elején végeztette ; a római kori márvány épületrészek valószínűleg a Kr. u. II. század közepéről valók, a mikor Antoninus Pius uralkodása alatt az eleusisi cultus újra divatba jött.

Érdekes tanulmányokat nyújt a Hera szentély is, melynek egész területe a hármasszoboros terrasse fölött két terrasse-t foglal el. A Hera szentély terrasse-ait két lépcső köti egymással össze : a főlépcső a felső terrasse közepén álló szentélyhez vezet, a melléklépcső a terület nyugati részén van. A templom részben trachytból, részben márványból épült, dór oszlopos prostylos ; pronaosa csaknem teljesen elpusztult, a cella ellenben elég jól conserválódott ; megvan a küszöbe és mozaik-padozata is, melynek közepébe azonban még az ókorban márványlapot illesztettek bele. A cella háttérében megvan még a három cultus-szobor talapzata is. A középső bizonynyal Hera szobrát viselte ; az a hatalmas méretű isten-szobor pedig, melyet a közelben kettőlörve találtak, csakis Zeust ábrázolhatta. A harmadik istenség mivolta bizonytalan ; találtak ugyan a közelben egy Dionysosra vonatkozó feliratot, de ennek vonatkozása a harmadik cultus-szoborhoz nem állapítható meg, mivel ezeken kívül még több más szobortalapzatot is találtak. A templomtól keletre nagy oszlopcsarnok maradványai kerültek elő, egyszerű fehér mozaikpadozattal és egy római kori klinével ; a nyugati oldalon pedig nagy trachytlömbökből épült exedra van, melynek rendeltetése ismeretlen. A főlépcső alatt, a templom tengelyének irányában egy oltár maradványai kerültek napvilágra.

A Demeter- és Hera-szentély a pergamoni építészet történetében egy-egy nevezetes mozzanatot képviselnek és mivel az építkezések idejét feliratok határozzák meg, a többi épület kor-

meghatározására is biztos kiinduló pontot nyújtanak. A Demeter-szentély még a régi trachyt-építkezés idejéből való, melynek jellemző sajátosságai: a hanyag kidolgozás, felületes simítás és az azonos épületrészek elütő méretei. A Hera templom az átmenetet jelzi a régi hazai trachyt-építkezés és a később importált márványarchitektúra közt. Az anyag vegyes, a felületes kidolgozás pedig még egészen az ősi kő technikára vall, holott a többi pergamoni márványépületek (ú. m. nagy oltár, az Athena-terrasse csarnokai, stb.) mind nagyon gondosan készültek. A Hera-szentély nyilván az első pergamoni márványépület, melyet már részben új anyagból, de még a régi technika szerint építettek. Mivel pedig a fogadalmi felirat II. Attalos királyt nevezi meg a templom építőjéül, nyilvánvaló, hogy a nagy oltár, mely már egészen márványból és nagy műgonddal készült, nem lehetett II. Eumenesnek. II. Attalos elődjének a műve — mint a hogy eddig gondolták — és semmiesetre sem keletkezhetett a Hera-templom építése előtti időből. Valószínű tehát, hogy mivel a márvány-építkezés csak II. Attalos alatt indul meg, ő kezdte meg a nagy oltár építését és utóda, III. Attalos folytatta, kivel a pergamoni királyok sorozata be is zárul.

Megállapítható most már az Akropolison a Dionysos-színház építésének története is, a mi a színházépítés fejlődésére vonatkozólag nyújt fontos adatokat. A királyok korában a *skene* még fából van és minden egyes alkalommal újra állítják fel; a nézőtér és a terrasse, melyen a *skene* és *orchestra* van, trachytból, később kemény tuffból készült. II. Eumenes király nagy oszlop-csarnokot, II. Attalos szép ión stylusú márványtemplomot és oltárt csatolt hozzá. A Kr. e. I. században, a korai római korban a faalkotmányt kőből készült *skene*-épület váltja fel; a császárkorban pedig, a Kr. u. II. vagy III. században római divatú, magas színpadot állítanak. Végeztek azonkívül még ásatásokat a gymnasium területén, továbbá az Akropolison, hol királykori épületek kerültek napvilágra.

A feliratos kövek az építészettörténeti adatokon kívül, a királyok genealogiájára vonatkozó fontos tényekről is nyújtanak felvilágosítást és az ásatások folyamán teljesebb áttekintést nyerünk e fontos hellenistikus művelődési központról, melynek rövid, de ragyogó virágkora az Attalidák nevéhez fűződik.

LÁNG MARGIT.

A magyar királyok és a sárgaság gyógyítása.

(Válasz Balogh Albin levelére.)

A francia Franklinnak kérdésben forgó munkája nincs itt meg Londonban, de átlapozgattam az általa idézett három munkát a következő eredménnyel.

Raoul de Preslest fölsorolja a bibliographiában dr. Crawford is ily módon «Traduction de la Cité de Dieu, dédicace au roi, ed 1486». Ez a kiadás (az abbevillei) meg van a British Museumban, de az ajánlás hiányzik e példányból. Abban az évben persze VIII. (nem pedig V.) Károly volt a francia király. A munka Szt. Ágoston «De civitate Dei»-jének francia fordítása két vaskos kötetben.

Guillaume du Peyras könyvében (1645) több fejezet van a francia királyok gyógyító erejének megbeszélésére szentelve, de szerző nem hiszi, hogy már Clovis «tapogató» volna, mert az egykorú és későbbi írók is mélyen hallgatnak e tárgyról.

P. de l'Ancre (1622) részletesen elbeszéli Lancinex esetét, kit állítólag Clovis csodálatos módon meggyógyított, midőn a rendes orvosságnak (egy kígyót megenni) nem volt semmi hatása, még isméteit dosis után sem. Szerző szerint azonban a királyok gyógyító erejéről «plusieurs grands personnages tiennent que c'est chose imaginaire» és hogy «tous les medecins et philosophes se moquent», de ő maga jelen volt több ízben a czeremóniákon és a kúra egyes esetekben használt. A 163. lapon továbbá azt írja, hogy: «les roys d'Espagne chassent les démons par le signe de la Croix, les Roys de Hongrie guerissent de la iaunesse», de szerzőt nem idéz és a 166. lapon megvédi lelkiismeretét azzal a kijelentéssel, hogy: «nul autheur digne de foix, n'atteste que les roys d'Hongrie guerissent de la iaunisse».

Mint látjuk, Franklint cserben hagyják saját forrásai és bajos elképzelni, mily módon jutott arra a következtetésre, hogy senki sem álmodott arról, hogy a magyar királyoknak gyógyító erejét eltagadja.

D. Bartholomæus Chassanæus munkáját még egyszer átnéztem, használván e célra egy későbbi (Genf, 1649) kiadást a névmutató kedvéért, mely az eredetiben (1546) nincsen, de nem találtam semmit és nem is hiszem, hogy volna említés e könyvben a magyar királyoknak gyógyító erejéről.

A hetedik fiú gyógyító erejét illetőleg pedig találtam egy passust P. de l'Ancre munkájában, melyre valószínűleg Justinus Körner alapította állítását s mely így hangzik: «En Flandre on croyait que tous ceux qui naissent legitiment septièmes masles sans meslange de filles (ont receu ce don de Dieu de pouvoir) guerir des ecrouelles».

Kíváncsiságból még fölnyitottam egy régi arab orvos, t. i. Hali filius Abbas magi (ster?) medicini discipulus Habimeher Moysi filii Seiar könyvét. «Regalis dispositio», melyet Stephanus, philosophiæ discipulus in Anthiochia 1127-ben fordított latinra és egy szerdai napon januarius havának 26-án fejezett be. E munka gyakorlati részének 3. könyvében a 33. fejezetben teljesen rationalis gyógykezelést találunk leírva (De medella scrophularum). Megmagyarázza, hogy mi az oka a bajnak, mint kell a főlöszleges flegmát a testből eltávolítani, mit nem szabad enni, inni és milyen kenőcsökkel kell a fájós részeket borogatni stb. Csak a receptben fordul elő egy olya-*valami* ingrediens, a mely figyelemteti az olvasót, hogy még a régi materia medicaval van dolgunk. Stephanus latin fordítását Jacobus Myt még 1523-ban Lyonban kinyomatta, de a franczia orvosok úgy látszik nem hederítették reá és tovább engedték királyi urukat kuruzslást űzni, mert a betegeket rendszeren az udvari orvosok jelenlétében tapintgatta a király. A XVII. századbeli angol orvosokkal dr. Crawford elég bőven foglalkozik könyvében.

London.

KROPF LAJOS.

Szekfű úr újabb válaszára.

A Történeti Szemle 452-461. lapján s külön is megjelent válaszra megjegyzem, hogy én Sz. úr adatait nem támadtam, a mit most Eckhart úr kutatásai nyomán a kártyaügyben pótlólag mond, el is fogadom, de könyvének hangjával nem értek egyet. Mindaz, a mit márczius 29-én a kolozsvári egyetemi ifjúság gyűlésén erre és egyebekre nézve mondtam, lényegében azt tartalmazza, a mi az Életben és a Magyarországhban nevem alatt megjelent s az egyes akadémikusokhoz intézett körkérdésekre adott feleletemben mondtam. Ez utóbbira a gyűjtő (mikor már másik két válaszat is ismerhette) azt felelte, hogy ez a nyilatkozat, «méltó hozzád. lelki jószágodhoz és érett korod bölcsességéhez. Szerettem volna, ha még kevesebb kritika lett volna

benne ; hiszen a kritikára elég hely van másutt. Itt a jogos és igazságos védelemről van szó. De ha másképp nem lehet, így is közvélehető». Azonban a 2—3 órával megkésett vidéki nyilatkozatot már nem adta ki ; talán azért, mert a hírlapok a gyűlésen mondott felszólalásomat oly hibásan közölték, hogy valóban ellenmondások mutatkoztak szóban és írásban tett kijelentéseim s ezen közlések közt. Én ezen közlések ellen rendes hallgatóm, mint szem- és fültanuk előtt, legközelebbi órámon tiltakoztam, de különben az ügygyel az egyetemen egyáltalán nem foglalkoztam. Ha tehát Sz. úr a közlések hitelessége iránt érdeklődik, — nem beszél az én Pálfordulásomról, személyes érzelmeim és tudományos kijelentéseim közt való ellenkezésekről s arról, hogy az ifjúságot (az ott sem levő) Apáthy vagy valamelyikünk izgatta fel ; és nem hiszi el, hogy a határozat (mely felszólalásommal ellenkezett) engem is kielégített.

Hogy a lapok hogyan értelmezték a nevem aláírásával ellátott cikliket s a beszédemről szóló téves tudósításokat, az tőlem épp úgy nem függött, mint Sz. úr sem tehetett róla, hogy így fogadták a könyvét. Azért, a mit *nevem alájegyzésével* írtam, vagy a mit *valóban* mondtam, vállalom a felelősséget ; de nem vitalkozhatom Sz. úrral, a ki könyvében még lelkiismeretes historikusnak tart, most azonban fölteszi rólam, hogy olvasatlanul nyilatkoztam könyvéről, a szabad kutatás ellensége vagyok, tapsokat keresek és hogy eljárásom tudományellenes, tehát megtévesztő.

Kolozsvár.

MÁRKI SÁNDOR.

Megjegyzések Márki nyilatkozatára.

I. Örömmel veszem tudomásul, hogy Márki nem ért egyet azon határozattal, melyben a kolozsvári egyetemi hallgatók, rectoruk és professoraik vezetése alatt Rákóczi-könyvemet elítélték. Annál inkább sajnálom, hogy ezen álláspontját *csak most* látja jónak kinyilvánítani és hogy annak idején nem lépett fel a hírlapoknak az ő álláspontját illető «hibás közlései» ellen. Hálás érzellemmel veszem tudomásul, hogy a mellettem tanuskodó akadémikusokhoz kívánt csatlakozni és sajnálom, hogy e nyilatkozata nem jelent meg. De *az ő* álláspontját ferdítették el és *az ő* feladata lett volna álláspontját helyesebb világításba helyezni. Részemről teljes joggal hivatkoztam a «M—g» előadására Márki kolozsvári beszédét illetőleg, tekintetbe vévén azon közeli, meleg viszonyt.

melyben Márki e hirlappal annak idején állott. Hogyan tételezzem fel, hogy ez a hirlap meghamisítja Márki előadását, a ki olyan szívesen állott a hirlap rendelkezésére az én «rágalmaim» visszatüsitésében, a ki saját neve aláírásával írt a hirlapba cikket s a kiról a hirlap minden egyes alkalommal nagy dicsérettel, mint a magyar történetnek legkitünőbb ismerőjéről, mint kitünő tudós-ról szokott nyilatkozni! A kritikának nevetséges túlzása lett volna, ha nem hiszek a M—g-nak és feleletem megírása előtt jámborul megkérdem Márkit: «Kérem, vajon hihetek-e ennek a lapnak, mely Önt folyton magasztalja?» — Nem, ha Márki valóban szívén viseli a kolozsvári gyűlésen való szerepének tisztázását, úgy ez az ő s legkevésbbé sem az én kötelességem lett volna, annál inkább, mert láthatta, hogy az ő szerepét épen az ellen használják ki, a kinek ő olyan barátságosan, kéretlenül ígérte oda akadémiai szavazatát! Azt én kezdettől fogva tudtam, hogy sokan fogják még röstelni a M—g-gal való összeköttetésüket és általában ez ügyben való szerepüket, de hogy ez ily gyorsan bekövetkezik, valóban nem reméltem.

2. Örömmel látom, hogy a «kártyaügyben» pótlólag tőlem mondottakat, — a hol azonban a döntő momentumokat a már könyvemben is felhasználta 1715. és 1716. adatok teszik — most elfogadja és ezzel csatlakozik az én kezdettől fogva hangoztatott s tőle eddig visszautasított nézetemhez, hogy a játékházról Rákóczinak tudomása volt és hogy Brenner ez ügyben csak az ő tudtával járt el. Korábbi, ellenkező nézetét jónak látta szép-irodalmi folyóirat és napilap útján a közönség legszélesebb rétegeivel közölni. Remélem, hogy most, újabb, helyesebb nézetre jutva, nem fog megelégedni ezen tisztán tudományos folyóiratban mellékesen tett kijelentésével, hanem a történeti igazság tisztelétől vezetve útat fog keresni arra, hogy az ő véleményét tisztelő széles rétegeknek is tudomására jusson nézetváltozása és általa az igazság.

3. Kijelenti, hogy «adataimat nem támadta» s hogy csak «könyvemnek hangjával nem ért egyet». — Kénytelen vagyok kiemelni multkori válaszból azon pontokat, melyekben könyvemet hibáztatta: nem fogadta el a kártyabarlangot illető adataimat; úgy tüntette fel a dolgot, hogy én Rákóczi tatármódra való betöréséről szólottam s ezt az állítólagos nézetemet sem fogadta el; tiltakozott az ellen, hogy én Rákóczit nevetségesnek, hebehugyának stb. rajzoltam (a mit persze szintén nem követtem el): megrótt azért, hogy szerinte nem használtam az udvari

levéltár adatait stb. Hát ha mindez az ellenvetés nem tárgyi, adatbeli kritika, hanem egyszerűen azon subjectiv momentum körülírása, hogy a mű *hangja* nem tetszik neki: akkor én itt Bécsben valóban elfelejtettem a *hang* szónak értelmét. — Megjegyzni, hogy mindazért, a mit neve aláírásával írt, vállalja a felelősséget. Neve aláírásával jelent meg az Élet és a M—g czikke, ezekben pedig mindaz, a mit itt most felhoztam. Nem vagyok barbár ember és senkit se gátolok, de nem is gátolhatok abban, hogy saját tévedéseit en masse féltő szeretettel ölelje keblére, mikor már azokról egyenkint kiderült, hogy nem egyebek többé-kevésbé jóhiszemű és megbocsátható tévedéseknél.

4. Nem akar velem tovább vitatkozni, mivel én őt korábban lelkiismeretes historikusnak tartottam, most pedig felteszem róla, hogy *olvasatlanul nyilatkozott* könyvemről. — Ime ezt mondtam Válaszomban Márkiról: «\ könyvet saját vallomása szerint már karácsonykor olvastam», — «... a márczius idusi cikk megírásakor még kezeügyében tartotta könyvemet». Szerintem egyedül a M—g-beli cikk írásakor nem volt kezeügyében könyvem. Ezt is azért tettem fel róla, ne hogy azzal kelljen vádolnom, hogy *tudatosan* imputál nekem olyanokat, miket nem írtam. Különben pedig a «delkiismeretes historikus», a minék őt szíves engedelmével ma is tartom, szintén tévedhet, a mint hogy a szent is hétszer botlik napjában.

Abban azonban készségesen megegyezem vele, hogy a további vitatkozásnak semmi értelme sincs.¹

Bécs.

SZEKFI GYULA.

¹ Hogy Apáthy «nem izgatta az ifjúságot», ennek megítélésére tessék elolvasni a függetlenségi párt hivatalos közlönye, a M—g jelentését Apáthynak a budapesti függetlenségi pártkörben az egyetemi ifjak előtt tartott beszédéről többek közt: «Engedjék meg, hogy ha már önök mint egyetemi polgárok itt megjelentek, mint egyetemi tanár s magam is a tudomány szerény művelője, figyelemmeltem önöket egyénhány ámitásra, a mely ámitásokkal önöket Szekfi úr könyvét illetőleg félre akarják vezetni. Azt mondják, hogy ez a könyv szigorúan tudományos munka. Ez nem igaz! Én is tudom, mi a tudomány és mi a tudományos tárgyilagosság. Szekfi úr könyve nem tudományos munka, Szekfi úr könyve egy gúnyirat, aljas gúnyirat». (M—g, 1914 márczius 31.) Azaz az *állat-tan* tanára az egyetemi hallgatókat egyetemi tanári minőségében sans gène felszólította, hogy egy *történeti* kérdésben ne higgyenek az ő *történet*-tanáraiknak! Így Budapesten; hát még a saját alma-

A krakói Tudományos Akadémia működése 1912—13-ban.

A krakói lengyel akadémia működése közelebbről érdekel bennünket, mert a szomszédság és a két nép történetének szoros kapcsolata következtében több magyar érdekű kiadványa van, azért nem lesz érdektelen velök foglalkozni.

Ilyen minket érdeklő kiadvány a *Pamiętniki Janczara* (A Jancsár emlékiratai), melyben Ostrowicei Konstantin török- és magyarországi élményei vannak elmondva a XV. sz. végétől. Sok adat van benne a török-magyar viszonyokra vonatkozólag. *Łoś* János krakói egyetemi tanár rendezte sajtó alá, becses jegyzetekkel látva el.

Chrzanowski Ignác kritiká alá veszi *Callimachusnak Vita et mores Gregorii Sanocci* cz. művét (Uwagi krytyczne nad Vita etc.), melyben Szanoki Gergelynek magyarországi tartózkodásáról is van szó.

Igen becses munka *Zachorowski* Szaniszlónak műve a *lengyel káptalanok alakulásáról* («Rozwój i ustrój kapituł polskich w wiekach średnich»).

Megjelent az azóta elhunyt *Jabłonowski* Sándornak igen alapos és értékes munkája *Vörös Oroszország* történetéről («Historya Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej»), mely bennünket is érdekel, a magyar uralom révén. Világtörténelmi tárgyú *Skibiński* Micisláv műve *Európa és Lengyelország az osztrák örökösödési háború idején* (Europa a Polska w dobie wojny o sukcesję austriacką). E nagy munka érdekes és gazdag anyagot szolgáltat a hanyatló országnak az európai államokhoz való viszonyáról.

Az akadémia tudományos expeditiót küldött ki Svédországba, az ottani levél- és könyvtárak lengyel anyagának összegyűjtésére.

materében! — Értem, hogy Márki nem szívesen gondol ilyen momentumokra, a mint az ember rossz álmra sem gondol szívesen és ha ő nem hozza mégis újra szóba a dolgot, engem ugyan sokkal kellemesebb munkák foglalnak el, semhogy e rüt támadásokon elmélkedjem, melyeket a magyar történelírás igazi, szellemi vezetői népszerűségük, hazafiúi hírük kockázatásával vertek vissza. Csak azt sajnálom, hogy Márki *nem mellettük* állott, hanem tiltakozás nélkül engedte a campagne egész folyamán tiszteletre méltó nevét az igaz ügy *ellen* kihasználni!

A kutatás szép eredménnyel járt s főleg Stockholmban és Upsalában találtak beces anyagot.

A felolvasó ülések során *Górka Olgierd* bemutatta *Kelet-Európának 1308-ból származó leírását* (Nieznany opis wschodniej Europy z r. 1308), melyet egy németországi levéltárban talált. E kéziratban többi közt Lengyelország és Magyarország is szerepel.

Az akadémia történeti bizottsága tevékeny munkát fejtett ki. A bizottság nagyobb vállalatot indított meg *Monumenta Poloniae Vaticana* czímmel, melyből 2 kötet jelent meg. A pápai kamara számadásait (Acta Camerae Apostolicæ) tartalmazzák ezek 1207—1378-ig. A forrásmunkák közül érdekes *Kutrzeba* Szaniszló által közölt *Ordo coronandi regis Poloniae*, mert párhuzamot vonhatunk a magyar és lengyel koronázó szertartások közt. A kereskedelem-történettel foglalkozóknak érdekes adatokat nyújt *Ptaśnik* János; *Nürnbergnek Krakóval való kereskedelmi kapcsolatait* illetőleg nyújt beces részleteket (Akta norymberskie do dziejów handlu z Polską w wieku XV.).

Előkészület alatt áll «*A lengyel urak levelezései Albert porosz herczeggel*» («Korespondencyi panów polskich z ks. pruskim Albrechtem»), melynek anyaga főleg a königsbergi állami levéltárból kerül ki. Igen beces vállalatot indít az akadémia «*Középkori lengyel évkönyvek*» czímmel («Roczniki polskie średniowieczne»), melyben többi közt a wiślicei, lubiúi, sochaczewi év-könyvek kerülnek kiadásra.

A krakói akadémia megbízásából állandóan tartózkodik néhány lengyel tudós *Rómában*, s folytatja a Monumenták kiadását. Eme munkájuk közben akadtak egy minket is érdeklő kéziratra, mely *Báthory Istvánnak 1579-iki Polock ellen intézett hadjáratát* írja le («Ragguaglio del successo della guerra mossa» l'anno 1579 dal Re di Polonia al Gran Duca di Moscovia») Szerzője bizonyára a király környezetében levő olasz lehetett, ki szemtanúja volt a hadjáratnak, mert igen élénken írja le.

Fölötte beces jogtörténeti kiadványon dolgozik most Estreicher dr., krakói egyetemi tanár, mely a *német jognak*, főleg a *magdeburgi jognak* Lengyelországban való elterjedésére és alkalmazására vonatkozik s mely munka néhány kötetet tesz ki. Érdekes lesz reánk nézve is, mert összehasonlító tanulmányokat tehetünk a német jognak nálunk és Lengyelországban való sorát illetőleg.

A másik készülő jogtörténeti kiadvány a lengyel *rokosz*, vagyis

fegyveres országgyűlés történetére vonatkozik és szintén igen becsesnek ígérkezik. Ezekon kívül a krakói akadémia egy nagy lengyel encyklopédiának kiadását kezdte meg, mely többi közt *Lengyelország történetét* is adni fogja a legkiválóbb lengyel történettudósok tollából. A krakói akadémia buzgó tevékenységét nagyban előmozdítja az is, hogy az utóbbi években milliós alapítványokat örökölt lengyel hazafiak után.

DIVÉKY ADORJÁN.

Koser Reinhold †

Koser 1914 augusztus 25-én halt meg Berlinben 62-ik évében. Mint Droysen Gusztáv egyik legtehetségesebb tanítványa történeti dolgozataival már korán vált ismeretessé. Eleintén porosz levéltárakban szolgált és a titkos állami levéltárnok rangjáiig emelkedett. Azután egyetemi pályára lépett és Bonnban tanárrá lett. Végül visszatért a levéltárakhoz s mint igazgató, majd mint főigazgató vezette a porosz állami levéltári szolgálatot. Hogy mint főigazgató s mint a Monumenta Germaniae Historica központi igazgatásának elnöke, minő érdemeket szerzett, arról most nem szólnok. Csak rendkívül termékeny irodalmi munkásságát akarjuk röviden kiemelni. Első munkájában (*Der Kanzleienstreit*, 1874.) példás módszerrel tárgyalta a harminczéves háború első évei publicistikájának egy részét. Hasonló forrásanyagot gyűjtött egybe a II. Frigyes koráról való államiratok kiadásában, mely 1877—1885 közt jelent meg. Tulajdonképi munkaterére akkor lépett, midőn II. Frigyes történetével kezdett foglalkozni. *Friedrich der Grosse als Kronprinz* (1886. II-ik kiadás 1901.) csak előzője volt monumentális munkájának *König Friedrich der Grosse* (1893—1903), melyben óvatos forráskritikát élénken alakító tehetséggel egyesített. De nem elégedett meg munkaköre e korlátozásával, szélesebb kört akart betölteni; azt az anyagot, melyet tanítója korának politikai egyoldalúságával tárgyalt, rövidebben és elfogulatlanabb szellemmel akarta feldolgozni. De sajnos, nem fejezhette be a porosz politika történetét (1913). A munka első kötete csak a XVII. század közepéig terjed. Számos tanulmányának és bírálatának felsorolása czéltalan volna. Ezeknek olvasásából is kiérezhető az, a mi Koser személyes ismerőseit csodálatra ragadta: a csendes, de kiváló szellemű kutatónak lelki előkelősége.

Bécs.

BAUER VILMOS.

A M. Tud. Akadémia kiadásában megjelentek:

Asbóth Oszkár dr. A hangsúly a szláv nyelvekben.....	1.60
Bálint Gábor. Jelentése Oroszország és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. Melléklet: 5 khálmik dana hangjegye.....	—40
— Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. 3 füzet. Egy-egy füzet.....	2.—
Ballagi Mór. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr.....	—40
— Baronyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai.....	—20
— Nyelvünk újabb fejlődése.....	—40
Brassai Sámuel. A magyar bővített mondat.....	—60
— A mondat dualismusa.....	1.20
— A neo- és palaeológia ügyében.....	—60
— Commentator commentatus. Tárlozatos Horatius szatiráinak magyarázóí után.....	—80
— Paralepomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneise II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra.....	—80
— Szórend és accentus.....	—80
Budenz József. A németországi philologok és tanferfiak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről.....	—30
— Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. Három füzet.....	4.80
— Egy kis viszhang Vámbéry Armin úr válaszára, vagyis «A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet» című II. értekezésére.....	—40
— Erdei- és hegyi-cseremisiz szótár. (Vocabularium cseremissicum utriusque dialecti.) Főleg Reguly cseremisiz szógyűjteményéből és az Ujtestamentom cseremisiz fordításából 1.— Magyar-ugor összehasonlító szótár. (Lexicon Linguae Hungaricae cum Linguis Ugri- comparate.) 3., 4. és 5. füzet. Egy-egy füzet.....	2.—
— Moksá- és erza-mordvin nyelvtan.....	1.—
— Podhorszky Lajos magyar-sinai nyelvhasználtása.....	—20
Fabian István. Finn nyelvtan.....	1.—
Finály Henrik. A beszerczei szöszedet. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból. — Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérte és teljes számútatókat — készített hozzá.....	4.—
— Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez.....	—40
Gedeon Alajos dr. Az alsó-metzenszéfi német nyelvjárás hangtana.....	1.50
Genetz Arwid dr. Orosz-lapp utazásomból.....	—40
Goldziher Ignác dr. A buddhismus hatása az iszlámra.....	—80
— A muhammedán jogtudomány eredetéről.....	—20
— A nemzetiségi kérdés az araboknál.....	—60
— A pogány arabok költészetének hagyománya.....	1.20
— A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval.....	1.—
— Jelentés a M. T. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdaviszonyokra keleten.....	—40
— Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben.....	—80
Hallász Ignác. Svéd-lapp nyelv V: Népköltési gyűjtemény a pite lappmark arjeplugi egyházkerületéből. Gyűjtötte s magyar fordítással, jegyzetekkel ellátta.....	6.—
— Svéd-lapp nyelv VI: Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesuandói lapp szó-jegyzékkel.....	3.20
Hunfalvy Pál. A kondai vogul nyelv. A Popov G. fordításának alapján.....	6.—
— A Kún- vagy Petrarca-codex és a kúnok.....	—60
— A M. T. Akadémia és a szuómi irodalmi társaság.....	—40
— A számlálás módja és az év hónapjai.....	—40
— Az orientálistáknak Londonban 1874-ben tartott nemzetközi gyűléséről.....	—30
Imre Sándor. Nyelvtörténelmi tanulmányok a nyelvújításra nézve.....	1.20
Joannovics György. Az ik-es igékről.....	—80
— Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez.....	—60
— Ertsük meg egymást. (A neológia és orthológia ügyében).....	—60
— Szórendi tanulmányok I. rész.....	—60
— Ugyanaz II. rész.....	—80
Kazinczy Ferencz levelezései. Közzéteszi dr. Váczy János I—XV. köt.: 1763—1818-ig. Minden kötet ára 10 korona. A II. köteté.....	12.—
Kégl Sándor dr. A perza népdal.....	—90
— Tanulmányok az újabbkori perza irodalom történetéből.....	3.—
Kunos Ignác dr. Három karagöz-játék.....	2.—
— Kis-Ázsia török dialektusairól.....	—90
— Naszreddin Hodsa tréfiái. Török (kis-ázsiai) szövegét gyűjtötte, fordítással és jegyzetekkel ellátta.....	3.—
— Oszmán-török népköltési gyűjtemény. Két kötet.....	10.20—
— és Munkácsi Bernát dr. A belviszonyragok használata a magyarban.....	1.—

Gróf Kuun Géza. A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről	—80
— A sémi magánhangzokról	—75
— Adatok Krim történetéhez	—40
— Codex Cumanicus. Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit, prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit	10.—
Lindenschmidt Mihály. A verbázi német nyelvjárás	—90
Lugossy József. Hangrendi párhuzam ezer példában	—20
Mayr Aurél dr. A lágy aspiraták kiejtéséről a zendben	—20
— Az úgynevezett lágy aspiraták phoneticus értékéről az ó-indben	1.20
Mellich János. A gyöngyösi latin-magyar szótár-töredék. Veress Ignác másolata felhasználásával közrebocsátotta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta	5.—
— Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai. (A középfrank nyelvjárás térképével).....	1.20
— A brassói latin-magyar szótár-töredék	—60
Molnár Albert. (Szenczi-) naplója, levelezése és irományai. Jegyzetekkel ellátta Dézsi Lajos, Hasonmással	9.—
Munkácsi Bernát. Arja- és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet: Magyar szójegyzék s bevezetésül: A kérdés története	12.—
— Budenz József emlékezete	1.20
— Vogul népköltési gyűjtemény I. kötet: Regék és énekek a világ teremtéséről. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	3.—
— Kiegészítő füzet	6.—
— II. kötet: Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
— III. kötet: Medveénekek. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	10.—
— IV. kötet: Életképek. Sorsénekek, vitézi énekek, medveünnepi színjátékok, állaténekek, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzék. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
— Votják népköltészet hagyományok	4.—
— Votják szótár. 4 füzet	16.—
Nyelvemlékek. Régi magyar — Kiadta a M. T. Társaság IV. kötet. Első osztály: Guary-codex	2.—
— Második osztály: Egyházi vegyes könyv. (Winkler-codex)	3.—
— V. kötet: A Jordánszky-codex bibliafordítása. Sajtó alá rendezte és kinyomatta Toldy Ferencz. A kész nyomtatványt az eredetivel összevetette, a Csemez-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta Volf György	12.—
Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerkesztik: Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Aron. Közéleteszi Volf György. Tartalma:	
— I. kötet: Bécsi-codex. — Münchener-codex	4.—
— II. kötet: Veszprémi-codex. — Peer-codex. — Winkler-codex. — Sándor-codex. — Gyöngyösi-codex. — Thewrewk-codex. — Kriza-codex. — Bod-codex	4.—
— III. kötet: Nagyszombati-codex. — Szent-Domokos-codex. — Virginia-codex. — Közéleteszik: Komáromi L. és Kivály Pál	4.—
— IV. és V. kötet: Érdy-codex. Egy-egy kötet	4.—
— VI. kötet: Tihanyi-codex. — Kazinczy-codex. — Horvát-codex	4.—
— VII. kötet: Ehrenfeld-codex. — Simor-codex. — Cornides-codex. — Szent-Krisztina élete. — Vitkovics-codex. — Lányi-codex	4.—
— VIII. kötet: Szent Margit élete. — Példák könyve. — Könyvecske a szent apostoloknak méltóságáról. — Apor-codex. — Kulcsár-codex	4.—
— IX. és X. kötet: Érsekújvári-codex. Egy-egy kötet	4.—
— XI. kötet: Debreczeni-codex. — Gömöri-codex	4.—
— XII. kötet: Döbrentei-codex. — Teleki-codex	4.—
— XIII. kötet: Festetics-codex. — Pozsonyi-codex. — Keszthelyi-codex. Miskolczi-töredék	4.—
— XIV. kötet: Lobkovitz-codex. — Butthyányi-codex. — Czech-codex	4.—
— XV. kötet: Székelyudvarhelyi codex. — Guary-codex. — Nádor-codex. — Lázár Zelmá-codex. — Birk-codex. — Piry-hártya.	6.—

*Megrendelhetők a M. Tud. Akadémia könyvkiadóhivatalában
Budapest, V., Akadémia-utca 2. sz.*